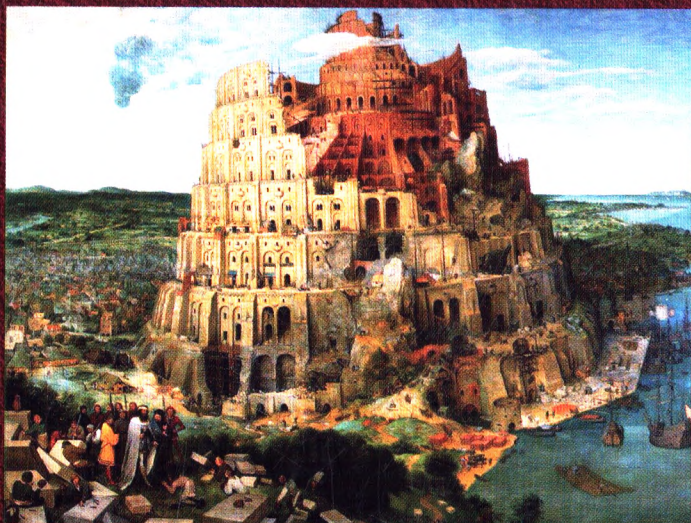

06.496.2
3/95

УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТИЧНИЙ СЛОВНИК

УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТИЧНИЙ СЛОВНИК

За редакцією

М. З. Мальського, Ю. М. Мороза

НБ ПНУС

771614

Київ

“ЗНАННЯ”

2011

УДК 341.71(038)
ББК 66.49я2
У.45

*Рекомендовано вченою радою факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 4 від 24 грудня 2009 р.)*

Автори:

Л. І. Абдо-Ясіньська, Н. В. Антонюк, Н. М. Балицька, Р. Б. Бедрій, Ю. І. Біленко, С. В. Гіщинська, М. Л. Гладич, О. І. Гогоша, О. І. Головко-Гавришева, Ю. С. Занько, О. А. Заяць, І. З. Зінько, І. І. Іжнін, Р. Г. Калигчак, Г. О. Каранковська, І. І. Климчук, І. І. Ковалів, О. С. Кущик, В. В. Кушнір, Б. Ю. Лапчук, Я. Й. Малик, М. З. Мальський (за ред.), М. М. Мацях, О. Ю. Мороз, Ю. М. Мороз (за ред.), І. Л. Наслідник, Н. І. Папіш, Н. В. Перейма, С. М. Пик, Г. Б. Попаєвич, І. В. Приходько, Н. А. Романюк, Р. Й. Романюк, О. П. Сагайдак, Ю. Б. Федунь, Х. Я. Чушак, Г. О. Шамборовський

Рецензенти:

В. А. Манжола — доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор;

А. С. Романюк — доктор політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка;

М. Р. Литвин — доктор історичних наук, керівник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені І. Крип'якевича, професор

Український дипломатичний словник / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. — К. : Знання, 2011. — 495 с.

ISBN 978-966-346-803-7

У словнику вміщено інформацію з історії та теорії міжнародних відносин, минулого і сьогодення дипломатії, ключових проблем світової політики, міжнародних економічних відносин та міжнародного права. Висвітлено особливості дипломатичної служби, структуру і функції закордонних дипломатичних представництв, норми дипломатичного протоколу й етикету, а також вміщено біографії провідних державних діячів і дипломатів з багатьох країн світу. Подано нариси з історії української дипломатії та сучасного стану взаємин з іншими державами.

Для студентів, які вивчають міжнародні відносини, початківців-дипломатів, усіх, хто працює у державних і недержавних структурах, причетних до міжнародних контактів України, а також цікавиться проблемами міжнародних відносин.

Імени Василя Стефаника
код 02125265
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

УДК 341.71(038)
ББК 66.49я2

© М. З. Мальський, Ю. М. Мороз,
С. М. Пик та ін., 2011
© Видавництво "Знання", 2011

ISBN 978-966-346-803-7

№. № 77 16 14

ПЕРЕДМОВА

З часу проголошення незалежності Україна стала важливим учасником міжнародного життя, яке з року в рік набирає все більшого динамізму, відзначається безпрецедентною складністю і багатовимірністю. Для сучасних міжнародних відносин характерні надзвичайна інтенсифікація міждержавних контактів, поєднання традиційних, глибоко вкорінених в історію форм, зв'язків та впливів з дією нових чинників, тенденцій та закономірностей. В умовах, коли міжнародна система стала глобальною при одночасному збільшенні кількості її учасників, що відображає як цілісність, так і диференційованість сучасного світу, постійно ускладнюються завдання, що постають перед українською дипломатією і дипломатичною службою.

Ефективна реалізація зовнішньополітичних цілей України неможлива без високого професіоналізму дипломатів й інших учасників міжнародних взаємин — чиновників різноманітних урядових структур та інститутів, місцевих і регіональних органів влади та самоврядування. Дедалі вагомішу роль у розвитку взаємовигідних міжнародних контактів України, масштабного її входження у світовий політичний, економічний та гуманітарний простір відіграють неурядові організації, представники науки, освіти, культури, бізнесу тощо.

Пропонований словник підготовлений колективом факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка із залученням фахівців з інших навчальних закладів Львова. Видання може стати у пригоді як молодим дипломатам, так і причетним до діяльності у сфері міжнародних відносин, студентам — майбутнім фахівцям у цій галузі, а також широкому загалу, всім, хто цікавиться минулим та сьогоденням світової й української дипломатії, проблемами міжнародних відносин та зовнішньої політики. У словнику подано інформацію про найголовніші події історії міжнародних відносин та про сучасні проблеми світової політики, основні концепції теорії міжнародних відносин, норми міжнародного права, тенденції розвитку та особливості міжнародних економічних відносин, дипломатичну та консульську службу. Чимало статей розкривають зміст найважливіших міжнародних договорів та угод, рішення дипломатичних конгресів і конференцій, основні положення відомих зовнішньополітичних доктрин, знайомлять з провідними державними діячами і дипломатами багатьох країн світу. Особливе місце займають нариси, що стосуються зовнішньої політики України в різні історичні епохи, сучасного стану взаємин з іншими державами, участі в діяльності міжнародних організацій, реалізації її національних інтересів на міжнародній арені. Вміщено також політичні біографії видатних державних діячів України та керівників її зовнішньополітичних відомств.

* * *

Статті словника розміщено в алфавітному порядку. Назви статей подано переважно в однині (за незначними винятками: “Економічні санкції”, “Дипломатичні ранги”, “Консульські привілеї та імунітети” тощо). Набрані курсивом слова вказують на наявність у словнику окремих статей під такою назвою. Список умовних скорочень і список абrevіатур допоможуть читачеві краще орієнтуватися у тексті.

М. Мальський, Ю. Мороз

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

австр. — австрійський
амер. — американський
англ. — англійський
араб. — арабський
африк. — африканський
бельг. — бельгійський
брит. — британський
в. о. — виконувач обов'язків
в т. ч. — в тому числі
голл. — голландський
грец. — грецький
д. — довгота
див. — дивись
дол. — долар
зах. — західний
ім. — імені
ін. — інший
ін-т — інститут
іспан. — іспанський
італ. — італійський
кит. — китайський
кін. — кінець
лат. — латинський
люкс. — люксембурзький
м. — місто
млн — мільйон
млрд — мільярд
навч. — навчальний
напр. — наприклад
нідерланд. — нідерландський
нім. — німецький
норв. — норвезький
о. — острів
о-ви — острови
обл. — область
півд. — південний
півн. — північний
п-ів — півострів

пол. — половина;
польськ. — польський
португ. — португальський
поч. — початок
р. — рік; ріка
р-н — район
рос. — російський
рр. — роки
рум. — румунський
с. — село
сер. — середина
смт — селище міського типу
ст. — століття
сх. — східний
т. зв. — так званий
т. — том
тис. — тисяча
тур. — турецький
угор. — угорський
укр. — український
ун-т — університет
у т. ч. — у тому числі
уч-ще — училище
фаш. — фашистський
федерат. — федеративний
франц. — французький
ф-т — факультет
христ. — християнський
центр. — центральний
чл. — член
чл-во — членство
чл.-кор. — член-кореспондент
швед. — шведський
ш. — широта
югослав. — югославський
юрид. — юридичний
япон. — японський

СПИСОК АБРЕВІАТУР

- АВП — Армія визволення Палестини
АЕС — атомна електростанція
АН — Академія наук
АНК — Африканський національний конгрес
АС — Африканський союз
АСЕАН — Асоціація країн Південно-Східної Азії
АТЕС — Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво
БАГП — Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій
БРПЧ — Балістична ракета підводного човна
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВМС — Військово-Морські сили
ВМФ — Військово-Морський флот
ВПС — Військово-Повітряні сили
ВНП — валовий національний продукт
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ГА — Генеральна Асамблея
ГАТТ — Генеральна угода з тарифів і торгівлі
ГУАМ — Організація за демократію та економічний розвиток
ГУР — Головна українська рада
ДКБ — Договір про колективну безпеку
ДНЯЗ — Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.
ДРВ — Демократична Республіка В'єтнам
ДРЕС — Договір реформування ЄС (Лісабонський договір).
ЕКОСОР — Економічна і соціальна рада
ЕТА — "Еускаді та аскатасуна" ("Батьківщина та свобода")
ЕСАВТ — Європейська асоціація вільної торгівлі
ЕБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
ЄЕК ООН — Європейська економічна комісія ООН
ЄЕС — Європейське Економічне Співтовариство
ЄІБ — Європейський інвестиційний банк
ЄК — Європейська комісія
ЄОВС — Європейське об'єднання вугілля та сталі
ЄОС — Європейське оборонне співтовариство
ЄС — Європейський Союз
ЄСХ — Європейська соціальна хартія
ЗСС — Західноєвропейський союз
ЗМІ — Засоби масової інформації
ЗО УНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
ЗУР — Загальна українська рада
ІКАО — Міжнародна організація цивільної авіації
ІНК — Індійський національний конгрес
ІСПП — Іспанська соціалістична робітничка партія
КАРІКОМ — Карибське співтовариство
КДБ — Комітет державної безпеки (СРСР)
КНДР — Корейська Народна-Демократична Республіка
КНР — Китайська Народна Республіка
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПК — Комуністична партія Китаю
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ — Комуністична партія України
КПЮ — Комуністична партія Югославії
КСХС — Королівство сербів, хорватів і словенців
ЛАД — Ліга арабських держав
ЛДУ — Ленінградський державний університет
ЛКСМУ — Ленінський комуністичний союз молоді України
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
МБР — Міжконтинентальна балістична ракета
МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку

- МІВФ — Міжнародний валютний фонд
 МЕРКОСУР — Співний ринок Півдня
 МЗС — Міністерство закордонних справ
 МККН — Міжнародна комісія з контролю і нагляду
 МОП — Міжнародна організація праці
 МПА СІД — Міжпарламентська асамблея СІД
 МФК — Міжнародна фінансова корпорація
 НАТО — Організація Північноатлантичного договору
 НАФТА — Північноамериканська зона вільної торгівлі
 НБСЕ — Народа з безпеки і співробітництва в Європі
 НБУ — Національний банк України
 НДПА — Народно-демократична партія Афганістану
 НДР — Німецька Демократична Республіка
 НЕП — Нова економічна політика
 НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
 НКЗС — Народний комісаріат закордонних справ
 НРП — Народно-республіканська партія
 НРУ — Народний рух України
 НСДАП — Націонал-соціалістична робітничая партія Німеччини
 НФВПВ — Національний фронт визволення Південного В'єтнаму
 ОАД — Організація американських держав
 ОАЕ — Об'єднані Арабські Емірати
 ОАЄ — Організація африканської єдності
 ОБСЕ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
 ОВД — Організація Варшавського договору
 ОВП — Організація визволення Палестини
 ОДКБ — Організація Договору про колективну безпеку
 ОІК — Організація ісламської конференції
 ООН — Організація Об'єднаних Націй
 ОПАНАЛ — Агентство із заборони ядерної зброї в Латинській Америці та Карибському басейні
 ОПЕК — Організація країн — експортерів нафти
 ОСО-1 — Радянсько-американська угода про заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь
 ОСО-2 — Радянсько-американський договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь
- ОЧЕС — Організація Чорноморського економічного співробітництва
 ПАР — Південно-Африканська Республіка
 ПАРЄ — Парламентська асамблея РС
 ПАРЛАТИНО — Латиноамериканський парламент
 ПАЧЕС — Парламентська асамблея ЧЕС
 ПНП — Партія національного порятунку
 ПРО — протиракетна оборона
 ПСР — Партія справедливості та розвитку
 РАТС — регіональна антитерористична структура
 РЕ — Рада Європи
 РСАП — Рада євроатлантичного партнерства
 РЕБ — Рада Безпеки
 РГЧН — роздільні головні частини індивідуального наведення (ракет)
 РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
 РЛС — радіолокаційна станція
 РНК — Рада народних комісарів
 РНБО України — Рада національної безпеки та оборони України
 РПАС — Рада північноатлантичної співпраці
 РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
 РСДРП — Російська соціал-демократична робітничая партія
 РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків)
 РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
 РУП — Революційна українська партія
 РФ — Російська Федерація
 СА — штурмові загони НСДАП
 САДК — Південноафриканська спільнота розвитку
 СДПН — Соціал-демократична партія Німеччини
 СДПУ(о) — Соціал-демократична партія України (об'єднана)
 СДРПШ — Соціал-демократична робітничая партія Швеції
 СЕАТО — Організація Договору Південно-Східної Азії
 СЕНТО — Організація Центрального договору (Багдадський пакт)
 СКЮ — Союз комуністів Югославії
 СНД — Співдружність Незалежних Держав

СНО-1 — Радянсько-американський договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь

СНО-2 — Російсько-американський договір про подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь

СОІ — Стратегічна оборонна ініціатива

СОТ — Світова організація торгівлі

СПЗ — Спеціальні права запозичення

СРВ — Соціалістична Республіка В'єтнам

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

СРЮ — Союзна Республіка Югославія

СС — охоронні загони НСДАП

СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія

США — Сполучені Штати Америки

ТНК — Транснаціональна корпорація

ТУП — Товариство українських поступовців

УГА — Українська галицька армія

УНДП — Українська національно-демократична партія

УНКВС — Управління народного комісаріату внутрішніх справ

УНР — Українська Народна Республіка

УПС — Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 р.

УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДП — Українська соціал-демократична партія

УСДРП — Українська соціал-демократична робітничка партія

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

УСС — Українські січові стрільці

ФАО — Продовольча та сільськогосподарська організація ООН

ФАТХ — Рух за національне визволення Палестини

ФКНВ — Французький комітет національного визволення

ФМВ — факультет міжнародних відносин

ФНРЮ — Федеративна Народна Республіка Югославія

ФРН — Федеративна Республіка Німеччини

ХАМАС — Рух ісламського опору

ХДС — Християнсько-демократичний союз

ХСС — Християнсько-соціальний союз

ХФПЕС — Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу

ЦАР — Центральна-Африканська Республіка

ЦВК — Центральний виконавчий комітет

ЦЄІ — Центральноєвропейська ініціатива

ЦК — Центральний комітет

ЦК ВКП(б) — Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б) — Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КПК — Центральний комітет Комуністичної партії Китаю

ЦК КПРС — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦКСР — Центральна комісія судноплавства з Рейну

ЦР — Центральна Рада

ЧЕС — Чорноморське економічне співробітництво

ЧЗЕС — Чорноморська зона економічного співробітництва

ЧССР — Чехословацька Соціалістична Республіка

ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ЮНІДО — Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку

ЮНКТАД — Конференція ООН з торгівлі та розвитку

ШОС — Шанхайська організація співробітництва

А

Аахенський конгрес 1818 р. — другий дипломатичний конгрес європейських держав, що проходив у вересні-листопаді 1818 р. На відміну від першого — *Віденського конгресу 1814—1815 рр.* — відбувся у форматі “четвірки” великих держав — Англії, Австрії, Росії та Пруссії — зі запрошенням представників Франції, визначенню місця і статусу якої в “європейському концерті” і був, насамперед, присвячений. Глава франц. уряду герцог *А. Ришельє* запевнив учасників у міцності відновленого після падіння *Наполеона I* королівського режиму і наполягав на поверненні Франції статусу великої держави та виведенні з її території військ союзників. Дійшовши висновку про відсутність небезпеки з боку Франції для встановленого Віденським конгресом 1814—1815 рр. *міжнародного порядку* в Європі, “четвірка” прийняла рішення про виведення з її території союзної окупаційної армії та зменшення розміру контрибуційних платежів. Францію було визнано п’ятим рівноправним учасником “концерту” великих держав. У підписаних спільній декларації та протоколі “п’ятірка” проголошувала свою солідарність у справі підтримання порядку та спокою на континенті. Фактично йшлося про можливість втручання у справи ін. держав, якщо внутрішньополітична ситуація в них — з точки

зору учасників союзу — буде загрожувати міжнародному порядку і стабільності.

Ю. Мороз

Австрійська спадщина та війна за неї — після смерті імператора Карла VI у жовтні 1740 р. у спадкове володіння землями австр. Габсбургів вступила, згідно з *Прагматичною санкцією 1724 р.*, його старша донька Марія Терезія. Її права на спадщину заперечили ін. претенденти — родичі Габсбургів курфюрсти Баварії (Карл-Альбрехт) і Саксонії (Фрідріх Август). Аналогічні претензії висунула й Іспанія, посилаючись на права т. зв. іспан. гілки цієї ж династії. На частку спадщини у вигляді чотирьох сілезьких герцогств претендував також король Пруссії *Фрідріх II*, війська якого вже в грудні 1740 р. окупували їх. Ці держави утворили протиавстр. коаліцію, до якої приєдналися королі Неаполя, Сардинії, кілька нім. князів, а головне — давня суперниця Габсбургів — Франція.

Війна за **А. с.** розпочалася в 1741 р. наступом баварських і франц. військ, і вже в січні 1742 р. Карла-Альбрехта було проголошено імператором під іменем Карла VII. Проте Марії Терезії вдалося залучити на свій бік основних торговельних і морських суперниць Франції — Англію та Голландію, що перетворило війну на

загальноєвропейську. Бойові дії проводилися також на морі та в колоніях, причому успіх переважно був на боці британців. Згодом до спілки з Австрією пристали Сардинія і Саксонія (1743).

Після смерті в 1745 р. Карла VII його наступник Максиміліан відмовився від претензій на А. с. і вивів Баварію з війни. Імператором став чоловік Марії Терезії Франц I. Зміна ситуації привела до виходу з війни і Пруссії. Відтепер війну проти австр. блоку продовжували лише Франція та Іспанія, проте й вони припинили бойові дії після того, як у 1747 р. на допомогу Австрії вирушила рос. армія.

За Аахенським мирним договором 1748 р. підтверджувались права Марії Терезії на спадщину Габсбургів, а всі учасники війни відмовлялись від здійснених під час неї територіальних захоплень. Винятком стала згода Австрії на перехід Парми і П'яченци дону Філіпу Іспанському.

Проте найважливішим результатом боротьби за А. с. виявилось приєднання Сілезії до Пруссії, яке поклато поч. тривалому австро-пруському протиборству і помітно впливало на конфігурацію політичних союзів європейських держав у наступних конфліктах на континенті. Історичне суперництво двох найбільших нім. держав завершилося лише в 60-х роках XIX ст. перемогою Пруссії.

Ю. Мороз

Австрійський державний договір 1955 р. — див. *Державний договір про відновлення незалежної та демократичної Австрії 1955 р.*

Австрійсько-німецький договір про союз 1879 р. — підписаний 7 жовтня 1879 р. у Відні (Австрія) за ініціативою канцлера Німецької імперії *О. Бісмарка* та міністра закордонних справ Австро-Угорщини *Д. Андраші*. Ключовим положенням договору

було взаємне зобов'язання сторін прийти одна одній на допомогу всіма збройними силами у випадку нападу на одну з них Росії. Водночас вони зобов'язувались не укладати миру інакше "як спільно і за взаємною згодою". Передбачалося також, що у випадку нападу на одну зі сторін договору будь-якої третьої держави друга сторона буде дотримуватись, як мінімум, сприятливого для союзника *нейтралітету*. Однак, якщо нападаюча держава отримає допомогу в будь-якій формі з боку Росії, тоді негайно вступить у дію вищезазначене основне зобов'язання про допомогу союзникові всіма військовими силами.

А.-н. д. був першим серед низки договорів, укладення яких призвело до розколу Європи на два ворожих блоки (див. *Тройстий союз*).

Ю. Мороз

Австро-Угорська угода 1867 р. — угода, укладена в 1867 р. урядом Австр. монархії з панівною верхівкою Угорщини. Згідно з нею, Австр. імперія перетворювалась на двоєдину (дуалістичну) державу, що складалася з двох частин (держав), розділених р. Лейтою: Австрії (т. зв. Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Цислейтанії входили власне австр. землі, Чехія, Моравія, Сілезія, Істрія, Трієст, Далмація, Крайна, а також Галичина та Буковина. Транслейтанія включала, крім власне угор. земель, також Славонію, Хорватію, Словаччину, Банат і Воєводину, Трансільванію, Фіуме (Рієку), Карпатську Україну (Закарпаття). Укр. землі було розділено між двома державами. Нове утворення отримало назву Австро-Угор. імперії. На чолі її стояв австр. імператор, який одночасно був королем Угорщини. Кожна з двох держав мала свої уряди і парламенти за відсутності спільних для всієї імперії. Винятком було існування трьох спільних міністерств: закордонних справ, військового

та міністерства фінансів, яке контролювало лише кошти для спільних витрат.

Перетворення Австр. імперії на Австро-Угор. помітно вплинуло на еволюцію її зовнішньополітичного курсу. Оскільки в дуалістичній державі всі найважливіші рішення загальноімперського значення мали приймати за згодою обох її частин, Угорщина фактично отримала право вето в цьому процесі. Майже відразу після укладення угоди в середовищі політиків Чехії та Моравії виникла ідея подальшого перетворення дуалістичної держави на триалістичну. Третю частину імперії, яка б мала такі ж права, що й Угорщина, становили б слов'янські народи. Зовнішню підтримку таким планам, як видавалося, могла надати Росія. Реалізація цієї ідеї неминуче зменшила б політичну вагу і роль Угорщини, що викликало величезне занепокоєння в угор. правлячих колах. Прем'єр-міністр королівства (а згодом загальноімперський міністр закордонних справ) *Д. Андраші* прагнув якомога активнішого дистанціювання від Росії та порозуміння з історичним суперником Австрії — Пруссією, остання війна з якою закінчилася в 1866 р. Наслідком подальшого неухильного дрейфу Австро-Угорщини в бік Пруссії (згодом Німеччини) став договір про військовий союз двох держав 1879 р.

Ю. Мороз

Автентичний текст (грец. — справжній, дійсний, правильний) — оригінальний текст будь-якого документа. **А. т.** договору встановлюється процедурою, за допомогою якої прийнятий текст оголошується остаточним. Встановленню **А. т.** присвячена Стаття 10 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.* У ній записано, що текст договору стає автентичним у результаті такої процедури, яка може бути передбачена у самому тексті або погоджена між державами, що беруть участь у його складанні. Формами прийняття тексту та встановлення його автентичності є:

1. Підписання — надання згоди на обов'язковість договору.

2. Підписання *ad referendum* — умовне, попереднє, таке, що вимагає підтвердження компетентного органу.

3. *Парафування* — скріплення ініціалами уповноважених осіб кожної сторінки договору на знак згоди з текстом. Парафований договір підлягає остаточному прийняттю.

О. Сагайдак

Агадирська криза — див. *Марокканські кризи*.

Агреман (франц. *agrement* — згода) — згода уряду приймаючої держави на призначення визначеної особи на посаду дипломатичного представника акредитованої держави. **А.** готується тільки на глав *дипломатичних представництв*, зазвичай через МЗС. При запиті **А.** МЗС приймаючої держави надається біографічна довідка про особу. Запит **А.** готується і подається в письмовій формі, відмова в **А.** не розголошується. Згідно з практикою деяких країн, запит на **А.** не розголошується. У низці держав запит на **А.** проводиться усно і так само повідомляється відповідь на нього. Після отримання **А.** кандидат стає *персоною грата* (тобто бажаною), а негативна відповідь означає, що ця особа вважається *персоною нон грата* (небажаною). Держава перебування не зобов'язана повідомляти мотиви відмови.

О. Сагайдак

Агресія (лат. *aggressio* — напад) — застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності ін. держави або народу всупереч міжнародним зобов'язанням. Поняття **“А.”** з'явилося у міжнародному праві в період між двома світовими війнами в процесі

розробки принципу заборони агресивної війни. Сама ідея утвердження цього принципу відображена у низці документів *Ліги Націй*, зокрема в Декларації про агресивні війни 1927 р., де агресивну війну кваліфікували як “міжнародний злочин”. Статут Ліги Націй зобов’язав її чл. не вдаватися до війни, доки не використані всі мирні засоби розв’язання спору.

Першою багатосторонньою угодою, що містила заборону агресивної війни, став *Паризький пакт про заборону агресивної війни 1928 р.* У ньому проголошувалася відмова від війни як засобу врегулювання міжнародних спорів та визнавалося необхідним розв’язувати будь-які спори мирними засобами. Це і стало у міжнародному праві заборонаю агресивної війни, що замінила існуюче до того часу право на війну (*ius ad bellum*), за яким держава сама вирішувала, як їй здійснювати своє право на самооборону (самозахист) і застосування репресалій у разі спору з ін. державою. Однак Паризький пакт не містив ні визначення А., ні спеціальних процедур мирного розв’язання конфліктів. На той час у рамках Ліги Націй не було узгодженого поняття “А.”, яке охоплювало б не лише прямі та відкриті воєнні дії, а й різні опосередковані засоби А.

Після *Другої світової війни 1939—1945 рр.* на принципах Паризького пакту ґрунтувалися статuti Нюрнберзького і Токійського міжнародних трибуналів (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946 рр.*, *Токійський процес 1946—1948 рр.*) та їхні вирoki щодо воєнних злочинців. А. було визначено як злочин проти миру, що тягне за собою політичну відповідальність держави за розв’язання агресивної війни і кримінальну відповідальність винних у цьому осіб. Поняття “А.” розвинуто і конкретизовано у Статуті *ООН*. У Декларації ГА ООН про принципи міжнародного права (1970), які стосуються дружніх відносин і співробітництва держав, агресивна війна кваліфікується

як злочин проти миру, що тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. Розвиваючи принцип заборони війни, ГА ООН у резолюції від 14 грудня 1974 р. через консенсус прийняла таке визначення А.: “А. є застосування державою збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності ін. держави або якимось ін. засобом, не сумісним зі Статутом ООН”. При цьому основною ознакою для визначення агресора є факт першості (або ініціативи) у здійсненні акту А.

До актів А. належать: вторгнення або напад збройних сил певної держави на територію ін. держави; будь-яка *окупація*; будь-яка *анексія* зі застосуванням сили; бомбардування збройними силами певної держави ін. держави або застосування будь-якої зброї проти території ін. держави; блокада портів або берегів держави збройними силами ін. держави; напад збройних сил держави на сухопутні, морські або повітряні сили ін. держави; застосування збройних сил однієї держави, які розміщуються на території ін. держави (за угодою з останньою), що означає порушення умов їх перебування; надання державою своєї території у розпорядження ін. державі для вчинення А. проти третьої держави. Актами А. вважається також засилення державою або від її ім. збройних банд, регулярних сил або найманців, які застосовують збройну силу проти ін. держави.

Я. Малик

Ад гок (лат. *ad hoc* — для цього випадку, для визначеної цілі, спеціальний) — у *дипломатії* — норми, що регулюють діяльність спеціальних місій, спеціальних представників, спеціальних організацій, комітетів чи робочих груп, які мають тимчасовий характер і які призначені для виконання спеціальних поставлених завдань. Так, звертаючись до арбітражу А. г. чи до третейського суду А. г., сторони в кожному конкретному випадку утворюють арбітражний чи судовий

орган для вирішення спору, який виник між ними. Орган після винесення рішення припиняє своє існування. В ООН поширюється практика створення комітетів А. г. (спеціальних комітетів) для розробки, обговорення чи вирішення якоїсь конкретної проблеми.

О. Сагайдак

Ад референдум (з лат. *ad referendum* — за умови схвалення вищої інстанції; до доповіді) — застереження, що зазвичай роблять особи, які ведуть *переговори*, під час підписання ними певної угоди, акта, проекту або пропозиції на знак того, що їх підпис не має безумовно зобов'язуючого характеру та потребує розгляду та схвалення урядом або ін. вищим державним органом.

Н. Балицька

Адамс (Adams) Джон (30 жовтня 1735 р. — 4 липня 1826 р.) — амер. політичний і державний діяч, дипломат, 2-й президент США (1797—1801).

Народився у відомій масачусетській родині давніх переселенців з Англії. Освіту здобув у Гарварді (1755), де вивчав право. Працював у школі, займався адвокатською практикою. Політичну діяльність розпочав у 1765 р., одним з перших виступаючи з гаслом, з якого починалась амер. революція — “немає оподаткування без представництва”. Активне відстоювання вимоги зрівняння у політичних правах амер. колоністів з мешканцями Великої Британії сприяло зростанню його популярності. З 1774 р. А. — делегат Континентального конгресу, у 1776 р. — один з ініціаторів прийняття Декларації незалежності. У 1778 р. за дорученням конгресу А. відправляється до Європи, де приєднується до дипломатичної місії Б. Франкліна, результатом зусиль якої стало утворення франко-амер. союзу проти Англії. Аналогічну місію в 1780—1782 рр. успішно виконував у Республіці З'єднаних

Провінцій (Голландії). Брав участь у підготовці Версальського мирного договору 1783 р., згодом очолив дипломатичне представництво США у Лондоні.

У 1789—1797 рр. — віце-президент, 1797—1801 рр. — президент США. У зовнішній політиці дотримувався курсу на згортання союзницьких відносин із Францією, політика та міжнародне становище якої зазнали серйозних змін після революції 1789 р.

Ю. Мороз

Адамс (Adams) Джон Куїнсі (11 липня 1767 р. — 23 лютого 1848 р.) — амер. політичний і державний діяч, 6-й президент США (1825—1829), син Дж. Адамса.

Юнацькі роки А. пройшли в Європі, де його батько виконував важливі дипломатичні доручення амер. уряду. А. вчився у Парижі, потім у Голландії, а у віці 15 років уже працював у складі місії США в Петербурзі.

У 1794 р. президент Дж. Вашингтон призначив А. посланником у Голландії, яка в той час була одним з провідних центрів європейської політики як активний учасник т. зв. першої антифранц. коаліції. У 1797—1801 рр. А. — *посланник* у Берліні, з 1803 р. — сенатор, потім професор Гарварду, а в 1809 р. повертається на дипломатичну роботу як посланник у Росії, де пробув до 1814 р. Як один з найдосвідченіших амер. дипломатів А. очолював делегацію США на переговорах із підготовки *Гентського договору 1814 р.*, підписанням якого завершилася *Американо-англійська війна 1812—1814 рр.* Однак договір не розв'язав усіх протиріч у відносинах двох держав, особливо у питанні розмежування їхніх володінь на зах. Амер. континенту, і наступні два роки А. провів у Лондоні як посланник США, намагаючись нормалізувати відносини з колишньою метрополією.

У 1817 р. президент Дж. Монро призначив А. державним секретарем. Одним

з перших успіхів його діяльності на цій посаді було завершення переговорів з Англією (1818) щодо лінії кордону між США та брит. володіннями на зах. від Онтаріо (сучасними канадськими провінціями Манітоба, Саскачеван, Альберта). Проте сам А. найважливішим своїм дипломатичним досягненням вважав придбання в Іспанії Флориди (1819). У 1822—1823 рр. він активно проводив курс на визнання США незалежності латиноамериканських держав і був одним з головних розробників *Монро доктрини* (1823).

У 1825—1829 рр. А. — президент США. Цей період позначений охолодженням стосунків з країнами Лат. Америки та кризою у відносинах з Англією через проблему торгівлі з її колоніями у Вест-Індії. З 1831 р. і до смерті у 1848 р. А. — чл. Конгресу США. Був активним противником рабства, рішуче виступав проти приєднання Техасу до США (1845) та війни з Мексикою (1846—1848).

Ю. Мороз

Аденауер (Adenauer) Конрад (5 січня 1876 р. — 19 квітня 1967 р.) — нім. політичний і державний діяч, дипломат. Федеральний канцлер ФРН (1949—1963), міністр закордонних справ (1951—1955).

Народився в Кельні в родині дрібного чиновника суду. Вивчав право в ун-тах Фрайбурга, Мюнхена, Бонна. Працював у прокуратурі, суді. З 1906 р. — помічник бургомистра, з 1909 р. — заступник, а в 1917 р. обраний обер-бургомістром Кельна. Звільнений з посади після приходу до влади уряду А. Гітлера (1933). З новою владою не співробітничав, проте участі в русі Опору не брав. Після закінчення Другої світової війни 1939—1945 рр. став одним з організаторів ХДС, з 1946 р. — голова партії.

Після утворення ФРН (1949) був обраний федеральним канцлером. У 1951—1955 рр. одночасно обіймав посаду міністра закор-

донних справ. Закладаючи основи зовнішньої політики нової республіки, А. бачив основного метою повернення Німеччини до кола демократичних держав Заходу, подолання відчуження щодо неї, яке сформувалося за роки фашизму. Першим найбільшим успіхом була участь ФРН у створенні ЄОВС (1951), що стало поч. інтеграційного процесу на континенті. Був підписаний *Боннський договір 1952 р.* з США, Великою Британією та Францією, який декларував скасування окупаційного режиму у ФРН і визнав її суверенітет у внутрішніх та зовнішніх справах. У 1954 р. ФРН стала чл. ЗСЄ, в 1955 р. — чл. НАТО. За канцлерства А. ФРН стала рівноправним учасником системи ключових військово-політичних та економічних союзів Заходу. Цьому сприяв його твердий курс на розбудову союзницьких відносин зі США та провідними державами Зах. Європи. Водночас А. займав, незважаючи на тиск з боку США, особливу позицію у деяких принципових питаннях, зокрема не визнавав післявоєнного кордону Німеччини з Польщею. Так само категорично заперечував він і проти міжнародно-правового визнання НДР. Усе це отруювало міжнародну атмосферу на континенті та гальмувало процес пошуку взаєморозуміння між Заходом і Сходом. Відмовився від цієї політики тільки перший соціал-демократичний уряд ФРН у 1969 р.

Величезним є внесок А. у процес поглиблення європейської інтеграції. У 1957 р. ФРН була серед провідних засновників СЕС — попередника ЄС, згодом було підписано історичний *Єлісейський договір 1963 р.* з Францією, який не лише був символічним актом примирення двох великих народів, а й утворив потужний тандем держав, що стали основними рушіями європейського інтеграційного процесу.

У жовтні 1963 р. А. пішов у відставку, проте до 1966 р. залишався головою ХДС.

Ю. Мороз

Адріанопольський мирний договір 1713 р. — договір, укладений між Росією і Туреччиною 13 (24) червня 1713 р. на 25 років у м. Адріанополі (Едірне, Туреччина) після завершення рос.-тур. війни 1710—1713 рр. **А. м. д.** повторював основні положення *Прутського трактату 1711 р.* між цими державами і який з вини обох сторін постійно порушувався, що призвело до відновлення воєнних дій. Новий договір включав і нові положення: Росія була зобов'язана вивести свої війська з Польщі і не втручатися в її внутрішні справи, що було передбачено і *“Вічним миром” 1686 р.* між Росією та Польщею; Росії заборонялося втручатися у справи правобережних козаків; вона позбавлялася права будувати фортеці між Черкасами та Азовом. У зв'язку з тим, що умови **А. м. д.** не влаштували обидві сторони, цей договір пізніше було замінено *Константинопольським мирним договором 1720 р.*

Я. Малик

Адріанопольський мирний договір 1829 р. — двостороння угода, укладена після завершення Рос.-тур. війни 1828—1829 рр. Підписана в Адріанополі (Едірне, Туреччина) 14 вересня. Складався з 16 статей і окремого акта. За умовами **А. м. д.** Османська імперія, що зазнала поразки, втрачала все сх.-чорноморське узбережжя Кавказу і частину Ахалцихського пашалику. Росія одержала о-ви в гирлі Дунаю, сх. берег Чорного моря від гирла Кубані до півн. кордонів Аджарії; фортеці Ахалкалакі й Ахалцихе з прилеглими до них місцевостями. Туреччина визнала приєднання до Росії ще в 1800—1813 рр. Закавказзя (Грузії, Мінгрелії та ін.), а також Єреванського і Нахічеванського Ханств, що відійшли до неї за Туркманчайською мирною угодою з Іраном (1828). Туреччина визнавала незалежність Греції, зобов'язалася надати автономію Сербії, Молдові, Валахії, сплатити Росії контрибуцію в 1,5 млн голл.

гульденів. Кордони між Росією й Туреччиною встановлювалися по р. Прут, а далі по півд. гирлу Дунаю. **А. м. д.** підтвердив право Росії вести вільну торгівлю на всій території Османської імперії, а також право вільного проходу торгових суден по Дунаю й протоками Босфор і Дарданелли. Договір став важливим етапом у визволенні балканських народів з-під тур. панування. Водночас він засвідчив посилення позицій Росії на Балканах і Кавказі.

Я. Малик

Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво — див. *АТЕС*.

Акредитування (лат. *accredere* — довіряти) — процес призначення дипломатичного представника. **А.** включає внутрішній акт держави, котрий виражається в призначенні компетентним органом певної особи дипломатичним представником держави і вимагає згоди приймаючої держави.

Завершенням процесу **А.** є вручення дипломатичним представником *вірчих грамот* главі держави перебування. З моменту вручення *вірчих грамот* діяльність глави *дипломатичного представництва* стає офіційною; в деяких державах — з моменту нотифікації відомству закордонних справ про прибуття і представлення завіреної копії *вірчих грамот*. Існує також практика **А.** журналістів.

О. Сагайдак

Аландських островів міжнародний статус. **А. о-ви** як частина Фінляндії тривалий час (від XII ст.) разом із нею входили до складу Швеції. У 1809 р. за Фрідріхсгамським мирним договором **А. о-ви** разом із Фінляндією відійшли до Росії. Впродовж XIX ст. неодноразово порушувалося питання про *демлітаризацію А. о-вів*. Швеція безуспішно наполягала на перетворенні **А. о-вів** на незалежну

державу під спільним англо-франко-швед. протекторатом. У 1856 р. Росія, Франція та Англія підписали конвенцію про демілітаризацію **А. о-вів** (одна з трьох конвенцій, які додавалися до Паризького мирного договору 1856 р.). На поч. ХХ ст. Росія спробувала порушити питання про анулювання цієї конвенції, але проти виступили Швеція та Велика Британія. Наприкінці 1917 р. Фінляндія проголосила незалежність, яку визнали Швеція та радянська Росія. **А. о-ви** стали однією з фінляндських губерній. Паралельно аландці організували таємні збори та вислали до Стокгольма делегацію, яка висловила побажання об'єднатися зі Швецією. У зв'язку з громадянською війною у Фінляндії швед. війська навіть на деякий час окупували **А. о-ви**. У 1918 р. швед. влада продовжувала підтримувати іредентистські настрої у населення о-вів, за що Гельсінкі звинуватили Стокгольм у втручанні у внутрішні справи Фінляндії. Швед.-фінські переговори виявилися безрезультатними, і сторони передали розгляд питання про статус **А. о-вів** до *Ліги Націй*. З цією метою було створено дві комісії, які, розглянувши спірне питання, дійшли висновку, що **А. о-ви** є законною частиною фінської держави, але висунули низку рекомендацій для Гельсінкі: на **А. о-вах** початкове і технічне шкільництво має бути виключно шведськомовним, а обов'язкове вивчення фінської мови на о-вах не має діяти; аландці повинні мати пріоритетне право у придбанні землі на о-вах; новопрйбулі поселенці зможуть отримувати право голосу на виборах лише після п'ятирічного проживання на **А. о-вах**; губернатор о-вів може призначатися лише з трьох кандидатів, запропонованих аландцями. Щоб не доводити справи до *референдуму*, швед. влада прийняла пропозиції комісій і додала їх до Акта про автономію **А. о-вів**, який був прийнятий фінляндським парламентом ще 6 травня 1920 р. Уже 24 червня 1921 р. Рада Ліги Націй визнала суверенітет Фін-

ляндії над **А. о-вами**, а 20 жовтня 1921 р. у Женеві представниками десяти країн (Великої Британії, Данії, Естонії, Італії, Латвії, Німеччини, Польщі, Фінляндії, Франції та Швеції) була підписана Конвенція про демілітаризацію та нейтралізацію **А. о-вів** (набрала чинності 6 квітня 1922 р.), яка передавала Фінляндії всі зобов'язання Росії щодо цих о-вів. Уряд радянської Росії не був запрошений на вироблення Конвенції і, як наслідок, не визнав її. Напередодні *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Фінляндія порушила Конвенцію 1921 р. і спорудила на **А. о-вах** військові укріплення, які були зруйновані після радянсько-фінської війни. Демілітаризований статус **А. о-вів** підтверджувався радянсько-фінською угодою про **А. о-ви** від 11 жовтня 1940 р. (не діяла впродовж 26 червня 1941 р. — 19 вересня 1944 р.) та Статтею 5 мирного договору держав — переможниць у Другій світовій війні 1939—1945 рр. з Фінляндією від 10 листопада 1947 р. Нині **А. о-ви** залишаються демілітаризованою територією. На відміну від решти громадян Фінляндії, населення **А. о-вів** не підлягає призову на військову службу. Загалом мешканці **А. о-вів** володіють широкою автономією, мають власний прапор та своє представництво в Раді міністрів *Півн. Ради* (у складі фінляндської делегації).

О. Заяць

Алматинська декларація 1991 р. — документ, який підтвердив припинення існування СРСР і принципи співробітництва країн — членів *СНД*. Підписана в столиці Казахстану 21 грудня 1991 р. президентами Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, РФ, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану, України та головою ВР Республіки Білорусь. У Декларації зазначено, що з утворенням *СНД* СРСР перестав існувати. Держави — учасниці *СНД* гарантують, відповідно до своїх конституційних процедур, виконання

міжнародних зобов'язань, які випливають з договорів і угод СРСР.

У Декларації вказано, що СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Країни СНД взаємодіятимуть на засадах рівноправності через координуючі ін-ти, які утворюватимуться на паритетній основі. Сторони погодилися поважати наміри одна одної щодо здобуття статусів без'ядерної чи нейтральної держав. Підтверджено також прагнення держав Співдружності до співпраці у формуванні та розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків.

Я. Малик

Аль-Кайда (араб. **جندعقلا**, al-qā'idah — основа, база, фундамент) (ін. назви — Ісламська армія визволення святих місць, Ісламська група збереження святих місць, Організація ісламського порятунку) — транснаціональне воєнізоване релігійно-політичне угруповання ісламських радикальних фундаменталістів. Виникнення **А.-К.** пов'язане із воєнними подіями в Афганістані (див. *Афганська війна 1979—1989 рр.*), коли у 1980-х роках у Пакистані за підтримки спецслужб Саудівської Аравії, Пакистану та США (операція ЦРУ “Циклон”) було створено бюро організації Мактаб аль-Хідмат з метою фінансування та організаційної підтримки процесу набору, підготовки і направлення в Афганістан ісламських добровольців, які виступали проти радянських військ. Після завершення радянської військової кампанії в Афганістані діяльність **А.-К.** було переорієнтовано на боротьбу проти глобального амер.-зах. впливу, повернення до фундаментальних основ ісламу, повалення світських режимів в ісламських країнах з подальшим встановленням у них шариату, створення єдиної ісламської держави — Великого ісламського Халіфату. 1992 р. у Судані первинна структура **А.-К.** переформована у зв'язку зі змінами програмних цілей. Поч. розгортання активної терористичної

діяльності **А.-К.** датується 1992 р. з поч. операції *ООН* у Сомалі. В лютому 1998 р. засновник і лідер **А.-К.** Усама бен Ладен заявив про створення “Міжнародного ісламського фронту Джихаду проти іудеїв і хрестоносців”. У цей період **А.-К.** тісно співпрацювала з єгипетським терористичним угрупованням “Єгипетський ісламський Джихад”. У 2001 р. це співробітництво було остаточно оформлене, коли на базі двох організацій була створена нова група, Каєдат аль-Джихад. Члени **А.-К.** брали участь у збройних конфліктах в Афганістані (1992), Сомалі (1992—1993), Боснії та Герцеговині (1992—1995), Кашмірі (1999), на Півн. Кавказі (1995), Косово (1999), у країнах Центр. Азії (1999); причетні до вибухів посольств США у столицях Кенії й Танзанії (1998); атакували амер. есмінець у Ємені (2000). **А.-К.** спланувала, організувала і здійснила терористичні акти 11 вересня 2001 р. на території США, що спричинило виникнення глобальної воєнно-політичної кризи, поч. “Війни проти тероризму”. Брала участь у бойових діях на території Афганістану в 2001—2002 рр. З кін. 2001 р. **А.-К.** перебуває у стані реструктуризації сил і ресурсів з метою адаптації до нових умов, які виникли після фактичної втрати афганського плацдарму; причетна до організації та здійснення терактів у Лондоні 7 липня 2005 р.

Вищим органом управління **А.-К.** є ВР (Majlis ash-Shura — Шура), що здійснює загальне керівництво угрупованням. До її складу входять 4 комітети: комітет із військових питань (поділяється на п'ять підкомітетів, відповідальних, зокрема, за питання безпеки, проведення операцій, за “афганський фронт”, бойову підготовку і направлення бойовиків до різних країн); фінансовий комітет (складається з двох структур, що вказує на значні розміри фінансових потоків цієї організації); комітет у справах релігії та права; комітет інформаційної політики та пропаганди. Також до структури організації входять комітети

з питань “зовнішньої підтримки”, відносин зі ЗМІ, питань зв'язку, ведення документації та “допомоги сім'ям”. Чисельність угруповання точно невідома. Осередки **А.-К.** виявлено у 34 державах світу. Вважається, що підпільні осередки **А.-К.** діють у Великій Британії, США, Італії, Франції, Іспанії, Німеччині, Албанії, Уганді та ін. країнах. **А.-К.** визнали терористичною організацією РБ ООН, НАТО, ЄС, США, Австралія, Індія, Канада, Ізраїль, Японія, Республіка Корея, Нідерланди, Велика Британія, РФ, Швеція, Тур. Республіка, Швейцарія.

Н. Балицька

Альтернат (лат. *alternare* — чергуватись, змінюватись) — правило, згідно з яким у примірнику міжнародного договору, призначеному для підписання певною договірною стороною, найменування сторони, підписи уповноважених осіб, а також сам текст договору на мові певної договірної сторони розміщується на першому місці. Більш почесним для підписів вважається місце під текстом договору з лівого боку або ж, якщо підписи ставляться один під одним, місце зверху. Застосування **А.** підкреслює рівність сторін. **А.** зазвичай чітко дотримуються в двосторонніх договорах, які складають двома мовами. При підписанні багатосторонніх договорів правило **А.** застосовується рідко. Підписи в такому випадку ставляться в алфавітному порядку (згідно з франц. чи англ. алфавітом) або взагалі без будь-якого чітко визначеного порядку.

О. Сагайдак

Американо-англійська війна 1812—1814 рр. — збройний конфлікт між США та Великою Британією, глибинною причиною якого було суперництво за панування на півн. Амер. континенту. Безпосереднім приводом до війни стали випадки захоплення брит. флотом амер. торговельних

кораблів, викликані прагненням обмежити торгівлю нейтральних країн із Францією в період війни з *Наполеоном I*. Дії Англії, що були своєрідною відповіддю на оголошену ним т. зв. *континентальну блокаду*, завдавали помітних збитків морській торгівлі США. Водночас найбільш войовничі та впливові кола амер. політичної еліти не полишали надій на приєднання до США англ. колоній у Півн. Америці (Канада). Зосередженість сил Великої Британії на війні в Європі, здавалося, давала шанс на реалізацію цих планів і в червні 1812 р. США оголосили Англії війну.

Війна проходила з перемінним успіхом, перемоги кожної зі сторін чергувалися з поразками. Активну участь у бойових діях поруч з регулярними частинами брит. армії брали загони, сформовані з мешканців колоній (канадійців), а також деякі індіанські племена. Найбільш резонансними подіями війни були: захоплення амер. військами адміністративного центру Канади Йорка (сучасне Торонто) і спалення будівлі законодавчих зборів (1813), захоплення англ. військами у 1814 р. Вашингтона з подібним підпаленням амер. урядових установ, включно з Білим домом, а також перемога під Новим Орлеаном війська під проводом майбутнього президента США Е. Джексона в січні 1815 р. Ця остання битва відбулась вже після підписання в грудні 1814 р. *Гентського договору*, який завершив війну на умовах відновлення довоєнного стану, про що учасники битви ще не знали.

Ю. Мороз

Амстердамський договір 1997 р. (Амстердамський договір про внесення змін до Договору про ЄС, Договорів про Європейські співтовариства та деяких пов'язаних міжнародних угод) — міжнародний договір, який склався поруч із *Паризьким* та *Римським* договорами, а також з *Мадридським* та *Нідцьким* договорами

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

1992 7.7а 1614

2000 р., Афіньським договором 2003 р., правову основу діяльності ЄС. А. д. став результатом роботи урядової конференції 1996 р., головним завданням якої було внесення змін та доповнень до установчих актів Європейських співтовариств та ЄС. А. д. було підписано 2 жовтня 1997 р. Набув чинності 1 травня 1999 р. А. д. втратив чинність 1 лютого 2003 р. зі вступом в силу Ніщського договору (парафований 11 грудня 2000 р., підписаний 20 лютого 2001 р.).

До структури А. д. входять преамбула, 15 основних статей та прикінцеві положення, які поділені на три розділи: розділ I вносить зміни та доповнення до матеріальних положень установчих актів ЄС, Європейського співтовариства, ЄОВС, Європейського атомного співтовариства, а також Акт про впровадження прямих безпосередніх виборів до *Європейського парламенту* від 20 вересня 1976 р.; розділ II регулює питання, пов'язані із запровадженням спрощеної систематизації установчих актів трьох Європейських співтовариств, включно із переліком протоколів до установчих договорів; розділ III увів нову постатейну нумерацію установчих актів ЄС та Європейських співтовариств, визначив термін дії договору, процедуру ратифікації, набуття чинності та *депонування* договору, а також закріпив перелік автентичних мов тексту А. д.

Окрім тексту основного договору, до структури А. д. належить додаток, який включає таблицю відповідності статей консолідованих версій установчих договорів ЄС та Європейського співтовариства, а також Протоколи до А. д. (Протокол про застосування Статті J 7 Договору про ЄС, Протокол про інтеграцію *Шенгенських угод* до ЄС, Протокол про надання статусу біженця для громадян держав — членів ЄС, Протокол про ін-ти ЄС у контексті розширення тощо), Заклучний акт із деклараціями, прийнятими конференцією, і заяви до статті K 7 Договору про Євро-

союз у редакції. Загалом А. д. містить 116 нових статей або статей у новій редакції, 13 протоколів і 45 декларацій.

Основна мета А. д. — консолідація наявної правової бази, сформованої у результаті діяльності трьох Європейських співтовариств та ЄС у зв'язку із необхідністю спрощення розуміння і застосування первинного та вторинного права ЄС. Унаслідок укладення А. д. структура ЄС та система права ЄС залишилася фактично незмінною, хоча було внесено низку змін до матеріальних положень установчих актів ЄС, напр., компетенцію ЄС у сфері міграційної та візової політики, а також співпраці у справах біженців було передано до відання Європейського співтовариства. Невирішеним залишилося питання надання міжнародної правосуб'єктності ЄС, хоча у статті 18 Договору про ЄС передбачено можливість укладення *Радою ЄС* міжнародних договорів з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Водночас очікуване об'єднання ЄС та Європейських співтовариств у єдину *міжнародну організацію* так і не відбулося, незважаючи на проведено реформу інституційного механізму ЄС та Європейських співтовариств.

О. Головка-Гавришева

Англо-американська операція в Іраку 2003 р. Військова операція міжнародних коаліційних сил під проводом США проти режиму С. Хусейна, що отримала назву "Іракська свобода", тривала з 20 березня по 11 квітня 2003 р. Офіційною підставою для вторгнення було проголошено порушення Іраком Резолюції *РБ ООН 1441* і продовження робіт з розробки зброї масового знищення, надання підтримки з боку режиму С. Хусейна, а також співпраця з міжнародними терористичними організаціями. На думку адміністрації *Дж. Г. Буша*, на поч. вторгнення, що становить загрозу міжнародному миру та стабільності в регіоні, в міжнародного співтовариства не залиши-

лося ін. важелів впливу на Ірак, окрім силових, з метою примусити його виконувати рішення РБ ООН. США і Велика Британія через спротив трьох ін. постійних членів РБ не змогли провести в РБ резолюцію, що вимагала б від Іраку в ультимативній формі роззброїтись, або, у випадку невиконання, прямо санкціонувала б збройну *інтервенцію*. У зв'язку з цим США вирішили діяти без прямої санкції ООН, спираючись на Резолюцію 687 (1991), в якій говорилось про припинення вогню з боку США за умови, якщо Ірак роззброїться. 17 березня президент США Дж. Г. Буш висунув *ультиматум* С. Хусейну протягом 48 годин разом із своїми синами залишити Ірак. Зранку 20 березня 2003 р. авіанальотом на Багдад та ін. стратегічні цілі було розпочато бойові дії. Наступного дня одночасно на півд., сх. та зах. держави в Ірак увійшли сухопутні війська. До експедиційних сил коаліції підрозділи своїх збройних сил надали США, Велика Британія, Польща, Італія, Австралія, Півд. Корея, командувачем було призначено генерала Т. Френкса. Свою підтримку діям очолюваної США коаліції висловили Норвегія, Данія, Нідерланди, Португалія, Болгарія, Румунія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Македонія, Албанія, Боснія і Герцеговина, Україна, Естонія, Латвія, Литва, Грузія, Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Молдова, Нова Зеландія, Японія, Домініканська Республіка, Сальвадор, Нікарагуа, Гондурас, Філіппіни, Таїланд, Сінгапур, Монголія, Тонга. У той же час деякі держави — Франція, Німеччина, Китай, Росія, Бельгія, Індонезія, Малайзія — висловили негативне ставлення до операції, оскільки США продемонстрували неповагу до міжнародного права, а поч. воєнних дій ставив крапку на ООН як головному ін-ті, відповідальному за підтримку миру й безпеки у світі.

Антиіракська коаліція на поч. бойових дій зосередила угруповання чисельністю близько 265 тис. осіб, основу яких становили

війська США (близько 200 тис.) і Великої Британії (близько 46 тис.), 1700 одиниць бронетехніки, близько 1000 літаків, у т. ч. 420 на амер. авіаносцях “Лінкольн”, “Констелейшн”, “Кітті Хок”, а також брит. “Арк Роял” у Перській затоці й амер. “Трумен” та “Рузвельт” у Середземному морі. Силам коаліції протистояли 400 тис. бійців іракської армії та національної гвардії, близько 5000 одиниць бронетехніки, 300 літаків.

Військова кампанія відзначалась надзвичайно високими темпами наступу коаліційних сил, що було зумовлено їх якісною перевагою у бойовій техніці, підготовці військ, розвідці, організації зв'язку й управління. Незважаючи на жорсткий опір іракських військ у Басрі, Ен-Насірії, Кербелі, Ем-Шатрі, Багдаді, Тікріті, війська коаліції вже 9 квітня увійшли у Багдад, 10 і 11 квітня у Кіркук і Мосул. 1 травня 2003 р. Дж. Г. Буш оголосив про офіційне завершення військових дій. Територія країни була поділена на три окупаційні сектори: амер., брит. і польськ.

Для сприяння стабілізації ситуації в Іраку після завершення бойових дій і з санкції РБ ООН серед ін. держав 1800 військовослужбовців надала і Україна. Укр. війська були дислоковані на сході центр. частини країни поблизу м. Аль-Кут у польськ. зоні відповідальності.

У той же час повалення режиму С. Хусейна, який був захоплений у полон тільки в грудні 2003 р., фактично призвело до поч. громадянської війни між різними етнічними та релігійними угрупованнями Іраку і партизанської боротьби проти окупаційних сил коаліції, зростанню активності терористичних угруповань. Зусилля окупаційної влади після завершення військової кампанії зосередились на встановленні громадянського порядку в країні, забезпеченні функціонування демократичних ін-тів, відновленні інфраструктури.

У червні 2004 р. Тимчасова коаліційна адміністрація почала поступову передачу

суверенітету тимчасовому іракському уряду, очоленому І. Аллаві. 31 січня 2005 р. відбулись вибори до Національної асамблеї Іраку, що повинна була виробити нову конституцію Іраку. Перемогу на цих виборах здобула шіїтська партія Іракський об'єднаний альянс, у той час як сунітські партії вибори бойкотували. 15 жовтня 2005 р. нову конституцію було ратифіковано. Після нових виборів до Національної асамблеї Іраку 15 грудня 2005 р., на яких знову перемогла шіїтська партія, було сформовано новий уряд Іраку, очолений Норі аль-Малікі. Проте вибори не привели до припинення насильства в країні.

Зростання загрози терористичних атак з боку ісламських радикалів, перенесення їх діяльності на територію держав — учасниць коаліції, зростання кількості бойових утрат, відсутність очевидного прогресу в справі стабілізації ситуації в Іраку, а також посилення настроїв, опозиційних перебуванню військових контингентів держав — учасниць коаліції в Іраку, призвели до почергового виводу військ деяких держав з Іраку. Весною 2004 р. таке рішення приймають Іспанія, Домініканська Республіка, Нікарагуа, Гондурас, Сінгапур; у липні того ж року — Філіппіни; у вересні — Таїланд; у листопаді — Угорщина. У грудні 2005 р. свої війська вивела Україна.

І. Іюнін

Англо-бурська війна 1899—1902 рр. — війна між Великою Британією і двома т. зв. бурськими республіками на півд. Африки — ПАР (колишньою Республікою Трансвааль) і Оранжевою вільною державою (Оранжевою Республікою). Війна вибухнула в результаті загострення протиріч між голл. переселенцями (бурами), які утворили в сер. XIX ст. у Півд. Африці дві вільні республіки, і т. зв. ойтлендерами (іноземцями), переважно підданими брит. корони, які володіли або працювали на численних золотих копальнях у цій частині

континенту. Неухильне зростання масштабів видобутку золота та відкриття все нових родовищ алмазів супроводжувалось масовим переселенням на території Трансваалю та Оранжевої Республіки брит. колоністів, які вимагали для себе рівних політичних прав із громадянами республік — бурами. Це загрожувало не лише встановленням повного контролю брит. капіталу над економікою республік, а й втратою ними політичної незалежності.

Загроза стала реальною наприкінці XIX ст., коли чисельність ойтлендерів стрімко наближалася до чисельності бурського населення. Враховуючи зосередження поблизу кордонів республік англ. військ та погрози з боку брит. уряду, бурські лідери вважали війну неминучою. У жовтні 1899 р. війська обох республік, які вступили між собою у союз, розпочали бойові дії проти відділів брит. армії, розташованих у Наталі, Бечуаналенді та Капській колонії. Спочатку успіх був на боці бурів, але після прибуття значних підкріплень брит. військ з метрополії та Індії ситуація докорінно змінилася. У 1900 р. бури були вимушені перейти до тактики тривалої партизанської війни. На допомогу їм прибуло кількасот волонтерів з Німеччини, Франції, Голландії, Росії та ін. країн. У таких умовах брит. командування пішло на створення мережі концтаборів, куди було відправлено 200 тис. чл. сімей партизанів, включаючи дітей. Перемоги брит. армії та масова загибель жінок і дітей бурів у концтаборах (26 тис. осіб) змусили партизанське командування припинити опір. За мирним договором, підписаним 31 травня 1902 р., обидві республіки були перетворені на колонії Великої Британії. З них, а також з Капської колонії та Наталю у 1910 р. було утворено домініон Півд.-Африк. Союз.

Ю. Мороз

Англо-німецька декларація 1938 р. — спільна декларація прем'єр-міністра Англії *Н. Чемберлена* і канцлера Німеччини *А. Гіт-*

лера, підписана ними 30 вересня, наступного дня після Мюнхенської угоди 1938 р. За змістом це була декларація про взаємний ненапад. Посилаючись на Англо-нім. морську угоду 1935 р. та Мюнхенську угоду 1938 р., А.-н. д. проголошувала бажання обох сторін ніколи не воювати одна з одною, мирним шляхом вирішувати суперечності. Наступні події довели безпідставність сподівань англ. уряду на т. зв. мюнхенську політику (див. “Умиротворення політика”).

Я. Малик

Андійське співтовариство націй (Comunidad Andina de Naciones) — регіональна міжнародна організація, що була створена 26 травня 1969 р. на підставі Картахенського договору, який був доповнений п'ятьма протоколами. Спочатку організація називалася “Андійська група”, змінивши свою назву на сучасну в 1996 р. Ключовою метою задекларовано забезпечення розвитку країн — членів Андійського регіону шляхом інтеграції, соціально-економічного співробітництва, пришвидшення економічного зростання, забезпечення зайнятості населення і формування спільного латиноамериканського ринку. У 1993 р. було створено зону вільної торгівлі, у 2003 р. — зону вільного пересування громадян країн-членів та впроваджено андійський закордонний паспорт, реалізуються спільні програми, зокрема у космічній сфері. У 1998 р. підписано договір про зону вільної торгівлі з МЕРКОСУР, взаємодія з яким розвивалася у рамках Південноамериканської зони вільної торгівлі, а згодом у межах Союзу південноамериканських націй.

Нині А. с. н. об'єднує чотири країни: Болівію, Еквадор, Колумбію і Перу. П'ять держав мають статус асоційованих чл. (Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай і Чилі), а дві країни (Мексика і Панама) є спостерігачами. У різний час чл. організації були Чилі (1969—1976) і Венесуела (1973—2006). А. с. н. має розгалужену ін-

ституційну систему, яка об'єднує у межах Андійської системи інтеграції такі органи: Андійська рада президентів — найвищий орган співтовариства, що визначає магистральні напрями розвитку організації; Андійська рада міністрів закордонних справ — орган політичного співробітництва, що координує позицію співтовариства на міжнародній арені; Комісія Андійського співтовариства — найвищий виконавчий орган, що складається з послів країн-чл. з річним терміном повноважень, проводить не менше трьох сесій на рік, на яких визначаються основні напрями співробітництва й затверджуються програми з координації митної політики й економічного розвитку; Андійський суд — вирішує спірні питання; Андійський парламент, до складу якого входять депутати законодавчих зборів країн-чл., який наділений консультативними функціями; Генеральний секретаріат — виконує адміністративно-технічні функції; Консультативна рада підприємців — представляє інтереси приватного капіталу; Андійський ін-т праці — спрямований на захист інтересів найманих працівників; Андійська корпорація розвитку — виконує функцію банку розвитку, інвестиційного банку й агентства економічного і фінансового сприяння; Андійський резервний фонд розпоряджається частиною валютних резервів країн-членів для підтримки платіжних балансів та узгодження фінансової і валютної політики; Андійський ун-т ім. С. Болівара. Штаб-квартира організації розташована у Лімі (Перу).

Р. Калитчак

Андраші (Andrássy) Д'юла (8 березня 1823 р. — 18 лютого 1890 р.) — граф, видатний угор. державний діяч і дипломат, прем'єр-міністр Угорщини (1867—1871), міністр закордонних справ Австро-Угор. імперії (1871—1879).

Належав до відомого графського роду, з якого вийшло кілька видатних політичних

дячлив. Закріпив ун-т у Пешті та із молодих років пристав до мадярського патріотичного руху. Один з найближчих сподвижників Л. Кошута. Обраний у 1847 р. депутатом угор. сейму, брав активну участь у революції 1848—1849 рр., воював, з дипломатичною місією революційного уряду був у Стамбулі, намагаючись прихилити Порту на бік повстанців. Після поразки революції емігрував, військовим судом був заочно засуджений до смертної кари.

У 1858 р. амністований, повернувся на батьківщину (1860) та в 1861 р. обраний депутатом сейму. Активний учасник розробки *Австро-Угорської угоди 1867 р.*, за якою Австр. монархію було перетворено на “дуалістичну” Австро-Угор. імперію. Став першим главою уряду Угор. королівства (1867—1871), на цій посаді мав великий вплив на зовнішню політику імперії, схилиючи її до орієнтації на Пруссію. Це суперечило курсу на союз з Францією, який намагався проводити міністр закордонних справ Австро-Угорщини канцлер *Ф. Бейст*. Поразка Франції у війні з Пруссією (1870) та утворення під проводом останньої Нім. імперії (1871) продемонстрували політичну далекоглядність А., авторитет якого значно зріс. У 1871 р. він змінив Ф. Бейста на посаді міністра закордонних справ Австро-Угорщини.

Виступаючи за зближення з Німеччиною, А. розраховував на підтримку нею курсу Відня на збереження Османської імперії, боротьбу з національно-визвольними рухами південнослов'янських народів, експансію Австро-Угорщини на Балканах і недопущення посилення впливу Росії у Півд.-Сх. Європі. На *Берлінському конгресі 1878 р.* А. за підтримки *О. Бісмарка* домогся згоди великих держав на *окупацію* Боснії та Герцеговини.

Останнім найважливішим політичним актом, якого домогся А., стало укладення в 1879 р. *Австр.-нім. договору про союз*, спрямованого проти Росії (див. *Троїстий союз*).

Після цього А. вийшов у відставку, проте залишився чл. парламенту і зберігав певний вплив на зовнішню політику імперії.

Ю. Мороз

Андрусівське перемир'я 1667 р. — договір між Московською державою та Річчю Посполитою про припинення війни 1654—1667 рр. Укладений 30 січня (9 лютого) у с. Андрусово біля Смоленська терміном на 13,5 роки. Хоча в центрі переговорів були питання, пов'язані з долею укр. земель, представники України в них участі не брали. За А. п. Росії поверталися Смоленськ і Сіверська земля. Польща назавжди відступалася від Лівобережної України, і на 2 роки — від Києва з округою радіусом в 1 милю. Запорізька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав. Тим самим А. п. юрид. оформило фактичний розкол України на дві частини по Дніпру. Договір ознаменував поч. зближення Московського царства та Речі Посполитої з метою спільної боротьби проти Османської імперії. Цим актом Росія остаточно перекреслила свої зобов'язання, передбачені *Переяславською угодою 1654 р.* та *Березневими статтями 1654 р.* Договір викликав велике невдоволення в Україні, оскільки унеможлилював об'єднання укр. етнічних земель.

Я. Малик

Анексія (лат. *annexio* — приєднання) — насильницьке приєднання, захоплення однією державою території (або частини території) ін. держави. Як А. розглядається також захоплення просторів, що знаходяться в загальному користуванні міжнародного співтовариства (відкрите море, дно під ним, *Антарктика* та ін.).

А. була поширеним явищем у міжнародній практиці. Особливо часто А. застосовувалася як засіб експансії (напр., А. Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною (1908); о. Кіпр (1914) — Великою Бри-

ганією; Гавайських о-вів — США (кін. XIX ст.) та ін.). Спорідненим до поняття **А.** є *аншлюс* — термін, що став синонімом насильницького включення Австрії до складу Німеччини (11—12 березня 1938 р.).

А. є грубим порушенням сучасного міжнародного права. На недійсність територіальних надбань шляхом **А.** вказується у вироку Нюрнберзького військового трибуналу 1 жовтня 1946 р. (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946 рр.*), а також у низці міжнародних угод та ін. міжнародно-правових актів, зокрема *Декларації ООН про невтручання у внутрішні справи держав 1965 р.*, Декларації про принципи міжнародного права, щодо дружніх відносин і співробітництва між державами згідно зі Статутом ООН 1970 р., резолюції ГА ООН щодо визначення *агресії* 1974 р. та ін. Неприпустимість **А.** випливає також із положень Заключного акта *НБСС* 1975 р.

Р. Романиук

АНЗІОС (ANZUS — Australia, New Zealand, United States) — воєнно-політичний союз Австралії, Нової Зеландії, США, підписаний 1 вересня 1951 р. (набув чинності 22 квітня 1952 р.) у Сан-Франциско. Метою союзу є підтримання миру та безпеки в Тихому океані; відкрита маніфестація (у вигляді офіційної заяви) єдності як попередження потенційному агресору; гарантія взаємодопомоги у разі нападу на одну з держав — членів пакту в Тихоокеанському регіоні; взаємні консультації при виникненні загрози територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці одного з учасників договору; координація діяльності країн-учасниць щодо створення системи регіональної безпеки в р-ні Півд.-Сх. Азії та басейну Тихого океану; інформування *РБ ООН* у разі збройного нападу.

У 1985 р. через незгоди в питанні доступу військових кораблів та літаків США з ядерною зброєю до портів і аеродромів Нової Зеландії взаємини між цими країнами

ускладнилися. Тому нині договір регулює відносини у сфері безпеки між США та Австралією, з одного боку, і між Австралією та Новою Зеландією — з ін.

Офіційним органом союзу (з консультативними функціями) є Рада АНЗЮСу.

Я. Малик

Анкарський україно-турецький договір 1922 р. — договір між УСРР і Туреччиною про дружбу і братерство, укладений 2 січня 1922 р. в Анкарі. Від ім. УСРР договір підписав М. Фрунзе, який очолював Надзвичайну місію УСРР у Туреччині. Аналогічний Московському договору між РСФРР і Туреччиною від 16 березня 1921 р. Проголошував взаємне дипломатичне визнання обох сторін, зазначав існуючу між ними солідарність у боротьбі проти імперіалізму та бажання встановити найкращі відносини. Передбачав взаємний розвиток торгово-економічних відносин, укладання консульської та поштово-телеграфної конвенції тощо.

Я. Малик

Аннан (Annan) Кофі Атта (8 квітня 1938 р.) — ганський дипломат, 7-й Генеральний секретар ООН (1997—2006).

Народився в Кумасі, вчився в місцевому ун-ті, згодом у Макалестер-коледжі в Сент-Полі (Міннесота, США). У 1961—1962 рр. — в Ін-ті з вивчення міжнародних проблем у Женеві, 1971—1972 рр. — отримав ступінь магістра управління персоналом у Массачусетському технологічному ін-ті.

З 1962 р. працював у Всесвітній організації охорони здоров'я (Женева) у відділі адміністративних та бюджетних питань. 1974—1976 рр. — чл. Економічної комісії ООН з питань Африки в Аддис-Абебі; 1976—1987 рр. — голова Управління Верховного комісара ООН у справах біженців у Женеві. З 1987 по 1990 рр. працював помічником Генерального секретаря

з трудових ресурсів, водночас — Координатор з питань безпеки в системі ООН. У 1990—1992 рр. — помічник Генерального секретаря з питань фінансів, 1993—1994 рр. — помічник Генерального секретаря з операцій по підтримці миру. 1994—1996 рр. — заступник Генерального секретаря. 1997—2006 рр. — Генеральний секретар ООН.

На посаді Генерального секретаря А. відвідав багато країн, ситуація в яких викликала особливе занепокоєння ООН. У своїй діяльності на цій посаді він докладав чимало зусиль для врегулювання небезпечних політичних криз та конфліктів на Африк. континенті, для зменшення убогості та нерівності у країнах, що розвиваються, підвищення ефективності освіти, скорочення масштабів розповсюдження ВІЛ/СНІДу, забезпечення охорони навколишнього середовища.

10 грудня 2001 р. А. та ООН були удостоєні *Нобелівської премії миру*.

О. Гогоша

Антанта — військово-політичний союз Великої Британії, Франції та Росії, що сформувався на поч. ХХ ст. як протипага *Троїстому союзові* Німеччини, Австро-Угорщини та Італії.

Першим кроком до формування блоку великих держав проти Німеччини стало зближення Франції та Росії, у результаті якого в 1891 р. між ними було укладено політичну угоду, доповнену в 1892 р. військовою конвенцією. Вона передбачала надання сторонами військової допомоги одна одній у випадку нападу Німеччини. Надалі Франц.-рос. союз зміцнювався, демонструючи непорушність і готовність протистояти будь-яким ворожим акціям з боку ін. держав. Однак на поч. ХХ ст. в урядових колах Франції почало наростати занепокоєння у зв'язку з втягненням Росії у конфронтацію з Японією, яка згодом переросла в Рос.-япон. війну 1904—1905 рр.

Такий розвиток подій спонукав франц. уряд до пошуку порозуміння з Англією через урегулювання протиріч, що існували між ними в колоніальних питаннях. Своєю чергою, Велика Британія, політика “блискучої ізоляції” якої на зламі ХІХ—ХХ ст. почала втрачати свій “блиск” на фоні загального послаблення її стратегічних позицій у світі й у зв'язку з розгорнутою у Німеччині програмою будівництва великого (“океанічного”) військово-морського флоту, відчувала серйозний політичний дискомфорт, який набирив дедалі загрозливішого характеру. Першим кроком до виходу її з “блискучої ізоляції”, яка могла перетворитися у вимушену, стало укладення англ.-япон. союзу 1902 р. Другим — підписання у квітні 1904 р. в Лондоні угод з Францією, які у франц. пресі було названо “сердечна угода” (з франц. “entente cordiale”). За цими угодами сторони домовились про поділ сфер впливу в Сіамі (сучасний Таїланд): зах. частина — брит., сх. — франц., та про спільне володіння Новими Гебридами (сучасне Вануату). Окремою декларацією Марокко визнавалось сферою впливу Франції, а Єгипет — Англії. У текстах документів нічого не говорилося про укладення союзу та про антинім. спрямованість укладених угод. Проте сторони продемонстрували прагнення усунути у взаємних стосунках накопичені за попередні роки протиріччя у колоніальних питаннях, що відкривало шлях до стратегічного партнерства в умовах наростання загрози з боку Німеччини.

Наступним кроком на шляху формування А. стала рос.-англ. угода 1907 р., за якою обидві держави знімали існуючі між ними протиріччя щодо Афганістану, Ірану та Тибету. Росія визнала Афганістан країною, що знаходиться поза межами сфери її інтересів, на що Англія відповіла зобов'язанням невтручання на його територію. Іран було розмежовано на зони впливу: півн. — рос., півд. — брит., відокремлені одна від одної третьою зоною — нейтральною. Щодо

Тибету сторони домовились визнати його територіальну недоторканність і у стосунках з ним діяти лише через посередництво кит. уряду.

Таким чином фактично завершилось формування англо-франко-рос. блоку, що протистояв *Троїстому союзові*. Формальне оформлення його у військово-політичний союз відбулося на поч. *Першої світової війни 1914—1918 рр.* підписанням у Лондоні 23 серпня 1914 р. угоди, за якою всі три держави зобов'язувались спільно вести війну проти Німеччини та її союзників і не виходити з неї без згоди всіх учасників союзу. В роки війни до угоди приєднались Бельгія, Італія, Румунія, США, Португалія, Греція, Бразилія та деякі ін. держави Лат. Америки. У жовтні 1917 р. про вихід з А. оголосив уряд радянської Росії. Після перемоги у Першій світовій війні 1914—1918 рр. країни А. скликали для вироблення умов мирних договорів *Паризьку мирну конференцію 1919 р.*

Ю. Мороз

Антанта Балканська — воєнно-політичний союз Греції, Румунії, Туреччини і Югославії, укладений 9 лютого 1934 р. (набув чинності у липні 1934 р.) в Афінах, з метою збереження співвідношення сил на Балканах у рамках Версальської системи (див. *Версальський мирний договір 1919 р.*). Балканські країни, які після *Першої світової війни 1914—1918 рр.* орієнтувалися на Францію і були занепокоєні агресивними прагненнями нацистської Німеччини та фаш. Італії, підтримали проект франц. уряду про створення А. Б. Одночасно Югославія і Румунія входили в *Антанту Малу*, яка теж була тісно пов'язана з Францією. Договір про створення А. Б. гарантував непорушність кордонів балканських країн і врегулював умови воєнно-політичної співпраці між ними. За таємним протоколом країни-учасниці А. Б. зобов'язувалися не нападати одна на одну і взаємно допомагати при нападі на них однією з європейських

держав (не передбачалося надання допомоги для захисту азійських кордонів Туреччини). Болгарія і Албанія, зовнішня політика яких була зорієнтована на Італію та Німеччину, відмовилися приєднатися до А. Б. На поч. *Другої світової війни 1939—1945 рр.* А. Б. припинила існування.

Я. Малик

Антанта Близькосхідна — див. *Саадабадський пакт 1937 р.*

Антанта Мала — воєнно-політичний союз Чехословаччини, Румунії та Югославії 1920—1938 рр. Сформувався 1920—1921 рр. на основі двосторонніх угод між Югославією і Чехословаччиною (14 серпня 1920 р.), Чехословаччиною та Румунією (23 квітня 1921 р.), Югославією і Румунією (7 червня 1921 р.) для збереження статус-кво у Центр. і Півд.-Сх. Європі, що склався після *Першої світової війни 1914—1918 рр.* Формально ці угоди передбачали взаємну допомогу сторін у випадку “неспровокованого” нападу зі сторони Угорщини, а румуно-югослав. — ще й Болгарії. А. Б. була створена за ініціативою франц. дипломатії та входила у систему воєнно-політичних союзів Франції у Сх. Європі. У 20-х роках ХХ ст. в країн — учасниць союзу не було єдиного підходу щодо головних проблем європейської політики, однак з приходом до влади в Німеччині А. Гітлера їх позиції поступово почали зближуватися. У лютому 1933 р. для координації зовнішньополітичних акцій А. М. була створена Постійна рада, до складу якої входили міністри закордонних справ, а також Секретаріат як виконавчий орган (штаб-квартира в Женеві). У 1934 р. Югославія і Румунія (за згодою Чехословаччини) стали учасниками *Антанти Балканської*. Укладення *Мюнхенської угоди 1938 р.*, унаслідок якої нацистська Німеччина окупувала Чехословаччину, призвело до розпаду А. М.

Я. Малик

Антанта Середземноморська — союз у складі Великої Британії, Австро-Угорщини та Італії. Сформований на основі таємних угод 1887 р., які передбачали збереження статус-кво у сх. частині Середземного моря, на узбережжі Півн. Африки, у Чорноморських протоках і на Балканах. Угоди були спрямовані проти зміцнення позиції Росії на Близькому Сході й Балканах та експансії Франції у Півн. Африці. Загроза брит. володінням з боку кайзерівської Німеччини сприяла зближенню Великої Британії з Францією; а пізніше — і з Росією, через що **А. С.** втратила своє значення. Спроби її відновлення у 1895—1896 рр. зазнали невдачі.

Я. Малик

Антарктика (міжнародно-правовий режим) — територія Земної кулі, що охоплює материк Антарктиду та прилеглі до нього ділянки Тихого, Індійського та Атлантичного океанів разом із розташованими там о-вами. Площа **А.** становить близько 50 млн км² (приблизно 10 % площі планети). До о-вів **А.** мореплавці дісталися в XVIII ст., однак материк Антарктида був відкритий у 1820 р. рос. експедицією під командуванням Ф. Беллінсгаузена та М. Лазарева. До поч. XX ст. антарктичні експедиції не супроводжувалися в **А.** створенням стабільних баз чи територіальними претензіями на нововідкриті ділянки.

Від 1908 р. Велика Британія прийняла кілька законодавчих актів, які проголошували суверенітет на багатьох о-вах і землях в **А.** та прилеглих до них морських водах. У 1924 р. Франція, а в 1930 р. Норвегія також проголосили своїми територіями частину антарктичних земель. Оскільки Норвегія від 1929—1931 рр. претендує, серед ін., і на о. Петра I, відкритий рос. експедицією у 1820 р., то СРСР у 1939 р. заявив про невизнання таких домагань цієї країни. Після отримання незалежності Австралією, Велика Британія передала їй у 1933 р. всі

території на півд. від 60° пд. ш. і між 160° і 45° сх. д. У 1938 р. австралійський сектор (який є найбільшим і охоплює приблизно третину Антарктиди) був розмежований із франц. (Земля Аделі), що вузьким клином розділяє австралійську антарктичну територію на дві частини — зах. (більшу) і сх. (меншу). З 1923 р. на територію шельфового льодовика Росса і прилеглі території претендує Нова Зеландія. У 1939—1940 рр. Аргентина та Чилі висунули свої претензії на території в р-ні Антарктичного п-ва і Півд. Шетландських о-вів. Аргентинський та чилійський сектори накладаються між собою та з брит. сектором. Упродовж першої пол. XX ст. сформувалися територіальні претензії на антарктичні території з боку семи держав (у 1939—1945 рр. свої домагання висувала також Німеччина). Щодо території **А.** між 90° зах. д. і 150° зах. д. не було висунуто офіційних претензій жодною країною. Упродовж 15 жовтня — 1 грудня 1959 р. у Вашингтоні відбулася Міжнародна конференція з **А.** Її учасниками стали 12 держав, які на момент скликання конференції проводили наукові дослідження в **А.** Серед них було 7 держав, що висували територіальні претензії на антарктичні території, і чотири держави, які не визнавали таких домагань (Бельгія, СРСР, Півд.-Африк. Союз та Японія). 1 грудня 1959 р. на цій конференції був прийнятий Договір про **А.** (набув чинності 23 квітня 1961 р.), який визначив її міжнародно-правовий режим. Відповідно до договору, територія **А.** може використовуватися лише в мирних цілях і на ній заборонені будь-які заходи воєнного характеру. **А.** не може бути мілітаризована ні в період миру, ні в період війни. Однак в **А.** може бути присутній військовий персонал або обладнання для наукових досліджень чи ін. мирних цілей, за умови, що країна, яка його туди скеровує, обов'язково повинна повідомити ін. про цей факт. Також цим договором на **А.** заборонені ядерні вибухи та захоронення радіоактивних від-

ходів, що, фактично, перетворило А. на *без'ядерну зону*. Однак це ще не означало заборони на використання ядерного обладнання та техніки. Цим скористалися свого часу США і спорудили на амер. базі Мак-Мердо в новозеландському секторі атомну електростанцію, що функціонувала впродовж 1962—1972 рр. (з огляду на витік радіоактивних відходів, станція була закрита). Від подальших проєктів розвитку атомної енергетики в А. довелося відмовитися. Договір 1959 р. закріпив свободу наукових досліджень в А. для будь-якої країни. Крім того, цей договір важливий тим, що він “заморозив” територіальні претензії в А. — вони не заперечуються, але й не підтверджуються і при цьому заборонені висування будь-яких нових претензій чи розширення старих. Завдяки такому підходу А. фактично стала міжнародною територією. Для реалізації положень Договору про А. було впроваджено відповідний механізм — Консультативні наради держав-учасниць (таких держав є 27, а всього до Договору про А. приєдналося 45 держав, у т. ч. Україна). В рамках цих нарад були розроблені Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972 р., Конвенція про збереження морських живих ресурсів А. 1980 р., Конвенція з урегулювання освоєння мінеральних ресурсів А. 1988 р. (згодом відмінена). Доповненням до Договору про А. є Мадридський протокол 1991 р. про охорону навколишнього середовища А. (зокрема, заборонив геологорозвідувальні роботи в А. терміном на 55 років). З 1996 р. в А. діє укр. наукова станція “Академік Вернадський” — колишня станція “Фарадей”, передана Україні Англ. антарктичним товариством.

О. Заяць

Антигітлерівська коаліція — воєнне та політичне об'єднання держав і народів, які під час Другої світової війни 1939—1945 рр. боролися проти нацистської Німеччини та

її сателітів. 12 червня 1941 р. представники Великої Британії, Австралії, Нової Зеландії, Півд.-Африк. Союзу, бельг., грец., люкс., нідерланд., норв., польськ. та югослав. урядів, тимчасового уряду Чехословаччини, а також комітету “Вільна Франція” *Ш. де Голля*, підписали Спільну декларацію про взаємну допомогу і відсіч *агресії*. Важливим кроком на шляху формування А. к. було підписання президентом США *Ф. Рузвельтом* і брит. прем'єр-міністром *У. Черчіллем* *Атлантичної хартії 1941 р.*, в якій було визначено принципи та цілі боротьби демократичних держав проти агресорів. 24 вересня 1941 р. до Хартії приєдналися 14 держав і народів. Після нападу японців на амер. військово-морську базу *Перл-Харбер* і вступу США у війну відбулася Вашингтонська конференція (1941), на якій представники 26 держав підписали *Декларацію Об'єднаних Націй*, в якій підтверджувалися принципи та цілі Атлантичної хартії 1941 р. Кожна держава, що підписала Декларацію, зобов'язувалася мобілізувати всі економічні та воєнні ресурси для боротьби проти нацистської Німеччини та її сателітів, а також не укладати *перемир'я* — сепаратного миру з ворогами. В першій фазі війни найважливішим фактором стало оформлення союзу США, СРСР і Великої Британії як ядра А. к. 11 червня 1942 р. у Вашингтоні США і СРСР уклали угоду про принципи взаємодопомоги у веденні війни проти агресорів. На кількох тристоронніх конференціях лідери А. к. (США, СРСР, Велика Британія) розглядали найгостріші проблеми боротьби з державами-агресорами, а також повоєнного устрою Європи й світу. Майже в усіх спільних документах йшлося про співробітництво після війни і створення *міжнародної організації* держав світу на принципі рівності кожної з них. З ініціативи держав А. к. було створено *ООН*. У післявоєнні роки, в умовах тотального міжблокового протистояння і “холодної війни”, згортається діяльність коаліції.

Останньою спільною позитивною акцією держав — учасниць **А. к.** було укладення *Мирних договорів 1947 р.* (з Італією, Румунією, Болгарією та Фінляндією).

Я. Малик

Аншлюс (нім. *anschluss* — приєднання) — ідея політичного об'єднання Австрії та Німеччини, а в конкретному випадку *анексія* Австрії Німеччиною, проведена 11—12 березня 1938 р. Після поразки Німеччини у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.* та розпаду Австро-Угор. імперії, серед нім. та австр. політиків була поширеною ідея **А.** і робилися спроби приєднання Австрії до Німеччини (напр., листопад 1918 р.). При цьому були важливими не тільки ідеологічні та політичні мотиви, а й економічні — з огляду на скрутне становище повоєнної Австрії. Однак у тогочасній міжнародній ситуації реалізація такого задуму була неможливою — на це не могли погодитися держави-переможниці. **А.** був заборонений *Версальським* та *Сен-Жерменським мирними договорами 1919 р.* Згідно з договорами, Австрії надавалися позики сумою в 650 млн золотих крон, але кредит ставився у залежність від дотримання заборони на **А.** (фактично, позика мала на меті послабити економічні мотиви для **А.**). Такий підхід виявився дієвим й ідея **А.** стала менш популярною серед австр. політиків. Удруге обговорення можливого **А.** активізувалося у 1931 р. у зв'язку з економічною кризою в обох державах, коли їхні уряди виступили з пропозицією про створення *митного союзу*. Але проти цього черговий раз виступили держави — переможниці у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.*, і від проекту довелося відмовитися. З приходом до влади в Німеччині *А. Гітлера* у 1933 р., ідея **А.** стала одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики нацистського уряду. При цьому гітлерівська Німеччина вживала для її реалізації найрізноманітніших засо-

бів — активно використовувала власну агентуру в Австрії, заборонила своїм туристам відвідувати цю країну (що стало потужним ударом для австр. економіки). Тож не дивно, що в самій Австрії ідея **А.** ставала все менш популярною. Австр. уряду вдалося заручитися підтримкою фактичного диктатора Італії *Б. Муссоліні*, який взяв на себе роль “захисника” Австрії. Однак *А. Гітлер* не облишив ідеї насильного прилучення Австрії та спробував організувати у Відні нацистський заколот. Спроба перевороту не вдалася (не в останню чергу через позицію Італії). Після цих подій *А. Гітлер* спробував відмовитися від надто агресивних кроків у реалізації ідеї **А.** Пом'якшення нім. політики щодо Відня дало сподівані результати, і австр. канцлер *К. фон Шушніг* 11 липня 1936 р. уклав з Німеччиною договір про дружбу, за яким Німеччина визнала суверенітет і незалежність Австрії, обіцяла не чинити тиск на її зовнішню політику. Тим часом на міжнародній арені відбулися важливі зміни — Італія від 1936 р. пішла на зближення з Німеччиною, а Франція та Англія перейшли до “*умиротворення політики*”. На зустрічі з *А. Гітлером* у Берхтесгадені (12 лютого 1938 р.), *К. Шушніг* отримав *ультиматум* з вимогами призначити лідера австр. нацистів *А. Зейсс-Інкварта* міністром закордонних справ та оголосити амністію для нацистів, інакше *А. Гітлер* погрожував негайно розпочати військові дії проти Австрії. *К. Шушніг*, зрозумівши, що немає від кого чекати допомоги, погодився на ультимативні вимоги. Разом з тим, намагаючись врятувати ситуацію, канцлер призначив на 13 березня 1938 р. *плевбісцит* з питання незалежності Австрії. У відповідь на це *А. Гітлер* віддав наказ про підготовку вторгнення. 11 березня 1938 р. *К. Шушніг* подав у відставку, і пізно увечері новий уряд очолив *Зейсс-Інкварт*, який звернувся до Німеччини з проханням ввести на територію Австрії нім. війська. Вночі вони вторглися на територію Австрії, а 13 березня

1938 р. до Відня урочисто в'їхав А. Гітлер. Того ж дня був опублікований закон "Про возз'єднання Австрії з Нім. імперією". 10 квітня 1938 р. у Німеччині та Австрії відбувся *плебісцит* — в обох випадках за А. проголосувало понад 99 % населення. Завдяки А. територія Німеччини збільшилася на 17 %, населення — на 10 %, а до складу вермахту були включені 6 австр. дивізій. Анексовані землі А. Гітлер розпорядився називати Остмарк (Сх. кордон, Сх. марка), як це було у IX ст. в часи Карла Великого. Після Другої світової війни 1939—1945 рр. А. був знову заборонений *Державним договором про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 р.*

О. Заяць

Апартеїд (мовою африкаанс apartheid — роздільне проживання) — політика і практика расової сегрегації й *дискримінації* щодо окремих народів та етнічних груп. Виявляється у відповідних правових та організаційних формах. Офіційний А. тривалий час існував у ПАР стосовно корінного африк. та ін. неєвропейського населення країни, починаючи від сер. ХХ ст. і до поч. 1990-х років. Термін уперше вжито в 1943 р. Після приходу 1948 р. до влади в ПАР Національної партії політика А. стала офіційною державною доктриною. Формально проголошувала роздільний розвиток різних расових груп країни відповідно до гасла "рівні, але окремо", а фактично позбавляла їх, залежно від расової приналежності, політичних, соціально-економічних і громадянських прав аж до територіальної ізоляції. Населення ПАР було поділене на 4 групи: білих, чорних, кольорових та азіатів. Повні громадянські права належали тільки білим.

У 1973 р. ООН було прийнято Міжнародну конвенцію про припинення злочину апартеїду і покарання за нього. Цей документ став міжнародно-правовою основою боротьби з А. Згідно з Конвенцією

А. класифікуються як злочин проти людства. Контроль за здійсненням Конвенції покладено на Спеціальний комітет ООН проти А.

Проти режиму А. боровся АНК, який очолював Н. Мандела. Політику расизму засудило світове співтовариство. З кін. 70-х років ХХ ст. під тиском світової громадськості та міжнародних санкцій щодо ПАР розпочався процес послаблення режиму А., зокрема, африканцям дозволено створювати профспілки (1979), кольоровим і вихідцям з Азії надано обмежені політичні права (1984) та ін. Після приходу до влади уряду Ф. де Клерка розпочався процес поступової лібералізації расових відносин і обмеження системи А. 1 лютого 1991 р. у ПАР було офіційно проголошено ліквідацію системи А. У 1993 р. представники всіх рас отримали виборчі права. Це привело до перемоги на загальних виборах АНК і обрання першого в історії ПАР чорношкірого президента Н. Мандели та прийняття в січні 1994 р. нової Конституції країни, яка законодавчо закріпила ліквідацію системи А. Сучасне міжнародне право вважає А. злочином проти людства.

Я. Малик

Апатридизм — див. *Безгромадянство*.

Апатризм — див. *Безгромадянство*.

Аполідизм — див. *Безгромадянство*.

Арабо-ізраїльські війни:

1) **війна 1948—1949 рр.** стала реакцією на проголошення 14 травня 1948 р. створення єврейської держави. 15 травня 1948 р. розпочались воєнні дії між Єгиптом, Йорданією, Ліваном, Сирією, Саудівською Аравією, Єменом та Іраком, які виступили проти поділу Палестини, з одного боку, та Ізраїлем — з ін. Під час війни останній

захопив 6,7 тис. км² території, яка, згідно з рішенням ГА ООН від 29 листопада 1947 р., призначалась для створення араб. держави, а також зах. частину Єрусалима. Захоплену територію залишили близько 900 тис. місцевих жителів, що призвело до виникнення проблеми палестинських біженців. Решту частини Палестини зайняли Йорданія (Західний берег р. Йордан — 5,5 тис. км² та сх. частину Єрусалима) і Єгипет (сектор Газа — 258 км²). Воєнні дії в Палестині було припинено 7 січня 1949 р.

На основі резолюцій № 61 і № 62 РБ ООН на о. Родос (Греція) між араб. країнами та Ізраїлем за участю посередника ООН були укладені угоди про *перемир'я*: з Єгиптом — 24 лютого, з Ліваном — 23 березня, з Йорданією — 3 квітня. Ірак, Ємен і Саудівська Аравія, які не мають спільних кордонів з Палестиною, угод про перемир'я не підписали. Двосторонні угоди фіксували лише припинення вогню і тимчасові лінії перемир'я.

Головним результатом війни і водночас основною проблемою стало невиконання рішення ООН про створення палестинської араб. держави. Крім того, палестинські лідери та керівники араб. країн продовжували не визнавати право на існування держави Ізраїль. Дія обох цих факторів стала причиною фактичного продовження стану війни і подальших арабо-ізраїльських збройних конфліктів;

2) **війна 1956 р.** (див. *Суецька криза*);

3) **війна 1967 р.** спричинена різким загостренням політичної ситуації на Близькому Сході, діями Палестинського руху опору проти Ізраїлю та спробами останнього їх повністю нейтралізувати. 5 червня 1967 р. збройні сили Ізраїлю здійснили несподіваний напад на Єгипет, Сирію та Йорданію, де базувалися воєнізовані формування Палестинського руху опору. Під час “шестиденної війни” 5—10 червня ізраїльські війська захопили значні території сусідніх

араб. країн і землі, визначені ООН для майбутньої палестинської держави: Синайський п-ів (Єгипет), Голанські висоти (Сирія), сектор Газа, Зах. берег р. Йордан і сх. частину Єрусалима.

22 листопада РБ ООН прийняла резолюцію № 242, у якій зазначено основні умови досягнення політичного врегулювання на Близькому Сході, зокрема, вимогу про виведення ізраїльських збройних сил з усіх окупованих територій, вихід зі стану війни і встановлення миру між конфліктуючими сторонами, вирішення проблеми палестинських біженців; призначався також спеціальний представник ООН із близькосхідного врегулювання. Ізраїль відмовився визнавати цю резолюцію і вимагав безпосередніх переговорів із араб. країнами;

4) **війна 1973 р.** стала наслідком неврегулювання і прямим продовженням попередніх конфліктів. Оскільки Ізраїль відмовлявся звільнити анексовані території сусідніх араб. держав, лідери останніх прийняли рішення про силовий варіант розв'язання проблеми. Воєнні дії розпочались 6 жовтня 1973 р., коли армії Єгипту та Сирії за підтримки підрозділів Іраку, Марокко, Кувейту, Алжиру атакували позиції Ізраїлю. Останньому досить швидко вдалось вирівняти становище і завдати сильних контрударів.

22 жовтня 1973 р. РБ ООН прийняла резолюцію № 338, що передбачала припинення вогню і закликала негайно розпочати практичне виконання резолюції № 242. Було скликано Женевську мирну конференцію з Близького Сходу, покликану забезпечити досягнення загальноприйнятних домовленостей. 31 травня 1974 р. в Женеві була підписана сирійсько-ізраїльська угода про роз'єднання військ на Голанських висотах, згідно з якою ізраїльські війська виводились зі сирійських територій, захоплених у 1973 р., і з частини території, окупованої у 1967 р. До осені 1974 р. Конференція фактично припинила свою роботу.

Натомість почали налагоджуватися єгипетсько-ізраїльські відносини. 17 вересня 1978 р. у Кемп-Девіді між цими країнами підписано два документи (див. *Кемп-Девідські угоди 1978 р.*). Перший з них “Рамки миру на Близькому Сході” передбачав розв’язання палестинської проблеми через надання обмеженого самоуправління палестинцям Західного берегу р. Йордан і сектору Газа за збереження фактичного контролю Ізраїлю над цими територіями. На основі другого документа 26 березня 1979 р. у Вашингтоні було підписано мирний договір між Єгиптом та Ізраїлем, що передбачав відновлення суверенітету Єгипту над Синайським п-вом після завершення виведення звідти ізраїльських військ;

5) **війна 1982 р.** спричинена вторгненням Ізраїлю у Ліван з метою знищення баз ПРО і нанесення удару по сирійським військам, що розташовувались на території останнього. Розпочалася 6 червня 1982 р., і вже до сер. місяця ізраїльтяни захопили більшу частину Півд. Лівану, оточили Зах. Бейрут і піддали місто бомбардуванням та обстрілам.

Прагнучи запобігти знищенню мирного населення, ОВП погодилась на виведення своїх збройних сил із Бейрута. З 21 серпня по 1 вересня 1982 р. зі столиці Лівану в Сирію, Алжир, Ірак, Йорданію, Судан, Туніс, Ємен було евакуйовано близько 12 тис. палестинських бійців. Згідно з рішенням РБ ООН, для спостереження за припиненням вогню у Бейрут були направлені спостерігачі від ООН, а також військові контингенти США, Франції, Італії, Великої Британії (багатонаціональні сили, що вводились на прохання уряду Лівану). Наприкінці вересня Ізраїль вивів свої війська з Бейрута, проте зберіг свою присутність на півд. країни. В окупованих р-нах почав розгортатися рух опору, головну роль в якому відігравали фронт Ліванського патріотичного опору і релігійні організації (Амаль, *Хизбаллах*, сунітський Рух ісламського єднання).

17 травня 1983 р. ліванський уряд підписав з Ізраїлем угоду про мир, яка загрожувала суверенітету Лівану (анульована 5 березня 1984 р.). Угода активізувала національно-патріотичні сили країни, під тиском яких у 1984 р. військові контингенти зах. держав залишили Ліван. Більша частина ж ізраїльських військ була виведена до червня 1985 р. за винятком півд. прикордонної смуги.

Ізраїльська *агресія* спричинила численні жертви та руйнації, загострила внутрішні протиріччя в Лівані, призвела до поч. громадянської війни в країні.

Ю. Мороз, Л. Абдо-Ясіньска

Арабський валютний фонд (Arab Monetary Fund — AMF) — регіональна валютно-фінансова організація, створена у 1976 р. з метою координації економічної та валютної політики країн-учасниць, сприяння економічній інтеграції та розвитку араб. країн. Нині учасницями **А. в. ф.** є 22 араб. країни. Місцезнаходження — Абу-Дабі (ОАЕ).

Б. Липчук

Арафат Ясир (4 серпня 1929 р. — 2004 р.) — палестинський політик.

Учасник арабо-ізраїльських війн 1948—1949 і 1956 рр. (див. *Арабо-ізраїльські війни*) У 1955 р. закінчив інженерний ф-т Каїрського ун-ту. Засновник і лідер Палестинського студентського союзу (1952—1956). Очоловав найвпливовіше у палестинському русі політичне об’єднання Ель-Фатаг (Ель-Фатг; Національний рух визволення Палестини). У лютому 1969 р. очолив ОВП (виконком), з 1970 р. — головнокомандувач Збройних сил Палестини. **А.** підтримував стратегію поєднання політичної та збройної боротьби проти Ізраїлю, але у 1988 р. офіційно відмовився від тероризму як засобу боротьби за незалежність Палестини. 15 листопада 1988 р. ОВП під керівництвом **А.** проголосила створення

Палестинської держави на окупованих Ізраїлем араб. територіях і сформувала палестинський уряд в еміграції. У березні 1989 р. вищий орган ОВП — Національна рада Палестини (парламент) обрав А. президентом новопроголошеної держави. На поч. 1990-х років став ініціатором палестинсько-ізраїльського переговорного процесу. Після підписання у вересні 1993 р. Палестинсько-ізраїльської угоди про створення Палестинської автономії очолив її адміністрацію. У 1999 р. разом з І. Рабіном і Ш. Пересом отримав *Нобелівську премію миру*. У 1999 р. А. був обраний головою Національної ради Палестини. Виступав за проголошення незалежності Палестини.

Я. Малик

Арбітраж міжнародний — спосіб мирного вирішення міжнародних спорів через обрання за загальною згодою сторонами у спорі третьої сторони — арбітра, чий рішення у справі мають обов'язковий характер. Склад А. м. та порядок його діяльності визначаються угодою сторін, яка іменується “арбітражним компромісом”. Компроміс, як правило, укладається письмово у формі *міжнародного договору*. А. м. завжди формується з непарної кількості чл., а інколи може складатися з одного арбітра. Відповідно до Загального акта про мирне вирішення міжнародних спорів 1949 р., якщо сторони не домовляться про ін., то А. м. має складатися з п'яти чл. — по одному від зацікавлених держав та ще троє різного громадянства з третіх країн, один з яких є головою А. м. (суперарбітром). Якщо в компромісі не оговорено ін., арбітри повинні застосовувати норми, зазначені в Статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН. Також Комісія міжнародного права ООН розробила “Модель правил арбітражного процесу” — зразок, який у 1958 р. був запропонований державам ГА ООН. Крім того, діють міжнародні регіональні угоди про арбітраж: Міжамер. договір про мирне вирішення спорів 1948 р.

(т. зв. Боготинський пакт, який наразі ще не застосовувався на практиці), Європейська конвенція про мирне вирішення спорів 1957 р., Стокгольмська конвенція з примирення та арбітражу в рамках ОБСЄ 1992 р. Існує два види А. м.: ізольований (*ад гок, випадковий*) та інституційний (перманентний, постійний). А. м. *ад гок* створюється для розгляду конкретного спору між державами. Інституційний А. м. застосовується у тих випадках, коли між державами існує певна угода, відповідно до якої вони заздалегідь зобов'язуються передавати потенційно можливі між ними спори на вирішення третьої сторони. З цією метою на поч. ХХ ст. на підставі Гаазької конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень (1899 р., переглянута у 1907 р.) була створена Постійна палата третейського суду в Гаазі. Її метою є полегшення можливості звертатися без зволікання до третейського суду в разі міжнародних спорів, які не можуть бути вирішені дипломатично. Постійно функціонує лише її Адміністративна рада і Міжнародне бюро (канцелярія палати). Бюро складає список правників — по чотири від кожної країни-учасниці, які разом становлять “національну групу” цієї держави. Власне з цього списку сторони у спорі й обирають арбітрів. З часом діяльність Постійної палати третейського суду еволюціонувала — нині вона вирішує спори не лише між державами, а й між державами та *міжнародними організаціями* (чи також юрид. або фізичними особами).

О. Заяць

Арктика (міжнародно-правовий регіон) — регіон Земної кулі, розташований навколо Півн. полюса, до якого входять півн. частини Європи, Азії та Півн. Америки, майже весь Півн. Льодовитий океан з о-вами та архіпелагами, а також прилеглі частини Атлантичного і Тихого океанів. Досі немає загальноновизнаних географічних меж А., хоча поширені під-

ходи, згідно з якими її півд. кордоном є Півн. полярне коло ($66^{\circ} 33'$ півн. ш.) або півд. межа тундри. Відповідно орієнтовна площа А. становить 21 млн км² у першому випадку або до 27 млн км² у другому. Арктичний басейн прилягає до території п'яти т. зв. приарктичних держав (Росії, США, Канади, Данії та Норвегії). Крім того, невеликі частини сухопутної території Швеції та Фінляндії знаходяться в межах Півн. полярного кола, а також з ним межує Ісландія. Освоєння Півн. Льодовитого океану тривало уже в середньовіччі, а з XVI ст. організовували цілеспрямовані експедиції для вивчення А. На поч. XX ст. Півн. полюса досягли перші експедиції (Ф. Кук, Р. Пірі). У 1931—1933 рр. тривав спір щодо приналежності півн.-сх. частини Гренландії. Норвегія заснувала там у 1922 р. свою станцію і проголосила в 1931 р. норв. суверенітет над цією територією, мотивуючи це тим, що Данія не здійснювала її ефективної окупації. Однак суперечка завершилася тим, що Постійна палата міжнародного правосуддя при Лізі Націй винесла рішення на користь Данії — півн. полярні території, з огляду на природні особливості, не потребують ефективної окупації, а достатньо лише простого контролю після їхнього відкриття і відповідної нотифікації про це.

Найбільшими арктичними територіями володіють Росія та Канада, які дотримуються секторного поділу А. Відповідно до нього арктичним сектором приарктичної держави є простір, основою якого є її узбережжя, а боковими лініями — меридіани від Півн. полюса до сх. та зах. кордонів цієї держави. Термін “арктичні сектори” почали застосовувати фахівці з міжнародного права, він не вживався в офіційній термінології зацікавленими державами. Окрім Канади та Росії, ін. приарктичні держави не створювали власних секторів. Конвенція ООН з морського права 1982 р. не скасувала і не підтвердила секторального принципу. З конвенції випливало,

що бокові лінії секторів не є державними кордонами — останні встановлювалися по зовнішній межі територіальних вод. Натомість частина території секторів (у межах 200 миль) підпадала під категорію виключних економічних зон, що хоч і наділяло прибережні держави певними правами на них, але не поширювало їхнього територіального верховенства. Канада позначила свій арктичний р-н на офіційних картах ще в 1904 р. — він охоплював територію між 141° і 60° зах. д. У 1925 р. було прийняте доповнення до канадського Закону про Півн.-зах. території, яке окреслило кордони Канади в А. і заборонило іноземним державам та їхнім громадянам займатися у цьому регіоні будь-якою діяльністю без дозволу канадської влади. Щодо Росії, то у 1916 р. царський уряд повідомив нотою-депешею уряди ін. держав про включення до складу Росії територій, відкритих експедиціями Б. Вількицького у 1913—1914 рр. У ноті також було наголошено, що о-ви, які розташовані поблизу рос. узбережжя, є невід'ємною частиною Рос. імперії. Через десять років після ноти 1916 р., уже за радянської влади, відбулося остаточне закріплення рос. сектору А. — в Постанові Президії ЦВК СРСР “Про оголошення територією Союзу РСР земель і о-вів, розташованих у Півн. Льодовитому океані” від 15 квітня 1926 р. У ній територією СРСР проголошувалися усі землі й о-ви (вже відкриті й такі, що можуть бути відкриті у майбутньому), які знаходяться у Півн. Льодовитому океані в межах між меридіанами $32^{\circ} 04' 35''$ сх. д. і $168^{\circ} 49' 30''$ зах. д. Винятком стали о-ви архіпелагу Шпіцберген (Свальбард), розташовані між 32° і 35° сх. д., які залишилися під юрисдикцією Норвегії. Шпіцберген тривалий час, відколи він був відкритий у XVI ст. голл. дослідником і мореплавцем В. Баренцом, вважався “нічийною землею”. Але після закінчення Першої світової війни 1914—1918 рр. дійшло до підписання Паризького договору про Шпіцберген

1920 р., за яким над архіпелагом разом з о. Ведмежим проголошувався цілковитий повний і абсолютний суверенітет Норвегії. Відгоді на цій території заборонялося спорудження баз та укріплень, які могли б бути використаними у військових цілях. Громадянам усіх країн залишався відкритим доступ у води і на території Шпіцбергена. У 1935 р. до цього договору приєднався СРСР. Окрім Шпіцбергена, Норвегія володіє ще й о. Ян-Майєн неподалік від Гренландії. Норвегія не стала встановлювати власного арктичного сектору з огляду на незначні площі своїх полярних територій (хоча інколи "норв. сектором" називають о-ви, розташовані між 10° і 35° сх. д. і між 74° і 81° півн. ш.). Не створили свого сектору і США, хоча у 1924 р. секретар із морських справ Дембі заявив у Конгресі про бажання США приєднати до своїх територій Півн. полюс, посилаючись на те, що він є продовженням Аляски. Однак ця ідея не була підтримана ін. приарктичними державами. Наприкінці 50-х років ХХ ст. права на Півн. полюс заявила Канада, але Міжнародний суд постановив, що ця територія може відійти до Канади лише у тому випадку, якщо впродовж ста років жодна ін. держава аргументовано не доведе, що дно під Півн. полюсом належить їй. У 2004 р. Данія оголосила, що має права на Півн. полюс, оскільки він зв'язаний із Гренландією підводним хребтом Ломоносова. Своєю чергою, Росія намагається довести, що хребти Ломоносова та Менделєєва мають континентальне походження, пов'язане з територією Росії. Для заперечення датської версії щодо хребта Ломоносова Росія провела експедицію "Арктика 2007", яка завершилася встановленням рос. прапора на дні Півн. Льодовитого океану під Півн. полюсом. Така велика увага до хребта Ломоносова пояснюється ще й тим, що в його р-ні знаходяться значні поклади вуглеводнів. І якщо вдасться довести, що хребет Ломоносова є продовженням Сибірської континентальної платформи,

то Росія зможе включити його до складу свого континентального шельфу й отримати виключне право на експлуатацію на його території родовищ корисних копалин.

О. Заяць

АС — див. *Африканський союз*.

АСЕАН — див. *Асоціація країн Південно-Східної Азії*.

Асоціація Карибських держав (Asociación de Estados del Caribe) — міжнародна регіональна організація, створена 24 липня 1994 р. на підставі Картахенського договору (Колумбія) з метою усунути перешкоди, що заважають розвитку багатостороннього співробітництва у басейні Карибського моря, забезпечити більш тісну взаємодію між усіма країнами регіону. Нині організація налічує 25 повноправних чл. (Антигуа і Барбуда, Багами, Барбадос, Беліз, Венесуела, Гаїті, Гайана, Гватемала, Гондурас, Гренада, Домініка, Домініканська Республіка, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Мексика, Нікарагуа, Панама, Сальвадор, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Суринам, Тринідад і Тобаго, Ямайка), 4 асоційованих чл. (Аруба, Нідерланд. Антильські о-ви, о-ви Теркс і Кайкос, Франція). Окрім того, деякі держави, включно з Україною, мають статус спостерігачів.

Пріоритетними для **А. К. д.** задекларовано створення спільного регіонального економічного простору, сприяння сталому розвитку учасників і збереження природного середовища басейну Карибського моря. Нині співробітництво між країнами-членами інтенсивно розвивається у торговельній, транспортній і туристичній сферах. Особливу увагу приділяють покращенню взаємодії у сфері попередження природних катаклізмів і усунення їх наслідків.

Найвищий орган **А. К. д.** — рада міністрів, яка збирається щорічно і визначає

ключові напрями діяльності організації. Діють п'ять спеціалізованих комітетів: розвитку торгівлі і зовнішньоекономічних відносин, транспорту, надзвичайних ситуацій, туризму, бюджету. Адміністративно-технічні функції виконує Генеральний секретаріат. Штаб-квартира організації розташована у Порт-оф-Спейн (Тринідад і Тобаго).

Р. Калитчак

Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) (Association of South and East Asian Nations — ASEAN) — регіональна організація, створена на конференції міністрів закордонних справ Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду і Філіппін 8 серпня 1967 р. в Бангкоку.

У Бангкокській декларації 1967 р. цілями та завданнями Асоціації були визначені: прискорення економічного розвитку, соціального та культурного прогресу країн Півд.-Сх. Азії; сприяння миру та стабільності на основі збереження справедливості та законності у відносинах між країнами регіону, дотримання принципів Статуту ООН; сприяння активному співробітництву та допомозі на основі спільних інтересів в економічній, соціальній, культурній, технічній, науковій та адміністративній сферах; надання допомоги один одному в підготовці кадрів і досліджень у сфері освіти та професійно-технічного навчання; співробітництво в галузі більш ефективного використання сільськогосподарського та промислового потенціалів, розширення торгівлі та покращення транспортних систем, підвищення рівня життя населення; розвиток співробітництва з існуючими міжнародними та регіональними організаціями зі схожими цілями та завданнями. Співробітництво у військовій сфері не передбачалося.

До держав-засновниць згодом приєдналися Бруней (1984), В'єтнам (1995), Камбоджа, Лаос і М'янма (1997). Статус

спостерігача в АСЕАН має Папуа-Нова Гвінея.

Важливим кроком у політичному становленні АСЕАН стало ухвалення в листопаді 1971 р. Куала-Лумпурської декларації про зону миру, свободи та *нейтралітету* в Півд.-Сх. Азії. План нейтралізації передбачав урегулювання суперечностей на двох рівнях: серед самих членів АСЕАН і між АСЕАН та ін. державами, готовими прийняти зобов'язання визнати нейтральний статус асеанівського субрегіону та гарантувати неутручання в його внутрішні справи.

Завершення війни у В'єтнамі навесні 1975 р. дало могутній імпульс розвитку договірно-правової та організаційної бази АСЕАН. На першому саміті АСЕАН на о. Балі (Індонезія) були схвалені Договір про дружбу і співробітництво в Півд.-Сх. Азії та Декларація АСЕАН. У ній проголошувалося, що "п'ятірка" країн-засновниць прагне до створення сприятливих умов для встановлення і розвитку співробітництва між державами Півд.-Сх. Азії. Балійська угода, підписана 24 лютого 1976 р., проголосила, що у стосунках сторони будуть керуватися такими принципами: взаємної поваги незалежності, суверенітету, рівності, територіальної цілісності та національної ідентичності всіх націй; права кожної нації на існування, вільне від зовнішнього втручання; неутручання у внутрішні справи одна одної; врегулювання суперечок мирним шляхом; відмови від погрози чи застосування сили; ефективної співпраці.

Вищим органом АСЕАН є Конференція глав держав та урядів, яка збирається раз на три роки. Центр. керівний орган — щорічна Зустріч міністрів закордонних справ. Виконавчим органом є Постійний комітет, який складається з міністра закордонних справ країни, яка головує в АСЕАН на той період, та послів ін. держав. Комітет здійснює поточну роботу між нарадами міністрів закордонних справ і збирається кілька разів на рік. Зустрічі міністрів економіки, а також ін. міністрів (сільського

господарства, енергетики, транспорту, туризму, праці, фінансів) готують спеціально створені комітети: з науки та технології, зі соціального розвитку та ін.

У період між самітами основний орган Асоціації — Нарада міністрів держав-чл., яка проводиться щорічно з 1967 р. Головні функції — розробка загального політичного курсу і координація діяльності АСЕАН. Народи міністрів проходять у різних формах, залежно від порядку денного: наради міністрів закордонних справ (щорічно) для розв'язання основних політичних проблем; наради міністрів економіки (з 1977 р.) визначають основні напрями взаємних економічних зв'язків; наради галузевих міністрів (енергетики, сільського господарства та лісової промисловості, туризму, транспорту); спільні наради міністрів закордонних справ та економіки (з 1987 р.) покликані координувати діяльність Асоціації в різних сферах взаємного співробітництва.

Для сприяння роботи міністерських органів функціонує 29 комітетів старших посадових осіб і 122 робочі групи.

Важливою подією у встановленні інституційної структури та активізації діяльності АСЕАН стало заснування в 1976 р. у Джакарті Секретаріату організації. Однією з його функцій стало проведення регулярних засідань комітетів з економіки та різних експертних і робочих груп.

Генеральний секретар АСЕАН призначається терміном на п'ять років за рекомендацією Постійного комітету.

Для співпраці з організаціями, які мають схожі цілі та завдання, в межах АСЕАН створено: Торгово-промислову палату, Бізнес-форум, Асоціацію туризму, Асоціацію портів, Ін-т АСЕАН зі стратегічних і міжнародних досліджень. Крім цього, АСЕАН співпрацює з 53-ма неурядовими міжнародними організаціями.

За сукупним ВВП АСЕАН посідає третє місце серед економічних організацій у світі після ЄС, НАФТА.

О. Кучик

Асоціація міжнародного права (The International Law Association) — створена в Брюсселі в 1873 р., до 1895 р. мала назву “Асоціація для реформи та кодифікації міжнародного права”. Згідно зі Статтею 3.1 чинного Статуту **А. м. п.** (прийнятий на 71-й Конференції **А. м. п.** у 2004 р.), її завданням є вивчення, уточнення та розвиток міжнародного права — як публічного, так і приватного, і посилення міжнародного взаєморозуміння та поваги міжнародного права. Членство в **А. м. п.** є індивідуальним і корпоративним. Індивідуальне чл-во охоплює почесних членів, обраних Радою **А. м. п.**, та членів, обраних регіональними асоціаціями **А. м. п.** Корпоративне чл-во передбачене для організацій, створених відповідно до норм публічного чи приватного права, рекомендованих Радою **А. м. п.** або регіональною асоціацією; а також для фізичних та юрид. осіб, які мають статус членів штаб-квартири **А. м. п.**

Вищим органом **А. м. п.** є Конференція, яка обирає президента, котрий очолює Виконавчу раду Асоціації і якому після завершення строку його повноважень надається статус віце-президента. У період між конференціями цілі та завдання **А. м. п.** реалізовує Виконавча рада, до складу якої входять обрані нею голова Виконавчої ради, заступники голови, скарбник, директор студій та генеральний секретар (термін перебування на посаді — 4 роки з правом поновного обрання), а також президент, віце-президенти та службовці Асоціації, екс-голова Виконавчої ради та екс-заступники голови, а також від 1 до 3 чл. регіональних асоціацій та особи, які кооптовані Виконавчою радою. За посадою голова Виконавчої ради, його заступники, скарбник, директор студій та генеральний секретар належать до складу наглядової ради. Виконавча рада за надзвичайні внески у справу розвитку міжнародного права може присвоїти статус патрона особам, які за посадою входять тоді до складу Виконавчої ради **А. м. п.**

До повноважень Виконавчої ради належить право прийняття внутрішніх розпорядків роботи, включно із регламентом проведення Конференції Асоціації.

У своїй діяльності Виконавча рада повинна враховувати рекомендації Вищої ради **А. м. п.**, яка працює у період проведення Конференції і до складу якої входять члени Виконавчої ради, президенти та секретарі регіональних асоціацій. Згідно зі Статтею 8 Статуту **А. м. п.**, регіональна асоціація формується за згоди Виконавчої ради **А. м. п.** та за умови наявності не менше 10 членів. Регіональні асоціації діють на підставі власних статутів, які мають бути схвалені Виконавчою радою **А. м. п.**, як і внесені до них зміни та доповнення. Регіональні асоціації самостійно визначають порядок включення до їхнього членського складу, розмір членських внесків, підстави та процедуру виключення зі складу регіональної асоціації.

Поточна діяльність **А. м. п.** проводиться через міжнародні комітети. У структурі **А. м. п.** існує 24 комітети, зокрема: з питань правонаступництва; компенсацій жертвам війни; міжнародного цивільного процесу; міжнародного комерційного арбітражу; міжнародного кримінального права та діяльності Міжнародного кримінального суду; міжнародного права охорони культурних цінностей; міжнародного сімейного права; міжнародного права прав людини і практики захисту прав людини; фемінізму та міжнародного права; міжнародно-правового співробітництва з питань біотехнологій; міжнародно-правового співробітництва з питань іноземних інвестицій; міжнародного монетарного права; міжнародно-правового співробітництва з питань сталого розвитку; міжнародно-правового регулювання цінних паперів; міжнародного торговельного права; взаємодії ісламського права та міжнародного права; міжнародно-правових аспектів співробітництва недержавних суб'єктів *міжнародних від-*

носин; міжнародно-правового регулювання нерозповсюдження зброї, у т. ч. і ядерної зброї; статусу континентального шельфу; прав корінних народів; космічного права; застосування сили в міжнародних відносинах і питань викладання міжнародного права. До 2006 р. завершили роботу такі комітети: з дипломатичного захисту осіб та майна, транснаціональної реалізації екологічного права, відповідальності міжнародних організацій, контролю за озброєнням і правового регулювання роззброєння; водного права; міжнародного цивільного та комерційного судового процесу; процедур захисту біженців; правових основ сталого розвитку; формування міжнародного звичаєвого права; статусу тимчасово переміщених осіб і розмежування юрисдикції прибережних держав при транскордонному забрудненні моря. Окрім комітетів, до структури **А. м. п.** належать дослідницькі групи, до складу яких входять визнані експерти у певній галузі, які мають два основні завдання: визначати тематику роботи наступних комітетів **А. м. п.** та аналізувати роботу вже діючих комітетів. Зараз існують такі групи: з ґрунтових водних ресурсів, діяльності міжнародних судових органів і трибуналів, відповідальності міжнародних організацій та реформування *ООН*.

Офіційним місцем перебування **А. м. п.**, її керівного органу та секретаріату є Лондон. **А. м. п.** як міжнародна неурядова організація має консультативний статус при спеціалізованих установах *ООН*.

О. Головка-Гавришева

Ататюрк (Atatürk — “батько турків”) Мустафа Кемаль (12 березня 1881 р. — 10 листопада 1938 р.) — тур. державно-політичний діяч, генерал, керівник Національно-визвольної революції в Туреччині 1918—1923 рр., наслідком якої стали проголошення першої незалежної республіки на Близькому Сході, рішення про ліквідацію халіфату, анулювання Севрського договору

1920 р. (див. *Паризька мирна конференція 1919 р.*), відміна режиму *капітуляцій* і міжнародного фінансового контролю.

У 1920—1923 рр. — голова створеного під його керівництвом нового парламенту — Великих національних зборів, 1923—1938 рр. — 1-й президент Тур. Республіки, що отримала міжнародне визнання як незалежна держава під час роботи *Лозаннської конференції 1922—1923 рр.*, скликаної для врегулювання відносин Туреччини з країнами *Антанти*.

За президентства **А.** була прийнята перша республіканська конституція, яка, однак, не мала демократичного характеру, оскільки проголошувала всіх громадян турками, чим заперечувалось існування в державі *національних меншин*; також встановлювався однопартійний режим НРП, створеної у 1923 р.

А. визначені принципи ідеології, відображеної в програмах НРП, що отримала назву “кемалізм”: 1) республіканізм — ідея народного суверенітету, свободи та рівності перед законом; 2) секуляризм — розмежування релігії та держави, встановлення світського контролю над правовою системою та освітою — у Туреччині зумовив ліквідацію міністерства зі справ релігії та вакуфів, позбавлення духовенства багатств, закриття всіх релігійних шкіл, прийняття кримінального і цивільного кодексів за європейським зразком, запровадження нового адміністративного поділу на вілаєти, введення європейського календаря, заміну араб. алфавіту на лат.; 3) етатизм — активна роль держави в соціальному, економічному, культурному житті країни, обмеження діяльності іноземного капіталу; 4) націоналізм — засновувався на принципі мовної спільності; 5) єдність тур. народу — заперечення наявності класів і класової боротьби; 6) революційність — відданість кемалістським реформам та ідеям.

Кемалістські перетворення сприяли зміцненню політичного та економічного

становища країни, зростанню її престижу на світовій арені.

Л. Абдо-Ясінська

Аташе (франц. *attaché* — прикріплений) — посада або ранг дипломатичного працівника. В міжнародній дипломатичній практиці існують такі категорії **А.**:

— **А.** військові, військово-морські, військово-повітряні;

— **А.** спеціальні — представники різних відомств своєї країни (із промисловості, сільського господарства, праці, фінансів, торгівлі, культури, техніки, науки тощо);

— **А.** з питань преси, інформації (прес-аташе);

— **А.** дипломатичні — молодші дипломатичні представники *дипломатичного представництва* або центр. апарату МЗС. На посаду дипломатичного **А.** призначають осіб, які починають *дипломатичну службу*;

— **А.** почесні — особи, які ще не є штатними працівниками МЗС, але можуть проходити стажування.

Усі категорії **А.** (окрім почесних) включаються до складу чл. *дипломатичного корпусу* та користуються всіма *дипломатичними привілеями*.

О. Сагайдак

АТЕС (Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво) (*Asian-Pacific Economic Cooperation — АРЕС*) — утворене у 1989 р. з метою підтримки економічного зростання та розвитку країн-членів. Членами АТЕС є 21 держава: Австралія, Бруней, В'єтнам, Гонконг, Індонезія, Канада, Китай, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Республіка Корея, РФ, Сінгапур, США, Таїланд, Тайвань, Філіппіни, Чилі, Японія.

АТЕС — це міжурядовий форум регіону, що має формально-консультативний статус. У його рамках виробляються правила ведення торговельної, інвестиційної та фінансової

діяльності, проводяться зустрічі галузевих міністрів і експертів з питань співробітництва в різних галузях. Усі рішення приймають на основі консенсусу.

Основні напрями діяльності АТЕС: обмін інформацією і проведення консультацій щодо політики та розвитку економіки з метою досягнення стійкого зростання і скорочення розриву в економічному розвитку; розробка стратегій, що передбачають скорочення перепон на шляху просування товарів, послуг, інвестицій; співробітництво в галузях енергетики, рибальства, транспорту й телекомунікацій, туризму, охорони навколишнього середовища; сприяння у розвитку регіональної торгівлі, інвестицій, потоку фінансових ресурсів, передачі технологій, промислового співробітництва, інфраструктури, забезпеченні трудовими ресурсами.

Найважливіші напрями і характер діяльності АТЕС визначають на “Міністерських зустрічах”, на яких присутні міністри закордонних справ і міністри економіки.

Питаннями регулювання підприємницької діяльності в країнах — членах АТЕС займаються Тихоокеанський діловий форум і робочі групи, що складаються з представників держав-членів. Тихоокеанський діловий форум, до складу якого входять по два представники ділових кіл, у т. ч. один представник від малого та середнього бізнесу від кожного чл. АТЕС, вивчає і виявляє методи і засоби, що сприяють розширенню торгівлі й інвестицій у регіоні, і подає свої звіти безпосередньо “Міністерській зустрічі”.

Робочі групи сприяють практичному співробітництву в таких галузях, як раціоналізація інфраструктури; передача технологій; покращення умов торгівлі та інвестицій; освіта та підготовка кадрів; екологія; охорона дефіцитних ресурсів.

Ю. Федунь

Атлантична хартія 1941 р. — декларація, підписана 14 серпня 1941 р. президентом

США *Ф. Рузвельтом* та прем'єр-міністром Великої Британії *У. Черчиллем* на борту англ. військового корабля в Атлантичному океані, поблизу Ньюфаундленда. У документі визначалися спільні засади зовнішньої політики двох великих держав в умовах *Другої світової війни 1939—1945 рр.* та в мирний час. А. х. складається з 8 пунктів, у яких сформульовані такі принципи: відмова від територіальних завоювань; відмова від територіальних змін, які здійснюються без згоди народів; визнання права народів вільно обирати форму влади, а також тих суверенних прав народів, яких вони були позбавлені через застосування сили; забезпечення права доступу всім державам світу, малим і великим, переможцям і переможеним, до сировини та світової торгівлі; організація у світовому вимірі економічного співробітництва з метою поліпшення умов життя трудящих, економічного прогресу, соціального забезпечення; створення після повалення нацистської тиранії системи миру й безпеки для всіх держав, звільнення людей від страху та злиднів; гарантія свободи мореплавства для всіх; необхідність для всіх націй відмовитися від застосування сили як методу вирішення спорів; роззброєння держав-агресорів, а в перспективі — поступове зменшення рівня озброєнь і створення всеосяжної, постійно діючої системи безпеки. У такій стислій формі було викладено основні цілі боротьби проти агресивних фаш. та мілітаристських режимів. А. х. відіграла важливу роль у формуванні широкої *антигітлерівської коаліції* держав і народів світу.

Я. Малик

Аудієнція дипломатична (лат. *audientia* — слухання) — прийом главою держави, главою уряду, міністром закордонних справ чи ін. членами уряду дипломатичного представника.

Залежно від місцевих протокольних правил, рангу дипломатичного представника

і характеру А. д., прийом може проходити в урочистій обстановці чи без протокольного церемоніалу. Обов'язково в урочистій обстановці відбувається прийом главою держави іноземного дипломатичного представника, який вручає *вірчі грамоти*.

О. Сагайдак

Афанасьєв Георгій Омелянович (1848—1925) — укр. громадсько-політичний та державний діяч, дипломат.

Народився в родині військового 28 лютого 1848 р. в Уфі. Закінчив Оренбурзьку гімназію. Вищу освіту здобув у Новоросійському ун-ті (1869). Ступінь магістра отримав у 1884 р., ступінь доктора — в 1892 р. З 1879 р. викладає на кафедрі історії в Новоросійському ун-ті в Одесі, водночас (1879—1912) — власний кореспондент низки одеських і київських часописів та газет. У 1877—1878 рр. — завідував політичним відділом одеської газети “Правда”, де помістив понад 200 статей. З 1879 р. є головою Одеської кредитної спілки. З 1896 р. — управитель Державного банку.

Після Лютневої революції 1917 р. — директор Товариства взаємного кредиту, керуючий київським відділенням Державного банку. В березні 1918 р. зблизився з опозиційною ЦР Укр. народною громадою *П. Скоропадського* і взяв участь у її фінансуванні.

Із 3 травня 1918 р. увійшов до складу уряду М. Устимовича як державний контролер. Після оприлюднення гетьманом *П. Скоропадським* 14 листопада 1918 р. грамоти “До всіх укр. громадян і козаків”, в якій проголошувалася корінна зміна зовнішньополітичної стратегії Укр. держави та курс на федерацію з майбутньою найбільшовицькою Росією і порозуміння з *Антантою*, увійшов до складу ново-призначеного уряду С. Гербеля як міністр закордонних справ. Став ініціатором скликання та проведення у Києві Конгресу народів Росії, який планувалось провести 18 грудня 1918 р. Після поразки Гетьманату та

зміни політичної влади в державі емігрує за кордон.

Помер у Белграді (Сербія) у 1925 р.

О. Кучик

Афганська війна 1979—1989 рр. У результаті державного перевороту в липні 1973 р. в Афганістані була ліквідована монархія і проголошена республіка, яку очолив Мухаммед Дауд.

Унаслідок загострення внутрішньо-політичної ситуації та військового перевороту в квітні 1978 р. до влади прийшла НДПА. Уряд країни очолив Генеральний секретар НДПА Н. Таракі, заступником якого став Б. Кармаль. Країна отримала назву — Демократична Республіка Афганістан.

5 грудня 1978 р. між Радянським Союзом та Афганістаном підписано Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво. У вересні 1979 р., усунувши Н. Таракі (його було вбито), режим очолив Х. Амін. 12 грудня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило постанову “До становища в Афганістані”, яка передбачала необхідність усунення Х. Аміна і призначення на його місце прорадянськи налаштованого Б. Кармала. 27 грудня 1979 р. до Афганістану було введено контингент військ СРСР. Під час захоплення президентського палацу Х. Аміна було вбито. Радянське втручання у міжпартійну боротьбу, пряма *інтервенція* на територію незалежного Афганістану викликали активний спротив озброєної ісламської опозиції, яка розгорнула бойові дії проти урядових військ і радянської армії в усіх провінціях країни. Під контролем уряду та радянських військ залишилися лише столиця та адміністративні центри провінцій. Афганські моджахеди отримували військово-технічну допомогу зі США, Великої Британії, Пакистану, Саудівської Аравії та ін. країн. Радянська інтервенція викликала осуд світової спільноти.

Тривала війна призвела до масової втечі населення (близько 5 млн) до Пакистану, Ірану та ін. країн; викликала різке зростання

націоналізму різних афганських етносів, зміцнення позицій ісламістських течій. Великі втрати СРСР у цій війні (загинуло 14 453 солдатів і офіцерів, близько 700 фахівців різних відомств, втрачена значна кількість одиниць військової техніки) серйозно вплинули на його внутрішню політику. 9 лютого 1988 р. оприлюднена заява генсека ЦК КПРС *М. Горбачова* про виведення радянських військ із Афганістану; до 15 лютого 1989 р. радянська армія була виведена з країни, а громадянська війна розгорілася з новою силою.

Уряд НДПА був повалений у 1992 р., а в квітні того ж року Афганістан проголошено Ісламською державою, в країні розпочалось протистояння між різними угрупованнями, в основному на ґрунті між-етнічних і міжконфесійних протиріч.

У 1995 р. на політичній арені Афганістану з'явився пуштунський радикальний ісламістський рух Талібан, сили якого у вересні 1996 р. захопили Кабул і продовжували за допомогою силових методів поширювати владу на решту території країни. Проти руху виступив Об'єднаний ісламський фронт звільнення Афганістану, створений у червні 1997 р., що не завадило талібам 28 жовтня 1997 р. проголосити Афганістан еміратом.

Діяльність на афганській території радикальних ісламістських угруповань (див. *Аль-Каїда*) спричинила збройний конфлікт між США і Талібаном. У результаті бойових дій США та союзних афганських формувань до листопада 2001 р. режим талібів утратив контроль над територією Афганістану. 5 грудня того ж року в Бонні під егідою ООН відбулась конференція з питань повоєнного устрою Афганістану. Афганськими угрупованнями була підписана угода про формування перехідного уряду на чолі з Х. Карзаєм.

Л. Абдо-Ясіньська

Африканський союз (АС) (African Union — AU) — регіональна міжнародна міжурядова організація, що складається

з 53 африк. країн. Заснована 9 липня 2002 р. як спадкоємиця об'єднаних Африк. економічної спільноти й *ОАЄ*. Штаб-квартира АС розташована в Аддис-Абебі (Ефіопія).

Метою АС є допомога у забезпеченні в країнах Африки демократії, прав людини і стабільної економіки країн; забезпечення припинення всіх міжафрик. конфліктів; створення ефективного спільного ринку. Основними завданнями АС проголошено: ведення діалогу зі світовим співтовариством з єдиних позицій (у т. ч. прийняття рішень, що будуть здатні відповідати на виклики економічної глобалізації); захист суверенітету, територіальної цілісності держав-членів; сприяння підтримці миру, безпеки та стабільності на континенті; ефективне вирішення регіональних конфліктів.

Найвищим політичним органом АС є Асамблея, що складається з глав держав або урядів країн-членів, яку нині очолює *М. Каддафі*, обраний на 10-му засіданні Асамблеї у лютому 2009 р. Секретаріатом Союзу є Комісія АС. Ін. органи управління АС: виконавча Рада, що складається з міністрів закордонних справ країн-членів; Постійні представницькі комітети — з послів країн-членів у Аддис-Абебі; Панафрик. парламент; Економічна, Соціальна і Культурна ради — консультативний орган із проблемних питань суспільства.

У межах АС було прийнято важливі документи, що встановлюють низку норм і принципів у межах континенту: Африк. конвенція про запобігання корупції та боротьбу з нею (2003); Африк. статут з питань демократії, виборів і державного управління (2007). АС бере участь у миротворчих операціях (Бурунді, 2003; Судан, 2006). На території держав — членів АС планувалося запровадження єдиної валюти (афро), створення спільних збройних сил (до 2010 р.).

О. Гогоша

Ачесон (Acheson) Дін Гудерхем (11 квітня 1893 р. — 12 жовтня 1971 р.) — амер.

державний діяч і дипломат, державний секретар США (1949—1953).

Народився у Мідлтауні, штат Коннектикут, у сім'ї єпископа. Навчався у престижній університетській школі у Гротоні. Вищу освіту здобув у Єльському університеті (1911—1915) та Гарвардській школі права (1915—1918). З 1918 р. розпочав юрид. практику у Вашингтоні, згодом став успішним адвокатом.

У 1928 р. вступив до Демократичної партії. В 1932 р. активно підтримував Ф. Рузвельта під час президентської кампанії, а після виборів був призначений на посаду заступника міністра фінансів. Унаслідок розходжень з президентом щодо монетарної політики через шість місяців подав у відставку і повернувся до юрид. практики.

Після поч. Другої світової війни 1939—1945 рр. знову був залучений до роботи в уряді. З 1941 р. А. — помічник державного секретаря з економічних питань. Займався реалізацією Закону про ленд-ліз, відіграв ключову роль у створенні після війни таких міжнародних організацій, як ФАО, МВФ, МБРР та ін.

У 1945 р. А. — заступник держсекретаря, найближчий радник президента Г. Трумена із зовнішньополітичних питань. Виробив основи механізму міжнародного контролю за використанням ядерної енергії, що втілювалося у Баруха план 1946 р. А. переконав вищі політичні кола США в необхідності надання допомоги Греції й Туреччині, що лягло в основу Трумена доктрини 1947 р. Брав участь у розробці проекту амер. економічної допомоги повоєнній Європі, що формалізувався у Маршалла план 1947 р.

30 червня 1947 р. залишив роботу в держдепартаменті, проте вже в січні 1949 р. був

призначений президентом Г. Труменом на посаду держсекретаря. Твердий прихильник концепції колективної безпеки А. домігся її втілення в життя зі створенням НАТО у 1949 р. Займався проблемами відбудови Зах. Німеччини, у квітні 1949 р. підписав з франц. і брит. міністрами закордонних справ Р. Шуманом і Е. Бевіном Вашингтонські угоди про злиття трьох зах.-нім. зон окупації, що стало прологом створення ФРН у червні 1949 р.

25 червня 1950 р. А. домігся прийняття РБ ООН резолюції, що засуджувала агресію Півн. Кореї проти Півд. Кореї й вперше санкціонувала застосування військової сили проти агресора. Виступав ключовою фігурою в адміністрації Г. Трумена у врегулюванні Корейського конфлікту (див. *Корейська війна 1950—1953 рр.*).

А. підтримував відновлення військово-промислового комплексу ФРН, амер. військової присутності у Зах. Європі, збільшення видатків на оборону та зростання військово-промислового комплексу США.

20 січня 1953 р. пішов у відставку, але продовжував займатися питаннями зовнішньої та оборонної політики. Разом з Ч. Боленом, А. Гарріманом, Дж. Кеннаном, Р. Ловеттом, Дж. Макклоєм входив до неофіційної групи радників президентів Дж. Кеннеді та Л. Джонсона.

Автор праць: “Сила і дипломатія” (1958), “Корейська війна” (1971), “Боротьба за вільну Європу” (1971) та ін. У 1970 р. отримав Пулітцерівську премію з історії за мемуари “Творення сучасності: Мої роки у держдепартаменті” (1969).

Помер 12 жовтня 1971 р. у Сенді Спрінг (штат Меріленд, США).

С. Пук

Б

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) — філія *МБРР*, утворена в 1988 р. для стимулювання *прямих іноземних інвестицій* у країни, що розвиваються. БАГІ страхує інвестиції від некомерційних ризиків, зокрема таких: скасування *конвертованості валюти* і спричинені цим перешкоди для переказу прибутків; експропріація майна інвестора; воєнні дії; політичні події і пов'язані з ними зміни в соціально-політичній ситуації; невиконання контракту внаслідок урядового рішення.

Ю. Біленко

Багдадський пакт (Організація Центрального договору — СЕНТО) (Middle East Defense Organization — MEDO) — військово-політичний блок, створений у 1955 р. за участю Великої Британії та низки країн Близького і Середнього Сходу. Його основою став тур.-іракський договір про співпрацю, укладений у Багдаді 24 лютого 1955 р. 4 квітня 1955 р. учасником тур.-іракського союзу стала Англія, яка підписала договір з Іраком. 23 вересня до угоди приєднався Пакистан, а 3 листопада — Іран. Остаточного створення **Б. п.** оформилося у Багдаді 21—22 листопада 1955 р. Керувати діяльністю блоку мала його Постійна рада, що складалася з міністрів закордонних справ країн-учасниць.

При ній також були створені військова рада й економічний комітет.

Б. п. був пов'язаний зі системою ін. військово-політичних союзів — *НАТО*, до якого входили Англія і Туреччина, та *СЕАТО* — через участь у ньому Англії і Пакистану. Фактичним організатором **Б. п.** була Англія. США до пакту не ввійшли, але брали певну участь у діяльності військової ради та економічного комітету. Головним завданням **Б. п.** була протидія поширенню радянського впливу на Близькому Сході, військово-політична підтримка прозахідних режимів та політичних сил у цьому регіоні. Послідовним опонентом пакту став орієнтований на СРСР режим *Г. Насера*, який прийшов до влади в Єгипті після перевороту 1952 р.

Механізм **Б. п.** певним чином був задіяний для втручання у внутрішні справи країн, які до нього не входили. Так, у 1957 р. Англія і США, використовуючи територію Іраку й Туреччини, організували переворот у Йорданії, в результаті якого був повалений лівий уряд цієї країни. Тоді ж Туреччина — учасник **Б. п.** — погрожувала війною Сирії з фактичною метою не допустити приходу до влади у Дамаску відверто прорадянських сил. У 1958 р. чл. **Б. п.** висловили підтримку *інтервенції* США та Англії в Ліван та Йорданію.

У травні-червні 1958 р. іракський уряд Нурі Саїда зробив спробу втрутитися у події

в Лівані, де почалося збройне повстання проти прозах. режиму. Це спровокувало падіння самої іракської влади. 14 липня у Багдаді відбувся військовий переворот. Король Фейсал та його родина були розстріляні бунтівниками; загинув і Нурі Саїд. Ірак проголосили республікою. Одним із наслідків зміни влади у Багдаді став вихід країни з **Б. п.** у березні 1959 р. Це спричинило й зміну його назви. 20 серпня 1959 р. Постійна рада пакту перейменувала його у СЕНТО. Тоді ж США підписали двосторонні військово-політичні угоди з Туреччиною, Іраном і Пакистаном, перебираючи на себе ту роль на Близькому Сході, яку після створення **Б. п.** відіграла у регіоні Англія. СЕНТО продовжувала своє існування, проте її вплив у регіоні зменшувався з року в рік.

В. Кушнір

БАГІ — див. *Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій.*

База військова — спеціально обладнана територія, призначена для розташування, розквартирування, обслуговування, підготовки та постачання частин і підрозділів збройних сил певної держави.

Створення **Б. в.** на закордонних територіях потребує укладення спеціальних двосторонніх угод, які врегульовують статус іноземних військ на території ін. суверенної держави. Іноземні **Б. в.** не можуть бути розташовані без чіткої однозначної згоди приймаючої держави, а також на території нейтральних держав і вільних міст.

Б. в. за кордоном забезпечують оборонні інтереси держав за межами своєї суверенної території і є невід'ємною частиною системи забезпечення обороноздатності держави, можуть бути інструментом розповсюдження політичного впливу чи здійснення військового та політичного тиску.

Б. в. можуть бути спеціалізованими (авіаційні, військово-морські, підводних човнів, підготовки підрозділів спеціального призначення, постачання і забезпечення).

І. Іжнін

Бальфур (Balfour) Артур Джеймс (25 липня 1848 р. — 19 березня 1930 р.) — брит. політик.

Належав до Консервативної партії. В 1878—1880 рр. — особистий секретар міністра закордонних справ лорда Солсбері. У 1874—1922 рр. — чл. палати громад від округів Гетфорд, Сх. Манчестер, лондонське Сіті. Багаторазово входив до складу різних урядових кабінетів, зокрема, міністр у справах місцевого самоврядування (1885—1886), міністр у справах Шотландії (1886—1887) та Ірландії (1887—1891), міністр фінансів (1891—1892 і 1895—1900 з перервою). У 1892—1895 рр. — лідер фракції консерваторів у парламенті. В 1902—1905 рр. — прем'єр-міністр. Один із організаторів англо-япон. союзу (1902) і брит.-франц. угоди (1904), яка стала основою *Антанти*. Після поразки на виборах 1906 р. очолював у парламенті опозицію. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* очолював міністерства морських справ (1915—1916) і закордонних справ (1916—1919). У листопаді 1917 р. підтримав створення в Палестині осередку життя єврейського народу (див. *Бальфура декларація 1917 р.*). Був одним із перших брит. політиків, які виступали за організацію іноземної *інтервенції* проти більшовицької Росії. Очолював брит. делегацію у *Лізі Націй* (1920) і на *Вашингтонській конференції 1921—1922 рр.*

Я. Малик

Бальфура декларація 1917 р. — документ, опублікований у вигляді листа міністра закордонних справ Великої Британії до лідера сіоністського руху лорда Ротшильда 2 листопада 1917 р. Брит. уряд заявляв про свою підтримку ідеї встановити у Палестині

національний осередок для єврейського народу, який би з часом став “центром національної культури і національного життя”. Одночасно зазначалося, що повинні гарантуватися у Палестині громадянські та релігійні права “неєврейських громад”.

У січні 1918 р. **Б. д.** підтримали *В. Вільсон*, *Ж. Клемансо*, *В. Орландо*, її текст було включено до Севрського мирного договору 1920 р. (див. *Паризька мирна конференція 1919 р.*). **Б. д.** дозволила Лондону зберегти свій мандат над Палестиною, затверджений *Лігою Націй* 1922 р. Опублікування **Б. д.** викликало різкі протести арабів. Юрид. силу Декларація зберігала до листопада 1947 р. Вона стала важливим етапом на шляху створення держави Ізраїль (1948).

Я. Малик

Бангкокський договір — див. *Договір про створення без'ядерної зони в Південно-Східній Азії*.

Бандунзька конференція 1955 р. — перша після *Другої світової війни 1939—1945 рр.* широкомасштабна азійсько-африк. конференція, спрямована на вироблення програми мирного співробітництва народів Азії та Африки незалежно від суспільно-політичного ладу їхніх країн. Проведена за ініціативою Індонезії, Бірми (тепер М'янма), Індії та Цейлону (тепер Шрі-Ланка) 18—24 квітня 1955 р. в індонезійському м. Бандуг. У її роботі взяли участь представники 29 країн і територій Азії та Африки. **Б. к.** 1955 р. ухвалила Декларацію про сприяння загальному миру і співробітництву та низку ін. документів. До Декларації було включено положення про підтримку учасниками конференції основних прав і свобод людини, зафіксованих у Загальній декларації прав людини 1948 р. та ін. міжнародних документах. **Б. к.** солідаризувалася з принципами Статуту *ООН* щодо: поваги суверені-

тету і територіальної цілісності всіх країн; визнання рівності всіх рас і націй; стримання будь-якої країни від *інтервенції* та втручання у внутрішні справи ін. країн; права кожної країни на індивідуальну або колективну оборону відповідно до Статуту *ООН*; урегулювання міжнародних спорів тільки мирним шляхом; поваги справедливості й міжнародних зобов'язань. Рішення **Б. к.** 1955 р. сприяли розвитку міжнародного співробітництва на засадах миру й соціального прогресу.

Я. Малик

Банк міжнародних розрахунків (Bank for International Settlements — BIS) — міжнародна валютно-фінансова організація, створена у 1930 р. з метою сприяння співробітництву центр. банків країн-учасниць. Основні функції — зберігання депозитів центр. банків і надання їм кредитів, здійснення колективних валютних *інтервенцій* центр. банків з метою підтримки курсів провідних валют, посередництво у фінансових операціях центр. банків, а також сприяння проведенню наукових досліджень у сфері економіки і валютних відносин. Учасниками є 53 країни світу. Україна співпрацює з **Б. м. р.** та прагне стати його учасником. Головний офіс — у Базелі (Швейцарія), представництва — у Гонконгу (Китай) та Мехіко (Мексика).

Б. Липчук

Барановський Анатолій Максимович (11 лютого 1906 р. — 1 лютого 1987 р.) — укр. державний, політичний діяч, дипломат.

Народився в Києві у сім'ї службовця, в 1933 р. закінчив Харківський плановий ін-т Держплану УРСР за спеціальністю “економіст-плановик комплексного планування промисловості”. Трудову діяльність розпочав у сер. 20-х років ХХ ст. у податковій інспекції, комсомольських і радянських установах Волинської губернії.

Після закінчення ін-ту працював на різних посадах. У кар'єрному зростанні дійшов до посади голови Держплану УРСР.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР був призначений заступником Голови РНК УРСР, а з поч. війни очолив оперативну групу з промисловості Військової ради Півд. фронту. З кін. 1942 р. розпочинає дипломатичну кар'єру — експерт з економічних питань МЗС СРСР, у 1944 р. повертається в Україну, де разом із *Д. Мануйльським* був призначений заступником голови РНК УРСР.

На *Парижській мирній конференції 1946 р.* чл. делегації УРСР **Б.** був обраний головою комісії для Румунії, головою підкомісії конференції з розв'язання проблеми угор.-чехословацького кордону біля Братислави. З 30 липня по 18 серпня 1948 р. **Б.** очолював делегацію УРСР на Белградській (Дунайській) конференції (див. *Дунайська комісія*), що мала переглянути конвенцію зі судноплавства Дунаєм 1921 р. з урахуванням нових політичних реалій у регіоні. Делегація УРСР спільно з країнами “народної демократії” (Болгарія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія) забезпечила прийняття радянського проекту.

Б. очолював делегації УРСР на V—VIII сесіях ГА ООН, 10 червня 1952 р. був призначений міністром закордонних справ республіки. На посаді пропрацював до 1954 р.

У 1954—1957 рр. **Б.** знову очолював Держплан УРСР і працював заступником Голови ради міністрів республіки, потім був понижений до посади першого заступника Держплану, а з березня 1961 р. і до виходу на пенсію у 1979 р. працював міністром фінансів УРСР. Обирався депутатом ВР УРСР та чл. ЦК КПУ.

Помер і похований у Києві.

О. Кучик

“Барбаросса” план — кодова назва плану агресивної війни фаш. Німеччини

проти СРСР (дана за ім. Фрідріха I Барбаросси — імператора Священної Римської імперії). Розробка плану розпочалася в липні й завершилася в грудні 1940 р. В основі плану — ідея “блискавичної війни” проти СРСР і його розгрому. За **“Б.” п.** нім. війська мали завдати ударів на поч. війни у трьох основних напрямках: 1) на Псков і Ленінград (група армії “Північ”); 2) на Мінськ, Смоленськ і Москву (група армії “Центр”); 3) на Київ і Донбас (група армії “Південь”). Відповідні завдання одержали й війська союзників Німеччини — Фінляндії, Румунії та Угорщини. На серпень 1941 р. планувалося захоплення Москви і Ленінграда, а дещо пізніше — вихід на лінію р. Волга — м. Архангельськ. **“Б.” п.** зазнав краху.

Я. Малик

“Бартелемі лінія” — демаркаційна лінія, запропонована 28 березня 1919 р. керівником місії *Антанти* в Галичині генералом Юзефом Бартелемі у період укр.-польськ. війни 1918—1919 рр. Делегація перебувала в Польщі та Сх. Галичині з 18 січня до 10 березня 1919 р. Місія на чолі з Ю. Бартелемі мала інформативний характер і отримала завдання досконало вивчити політичне, економічне та військове становище, національно-культурні відносини в регіоні, розглянути перебіг та перспективи укр.-польськ. війни. Розроблений Ю. Бартелемі план “роз’єму” супротивників був узгоджений на переговорах із польськ. стороною. Демаркаційна лінія повинна була проходити по лінії Буг — Дністер уздовж зах. кордонів Львівського, Перемишлянського, Бібрського повітів, далі — вздовж р. Стрий з передачею ЗУНР залізниці Стрий — Лавочне. До Польщі повинні були відійти Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, тому уряд ЗО УНР пропозицію Ю. Бартелемі не прийняв.

Я. Малик

Барту (Barthou) Жан Луї (25 серпня 1862 р. — 9 жовтня 1934 р.) — франц. державний діяч і дипломат, прем'єр-міністр Франції (1913), міністр закордонних справ (1917, 1934).

Народився в сім'ї дрібного торговця, у маленькому гасконському містечку. Отримав юрид. освіту, працював адвокатом. У 1888 р. розпочав політичну діяльність як депутат міської ради м. По. У 1889 р. вперше був обраний в палату депутатів франц. парламенту і залишався її незмінним чл. до 1922 р., коли зайняв пост сенатора.

У 1894 р. увійшов до складу уряду як міністр громадських робіт. Згодом неодноразово обіймав різні міністерські посади, в т. ч. віце-прем'єра, міністра внутрішніх справ, міністра юстиції та ін. У березні-грудні 1913 р. — прем'єр-міністр, 1917 р. — державний міністр, міністр закордонних справ. Брав активну участь у роботі *Паризької мирної конференції 1919 р.*, очолював делегацію Франції на *Генуезькій конференції 1922 р.* Водночас займав пости міністра юстиції, міністра у справах Ельзасу та Лотарингії, голови комісії з реалізації репараційних статей *Версальського мирного договору 1919 р.* Був прихильником жорсткої політики щодо Німеччини, активним противником планів зменшення розмірів її репараційних платежів.

У 1934 р. очолив МЗС Франції. Враховуючи вихід Німеччини з *Ліги Націй* та припинення її участі в роботі конференції з роззброєння (1933), виступив ініціатором запрошення до чл-ва в організації СРСР та створення у Центр. та Сх. Європі системи колективної безпеки (т. зв. Сх. пакту).

У жовтні 1934 р. під час візиту югослав. короля Олександра I був убитий разом з ним у Марселі хорватськими націоналістами (усташами).

Ю. Мороз

Баруха план 1946 р. — пропозиція уряду США використовувати ядерну енер-

гію лише в мирних цілях, задекларована його представником у 1946 р. на першому засіданні Комісії з атомної енергії ООН. У **Б. п.** було передбачено ліквідацію ядерної зброї та зброї масового знищення та здійснення контролю в галузі використання ядерної енергії й обмін відповідною інформацією між усіма державами світу. Згідно з **Б. п.**, США відмовились би від власної ядерної зброї за умови, що всі ін. держави погодяться не виготовляти таку зброю та створять систему виконання цієї умови. У **Б. п.** було також передбачено заснування невідповідної РБ ООН міжнародної Адміністрації, яка б мала виключне право на контроль за діяльністю щодо видобування й очищення уранових і торієвих руд, володіння відповідними радіоактивними матеріалами, будівництва та експлуатації атомних електростанцій. Однак уряд СРСР, розробляючи на той час власну ядерну зброю і звинувачуючи США у намаганні забезпечити собі "ядерну монополію" та у спробі підриву статусу і прав щойно створеної РБ ООН, відмовився від підписання **Б. п.**, вимагаючи від США спершу знищити свій "ядерний" арсенал.

У 1947 р. СРСР запропонував альтернативний проект, згідно з яким роботи в галузі використання ядерної енергії залишались би внутрішньою справою держав, а спеціальний міжнародний орган, підзвітний РБ ООН, лише б стежив за мирним використанням цієї енергії. **Б. п.** не був прийнятий, і США розпочали реалізацію широкомасштабної програми випробування й створення ядерної зброї. СРСР, Велика Британія, Франція та Китай успішно випробували перші власні ядерні бомби відповідно у 1949, 1952, 1960 та 1964 рр.

І. Ковалів

Батуринські статті 1663 р. — п'ять умов, що їх уклав 17 листопада 1663 р. гетьман Лівобережної України І. Брюховецький з представниками московського уряду

як додаток до основних *Переяславських статей 1659 р.* Були підтверджені також *Березневі статті 1654 р.* За **Б. с.** 1663 р. гетьманський уряд зобов'язувався утримувати коштом місцевого населення московське військо в Україні, повертати до Росії втікачів, упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами, заборонити укр. купцям продавати збіжжя на Правобережжі та вивозити горілку й тютюн до рос. міст, аби не порушувати державної монополії. Після тривалих дискусій уряд І. Брюховецького змушений був погодитися з умовами Москви. У 1665 р. **Б. с.** замінили *Московськими статтями 1665 р.*

Я. Малик

Бахчисарайський мирний договір 1681 р. — укладений між Росією, Туреччиною і Кримським Ханством 13 січня в Бахчисараї (Крим) на 20 років. За **Б. м. д.** припинялася Рос.-тур. війна 1677—1681 рр. за Правобережну Україну і встановлювалися кордони по Дніпру. Туреччина і Кримське Ханство визнавали Лівобережну Україну, Київ і Запорожжя приєднаними до Росії. Півд. Київщина, Брацлавщина і Поділля залишилися під владою Туреччини. Татари зберігали право кочувати в півд. степах України. Росія мала щорічно сплачувати кримському ханові “казну”. Договір зміцнив міжнародне становище Росії і змусив Польщу укласти з нею *“Вічний мир” 1686 р.*

Я. Малик

Безгромадянство (апатризм, апатрицизм, аполідизм) — правове становище осіб, яких жодна держава правомірно не вважає своїми громадянами. Такі особи називаються апатридами. Розрізняють абсолютне **Б.** (з моменту народження) та відносне **Б.** (таке, що настає внаслідок втрати громадянства). Бувають випадки, коли держава позбавляє своїх громадян прав громадянства, порушуючи при цьому

норми міжнародного права (багато держав не хочуть брати участь у міжнародних договорах, які регулюють статус осіб без громадянства). **Б.** визнається правовою аномалією. Всі держави повинні поважати основні права людини, тож і апатриди не повинні бути безправними, а отже, їм потрібно забезпечити відповідний режим. Правове становище апатридів визначається внутрішнім законодавством держави, на території якої вони перебувають. Отже, апатрид змушений покладатися на добру волю країни перебування. В Україні особам без громадянства надаються такі самі права й обов'язки, як і укр. громадянам (Стаття 26 Конституції України). Однак існує кілька винятків — на апатридів не поширюється обов'язок захищати Україну, її незалежність та територіальну цілісність чи відбувати військову службу. Апатриди в Україні не наділені правом голосу на виборах і *референдумі*, правом брати участь в управлінні державними справами, обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування. Правовий статус апатридів в Україні визначається Законом України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” (1994). Окремі спроби порушити питання захисту прав апатридів на міжнародно-правовому рівні почали здійснюватися з кін. XIX ст. (тоді Німеччина уклала договори зі Швецією та Росією, за якими особам без громадянства дозволялося повернутися до країни втраченого громадянства). Гаазька конвенція 1930 р. про деякі питання щодо колізій законів про громадянство заборонила позбавляти громадянства жінку, яка взяла шлюб з іноземцем. З проблеми **Б.** в Нью-Йорку було прийнято дві багатосторонні конвенції — Конвенцію про статус апатридів 1954 р. і Конвенцію про скорочення випадків **Б.** 1961 р. Перша конвенція не мала на меті ліквідувати саме явище **Б.** і лише закріпила за апатридами режим найбіль-

шого сприяння, але не вирішила питань їхнього *дипломатичного захисту*. На жаль, її учасницями стали небагато держав. Друга конвенція зобов'язує державу надавати своє громадянство особі, яка народилася на її території за умови, що інакше ця особа стане апатридом. Також найда, який знаходиться на території держави-учасниці, повинен вважатися таким, що народився на її території (хоча місце його народження може бути невідомим), і таким, що має громадянство цієї держави. Державам забороняється позбавляти осіб громадянства з расових, політичних, релігійних чи етнічних підстав, якщо таке позбавлення робить особу апатридом. Конвенція 1961 р. передбачала створення міжнародного органу, до якого можуть звертатися безпосередньо особи без громадянства зі скаргами про невиконання державами-учасницями постанов згаданої конвенції. У 1976 р. ГА ООН функції такого органу поклала на Верховного комісара ООН з питань біженців.

О. Заяць

Безпека державна — див. *Безпека національна*.

Безпека міжнародна — стан міжнародної системи, що характеризується дотриманням державами норм і принципів міжнародного права і зниженням або повною відсутністю загрози виникнення міжнародних конфліктів, рівними можливостями реалізації своїх інтересів. Стан **Б. м.** відзначається відсутністю в учасників *міжнародних відносин* суб'єктивного й об'єктивного відчуття загрози своїм життєво важливим інтересам.

Основними принципами, що дозволяють підтримувати **Б. м.**, є незастосування сили чи погрози силою, вирішення суперечок мирними засобами, рівність прав великих і малих держав, застосування колективних заходів із припинення актів *агресії*.

Сучасними загрозами **Б. м.** є регіональні та внутрішньодержавні конфлікти, тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, а також ракетно-ядерних технологій, ерозія суверенітету, глобальні зміни клімату.

Основним міжнародним ін-том, відповідальним на сучасному етапі за підтримання безпеки в світі, є *РБ ООН*.

І. Іжнін

Безпека національна — стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Основи державної політики в галузі **Б. н.** визначені Законом України “Про основи національної безпеки України” (2003). Закон спрямований на забезпечення єдності принципів формування і проведення державної політики у галузях **Б. н.**, а також поєднання підходів до формування відповідної законодавчої бази, підготовки доктрин, стратегій, концепцій, державних і відомчих програм у різних сферах **Б. н.**

Головні об'єкти національної безпеки: людина і громадянин — їхні конституційні права і свободи; суспільство — його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси; держава — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Складовими елементами **Б. н.** є безпека політична, економічна, соціальна, воєнна, інформаційна тощо. Цим елементам властиві загальні риси **Б. н.** Однак вони мають свої особливості.

Я. Малик

Без'ядерна зона (зона, вільна від ядерної зброї) — територія, на якій на основі міжнародних угод між зацікавленими державами заборонене виробництво, випробування і розташування ядерної зброї, а також застосування ядерної зброї в її межах та проти

неї. Держави, що входять до **Б. з.**, зберігають право проводити ядерні дослідження у мирних цілях (окрім ядерних вибухів).

Створення **Б. з.** належало до популярних ідей епохи “холодної війни”. Вперше пропозицію, що передбачала міжнародне визнання обмежень на розташування ядерної зброї на певній території, висунув СРСР у 1956 р. Йшлося при цьому про взаємну відмову ядерних держав від розташування ядерних зарядів та їх носіїв у ФРН, НДР та сусідніх країнах. У 1958 р. план створення зони, вільної від ядерної зброї, яка охоплювала б території обох нім. держав, Польськ. Народну республіку та ЧССР, запропонувала Польща (т. зв. план Рапацького — тодішнього польськ. міністра закордонних справ). Згодом Варшава озвучила низку ін. проектів організації **Б. з.** у Центр. Європі. У 50—60-х роках ХХ ст. Радянський Союз та деякі соціалістичні країни висували ідею створення **Б. з.** на Балканах і в Адріатиці. У 1963 р. уперше з пропозицією, що згодом неодноразово повторювалася, організувати зону, вільну від ядерної зброї, на Півн. Європи, виступила Фінляндія. У цьому регіоні європейського континенту ідея його “денуклеаризації” набула значної популярності, стала частиною програм пацифістських рухів та деяких лівих партій. Зокрема уряди Норвегії, Данії, Ісландії у різний час приймали рішення не розташовувати на своїй території ядерну зброю у мирний час. У 1981 р. резолюцію подібного змісту ухвалив парламент Іспанії. Наступного року уряд Швеції висунув ідею створення в Європі “без’ядерного коридору” — смуги вздовж усієї лінії дотику військ *НАТО* і *ОВД*, в якій було б заборонене розташування тактичної ядерної зброї. Однак жоден із названих планів не було реалізовано. Для СРСР та його союзників ініціативи зі створення **Б. з.** були спробою обмежити можливості США базувати свою ядерну зброю поблизу їхніх кордонів, що в умовах значної стратегічної переваги США у 50—60-ті роки ХХ ст. могло мати

істотне воєнне значення. Зах. критики концепції **Б. з.** вказували на труднощі створення надійної системи контролю, на те, що **Б. з.** не можуть бути ефективним засобом обмеження ядерної небезпеки, оскільки не зменшують загрози від МБР, ракет на субмаринах тощо.

У різний час предметом міжнародного обговорення були плани створення **Б. з.** практично в усіх регіонах Земної кулі. Зокрема, за без’ядерний статус свого континенту неодноразово виступала низка африк. країн. Висувалися також пропозиції про створення **Б. з.** у Півд. Азії (Цейлон (Шрі-Ланка), 1964 р.; Пакистан, Індія, 1974 р.), на Близькому Сході, Корейському п-ві. Проте у ситуації, коли деякі країни названих регіонів — Індія, Пакистан, Ізраїль та ін. — здійснювали власні програми створення ядерної зброї, такі ініціативи не мали серйозних шансів бути реалізованими.

Б. з. вдалося створити на територіях, щодо яких ядерні держави не мали мілітарних ядерних планів, принаймні достатньо для них важливих чи реальних. Так, у 1959 р. Договір про *Антарктику* фактично перетворив її на **Б. з.** За договором 1971 р., ядерна зброя не могла встановлюватися на дні й у надрах морів та океанів. У 1967 р. у Мехіко підписано договір (відомий як *Тлателолко договір*, від назви р-ну мексиканської столиці), що передбачав перетворення на **Б. з.** Лат. Америки. Важливе значення для з’ясування міжнародно-правового характеру **Б. з.** мали його додаткові протоколи, які містили зобов’язання ядерних держав поважати без’ядерний статус регіону. Вони були ратифіковані, з певними застереженнями, всіма чл. “ядерного клубу” — Великою Британією (1967, 1969), США (1968, 1971), Францією, КНР (1973, 1974) та СРСР (1978, 1979). У 1985 р. на о. Раротонга (О-ви Кука) Австралія, Нова Зеландія та низка сусідніх острівних держав підписали договір, за яким **Б. з.** створювалася у півд. частині Тихого океану (*Раротонга договір*).

16 липня 1990 р. ВР УРСР у “Декларації про державний суверенітет України” проголосила, що Україна буде дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. У жовтні 1991 р. парламент уже незалежної України підтвердив її прагнення набути без’ядерного статусу. Згодом Україна приєдналася до ДНЯЗ та передала Росії всю ядерну зброю колишнього СРСР, яка знаходилася на її території. При цьому ядерні держави, у т. ч. США та Росія, надали Україні гарантії безпеки й обіцяли утриматися від загроз чи використання сили щодо неї, а також допомогу в разі *агресії* або загрози *агресії* з використанням ядерної зброї. Отже, незалежна Україна фактично набула статусу **Б. з.**

В. Кушнір

Бейст (Beust) Фрідріх-Фердинанд (1813—1886) — граф, саксонський та австр. державний діяч і дипломат.

Учився в ун-тах Геттінгена та Лейбніца, з 1831 р. — на службі в МЗС Саксонії, в посольствах у Берліні, Мюнхені, Парижі та Лондоні, з 1848 р. — посланник у Пруссії. В 1849 р. став міністром закордонних справ, з 1853 р. — одночасно очолював саксонський уряд. В австро-прусьькому протистоянні за впливи в Німеччині підтримував Австрію. Під час Австро-прусьької війни 1866 р. Саксонія виступила на боці Австрії. Перемога прусьької армії спричинила відставку **Б.** Негайно після цього він був запрошений імператором Францом Йосифом I на австр. службу як міністр закордонних справ, а з поч. 1867 р. очолив австр. уряд.

У дуалістичній Австро-Угор. імперії **Б.** зберіг посаду спільного міністра закордонних справ і продовжував ворожу Пруссії політику. В умовах наростаючого протистояння Пруссії та Франції **Б.** одно-значно підтримував останню, що викликало спротив угор. уряду графа *Д. Андраші*.

Перемога Пруссії у *Франко-прусьькій війні 1870—1871 рр.* засвідчила поразку зовнішньополітичного курсу **Б.** і спричинила його відставку з посади міністра закордонних справ, яку обійняв *Д. Андраші*.

Б. призначили послом у Лондоні, а з 1878 р. — у Парижі. Тут він продовжував демонструвати свою прихильність до Франції, визнану Віднем надмірною в умовах зміцнення австро-нім. союзу. В 1882 р. **Б.** остаточно пішов у відставку.

Ю. Мороз

Бенілюкс — скорочена назва митного економічного союзу Бельгії, Нідерландів та Люксембургу, який має також характер військово-політичного союзу. Поч. **Б.** було укладення валютного договору 21 жовтня 1943 р. та митної конвенції 5 вересня 1944 р. (вступила в дію у 1948 р.) між згаданими державами.

У лютому 1958 р. Бельгія, Нідерланди та Люксембург уклали в Гаазі договір про заснування економічного союзу, цей договір вступив у дію 1 жовтня 1960 р., після його ратифікації парламентами трьох країн. Договір передбачає створення єдиного ринку його учасників, вільне переміщення осіб, товарів, капіталів та послуг між трьома країнами, координацію їхньої економічної, фінансової та соціальної політики. Договір укладений на 50 років і може бути переукладений кожні десять років. Держави проводять консультації з важливих військових та міжнародних питань.

Держави **Б.** були серед організаторів Зах. блоку, а також є членами *НАТО*, *ЗЄС* та *ЄЄС*.

Вищий орган **Б.** — рада міністрів, рішення якої приймаються односторонньо і є обов’язковими для всіх учасників. Рада економічного союзу (складається з представників міністерств та відомств трьох держав) керує роботою галузевих та спеціальних комісій та слідкує за виконанням рішень ради міністрів.

Спiрнi питання вирішує Арбiтражна комiсія. Iснує також Економiчна та консультативна рада, до якої входить однакова кiлькiсть представникiв держав — членiв угруповання. Адмiнiстративнi та органiзацiйнi функцiї виконує Генеральний секретарiат. Мiсце перебування керiвних органiв — Брюссель.

І. Приходько

Березневі статті 1654 р. — див. *Україно-російська угода 1654 р.*

Берлінська криза 1961 р. — різке загострення відносин між США та їх західноєвропейськими союзниками та СРСР з приводу статусу Берліна.

Поштовхом до поч. **Б. к.** став *ультиматум*, пред'явлений США, Франції та Великій Британії *М. Хрущовим* 27 листопада 1958 р., в якому лiдер СРСР вимагав у 6-мисячний термiн розпочати переговори для врегулювання питання подальшої долi Берліна й укладення мирних договорiв з НДР. Радянське керiвництво пропонувало демонтувати чотиристоронню систему окупацiйного управлiння та перетворити Берлін у вiльне демiлітаризоване мiсто. В протилежному разi СРСР збирався укласти мирний договiр тiльки з НДР i передати їй контроль за кордонами iз зах. секторами Берліна, що призвело б до необхідностi фактичного визнання НДР з боку США, Франції та Великої Британії.

У той же час, у 1957 р. уряд ФРН увiв у дiю *Гальштейна доктрину*, що передбачала автоматичне розiрвання дипломатичних вiдносин з будь-якою державою, що визнає НДР. Своєю чергою, НДР у 1958 р. заявила про свої претензії на суверенiтет над усiм Берліном.

У кiн. 50-х на поч. 60-х рокiв ХХ ст. ситуацiя навколо Берліна особливо загострилась. Уряд НДР увiв обмеження на вiдвiдування громадянами ФРН Сх. Берліна.

Вищий рiвень життя в економiчно бiльш розвинутій Зах. Нiмеччинi та кращий стан справ з полiтичною свободою сприяли масовiй утечi нiмцiв з НДР до ФРН, при цьому основна бiльшiсть утiкачiв обирали як шлях утечi непiдконтрольний СРСР i Сх. Нiмеччинi Зах. Берлін. З 1950 по 1958 рр. населення НДР скоротилось майже на 1 млн осiб.

Переговори мiнiстрiв закордонних справ США, Франції, Великої Британії та СРСР, що відбулись у Женевi вiтку 1959 р., успiху не мали. Хоча пiсля вiзиту М. Хрущова до США восени 1959 р., *ультиматум* був призупинений, але позицiї сторiн у конфлiктi не змiнилися.

В умовах загострення мiжнародно-полiтичної ситуацiї навколо Берліна та вiдсутностi перспектив досягнути компромiсу зi Заходом щодо берлінської проблеми на засiданнi Полiтичного консультативного комiтету *ОВД* 3—5 серпня 1961 р. було прийнято рiшення закрити кордон зi Зах. Берліном i ФРН. 12 серпня вiдповiдну постанову прийняла рада мiнiстрiв НДР. У нiч на 13 серпня кордон мiж Зах. i Сх. Берліном було блоковано, пропускнi пункти закритi, почалось спорудження розмежувальної стiни, що iзолювала Зах. Берлін вiд решти території НДР.

Пiк напруження у **Б. к.** припав на 28 жовтня 1961 р., коли амер. командування спробувало знести прикордоннi загородження на контрольно-пропускному пунктi бiля Бранденбурзьких ворiт. Проте радянська сторона зумiла заздалегiд пiдготуватись до цiєї акцiї i танками заблокувала просування амер. воєнної i важкої будiвельної технiки. Протистояння амер. i радянських танкiв тривало до ранку наступного дня, пiсля чого за командою з Москви радянськi вiйська вiдiйшли. За ними була вiдведена й амер. технiка.

Унаслідок **Б. к.** Захiд був змушений *де-факто* визнати НДР та її кордони. Нормалiзацiя вiдносин мiж ФРН i НДР почалась

тільки у 1969 р. з приходом до влади *В. Брандта* та проголошенням “*Нової східної політики*” ФРН. У 1971 р. Велика Британія, Франція, США і СРСР підписали чотиристоронню угоду по Берліну. Остаточно “берлінське питання” було вирішено у 1990 р. після об’єднання Німеччини.

Н. Антонюк

Берлінський конгрес 1878 р. — скликаний за наполяганням великих держав, насамперед, Англії та Австро-Угорщини, незадоволених умовами рос.-тур. *Сан-Стефанського мирного договору 1878 р.* Занепокоєння передусім викликало надмірне, на їхній погляд, посилення позицій Росії на Балканах. У роботі **Б. к.** брали участь делегації Австро-Угорщини, Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії, Туреччини і Франції. Були присутні також представники Греції, Сербії, Румунії, Чорногорії, Персії та вірмено-григоріанської церкви, проте лише як спостерігачі.

Фактично Росії на **Б. к.** протистояв блок зах. держав і Туреччини за посередництва канцлера Німеччини *О. Бісмарка*, який, за його висловом, виконував роль “чесного маклера”. Під сильним тиском Англії та Австро-Угорщини Росії довелося погодитися на не вигідний для себе перегляд *Сан-Стефанського мирного договору 1878 р.*, що було закріплено Берлінським трактатом, підписаним учасниками **Б. к.**

Зокрема, вона повертала Туреччині м. Баязет з околицями і скорочувала термін перебування своїх військ у Болгарії з двох років до дев’яти місяців. Територія Болгарського князівства мала бути обмежена лише обл. на півн. від Балканського хребта. Півд. Болгарія залишалась під владою султана з назвою Сх. Румелія, хоч і отримала певну автономію. Македонія і Зах. Фракія теж залишались у складі Османської імперії.

Б. к. підтвердив незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії, проте дозволив *окупацію* Боснії та Герцеговини військами

Австро-Угорщини, що стало безумовним успіхом останньої. Виграла й Англія, яка ще до засідань **Б. к.** пообіцяла підтримку і захист Туреччині й отримала від неї за це стратегічно важливий о. Кіпр. Загалом, через нерозв’язаність **Б. к.** цілої низки потенційно небезпечних конфліктних питань (насамперед, греко-тур., македонського, австро-сербського і сербо-болгарського) Балкани залишались вибухонебезпечним регіоном, що й продемонстрували події поч. ХХ ст.

Ю. Мороз

Берлінський мур (Берлінська стіна) — мур, який відокремлював Зах. Берлін від території Сх. Німеччини. Розпочато будівництво 13 червня 1961 р. з метою припинення втечі громадян НДР на Захід (у 1948—1961 рр. втекло близько 4 млн громадян НДР). Загальна довжина муру — 45 км, висота — до 4 м. Став символом поділу світу на дві ворожі системи. Під час спроб подолати **Б. м.** загинуло 79 осіб, заарештовано та засуджено 3245.

Зруйнований 10 листопада 1989 р.

Я. Малик

Бернадотт (Bernadotte) Жан Батист (26 січня 1763 р. — 8 березня 1844 р.) — маршал Франції (1804), король Швеції та Норвегії (1818—1844) під ім’ям Карла XIV Юхана, засновник династії Бернадоттів.

Народився в Гасконі, в сім’ї власника трактиру. Брав активну участь у Великій франц. революції, під час війни проти першої антифранц. коаліції виявив неабиякі здібності воєначальника. У період другої Директорії був призначений військовим міністром. Після утворення імперії одним із перших отримав звання маршала Франції (1804). Проте **Б.** завжди прагнув більшого. Доля посміхнулася йому в 1810 р., коли депутати швед. риксдагу, враховуючи бездітність хворого короля Карла XIII

(1748—1818), запропонували **Б.** регентство і престолонаслідування. Розраховували при цьому на підтримку Франції у справі повернення Фінляндії, відторгнутої від Швеції Росією у 1809 р. *Наполеон I*, хоч і був у неприязних стосунках з **Б.**, підтримав його кандидатуру на швед. престол, як робив це завжди стосовно чл. свого родинного клану (**Б.** і старший брат імператора Жозеф були одружені з рідними сестрами).

У 1810 р. **Б.** був обраний престолонаслідником і фактично став справжнім правителем королівства. Його політика відзначалася самостійністю, рішучістю і точним розрахунком. Не бажаючи залишатись в орбіті впливу *Наполеона I*, **Б.**, по суті, саботував обтяжливу для Швеції систему *континентальної блокади*, а в 1812 р. здійснив крутий поворот у зовнішній політиці, уклавши союз з учасниками антифранц. коаліції — Росією та Англією. Причинами такого далекоглядного кроку були передчуття краху *Наполеона I*, усвідомлення марності сподівань на повернення Фінляндії і розрахунок на допомогу нових союзників у реалізації свого плану здобуття Норвегії. У 1813—1814 рр. швед. армія разом з військами Росії, Англії, Австрії та Пруссії вже воювала проти Франції та її союзниці Данії. За Кільським мирним договором 1814 р., остання відмовилася від Норвегії, яка перейшла під владу швед. короля.

У 1818 р. **Б.** став королем Швеції та Норвегії, заснувавши династію, яка править у Швеції й донині.

Ю. Мороз

Бжезіньський (Brzeziński) Збігнев Казімеж (28 березня 1928 р.) — амер. політичний і державний діяч, учений-міжнародник.

Народився у Варшаві в родині дипломата. Мешкав у Франції та Німеччині, після призначення в 1938 р. батька генконсулом у Монреалі переїхав до Канади. Отримав ступені бакалавра (1949) і магістра (1950) в Ун-ті Мен-Гілла, згодом —

ступінь доктора філософії в Гарвардському ун-ті (1953). У 1958 р. став громадянином США. Викладав у Гарвардському та Колумбійському ун-тах, працював у групі експертів команди президента *Дж. Кеннеді*.

У 1966—1968 рр. — чл. Ради планування зовнішньої політики державного департаменту США, в 1973 р. разом з Д. Рокфеллером брав участь у заснуванні тристоронньої комісії, до складу якої входили представники провідних політичних, бізнесових і наукових кіл США, Зах. Європи та Японії, і до 1976 р. координував її роботу. Метою комісії було обговорення й узгодження поглядів на проблеми взаємовідносин і розвитку співробітництва між цими трьома центрами світової економіки та політики.

У 1977—1981 рр. **Б.** — радник президента *Дж. Картера* з питань *національної безпеки* і керівник апарату Ради національної безпеки США. Виступав за нарощування амер. присутності в ключових регіонах світу і необхідність жорсткого протистояння СРСР у глобальному масштабі.

Після завершення діяльності в адміністрації президента зосередився на науковій та аналітичній роботі. Працював професором у Колумбійському ун-ті та в ун-ті ім. Дж. Гопкінса, водночас — у Центрі стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні, у низці впливових громадських організацій і фондів. Виступає з аналітичними доповідями та статтями в наукових виданнях та політичній аналітиці, на різних форумах, присвячених проблемам *міжнародної безпеки*.

У своїх друкованих працях та публічних виступах багато уваги приділяє Україні, наголошуючи на винятковому значенні її як чинника сучасної світової політики. Твердо та послідовно виступає за зміцнення незалежності укр. держави, якнайшвидшу інтеграцію її в європейські та євроатлантичні структури, посилення ролі в системі міжнародної безпеки. Неодноразово відві-

дував Україну, нагороджений укр. орденом “За заслуги” 1-го ступеня (1996).

Основні твори: “Між двох епох. Роль Америки у технотронну еру” (1970), “Могутність і принципи. Мемуари радника з питань національної безпеки 1977—1981” (1983), “Великий провал. Народження і смерть комунізму в ХХ ст.” (1989), “Велика шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи” (1997), “Геостратегічна тріада. Співжиття з Китаєм, Європою і Росією” (2001).

Ю. Мороз, О. Гогоша

Біловезькі угоди 1991 р. — пакет документів, підписаних за результатами переговорів у Біловезькій пуші (Республіка Білорусь) 8 грудня 1991 р. в Мінську президентами і прем'єр-міністрами Республіки Білорусь (С. Шушкевічем і В. Кебічем), РФ (Б. Єльциним і Г. Бурбулісом) і України (Л. Кравчуком і В. Фокінім). Включають у себе Заяву Глав держав Республіки Білорусь, РФ й України, Угоду про створення СНД, Заяву Урядів Республіки Білорусь, РФ і України про координацію економічної політики.

Оскільки переговори з питання підписання нового союзного договору зайшли в глухий кут, а процес творення незалежних держав на теренах СРСР став об'єктивним фактом, Білорусь, РФ і Україна як держави — засновниці СРСР констатували припинення його існування як суб'єкта міжнародного права та заснували нове міждержавне утворення — СНД. Одночасно договірні сторони задекларували намір розбудовувати відносини між собою на принципах взаємного визнання і поваги державного суверенітету, права на самовизначення, рівноправ'я і відмови від втручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили, економічних та ін. методів тиску; гарантували своїм громадянам незалежно від етнічного та національного походження рівні права; зобов'язались

співпрацювати в сфері міжнародної безпеки, у т. ч. зберегти єдиний контроль над ядерною зброєю колишнього СРСР. Сферами спільної діяльності в рамках нового міждержавного об'єднання було визнано: координацію зовнішньополітичної діяльності; формування спільного економічного простору; розвиток систем транспорту і зв'язку; охорону навколишнього середовища; міграційну політику; боротьбу з організованою злочинністю. Офіційним місцем перебування координаційних органів СНД було визначено м. Мінськ.

10 грудня 1991 р. ВР України і ВР Білорусі ратифікували угоди про створення СНД і денонсували союзний договір 1922 р. 12 грудня аналогічно вчинила ВР РСФРР.

21 грудня того ж року в Алматі (Казахстан) більшість республік СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, РФ, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна) приєдналися до нового міждержавного об'єднання, підписавши додатковий Протокол до Угоди про створення СНД і Декларацію про цілі і принципи СНД.

25 грудня 1991 р. М. Горбачов був змушений визнати, що Радянський Союз припинив існування, і склав з себе повноваження президента СРСР.

І. Іжнін

Білоколос Дмитро Захарович (5 лютого 1912 р. — 9 лютого 1993 р.) — укр. державний і політичний діяч, міністр закордонних справ УРСР.

Народився у с. Єгорівка Маріупольського повіту Катеринославської губернії (нині — Волноваський р-н Донецької обл.) у селянській сім'ї. Освіту здобув у 1931 р., закінчивши Бердянський педагогічний технікум, а у 1948 р. — Донецький педагогічний ін-т, у 1955 р. — Академію суспільних наук при ЦК КПРС, кандидат філософських наук. Трудову діяльність розпочав після закінчення технікуму. У 1931—1941 рр.

працював учителем у школах. Під час війни служив на фронті на різних командних посадах, був нагороджений бойовими орденами та медалями.

Після війни переходить на партійну роботу, обіймаючи посади різного рівня. У 1947—1952 рр. — завідувач відділу пропаганди й агітації, секретар Донецького міськкому ВКП(б), у 1955—1956 рр. — завідувач відділу науки і культури Донецького обкому КПУ, у 1957—1966 рр. — секретар Донецького обкому КПУ.

16 березня 1966 р. **Б.** був призначений на посаду міністра закордонних справ УРСР після відставки *Л. Паламарчука*. Очолював делегації УРСР на XXI—XXIV сесіях ГА ООН, кількох сесіях ЮНЕСКО. За час його перебування на посаді (до 11 червня 1970 р.) УРСР приєдналася до низки міжнародних конвенцій.

Після відставки з поста міністра впродовж 1970—1976 рр. був послом СРСР у Замбії та Ботсвані (за сумісництвом). Автор низки публікацій з питань зовнішньої політики СРСР та розвитку міжнародних відносин.

Помер і похований у Києві.

О. Кучик

Білоцерківський договір 1651 р. — укладений між польськ. урядом і гетьманом України *Б. Хмельницьким* у Білій Церкві (тепер Київська обл.) 18 (28) вересня 1651 р. після поразки укр. селянсько-козацького війська під Берестечком (тепер Волинська обл.). За **Б. д.** в Україні відновлювалася польськ.-шляхетська влада. Польськ. шляхті поверталися маєтності. Кількість реєстрового козацтва скорочувалася наполовину — до 20 тис. осіб, з правом мешкати тільки в королівських володіннях. Козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство; Брацлавське та Чернігівське знову мали підпорядковуватися польськ. урядові. Гетьмана позбавляли прав самостійних дипломатичних зносин з іно-

земними державами й він зобов'язувався розірвати військовий союз із Кримським ханством.

У зв'язку з нападом Польщі у травні 1652 р. на Україну **Б. д.** втратив силу.

Я. Малик

Біпатризм — див. *Подвійне громадянство*.

Біполітизм — див. *Подвійне громадянство*.

Бісмарк-Шьонхаузен (Bismarck-Schönhausen) Отто Едуард Леопольд фон (1 квітня 1815 р. — 30 липня 1898 р.) — князь, нім. державний діяч, дипломат, 1-й рейхсканцлер Нім. імперії (1871—1890).

Народився 1 квітня 1815 р. в сімейному маєтку Шьонхаузен. Вивчав юриспруденцію в Геттінгені та Берліні. У 1851—1859 рр. — представник Пруссії в бундестагу у Франкфурті-на-Майні, в 1859—1862 рр. — посол у Росії, у 1862 р. — у Франції. З 1862 р. міністр-президент і міністр закордонних справ Пруссії. Під керівництвом **Б.** було здійснено об'єднання Німеччини через "революцію згори" в результаті трьох звитяжних воєн Пруссії: у 1864 р. спільно з Австрією проти Данії, в 1866 р. проти Австрії, в 1870—1871 рр. проти Франції (див. *Франко-пруська війна 1870—1871 рр.*). У 1871—1890 рр. — рейхсканцлер Нім. імперії. Найважливішими зовнішньополітичними завданнями вважав попередження реваншу з боку Франції та недопущення створення антинім. коаліції. В 1879 р. домігся укладення договору про союз з Австро-Угорщиною, а в 1882 р. став одним з ініціаторів утворення *Троїстого союзу*.

З ініціативи **Б.** були прийняті закони, спрямовані проти Католицької церкви про позбавлення духівництва права нагляду за школами, про заборону єзуїтського ордена в Німеччині, про обов'язковий цивільний

шлюб, про відміну статей конституції, які передбачали автономію церкви тощо. У 1878 р. **Б.** провів через рейхстаг “винятковий закон” проти соціалістів, що забороняв діяльність соціал-демократичних організацій, у 1879 р. домігся ухвалення рейхстагом протекціоністського митного тарифу. У 1881—1889 рр. провів “соціальні закони”: про страхування працівників у випадку хвороби чи каліцтва, про пенсії.

У березні 1890 р. внаслідок політичних розбіжностей з імператором *Вільгельмом II* пішов у відставку. Останні 8 років життя провів у своєму маєтку Фрідріхсруе.

Літературною пам’яткою **Б.** є його “Думки і спогади”, а “Велика політика європейських кабінетів” (1871—1914, 1924—1928) у 47 томах є пам’яткою дипломатичного мистецтва.

Г. Попасвич

Блер (Blair) Ентоні (Тоні) (6 травня 1953 р.) — прем’єр-міністр Великої Британії (1997—2007).

У 1975 р. закінчив коледж Св. Джона Оксфордського ун-ту, з 1976 р. працював адвокатом, спеціалізувався на торговельному і трудовому праві. З 1983 р. — чл. палати громад у лавах Лейбористської партії. Його прихід у політику збігся з довготривалим пануванням консерваторів при владі (з 1979 р.) і поразками лейбористів на чотирьох парламентських виборах поспіль (1979—1992).

З 1988 р. — чл. тіньового кабінету, в 1994 р. — обраний лідером Лейбористської партії. До сер. 1995 р. **Б.** реформував платформу партії, акцентуючи увагу на антиінфляційній політиці, вільному підприємництві, боротьбі зі злочинністю, підтримці інтеграції Великої Британії в європейську економіку, що дало підстави назвати її новою Лейбористською партією. У 1997 р. лейбористи здобули перемогу на виборах і **Б.** сформував уряд.

У липні 1997 р. здійснив передачу брит. колонії Гонконг (Сянган) під юрисдикцію Китаю, 1997—1998 рр. — домігся принципів домовленостей з основними політичними силами Півн. Ірландії з урегулювання “Ольстерського конфлікту”. З огляду на “особливі відносини” США і Великої Британії та намагання **Б.** їх зміцнити та поглибити, лейбористський уряд підтримував амер. бомбардування Іраку в грудні 1998 р., пізніше у 1999—2000 рр., а також військові операції НАТО в Югославії, спрямовані на врегулювання конфлікту в Косово (березень—червень 1999 р.).

У рамках зовнішньополітичного курсу уряду **Б.** “Третій шлях” поживавлася участь Британії в діяльності ООН, ЄС, НАТО, розроблялася франко-брит. ідея створення європейських сил швидкого реагування (т. зв. європейська оборонна ініціатива).

7 жовтня 2001 р. англо-амер. авіація бомбардувала територію Афганістану, що було спричинено терористичними актами у Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 р. Важливу роль відіграла дипломатична діяльність **Б.**, якому вдалося переконати багатьох лідерів країн Близького Сходу і Середньої Азії (у т. ч. Пакистану) у необхідності проведення операцій міжнародної коаліції в Афганістані й домогтися їх підтримки. На поч. грудня 2001 р. війна завершилася. Відновлення Афганістану здійснюється за допомогою міжнародних миротворчих сил під егідою ООН.

20 березня 2003 р. США і Велика Британія розпочали війну з Іраком унаслідок невиконання Багдадом їхніх вимог щодо зброї масового знищення. Дії англо-амер. союзників викликали неоднозначну реакцію з боку міжнародної спільноти (див. *Англо-американська операція в Іраку 2003 р.*)

У грудні 2005 р. **Б.** здійснив візит до України для участі в саміті “Україна — ЄС”. На зустрічі з Президентом України

В. Ющенком Б. запевнив, що Велика Британія послідовно підтримує Україну в її євроінтеграційних прагненнях.

Унаслідок незгоди у лавах Лейбористської партії щодо політичних пріоритетів і втрати підтримки електорату за результатами англо-амер. військової кампанії в Іраку Б. у червні 2007 р. вийшов у відставку.

С. Пук

“Блискуча ізоляція” (“Splendid Isolation”) — брит. зовнішньополітична доктрина другої пол. XIX ст., змістом якої було утримання від укладення тривалих політичних союзів з ін. державами і відповідно — від прийняття довготермінових зобов’язань, які при зміні міжнародної ситуації могли стати надто обтяжливими і не відповідати актуальному державному інтересу. Метою було збереження свободи дій в умовах кризи Віденської системи, загострення *Східного питання* та колоніальних протиріч. Домінування Британії у світовій торгівлі, могутність її військово-морського флоту в поєднанні з колоніальною присутністю на всіх континентах забезпечували їй можливість контролю за розвитком ситуації у будь-якому регіоні. Встановлення союзницьких відносин з ін. державами могло бути тільки тимчасовим і диктуватися виключно конкретними обставинами. Сутність політики **“Б. і.”** вдало сформулював прем’єр-міністр Г. Пальмерстон: “У нас немає постійних ворогів і постійних союзників. У нас є лише постійні інтереси і їх ми маємо відстоювати”.

Послаблення позицій Великої Британії у кінці XIX ст. на фоні стрімко зростаючої могутності та амбіцій Нім. імперії та ін. великих держав привело до поступової відмови від політики **“Б. і.”** У 1902 р. було укладено англо-япон. союз, у 1904 р. — “сердечну угоду” Британії з Францією (див. *Антанта*).

Ю. Мороз

Блок військово-політичний — об’єднання держав з метою здійснення спільної, скоординованої політики безпеки і оборони, сучасна форма військового союзу. Створення **Б. в.-п.** оформлюється статутним договором, в якому визначають ключові положення щодо функціонування блоку (мета і цілі об’єднання, вступ і вихід з блоку, принципи координації діяльності тощо).

З метою координації та реалізації спільної військової, оборонної політики і політики безпеки держави — учасниці **Б. в.-п.** зазвичай створюють спеціальні керуючі органи (напр. Північноатлантична рада *НАТО*).

Одним з головних принципів функціонування сучасного **Б. в.-п.** є принцип взаємної оборони — напад на одну з держав-учасниць вважається нападом на всіх учасників блоку.

Ступінь інтегрованості **Б. в.-п.** може різнитись від визнання необхідності проведення консультацій у разі акту *агресії* до узгодження чи повної уніфікації військово-технічної, оборонної і безпекової політики; програм і планів підготовки збройних сил; надання певних частин національних збройних сил під спільне командування, інтеграції певних сегментів оборони (напр., протиповітряної оборони).

На сучасному етапі всі **Б. в.-п.**, відповідно до положень Статуту *ООН* про право на колективну оборону, створюються в оборонних цілях.

Б. в.-п., створені за регіональним принципом, стали основним інструментом боротьби наддержав під час *“холодної війни”*. Сучасні **Б. в.-п.**, окрім спільної оборони території в зоні своєї відповідальності, беруть на себе функції з боротьби з тероризмом, урегулювання регіональних і внутрішніх конфліктів тощо.

І. Іжнін

Бойкот — економічна санкція (див. *Економічні санкції*), яка полягає у забороні

імпорту певних товарів з країни — порушника міжнародних норм і правил. Напр., США бойкотували імпорт товарів з ПАР у період панування *апартеїду*.

Ю. Біленко

Болівар (Bolivar) Симон (24 липня 1783 р. — 17 грудня 1830 р.) — латиноамериканський державний і військовий діяч.

Народився у м. Каракас (Венесуела) в заможній аристократичній родині. Навчався в Іспанії та Франції.

У 1810 р. брав активну участь у першому повстанні проти іспан. панування, яке зазнало поразки. Згодом очолив оновлений рух за незалежність. У 1813 р. війська під проводом **Б.** здобули низку перемог, у результаті яких було проголошено Другу Венесуельську Республіку, а він отримав почесне звання “Визволитель”. У 1814 р. визвольна армія зазнала поразки і **Б.** був змушений емігрувати на Ямаїку. Наступного року він відновлює боротьбу проти іспан. панування. Після низки перемог у 1819 р. було створено Велику Колумбійську Республіку зі столицею у Боготі (до її складу входили території сучасних Венесуели, Еквадору, Колумбії і Панами). **Б.** обирають її президентом. У 1824 р. війська **Б.** звільняють Перу, де його проголошують диктатором. У серпні 1825 р. створено і названо на його честь Республіку Болівію. У 1826 р. його було проголошено пожиттєвим президентом цієї держави.

Намагання **Б.** створити на Панамському конгресі у 1826 р. федерацію, яка б включала всі країни Півд. Америки, зазнали невдачі через внутрішні суперечки та спротив Англії і США. **Б.** також не вдалося реалізувати проект про створення Андійської федерації, до якої входили б Колумбія, Перу та Болівія. У 1827 р. перуанці скинули **Б.** з посади глави держави. Після виходу Венесуели й Еквадору зі складу Великої Колумбії у 1830 р. **Б.** зрікається влади.

17 грудня 1830 р. він помер від туберкульозу.

Ідеї **Б.** про формування латиноамер. федерації, яка б об'єднала всі народи регіону, актуальні та популярні донині і активно використовуються. Одним із свідчень цього є створення *Боліварської альтернативи для народів нашої Америки*.

Р. Калитчак

Боліварська альтернатива для народів нашої Америки (Alternativa Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América) — міжнародне об'єднання, основною метою якого є економічна та політична інтеграція всіх країн Лат. Америки та басейну Карибського моря. Формується як протипага Міжамериканській зоні вільної торгівлі та домінуючій ролі США. Це об'єднання відкидає *неолібералізм* і виступає за економічну інтеграцію, що базується на соціальній рівності, солідарності та дієвих механізмах співробітництва і взаємодопомоги з метою зменшення асиметрії у розвитку між різними країнами. Важливою складовою діяльності організації стало відкрите протистояння із США та позиціонування себе як організації, що об'єднує антиамер. режими регіону.

Організація започаткована 14 грудня 2004 р., коли у Гавані була підписана Угода про співробітництво між Венесуелою і Кубою, що передбачала постачання венесуельської нафти за пільговими цінами взамін на скерування 20 тис. кубинських лікарів і вчителів. Цей крок мав засвідчити соціальний характер співробітництва двох країн та продемонструвати солідарність латиноамер. народів. У квітні 2006 р. було укладено між Кубою, Венесуелою та Болівією Торговельну угоду для народів, що стала основою для формування **Б. а.** У 2007 р. до неї долучились Нікарагуа та Гаїті. Тривають переговори про приєднання ін. держав.

Пріоритетними напрямками діяльності визначено боротьбу з бідністю, безграмотністю, безробіттям, захист прав людини,

дотримання прав найманих робітників, підтримку соціально незабезпечених верств населення, зокрема селян. Наголошується на важливості ролі держави та шкідливості неолібералізму. Важливою складовою діяльності є боротьба за скасування субсидій та протекціоністських бар'єрів у розвинутих країнах, що унеможливають вільну конкуренцію продукції з країн "третього світу". **Б. а.** також засуджує використання в політичних цілях міжнародних інституцій як *МВФ*, *МБРР*.

Р. Калитчак

Боннський договір 1952 р. — договір між США, Великою Британією і Францією, підписаний 26 травня 1952 р. у м. Бонні (Німеччина). Передбачав скасування окупаційного режиму в Зах. Німеччині та визнання за нею суверенітету у внутрішніх і зовнішніх справах. Водночас США, Велика Британія і Франція зберігали за собою права та обов'язки щодо Берліна (особливий статус), а також право на розміщення своїх військових баз на території ФРН. При цьому зазначалося, що в разі нападу або безпосередньої загрози нападу на Зах. Німеччину на її територію могли бути введені без спеціальної згоди нім. уряду додаткові військові контингенти названих держав. Крім того, останні зобов'язувалися "протистояти серйозним замахам на громадську безпеку та порядок" у ФРН. Договір був пов'язаний з *Паризьким договором 1952 р.* щодо ЄОС. Передбачалося, зокрема, що **Б. д.** вступить у силу після ратифікації відповідними державами Паризького договору 1952 р. Через відмову Франції (30 серпня 1954 р.) його ратифікувати загальмувалося і набуття чинності **Б. д.** 1952 р. Згодом із незначними поправками він став складовою *Паризьких угод 1954 р.* про ЗЕС, за якими ФРН увійшла до *НАТО*. **Б. д.** 1952 р. втратив юрид. силу після об'єднання ФРН і НДР у 1990 р.

Я. Малик

Брандт (Brandt) Віллі, справжнє ім'я Герберт Фрам (18 грудня 1913 р. — 8 жовтня 1992 р.) — нім. політичний і державний діяч, дипломат, федеральний канцлер ФРН (1969—1974), міністр закордонних справ (1966—1969).

Народився в Любеку в простій сім'ї, ріс без батька. З юних років брав участь у молодіжному соціалістичному русі, відтоді ж узяв собі ім'я Віллі Брандт. Після приходу до влади нацистів був змушений емігрувати. Жив у Норвегії та Швеції, брав участь у Громадянській війні 1936—1939 рр. в Іспанії, в антифаш. русі. Після війни був кореспондентом різних скандинавських газет у Німеччині, прес-аташе норв. військової місії в Берліні. Після відновлення у 1948 р. нім. громадянства працював у західноберлінській організації СДПН, згодом став її головою (1958—1962).

У 1950 р. був обраний чл. палати депутатів Зах. Берліна, в 1955—1957 рр. — її голова. У 1957—1966 рр. — бургомістр Зах. Берліна. Водночас з 1949 р. — депутат бундестагу.

У 1964 р. **Б.** очолив СДПН і після утворення в 1966 р. уряду великої коаліції з ХДС/ХСС увійшов до його складу як віце-канцлер і міністр закордонних справ, виступаючи з ініціативою перегляду політики ФРН щодо відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами (див. "*Нова східна політика*" ФРН), а також за відмову від *Гальштейна доктрини*.

На виборах до бундестагу 1969 р. СДПН одержала перемогу і **Б.** очолив уряд "малої коаліції" з Вільною демократичною партією. У рамках "Нової східної політики" ФРН ініціював переговорний процес із нормалізації відносин зі сх. сусідами ФРН, який завершився підписанням у 1970—1973 рр. договорів з СРСР, Польщею, НДР та Чехословаччиною. Були також встановлені *дипломатичні відносини* з Болгарією та Угорщиною. Серйозним успіхом уряду **Б.** стало врегулювання західноберлінської проблеми. За активної участі представників

ФРН у 1971 р. було укладено чотиристоронню угоду між СРСР, США, Великою Британією та Францією щодо статусу Зах. Берліна та умов доступу до нього, що, своєю чергою, дозволило укласти цього ж року низку угод між ФРН, НДР та сенатом цього міста про умови транзиту та відвідування його. Вказані досягнення стали вагомим внеском у “розрядку” міжнародної напруженості й дістали належну оцінку світової громадськості. У грудні 1971 р. **Б.** отримав *Нобелівську премію миру*.

У травні 1974 р. він був змушений подати у відставку внаслідок виявлення серед його найближчих помічників агента розвідки НДР. Однак **Б.** залишився головою СДПН (до 1987 р.), а з 1976 по 1992 рр. очолював міжнародне об’єднання соціалістичних і соціал-демократичних партій — Соцінтерн. Його діяльність на цьому посту відзначалася посиленою увагою до проблем країн “третього світу”, яким, на його думку, розвинуті країни повинні надавати суттєву економічну допомогу, насамперед за рахунок скорочення воєнних витрат. Саме в цей період до складу Соціалістичного інтернаціоналу, який був об’єднанням переважно європейських партій, вступило багато партій з Азії, Африки та Лат. Америки.

Ю. Мороз

Браун (Brown) Джеймс Гордон (20 лютого 1951 р.) — брит. політичний і державний діяч, прем’єр-міністр Великої Британії з 2007 р.

Народився у Глазго (Шотландія), в сім’ї священика. Вже з юних років був агітатором Лейбористської партії, а у 20 років став одним з її провідних активістів у Шотландії.

У 1972 р. з відзнакою закінчив Единбургський ун-т, а у 1982 р. захистив докторську дисертацію з історії. У 1976—1980 рр. викладав політологію у Технологічному коледжі Глазго. У 1980—1983 рр. працював кореспондентом, редактором відділу

міжнародних відносин на шотландському телебаченні.

З 1983 р. — чл. парламенту. У 1983—1984 рр. — голова Шотландської ради Лейбористської партії. Обіймав низку посад у тіньовому кабінеті лейбористів.

У травні 1997 р. після перемоги Лейбористської партії на парламентських виборах **Б.** став міністром фінансів в уряді *Т. Блера*. З його діяльністю пов’язують основні економічні нововведення та успіхи цього уряду.

Унаслідок критики зовнішньополітичного курсу правлячої партії та після її поразки на муніципальних виборах у травні 2006 р. *Т. Блер* оголосив про намір піти у відставку і 16 листопада 2006 р. назвав **Б.** своїм наступником.

24 червня 2007 р. **Б.** став лідером Лейбористської партії, а 27 червня обійняв посаду прем’єр-міністра Великої Британії. Має репутацію поміркованого євроскептика, належить до соціал-демократичного крила Лейбористської партії (на відміну від соціал-ліберала *Т. Блера*). У зовнішній політиці продовжує узгоджено діяти з адміністрацією США на міжнародній арені.

Автор праць: “Шотландія: Справжній поділ” (1987), “Де має місце жадібність: Маргарет Тетчер і зрада майбутнього Британії” (1989), “Цінності, перспективи і погляди: Антологія соціалізму” (1995), “Брит. герої сьогодення” (2007).

С. Пик

Брежнєв Леонід Ілліч (19 грудня 1906 р. — 10 жовтня 1982 р.) — радянський політичний і державний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС (1966—1982 рр., у 1964—1966 рр. — 1-й секретар), Голова Президії ВР СРСР (1960—1964, 1977—1982).

Народився у с. Кам’янське (нині Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл.). Закінчив Курський землевпорядно-меліоративний технікум (1927). Працював землевпорядником в Оршанському окрузі Білорусі та Курській губернії, завідувачем районного

земельного відділу, заступником начальника земельного управління Уральської обл. (1927—1930). З 1931 р. — чл. ВКП(б). Після закінчення у 1935 р. Металургійного ін-ту в Дніпродзержинську працював інженером на металургійному заводі, директором металургійного технікуму. З 1937 р. на радянській та партійній роботі: заступник голови міськвиконкому (1937), завідувач відділу (1938), секретар Дніпропетровського обкому партії (1939—1941). У період війни 1941—1945 рр. і до 1946 р. — начальник політвідділу 18-ї армії, начальник політуправління 4-го Укр. фронту.

З 1946 р. — 1-й секретар Запорізького, з 1947 р. — Дніпропетровського обкомів КП(б)У. В 1950—1952 рр. — 1-й секретар ЦК КП Молдавії, 1952—1953 рр. — секретар ЦК КПРС. У 1953—1954 рр. — заступник начальника Головного політичного управління Радянської армії і ВМФ. З лютого 1954 р. — 2-й, а з серпня 1955 р. — 1-й секретар ЦК КП Казахстану. 1956—1960 рр. — секретар ЦК КПРС. З травня 1960 р. до липня 1964 р. — Голова Президії ВР СРСР, одночасно з червня 1962 р. до жовтня 1964 р. — секретар ЦК КПРС. Входить до складу групи вищих керівників, які у 1964 р. усунули від влади *М. Хрущова*, і зайняв його місце 1-го секретаря ЦК КПРС. З квітня 1966 р. — Генеральний секретар ЦК КПРС.

Дотримувався консервативних поглядів у питаннях економічної політики, був противником лібералізації суспільно-політичного життя СРСР, що дало підстави характеризувати роки його правління як “період застою”. У зовнішній політиці підтримував курс на “розрядку” міжнародної напруженості, послаблення конфронтації між Сходом і Заходом, обмеження гонки озброєнь. У 1968 р. СРСР підписав *ДНЯЗ*, у 1970 р. — Договір з ФРН, який став серйозним кроком на шляху до зменшення міжнародної напруженості в Європі, нормалізації відносин між учасниками *військово-політичних*

блоків. У 1975 р. **Б.** взяв участь у роботі *НБСС* та підписав прийнятий на ній Заключний акт. Серйозним проривом у справі обмеження гонки озброєнь та зміцнення *міжнародної безпеки* стала низка радянсько-амер. угод 70-х років XX ст.: безстрокова Угода про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США (1971), *Радянсько-американський договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), ОСО-2*.

Водночас керівництво СРСР на чолі з **Б.** продовжувало курс на модернізацію своїх стратегічних озброєнь, прагнуло розширення *сфер впливу* в Азії та Африці, збереження у незмінному вигляді “світової соціалістичної системи”. У 1968 р. СРСР вторгся у Чехословаччину і домогся зміни її керівництва; у 1979 р. почалася радянська *інтервенція* в Афганістані. Серйозним викликом державам Заходу стало також розміщення наприкінці 70-х років XX ст. радянських стратегічних ракет СС-20, здатних уражати цілі на території всіх європейських країн.

В останні роки життя **Б.** хворів і реально виконував лише представницькі функції.

Ю. Мороз

Брест-Литовські мирні договори 1918 р. — 1) мирні угоди, укладені в січні 1918 р. УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною у м. Брест-Литовську. 17 січня (9 лютого) 1918 р. було підписано мирний договір між УНР та Німеччиною — перший міжнародно-правовий документ, який визначав міжнародно-правовий статус України. У преамбулі договору зазначалося, що укр. народ проголосив себе незалежним і вирішив укласти мир з державами, які воюють з Росією. Саме тому уряди Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини пішли назустріч урядові УНР в укладанні тривалого і почесного миру. Між Австро-Угорщиною та УНР проголо-

шувалися кордони, які існували між Росією і Габсбурською монархією до 1914 р., тобто по лінії Хотин — Гусятин — Збараж — Броди — Сокаль. Уся Галичина, Закарпаття і Півн. Буковина залишилися за Австро-Угорщиною, Холмщина і Підляшшя поверталися УНР. Договір відкидав будь-які відшкодування взаємних збитків під час воєнних дій, у т. ч. реквізиції. *Військовополонені* мали бути відпущені додому, якщо вони того побажають. У договорі вказувались обов'язки сторін зав'язати господарські стосунки, обмінюватися залишками сільськогосподарської та промислової продукції. Кількість і види товарів, ціна мали визначатися спеціальною комісією з однаковою кількістю представників з обох сторін. Допускався дрібний прикордонний товарообіг у межах 15-ти кілометрової смуги. Передбачалися певні взаємні митні пільги. 27 січня було укладено і додатковий укр.-нім. договір, яким регулювалися стосунки між УНР та Німеччиною, порядок обміну військовополоненими та інтернованими, питання опік над тими, хто повертався на батьківщину, амністії з нагоди укладання миру тощо. Аналогічні двосторонні договори було укладено між УНР і Австро-Угорщиною, УНР і Болгарією, УНР і Туреччиною.

Б.-Л. м. д. втратили чинність після поразки держав Четверного союзу у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.*;

2) мирні угоди, укладені 3 березня 1918 р. РСФРР, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною — з ін. в Брест-Литовську. Вони передбачали припинення війни між РСФРР і державами Четверного союзу, а також проголошували принципи, за якими мала вирішуватися доля зах. провінцій Росії. Відповідно до угод, Росія втрачала Литву, Польщу, значну частину Білорусі та Латвії, зобов'язувалася негайно вивести свої збройні сили з України, Естонії, Латвії, Фінляндії, Ардагана, Батума, Карса,

повністю демобілізувати армію та флот. РСФРР зобов'язувалася визнати право укр. народу на самовизначення, законність влади ЦР на території України, визнати чинність Брест-Литовських угод 1918 р. УНР з Четверним союзом, укласти з УНР мирний договір, чітко визначити кордони між Росією та Україною, надати Німеччині, Австро-Угорщині та Туреччині значні торговельно-економічні пільги тощо.

Поразка Німеччини та її союзників у війні з *Антантою* дозволила рос. урядові 13 листопада 1918 р. анулювати договори.

Я. Малик

Бреттон-Вудська валютна система — система валютного регулювання, створена у 1944 р. на підставі угоди, підписаної представниками 44 країн на валютно-фінансовій конференції *ООН* у Бреттон-Вудсі (штат Нью-Гемпшир, США). Функціонувала впродовж 1944—1971 рр. **Б.-в. в. с.** виникла у процесі полеміки двох економістів: амер. Гаррі Декстера Уайта з департаменту казначейства та англ. Джона Мейнарда Кейнса. План Уайта полягав у створенні фонду стабілізації та світового банку, які б контролювали поведінку держав у монетарній сфері, кредитували дефіцит торгового балансу на основі комерційного розрахунку. Кейнс пропонував автоматичний механізм кредитування дефіциту платіжного балансу країнами з позитивним сальдо у зовнішній торгівлі без проведення дефляційної політики країнами-боржниками, для чого вимагалось створити Міжнародний компенсаційний союз і запровадити валюту "банкор". Пропозиції Уайта перемогли, а тому підтримання стабільного паритету в міжнародному валютному обміні стало основним завданням у діяльності *МВФ*.

Б.-в. в. с. уникала запровадження абсолютної фіксації або плавання валютних курсів, завдяки режиму прив'язки

національних валют до амер. дол. США, курс якого фіксувався до золота у співвідношенні: 35 амер. дол. США за унцію золота, у той же час національні банки зобов'язувалися здійснювати *інтервенцію* на валютному ринку для підтримання курсових коливань у межах $\pm 1\%$, а також отримали право більш радикально змінювати вартість національної валюти в умовах "фундаментальної нерівноваги" платіжного балансу, а також нагромаджувати відповідні золотовалютні резерви.

Така валютна система забезпечила певну валютно-фінансову стабільність у післявоєнне відродження європейських країн, їх процвітання у 60-х роках ХХ ст., творення "економічного дива" у Німеччині, Японії, Італії. У цей період переважна частка зовнішньої торгівлі фінансувалася в амер. дол. США, міжнародні інвестиції, кредитування також здійснювалися у національній валюті США. Фактично тоді постала епоха панування дол. США на світових товарних і фінансових ринках, яка отримала назву *Rax Americana* і, по суті, продовжується з перемінним успіхом донині.

Монопольне домінування амер. дол. США як основи світового монетарного порядку з жорсткою прив'язкою до нього національних валют усіх країн світу, за винятком країн Ради економічної взаємодопомоги (Радянського Союзу та країн-союзниць з планово-адміністративною економікою), тривало до 1971 р., коли під тиском внутрішніх бюджетних труднощів, величезного дефіциту торгового балансу США були змушені проголосити відмову від вільної конвертації дол. у золото, а також фіксованого золотого паритету і в кінцевому підсумку провести серйозну девальвацію національної валюти.

Ю. Біленко

Бреттон-Вудська конференція ООН 1944 р. — конференція з валютних і фінансових питань, що відбулася 1—23 липня 1944 р. у Бреттон-Вудсі (Нью-Гемпшир, США). Вона заклала основи післявоєнної валютно-фінансової системи країн з ринковою економікою і прийняла рішення про створення *МВФ*, а також проект Положення про *МБРР*.

Головними принципами валютно-фінансової системи були визнані: відродження золотодевізного та золотодоларового стандартів, тобто обмін дол. на золото за офіційним курсом; встановлення твердих валютних паритетів; надання дол. ролі основної резервної валюти тощо. З певними змінами ця система збереглася донині.

Я. Малик

Британська співдружність націй — див. *Співдружність Націй*.

Брифінг (англ. briefing — інструктування, вказівка) — зустріч вищих посадових осіб держави, представників зовнішньополітичних відомств, *дипломатичних представництв*, спеціальних місій, представництв при *міжнародних організаціях*, ін. державних установ чи інституцій із представниками ЗМІ з метою інформування про важливі події внутрішньо- чи зовнішньополітичного характеру; підведення результатів міжнародних офіційних зустрічей, нарад, конференцій, спільних консультацій; повідомлення про важливі рішення, прийняті під час двосторонніх чи багатосторонніх переговорів (див. *Переговори міжнародні*). Проводиться після завершення переговорного процесу або певного етапу переговорів. **Б.** є дещо скороченим аналогом прес-конференції. Відрізняється короткотривалістю, відсутністю презентаційної частини (тобто відразу відбувається бесіда з журналістами) і менш офіційним характером.

Н. Балицька

Бріан (Briand) Аристид (28 березня 1862 р. — 7 березня 1932 р.) — франц. політичний і державний діяч, дипломат.

Народився в Канті (Бретань). Отримав юрид. освіту, працював адвокатом. У 1892 р. вступив до Соціалістичної партії, певний час очолював її ліве крило, а з 1902 р. — партію. Того ж року був обраний депутатом Національних зборів. У 1906 р. вийшов з партії і відтоді виступав як незалежний соціаліст.

У 1906 р. **Б.** уперше ввійшов до складу уряду як міністр освіти і з того часу 25 разів займав міністерські посади у різних франц. урядах (юстиції, внутрішніх справ тощо), але переважно — міністра закордонних справ (1915—1917, 1921—1922, 1925—1926, 1926—1932). 11 разів очолював уряд Франції (1909—1911, січень-березень 1913, 1915—1917, 1921—1922, 1925—1926, липень-жовтень 1929 рр.).

У зовнішній політиці довоєнного періоду виступав за зміцнення *Антанти*, після *Першої світової війни 1914—1918 рр.* домагався лідерства Франції на європейському континенті та гарантування її безпеки через порозуміння з Німеччиною. Результатом цього порозуміння стали Локарнські договори 1925 р. (див. *Локарнська конференція 1925 р.*), за видатну роль в укладенні яких **Б.**, разом зі своїм нім. колегою Г. Штреземаном, отримав *Нобелівську премію миру* (1926). У 1927 р. став ініціатором укладення відомого *Паризького пакту про заборону агресивної війни 1928 р.* У 1930 р. виступив із зверненням до урядів 27 європейських країн з пропозицією створити “Європейський федеральний союз” і очолив створення для розробки цього проекту “Комісія з вивчення ЄС”. Проте після поразки **Б.** на виборах президента Франції у травні 1931 р., наступної відставки його з поста міністра закордонних справ (лютий 1932 р.) і раптової смерті в березні того ж року розгляд проекту фактично припинився.

Ю. Мороз, Н. Перейма

Бріана — Келлога пакт 1928 р. — договір про відмову від війни як засобу національної політики (Паризький пакт про заборону агресивної війни 1928 р.), прийнятий за ініціативою франц. міністра закордонних справ *А. Бріана* і державного секретаря США *Ф. Келлога*. Підписаний у Парижі 27 серпня 1928 р. представниками 15 країн: Франції, США, Німеччини, Великої Британії та всіх її домініонів (Канади, Австралії, Нової Зеландії, Півд.-Африк. Союзу, Ірландії, Індії), а також Японії, Італії, Бельгії, Польщі та Чехословаччини. **Б. — К. п.** складається з трьох статей: у першій йдеться про відмову від війни як засобу національної політики; друга передбачала вирішення будь-яких спорів і конфліктів тільки мирним шляхом; третя містить умови приєднання до Пакту.

Набув чинності 24 липня 1929 р. До 1939 р. учасниками договору стали 63 країни.

Я. Малик

Брозіо (Brosio) Манліо (10 липня 1897 р. — 14 березня 1980 р.) — 4-й Генеральний секретар *НАТО* (1964—1971).

Вивчав право у Туринському ун-ті. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* був офіцером артилерії альпійського полку.

У 1920 р. залишив військову службу, почав політичну кар'єру. Приєднався до Ліберальної партії Італії, а коли режим *Б. Муссоліні* заборонив її діяльність, — пішов у підпілля. У 1943—1944 рр. — чл. таємного Національного комітету визволення Італії.

З 1943 р. — заступник прем'єр-міністра Італії, 1945—1946 рр. — міністр оборони. 1947—1951 рр. — посол Італії в Радянському Союзі, брав активну участь у відновленні італо-радянських стосунків. З 1952 рр. — посол Італії у Великій Британії, 1955 р. — у США, 1961—1964 рр. — у Франції.

У 1964—1971 рр. — Генеральний секретар НАТО. За посередництва **Б.** вдалося уникнути розгортання грец.-тур. конфлікту на Кіпрі. Докладав дипломатичних зусиль для забезпечення трансатлантичної співпраці в галузі контролю над озброєннями. Під час каденції **Б.** Альянс сформував подвійну політику щодо СРСР — стримування й “розрядки”. НАТО не зреагувало на події у Чехословаччині у 1968 р., а у 1971 р. було розпочато переговори із СРСР про скорочення звичайних озброєнь в Європі.

З 1972 р. — чл. сенату Італії від Турина. Нагороджений Медаллю свободи — найвищою невійськовою нагородою США.

Х. Чушак

Брюссельський договір 1948 р. про економічне, соціальне та культурне співробітництво і колективну самооборону — підписаний 17 березня 1948 р. Бельгією, Великою Британією, Люксембургом, Нідерландами і Францією на 50 років. Договір рішуче продемонстрував намір країн створити загальну систему оборони і побудувати свої відносини в такий спосіб, щоби мати можливість протистояти ідеологічній та військовій загрози.

Договір складається з 10 статей, які значною мірою зумовлювали цілі й основні форми економічного, соціального та культурного співробітництва між договірними сторонами, а також порядок вирішення взаємних спорів. Незважаючи на те, що перші статті Договору присвячені саме такому співробітництву, власне створення “колективної самооборони” проти можливо-го агресора (мається на увазі СРСР), стало головною рисою цього документа.

Відповідно до договору, якщо одна чи декілька країн-учасниць стануть об’єктом збройного нападу чи *агресії*, решта зобов’язувалися (згідно зі Статтею 51 Статуту ООН про право на індивідуальну та колективну самооборону) надати військову

підтримку та ін. допомогу атакованій стороні, а також сприяти її зусиллям.

Військові зобов’язання, визначені Статтею 4 Договору, фактично означали створення в Європі першого в післявоєнний період закритого військового угруповання — Зах. союзу. Він створювався також для захисту проти Німеччини.

Будучи власне європейською організацією з незначними військовими можливостями, Зах. союз втратив свою роль зі створенням НАТО в 1949 р. З укладенням *Паризьких угод 1954 р.* було внесено зміни і доповнення до Договору, відповідно до яких до складу учасників приєдналися ФРН та Італія. У такому розширеному складі блок отримав назву ЗЄС.

С. Гициньська

“Буря в пустелі” (“Desert Storm”) — військова операція багатонаціональних сил під керівництвом США проти Іраку, зумовлена введенням військ останнього до Кувейту 2 серпня 1990 р. й *анексією* його як 19-ї провінції.

Агресія Іраку збіглася в часі з проведенням у Каїрі XIX Конференції міністрів закордонних справ держав — членів ОІК (31 липня — 5 серпня 1990 р.), на якій була прийнята “спеціальна декларація про ситуацію між Іраком і Кувейтом”. 2 серпня 1990 р. РБ ООН прийняла резолюцію 660, у якій засуджувала агресивні дії Іраку і вимагала негайного виведення його військ із Кувейту, а 6 серпня 1990 р. — резолюцію 661, що передбачала запровадження жорстких торгово-економічних санкцій проти Іраку.

Ігнорування Іраком резолюцій РБ ООН призвело до того, що 29 листопада 1990 р. було прийнято резолюцію 678, що санкціонувала застосування військової сили, якщо Ірак не виведе війська з Кувейту до 15 січня 1991 р.

16 січня 1991 р. багатонаціональні сили (свої військові контингенти надіслали також

Саудівська Аравія, Туреччина, ОАЕ, Єгипет, Сирія та Марокко) під керівництвом США розпочали операцію зі звільнення Кувейту під назвою "**Б. в п.**", що завершилася 2 лютого 1991 р. поразкою іракської армії.

26 лютого 1991 р. президент Іраку С. Хусейн заявив про прийняття всіх резолюцій РБ ООН, 28 лютого того ж року бойові дії припинились. Кувейт було звільнено, режим С. Хусейна поставлено під жорсткий контроль; зберігався режим санкцій проти Іраку, заборонялися імпорт та експорт до Іраку всіх видів сировини, зброї, військової техніки, обмежувалось ввезення продовольства та медикаментів; Ірак зобов'язувався компенсувати матеріальну та гуманітарну шкоду, завдану Кувейту. У 1994 р. іракський уряд підтвердив своє визнання суверенітету та територіальної цілісності Кувейту та погодився на *демаркацію* ірако-кувейтського кордону.

Л. Абдо-Ясіньска

Бухарестський мирний договір 1812 р. — договір між Росією і Туреччиною, підписаний 16 (28) травня 1812 р. у Бухаресті, завершив Рос.-тур. війну 1806—1812 рр. Складався із 16 звичайних (відкритих) і 2 таємних статей. Згідно з договором, до Росії відійшли Бессарабія з фортецями Аккерман, Бендери, Ізмаїл, Кілія і Хотин. Рос.-тур. кордон встановлювався по р. Прут (замість Дністра) до з'єднання її з Дунаєм, а далі по Дунаю до Чорного моря. У складі Росії залишались кілька обл. Зах. Грузії. Завойовані Росією під час війни тур. землі та фортеці у Закавказзі, а також Молдавія і Валахія поверталися Османській імперії. Росія вперше одержала морські бази на Кавказькому узбережжі Чорного моря, крім Анапи, що залишилася під юрисдикцією султана.

За **Б. м. д.** Османська імперія зобов'язалася надати автономію у справах внутрішнього управління Сербії, що стало важливим кроком на її шляху до незалежності.

Я. Малик

Бучацький мирний договір 1672 р. — договір між Польщею і Туреччиною, укладений 18 (28) жовтня 1672 р. у м. Бучачі (тепер Тернопільська обл.) після невдалого для Речі Посполитої першого періоду польськ.-тур. війни 1672—1676 рр. За **Б. м. д.** під владу Туреччини переходило Поділля. Брацлавщина і Півд. Київщина опинилися під владою союзника Туреччини *П. Дорошенка*. Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині 80 тис. талерів контрибуції за зняття облоги Львова, а також щорічно платити 22 тис. злотих данини.

Під тиском магнатів і шляхти, які втратили маєтки на захопленій території, польськ. сейм у квітні 1673 р. відмовився ратифікувати **Б. м. д.**

Я. Малик

Буш (Bush) Джордж (6 липня 1946 р.) — 43-й президент США (2001—2009).

У 1968 р. отримав ступінь бакалавра в Сельському ун-ті, служив льотчиком-винищувачем у Національній авіаційній гвардії штату Техас, у 1975 р. отримав ступінь магістра у Гарвардській школі бізнесу.

В 1975 р. **Б.** розпочав професійну кар'єру на нафтогазовому підприємстві у Меріленді, до 1986 р. працював в енергетичній індустрії. У політику прийшов у 1988 р., беручи участь у передвиборчій кампанії свого батька *Дж. Г. У. Буша*, який став 41-м президентом США.

У листопаді 1994 р. обраний губернатором штату Техас, 1998 р. став першим губернатором штату, якого було переобрано на наступний термін. У листопаді 2000 р. переміг на президентських виборах кандидата від Демократичної партії А. Гора і став президентом США.

Одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичного курсу адміністрації **Б.** стало зміцнення стосунків із союзниками в Європі та розширення *НАТО*. Зустріч з брит. прем'єр-міністром *Т. Блером* наприкінці

лютого 2001 р. у Кемп-Девіді підтвердила стан *“особливих відносин” США і Великої Британії*, що традиційно зберігається з часів *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

Після терористичних актів у Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р. **Б.** оголосив війну тероризму. 7 жовтня 2001 р. розпочав військові дії міжнародної коаліції на чолі зі США проти правлячого в Афганістані режиму Талібан, який підтримував терористичні організації. Війна завершилася ліквідацією режиму талібів і встановленням міжнародного контролю за процесом демократизації країни.

У червні 2002 р. президент заявив про вихід США з *Радянсько-американського договору про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО)* (1972) і відновлення роботи по створенню національної системи ПРО.

Усупереч рішенням *ООН*, 20 березня 2003 р. **Б.** санкціонував поч. війни проти Іраку, висловивши переконання про наявність у нього зброї масового знищення. Військові операції здійснювались збройними силами США та їхнього традиційного союзника — Великої Британії — в умовах неоднозначної оцінки цих подій з боку низки ін. держав, міжнародної громадськості та масових протестів у різних країнах світу.

С. Пук

Буш (Bush) Джордж Герберт Уокер (12 червня 1924 р.) — 41-й президент США (1989—1993).

Після закінчення школи у 18 років став наймолодшим пілотом військово-морського флоту США. Упродовж *Другої світової війни 1939—1945 рр.* здійснив 58 бойових вильотів, був нагороджений “Пурпуровим серцем” і Хрестом за бойові заслуги. У 1945—1948 рр. навчався в Єльському ун-ті, після чого працював у техаській нафтовій компанії.

У 1960-х роках прийшов у політику, проте спроба домогтися обрання до сена-

ту США в 1964 р. виявилась невдалою. У 1966 р. як кандидат від Республіканської партії обраний чл. палати представників. У 1970 р. за рекомендацією президента *Р. Ніксона* вдруге балотувався на виборах до сенату, але знову безуспішно. 1970—1973 рр. — представник США в *ООН*, 1973 р. — голова Національного комітету Республіканської партії, який захищав президента впродовж Уотергейтського скандалу, 1974 р. очолив місію зв'язку США в КНР, 1976 р. — директор Центрального розвідувального управління.

У 1980 р. боровся за номінацію від Республіканської партії на президентських виборах, але поступився *Р. Рейгану* і згодом став віце-президентом у його адміністрації. Очолював програму боротьби з наркоманією, відвідав багато держав світу, виконуючи важливі зовнішньополітичні доручення президента. У 1988 р. переміг на президентських виборах кандидата від Демократичної партії губернатора штату Массачусетс *М. Дукакіса*.

Зовнішньополітичний курс адміністрації **Б.** відзначався поміркованістю і виваженістю. На відміну від військової підтримки адміністрацією *Р. Рейгана* партизанської війни проти прокомуністичних режимів в Анголі, Афганістані, Камбоджі та Нікарагуа, **Б.** закликав повстанців досягти порозуміння з урядами мирним шляхом і направляв їм лише незначну гуманітарну допомогу. Коли у 1989 р. в КНР почалися масові демонстрації студентів на підтримку демократії, які були розігнані військовими силами кит. уряду, **Б.** утримався від активного втручання і наклав лише обмежуючі санкції на країну, які невдовзі були скасовані. У 1989 р. президент застосував військові сили США для повалення корупційного уряду генерала *М. Нор'єги* у Панамі, тісно пов'язаного з наркотрафіком у США.

Драматичні зміни, що відбувалися у світі в період завершення *“холодної*

війни”, безпосередньо впливали на амер.-радянські відносини. У 1989 р. відбулася зустріч **Б.** з лідером СРСР *М. Горбачовим* на Мальті, що дало поштовх до майбутнього скорочення військових арсеналів обох держав; 1990 р. врегульовано питання об'єднання Сх. і Зах. Німеччини і чл-ва країни в *НАТО*; у липні 1991 р. **Б.** і *М. Горбачов* підписали у Москві *СНО-1*; наприкінці 1991 р. адміністрація США запровадила програму економічної допомоги країнам — членам *СНД*.

Найбільшим викликом для адміністрації **Б.** стала *агресія* Іраку в Кувейті (1990). Коли заклики ООН припинити *окупацію* Кувейту не вплинули на іракського лідера *С. Хусейна*, міжнародна коаліція під проводом США

провела успішну військову операцію “*Буря в пустелі*” (1991) і визволила Кувейт.

Наприкінці 1992 р. **Б.** з керівниками Канади і Мексики підписав Угоду про створення *НАФТА*, яка набула чинності з 1 січня 1994 р.

Військові та дипломатичні успіхи адміністрації **Б.** не супроводжувались покращенням економічної ситуації в країні. Президентські вибори 1992 р. він програв кандидату від Демократичної партії *Б. Клінтону*.

У 1987 р. **Б.** видав автобіографічну книгу у співавторстві з *В. Голдом* “*Дивлячись у майбутнє*”, а 1988 р. вийшла його праця у співавторстві з *Б. Скоукрофтом* “*Змінений світ*”.

С. Пик

В

Валютна блокада — припинення або обмеження валютно-фінансових відносин з блокованою країною. Використовується як інструмент примусу та покарання певної країни за її політичні чи економічні дії. За кількістю учасників **В. б.** поділяють на односторонню та багатосторонню, за обсягом санкцій — на повну та часткову. Як правило, застосовують до країн з локальними збройними конфліктами.

Б. Лапчук

Валютна війна — боротьба між окремими державами чи їхніми угрупованнями за ринки збуту чи джерела сировини через активне використання коливань валютних ресурсів. **В. в.** може виникнути між державами — великими торговими партнерами, в яких виникає значний дефіцит у торговому балансі. Для ліквідації такого дефіциту країна може почати процес примусової та неринкової девальвації національної валюти для створення цінових преференцій національним експортерам і захисту внутрішнього ринку від дешевого імпорту. Таку ситуацію ще називають “політикою розорення сусіда”. Торговий партнер у відповідь може також почати примусову девальвацію національної валюти. Прикладом такої ситуації є **В. в.** між Україною та Росією у 1999 р. після фінансової кризи попереднього року.

Ю. Біленко

Валютна зона — угруповання країн з метою проведення узгодженої *валютної політики*. Більш висока порівняно з *валютним блоком* форма регіонального валютного об'єднання, що передбачає спільні заходи валютної політики не тільки щодо країн-учасниць, а й щодо третіх країн. Як правило, ці заходи передбачають встановлення фіксованого валютного курсу в межах **В. з.** та плавання валютних курсів щодо ін. валют, а також створення спільних золотих і валютних фондів. Основними **В. з.** були зони брит. фунта, дол. США, франц. франка, португ. ескудо, іспан. песети та голл. гульдена. **В. з.** еволюціонували у *валютні союзи*.

Б. Лапчук

Валютна політика — сукупність економічних, політичних, правових, організаційних та ін. заходів, які здійснюються державою та міжнародними валютно-фінансовими організаціями у сфері валютних відносин. На національному рівні проводиться центр. банком країни та урядом, на регіональному та міжнародному рівнях — органами інтеграційних економічних об'єднань та спеціалізованими міжнародними валютно-фінансовими організаціями. **В. п.** не варто плутати з валютним регулюванням — визначенням порядку міжнародних розрахунків та проведення валютних операцій, закріплення національним законодавством

та міжнародними угодами. До інструментів **В. п.** належать, зокрема, валютні *інтервенції*, операції з *міжнародними резервами*, регулювання *конвертованості* національної валюти, валютні обмеження, вибір *валютного режиму* та участь у міжнародних договорах з питань валютного співробітництва.

Б. Ланчук

Валютна система — форма організації валютних відносин, закріплена в національному законодавстві та міжнародних угодах. Вона є механізмом, що зв'язує окремі економічні системи країн у єдине світове господарство. Головним завданням **В. с.** є забезпечення всіх умов для міжнародної торгівлі та міжнародних економічних відносин. Розрізняють національні (регулюються національними законодавствами країн), регіональні та світову **В. с.** (регулюються міжнародними договорами). Основна відмінність між світовою та регіональною **В. с.** полягає у тому, що світова охоплює всі чи переважну більшість країн, а регіональна — групу країн (див. також *Бреттон-Вудська валютна система*, *Ямайська валютна система*).

Б. Ланчук

Валютний блок — група країн, залежних в економічній, валютній і фінансовій сферах від країни, яка його очолює. Як правило, формується стихійно, без офіційного оформлення. Для **В. б.** характерні фіксації валютних курсів грошових одиниць країн-учасниць до валюти країни-лідера, проведення міжнародних розрахунків у валюті країни-лідера, зберігання валютних резервів країн-учасниць у банках країни-лідера та забезпечення залежних валют державними цінними паперами країни-лідера. Основними **В. б.** у 30—40-х роках ХХ ст. були стерлінговий, доларовий, нім. та япон. Після *Другої світової війни 1939—1945 рр.* на основі **В. б.** утворилися *валютні зони*.

Б. Ланчук

Валютний кліринг (з англ. clearing — очищення) — здійснення платежів між країнами через залік зустрічних вимог за товари і послуги, які мають рівну вартість. **В. к.** прискорює міжнародні розрахунки та зменшує потребу в ліквідних активах. Уперше **В. к.** було застосовано Швейцарією та Угорщиною у 1931 р. Як правило, зараз **В. к.** використовують в основному між країнами, що розвиваються, у разі нестачі валютних коштів.

Б. Ланчук

Валютний режим — у широкому розумінні характеризує устрій *валютної системи*, є своєрідним стандартом поведінки органів *валютної політики*, а також охоплює очікування економічних суб'єктів. Розрізняють режими плавання, режими фіксації та проміжні **В. р.** У режимах плавання валютні курси визначають взаємодією попиту та пропозиції, втручання держави у функціонування валютного ринку відсутнє, однак центр. банк може іноді коригувати валютний курс з метою згладження значних коливань. У режимах фіксації валютних курсів держава здійснює постійну підтримку конкретного курсу національної валюти відносно іноземної незалежно від попиту та пропозиції на валютному ринку. Проміжні **В. р.** поєднують риси режимів плавання та фіксації валютних курсів. До **В. р.** відносять також *офіційну доларизацію*.

Б. Ланчук

Валютний союз — група країн, які використовують спільну валюту та проводять спільну *валютну політику*. Формування **В. с.** відбувається через уніфікацію валют країн-учасниць та створення наднаціонального органу (центр. банку). Уперше **В. с.** з'являються у ХІХ ст. У сучасній світовій економіці існує 6 **В. с.**: Економічний і **В. с.** (див. *ЄС*), Економічний і **В. с.** Центр. Африки (франц. *Communauté Économique et Monétaire de l'Afrique Centrale* — *СЕМАС*,

у складі Габону, Екваторіальної Гвінеї, Камеруну, Конго, ЦАР та Чаду; валюта — центральноафриканський франк), Західноафриканський економічний і **В. с.** (франц. Union Économique et Monétaire Ouest Africaine — УЕМОА, у складі Беніну, Буркіна-Фасо, Гвінеї-Бісау, Кот-д'Івуару, Малі, Нігеру, Сенегалу і Того; валюта — західноафриканський франк), Зона *франка* (у складі Нової Каледонії, Франц. Полінезії та о-вів Уолліс і Футуна; валюта — тихоокеанський франк), Східно-Карибський **В. с.** (у складі о-вів Ангіла, Антигуа і Барбуда, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія; валюта — східнокарибський дол.), а також Спільна валютна зона Лесото, Намібії, ПАР і Свaziленду (на відміну від ін. **В. с.** Лесото, Намібія та Свaziленд мають власні центр. банки та валюти, прив'язані до південноафриканського ренда).

Б. Ланчук

Вальдхайм (Waldheim) Курт — австр. політичний і державний діяч, дипломат, 4-й Генеральний секретар ООН (1972—1981).

Народився 21 грудня 1918 р. у Санкт-Андре-Вордене, поблизу Відня. У 1944 р. закінчив Віденський ун-т і Віденську консульську академію, отримав ступінь доктора права.

У 1945 р. вступив на дипломатичну службу і з 1948 по 1951 рр. працював першим секретарем посольства Австрії в Парижі. У 1951—1955 рр. — начальник управління кадрів МЗС. У 1955 р. призначений постійним спостерігачем Австрії при ООН, а в кінці того ж року, коли країна була прийнята до цієї організації, очолив представництво в ній Австрії.

З 1956 по 1960 рр. **В.** представляв Австрію в Канаді — спочатку в ранзі посланника, потім у ранзі посла. З 1960 по 1962 рр. був начальником політичного управління (зах. сектор) МЗС Австрії, в 1962—1964 рр. — генеральний директор з політичних питань.

З 1964 по 1968 рр. **В.** був постійним представником Австрії при ООН, очолю-

вав Комітет з використання космічного простору в мирних цілях.

З січня 1968 по квітень 1970 рр. **В.** був федеральним міністром закордонних справ Австрії, після чого знову очолив представництво Австрії в ООН. У 1972—1981 рр. — Генеральний секретар ООН.

На посаді Генерального секретаря відвідав багато країн, ситуація в яких викликала особливе занепокоєння ООН. У березні 1972 р. здійснив поїздку на Півд. Африки з метою пошуку задовільного вирішення проблеми Намібії; у 1972—1974 рр. тричі відвідував Кіпр, де вів переговори з представниками конфліктуючих сторін; у рамках зусиль із забезпечення миру на Близькому Сході неодноразово зустрічався з лідерами країн цього регіону. В лютому 1973 р. у ході офіційної поїздки **В.** обговорив з урядами Індії, Пакистану і Бангладешу проблеми індо-пакистанської війни. Неодноразово брав участь у роботі сесій ОАЄ 1972, 1973, 1974 рр., а також в ОАД у Вашингтоні 1972 р.

У 1986—1992 рр. — президент Австр. Республіки. Після закінчення терміну перебування на цій посаді відійшов від активної політичної діяльності.

Помер 14 червня 2007 р.

О. Гогоша

Варшавський договір 1768 р. (“Трактат вічний”) — договір “вічної дружби” між Росією та Польщею, укладений у Варшаві 13 (24) лютого 1768 р. Спрямований на послаблення релігійних суперечностей у Польськ. державі, гарантування недоторканості кордонів обох країн. **В. д.** забезпечував вільне функціонування на території Польщі різних конфесій, у т. ч. православної. Усі християни-некатолики, котрі проживали в Речі Посполитій, в т. ч. на Правобережній Україні, зрівнювалися у громадських правах з католиками. Королем, однак, міг бути лише католик. Були дозволені шлюби між християнами-некатоликами та католиками.

Православним громадам поверталися їхні церкви, дозволялося будувати нові. Всі спірні питання віри й релігії повинен був розглядати заснований у Варшаві особливий “двосторонній суд”, який призначався королем з-поміж католиків і некатоліків. **В. д.** закріпив політичний вплив Росії у Польщі, однак не пом’якшив релігійної ситуації. Частина католицького духовенства та шляхти виступила проти договору.

Я. Малик

Варшавський договір 1920 р. — таємний договір Директорії УНР з урядом Польщі про взаємне визнання, розмежування території, спільні антирадянські дії та основи міждержавних відносин. **В. д.** був оформлений двома основними документами — Політичною конвенцією (22 квітня 1920 р.) і Військовою конвенцією (24 квітня 1920 р.), яку вважали складовою першої.

Політична конвенція підписана керівниками МЗС — *А. Лівіцьким* (УНР) і *Я. Домбським* (Польща), складалася з 9 пунктів. За нею Польща визнавала незалежність УНР і Директорію “з головним отаманом *С. Петлюрою* на чолі як верховну владу УНР”. Кордон між УНР і Польщею встановлювався, як того й бажала польськ. сторона, по Збручу та Горині. Сх. Галичина, значна частина Волині й кілька повітів Поділля відходили до Польщі. Обидві сторони зобов’язувалися не укладати жодних міжнародних угод, які були б спрямовані на шкоду УНР чи Польщі. Взаємно забезпечувалися культурно-національні права меншин. Передбачалося укладання торговельно-економічних угод. Аграрне питання мало бути вирішено після скликання в Україні парламенту.

Військову конвенцію підписали представники збройних сил сторін — генерал-хорунжий *В. Сінклер* і підполковник *М. Дідковський* (УНР) та майор *В. Славек* і капітан *В. Єнджевич* (Польща). Складалася з 17 статей. Згідно з нею Польща зобов’язувалася надати Директорії військову

допомогу. За взаємною домовленістю мав розпочатися спільний наступ, але під загальним польськ. командуванням. Польськ. сторона зобов’язувалася, за можливістю, зберегти укр. частини як цілісні бойові одиниці, а також забезпечити зброєю, амуніцією, обмундируванням три укр. дивізії. Уряд *С. Петлюри* мав забезпечити польськ. війська в Україні продуктами харчування та гужовим транспортом; у разі невиконання цієї умови польськ. армія могла провадити реквізиції у цивільного населення.

Конвенції вступили в силу з моменту їх підписання. Вони вважалися таємними за винятком пункту про визнання Директорії Польщею. На ратифікацію до сейму конвенції не подавалися.

В. д. викликав негативну реакцію значної частини укр. суспільства. Особливо гострим було невдоволення в Галичині. Договір фактично зірвав злуку зах. і сх. укр. земель. Втратив силу в результаті визнання польськ. урядом УСРР і підписання з нею і РСФФР *Ризького мирного договору 1921 р.*

Я. Малик

Варшавський договір 1955 р. — договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Албанією, Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною, підписаний у Варшаві 14 травня 1955 р. повноважними представниками названих країн як підсумковий документ Варшавської наради європейських соціалістичних держав з питань гарантування миру та безпеки в Європі 11—14 травня 1955 р. Укладено на 20 років з автоматичним продовженням на наступні 10 років для тих держав, які його не денонсують за рік до закінчення цього строку. Набув чинності 5 червня 1955 р.

На основі **В. д.** 1955 р. склався військово-політичний союз соціалістичних країн Європи — *ОВД*. Це був крок у відповідь на створення у 1949 р. зах. державами військового блоку *НАТО*. У договорі

вказувалося на оборонний характер нового об'єднання, підтверджувалися наміри країн-учасниць створити систему колективної безпеки в Європі. Країни — учасниці **В. д.** зобов'язувалися утримуватися від силових методів вирішення спорів у *міжнародних відносинах*, консультуватися між собою з усіх важливих питань, надавати термінову допомогу всіма засобами, в т. ч. військовими силами, у разі воєного нападу на одну або кілька держав — учасниць Договору. Найвищим органом ОВД став Політичний консультативний комітет. Було утворено також Об'єднане командування збройними силами, його штаб знаходився у Москві. 17 березня 1969 р. утворено Комітет міністрів оборони держав — учасниць **В. д.** Згодом було утворено Комітет міністрів закордонних справ та об'єднаний секретаріат (1976). ОВД припинила існування в липні 1991 р.

Я. Малик

Василенко Микола Прокопович (2 лютого 1867 р. — 3 жовтня 1935 р.) — укр. державний і громадсько-політичний діяч, учений, публіцист, міністр закордонних справ (1918).

Народився у с. Єсмань на Чернігівщині. Закінчив історико-філологічний ф-т Тартуського ун-ту (Естонія) та юрид. ф-т Новоросійського ун-ту.

У 1917 р. — чл. Укр. ЦР, куратор Київської шкільної округи, товариш (заступник) міністра освіти Тимчасового уряду. В Укр. Державі (1918) — голова Ради міністрів, міністр освіти, голова Державного сенату. З 3 по 20 травня 1918 р. **В.** одночасно виконував обов'язки міністра закордонних справ. На цьому посту починає формувати апарат МЗС. Серед найважливіших зовнішньополітичних заходів керівника національної *дипломатичної служби* в цей час вирізняється процес підготовки до проведення мирних переговорів між Укр. Державою та РСФРР. 10 травня 1918 р.

В. відкрив перше засідання на переговорах із радянською делегацією. При **В.** започатковано розбудову закордонних *дипломатичних представництв* і встановлення контактів із нейтральними країнами.

З 3 по 20 травня 1918 р. **В.** одночасно виконував обов'язки міністра віровизнань і зробив усе необхідне для нормалізації релігійної ситуації, уникнення втручання держави у внутрішні справи церкви. Проте основною сферою діяльності **В.** залишалася освіта. З червня до жовтня 1918 р. він — міністр народної освіти та мистецтва Укр. держави. В 1921 р. обраний президентом ВУАН.

У 1922 р. **В.** стає чл. антирадянської підпільної організації “Центр дії”, пов'язаної з франц. та польськ. розвідками. У 1924 р. організація була викрита та розгромлена, а **В.** засудили до десятирічного ув'язнення, невдовзі термін покарання скоротили. Після звільнення **В.** повністю зосереджується на науковій роботі ВУАН.

Помер та похований у Києві.

Г. Попасвич

Вашингтон (Washington) Джордж (22 лютого 1732 р. — 14 грудня 1799 р.) — амер. державний діяч і полководець, 1-й президент США (1789—1797).

Народився у Вірджинії в родині багатого плантатора. У молоді роки займався сільським господарством у своїх маєтках і швидко став одним із найзаможніших і найбільш впливових землевласників колонії. У 1774 р. **В.** обрано депутатом Першого континентального конгресу і з поч. війни за незалежність призначено головнокомандувачем амер. армії. Після визнання Великою Британією незалежності повсталих колоній (1783) повернувся до приватного життя.

У 1787 р. **В.** брав участь у роботі конституційного конвенту як делегат від Вірджинії. Після прийняття амер. конституції був одночасно обраний президен-

том США. У період війни європейських держав проти революційної Франції **В.** домігся нормалізації стосунків з Англією, уклавши з нею торговельний договір (1794). У 1797 р. відмовився балотуватись на третій термін, встановивши традицію, порушену в 1940 р. *Ф. Рузвельтом.*

Ю. Мороз

Вашингтонська декларація 1942 р. — документ, підписаний у Вашингтоні 1 січня 1942 р. представниками 26 держав (США, СРСР, Великої Британії, Китаю, Австралії, Бельгії, Індії, Канади, Нідерландів, Польщі, Югославії, Норвегії та ін.). Відома ще як Декларація Об'єднаних Націй. **В. д.** була спрямована на об'єднання її учасників у боротьбі проти нім.-фаш. *агресії.*

Уряди країн, що підписали **В. д.**, зобов'язувалися використати всі свої економічні та військові арсенали проти держав гітлерівської коаліції, з якими вони перебували у стані війни. Ці ж уряди домовилися співпрацювати один з одним і не укладати сепаратного миру або *перемир'я* зі спільним ворогом. У **В. д.** також зазначалося, що повна перемога над фаш. Німеччиною та її сателітами необхідна для захисту життя, свободи і незалежності, забезпечення прав людини і справедливості. **В. д.** була важливим етапом у створенні *антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні 1939—1945 рр.*

Я. Малик

Вашингтонська конференція 1921—1922 рр. — конференція представників США, Брит. імперії (Велика Британія, домініони та Індія), Китаю, Франції, Італії, Японії, Нідерландів, Бельгії та Португалії, яка відбувалася 12 листопада 1921 р. — 6 лютого 1922 р. у Вашингтоні. На Конференції розглядали питання про обмеження морських озброєнь, тихоокеанські та далекосхідні проблеми. Зафіксувала співвідношення сил держав в Азійсько-

тихоокеанському регіоні, яке склалося після *Першої світової війни 1914—1918 рр.*, де провідну роль почали відігравати США. На Конференції 13 грудня 1921 р. був підписаний Договір чотирьох держав (США, Великої Британії, Франції та Японії), який передбачав спільний захист прав та острівних володінь і територій на Тихому океані (після ратифікації цього документа втрачав силу англо-япон. союзний договір 1902 р.). Учасники Конференції обговорили і підписали 6 лютого 1922 р. договір п'яти держав (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія) про обмеження морських озброєнь. Договір встановив пропорцію максимального тоннажу лінійного флоту: для США — 5; Великої Британії — 5; Японії — 3; Франції — 1,75; Італії — 1,75. Для лінкорів загальна тоннажність встановлювалася: США і Велика Британія — по 525 тис. т, Японія — 315 тис. т, Італія і Франція — по 175 тис. т. Обмеження були встановлені також для тоннажу авіаносців, калібру корабельної артилерії тощо. Заборонялося будівництво нових військово-морських баз на Тихому океані, засуджувалося застосування під час війни хімічної зброї тощо. 6 лютого 1922 р. на **В. к.** було укладено Договір дев'яти держав (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Китай, Бельгія, Нідерланди, Португалія), який проголошував принципи поваги суверенітету, незалежності, територіальної та адміністративної недоторканності Китаю. Договір надавав рівні можливості для торгівлі та підприємництва “всім націям на всій території Китаю” та зобов'язував усіх його учасників відмовитися від створення *сфер впливу* на певних частинах кит. території. На **В. к.** прийнято низку документів, які стосувалися суверенітету Китаю. Зокрема, учасники схвалили резолюцію про можливість скасувати права *екстериторіальності*, а 4 лютого 1922 р. підписали Вашингтонську угоду, яка зобов'язувала Японію вивести частину військ з Китаю (з провінції

Шандунь), повернути залізницю Циндао-Цзинань і територію Цзяоджоу.

Я. Малик

Вашингтонський договір 1949 р. — підписаний 4 квітня у Вашингтоні з ініціативи США представниками 12 держав — засновників *НАТО*; набрав сили 24 серпня. У 1952 р. учасниками **В. д.** стали Греція і Туреччина, у 1955 р. — ФРН, у 1982 р. — Іспанія, у 1999 р. — Польща, Угорщина, Чехія, у 2002 р. — Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія. **В. д.** містить 14 статей. Згідно з **В. д.** збройний напад на одного або кількох його учасників вважається нападом на всіх. У разі здійснення такого нападу кожна зі сторін має надати допомогу тій стороні або сторонам, які зазнали нападу, і здійснити, індивідуально чи колективно з ін. сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, в т. ч. застосування збройної сили, з метою “відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні” (Стаття 5). Згідно із **В. д.** (зі змінами, внесеними протоколом від 22 жовтня 1951 р. про приєднання до **В. д.** Греції і Туреччини), під таким нападом мається на увазі збройний напад на територію кожної з держав — учасниць **В. д.** у Європі або Півн. Америці, на територію Туреччини і на о-ви, що знаходяться під юрисдикцією кожної зі сторін у зоні Півн. Атлантики на північ від тропіка Рака, а також на збройні сили, судна та літальні апарати кожної зі сторін **В. д.**, розташованих на цих територіях або над ними, а також у зоні Півн. Атлантики на північ від тропіка Рака чи у Середземному морі (Стаття 6). **В. д.** передбачає консультації сторін щоразу, коли, на їхню думку, виникатиме загроза територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці будь-якої зі сторін (Стаття 4), а також заснування Ради, в якій кожна зі сторін буде представлена для розгляду питань, пов’язаних із здійсненням **В. д.** Рада наділяється компетенцією самостійно створювати

необхідні допоміжні органи (Стаття 9). **В. д.** відкритий до приєднання для будь-якої європейської держави (за одностайною згодою сторін), яка здатна втілювати принципи **В. д.** і сприяти безпеці у Північноатлантичному регіоні (Стаття 10). З 25 серпня 1969 р. (після закінчення 20-річного терміну з дня набуття **В. д.** чинності) кожна держава — член *НАТО* має право вийти з **В. д.** через рік після подання заяви про його *депозитацію* (Стаття 13). *Депозитарієм В. д.* є уряд США (Стаття 14).

Р. Романюк

Ввічливість міжнародна — акти добросусідства, дружелюбності, гостинності, підкресленої поваги, а також скасування формальностей, надання пільг, привілеїв і послуг іноземним державам і їхнім громадянам не в силу вимог міжнародно-правових норм, а з доброї волі держави, що здійснює такі акти.

Акти **В. м.** необов’язково супроводжуються аналогічними діями у відповідь і прямими вимогами взаємності, проте така взаємність є очікуваною.

Недотримання актів **В. м.** може розцінюватися як недружній акт, але не вважається порушенням міжнародних зобов’язань і не спричиняє відповідальності держави згідно з міжнародним правом.

О. Сагайдак

Веллінгтон (Wellington) Артур Уелслі (1 травня 1769 р. — 14 вересня 1852 р.) — герцог, брит. державний діяч, полководець і дипломат.

Народився в Ірландії, в родині англ. аристократа графа Морнінгтона. Закінчив Ітонський коледж і військове училище в Анже (Франція). З 1787 р. — на військовій службі. У 1797 р. у складі колоніальної армії прибув до Індії, де генерал-губернатором був його старший брат маркіз Річард Уелслі. Командував полком, а згодом — дивізією

у т. зв. 4-й війні проти султана Майсуру, яка завершилася перемогою брит. армії. Успішною була й наступна війна проти маратхських князівств. У результаті основну частину їхніх земель було включено до складу брит. володінь в Індії.

У 1806 р. **В.** повернувся до Англії, там і був обраний депутатом палати громад. З 1808 р. командував брит. військами у Португалії, де здобув ряд перемог над окупаційною франц. армією. У 1810—1813 рр. неодноразово відзначався у боях проти французів в Іспанії, які завершилися повним визволенням території країни. За видатні воєнні заслуги отримав від іспан. корони титули маркіза і герцога, від брит. — титул графа Веллінгтона і відповідно — чл-во в палаті лордів. У кін. 1813 р. — на поч. 1814 р. успішно воював у Франції до завершення війни проти *Наполеона I*. У 1813 р. отримав звання фельдмаршала, у 1814 р. — герцога Веллінгтона.

У період повернення Наполеона I до влади (“сто днів”) очолював армію союзників, з якою здобув відому перемогу під Ватерлоо (1815).

У 1814—1815 рр. — посол Великої Британії в Парижі, у 1815—1818 рр. — головнокомандувач союзних окупаційних військ у Франції. Брав участь у діяльності *Аахенського конгресу 1818 р.*, де було прийнято рішення про виведення військ союзників з території країни.

У 1826 р. за дорученням брит. уряду виконував важливу дипломатичну місію в Петербурзі, де вів переговори щодо врегулювання конфліктної ситуації між Росією і Туреччиною стосовно грец. повстання. Підписаний за результатами переговорів протокол не був, однак, успіхом брит. дипломатії (див. *Східне питання*).

У 1828 р. **В.** очолив брит. уряд. Його виступ проти проведення назрілої парламентської реформи зумовив у 1830 р. падіння кабінету. У 1834—1835 рр. **В.** — міністр закордонних справ, 1841—1846 рр. — міністр

без портфеля та одночасно головнокомандувач брит. армії, яку очолював з 1842 р. (вдруге) до смерті у 1852 р.

Ю. Мороз

Венеційська хартія 1964 р. — міжнародний документ про збереження та реставрацію історичних пам'яток і визначних місць. Прийнята 2-м Міжнародним конгресом архітекторів і фахівців у галузі охорони історичних пам'яток, що відбувся у Венеції (Італія). В 1965 р. Хартію схвалено Міжнародною радою з питань пам'яток та визначних місць.

В. х. дала імпульс розвитку теоретичної, законодавчої і практичної роботи у сфері охорони пам'яток як у міжнародному, так і національному масштабах. У ній містяться науково обґрунтовані та перевірені досвідом провідних фахівців різних країн світу засади збереження, консервації і реставрації пам'яток містобудування та архітектури. Принциповим є положення про те, що пам'ятку варто розглядати не окремо, а разом з історичним та архітектурним оточенням. Рекомендовано заборонити зведення нових будівель поблизу визначних історичних і культурних об'єктів, що охороняються як пам'ятки.

В. х. сформулювала принципи для розробки конвенції і рекомендацій *ЮНЕСКО*, а також ін. спеціальних міжнародних документів щодо охорони культурної спадщини людства.

Я. Малик

Вербальна нота — див. *Нота вербальна*.

Веронський конгрес 1822 р. — дипломатичний конгрес п'яти великих держав — Австрії, Англії, Росії, Пруссії та Франції (він же — конгрес *Священного союзу*), що проходив у Вероні в жовтні-грудні 1822 р. До участі у **В. к.** були запрошені також представники Святого Престолу і правителі

італ. держав — Королівства Обох Сицилій, Сардинії, Тоскани, Модени та Парми. У центрі уваги **В. к.** була іспан. революція 1820 р., яка позбавила абсолютної влади короля Фердинанда VII, обмеживши її введеною в дію революційним урядом ліберальною конституцією. Чотири великі держави (крім Англії) підписали протокол, який дозволяв Франції здійснити воєнну *інтервенцію* в Іспанію з метою відновлення там існуючого до революції порядку. Зацікавлений у поширенні свого впливу на Іспанію уряд Людовіка XVIII вважав що місією ще й такою, що зміцнить авторитет і позиції Франції у колі великих держав. У лютому 1823 р. франц. армія перейшла іспан. кордон і вже у травні цього року переможно вступила в Мадрид.

В. к. розглядав також політичне становище в італ. державах і на прохання короля Фердинанда I вирішив продовжити термін перебування австр. війська в Королівстві Обох Сицилій. Аналогічне рішення було прийняте і щодо Сардинії. Окремим протоколом, підписаним представниками всіх п'яти великих держав, було підтверджено Декларацію *Віденського конгресу 1814—1815 рр.* про заборону работоргівлі. Обговорювалось також питання можливої *інтервенції* в Америку, де продовжувалась визвольна війна проти іспан. панування. Проте зусиллями Англії це питання не вирішили на Конгресі.

Учасники Конгресу засудили повстання греків проти тур. іга, розцінюючи його як бунт проти “законного монарха” (султана). Однак спільної програми дій щодо цієї проблеми вироблено не було (див. *Східне питання*).

Ю. Мороз

Версальський мирний договір 1919 р. — один з ключових договорів, що лів в основу формування Версальсько-Вашингтонської системи договорів по завершенні *Першої світової війни 1914—1918 рр.*

Підписаний у Версалі 28 червня державами-переможницями — США, Великою Британією, Францією, Італією, Японією, Бельгією й ін. союзниками, з одного боку, і переможеною Німеччиною — з ін. Умови договору були розроблені на *Паризькій мирній конференції 1919 р.* Договір набув чинності 10 січня 1920 р.

Учасники Конференції бачили своє завдання не тільки в перекрої політичної карти Європи. Масштаби жертв і руйнувань, заподіяних минулою війною, висунули на перший план завдання створення надійної системи *міжнародної безпеки* і стабільності. При цьому США та великі європейські держави, ставши гарантами такої системи, зміцнили б власні політичні позиції.

Функції підтримки міжнародної безпеки планувалося надати *міжнародній організації* — *Лізі Націй*, створеній за рішенням Паризької мирної конференції 1919 р.

За умовами **В. м. д.** Німеччина повертала Франції відторгнуту в неї у 1870 р. промислову обл. Ельзас-Лотарингію; Бельгії — округ Мальмеді й Ейпен і прусську частину Морені; Польщі — Познань, частини Помор'я й ін. території Зах. Пруссії; м. Данциг (Гданськ) і його округ був оголошений “вільним містом”; Мемель (Клайпеда) переданий під управління держав-переможниць (у лютому 1923 р. переданий Литві). Питання про державну приналежність Шлезвіга, півд. частини Сх. Пруссії і Верхньої Сілезії мало бути розв'язане через проведення *плевбісциту* на цих територіях. У результаті частина Шлезвіга перейшла в 1920 р. до Данії, частина Верхньої Сілезії у 1921 р. — до Польщі, півд. частина Сх. Пруссії залишилася у складі Німеччини. За умовами **В. м. д.** територіальні придбання здійснила новоутворена Чехословаччина, до складу якої відійшла частина т. зв. Цешинської Сілезії. Польські землі — на правому березі Одери, Нижня Сілезія, більша частина Верхньої Сілезії й ін. — залишилися у Німеччини. Саарський вугільний

басейн переходив на 15-річне управління до Ліги Націй, а після закінчення цього терміну доля Саару мала бути вирішена через плебісцит. Вугільні шахти Саара були передані у власність Франції. Згідно з **В. м. д.** Німеччина зобов'язувалася поважати незалежність Австрії, а також визнавала цілковиту незалежність Польщі та Чехословаччини.

Із метою запобігання розв'язанню будь-яких військових сутичок нім. частина лівого берега Рейну та смуга правого берега шириною у 50 км оголошувалися демілітаризованою зоною. Німеччина позбавлялася всіх колоній, які передавалися під *мандатну систему Ліги Націй*. Переділ нім. колоній був здійснений так: в Африці Танганьїка стала підмандатною територією Великої Британії, р-н Руанда-Урунді — підмандатною територією Бельгії, “Трикутник Кионга” (Півд.-Сх. Африка) був переданий Португалії (названі території до цього складали Нім. Сх. Африку), Велика Британія і Франція розділили Того та Камерун; Півд.-Африк. Союз отримав мандат на Півд.-Зах. Африку. В Тихоокеанському регіоні до підмандатних територій Японії відійшли о-ви Мікронезії, до Австралійського Союзу — Нім. Нова Гвінея, до Нової Зеландії — зах. група о-вів Самоа.

Німеччина за **В. м. д.** відмовлялася від усіх концесій і привілеїв у Китаї, від прав консульської юрисдикції і від будь-якої власності в Сіамі, від усіх договорів і угод з Ліберією, визнавала *протекторат* Франції над Марокко та Великої Британії над Єгиптом. Права Німеччини відносно Цзяочжоу й усієї Шаньдунської провінції Китаю відходили до Японії. Протестуючи проти цього, Китай відмовився підписати **В. м. д.**

Армія Німеччини мала бути обмежена до 100 тис. осіб сухопутного війська; обов'язкова військова повинність у Німеччині скасовувалася, основна частина військово-морського флоту, що зберігся, підлягала безумовній передачі державам-

переможцям для подальшого розподілу. Заборонено було мати важку артилерію, танки та авіацію.

Німеччина взяла на себе зобов'язання відшкодувати у формі *репарацій* збитки, заподіяні урядам і громадянам країн *Антанти* в результаті військових дій. При цьому визначення розмірів репарацій покладалося на створену особливу Репараційну комісію. Розмір і умови репараційних платежів неодноразово переглядалися.

Згідно зі Статтею 116, Німеччина визнавала “незалежність усіх територій, що входили до складу колишньої Рос. імперії до 1-го серпня 1914 р.”, а також денонсувала *Брест-Литовський мирний договір 1918 р.* та ін. договори з РСФРР.

В. м. д., на перший погляд, розв'язав територіальні питання в Європі. Водночас, здійснивши розправу з Німеччиною, поставивши її “на коліна”, як цього хотіло франц. керівництво, європейські політики тим самим заклали міну сповільненої дії у підвалини створюваної ними системи *міжнародних відносин* нового взірця. Низка суперечностей політичного, територіального, військового характеру стала приводом не лише для наростання суперечностей між самими переможцями у Першій світовій війні 1914—1918 рр., а й для планів відродження нім. могутності у світі.

Німеччина в березні 1935 р. повернула загальну військову повинність, односторонньо відмовившись від статті **В. м. д.** Уже в той час стало зрозуміло, що договір, який став приводом до формування стабільної європейської системи міжнародних відносин, водночас через загострення протиріч та конфліктів став прологом до розв'язання *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

О. Кучук

Вестмінстерський статут 1931 р. — прийнятий англ. парламентом 11 грудня 1931 р. закон про правовий статус домініонів та їх взаємовідносини з Великою

Британією. Надав юрид. чинності рішенням імперських конференцій 1926 і 1930 рр. про повну самостійність домініонів у внутрішніх і зовнішніх справах і про їх рівність з Великою Британією. Згідно з Вестмінстерськими статтями 1931 р., закони метрополії не могли поширюватися на домініони без згоди останніх. Було скасоване правило, що закон домініону не чинний, коли він суперечить законам Великої Британії. **В. с.** юрид. оформив створення *Британської співдружності націй* (з 1947 р. — *Співдружність Націй*).

Я. Малик

Вестфальський мир 1648 р. — перша європейська хартія, в якій зроблено спробу встановити певну єдність держав Європи на засадах взаємного визнання територіального суверенітету кожної з них. Він став поворотним пунктом у розвитку міжнародного співтовариства і міжнародного права. Від часу ухвалення **В. м.** 1648 р. державний суверенітет став загальновизнаною юрид. категорією.

Ухвалений 24 жовтня 1648 р. у Вестфалії — м. Мюнстері та м. Оснабрюці. Завершив *Тридцятилітню війну 1618—1648 рр.* Було укладено два мирні договори: 1) на Оснабрюкському конгресі 1645—1648 рр. між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Швецією та її союзниками — з ін.; 2) на Мюнстерському конгресі 1645—1648 рр. між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Францією та її союзниками, з ін. За **В. м.** поразки зазнали Священна Римська імперія, Католицька церква та Іспанія, а переможцями стали Франція, Швеція і певною мірою Англія. Священна Римська імперія була ослаблена остаточним відокремленням від неї Голландії та Швейцарії, передачею Ельзасу Франції. Франція утвердила свій суверенітет над єпископствами Мец, Туль, Верден. Швеція одержала о. Рюген, усю Зах. і частину Сх. Померанії, м. Вісмар, архієпископ-

ство Бремен. Нім. князівства — союзники Франції і Швеції — значно розширили свої території і стали повністю незалежними від імперії. За **В. м.** у Німеччині були зрівняні в правах протестанти різних конфесій з католиками. За нім. князями було визнано право суверенітету їхніх володінь.

Я. Малик

В'єтнамська війна 1964—1973 рр. — війна США проти комуністичного режиму Півн. В'єтнаму та підтримуваних ним партизан-комуністів Півд. В'єтнаму.

Після воєнної поразки Франції у колоніальній війні в Індокитаї і підписання Женевських угод 1954 р., згідно з якими Камбоджа, Лаос і В'єтнам здобули незалежність, останній був розділений уздовж 17 паралелі на дві частини — ДРВ на півночі, очолювану лідером комуністів Хо Ші Міном, і Республіку В'єтнам на півдні на чолі з колишнім королем Бао Даєм. Через два роки мали відбутись об'єднанчі вибори, однак ця умова так і не була виконана.

У 1960 р. був утворений і розпочав активні бойові дії комуністичний НФВПВ, або "В'єтконг", який користувався практично відкритою підтримкою уряду ДРВ. У той же час адміністрація президента США *Дж. Кеннеді* прийняла рішення про збільшення обсягу допомоги уряду Півд. В'єтнаму, в т. ч. військовими спеціалістами і радниками, а також була схвалена програма таємних операцій у В'єтнамі. Політика США щодо конфлікту у В'єтнамі характеризувалась бажанням забезпечити існування незалежного Півд. В'єтнаму з контрольованим режимом і не брати при цьому безпосередньої участі у війні.

У період з 1961 по 1963 рр. незбалансована економічна, релігійна політика уряду Нго Дінь Д'єма (змістив Бао Дая у 1955 р.) призвела до поширення контролю В'єтконгу більше ніж на половині території Півд. В'єтнаму. Діяльність партизан створювала

реальну загрозу існуванню південнов'єтнамського режиму й, у перспективі, об'єднання країни під владою комуністичного уряду ДРВ. Бажаючи завадити поширенню комунізму в регіоні ("теорія доміно") і використавши як привід "Тонкінський інцидент" 1964 р., адміністрація президента США Л. Джонсона прийняла рішення про збройне втручання у конфлікт у В'єтнамі.

З 1964 по 1968 рр. відбувається швидка ескалація конфлікту за участю амер. військ у В'єтнамі (до 550 тис. у 1968 р.). Керівництво Вашингтона сподівалось масованим застосуванням авіації здобути швидко перемогу, проте початкові успіхи американців були знівельовані контрзаходами, здійсненими урядом ДРВ (створення за допомогою СРСР потужних сил протиповітряної оборони, розгалуженої системи постачання сил В'єтконгу, розсоередження промисловості).

У військовому плані в'єтнамська кампанія характеризувалась суміщенням двох стратегій: широкомасштабного застосування авіації (у т. ч. і для стратегічних бомбардувань Півн. В'єтнаму) й антипартизанських рейдів. Проте очікуваного успіху це не принесло, а навпаки, спричинило швидко ескалацію конфлікту, бойові дії набирали все більш жорстокого характеру (застосування американцями напалму, отруйних речовин, дефоліантів). З'явилися випадки масових убивств мирного населення (селища Май Лай, Сонгмі). Це, своєю чергою, викликало акти протесту як усередині, так і за межами США.

Широкомасштабний наступ партизан у січні 1968 р. змусив керівництво США розпочати переговори з урядом ДРВ (з 1969 р. до них долучились Півд. В'єтнам і НФВПВ) і перейти до стратегії "в'єтнамізації війни" (див. Ніксона доктрина).

Безперспективність подальшої участі у війні, зростання витрат, кількості людських жертв, неможливість створити дієвий уряд на півдні В'єтнаму і зростання

внутрішньої опозиції врешті-решт змусили США 27 січня 1973 р. у результаті чотиристоронніх переговорів (США, ДРВ, Республіка В'єтнам, НФВПВ) підписати в Парижі мирну угоду (див. *Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 р.*), яка передбачала припинення бойових дій, виведення амер. військ, створення коаліційного уряду, компенсації народам Індокитаю. Виконана була лише умова виведення військ США. 30 квітня 1975 р. після швидкого наступу сил НФВПВ і армії ДРВ було захоплено столицю Півд. В'єтнаму Сайгон, країну було об'єднано й утворено СРВ.

І. Іжнін

Взаємності принцип — загальновизнаний принцип міжнародного права, згідно з яким держави повинні будувати відносини на рівноправній, взаємовигідній основі, враховуючи законні інтереси ін. сторони. Відповідно до принципу взаємності держава діє адекватно до дій партнера (суперника) з урахуванням норм міжнародного права.

Без урахування взаємності прав і обов'язків не може існувати рівноправних угод.

І. Іжнін

Виговський Іван Остапович (р. н. невідомий — 16 (26) березня 1664 р.) — укр. державний і військовий діяч, дипломат, гетьман України (1657—1659).

Походив з православної шляхти Овруцького повіту Київського воєводства. Закінчив Києво-Могилянську колегію. Працював правником у Луцькому братському монастирі, а потім — у Луцькому городському суді. Від 1635 р. — намісник луцького старости, а з 1635 р. — писар при Яцкові Шемберку, польськ. комісарові, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637—1638 рр. Поч. Визвольної війни укр. народу сер. XVII ст. застав **В.** на службі в польськ. війську. Під час битви під Жовтими Водами **В.** потрапив

у татарський полон, але після Корсунської битви його викупив *Б. Хмельницький*. Опинившись на боці повстанців, **В.** зробив стрімку кар'єру. **В.** став особистим писарем *Б. Хмельницького*, а наприкінці 1649 р. або на поч. 1650 р. уже генеральним писарем. **В.** зробив суттєвий внесок у розбудову мережі укр. розвідки, маючи численних агентів у Польщі, Туреччині та ін. країнах. У 1650 р. **В.** сприяв у наданні притулку на укр. території самозванцю Тимофію Анкудінову, що претендував на московський престол. **В.** був настільки талановитим дипломатом, що в Москві його сприймали як промосковського політика, у Варшаві — як пропольського, а семигородський князь Юрій II Ракоці вважав, що **В.** прихильний до нього. Після смерті *Б. Хмельницького* влада мала перейти до його сина — Юрія, який, однак, заявив про свою неготовність до гетьманування з огляду на вік. У вересні 1657 р., старшинська рада в Чигирині обрала гетьманом **В.** на час, доки *Ю. Хмельницький* не подорослішає. Згодом, 5 (15) вересня 1657 р., Генеральна козацька рада в Корсуні затвердила **В.** гетьманом. Ця рада відбувалася за участю іноземних послів — від Швеції, Речі Посполитої, Туреччини, Кримського Ханства, Валахії та Молдавії. Тоді ж було прийнято рішення про укладення військового союзу зі Швецією, який отримав у літературі назву “Корсунської угоди”. Гетьман доручив *Ю. Немиричу*, *І. Ковалевському* та *І. Богуну* укласти договір зі швед. послом *Г. Лілієнкроною*. Вироблений і представлений наступного дня договір передбачав взаємодопомогу, передусім у воєнній сфері, інформування про ворожі заходи третіх сторін, заборону сепаратних переговорів з ворогами однієї зі сторін. Загалом, **В.** вирішив продовжувати зовнішньополітичний курс, започаткований *Б. Хмельницьким*. На Корсунській раді не були присутні представники від Запорізької Січі, через що кошовий *Я. Барабаш* порушив питання про легітимність обрання **В.** гетьма-

ном. Наприкінці 1657 р. *Я. Барабаш* навіть оголосив себе “кошовим гетьманом” для протиставлення “городовому” — **В.** Паралельно кошовий вислав власне посольство до Москви, яке просило зняти **В.**, мотивуючи це нелегітимністю його обрання, зносінами з ін. державами (хоч це й не було заборонено) та перешкоджанням походам на Туреччину. Намагаючись приборкати виступ січовиків, **В.** розпочав блокаду Запорожжя. Це не дало бажаних результатів і лише спричинило збитки для сусіднього Полтавського полку. Тому до повсталих приєднався представник “старинних” козаків — полтавський полковник *М. Пушкар*. Бунтівники знайшли підтримку в Москві, яка насторожено поставилася до новообраного гетьмана. **В.**, зі свого боку, також вислав кілька місій до Москви, що дало певні результати, оскільки царський уряд нарешті визнав **В.** укр. гетьманом. Для цього **В.** був змушений скликати ще одну раду — в Переяславі (лютий 1658 р.), на якій його було вкотре підтверджено на гетьманстві.

Однак Москва не припинила при цьому контакти з представниками опозиції. Навесні 1658 р. повстання поширилося на Миргородський та Гадяцький полки. **В.** вирішив придушити заколот збройно і для цього заручився допомогою Криму. Війська **В.** та орда *Карач-бея* вирушили до Полтави, де на поч. червня 1658 р. вціл розбили заколотників. При цьому загинув *М. Пушкар*, а *Я. Барабаш* зумів утекти під захист рос. військ. Після розгрому опозиції **В.** заспокоїв московську сторону, що основна маса татар вирушила додому, а через перемогу над опозицією нема потреби військам рос. воеводи *Г. Ромодановського* йти вглиб України (вони йшли бупітмо на допомогу **В.**). Паралельно **В.** відправив велике посольство на чолі з *П. Гетерею* на переговори з поляками. За їхніми результатами, в липні 1658 р. було укладено укр.-пол. угоду в Межириччі (на Волині). Спостерігалось і зближення Украї-

ни з Молдавією — **В.** прийняв послів від господаря Георгія Гики, з якими обговорив перспективи укр.-молдавського союзу. Розгром опозиції під Полтавою не поклав край внутрішньополітичній боротьбі в державі — за сприяння московського уряду проти гетьмана почали виступати нові заколотники — Кирик та Марко Пушкаренки (сини загиблого полтавського полковника), Л. Клименко та ін.

Подвійна гра Москви щодо України стала очевидною і **В.** пішов на зближення з Річчю Посполитою, уклавши 6 (16) вересня *Гадяцький договір 1658 р.*, відповідно до якого Україна мала стати Князівством Руським у складі Речі Посполитої. На звістку про укладення договору вкрай негативно відреагувала Москва, і наприкінці жовтня розпочався наступ на Україну армії Г. Ромодановського. Московські війська об'єднали зусилля з антигетьманською опозицією. Під час наступу царських військ укр. суспільство розкололося на прихильників гетьмана та прибічників Москви. Частина прогетьманських сил зібралася під командування полковника Г. Гуляницького в Конотопі. Це місто було взяте московською армією в облогу, яка протривала 60 днів (травень-червень 1659 р.). Нарешті на допомогу обложеним прийшов гетьман із незначним польськ. загоном і татарами Мехмед-Гірея. Упродовж 27—29 червня (7—9 липня) 1659 р. відбулася Кононопська битва, в якій московське військо було вщент розгромлене. Перемога **В.** справила велике враження на сучасників, однак розвинути успіх **В.** не зміг — напад І. Сірка на татарські поселення змусив хана покинути гетьмана. Щоб утримати ситуацію в руках, **В.** потребував більших військових сил, а Польща не поспішала їх надати. Гадяцький договір 1658 р. не сприяв популярності **В.** в очах укр. населення — гетьман не врахував сили антипольських настроїв у суспільстві. Більше того, договір під час ратифікації польськ. сеймом у травні 1659 р.

знав суттєвих змін і це спричинило розчарування навіть у колишніх прихильників зближення з Польщею. У вересні 1659 р. почалося масове визнання лівобережними полками зверхності царя, активізувався антигетьманський рух на чолі з Т. Цицюрою, який сам претендував на булаву. Незадоволено виявилася і правобережна старшина на чолі з І. Богуном, чій сподівання не виправдав зовнішньополітичний курс гетьмана. Опозиції вдалося ліквідувати кількох видатних спільників **В.** У серпні 1659 р. був убитий Ю. Немирич, радник **В.** та один із авторів тексту Гадяцького договору 1658 р. 11 (21) вересня 1659 р. на “чорній раді” в урочищі Маслів став під Германівкою на Київщині **В.** спробував дати роз'яснення щодо Гадяцького договору 1658 р., які, однак, не були прийняті, і його було скинуто з гетьманства. Кількома днями пізніше новим гетьманом став Ю. Хмельницький. Укладаючи *Переяславські статті 1659 р.* з Москвою, Ю. Хмельницький зобов'язався видати царському уряду всіх родичів **В.** Брат **В.** — Данило — потрапив у полон до московських стрільців і був закатований. Після скинення з гетьманства **В.** зберіг за собою уряд київського воєводи (наданий йому польськ. сеймом ще у квітні 1659 р.). У 1660 р. **В.** бився на боці поляків проти московсько-козацького війська під Чудновом, а в 1662 р. проводив таємні переговори з Ю. Хмельницьким. Того ж року **В.** став чл. Львівського братства. Після приходу до влади на Правобережжі П. Тетері, швагра **В.**, відносини між ними загострилися. Надто пропольська політика П. Тетері спровокувала в 1664 р. значне антигетьманське повстання. **В.** був звинувачений у зв'язках із повстанцями.

З наказу комісара С. Маховського та за згодою П. Тетері **В.** 16 (26) березня 1664 р. був розстріляний під Вільхівцем на Київщині без суду і слідства, незважаючи на сенаторську недоторканність як київського воєводи.

О. Заяць

Видача злочинців (екстрадиція) — передача злочинців державою, на території якої вони перебувають, ін. державі (на її вимогу) для притягнення їх до кримінальної відповідальності або для приведення у виконання судового вироку, який набув чинності. Питання **В. з.** регулюється як внутрішнім правом, так і міжнародними угодами — двосторонніми та багатосторонніми (Європейською конвенцією про видачу правопорушників 1957 р., Конвенцією про передачу засуджених осіб 1983 р. та ін.). **В. з.** є суверенним правом кожної держави. Обов'язок екстрадиції виникає у неї на підставі взятих на себе міжнародних зобов'язань. Вимогу про **В. з.** може пред'являти держава, громадянином якої є злочинець, або на території якої вчинено злочин, або якій завдано шкоду злочинцем. Вимога підлягає задоволенню лише у разі, коли скоєний злочин караний як за законом країни, що вимагає видачі, так і за законом країни, до якої звернено вимогу. Міжнародні договори можуть містити положення про відстрочку видачі, тимчасову видачу, видачу за клопотанням кількох держав, межі кримінального переслідування виданої особи.

У видачі може бути відмовлено, коли стосовно особи, котра вчинила злочин на території держави, до якої звернено вимогу, суд цієї держави виніс вирок або постанову про закриття провадження у справі, що вступила в законну силу тощо. У більшості держав видачі не підлягають власні громадяни. Відповідно до частини 2 Статті 25 Конституції України та Статті 9 Закону "Про громадянство України" (1991), громадянин країни не може бути виданий ін. державі. Не підлягають видачі особи, які вчинили політичні злочини і користуються правом притулку. Не розглядаються як політичні злочинці особи, котрі вчинили воєнні злочини (див. *Воєнні злочинці*), злочини проти миру і людства. Діє також ряд міжнародних договорів, у яких передбачено, що окремі види правопорушень не підпадають під

категорію злочинів, які виключають **В. з.** (напр., Конвенція *ООН* про боротьбу з незаконним оборотом наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р.). **В. з.** може здійснюватися і на основі взаємності через дипломатичні *переговори*.

Я. Малик

Визнання міжнародно-правове — односторонній акт держави, яким вона прямо чи опосередковано заявляє про те, що визнає ін. державу суб'єктом міжнародного права і має намір підтримувати з нею офіційні відносини, або про те, що вважає владу, яка утвердилася неконституційним шляхом, достатньо ефективною, щоб пред'являти у *міжнародних відносинах* певну державу чи населення певної території. **В. м.-п.** не є обов'язковим, це — право конкретної держави. Однак тривале невизнання, яке ігнорує міжнародні реалії, може стати фактором, який серйозно ускладнює міждержавні відносини. **В. м.-п.** може виражатися опосередковано, напр., через пропозицію встановити *дипломатичні відносини*.

Не прийнято брати назад **В. м.-п.**, хоча в історії відомі такі випадки (у 1918 р. Франція відкликала визнання Фінляндії, але згодом визнала її вдруге). Існує дві теорії **В. м.-п.**: конститутивна та декларативна. Відповідно до першої теорії, **В. м.-п.** конститує (створює) нових суб'єктів міжнародного права. Однак ця теорія уникає визначення того, скільки саме потрібно актів **В. м.-п.** для того, щоб вважати dokonаним виникнення нового суб'єкта міжнародного права. Натомість згідно з декларативною теорією, **В. м.-п.** лише підтверджує правомірність певних міжнародно-правових дій, має виключно декларативний характер і спрямоване на встановлення стабільних, постійних міжнародних правовідносин між суб'єктами міжнародного права. Формами **В. м.-п.** є визнання *де-юре*, визнання *де-факто* та визнання *ад гок*. Визнання *де-юре* є повним та остаточним і, як правило, після

ного відбувається встановлення дипломатичних відносин (виняток — Туреччина визнала Вірменію де-юре, але не встановила дипломатичних відносин).

З ін. боку вважається, що встановлення дипломатичних відносин автоматично засвідчує визнання де-юре. Визнання де-факто, як правило, здійснюється за умов невпевненості вже існуючої держави у життєздатності, довговічності та стабільності новоутвореної держави чи уряду. У такому випадку можуть бути встановлені *консульські відносини*. Визнання ад гок є одноразовим актом держави, коли вона змушена вступати в офіційний контакт з ін. стороною для вирішення конкретних питань, але водночас не бажає визнавати її надалі. Інколи це здійснюється з метою укладення *міжнародних договорів*.

Розрізняють також види **В. м.-п.:** традиційні (визнання держав і урядів) і проміжні (визнання повсталих сторін, органів національного визволення, організацій спротиву та урядів у вигнанні).

О. Заяць

Винниченко Володимир Кирилович (8 серпня 1880 р. — 6 березня 1951 р.) — укр. громадсько-політичний і державний діяч, письменник.

Народився у селянській сім'ї на Єлізаветградщині (нині Кіровоградщина), вчився у Єлізаветградській гімназії та Київському ун-ті (юрид. ф-т), звідки був відрахований за революційну діяльність. Брав участь у створенні та діяльності Революційної укр. партії (1900), після розпаду якої став одним із засновників (1905) та керівників УСДРП, редактором її центр. друкованого органу — газети "Боротьба". Його двічі заарештовувала міліція, і час від часу він був змушений перебувати на еміграції.

Після Лютневої революції 1917 р. повернувся в Україну і очолив участь УСДРП у розгортанні укр. національно-визвольного руху. У квітні 1917 р. був обраний

заступником голови Укр. ЦР, а у червні того ж року став головою першого укр. уряду — Генерального секретаріату. Брав найактивнішу участь у підготовці текстів усіх Універсалів ЦР. Двічі очолював укр. делегації на переговорах із Тимчасовим рос. урядом про статус і кордони України. Після жовтневого перевороту 1917 р. в Росії виступав за перехід державної влади в Україні до ЦР та Генерального секретаріату. В грудні 1917 р. як голова уряду відхилив *ультиматум* РНК Росії. У січні 1918 р. — голова Ради народних міністрів, однак невдовзі подав у відставку через розбіжності в уряді між представниками різних партій.

У період гетьманату *П. Скоропадського* **В.** очолив підготовку і проведення антигетьманського повстання, після перемоги якого став головою Директорії УНР. У зовнішній політиці виступав за врегулювання відносин із Радянською Росією, що суперечило орієнтації групи впливових укр. діячів на чолі з *С. Петлюрою* на держави *Антанти*. У результаті в лютому 1919 р. **В.** вийшов зі складу Директорії УНР й емігрував.

Після встановлення радянської влади в Україні **В.** повернувся на батьківщину і був призначений заступником голови уряду УРСР та наркомом закордонних справ, однак через розбіжності у національному питанні відмовився від усіх посад і остаточно виїхав за кордон. Оселившись у Франції, переважно займався літературною діяльністю. Кілька спроб **В.** повернутись в Україну не мали успіху через відмови з боку урядів СРСР та УРСР.

Ю. Мороз

Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. — універсальний міжнародний договір, який є основним джерелом сучасного дипломатичного права. Прийнята 18 квітня 1961 р. Конференцією ООН з питань дипломатичних зносин та імунітетів, яка відбулася у Відні за

участю представників 81 держави, у т. ч. УРСР. Конвенція ратифікована указом Президії ВР УРСР. Набула чинності 24 квітня 1964 р., в Україні — 12 липня 1964 р.

Конвенція регулює широке коло питань, що стосуються *дипломатичних відносин* між державами. Складається з преамбули та 53 статей. Охоплює такі основні групи питань: а) дипломатичні зносини загалом, у т. ч. функції *дипломатичних представництв*; порядок *акредитування* глави дипломатичного представництва і припинення його діяльності; вимоги щодо призначення членів *дипломатичного персоналу* представництва і підстави припинення функцій; кількість членів персоналу представництва, дипломатичне старшинство тощо; б) *дипломатичні привілеї та імунітети* (Статті 22—41); в) взаємні обов'язки *дипломатичного представництва* та держави перебування (Статті 42—46); г) неприпустимість *дискримінації* (Статті 47); г) заключні положення (Статті 48—53).

Конференція у Відні також виробила і прийняла два факультативні протоколи: 1) про застосування законів про громадянство держави перебування щодо співробітників дипломатичного персоналу представництва; 2) про обов'язкову юрисдикцію Міжнародного суду ООН щодо розв'язання спорів з питань цієї Конвенції.

Я. Малик

Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. — основоположний документ консульського права, що регулює здійснення *консульських відносин* між державами, регламентує принципи функціонування *консульських установ*.

Схвалена 24 квітня 1963 р. на Конференції ООН у Відні. Складається з преамбули, Статті 1, присвяченої дефініції основних понять, що вживаються у **В. к. к. з.**, трьох глав (67 статей), загальних постанов (5 статей) і заключних положень (6 статей). Глава I (Статті 2—27) регламентує

порядок встановлення *консульських зносин*, відкриття консульської установи, порядок призначення (припинення повноважень) глави консульської установи, працівників консульського персоналу; визначає основні консульські функції та принципи їх здійснення; встановлює основні класи глав консульських установ (генеральний консул, *консул*, віце-консул, консульський агент), уповноважених очолювати відповідно генеральне консульство, консульство, віце-консульство, консульське агентство. Глава II **В. к. к. з.** 1963 р. (Статті 28—57) присвячена обсягу і порядку надання та припинення *консульських привілеїв та імунітетів*, які охоплюють переваги, привілеї та імунітети консульських установ, а також особисті привілеї та імунітети штатних консульських посадових осіб та ін. працівників консульських установ. Конвенція регламентує правовий статус почесних консульських посадових осіб, встановлює режим для функціонування *консульських установ*, очолюваних такими посадовими особами (глава III, Статті 58—68). Загальні постанови Конвенції стосуються правил призначення консульських агентів главами консульської установи; виконання консульських функцій *дипломатичними представництвами*; специфіки здійснення своїх повноважень консульськими посадовими особами, котрі є громадянами країни перебування або постійно у ній проживають; правил застосування документа. Конвенція “не перешкоджає державам укладати міжнародні угоди, що підтверджують, доповнюють, поширюють і розширюють її положення” (Стаття 73). Заключні положення регламентують процедуру підписання і ратифікації Конвенції, встановлюють правила приєднання держав до неї. Україна ратифікувала Конвенцію у 1989 р. Її було взято за основу для формування положень *Консульського статуту України*, затвердженого Указом Президента України 2 квітня 1994 р.

Н. Балицька

Віденська конвенція про право міжнародних договорів між державами 1969 р. — прийнята 22 травня 1969 р. Конференцією ООН з права міжнародних договорів, відкрита для підписання 23 травня 1969 р., набула чинності 27 січня 1980 р. Україна приєдналася до Конвенції 14 травня 1986 р.

У Конвенції 1969 р. узагальнено міжнародно-правові звичаєві норми, які стосувалися міжнародно-правової регламентації договірних відносин за участю держав, і, зокрема, кодифікації практики держав у сфері укладення міжнародних договорів. У Конвенції 1969 р. регламентовано такі питання права міжнародних договорів, як порядок укладення договору, форма договору, способи вияву згоди на обов'язковість тексту договору і самого договору, питання дійсності міжнародних договорів, порядок внесення застережень до міжнародних договорів, порядок вирішення спорів, що виникають унаслідок розірвання договору однією зі сторін, функції *депозитарія* тощо.

У 1986 р. було укладено Віденську конвенцію про право міжнародних договорів між державами і міжнародними організаціями та між міжнародними організаціями, в якій зроблено спробу кодифікувати чинну правову базу регулювання договірних відносин за участю міжнародних міжурядових організацій, які з другої пол. ХХ ст. активно почали реалізовувати свою міжнародну договірну право- та дієздатність на міжнародній арені.

Конвенція 1969 р. та Конвенція 1986 р. становлять основу сучасного права міжнародних договорів як галузі міжнародного публічного права.

В Україні питання укладення, дії та припинення дії міжнародних договорів урегульовано в Законі України “Про міжнародні договори” (2004).

О. Головка-Гавришева

Віденський конгрес 1814—1815 рр. — був скликаний великими державами —

учасницями шостої антифранцузької коаліції після перемоги над наполеонівською Францією. Його проведення було передбачене *Паризьким мирним договором 1814 р.* Запрошення на Конгрес отримали всі європейські держави, крім Османської імперії. Поч. роботи було призначено на 1 серпня 1814 р., однак серйозні розбіжності з багатьох важливих питань серед головних організаторів Конгресу — Австрії, Великої Британії, Пруссії та Росії — зумовили перенесення його засідань на жовтень, а згодом на листопад того ж року. Прагнення великих держав забезпечити собі керівництво роботою Конгресу призвело до того, що його офіційного відкриття так і не відбулося, як не було і загальних засідань за участі представників усіх держав. Робота проходила у форматі нарад вказаної “великої четвірки”, яка завдяки винятковій дипломатичній вправності представника Франції *Ш.-М. Талейрана* розширилася до “п'ятірки”. Ці наради і були, за висловом міністра закордонних справ Пруссії *В. Гумбольдта*, “справжнім конгресом”. У більшості важливих засідань брали участь також представники Іспанії, Португалії та Швеції, утворюючи чільну “вісімку”. Ін. держави запрошувалися на засідання тільки у випадку обговорення питань, які їх безпосередньо стосувалися. Провідну роль у прийнятті рішень Конгресу відігравали рос. імператор Олександр I, австр. канцлер *К. Меттерніх*, міністри закордонних справ Великої Британії *Р. Каслрі* та Франції *Ш.-М. Талейран*.

Рішення Конгресу були оформлені у вигляді Заключного генерального акта, підписаного головними учасниками (крім Іспанії) 9 червня 1815 р., і кількох додатків. Ін. держави приєдналися до нього впродовж наступних п'яти років (у т. ч. Іспанія у 1817 р., а останньою — Баварія у липні 1820 р.). За умовами Заключного акта Росія отримала колишнє Велике герцогство Варшавське, крім Торуня і Познані, що відійшли до Пруссії, та Сх. Галичини, і водночас відмовилась на користь Австрії

від Тернопільської обл. Пруссія придбала Півн. Саксонію, Познаньщину і Торунь, Сх. Помор'я з Гданськом, Швед. Померанію, більшу частину Вестфалії, а також значні території на лівому березі Рейну з містами Аахен, Кельн, Кобленц, Трір та ін. Австрія отримала Ломбардію, Венецію, колишню Республіку Папузу (Дубровник), Сх. Галичину, а також копальні Велічки, відмовившись водночас від Бельгії та деяких володінь у Польщі та Німеччині. Англія повернула під юрисдикцію короля Георга IV його континентальне володіння Ганновер, яке після приєднання частини Вестфалії і Гессену перетворювалося на королівство. Однак найціннішим придбанням Великої Британії стали стратегічно важливий о. Мальта в Середземному морі та колишні голл. колонії — о. Цейлон і південноафриканський Капстадт. Втрату Голландією колоній було компенсовано приєднанням до неї Бельгії, в результаті чого на карті Європи з'явилось досить велике Нідерланд. королівство. До того ж його король дістав в особисте володіння Велике герцогство Люксембург. Територія Швейцарії розширювалась приєднанням до її 19 кантонів ще трьох нових (Женева, Валліс, Невшатель), і гарантувались їй незалежність та постійний *нейтралітет*.

Найсуттєвішої реорганізації зазнала система нім. держав. Їх кількість було скорочено до 38-ми включенням менших до складу більших, які, своєю чергою, об'єднувались в Нім. союз зі спільним сеймом під головуванням Австрії. Проте кожна з них зберігала повну самостійність у всіх справах, зобов'язуючись лише надавати допомогу ін. чл. союзу у випадку *агресії* проти них з боку третіх держав. Це доволі аморфне об'єднання не утворювало єдиної нім. держави, яка б могла порушити європейську рівновагу, проте становило необхідну протизавагу щодо Франції.

Про можливість об'єднання Італії на Конгресі не йшлося, кожна з семи держав,

розташованих на п-ові, зберігала суверенітет. Найбільшої ваги серед них набувало Сардинське королівство (П'ємонт), до складу якого, попри протести населення, було включено колишню Генуезьку Республіку.

Досить виважено Конгрес підійшов до переможеної Франції, яку було позбавлено всіх завоювань, проте залишено у довосних кордонах (див. *Паризький мирний договір 1814 р.*). Незважаючи на здійснену у березні-квітні 1815 р. спробу повернення на франц. престол *Наполеона I* ("сто днів") і дещо важчі для Франції умови нового мирного договору (див. *Паризький мирний договір 1815 р.*), союзники не поставили її у положення скривдженої і приниженої держави, яка б мріяла про реванш.

У заключних статтях генерального акта та в додатках до нього йшлося про врегулювання низки ін. важливих питань міждержавних стосунків, зокрема про забезпечення свободи судноплавства на прикордонних та міжнародних ріках, про заборону работоргівлі, про класифікацію рангів дипломатичних представників (див. *Віденський регламент 1815 р.*) та ін.

Післявоєнне врегулювання, здійснене **В. к.**, дістало підтвердження і розвиток створенням *Священного союзу* (вересень 1815 р.) та поновленням Четверного союзу Англії, Австрії, Росії та Пруссії в листопаді 1815 р. з метою "забезпечення миру в Європі та недопущення нової війни". Система підтримки європейської рівноваги виводилася на якісно новий рівень. **В. к.** став поч. епохи міжнародних конгресів, конференцій, спільного розв'язання міждержавних спорів та конфліктів, епохи, що увійшла в історію під назвою "європейського концерту".

Ю. Мороз

Віденський мирний договір 1738 р. — договір між Австрією та Францією, який завершив війну за польськ. спадщину (1733—1735). **В. м. д.** здебільшого повторював положення прелімінарного договору 1735 р.,

який підписали у Відні Австрія, Франція, Іспанія та Сардинія (у 1736 р. згоду з положеннями прелімінарного договору висловила Росія). Відповідно до **В. м. д.** Франція гарантувала *Прагматичну санкцію* 1713 р. і визнавала саксонського курфюрста Фрідріха Августа II Веттина польськ. королем під ім. Августа III. Опоненту останнього у боротьбі за корону — Станіславу Лещинському — пожиттєво надавався королівський титул і передавалися Лотарингія та графство Бар, що після його смерті мали відійти до Франції. Австрія відмовлялася від Королівства Обох Сицилій (переходило до представника молодшої лінії іспан. Бурбонів — Карлоса Пармського, але без права об'єднання з Іспанією під владою одного монарха), а Сардинія отримувала частину Міланського герцогства. Тоскана, яка на той момент уже перестала існувати як самостійне політичне утворення, переходила до герцога Лотарингського Франца-Стефана (майбутнього імператора Франца I). Крім Тоскани, останній отримував ще Парму і П'яченцу. До **В. м. д.** у 1739 р. приєдналися також Росія, Польща, Саксонія, Іспанія та П'ємонт. Для Австрії **В. м. д.** виявився дипломатичною поразкою. Натомість її союзниця Росія лише зміцнила свої позиції в Європі, а особливо зріс її вплив на польські справи. Покращила своє міжнародне становище завдяки **В. м. д.** і Франція, якій вдалося повернути собі Лотарингію.

О. Заяць

Віденський регламент 1815 р. — перший багатосторонній акт міжнародного права, яким було запроваджено класифікацію глав *дипломатичних представництв* держав на три класи: 1) *посли*, папські легати або *нунції*, що представляли своїх монархів або Папу Римського; 2) *посланники*, міністри, інтернунції та “ін. уповноважені при государях”; 3) *повірені у справах*, акредитовані при міністрах закордонних справ. **В. р.** прийнятий як додаток 17 (“По-

ложення щодо дипломатичних агентів”) до Заключного акта *Віденського конгресу 1814—1815 рр.* Підписаний 19 березня з 8 країнами з метою припинити непорозуміння щодо старшинства дипломатичних агентів. Його основні положення увійшли у дипломатичну практику як загальновизнані норми міжнародного права.

За **В. р.** посли були першими, старшими за класом, тоді як посланники мали нижчий, другий клас. Третій клас надавався повіреним у справах. Тільки посли, легати та нунції вважалися такими, що репрезентували своїх монархів чи Папу Римського. Тепер ця норма стосується лише *протоколу*. Різниця у правовому становищі послів і посланників немає. *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р.* передбачає, що між главами представництв, які належать до того чи ін. класу, не повинно бути жодної різниці, крім тієї, що обумовлена правилами старшинства та етикету.

Я. Малик

Віденські арбітражі 1938, 1940 рр. — два арбітражні рішення, підписані у Відні представниками Німеччини та Італії про відторгнення на користь Угорщини значних частин території Чехословаччини та Румунії. Спір виник у зв'язку з претензіями Угорщини на частину території Словаччини, Карпатської України та Румунії, де проживало й угор. населення. Будапешт вимагав розв'язання цього питання через всенародний *плевбісцит* або через *арбітраж* європейських країн. Уряди Чехословаччини та Румунії погодилися на арбітраж. Арбітрами стали Німеччина та Італія. За рішенням **В. а.** від 2 листопада 1938 р., до Угорщини відійшли півд. р-ни Словаччини та Карпатської України загальною площею 11 927 км² з мільйонним населенням.

За **В. а.** від 30 серпня 1940 р. від Румунії до Угорщини відійшла територія Півн. Трансільванії площею 43 942 км² з населенням 2,4 млн осіб.

Рішення **В. а.** 1938 і 1940 рр. скасовані згідно з умовами мирного договору 1947 р. між країнами — переможцями у *Другій світовій війні 1939—1945 рр.* та Угорщиною.

Я. Малик

Відкрите місто — місто (населений пункт), що під час війни оголошується однією з воюючих сторін неукріпленим і незахищеним з метою уникнення загибелі мирних жителів, руйнування культурних та історичних цінностей, цивільних об'єктів та ін. Відповідно до IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*), місто, що було оголошене відкритим, не може бути театром воєнних дій, оскільки Статтею 25 забороняється бомбардувати чи атакувати незахищені міста, селища чи будівлі. У **В. м.** не повинно бути військових об'єктів, військ і будь-яких засобів оборони. Під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* **В. м.** були оголошені Париж у 1940 р. і Рим у 1943 р. Крім того, у 1941 р. **В. м.** було оголошено Белград, проте це не перешкодило масованому бомбардуванню нім. авіацією (операція “Штарфгеріхт” — “Відплата”).

Після Другої світової війни 1939—1945 рр. статус **В. м.** був регламентований Додатковим протоколом I (1977) до *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р.* Зокрема, Статті 59 і 60 регулюють статус територій і зон, що знаходяться під особливим захистом під час збройного конфлікту.

І. Іжнін

Віза дипломатична — особлива позначка, що проставляється відомством закордонних справ, *дипломатичним представництвом* чи консульською установою й означає визнання дипломатичного статусу особи, в паспорті якої вона проставляється.

Візи незалежно від мети поїздки поділяють на типи, що позначають літерами та цифровим кодом (літерами лат. алфавіту —

в машинозчитуваній зоні): 1) дипломатична віза (позначається літерою Д, у машинозчитуваній зоні — VD). Оформляється особам, які мають дипломатичні паспорти: дипломатичному персоналу іноземних дипломатичних представництв та консульських установ в Україні, членам їхніх сімей, іноземцям, які в'їжджають в Україну з місіями дипломатичного характеру, дипломатичним кур'єрам, членам урядів, парламентів, *міжнародних організацій*, видатним політичним діячам, в'їзд яких в Україну має дипломатичний характер; 2) службова віза (позначається літерою С та цифрами 1, 2, 3): С-1 (у машинозчитуваній зоні — VS). Оформляється технічному персоналу іноземних дипломатичних представництв та консульських установ в Україні, членам їхніх сімей, представникам міжнародних організацій в Україні, а також представникам органів державної влади іноземних країн, які в'їжджають в Україну у службових справах на запрошення державних установ, підприємств чи організацій, зареєстрованих в Україні в установленому порядку.

О. Сагайдак

Візит дипломатичний — найбільш поширена в дипломатичній практиці форма встановлення, розвитку і закріплення зв'язків з офіційними, діловими і громадськими колами країни перебування, а також з *дипломатичним корпусом*. **В. д.** поділяють на протокольні, ділові, приватні. До обов'язкових протокольних візитів належать візити, які здійснює дипломатичний представник до і після вручення ним *вірчих грамот*, а саме главі держави, міністру закордонних справ, *дуаєну* дипломатичного корпусу. Окрім цього, наносять дипломатичні візити прем'єр-міністрові та членам уряду, парламенту, міністрам, керівникам громадських та політичних організацій. Протокольні візити складають й ін. дипломатичні співробітники як офіційним особам, так і колегам з дипломатичного корпусу, відповідно до своєї дипломатичної посади.

Ділові візити сприяють розвитку та поглибленню економічного, науково-технічного, гуманітарного співробітництва; приватні — для підтримання і розвитку контактів з важливими представниками країни перебування чи дипломатичного корпусу. Ці візити мають чітко визначену мету, можуть тривати від 15—20 хв до кількох годин, залежно від важливості вирішуваних проблем.

У деяких країнах існує певний перелік візитів, проте в більшості випадків *посол* їх складає сам, виходячи з рівня відносин його країни з країною перебування.

М. Гладий

Візитна картка — застосовується у дипломатичній практиці для встановлення і підтримання контактів з урядовими, дипломатичними та громадськими колами країни перебування. Вона може використовуватися як для безпосереднього, так і для заочного відрекоритування її власника. В основному **В. к.** виконує одну функцію — традиційний обмін номерами телефонів, факсів, адресами електронної пошти, проте її використання може бути і багатофункціональним: привітання зі святом, днем народження, передача подяки і знайомство, відповідь на складений візит, співчуття. З **В. к.** можуть надсилатися квіти, сувеніри тощо. У міжнародній практиці також утвердилися короткі символи, які означають подяку, побажання, співчуття тощо власника картки тому, кому вона призначається, або ж намір, з яким вона надсилається. Ці символи пишуться чорним чорнилом у лівому нижньому кутку **В. к.** На **В. к.** можна робити написи, коли це стосується менш офіційних випадків і залежно від рівня та характеру стосунків з особою, якій посилається картка, і від звичаїв, котрі панують у певній країні.

Якщо **В. к.** передається адресату її власником (без складання візиту), то вона загинається з правого боку по всій ширині; у деяких країнах загинається верхній правий або лівий кут.

Офіційні **В. к.**, як правило, мають розміри 9×5 см — для чоловіків і $7,5 \times 5,5$ см — для жінок.

М. Гладий

Військовополонені — особи зі складу збройних сил однієї з воюючих сторін, а також особи, що входять в ополчення, учасники організованого руху опору, партизани, медичний, інтендантський, юрид. склад, воєнні кореспонденти, ін. особи, причетні на законних підставах до ведення військових дій, захоплені під час збройного конфлікту ін. воюючою стороною і утримувані до завершення бойових дій.

Правовий статус **В.** регулюється нормами міжнародного права, зокрема, IV Гаазькою конвенцією про закони і звичаї сухопутної війни (1907) (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*), III Женевською конвенцією про поведження з військовополоненими (1949) (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р.*), а також Додатковими протоколами I і II (1977) до *Женевських конвенцій про захист жертв війни*.

Згідно з цими нормами, сторони збройного конфлікту зобов'язані поводитись з **В.** гуманно, безкоштовно забезпечити нормальне харчування і умови проживання, медичну допомогу. **В.** можуть залучатись до робіт, неворожих за своїм характером щодо держави походження **В.**, на умову справедливої оплати. Сторони, що утримують **В.**, не повинні здійснювати їх *дискримінацію* за ознаками расової приналежності, кольору шкіри, релігії, статі, походження, політичних переконань, майнового чи соціального статусу тощо. **В.** мають право на повагу їх особи і честі. До **В.** не можна застосовувати насильство, залякування чи образи.

Після завершення бойових дій **В.** повинні повертатись на батьківщину.

Щодо осіб, які порушують норми поведження з **В.**, кримінальним законодавством багатьох держав передбачені суворі санкції.

Статус **В.** не поширюється на найманців.

І. Іжнін

Віленське перемир'я 1656 р. — перемир'я, укладене в результаті тривалих переговорів (серпень-жовтень) між Росією та Польщею 24 жовтня 1656 р. у Вільні (тепер Вільнюс, Литва). Укр. делегація на переговори не була допущена. Основні питання, які обговорювалися: територіальні (передусім, України й Білорусі), фінансові. Підписана угода передбачала спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, відмову від укладання сепаратного миру зі Швецією, обрання рос. самодержавця на королівський трон після смерті Яна Казимира. Перемир'я засвідчило невдачу рос. дипломатії: залишилася нерозв'язаною проблема укр. земель, погіршилися відносини з Чигирином, Москва втягувалася у стан міжнародної ізоляції, зміцніли позиції Речі Посполитої. Підписання **В. п.** розв'язало руки і *Б. Хмельницькому*, який розпочав переговори зі Швецією про визнання прав України на свої території, загарбані Польщею, та з Польщею — про повернення окупованих нею укр. земель. Польща уклала сепаратний мир зі Швецією і 1660 р. розпочала війну проти Росії.

Я. Малик

Вільгельм I (Wilhelm) Фрідріх Людвіг Гогенцоллерн (22 березня 1797 р. — 9 березня 1888 р.) — король Пруссії (1861—1888), імператор Німеччини з 1871 р.

Народився в Берліні, отримав військово-освіту. Брав участь у поході проти *Наполеона I* (1814), нагороджений “Залізним хрестом” за хоробрість. Після смерті батька у 1840 р. і сходження на престол бездітного старшого брата Фрідріха-Вільгельма IV **В.** став офіційним спадкоємцем трону. Під час революційних виступів 1848 р. в Пруссії рішуче вимагав їх припинення силою зброї. У червні 1849 р. на чолі пруського війська придушив повстання республіканців у Бадені.

У 1858 р. через важку хворобу короля був проголошений регентом. Активно дома-

гався посилення політичного і військового значення Пруссії в Нім. союзі, що наближало конфлікт з її головним суперником — Австрією.

У січні 1861 р. **В.** вступив на королівський престол і головні свої зусилля спрямував на зміцнення пруської армії. Через незгоду з парламентом щодо королівських планів фінансування військової реформи виникла конституційна криза, що призвела до чергової зміни уряду. Новий уряд у 1862 р. очолив *О. Бісмарк*, який мав спільні з королем погляди на проблему об'єднання нім. земель.

Під час Австро-пруської війни 1866 р. **В.** особисто очолив армію і домогся швидкої перемоги, яка забезпечила гегемонію Пруссії в Німеччині. У 1867 р. він став президентом Північнонімецького союзу.

Під час *Франко-пруської (Франко-німецької) війни 1870—1871 рр.* знову особисто керував бойовими діями об'єднаних армій нім. держав, у т. ч. у битві під Седаном (1 вересня 1870 р.), а також політичними переговорами, результатами яких стало укладення мирного договору з Францією (див. *Франкфуртський мирний договір 1871 р.*) та утворення Нім. імперії (18 січня 1871 р.). Як імператор підтримував зовнішньополітичний курс, запропонований *О. Бісмарком*, однак не був простим виконавцем задумів останнього, як інколи вважають, і при прийнятті остаточних рішень завжди вимагав від “залізного канцлера” переконалих аргументів. Відіграв важливу роль у створенні австро-нім. союзу (див. *Австрійсько-німецький договір 1879 р. про союз*) і *Троїстого союзу* 1882 р.

Ю. Мороз

Вільгельм II (Wilhelm II) Фрідріх Вільгельм Віктор Альберт Гогенцоллерн (27 січня 1859 р. — 4 червня 1941 р.) — нім. імператор і король Пруссії (1888—1918), онук *Вільгельма I*.

Народився в Берліні, освіту здобував у Боннському ун-ті, де вивчав право

і державознавство. У 1879 р. вступив на військову службу і після складання іспитів з історії та теорії воєнного мистецтва отримав офіцерське звання.

У червні 1888 р., після смерті батька — імператора Фрідріха III, вступив на престол. Прагнення **В.** до цілковитої самостійності у визначенні та проведенні зовнішньої і внутрішньої політики призвело до охолодження його стосунків з канцлером *О. Бісмарком*, а згодом і до відставки останнього в березні 1890 р.

Наприкінці XIX — поч. XX ст. рішуче запровадив програму зміцнення і розвитку збройних сил Німеччини, в т. ч. будівництва океанічного військово-морського флоту, що привело до розгортання стратегічного протистояння з Великою Британією та зростання відчуття загрози в правлячих колах Франції та Росії. Відіграв значну роль у загостренні липневої політичної кризи 1914 р., яка завершилась вибухом *Першої світової війни 1914—1918 рр.*

Позбавлений престолу в результаті революції 1918 р. в Німеччині. Емігрував до Нідерландів.

Ю. Мороз

Вільгельм III Оранський (14 лютого 1650 р. — 8 березня 1702 р.) — статхаудер (правитель) З'єднаних провінцій (Голл. республіки, 1672—1689), король Англії (1689—1702).

Народився в сім'ї статхаудера Голландії Вільгельма II Оранського та Марії Стюарт, доньки страченого під час революції короля Англії Карла I. З молодих років зазнав переслідувань як з боку революційного уряду *О. Кромвеля*, так і з боку франц. короля *Людівіка XIV*, який захопив його родове володіння Оранж. Жив переважно в Голландії, проте до участі в політичному житті не допускався. Лише в 1672 р., після вторгнення на територію республіки франц. військ і поч. англо-голл. війни, був обраний статхаудером.

Першим дипломатичним успіхом **В.** було досягнення мирної угоди з Англією, що дало змогу зосередити всі зусилля республіки на протидії завойовницьким планам *Людівіка XIV*. Його війни та територіальні загарбання 1660—1680 рр. свідчили про реальність загрози встановлення гегемонії Франції на континенті. У цих умовах саме **В.** став головним організатором і натхненником створення потужної антифранц. коаліції — т. зв. Аугсбурзької ліги (1686). До її складу ввійшли Іспанія, Голландія, Священна Римська імперія, Швеція, Баварія, Савоя, Саксонія і кілька менших італ. та нім. держав.

У 1688 р., коли Англія опинилася на порозі громадянської війни, лідери її провідних партій — торі та вігів — звернулися до **В.** з пропозицією очолити державний переворот. У листопаді того ж року його військо висадилося в Англії і, практично не зустрічаючи опору, триумфально вступило до Лондона. Королю Якову II було дозволено виїхати за кордон. У січні 1689 р. парламент проголосив **В.** та його дружину Марію (доньку Якова II) королем і королевою Англії, яка з цього часу теж пристала до антифранц. коаліції. *Людівік XIV* не визнав **В.** королем, підтримував спроби Якова II повернутися на престол, а головне — продовжував свої завойовницькі війни. Чергова з них, за “пфальцьську спадщину”, на яку претендував “Король-сонце”, швидко переросла у велику війну всієї коаліції проти Франції. Закінчилась вона у 1697 р. досить несприятливим для Франції Ріввикським миром, за яким вона мала повернути значну частину захоплених земель. Серед ін. умов було й визнання **В.** королем Англії.

У 1700 р. виникла нова загроза для європейської рівноваги, пов'язана з претензіями *Людівіка XIV* на “іспанську спадщину” (див. *Іспанська спадщина та війна за неї*). Відповіддю на цю загрозу було формування нової коаліції європейських

держав. Її ініціатором знову був **В.** Незабаром почалась війна проти Франції, проте проходила вона без участі англ. короля, який помер у березні 1702 р. “Європейську рівновагу”, збереження якої він наполегливо відстоював упродовж усього свого життя, було відновлено.

Ю. Мороз

Вільна економічна зона — форма прискореного розвитку економічної системи та організації господарської діяльності на певній частині території країни, в межах якої встановлюються особливі правила економічної діяльності. На території **В. е. з.** діють пільгові податкові, митні, валютно-фінансові та ін. умови діяльності як національних, так й іноземних суб'єктів підприємництва. Часто трапляються такі терміни-синоніми: “митна зона”, “вільна митна зона”, “вільна митна експортно-орієнтована зона”, “експортно-орієнтована зона”, “інвестиційна зона”, “зона спільних підприємств”, “пільгова експортна зона”, “спеціальна економічна зона”, “безмитна зона”, “зона спільного підприємництва”.

Організаційну структуру **В. е. з.** поділяють на два рівні: перший — правління директорів, що складається з представників урядових міністерств і приватного сектору. Ця група приймає рішення стратегічного та політичного плану та не бере участі в їх здійсненні. Правління вибирає голову, який передає рішення правління генеральному директору. На другому рівні — генеральний директор і три його заступники: один — з питань планування, інформації та реклами; другий — фінансів та адміністративних питань; третій — матеріально-технічного постачання.

Мета створення **В. е. з.** — залучення зовнішніх інвестицій, організація нових робочих місць, освоєння та впровадження у виробництво прогресивних технологій, нарощування виробництва товарів на експорт і для потреб внутрішнього ринку,

розвиток внутрішньої інфраструктури, обмін управлінським досвідом. У міжнародній практиці налічується понад 20 видів **В. е. з.**: митні, безмитні, експортні, виробничі, зовнішньоторговельні, спільні підприємства. **В. е. з.** можуть бути як комплексними, так і певного функціонального типу — транзитні, митні, експортні, банківські, туристичні та ін.

У **В. е. з.** створюється пільговий експортно-імпорتنний режим для перевезення, обробки, зберігання вантажу тощо. Складовими таких зон є вільні порти, безмитні склади, транзитні зони та ін.

І. Приходько

Вільно використовувана валюта — валюта, що широко застосовується у міжнародних операціях та активно обмінюється на валютних ринках. *МВФ* надав статус **В. в.** чотирьом валютам — дол. США, євро, фунту стерлінгів та япон. єні. Див. також *вільно конвертована валюта*.

Б. Ланчук

Вільно конвертована валюта — валюта, яка без обмежень обмінюється на ін. валюти. Не кожна країна здатна запровадити повну конвертованість власної грошової одиниці, для цього її національна валюта повинна користуватися довірою в економічних суб'єктів, а національна економіка — задовольняти певні умови, серед яких: наявність розвинутих фінансових ринків, достатні міжнародні резерви, відсутність валютних обмежень та свобода зовнішньої торгівлі. Вільно конвертованими є дол. США, канадський дол., євро, фунт стерлінгів, швейцарський франк, япон. єна та деякі ін. валюти. Див. також *конвертованість валюти*.

Б. Ланчук

Вільсон (Wilson) Джеймс Гарольд (11 березня 1916 р. — 24 травня 1995 р.), прем'єр-міністр Великої Британії (1964—1970, 1974—1976).

У 1934 р. здобув стипендію на навчання в Оксфордському ун-ті, після закінчення якого почав викладати економіку в Оксфордському Новому коледжі. У роки *Другої світової війни 1939—1945 рр.* обіймав посади секретаря Комітету з потреб особового складу збройних сил, головного економіста в міністерстві палива й енергетики, радника англо-амер. Об'єднаного штабу начальників штабів з питань військових потреб. Його заслуги увійшли в офіційну брит. історію Другої світової війни 1939—1945 рр.

У 1944 р. почав політичну кар'єру, а в 1945 р. обраний чл. палати громад від Лейбористської партії. 1946 р. міністр зовнішньої торгівлі в уряді *К. Еттлі*. 1947 р. — міністр торгівлі, 1951 р. пішов у відставку через незгоду з *К. Еттлі* щодо збільшення бюджетних коштів на оборону за рахунок Національної служби охорони здоров'я.

1955 р. — тіньовий міністр фінансів в опозиційному кабінеті Лейбористської партії на чолі з *Х. Гейтскеллом*, 1960 р. — тіньовий міністр закордонних справ, 1963 р. — лідер Лейбористської партії після смерті *Гейтскелла*, з 1964 р. — прем'єр-міністр.

Займаючись проблемою Родезії, ввів проти уряду її “білої меншості” економічні санкції (1965—1970), відмовився направити брит. війська у В'єтнам на прохання президента США *Л. Джонсона* для допомоги американцям, однак виконував військові зобов'язання Великої Британії на Середньому Сході. Зусилля *В.*, спрямовані на врегулювання *В'єтнамської війни 1964—1973 рр.*, а також намагання відігравати роль посередника у відносинах між США та СРСР, не мали успіху. Підтримував політику своїх попередників щодо входження Британії до *ЄЕС*, проте не домогся успіху через вдруге застосоване Францією право вето (1967). У 1967—1970 рр. був активним посередником у врегулюванні громадянської війни в Нігерії.

У 1970 р. після поразки на чергових виборах від консерваторів *В.* очолив опозицію. Уряд *Е. Хіма* не зміг подолати економічні труднощі в країні, з якими безуспішно боровся й уряд *В.* У 1974 р. Лейбористська партія перемогла на виборах, і *В.* вдруге став прем'єр-міністром. Займався переважно внутрішньою політикою, намагався стабілізувати економічну ситуацію. Провів *референдум* у країні щодо чл-ва Великої Британії в *ЄЕС*, здобутого за правління *Е. Хіта* (1973), припинивши політичні дебати з цього питання завдяки підтримці більшістю населення такого кроку.

У березні 1976 р. пішов у відставку з власного бажання, заявляючи, що планував завершити політичну кар'єру у віці 60 років. Писав мемуари, отримав титул лорда. З 1976 р. — почесний президент асоціації “Велика Британія — СРСР”. Автор кількох праць з питань економічної політики.

С. Пик

Вільсон (Wilson) Томас Вудро (28 грудня 1856 р. — 3 лютого 1924 р.) — 28-й президент США.

Народився 28 грудня 1856 р. у родині шотландського священника в Стаунтоні (штат Вірджинія). У 1875—1879 рр. навчався у коледжі в Нью-Джерсі (згодом Принстонський ун-т), де вивчав теорію держави. Займався юрид. практикою, але згодом продовжив наукову працю в Ун-ті Джона Хопкінса. У 1886 р. виходить друком перша наукова праця “Правління конгресу”, де *В.* здійснює аналіз амер. законодавства. За неї він одержав ступінь доктора філософії. *В.* працює певний час викладачем у Байдан-коледжі, а у 1890 р. стає професором права і політичної економії Принстонського ун-ту. У 1902—1910 рр. — президент ун-ту.

У 1910 р. *В.* почав політичну кар'єру, висунувши свою кандидатуру на посаду губернатора штату Нью-Джерсі від Демократичної партії і здобувши переконливу перемогу над опонентом.

У 1912 р. на з'їзді Демократичної партії **В.** був висунутий кандидатом на посаду президента і переміг на виборах у листопаді того ж року. Його діяльність на посаді президента позначалася не меншою активністю, ніж на посаді губернатора. За ним і надалі зберігався імідж реформатора. Чи не відразу після приходу на пост президента **В.** прийняв програму з відновлення вільного підприємництва та скасування спеціальних пільг.

У 1916 р. **В.** був переобраний президентом, а в січні 1917 р. в умовах *Першої світової війни 1914—1918 рр.* представив конгресу план повоєнного устрою світу на засадах рівності та поваги національних інтересів держави. Його ідеї щодо повоєнного устрою світу знайшли відображення у документі, відомому в історії як "*Чотирнадцять пунктів*" *В. Вільсона*. Досягнення та гарантування миру покладалось **В.** на міжнародну організацію — *Лігу Націй*, ініціатором створення якої він був.

В. брав участь у роботі *Паризької мирної конференції 1919 р.*, наполягаючи на втіленні у життя "*Чотирнадцяти пунктів*", які стали програмою діяльності делегації США на Конференції.

За вагомі здобутки у справі досягнення та забезпечення миру в 1919 р. **В.** був нагороджений *Нобелівською премією миру*. У 1921 р. **В.** відійшов від політичної діяльності.

О. Кучик

Вірчі грамоти — документ, що офіційно засвідчує статус дипломатичного представника й акредитує його як такого в іноземній державі. **В. г.**, які адресуються главі приймаючої держави, підписуються главою держави, який призначає дипломатичного представника, і скріплюються підписом міністра закордонних справ. **В. г.** видаються *послам*, а також главам спеціальних (надзвичайних) делегацій. **В. г.** мають характер загальних повноважень дипломатичного

представника; для ведення *переговорів* з будь-якого питання або підписання угоди чи договору йому надаються спеціальні повноваження.

О. Сагайдак

Вітте Сергій Юлійович (17 червня 1849 р. — 25 лютого 1915 р.) — граф, рос. державний діяч і дипломат.

Народився в Тифлісі в сім'ї чиновника. Здобув математичну освіту в Новоросійському (Одеському) ун-ті (1870), працював на залізницях. З 1886 р. — керівник півд.-зах. залізниці. У 1889 р. перейшов на державну службу, очоливши створений за його ініціативою у міністерстві фінансів департамент залізничних справ. У 1892 р. — міністр шляхів сполучення, 1892—1903 рр. — міністр фінансів. Відіграв визначну роль у зміцненні фінансової системи імперії, ініціював грошову реформу 1897 р., будівництво Сибірської залізниці. Мав значний вплив на далекосхідну політику Росії. Активно протидіяв експансії Японії в Китаї. Був одним з ініціаторів підписання кит.-рос. договору 1896 р. про союз проти Японії у разі нападу її на одну зі сторін договору або на Корею. Домігся згоди кит. уряду на будівництво через територію Маньчжурії Кит.-Сх. залізниці до Владивостока. Водночас виступав проти захоплення Росією Порт-Артуру.

У 1903 р. був призначений на посаду голови Комітету міністрів, яка, однак, не давала реальної влади в країні. У липні 1905 р. очолив делегацію Росії на переговорах з Японією, які завершилися підписанням Портсмутського миру 1905 р. У жовтні 1905 — квітні 1906 рр. — голова Ради міністрів, автор Маніфесту 17 жовтня 1905 р., в якому декларувались участь народу в законотворчій діяльності та громадські свободи.

У квітні 1906 р. через розбіжності в багатьох питаннях з царем Миколою II та його оточенням пішов у відставку і відійшов від активної політичної діяльності.

Ю. Мороз

“Вічний мир” 1686 р. — мирний договір (“Трактат про вічний мир”) між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6 (16) травня 1686 р. Склався із статей, у яких закріплювалися основні положення *Андрусівського перемир’я 1667 р.* **“В. м.”** передбачав повернення Московській державі Смоленська з околицями, Запорожжя, Чернігово-Сіверщини з Черніговом та Стародубом. За Польщею залишалася Правобережна Україна (Зах. Україна, Волинь і Півн. Київщина) та Білорусь. Польща одержала від Росії грошову компенсацію за Київ, Брацлавщина і Півд. Київщина набувала статусу нейтральної зони. Ці території, спустошені внаслідок тур.-татарських нападів, оголошувалися пустою. Трактат містив пункт про гарантію свободи віросповідання православного населення у Польщі та визнання Росії гарантом такої свободи. Переговори відбувалися без урахування інтересів України і без участі її представників, Росія остаточно відійшла від зобов’язань, даних Україні в 1654 р. Проти **“В. м.”** рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на об’єднання Правобережжя з Лівобережжям.

Я. Малик

“Вічного миру” концепція — ідея “вічного миру” (франц. La Paix Perpetuelle), що існує у кожній високорозвиненій культурі. У поліморфності форм і смислових ідейно-етичних навантажень вона з’являється або як наслідок несприйняття війни як такої, або як вияв воєнної втоми, або як частина етичної системи.

Проголошення ідеї “вічного миру” стало виразом втоми від війни на схилі середньовіччя, що було покликане подолати феодалне право “кулака”. Згодом, у нові часи, ідея миру знайшла прихильників у постатях П’єра Дюбуа (поч. XIV ст.) та Ж. Бодена (1530—1596), пізніше — в особі

відомого засновника вчення про природне право Г. Гроція (1583—1645), який, з огляду на надмір війн між христ. народами через незначні причини, у своїй праці “Про право війни і миру” (1625) шукав вічних і незмінних норм природного права, яке стояло б над державами і діяло навіть у часи війни. Цей ряд продовжується ідейною спадщиною Сюллі Пенна, Г. Ляйбніца, Аб де Сент-П’єра, аж до відомого твору Е. Канта “До вічного миру” (1795). У цьому творі, який дотепер має парадигмальне значення для науки про *міжнародні відносини*, подано роздуми філософа щодо центр. питання міжнародної політики — проблеми війни і миру: “стан миру між людьми, що живуть поруч, не є природним станом, більшою мірою це стан війни, який, водночас, не завжди є виявом ворожості як такої, а перманентним існуванням загрози її появи. Мир треба утвердити. Отже, “вічний мир”, який до цього часу хибно спирався на т. зв. мирні договори (власне договори не про укладення миру, а лише про тимчасове припинення вогню. — *Прим. авт.*) не є порожньою ідеєю, а завданням”. Подолати природний стан народів, а отже, анархію у міжнародній системі, можна просвітництвом, підтриманням миру, утвердженням республіканських конституцій і співпраці у міжнародних союзах, що, своєю чергою, також цивілізаційно впливатиме на стосунки між державами. Республіканська, послуговуючись сучасною термінологією, демократична конституція держави є гарантом від війни, оскільки процес прийняття рішень у демократичних державах (волевиявлення громадян) є істотною підставою для недопущення війн, тоді коли деспотичні, а в сучасному розумінні — авторитарні системи не мають подібних гальм, які стримували б їх від легкого переходу до стану війни. Цю тезу Канта було пізніше розвинуто у “теорію демократичного миру”.

Нормативний висновок з ідей Канта зводився до того, що поширення демократії у світі повинне призвести до поширення

миру (див. *Ідеалізм*). Отож, політика, спрямована на підтримку процесів демократизації, є водночас політикою миру — максима, що слугувала ідейним фоном програм амер. окупаційних властей з денацифікації й реформ у Німеччині, Італії та Японії безпосередньо у повоєнний час, аж доки не втратила актуальності через поч. “холодної війни” у 1947—1948 рр. і утвердження реалізму. Тим не менше, сучасна дискусія щодо гуманітарної інтервенції, миротворчої діяльності чи силового підтримання миру має виразно ідеалістичний характер.

Р. Романюк

Воєнні злочинці — особи, звинувачені та засуджені за злочини, скоєні під час війни, що полягають у порушенні законів і звичаїв війни, передбачених у Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 рр., Женевському протоколі про заборону застосування на війні отруйних газів 1925 р., Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 р. і Додаткових протоколах до них (1977), Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р., Конвенції про заборону чи обмеження застосування деяких видів звичайних озброєнь, що можуть вважатись надмірно жорстокими чи такими, що не мають вибіркової дії (1980), а також у статутах і вироках Нюрнберзького і Токійського міжнародних воєнних трибуналів (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946 рр.*; *Токійський процес 1946—1948 рр.*). Зокрема, до відповідальності повинні притягуватись особи, винні у застосуванні заборонених засобів і методів ведення війни, невинуватому руйнуванні міст та ін. населених пунктів, знищенні культурних цінностей, жорстокому поводженні з військовополоненими, пораненими і хворими та цивільним населенням, захопленні заручників, депортації й експлуатації мирного населення тощо.

Згідно з Конвенцією про незастосування строку давності до воєнних злочинців і злочинців проти людства (1968), особи, звинувачені у скоєнні таких злочинів, переслідуються незалежно від часу скоєння ними протиправних дій. Крім того, ГА ООН у 1973 р. резолюцією прийняла Принципи міжнародного співробітництва щодо виявлення, арешту, видачі та покарання осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людства, для регламентації міжнародних зусиль з кримінального переслідування таких осіб.

Після завершення “холодної війни” міжнародне співтовариство активізувало зусилля з переслідування осіб, винних у воєнних злочинах, зокрема були створені спеціальні Міжнародні трибунали по колишній Югославії (1993) і геноциду в Руанді (1994), вперше з часу діяльності Нюрнберзького та Токійського міжнародних воєнних трибуналів (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946 рр.*; *Токійський процес 1946—1948 рр.*).

І. Іжнін, Я. Малик

Воюючі сторони — організовані спільноти, що перебувають у стані війни одна з одною і визнаються як такі міжнародним правом. Такими спільнотами є, насамперед, воюючі між собою держави, військові угруповання неурядових сил. До **В. с.** належать також повстала або **В. с.** у процесі національно-визвольних змагань чи громадянської війни.

Принциповим є питання про визнання **В. с.** з боку третіх держав або міжнародного співтовариства загалом. Ця проблема не виникає щодо країн, які перебувають між собою в стані війни і є суб'єктами міжнародного права. Вона набуває правового значення кожного разу стосовно повстанців і розв'язується залежно від обставин. При цьому існує різниця між визнанням повсталою стороною, яка домагається становлення окремої держави, і визнанням повсталих груп, які домагаються контролю над існуючим урядом. Питання про правовий статус повстанців, рівень їх прав та обов'язків до і після їх визнання є

предметом широкого обговорення. Однак ustaliliся певні правила щодо визнання повстанців. Повстання у межах держави за звичайних обставин розглядається як внутрішня справа, що не стосується ін. держав і не впливає на міжнародні відносини; втручання у внутрішні справи держави, де виникло повстання, не дозволяється. Таке втручання порушує норми міжнародного права, але в умовах повстання третя держава може визнати стан війни, проголосивши нейтралітет, який ставить обидві сторони громадянської війни у правове становище **В. с.** щодо держави, яка визнала такий стан, але тільки на час певного конфлікту. Це означає застосування права війни та нейтралітету і набуття повстанцями певною мірою статусу міжнародної правосуб'єктності.

Визнання **В. с.** з боку міжнародного співтовариства в особі *ООН* виступає у вигляді відповідальності *РБ*, яка “уповноважується розслідувати будь-який спір або будь-яку ситуацію, що може призвести до міжнародних незгод або викликати спір, для визначення, чи не може продовження цього спору або ситуації загрожувати міжнародному миру і безпеці” (Стаття 34 Статуту ООН). Вона може також “рекомендувати належну процедуру чи методи врегулювання” (Стаття 36) або вирішити, “яких заходів потрібно вжити відповідно до Статей 41 і 42 для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки” (Стаття 39).

Ю. Занько

Вьорнер (Wörner) Манфред (24 листопада 1934 р. — 13 серпня 1994 р.) — 7-й Генеральний секретар *НАТО* (1988—1994).

Вивчав право в ун-тах Гейдельберга, Парижа й Мюнхена. У 1961 р. захистив у Мюнхені дисертацію з міжнародного права про розміщення військових формувань на території дружніх країн.

Працював на державній службі у Баден-Вюртемберзі. У 1962 р. — радник парламенту цієї землі. З 1965 р. — депутат бундестагу. Займався справами безпеки. У 1976—1980 рр. був головою парламентського Комітету з питань оборони. До 1982 р. — заступник парламентського клубу ХДС/ХСС, відповідальний, зокрема за питання зовнішньої політики та оборони.

Жовтень 1982 р. — травень 1988 р. — міністр оборони ФРН. Був налаштований на співпрацю з НАТО, виступав за створення спільного нім.-франц. збройного формування.

1 липня 1988 р. — Генеральний секретар НАТО. За час його перебування на посаді НАТО вдалося “змінити обличчя” відповідно до подій, що відбувалися у світі (об'єднання Німеччини, розпад Сх. блоку). Був творцем програми “Партнерство заради миру”. Під час каденції **В.** збройні сили НАТО провели першу військову операцію — у лютому 1994 р. збили чотири сербські літаки над Боснією.

Важка хвороба спричинила передчасну смерть **В.** у Брюсселі 13 серпня 1994 р.

Х. Чушак

Г

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р. — міжнародно-правовий документ, прийнятий на міжнародній конференції, що відбулася в Гаазі (Нідерланди) 21 квітня — 14 травня 1954 р. за участю 56 держав, у т. ч. України. Станом на 1997 р. її підписали понад 80 держав. Конвенція — перша міжнародна угода універсального характеру, в якій об'єднано правові норми, що передбачають охорону культурної спадщини у світовому масштабі. Прийняття цього документа стало важливим кроком у розвитку міжнародного права, усвідомленні необхідності збереження культурних цінностей в умовах, коли вдосконалюється військова техніка, з'явилася і нагромаджується ядерна зброя, що створює глобальну загрозу руйнування і знищення.

Конвенція визначає об'єктами міжнародної охорони культурні цінності, рухомі або нерухомі, незалежно від походження і власника, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, а саме: пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, релігійні та світські, археологічні пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, бібліотеки тощо, а також центри, де зосереджені вказані цінності.

Відповідно до Конвенції шкода, завдана культурним цінностям певного народу, є шкодою для культурної спадщини всього

люду, оскільки кожний етнос робить свій внесок у світову культуру. Захист культурних цінностей включає їх охорону та повагу. Згідно з Конвенцією сторони зобов'язуються забороняти, відвертати і припиняти акти крадіжок, пограбувань у будь-якій формі, а також різні акти вандалізму.

Цей документ зобов'язує держави ще в мирний час виховувати особовий склад збройних сил у дусі поваги до культури та культурних цінностей усіх народів. Особи, винні в порушенні Конвенції, повинні притягатися до кримінальної відповідальності. Встановлено двоколірний (синього та білого кольору) розпізнавальний знак для позначення культурних цінностей, що перебувають під захистом.

Я. Малик

Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр. — міжнародні багатосторонні угоди про закони і звичай війни, права й обов'язки нейтральних держав, порядок мирного розв'язання міжнародних спорів. Розроблені та прийняті на міжнародних "конференціях миру" в Гаазі 1899 і 1907 рр. У скликанні й проведенні першої з них взяли участь 27 держав, важлива роль належала Росії. На конференції були прийняті 3 конвенції і 3 декларації, зокрема Конвенція про мирне вирішення міжнародних суперечок і Конвенція про

закони і звичаї сухопутної війни. Преамбула останньої закріпила спрямоване на обмеження сваволі в засобах і методах війни положення, запропоноване рос. делегатом професором Ф. Мартенсом, відоме як “декларція Мартенса”. У 1907 р. у конференції взяли участь 44 держави і було прийнято 13 конвенцій, зокрема: Конвенцію про мирне вирішення міжнародних суперечок, Конвенцію про відкриття воєнних дій, Конвенцію про закони і звичаї сухопутної війни, Конвенцію про права й обов’язки нейтральних держав у випадку війни, а також кілька декларацій. **Г. к.** визнала більшість держав світу. Їх дотримання є обов’язковим за сучасним міжнародним правом, а порушення — одним із злочинів проти людства.

Я. Малик

Гавел (Havel) Вацлав (5 жовтня 1936 р.) — чеський громадсько-політичний і державний діяч, драматург, президент Чехословаччини (1989—1991) і Чехії (1993—2003).

Навчався в Академії драматичного мистецтва та Вищій технічній школі. Брав участь у подіях Празької весни 1968 р., після придушення якої став одним з активних діячів дисидентського руху в країні. Належав до правозахисної організації “Харгія 77”. За “антидержавну діяльність” зазнавав постійних переслідувань з боку органів безпеки ЧССР. У 1979—1983 рр. перебував в ув’язненні. З кін. 1980-х років став неформальним лідером антикомуністичної опозиції. В 1989 р. знову був заарештований. Після звільнення став одним із засновників Громадянського форуму (19 вересня 1989 р.) і керівником 10-денних мирних акцій протесту, внаслідок яких було повалено тоталітарний режим у Чехословаччині. У кін. грудня 1989 р. обраний президентом Чехословаччини. Після поділу Чехословаччини на дві держави — Чехію і Словаччину (1 січня 1993 р.) був обраний першим президентом Чеської Республіки (26 січня 1993 р.), переобраний у 1998 р.

За президентства **Г.** Чехія стала однією з найблагополучніших в економічному аспекті країн Центр.-Сх. Європи. Політична стабільність та економічні успіхи сприяли вступу Чехії до *НАТО* (12 березня 1999 р.) та *ЄС* (1 травня 2004 р.). Як президент країни з парламентською формою правління **Г.** намагався бути і став швидше моральним авторитетом і символом держави, ніж політичним лідером. Нагороджений численними міжнародними преміями за літературну та правозахисну діяльність.

Я. Малик

Гадяцький договір 1658 р. — угода гетьмана *І. Виговського* з польськ. урядом про унію України з Польщею та Литвою, укладена 16 вересня 1658 р. в Гадячі. За **Г. д.** Україна відривалася від Московської держави і в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою “Великого князівства Руського” поверталася до складу Речі Посполитої на правах автономії у складі федерації з Польщею і Литвою. Значалося, що Велике князівство Руське очолюватиме гетьман, якого обирали б укр. стани пожиттєво і затверджував король. Гетьману належало командування всіма військовими силами. Він мав також першим зайняти посади київського воєводи і бути першим сенатором на Наддніпрянщині, а також одержати у володіння Барське та Любомльське староства. Гетьману заборонялися зовнішньополітичні зносини з ін. державами, крім Кримського ханства. Планувалося запровадити трибунал з діловодством на укр. мові, державну скарбницю, власну монету. Укр. армія мала складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманого регулярного війська. Передбачалося скасувати церковну унію в усіх трьох державах федерації — Україні, Литві та Польщі. Православна церква зрівнювалася в правах з римо-католицькою. Будівництво нових греко-католицьких монастирів заборонялося. В Україні вирішено було заснувати дві академії, відкрити нові колегії, гімназії.

Г. д. 1658 р. не було втілено в життя. Він став завершальною фазою гетьманства І. Виговського.

Я. Малик

Галі (Ghali) Бутрос Бутрос (14 листопада 1922 р.) — 6-й Генеральний секретар ООН (1992—1996).

У 1946 р. закінчив Каїрський ун-т, 1949 р. — Ін-т політичних студій у Парижі і захистив дисертацію в галузі міжнародних відносин. У 1949—1977 рр. викладав міжнародне право та міжнародні відносини в Каїрському ун-ті, читав лекції в ін. ун-тах Африки, Азії, Європи, Півн. та Лат. Америки.

У 1963—1964 рр. очолював центр досліджень Гаазької академії міжнародного права, 1965 р. — Єгипетське товариство міжнародного права. 1971—1979 рр. — чл. Комітету із застосування конвенцій та рекомендацій МОП. 1975 р. очолив Центр політичних та стратегічних студій у Єгипті, 1980 р. — Африк. товариство політичних студій. З 1978 р. — чл. Наукового комітету Світової академії миру (Франція). З 1979 р. — асоційований чл. Ін-ту міжнародних справ (Рим). 1979—1991 рр. — чл. Комісії з міжнародного права. Член Міжнародної комісії юристів, Ін-ту міжнародного права, Міжнародного ін-ту прав людини, Франц. академії та ін.

У 1977—1991 рр. — міністр закордонних справ Єгипту. Брав участь у переговорах між Єгиптом та Ізраїлем у Кемп-Девіді (див. *Кемп-Девідські угоди 1978 р.*). З травня 1991 р. — віце-прем'єр Єгипту з питань закордонної політики.

1992—1996 рр. — Генеральний секретар ООН, перший, хто походив з Африки та араб. світу, а також єдиний, кого не переобрали на другий термін (через спротив США). Його каденція оцінюється досить суперечливо. Найбільша критика стосувалася того, що ООН не зреагувала на громадянську війну в Анголі й *геноцид* у Руанді, однак проти активних дій різко виступали США.

1997—2002 рр. — Генеральний секретар *Франкофонії*.

Автор і співавтор великої кількості публікацій з правничої, політичної та міжнародної тематики. Видав дві книжки спогадів — “Шлях Єгипту до Єрусалима” (1997) та “Нескорений: між США та ООН” (1999). Активно займається питаннями, що стосуються міжнародного права, прав людини, деколонізації, економічного та соціального розвитку, Близькосхідною проблемою, правами етнічних та ін. меншостей, розвитку Середземноморського регіону та афро-араб. співпраці.

Почесний доктор понад 16 ун-тів, отримав низку нагород від різних організацій та інституцій, а також державні нагороди 24 країн.

Х. Чушак

Гальштейна доктрина — зовнішньополітична доктрина ФРН періоду правління блоку ХДС/ХСС. Сутність доктрини була претензія уряду ФРН виступати як “єдиний представник нім. народу” і відтак — невизнання НДР. Відповідно до Г. д. ФРН наполягала на праві виступати у стосунках з ін. державами “від ім. всієї Німеччини”. Прийнята у 1955 р. за ініціативою статс-секретаря МЗС ФРН В. Гальштейна (1951—1958).

Практичними кроками реалізації Доктрини став розрив *дипломатичних відносин* з країнами, які визнавали НДР (за винятком СРСР, що було пояснено його статусом однієї з чотирьох держав, відповідальних за цілу Німеччину). Після формування у 1966 р. коаліційного уряду з участю соціал-демократів почався поступовий відхід ФРН від Г. д., встановлення (і відновлення) дипломатичних відносин з соціалістичними країнами. Остаточо відмовився від Г. д. у 1970 р. уряд, сформований головою СДПН В. Брандтом. У 1972 р. ФРН і НДР підписали договір про основи відносин між двома нім. держава-

ми. Наступного року обидві держави були прийняті до *ООН*.

Ю. Мороз

Ганді (Gandhi) Індіра (19 листопада 1917 р. — 31 жовтня 1984 р.) — політичний і державний діяч Індії, прем'єр-міністр, міністр закордонних справ та міністр атомної енергетики (1966—1977), (1980—1984).

Г. народилася в сім'ї відомих в Індії адвокатів Неру, яка боролась за національне визволення та відродження батьківщини. Здобула освіту в престижному Сомервільському коледжі Оксфордського ун-ту.

Після проголошення незалежності Індії Г. працювала в уряді свого батька *Дж. Неру*. У 1959 р. Г. обрано главою ІНК.

Із 1966 р. Г. — прем'єр-міністр Індії, міністр закордонних справ та атомної енергетики. Обравши собі за ціль продовжувати політичний курс батька, Г. приступила до створення стабільної національної економіки за рахунок посилення ролі держави у виробничій та банківській сферах, фактично взявши курс на відміну приватної власності.

Унаслідок військового конфлікту з Пакистаном (1971) через Республіку Бангладеш, а також економічні кризи в державі та введення надзвичайного стану (1975) Г. було звинувачено в корупції, зловживанні владою та неповазі до релігійних традицій. На виборах до парламенту у 1977 р. вона зазнала поразки і після цього двічі була ув'язнена. Ці арешти викликали бурю протестів і популярність Г. почала зростати.

У результаті чергових виборів 1980 р. Г. знову стала прем'єр-міністром країни і приступила до реалізації своєї економічної програми. Під її керівництвом Індія вийшла на міжнародну арену, виступивши з ініціативою про заборону розробки та випробування зброї масового знищення.

У 1984 р. Г. була вбита терористами в Делі. Г. багато зробила для зміцнення міжнародного авторитету держави, ставши

одним із лідерів *Неприєднання* руху до військових блоків.

І. Климчук

Гарантії міжнародні — відображені у міжнародно-правових актах запевнення та поручительства однієї держави чи групи держав, які передбачають забезпечення дотримання встановленого статусу ін. держави чи групи держав, стану *міжнародних відносин* та виконання міжнародних зобов'язань. Предметом Г. м. може бути виконання договірних зобов'язань, дотримання *нейтралітету* держави, недоторканності території, захист держав-учасниць від можливої *агресії* тощо. В античні та середньовічні часи були поширеними такі Г. м., як клятва, взяття заручників, заклад цінностей або частини території, *окупація військова*, однак зараз такі Г. м. не визнаються міжнародним правом. Г. м. можуть бути колективними (з боку кількох держав) та односторонніми.

Актами встановлення Г. м. у сучасному міжнародному праві, як правило, бувають багатосторонні *міжнародні договори*. Г. м. можуть надаватися як заяви учасників відповідного договору про готовність гарантувати права або статус держави чи певного регіону. До Г. м. належать також гарантії безпеки державам, які не володіють ядерною зброєю. У зв'язку із приєднанням України до *ДНЯЗ*, Росією, США та Великою Британією 5 грудня 1994 р. було підписано відповідний Меморандум про гарантії безпеки, в якому сторони зобов'язалися домагатися від *РБ ООН* негайних дій для надання допомоги Україні у разі, якщо б вона стала жертвою агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї. Франція та КНР зробили односторонні заяви про надання гарантії безпеки Україні як неядерній державі.

О. Заяць

Гарріман (Harriman) Аверелл Вільям (15 листопада 1891 р. — 26 липня 1986 р.) — амер. державний діяч і дипломат.

Народився у Нью-Йорку в сім'ї залізничного магната. У 1913 р. закінчив Єльський ун-т. Займався бізнесом, до 1920 р. його судноплавна компанія стала однією з найбільших у світі. Водночас заснував приватний інвестиційний банк, який, зокрема, інвестував у гірничу промисловість СРСР.

З 1933 р. працював в адміністрації президента *Ф. Рузвельта*, займався економічними питаннями. У березні 1941 р. був призначений спеціальним представником президента з нагляду за амер. поставками Великій Британії за Законом про *ленд-ліз*. Часто їздив до Москви для оцінки радянських потреб для протистояння Німеччині.

У 1943 р. Г. призначений послом США в СРСР. Брав участь у *Тегеранській конференції 1943 р.*, *Кримській (Ялтинській) конференції 1945 р.*, *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945 р.* Як представник *Ф. Рузвельта* супроводжував прем'єр-міністра Великої Британії *У. Черчілля* під час його візитів до Москви у серпні 1942 і жовтні 1944 рр. Близькість Г. до вищих політичних кіл США полегшувала йому доступ до радянського керівництва. Був прихильником твердої силової позиції у відносинах із СРСР.

У 1946 р. Г. — посол США у Великій Британії, однак через шість місяців був відкликаний у Вашингтон, де зайняв посаду міністра торгівлі. Очолив президентський комітет допомоги іноземним державам, у межах якого були розроблені Акт про економічну співпрацю і Програма відновлення Європи, відома як *Маршалла план*. У 1948 р. Г. призначений спеціальним представником президента для контролю за надходженням грошової допомоги країнам Зах. Європи за *Маршалла планом*. У 1950—1951 рр. був спеціальним радником президента *Г. Трумена* з питань зовнішньої політики. У 1952 р. поступився А. Стівенсону в боротьбі за номінацію від Демократичної партії на президентських виборах. У 1954—1958 рр. Г. — губернатор штату Нью-Йорк.

У 1959 р. здійснив візит до СРСР, де зустрівся з *М. Хрущовим* та ін. радянськими лідерами, після чого закликав США до повномасштабного протистояння з СРСР до остаточного повалення комунізму.

В адміністрації президента *Дж. Кеннеді* Г. працював помічником держсекретаря з питань Далекого Сходу. В 1961—1962 рр. вів переговори у Женеві щодо дотримання *нейтралітету* Лаосу у Півд.-Сх. Азії, однак вони не мали успіху через відмову Півн. В'єтнаму вивести свої війська з Лаосу.

У 1963 р. Г. очолював амер. делегацію на переговорах у Москві щодо заборони випробувань ядерної зброї у повітрі. У 1963—1968 рр. — заступник держсекретаря США з політичних питань. З 1965 р. за вказівкою президента *Л. Джонсона* працював над розробленням угоди про *перемир'я* у В'єтнамі. У травні 1968 р. очолював амер. делегацію на мирних переговорах у Парижі, але з приходом до влади президента *Р. Ніксона* у січні 1969 р. був звільнений від цих обов'язків. Надалі не займав урядових посад, але залишався радником президентів та лідерів Демократичної партії.

У червні 1983 р. здійснив останній візит до Москви, де зустрівся з радянським лідером *Ю. Андроповим*.

Автор праць: "Мир з Росією?" (1959), "Америка і Росія у швидкоплинному світі: півстоліття особистих спостережень" (1971), "Спеціальний посланник до Черчілля і Сталіна: 1941—1946" (1975) (у співавторстві з Е. Ебель).

Помер у своєму маєтку Йорктаун Хайтс (Нью-Йорк) 26 липня 1986 р.

С. Пук

Геноцид (з грец. *genos* — родина, сім'я, плем'я; лат. *cidere* — вбивати) — цілеспрямовані дії з метою знищення окремих груп населення чи цілих народів за расовими, національними або релігійними мотивами. Г. — крайня форма *дискримінації*. Слово запропоноване польськ. юристом Рафае-

лем Лемкіним у 30-х роках ХХ ст. під час дослідження ним вірменської та єврейської різанини.

На *Нюрнберзькому процесі 1945—1946 рр.* Г. був визначений як “навмисне і систематичне (планомірне) винищування расових або національних груп цивільного населення на окупованих територіях з метою знищення певних рас і соціальних верств націй та народностей, расових і релігійних груп”. На відміну від війни, де організовані збройні формування змагаються одне з одним, Г. — це одностороння дія, в якій держава або ін. суспільна (політична) переважаюча сила навмисно знищує значну частину національного, етнічного або релігійного співтовариства або групи. При цьому приналежність до неї іноді доволіно визначається самим виконавцем. Виняток становлять жертви війни — військові й окремі групи потерпілих (жертв), які здалися і/або не володіють організованою військовою силою, здатною протистояти військовій силі нападаючого. Визначення Г. не включає жертв повітряних бомбардувань супротивника серед цивільного населення. Цей термін також іноді застосовують до тих випадків Г., коли відсутній намір знищити цілу групу, але зникнення цієї групи як спільності, що відрізняється своєю культурною, цивілізаційною та ін. своєрідністю, з погляду агресора, було б бажаним і корисним. У цих випадках вбивають частину групи, щоб примусити тих, які залишилися, забути про свою приналежність до неї. Дії з метою вигнання населення зі своєї території називають “етнічною чисткою”.

Г. отримав міжнародно-правовий статус після завершення *Другої світової війни 1939—1945 рр.* і був відображений у Женевській конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. як поняття, що визначає важкий злочин проти людства. Конвенція визначає Г. як одну з дій, що здійснюються з наміром знищити,

повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку, а саме: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічних розладів членів цієї групи; в) умисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її; г) заходи, розраховані на запобігання дітородінню в такій групі; г) насильницька передача дітей з однієї групи в ін.

Найбільш відомими прикладами Г. можуть слугувати: знищення індіанців Півн. та Півд. Америки, країн Карибського басейну, аборигенів Австралії й Тасманії в результаті колонізації цих земель, різанина вірмен в Османській імперії в роки *Першої світової війни 1914—1918 рр.*, винищування гітлерівською Німеччиною євреїв та ромів у роки *Другої світової війни 1939—1945 рр.*, масове винищення членів племені тутсі в Руанді у 1994 р.

О. Кучик

Генріх IV (Henri) (14 грудня 1553 р. — 14 травня 1610 р.) — король Франції (1589—1610), видатний державний діяч і дипломат, засновник династії Бурбонів.

Г. був сином першого принца крові Франції Антуана Бурбона і королеви Наварри Жанни д'Альбре. Маги виховувала сина в дусі протестантизму (кальвінізму), через що його подальше життя як наступника франц. трону було сповнене драматизму. Юність Г. проходила в роки релігійних війн, під час яких йому довелося бути свідком і учасником багатьох трагічних сторінок цієї епохи, у т. ч. пережити криваві події ночі св. Варфоломія 24 серпня 1572 р. Під загрозою смерті Г. був змушений перейти у католицизм, однак за першої ж нагоди повернувся до протестантизму (1576) і очолив табір гугенотів. Ще в 1572 р., після смерті матері, він отримав титул наваррського короля, а в 1584 р. оголосив про свої права на франц. престол з огляду на бездітність

короля Генріха III. Однак після вбивства останнього в 1589 р. Г. не вдалося взяти владу через опір т. зв. Католицької ліги, підтримуваної Іспанією і Святим Престолом. У цей складний період Г. проявив якості блискучого політика і дипломата. В умовах війни проти Ліги він опирався не так на воєнну силу, як на переговори, продемонструвавши виняткову гнучкість і схильність до компромісу.

У боротьбі за престол Г. вдалося послабити вплив Іспанії та отримати підтримку Англії. У 1593 р. він здійснив найгучніший акт своєї політичної кар'єри — остаточно зрікся протестантської віри і прийняв причастя за католицьким обрядом. Це стало важливим кроком до національного примирення і в 1594 р. відбулась коронація Г. Ще важливіше значення мав Нантський едикт 1598 р., яким проголошувалася рівність прав католиків і протестантів. Віротерпимість стала провідним принципом внутрішньої політики Г.

Припинення релігійного розбрату дозволило Г. і його помічникам, серед яких провідне місце посідав талановитий М. Сюлії, зосередити зусилля на відбудові та зміцненні зруйнованої війнами Франції. Фінансова, законодавча та адміністративна реформи, стрімкий розвиток торгівлі, промисловості, землеробства, будівництва доріг і каналів — усе це повернуло Францію до лав провідних держав Європи.

У зовнішній політиці Г. став одним з основоположників принципу політичної рівноваги, який дещо пізніше став провідним у європейській політиці. Першочерговим завданням у цьому плані він уважав ліквідацію домінування Габсбургів на континенті. Йому вдалося створити потужну антигабсбурзьку коаліцію за участю впливових нім. князів. Серйозним успіхом політики Г. стало також відновлення позицій Франції у Сх. Середземномор'ї. Підготовлений у 1610 р. похід франц. війська проти Габс-

бургів був зірваний у результаті вбивства Г. католицьким фанатиком.

Ю. Мороз

Гентський договір 1814 р. — мирний договір між США і Великою Британією, підписаний в Генті 24 грудня 1814 р., завершив *Американсько-англійську війну 1812—1814 рр.*

На переговорах у Генті обидві сторони продемонстрували прагнення до укладення миру і, навіть не згадуючи про проблеми, що призвели до вибуху війни, шукали компромісу. В основу договору було покладено принцип відновлення довоєнного стану (*status quo ante bellum*). Відтак Англія погодилась на виведення своїх військ зі захоплених у США р-нів, а також відмовилась від своєї першопочаткової пропозиції створити на кордоні між США і Канадою буферну індіанську державу. Підтверджувалась непорушність кордону, визначеного Версальським мирним договором 1783 р. США надали брит. торговельним суднам право вільного плавання по р. Міссісіпі. Договір не роз'язав усіх суперечностей між обома державами, проте став основою для подальших переговорів з урегулювання спірних питань, зокрема щодо свободи морської торгівлі, використання акваторії Великих Озер, уточнення лінії кордону на деяких ділянках тощо.

Ю. Мороз

Генуезька валютна система — золотодевізна валютна система, яка ґрунтувалась на золоті й одночасно на певній ключовій світовій валюті (брит. фунт стерлінгів, який вільно конвертувався у золото за фіксованим курсом). Запроваджена на економічній *Генуезькій конференції 1922 р.*, почала функціонувати з 1925 р. і проіснувала лише до 1931 р., коли в Європі та США почалась хвиля банківських банкрутств і небувала економічна криза спричинила високий

рівень безробіття та інфляції, обмеження експортно-імпорتنих операцій, роз'єднання країн на окремі валютні блоки: блок фунта стерлінгів, доларова зона, "золотий блок" (зона франка) (див. *валютна зона, валютний блок*), а то й повну автаркію у деяких країнах в економічних та валютних відносинах. За час функціонування Г. в. с. до неї приєдналися понад 40 країн.

Велика Британія не мала у цей період достатньої економічної могутності, щоб виконувати роль гаранта стабільності валютних обмінів, кредитора дефіциту торгового балансу країн-боржників, тоді як США не бажали взяти на себе тягар світового лідерства у підтриманні стабільного світового монетарного порядку, хоча мали потенційні економічні та фінансові ресурси, що зрештою призвело до світової економічної депресії, обмеження зовнішньої торгівлі та відкритого військово-політичного конфлікту під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Цим завершилась епоха прив'язки світової *валютної системи* до брит. фунта стерлінгів.

Ю. Біленко

Генуезька конференція 1922 р. — міжнародна конференція представників 29 європейських держав і 5 брит. домініонів, що відбулася 10 квітня — 19 травня 1922 р. у Генуї (Італія). Від участі у Конференції відмовилися США через ізоляціоністську політику адміністрації В. Гардінга (були представлені спостерігачем). Г. к. скликали для врегулювання повоєнних фінансових і економічних питань та відновлення міжнародної торгівлі. Для обговорення питань, які виносилися на розгляд Конференції, було створено чотири комісії — політичну, фінансову, економічну і транспортну. Головним питанням Г. к. стала проблема виплати урядом РСФРР усіх боргів царського і Тимчасового урядів (19 млрд рублів золотом), повернення іноземцям їх власності у Росії або компенсація вартості націоналізованих підприємств. Делегація Радянської Росії

погодилася визнати довоснні борги і здати в оренду або концесію колишнім власникам деякі з націоналізованих підприємств, але водночас зажадала відшкодування збитків від іноземної *інтервенції* (39 млрд рублів золотом), анулювання воєнних боргів і відсотків від них, визнання Радянської Росії *де-юре* і надання їй кредитів для відбудови зруйнованого господарства. Внаслідок брит.-франц. суперечностей і позиції радянської делегації фінансово-економічні питання, які підіймали на Г. к., не були вирішені, частина їх була перенесена на розгляд Гаазької конференції 1922 р. У ході Г. к. між Радянською Росією і Німеччиною був укладений *Рапальський договір 1922 р.*

Я. Малик

Геополітика — одна з теорій науки про *міжнародні відносини* в рамках *політичного реалізму*. На початках становлення характеризувалася відносною монофакторністю (географічний детермінізм). Досліджує взаємозв'язок між природою та силою, однак під силою розуміють контроль політично визначених частин простору, який здійснюється завдяки транспортним і комунікаційним системам.

У другій пол. XIX — першій пол. XX ст. надала імперіалістичній політиці великих держав (Велика Британія, Франція, США, Німеччина, Італія, Росія, Японія) теоретичне обґрунтування й створила нормативну базу для її втілення, причому геостратегічне положення кожної з них дозволяло обґрунтувати перевагу морського чи континентального характеру експансії.

Ранніми представниками Г. були амер. адмірал Альфред Мехен ("Вплив влади на морі на історію", 1890), нім. географ Фрідріх Ратцель ("Політична географія", 1897), англ. географ Галфорд Маккіндер ("Географічна вісь історії", 1904), швед. географ і політик Рудольф Челлен ("Держава як життєва форма", 1917), який запровадив поняття "геополітика", й італ. генерал ВПС

Джуліо Дуе (“Панування у повітрі”, 1921). У 1920—1940 рр. у Німеччині, під керівництвом нім. офіцера і географа Карла Гаусгофера, було зроблено спробу утвердити Г. як самостійну наукову дисципліну. Головним друкованим органом з проблем Г. став журнал “*Zeitschrift für Geopolitik*” (1924—1944). Інструменталізація Г. націонал-соціалізмом, детермінізм якої легко поєднувався з принципом фюрерства і расовою ідеологією, призвела до дискредитації і табуїзації Г. аж до 80-х років ХХ ст., коли вона відродилася як “критична” або “нова геополітика”.

Прискорення технологічного прогресу спричинило суттєве зменшення ролі географічних факторів у *міжнародних відносинах*. Сьогодні “нова Г.” демонструє тісну спорідненість не лише з критичними міжнародними відносинами (критицизмом), міжнародною політичною економією, але й соціал-конструктивізмом і зосереджується на особливостях формування нових видів простору внаслідок “стирання” меж класичних (у етатистському розумінні) його видів, причому останнє розглядається в контексті процесів глобалізації і фрагментації. У сучасний геополітичний дискурс варто також зарахувати дискусію щодо глобального міста (Мануель Кастелс, Саскія Сассен, Едвард Соя), яка базується на припущенні, що глобальні міста виступатимуть у міжнародних відносинах майбутнього як важливі політичні актори.

Р. Романюк

Герб державний — офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її історичні, національні, соціальні та ін. традиції й особливості. В Україні історія Г. д. сягає часів Київської Русі. Головним елементом герба був тризуб — знак княжої влади Рюриковичів. Він же став головним елементом і Г. д. УНР, затвердженого у березні 1918 р. В УРСР Г. д. було запроваджено Конституцією 1919 р. Він складався

з зображення на червоному тлі у променях сонця золотих серпа і молота, оточених вінком з колосся і написом рос. та укр. мовами “УСРР” та “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” Після прийняття Конституції УРСР 1937 р. графічне і кольорове зображення Г. д. було видозмінено.

З проголошенням незалежності України (1991) її малим Г. д. став тризуб. Згідно з Постановою ВР України від 11 лютого 1992 р., зображення Г. д. України міститься на печатках органів державної влади, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим дотриманням пропорцій зображення герба. Відповідно до Статті 20 Конституції України, передбачено затвердити великий Г. д. з урахуванням малого Г. д. України та герба Війська Запорозького. Головним елементом великого Г. д. України є Знак Княжої держави Володимира Великого (малий Г. д. України).

Я. Малик

Гі Мун Пан (13 червня 1944 р.) — корейський державний діяч та дипломат, 8-й Генеральний секретар *ООН* (від 2007 р.). Народився у м. Чхунджу, Півд. Корея.

Освіту здобув у Сеульському ун-ті (1970) та Школі державного управління ім. *Дж. Кеннеді* при Гарвардському ун-ті (1985). Має ступені бакалавра *міжнародних відносин*, магістра державного управління.

У 1990—1992 рр. — завідувач відділу країн Півн. Америки МЗС Республіки Корея, у 1992 р. призначений заступником голови спільної комісії Півн. й Півд. Кореї з ядерного контролю. З 1995 р. — заступник міністра закордонних справ Республіки Корея з питань політичного планування і зв'язків з міжнародними організаціями, одночасно — радник президента з питань національної безпеки.

З 2000 р. — заступник міністра закордонних справ Республіки Корея. 2001—2003 рр. займав посаду глави канцелярії голови

ГА ООН. У січні 2004 р. призначений міністром закордонних справ і торгівлі Республіки Корея. У 2004 р. — радник президента Республіки Корея з питань зовнішньої політики.

На переговорах відіграв провідну роль у досягненні домовленості щодо мирного врегулювання ядерної проблеми на Корейському п-ві.

У грудні 2006 р. обраний Генеральним секретарем ООН.

О. Гогоша

Гібралтар — заморська територія Великої Британії, розташована на півд. краї Іберійського п-ва над входом у Гібралтарську протоку. Член *Співдружності Націй*. Населення, за оцінкою на 2005 р., близько 28 тис. осіб. Офіційна мова — англ. Головою держави є англ. королева, яку представляє у Г. губернатор, що призначається брит. урядом.

Під час війни за “іспанську спадщину” (див. *Іспанська спадщина та війна за неї*) у серпні 1704 р. Г. захопили англійці. За *Утрехтським договором 1713 р.*, Іспанія визнала англ. суверенітет над Г. Договір передбачав також, що Велика Британія повинна запропонувати Г. Іспанії, якщо вирішить відмовитися від володіння ним.

У 1779—1783 рр. Іспанія, що скористалася війною північноамер. колоній Англії за незалежність, безуспішно намагалася повернути Г. Він став для Англії важливою військово-морською базою, яка контролювала вхід у Середземне море.

У 1950-ті роки Іспанія, що перебувала під владою авторитарного режиму *Ф. Франко*, відновила спроби повернути Г. Зокрема, у 1954 р. Мадрид жорстко обмежив сполучення між Г. та Іспанією. У 1964 р. уряд Англії розглядав можливість надання Г. незалежності. Натомість Іспанія, що виступила проти цього, зуміла у 1965 р. домогтися підтримки своєї позиції ООН. На *референдумі* у вересні 1967 р. величез-

на більшість мешканців Г. (12 138 голосів проти 44) висловилися на користь збереження брит. суверенітету. Відтак Лондон відмовився від ідеї надання Г. незалежності. У відповідь у 1969 р. Мадрид заклав кордон між Іспанією та Г. Повністю його було відкрито у 1985 р., після вступу Іспанії до ЄС.

З кін. 1980-х років уряди Великої Британії та Іспанії обговорювали різні варіанти встановлення спільного суверенітету над Г. У 1991 р. Сполучене Королівство вивело свої збройні сили з Г. На новому референдумі, проведеному у Г., його мешканці більшістю у 98,97 % голосів проти 1,03 % відкинули ідею спільного англо-іспан. суверенітету. Як наслідок, англ. уряд декларував, що Г. ніколи не перейде під суверенітет ін. держави всупереч волі його мешканців. На референдумі 30 листопада 2006 р. більшість мешканців Г. підтримала його нову конституцію, що передбачає право народу Г. на самовизначення.

У вересні 2006 р. у Кордобі (Іспанія) було укладено угоду між Англією, Іспанією та Г., що врегулювала деякі складові взаємин між Іспанією та Г. Проте питання про статус Г. залишається предметом суперечки між Іспанією та Великою Британією.

В. Кушнір

Гімн державний — офіційна пісня або ін. музичний твір, що в музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу і є офіційним символом держави.

УНР у 1917—1920 рр. та УРСР в 1917—1944 рр. формально не мали Г. д. В УНР функцію Г. д. виконували національно-патріотичні гімни різних авторів, а в УРСР, як і в усьому СРСР, — партійний гімн комуністів “Інтернаціонал”. Гімн УРСР “Живи, Україно, прекрасна і сильна” (текст М. Бажана і П. Тичини, музика — авторського колективу під керівництвом А. Лебединця) був офіційно затверджений 1945 р. у зв’язку з виходом СРСР на міжнародну арену.

З проголошенням державної незалежності України (1991), за Указом Президії ВР України “Про державний гімн України” від 15 січня 1992 р., Г. д. було затверджено національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського “Ще не вмерла України ні слава, ні воля”. Це саме положення міститься у Конституції України 1996 р. (Стаття 20). Порядок використання Г. д. регулюється законом.

Я. Малик

Гітлер (Hitler) Адольф (20 квітня 1889 р. — 30 квітня 1945 р.) — нім. державний і політичний діяч, лідер нацистської партії, рейхсканцлер Німеччини (1933—1945).

Народився у Браунау-ам-Інн (Австрія) у сім'ї чиновника митної служби А. Шикльгрубера, який у 1876 р. змінив своє прізвище на прізвище вітчима — Гітлер. Під час навчання у школі не вирізнявся успіхами і навіть не отримав атестату про середню освіту. Безрезультатно завершилися його спроби вступити до Віденської академії мистецтв.

У 19 років залишився сиротою. 1909 р. переїхав до Відня у пошуках заробітку, жив на сирітську пенсію, а також з продажу своїх картин і листівок. У 1913 р. перебрався до Мюнхена, на поч. *Першої світової війни 1914—1918 рр.* вступив добровольцем до нім. армії, відзначився у боях, двічі був нагороджений Залізним Хрестом. Після війни залишався в армії до 1920 р.

У вересні 1919 р. в Мюнхені вступив до Нім. робітничої партії, яку за його ініціативою у квітні 1920 р. було перетворено на НСДАП. Досить швидко завдяки ораторським та організаційним здібностям здобув лідерство, а в червні 1921 р. став головою партії. Для підтримки порядку в партії та придушення опонентів створив штурмові загони СА, за допомогою яких 8—9 листопада 1923 р. здійснив спробу

взяти під контроль уряд Баварії (“Півний путч”). Однак місцева поліція придушила путч, а Г. і його спільники були заарештовані. За звинуваченням у державній зраді Г. засудили до п'яти років позбавлення волі, однак через шість місяців у грудні 1924 р. він був звільнений. На той час уряд заборонив діяльність НСДАП і нацистську пропаганду, а Г. — публічні виступи. Свої основні ідеї щодо майбутнього Німеччини він виклав у книзі “Моя боротьба”, над якою почав працювати ще у в'язниці. У праці висвітлювалася політична філософія нацизму, що була сумішшю націоналістичних, расистських, антикомуністичних та антисемітських гасел і обґрунтовувала ідеї вищості нім. нації та необхідності розширення її “життєвого простору”.

Світова економічна криза 1929 р. безпосередньо вплинула на економічне та політичне життя Німеччини. Широке використання демагогічних гасел дозволило НСДАП на виборах 1929 р. стати другою партією за кількістю місць у рейхстазі. Водночас вона здобула широку підтримку армії й крупних промисловців. У лютому 1932 р. Г. отримав нім. громадянство і брав участь у президентських виборах, які програв П. Гінденбургу.

На парламентських виборах 1932 р. НСДАП отримала відносну більшість голосів, що дозволило Г. у січні 1933 р. стати канцлером і впродовж року домогтися встановлення в Німеччині нацистської диктатури. Усі політичні партії та громадські об'єднання ненацистського спрямування були заборонені, діяльність державних органів ставилася під контроль НСДАП. Основних політичних конкурентів по партії Г. позбувся 30 червня 1934 р. під час “Ночі довгих ножів”, коли загони СС і таємної поліції арештували і фізично знищили багатьох провідних нацистів, включно з головою СА Е. Ремом.

Після смерті П. Гінденбурга у серпні 1934 р. функції президента і канцлера були об'єднані в руках Г., який став верховним

лідером нації — фюрером Третього рейху. Почалася нацифікація і милітаризація країн, євреї і противники нацистської ідеології жорстко переслідувались таємною політичною поліцією (гестапо), в межах СС була створена система концентраційних таборів, в яких “вороги нації” були приречені на загибель, насамперед комуністи і соціал-демократи, ін. “неблагонадійні” особи, представники “нижчих рас”. Г. безперешкодно озброював Німеччину, порушуючи норми *Версальського мирного договору 1919 р.*, і водночас публічно заперечував прагнення до військового реваншу. Лідери Англії та Франції своїм основним ворогом вважали СРСР і розглядали сильну Німеччину як противагу радянській державі. Тому їхня “умиротворення політика” спрямовувалася на уникнення безпосереднього конфлікту з Німеччиною з розрахунком у перспективі використати цю державу в боротьбі проти СРСР.

Поступливість зах. держав дала змогу Г. ремілітаризувати Рейнську обл. (березень 1936 р.), здійснити *аншлюс* Австрії (березень 1938 р.) та приєднати до Німеччини Судетську обл. Чехословаччини (вересень 1938 р.). У березні 1939 р. Німеччина окупувала Чехію та анексувала литовську обл. Клайпеду, зміцнюючи свої зовнішньополітичні позиції. Г. уклав союзу угоду з Італією (т. зв. Вись Берлін — Рим, жовтень 1936 р.), договір з Японією про співробітництво у боротьбі проти Комуністичного інтернаціоналу (т. зв. Антиконтинентський пакт, листопад 1936 р.), договір з Італією про військово-політичне співробітництво (т. зв. Сталевий пакт, травень 1939 р.), пакт з СРСР про ненапад (т. зв. *Ріббентропа — Молотова пакт*, серпень 1939 р.).

Напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. став поч. *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Війська Г. окупували Польщу (вересень 1939 р.), Норвегію та Данію (квітень 1940 р.), Бельгію, Голландію та Люксембург (травень 1940 р.), завдали по-

разки Франції (червень 1940 р.), захопили Югославію та Грецію (квітень 1941 р.), а у червні 1941 р. напали на СРСР і окупували значну частину його території, в т. ч. Україну. На окупованих землях, насамперед на території СРСР та ін. слов'янських країн, було встановлено режим жорсткого терору, масового винищення мирного населення або перетворення його на безправну “робочу силу”, яка має працювати задля добробуту “вищої арійської раси”. За наказом Г. було організовано також *геноцид* євреїв і ромів.

Як Верховний головнокомандувач збройних сил Німеччини Г. особисто очолював і контролював проведення всіх військових операцій. Однак у результаті об'єднаних зусиль країн *антигітлерівської коаліції* Німеччина зазнала поразки на всіх фронтах і капітулювала 8 травня 1945 р. Г. закінчив життя самогубством 30 квітня 1945 р. На *Нюрнберзькому процесі 1945—1946 рр.* був визнаний головним *воєнним злочинцем*.

С. Пик

Гладстон (Gladstone) Вільям Еварт (29 грудня 1809 р. — 19 травня 1898 р.) — брит. державний і політичний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894).

Народився в сім'ї багатого торговця. Освіту отримав в Ітоні (1828) та Оксфорді (1832). У грудні 1832 р. обраний депутатом парламенту від партії торі. З 1834 р. — на різних урядових посадах: заступник міністра фінансів, заступник міністра колоній, заступник міністра торгівлі. У 1843 р. вперше увійшов до складу кабінету як міністр торгівлі. Незабаром почався його відхід від консерваторів, який завершився призначенням Г. у 1852 р. міністром фінансів в уряді вігів. У подальшому неодноразово займав міністерські посади, а в 1866 р. очолив Ліберальну партію і як її лідер чотири рази формував уряд Великої Британії (цей своєрідний рекорд ніколи не був перевершений).

Зовнішня політика кабінетів Г. відзначалась традиційним для Великої Британії експансіонізмом, прагненням розширення імперії та зміцнення її позицій у світі. Так, у 1874 р. Англія завершила захоплення Гамбії, у 1882 р. окупувала Єгипет, у 1885 р. встановила протекторат над Бечуаналендом (сучасна Ботсвана) та державами на території сучасних Замбії і Зімбабве. У 90-х роках ХХ ст. завершилися війни проти держави Ашанті, на землях якої було утворено колонію Золотий Берег (сучасна Гана). Водночас Г. наполегливо домагався самоврядування для Ірландії, вважаючи це одним із найголовніших своїх завдань. Після відставки свого останнього уряду відійшов від політичної діяльності.

Ю. Мороз

Глобальні проблеми людства — проблеми, невирішення яких загрожує чи може загрожувати розвитку й існуванню людства. Приклади сучасних Г. п. л.: локальні конфлікти, розповсюдження зброї масового знищення (ядерної, хімічної, біологічної тощо), що може призвести до початку нової світової війни, неконтрольоване забруднення довкілля, обмежені кількості доступних для використання та важливих для підтримання нормального життя людей ресурсів (енергетичних, харчових та ін.) на Землі, нерівномірність розвитку різних народів і націй у сферах економіки та культури, що породжує чи може породжувати бідність, голод, епідемії (СНІД, “пташиний” і “свинячий” грип, ебола тощо), перенаселення в окремих регіонах світу, тероризм, поширення та вживання наркотичних і ін. шкідливих для здоров’я та життя людей речовин тощо.

За основними причинами виникнення Г. п. л. умовно можна поділити на дві групи: природного характеру (напр., можливе зіткнення Землі з ін. космічним тілом) та спричинені діяльністю людей (напр., глобальне забруднення атмосфери й гідросфери

Землі). Будь-яка Г. п. л. може спричинити виникнення ін. Г. п. л., через що діяльність людей на нашій планеті, особливо тепер, у період стрімкого розвитку людства, повинна бути чітко продумана та суворо виважена. У вирішенні Г. п. л. велику роль відіграють *міжнародні організації* як координатори діяльності великих груп людей.

І. Ковалів

Глухівські статті 1669 р. — договір між новообраним гетьманом Д. Многогрішним і представниками московського царя про політичне та правове становище України, підписаний у Глухові 16 березня 1669 р. Статті містили 27 пунктів. Починалися вони з підтвердження “прав і вольностей” укр. народу, закріплених у попередніх договорах. Цим визначався автономний статус Гетьманщини у складі Московської держави. У Гетьманщині зберігалось воєводське правління, хоча кількість рос. воєвод значно зменшувалася — вони залишалися тільки в Києві, Ніжині, Переяславі та Чернігові, їхні функції обмежувалися лише командуванням гарнізонами. Кількість реєстрового козацького війська становила 30 тис. Гетьман діставав право клопотати перед царським урядом про надання укр. козацькій старшині дворянських звань. Однак Г. с. містили і ряд обмежень автономних прав Лівобережної України. Хоча обумовлювалася обов’язкова участь укр. делегатів у дипломатичних справах Москви, однак гетьман не мав права підтримувати безпосередні дипломатичні зносини з іноземними державами, заборонялося вивозити з Гетьманщини в Росію горілку і тютюн, щоб не підривати рос. державної монополії на ці товари. Ці та ін. обмеження повинні були забезпечити “вічне підданство” Лівобережної України рос. цареві.

Я. Малик

Голокост (грец. holos — загальний, kaus — який спалює) — переслідування та

екстермінація євреїв нацистами. Цей термін вживається також ширше для позначення масового, систематичного й спланованого винищення нацистами “небажаних людей” — передусім євреїв, а також ромів, психічно хворих, політичних інакодумців (зокрема комуністів), гомосексуалістів, свідків Єгови й частково слов’ян (інтелігенції та радянських *військовополонених*). Замість слова “Г.”, яке євреї вважають невідповідним через дослівне значення слова і через те, що цей термін застосовувався деякими дослідниками й політичними діячами для позначення ін. масових убивств (у Руанді, Камбоджі, а також вірмен в Османській імперії та ін.), вони вживають термін Шоа (Shoah, а також Shoa, Sho’ah), що на івриті означає “знищення, розруха”, а роми — “по-раймос”, що означає “пожирання”.

Дослідники Г. виділяють його чотири фази. На першій фазі визначалося, кого саме вважати євреєм. Відповідно до нацистської ідеології, до євреїв зараховували не за релігійною, а за расовою ознакою. Друга фаза — економічна *дискримінація*. Вона почалась у Німеччині через місяць після того, як А. Гітлер став канцлером. Низкою законів 1933—1938 рр. їм утруднювали матеріальне існування та поступово виключали з функціонування у суспільстві. Починалося з *бойкотів* і нападів на єврейські підприємства та крамниці. Згодом євреям заборонили працювати в ун-тах, на державній службі, у судах, лікарями та юристами. Нюрнберзькими законами 1935 р. їх позбавили громадянства і заборонили одружуватися з неєвреями. Згодом євреям було заборонено користуватися громадськими місцями (парками, музеями, бібліотеками, школами) та транспортом. Третьою фазою стала концентрація єврейського населення в чітко визначених частинах населених пунктів — гетто, де його було фізично відокремлено від решти громадян. Постачання продуктів і товарів до гетто повністю контролювалося нацистами.

Дискримінаційне законодавство і практика переслідування євреїв існували і в державах — союзниця Німеччини — Італії (1938), Угорщині (1938), Румунії (1937), а також після *аншлюсу* в Австрії (1938) й з 1939 р. — у Чехословаччині.

Політика щодо євреїв переносилася і на захоплені під час війни території. Із просуванням нацистів на Схід почалася четверта фаза — фізичне винищення євреїв. У Польщі та СРСР за фаш. армією йшли спецзагони СС, які масово розстрілювали євреїв та ромів. У січні 1942 р. було ухвалено план “остаточного вирішення єврейського питання” — винищення євреїв з усіх окупованих територій у таборах на завойованих землях. Табори поділялися на табори смерті й табори, в яких екстермінація поєднувалася із виснажливою працею ув’язнених (т. зв. винищення за допомогою роботи). В’язнів концтаборів використовували також для медичних експериментів. До найбільших таборів належали: Аушвіц (Освенцім)-Біркенау, Майданек, Треблінка, Треблінка II, Белжець, Собібор, Бухенвальд, Дахау. Більшість таборів містилася на території Генерального губернаторства, в межах сучасної Польщі. Екстермінація євреїв продовжувалася до травня 1945 р.

Кількість жертв Г. достеменно не встановлена. Вважається, що у таборах загинуло близько 3—4 млн євреїв, а загалом у *Другій світовій війні 1939—1945 рр.* загинуло близько 6 млн євреїв (із 9,5 млн, які були до війни). Це становить 13 % від загальних військових і цивільних втрат під час війни. Крім цього, знищено 1—1,5 млн політичних дисидентів (у т. ч. й комуністів), 200—800 тис. ромів, 200—300 тис. психічно хворих, 10—25 тис. гомосексуалістів, 2 тис. свідків Єгови, а також від 3,5 до 6 млн цивільних слов’ян і 2,5—4 млн радянських *військовополонених*.

Зважаючи на появу тверджень, що заперечують факт Г., законодавство деяких країн

(зокрема Австрії, Литви, Польщі, Чехії) класифікує таке заперечення як злочин.

Х. Чушак

Горбачов Михайло Сергійович (2 березня 1931 р.) — радянський державний та партійний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС (1985—1991), Президент СРСР (1990—1991).

Народився у Ставропольському краї в селянській сім'ї. В 1955 р. закінчив юрид. ф-т Московського ун-ту ім. М. Ломоносова, 1967 р. — агрономічний ф-т Ставропольського сільськогосподарського ін-ту. З 1952 р. — чл. КПРС. 1956—1962 рр. — працював у комсомольських органах Ставропольського краю, 1962—1978 рр. — в органах КПРС краю, у т. ч. з 1970 р. — 1-й секретар крайкому партії. З 1978 р. — секретар ЦК КПРС, одночасно з 1980 р. — чл. Політбюро ЦК КПРС. У ВР СРСР очолював комісію із закордонних справ (1984—1985). У березні 1985 р. став Генеральним секретарем ЦК КПРС. 1989—1990 рр. — Голова ВР СРСР, у березні 1990 р. обраний Президентом СРСР.

Започаткував низку реформ радянської політичної та економічної системи, відомих під гаслами “перебудова”, “гласність”, “нове політичне мислення”. Останнє з них прямо стосувалося також зовнішньої політики СРСР і передбачало припинення міжблокової конфронтації, дезидеологізацію міжнародних відносин, переведення їх у режим діалогу, відкритості та партнерства, а також активізацію зусиль зі взаємного скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Реалізація цього курсу дозволила підписати у 1987 р. договір між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності, а в 1991 р. — *СНО-І*. Ці договори стали реальними кроками, що різко зменшували арсенали наступальної зброї головних ядерних держав. Не менше значення мав безпрецедентний факт згоди сторін на інспектування на своїй території

об'єктів, які підпадали під дію вказаних договорів.

Водночас лібералізація радянського політичного режиму, курс на розвиток демократії, відмова КПРС від монополії на владу (1988), поч. становлення багатопартійності, перші парламентські вибори (1989) на альтернативній основі — все це створювало якісно нову політичну ситуацію в усьому “соціалістичному таборі”. У 1989 р. в одній за одною країнах Сх. блоку відбулись демократичні вибори, за результатами яких до влади приходили некомуністичні партії. Керівництво СРСР на чолі з Г. не втручалося в політичні процеси цих країн, а в 1990 р. погодилось на об'єднання Німеччини. У листопаді того ж року Г. було відзначено *Нобелівською премією миру*. У 1991 р. припинила своє існування *ОВД* та Рада економічної взаємодопомоги. “Холодна війна” закінчилась остаточно.

У цей період Г. зосередив свою увагу на завданні збереження СРСР. Однак його зусилля щодо розробки нового Союзного договору з республіками СРСР викликали сильну протидію з боку консервативних сил у керівництві країни, які в серпні 1991 р. зробили спробу державного перевороту. Реакцією на ці події стало проголошення незалежності України (24 серпня) та Білорусі (25 серпня), що прискорило розпочатий ще в 1990 р. процес дезінтеграції СРСР. У грудні 1991 р. керівники Білорусі, Росії та України констатували факт припинення існування СРСР, і 25 грудня 1991 р. Г. залишив посаду президента. Згодом заснував і очолив Міжнародний фонд соціально-економічних і політичних досліджень (“Горбачов-фонд”), безуспішно балотувався на посаду Президента РФ (1996), був обраний головою Рос. об'єднаної соціал-демократичної партії (2000).

Ю. Мороз

Грищенко Костянтин Іванович (28 жовтня 1953 р.) — укр. державний діяч і дипломат.

Нар. у Києві. Закінчив Московський державний ін-т міжнародних відносин (ф-т міжнародного права (1970—1975). 1975—1976 рр. — слухач курсів перекладачів *ООН* (Москва). Дипломатичну діяльність розпочав у Секретаріаті ООН (Нью-Йорк), де працював з 1976 по 1981 рр. 1981—1985 рр. — аташе, 3-й секретар Консульського управління МЗС СРСР. 1985—1990 рр. — віце-консул, консул Генерального консульства СРСР у Монреалі. 1990—1992 рр. — 1-й секретар Управління з проблем обмеження озброєнь та роззброєння МЗС СРСР. Після здобуття Україною незалежності повернувся до Києва і працював у МЗС України. З 1993 р. — начальник Управління контролю над озброєннями та роззброєння МЗС України. Одночасно представляв Україну у Спільній комісії з виконання та інспекцій у зв'язку з *СНО-1*, очолював делегації України на сесіях Спеціальної контрольної комісії, створеної за Договором між СРСР та США про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності та у Постійній консультативній комісії, створеній за *Радянсько-американським договором про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО)*.

У 1995—1998 рр. — заступник міністра закордонних справ України, безпосередньо відповідав за питання контролю над озброєннями і роззброєння, європейської безпеки, співпраці в рамках *СНД* та розвиток двосторонніх відносин України з Росією, країнами Близького і Середнього Сходу, Азії, Африки та Тихоокеанського регіону. Очолював укр. делегацію на переговорах з питань *делімітації* державного кордону України з Росією, Білоруссю та Молдовою, був учасником переговорного процесу з питань розподілу Чорноморського флоту. В цей період очолював також Національний комітет України з питань роззброєння, був заступником голови Урядової комісії з політики експортного контролю, одним із засновників Женевського центру політики в галузі безпеки.

У 1998—2000 рр. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія, глава Місії України при *НАТО*, а також за сумісництвом посол України в Королівстві Нідерланди та у Великому Герцогстві Люксембург та постійний представник України при Організації із заборони хімічної зброї.

28 січня 2000 р. — 2 вересня 2003 р. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в США; Надзвичайний і Повноважний Посол України в Антигуа і Барбуда (24 вересня 2001 р. — 2 вересня 2003 р.; за сумісництвом); постійний спостерігач від України в *ОАД*. Чл. Консультативної ради з питань роззброєння при Генеральному секретарі ООН (1999—2003). Чл. колегії уповноважених при Комісії ООН зі спостережень, контролю та інспекцій в Іраку (2000—2003). 2 вересня 2003 р. — 3 лютого 2005 р. — міністр закордонних справ України. Чл. Ради національної безпеки і оборони України (вересень 2003 р. — лютий 2005 р.); чл. Антикризисового центру (листопад 2003 р. — червень 2005 р.), радник прем'єр-міністра України (жовтень 2006 р. — грудень 2007 р.). З 2008 р. — Надзвичайний і Повноважний Посол України у РФ. З 2010 р. — міністр закордонних справ України.

Володіє англ., франц. мовами. Нагороджений Орденом “За заслуги” III (вересень 1998 р.) і II (жовтень 2003 р.) ступенів.

М. Мальський

Гродненський трактат 1793 р. — договір між Рос. імперією і Річчю Посполитою, укладений на підставі Петербурзької таємної конвенції між Росією та Пруссією від 23 січня 1793 р. у справі 2-го поділу Польщі. Підписаний 11 (22) липня 1793 р., ратифікований 17 серпня 1793 р. останнім сеймом Речі Посполитої, що засідав у м. Гродно (тепер — Республіка Білорусь). Г. т. закріпив перехід до Росії частини території, що раніше входила до складу Польщі — земель Правобережної України (значна частина

Волині, Київщина, Поділля, Брацлавщина, Полісся), а також Центр. Білорусі, включаючи Мінськ, загальною площею 250 тис. км² з населенням понад 3 млн осіб.

Я. Малик

Громико Андрій Андрійович (5 липня 1909 р. — 2 липня 1989 р.) — радянський державний і політичний діяч, дипломат, науковець.

Народився у с. Старі Громики Гомельського повіту Могильовської губернії. Освіту здобув у Мінському сільськогосподарському ін-ті, який закінчив у 1932 р., доктор економічних наук (1956). У 1931 р. вступив у ВКП(б). З 1936 р. — старший науковий співробітник Ін-ту економіки Академії наук СРСР. У 1939 р. розпочинає кар'єру дипломата, займаючи посаду завідувача відділу амер. країн НКЗС СРСР. Того ж року призначений радником *посольства* СРСР в США. У 1943—1946 рр. — посол у США і одночасно посланник на Кубі. Очолював радянську делегацію на *Думбартон-Окській конференції 1944 р.*, був керівником делегації на *Сан-Франциській конференції 1945 р.* Брав участь у роботі *Кримської і Потсдамської (Берлінської) конференцій 1945 р.* У 1946 р. — 1-й постійний представник СРСР при ООН і одночасно заступник міністра закордонних справ СРСР (1946—1948). Пізніше очолював делегації СРСР на 22 сесіях ГА ООН.

У 1949—1952 рр. — перший заступник міністра закордонних справ СРСР, з 1952 р. по 1953 р. — посол у Лондоні, в 1953 р. знову повертається на посаду першого заступника міністра. З лютого 1957 р. по 1985 р. — міністр закордонних справ СРСР.

До успіхів радянської дипломатії 1960-х років належать підписаний *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963 р.*, переговори щодо якого тривали ще з 1958 р., і особливо — *ДНЯЗ*, підписаний 1 липня 1968 р. “Він показав, — говорив

Г., — що зі США та Англією, двома стовпами *НАТО*, ми можемо вирішити важливу проблему. Після підписання в Сан-Франциско Статуту ООН це був другий за значенням підпис під історичним документом”. Третім за значущістю своїм досягненням Г. вважав угоди, підписані зі США в 1972—1973 рр., особливо договори щодо *ОСО-1*.

Істотно оздоровили світову обстановку підписані 18 червня 1979 р. Договори *ОСО-2*, важливу роль у підготовці яких відіграли переговори Г. з тодішнім державним секретарем США С. Венсом, а також з президентом *Дж. Картером* у 1977—1979 рр. Особливе значення Г. надавав проблемам Центр. Європи, головною з яких не без підстав вважав нім. питання. Історичними можна назвати угоди СРСР, Польщі і Чехословаччини з ФРН в 1970—1973 рр., а також чотиристоронню угоду щодо Зах. Берліна. Саме ці документи і зусилля, що передували ним, розчистили шлях до “розрядки” і скликання *НБСЄ*. Підписаний у серпні 1975 р. в столиці Фінляндії Гельсінкі Заключний акт НБСЄ мав уже не стільки європейський, скільки світовий масштаб. Він став, по суті, кодексом поведінки європейських держав, США і Канади в ключових сферах взаємин, включаючи військово-політичну. Була закріплена непорушність післявоєнних кордонів у Європі, чому Г. надавав особливе значення, створено передумови для зміцнення стабільності та безпеки в Європі.

Зовнішню політику *М. Горбачова* періоду перебудови Г. сприйняв неоднозначно. Він вважав її надмірно і невинувато постушливою. Результатом цього, на його думку, стало різке послаблення позицій СРСР, його ролі та місця в *міжнародних відносинах*. З того часу його усунули від реального впливу на зовнішньополітичну діяльність, обравши на почесний, але малозначущий пост Голови Президії ВР СРСР. З жовтня 1988 р. пішов на пенсію.

О. Кучик

Гроцій (Hugo Grotius) Гуго (10 квітня 1583 р. — 28 серпня 1645 р.) — нідерланд. юрист, історик, соціолог, філософ, дипломат і політичний мислитель.

Народився 10 квітня 1583 р. у Делфті на півдні Голландії в сім'ї юристів. У віці 11 років вступив до Лейденського ун-ту, після закінчення якого (1598) був запрошений супроводжувати в дипломатичній подорожі до Франції великого пенсіонарія Яна ван Олденбарневелта. Після цієї подорожі в 1599 р. Орлеанський ун-т надав Г. ступінь доктора права. У 1601 р. Г. був призначений офіційним історіографом Голландії, у 1605 р. став радником Я. ван Олденбарневелта та генеральним скарбником Голландії, Зеландії та Фрісландії, а згодом і міським головою Роттердама. Впродовж 1604—1605 рр. Г. підготував об'ємний трактат із робочою назвою “Про Індії”, в якому, шукаючи виправдання для права голландців на захоплення іспан. володінь, Г. звернувся до природного права та до принципу справедливості. Цей трактат у повному обсязі не був опублікований за життя Г., а побачив світ щойно в 1864 р. під назвою “Про право захоплення”. Натомість, одна з глав трактату вийшла ще в 1609 р. під заголовком “Вільне море”. У ньому було сформульовано принцип, за яким море має бути міжнародною територією. Усі народи мають право використовувати його для морської торгівлі і ніхто не може мати монополії на плавання по морях. Такі погляди контрастували з англ. концепцією, яка проголошувала свій суверенітет над водами навколо Брит. о-вів, а деякі дослідники навіть намагалися довести, що морська територія юрид. може мати властивості суші. У 1618 р. відбувся різкий поворот у долі Г., який разом із Я. ван Олденбарневелтом взяв участь у релігійній боротьбі між армініанами та ортодоксальними кальвіністами. Г. та великий пенсіонарій підтримували армініан, а на боці ортодоксальних кальвіністів виступив сам статхаудер

Об'єднаних провінцій Моріц Нассауський, принц Оранський. Армініани зазнали поразки і Я. ван Олденбарневелта було страчено у 1619 р., а його протеже — Г. — засуджено до довічного ув'язнення. У 1621 р. Г. вдалося втекти з в'язниці й отримати притулок у Франції. В Парижі його зустріли прихильно — для Г. була виділена королівська пенсія від Людовіка XIII. Ще у в'язниці Г. розпочав написання великого трактату “Про право війни та миру у трьох книгах”, який був завершений у 1625 р. У ньому Г. розробив систему принципів природного права, обов'язкових для усіх людей і народів без огляду на місцеві звичаї. Відповідно до неї Г. розумів право як багатопланове явище, причому, окрім природного права, він виділяв ще й право волеустановлене (таке, що має за своє джерело волю). Останнє поділяв на право людське та право божественне. Людське право складається з внутрішньодержавного (такого, що походить від цивільної влади) та права народів (фактично, міжнародного права). Оскільки обидва види людського права є похідними від природного, то мають йому відповідати. Мало того, останньому повинно бути відповідним навіть встановлене божественне право (релігійні приписи). Що стосується війни, то вона не забороняється ні природним, ні людським, ні навіть божественним правом, оскільки “за природою, кожен є захисником свого права”. Ін. справа, чи всі війни є справедливими. Г. виділив три достатні причини для того, щоб війна вважалася справедливою — це самооборона, відшкодування збитків та покарання. Натомість Г. засуджував війни, які велися “через побоювання з огляду на могутність сусідів” або заради “державного інтересу”. Залишаючись християнином, Г. вважав несправедливими війни з метою поширення християнства. Під час роздумів про несправедливі війни Г. розглянув також питання про неприпустимі способи ведення війн. Г. прийшов до висновку, що війни

загалом не можна уникнути, але до неї потрібно вдатися лише у тому випадку, коли немає можливості скористатися способом “спокійного розгляду” непорозуміння. Крім того, на думку Г., щоб оцінити дії *воюючих сторін*, варто використовувати критерій “внутрішньої справедливості” — наскільки можна пом’якшити жахи війни (необхідно шадити жінок, дітей і старих, гідно поводитися з *військовополоненими*, обмежувати спустошення захоплених територій тощо). Г. закликав не починати війни бездумно, навіть через справедливі причини, і посилався на св. Августина, що варто “прагнути не до миру заради війни, а вести війну заради миру”. Загалом, учення Г. передбачало формування нового типу світового співтовариства, заснованого на раціонально-правових принципах рівності та на ідеї єдиного міжнародного правопорядку, який добровільно встановлюється і послідовно дотримується суверенними державами. Одним із принципів міжнародного права Г. вважав непорушність договорів між державами. Трактат “Право війни та миру” справив величезний вплив на формування міжнародного права. Після невдалої спроби повернутися в Роттердам у 1631 р. Г. оселився у Гамбурзі. В 1634 р. від видатного швед. дипломата і Регента королівства *А. Оксеншерни* до Г. надійшла пропозиція стати послом Швеції у Франції. Г. погодився і на цій посаді перебував до 1645 р., коли під час подорожі до Швеції його корабель зазнав аварії. Г. вдалося врятуватися — його прибило до м. Росток. Так і не одужавши після аварії, він невдовзі помер — 28 серпня 1645 р. Г. належав безперечно до ідеалістичної традиції, хоча дехто в його роботах вбачає нотки реалізму. Поширене твердження про Г. як про “батька міжнародного права” є очевидним перебільшенням — Г. був лише одним із його систематизаторів.

О. Заяць

Група Ріо (Grupo de Río) — це постійний механізм консультації та політичної координації країн Лат. Америки і басейну Карибського моря. Група була заснована 18 грудня 1986 р. на основі Декларації Ріо-де-Жанейро та стала спадкоємицею Контадорської групи з метою попереджувати і вирішувати конфлікти не лише у Центр. Америці, але й у всьому регіоні та створити противагу *ОАД*, де домінуючу роль відгравали США. Сучасну назву **Г. Р.** отримала у 1990 р. Її основними напрямками діяльності визначено: розширення і зміцнення політичного співробітництва, узгодження позицій з міжнародних питань, що мають спільний інтерес, сприяння процесам латиноамер. інтеграції, розроблення власних розв’язань регіональних проблем і конфліктів, поліпшення міжамер. відносин через інтенсивний діалог, виявлення нових сфер співробітництва, що сприятимуть економічному, соціальному та науково-технічному розвитку країн-членів. У 1997 р. ухвалено рішення про створення механізму оперативного реагування на порушення конституційного порядку в країнах регіону. Нині **Г. Р.** — це найбільш представницьке об’єднання латиноамериканських держав, що відіграє важливу роль у захисті демократії та прав людини, забезпеченні економічного розвитку і безпеки у регіоні, посиленні регіональної інтеграції, зміцненні міжнародного авторитету Лат. Америки і підвищенні її впливу на міжнародній арені.

Нині **Г. Р.** налічує 20 членів: Аргентина, Бразилія, Беліз, Болівія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Еквадор, Колумбія, Коста-Рика, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сальвадор, Чилі, Уругвай та КАРІКОМ (див. *Карибське співтовариство*). Щорічно відбуваються зустрічі глав держав та урядів, а також міністрів закордонних справ. Рішення ухвалюються консенсусом. Група вирізняється гнучкою структурою і відсутністю постійних органів. Організаційне за-

безпечення покладається на Тимчасовий секретаріат, що утворюється країною, яка стає місцем проведення чергових зустрічей.

Р. Калитчак

Грушевський Михайло Сергійович (17 вересня 1866 р. — 25 листопада 1934 р.) — видатний укр. вчений, громадсько-політичний і державний діяч.

Народився у Холмі (тепер Хелм, Польща) у сім'ї вчителя. У 1886 р. закінчив класичну гімназію у Тифлісі (тепер Тбілісі, Грузія), у 1890 р. — історичне відділення історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту. З 1894 р. — професор Львівського ун-ту, дійсний чл. Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1897—1913 рр. — його голова), чл.-кор. Краківської академії наук (1895), голова Укр. наукового товариства (1907), дійсний чл. Чеської академії наук (1914). Серед численних наукових праць **Г.** вирізняється ґрунтовна “Історія України-Руси” в 10-ти томах, перший з яких вийшов друком у 1899 р. (останній — у 1936 р.).

Наукову роботу в Львові, а згодом у Києві та Петербурзі поєднував із суспільно-політичною та громадською діяльністю. У 1899 р. став одним із засновників Укр. національно-демократичної партії, у 1906 р. брав участь у створенні Товариства укр. науковців — єдиної укр. організації, що реально діяла в роки післяреволюційної реакції.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії та утворення Укр. ЦР **Г.** був обраний її головою. Першочерговою політичною метою в цей період вважав утворення демократичної Укр. республіки та забезпечення її широкої автономії. Брав активну участь у виданні всіх Універсалів ЦР, в т. ч. III, яким було утворено УНР, та IV, де УНР проголошувалась самостійною, суверенною державою укр. народу. Як голова ЦР направляв і контролював діяльність укр. делегації на переговорах з Німеччиною, які завершилися підписанням Брестського

мирного договору з державами Четверного союзу (див. *Брест-Литовські мирні договори 1918 р.*). Після державного перевороту **П. Скоропадського** 29 квітня 1918 р. відійшов від активної політичної діяльності та згодом емігрував до Чехословаччини, де займався науковими дослідженнями в галузі соціології. В 1924 р. повернувся до України, де був обраний академіком ВУАН, і зосередився виключно на науковій діяльності.

Ю. Мороз

ГУАМ — див. *Організація за демократію та економічний розвиток*.

Губертусбурзький мирний договір 1763 р. — договір, укладений 15 лютого 1763 р. у замку Губертусбург (Саксонія), між Пруссією та її суперниками — Австрією і Саксонією. Разом із *Паризьким мирним договором 1763 р.* та *Петербурзьким мирним договором 1762 р.* **Г. м. д.** завершив *Семилітню війну 1756—1763 рр.*

За його умовами пруські війська виводилися з території Саксонії, підтверджувалося приєднання до Пруссії більшої частини Сілезії, захопленої нею у 1740—1742 рр. При цьому пруський король *Фрідріх II* дав згоду зберегти у Сілезії свободу католицького віросповідання, а також обіцяв на майбутніх виборах імператора Священної Римської імперії підтримати кандидатуру сина Марії Терезії Йосифа. Австр. війська мали залишити графство Глац.

Відновлюючи територіальне розмежування між нім. державами, що існувало до поч. Семилітньої війни 1756—1763 рр., **Г. м. д.**, по суті, зафіксував важливий зовнішньополітичний успіх Пруссії, яка домоглася міжнародного визнання своїх великих територіальних придбань. Договір визначив один з головних підсумків війни — утвердження Пруссії в її новій ролі однієї з найвпливовіших країн Європи.

В. Кушнір

Гуманітарна інтервенція — збройне втручання держави, групи держав або міжнародної організації у внутрішні справи ін. держави з метою зупинити або відвернути значні порушення основних прав людини й міжнародного гуманітарного права. Г. і. проводиться за рішенням РБ ООН, проте, як показує практика останніх років, Г. і. можуть проводитися і без мандату РБ ООН та без дозволу законного уряду країни, на території якої здійснюється інтервенція.

Дискусія щодо поняття Г. і. стосується суперечності принципу захисту прав людини та принципу невтручання у внутрішні справи суверенних держав. Міжнародне право визнає можливість надання гуманітарної допомоги, але не вважає застосування сили відповідним способом контролю або забезпечення дотримання прав людини. Згідно зі Статутом ООН, за відсутності санкції РБ ООН держава або група держав можуть використовувати силу, лише реалізуючи право на індивідуальну або колективну оборону (Стаття 51).

Водночас, згідно з *Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р.*, існує індивідуальне і колективне зобов'язання дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту основних прав людини. Проте ці Конвенції не визначають, якими саме мають бути заходи, спрямовані на запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права.

О. Гогоша

Гумбольдт (Humboldt) Фрідріх-Вільгельм (1767—1835) — видатний нім. вчений — мовознавець, державний діяч і дипломат.

Освіту отримав у Франкфуртському і Геттінгенському ун-тах, де вивчав право,

історію, політичні науки, згодом — філософію і літературознавство. Разом зі своїм молодшим братом Олександром (видатним ученим-природознавцем) вважався одним з найосвіченіших людей свого часу. Особливою повагою у наукових колах користувались праці Г. з порівняльного мовознавства, що мали піонерський характер.

Політичні погляди Г. були виразно ліберального спрямування. Ще в 1789 р. він схвально зустрів Велику франц. революцію, у своїх працях (неопублікованих) виступав за свободу особи та обмеження ролі держави в житті суспільства.

З 1802 р. Г. — на державній службі: посол у Римі, згодом — міністр освіти Пруссії. За його ініціативою у 1810 р. було відкрито Берлінський ун-т. Того ж року був призначений послом у Відні, де активно виступав за союз Австрії з Пруссією проти Франції.

З 1814 р. Г. — міністр закордонних справ Пруссії. На цій посаді представляв — разом з канцлером Гарденбергом — свою країну на *Віденському конгресі 1814—1815 рр.* і був фактичним керівником делегації. Палкий прихильник об'єднання Німеччини, Г. доклав чимало зусиль до прийняття на Конгресі рішення про утворення Нім. союзу.

У 1819 р. Г. був призначений міністром внутрішніх справ, однак, як діяч безумовно ліберального спрямування, не знайшов порозуміння з реакційною верхівкою держави і через кілька місяців пішов у відставку. В подальшому Г. відійшов від політики й останній період свого життя присвятив науці.

Ю. Мороз

ГУАМ — див. *Організація за демократію та економічний розвиток.*

Д

Даллес (Dulles) Джон Фостер (25 лютого 1888 р. — 24 травня 1959 р.) — амер. політик, дипломат, республіканець.

Очоловав юрид. фірми, голова “Фонду Рокфеллера”. У 1946—1950 рр. — представник США в *ООН*. Один з організаторів *НАТО* (1949). У 1950—1951 рр. брав участь у виробленні умов мирного договору з Японією. У 1953—1959 рр. — державний секретар США, один із творців зовнішньополітичного курсу адміністрації президента *Д. Ейзенхауера*. Виступав за проведення політики “з позиції сили” і “балансування на межі війни” стосовно СРСР та ін. комуністичних країн, дотримувався концепції “масованої відплати” у випадку американсько-радянського збройного конфлікту.

Я. Малик

Даунінг-стріт — вулиця у центр. Лондоні. Забудована сером Джорджем Даунінгом у 1680-х роках. Уже понад 200 років тут розташовані будинки, що вважаються офіційними резиденціями Першого та Другого лорда казначейства. Король Георг II (1727—1760) подарував будинок на Даунінг-стріт, 10 серу Роберту Уолполу, прем'єр-міністру Великої Британії. Сер Уолпол прийняв подарунок, але не особисто для себе, а як власність, що переходитиме до кожного наступного Першого лорда казначейства — посаду, яку,

за рідкісними винятками, займає прем'єр Великої Британії (останнім прем'єром, який не займав цієї посади, був лорд Солсбері (1895—1902). У 1940-х роках будинок з резиденції перетворили на офіс — і лише декілька горішніх кімнат залишаються житловими. Сам будинок, як і назва вулиці, стали символом брит. уряду. Саме в такому значенні ця назва використовується в неофіційному дипломатичному вжитку.

На **Д.-с.** розташовані також офіційна резиденція Другого лорда казначейства (міністра фінансів) та офіс МЗС.

Х. Чушак

Де Голль (Gaulle) Шарль (22 листопада 1890 р. — 9 листопада 1970 р.) — франц. державний, політичний і військовий діяч, президент Франції (1959—1969).

Народився у Ліллі в сім'ї викладача літератури. Отримав військову освіту, брав участь у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.*, був поранений. Після війни викладав у військовій академії, служив у Генеральному штабі. Гостро критикував воєнну доктрину Франції за недооцінку значення нової військової техніки, насамперед танків і авіації, та розробив власну концепцію їх використання у взаємодії з піхотою (праці: “Розбрат у таборі ворога” (1924), “На вістрі шпаги” (1933), “За

професійну армію” (1934), “Франція та її армія” (1938). Його погляди на армію та військове мистецтво не знайшли підтримки серед вищого командування і в 1937 р. Де Г. було переведено з Генштабу на посаду командира полку в Ельзасі, де він і зустрів поч. Другої світової війни 1939—1945 рр. У червні 1940 р. отримав звання генерала і посаду заступника міністра оборони. На цій посаді був відправлений до Лондона для переговорів з брит. командуванням, звідки 18 червня 1940 р. звернувся по радіо з відомим закликком до всіх французів не припиняти опору гітлерівським окупантам.

У серпні 1940 р. організував і очолив рух “Вільна Франція”, а в 1943 р. — ФКНВ, який фактично виконував роль еміграційного уряду. У серпні 1943 р. його визнали уряди Великої Британії, США та СРСР. Рух, очолюваний Де Г., та підпорядковані йому збройні сили брали активну участь у бойових операціях держав антигітлерівської коаліції. 2 червня 1944 р. ФКНВ було перетворено на Тимчасовий уряд Франції, який очолив Де Г. Проте вже у січні 1946 р. він вийшов у відставку через розбіжності в поглядах лідерів провідних політичних партій на державний устрій післявоєнної Франції. У 1947 р. за його ініціативою була створена нова політична партія — “Об’єднання франц. народу”, проте сам Де Г. активної участі у політичному житті країни не брав і повернувся до нього лише під час травневої кризи 1958 р., викликаной спробою путчу групи франц. генералів, що воювали в Алжирі. 1 червня 1958 р. його було призначено прем’єр-міністром “уряду національного порятунку” з надзвичайними повноваженнями, а в грудні того ж року обрано президентом республіки.

З ініціативи Де Г. у 1958 р. було розроблено і прийнято нову Конституцію Франції, яка передбачала встановлення сильної президентської влади і, зокрема, закріпила за главою держави виключні прерогативи у сфері зовнішньої політики. В основі

зовнішньополітичної програми Де Г. була ідея “величі Франції”, забезпечення її ролі та статусу як світової держави. Реалізація цієї ідеї передбачала проведення незалежної зовнішньої та оборонної національної політики. На поч. 60-х років ХХ ст. Франція стала ядерною державою і створила власні ядерні сили, що дало можливість забезпечувати національну оборону, не спираючись на США та військову потугу НАТО. У 1966 р. Франція вийшла з військових структур НАТО і домоглася виведення всіх штабів організації з території країни. Про самостійність зовнішньополітичного курсу Де Г. свідчила і його відмова підтримати США в їх політиці щодо Куби (1961), блокування вступу Великої Британії до СЕС (1963 і 1967), визнання КНР (1964), постійна критика дій США у В’єтнамській війні 1964—1973 рр., засудження агресії Ізраїлю проти араб. країн (1967) (див. *Арабо-ізраїльські війни*) та ін. Вагомим був внесок Де Г. в “розрядку” міжнародної напруженості між Сходом і Заходом після його візиту в СРСР 1966 р. У роки президентства Де Г. було ліквідовано Франц. колоніальну імперію, що значно зміцнило позиції Франції на Африк. континенті.

У 1969 р., коли запропонований президентом проєкт адміністративно-територіальної реформи не отримав підтримки на референдумі, Де Г. подав у відставку і більше не брав участі у політичному житті.

Ю. Мороз

Дезавування (франц. *desavouer* — зрікатися, відмовлятися) — у міжнародному праві — спростування висловлювань чи дій свого дипломатичного представника або ін. офіційно уповноваженої особи урядом чи ін. компетентним органом держави.

При Д. оголошується, що дипломатичний представник діяв без належного доручення або з перевищенням своїх повноважень. Цим держава знімає з себе відповідальність за дії дезавуваного представника та їх

політичні та міжнародно-правові наслідки. Дезавуований дипломатичний представник або ін. офіційно уповноважена особа, як правило, відкликається своїм урядом.

Я. Малик

Дейтонські угоди — угоди, укладені в результаті мирних переговорів між конфліктуючими сторонами в Боснії і Герцеговині, що тривали з 1 по 21 листопада 1995 р. у Дейтоні, штат Огайо, США.

14 грудня 1995 р. в Парижі ці угоди були підписані представниками СРЮ, Хорватії, Боснії і Герцеговини та Контактної групи по колишній Югославії (США, Росія, Німеччина, Франція, Велика Британія) і завершили п'ятирічний конфлікт у колишній СФРЮ. Пакет домовленостей з урегулювання ситуації в Боснії і Герцеговині включає у себе саму Загальну рамкову угоду про мир у Боснії і Герцеговині й одинадцять додаткових до неї угод, зокрема Угоду щодо воєнних аспектів мирного врегулювання і Угоду про регіональну стабілізацію; Угоду про лінії кордонів між двома громадами і супутні питання; Угоду про вибори; Конституцію Боснії і Герцеговини; Угоду про арбітраж; Угоду щодо прав людини; Угоду щодо біженців та переміщених осіб; Угоду про Комісію по збереженню національних пам'яток; Угоду про заснування громадських об'єднань Боснії і Герцеговини; Угоду про цивільні аспекти запровадження мирного врегулювання і Угоду про сили міжнародної поліції.

Загальна рамкова угода передбачала повагу суверенітету Боснії і Герцеговини, врегулювання суперечок мирним шляхом і утримання від застосування сили чи погроз силою. Угода також містить положення про визнання одна одної як суверенних держав СРЮ та Боснії і Герцеговини. Угода про воєнні аспекти передбачала припинення будь-яких бойових дій, встановлення зон розмежування, обмін полоненими, виведення сил UNPROFOR і заміну їх Силами

Виконання Угоди (IFOR). Угода про вибори передбачала проведення виборів у Боснії і Герцеговині під наглядом ОБСЄ. Однією з головних частин пакета мирних домовленостей є Конституція Республіки Боснія і Герцеговина, згідно з якою держава складається з двох рівноправних автономних частин — Сербської Республіки і Мусульmano-Хорватської Федерації. Конституція передбачила існування і функціонування спільних державних органів і серед них: Президії — колективного голови держави у складі трьох осіб (по одному представнику від кожної з трьох громад з ротацією на посаді голови), Парламентської асамблеї, Ради міністрів, Конституційного суду, Центр. банку, які комплектуються згідно з принципом рівного представництва від мусульманської, хорватської та сербської громад. Складові частини Боснії і Герцеговини мають право встановлювати особливі паралельні відносини з сусідніми державами, що має узгоджуватися з суверенітетом та територіальною цілісністю Боснії і Герцеговини.

І. Іжнін

Декларація (лат. *declaratio* — заява, проголошення) — 1) особливий тип дипломатичного документа, офіційна заява держави чи групи держав, у якій проголошуються основні положення і принципи внутрішньої та зовнішньої політики, пояснюється офіційна позиція уряду щодо ключових подій двосторонніх чи багатосторонніх відносин. Д. може надсилатися від ім. глави держави чи уряду, відомства закордонних справ; 2) одне із найменувань *міжнародного договору*, що вирізняється лаконічністю викладу та простотою форми. Може містити повідомлення урядів держав про те, що вони досягли між собою домовленості з того чи ін. питання. Буває двостороння і багатостороння. Д. має юрид. силу міжнародного договору, якщо сторони домовились про це.

Н. Балицька

Декларація Об'єднаних Націй — див. *Вашингтонська декларація 1942 р.*

Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1963 р. — прийнята 20 листопада 1963 р. на 18-й сесії ГА ООН. У Декларації підтверджується необхідність якнайшвидшої ліквідації расової дискримінації у всьому світі, у всіх її формах і проявах, і забезпечення розуміння та поваги до людської гідності.

Дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри чи етнічного походження є не тільки посяганням на людську гідність, але й засуджується як заперечення принципів, викладених у Статуті ООН, і як порушення основних прав і свобод людини, проголошених у Загальній декларації прав людини, як перепона до підтримання дружніх і мирних відносин між державами, як обставини, що можуть порушити міжнародний мир і безпеку.

Будь-яке підбурення до насильства чи акти насилля, направлені проти будь-якої раси чи груп людей ін. кольору шкіри чи етнічного походження, караються за законом і вважаються злочином проти людства. Тому для розв'язання такої проблеми, як расова дискримінація, Декларація закликає до прийняття відповідних заходів на внутрішньо-державному та міжнародному рівнях.

Одним із завдань ООН Декларація проголошує створення такого суспільства, яке буде вільне від усіх форм расової сегрегації і дискримінації, а ліквідацію залишків колоніалізму визначає як один з ефективних засобів досягнення цього.

Положення Декларації ООН 1963 р. знайшли своє продовження у Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.

С. Гициньська

Декларація ООН про невтручання у внутрішні справи держав 1965 р. (повна назва — Декларація ООН про неприпусти-

мість втручання у внутрішні справи держав, про забезпечення їх незалежності та суверенітету 1965 р.) прийнята 21 грудня 1965 р. на 20-й сесії ГА ООН. Вказаний у Декларації принцип невтручання поширюється не тільки на відносини між державами, а й на відносини між державами і націями, які реалізують своє право на самовизначення, тобто підкреслено невід'ємне право народів на повну свободу, на здійснення їхнього суверенітету та цілісність їхньої національної території. Відповідно до цього права народи вільно визначають свій політичний статус і вільно розвиваються в економічному, соціальному та культурному плані. Декларація також закликає до необхідності створення сприятливих умов для такого розвитку.

Згідно з Декларацією заборонені такі дії: втручання у внутрішні справи; всі дії, направлені проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних і культурних елементів; застосування засобів примусу до ін. держав із метою отримання від них будь-яких переваг; організація або заохочення терористичної діяльності, яка направлена на зміну державного ладу ін. держави через насилля, а також втручання у внутрішню боротьбу в ін. державі; застосування сили для позбавлення народів форми їхнього національного існування.

У Декларації також зазначено, що кожна держава повинна поважати право народів і націй на самовизначення й сприяти повному усуненню расової дискримінації та колоніалізму в усіх його проявах і формах.

С. Гициньська

Деколонізація — процес здобуття незалежності колоніальними володіннями європейських держав і створення на їх території нових суверенних держав. Розпад колоніальної системи розпочався відразу після закінчення Другої світової війни 1939—1945 рр. У 1945 р. проголосили незалежність Індонезія, Корея і В'єтнам,

у 1946 р. брит. та франц. підмандатні території на Близькому Сході — Ліван, Йорданія і Сирія. У 1947 р. Великій Британії довелося погодитися надати незалежність “перлини” своєї імперії — Індії, на території якої було утворено дві держави: Республіку Індія та Ісламську Республіку Пакистан (згодом у 1971 р. Сх. Пакистан відокремився і став незалежною державою Бангладеш), а в 1948 р. проголосили незалежність Бірма, Цейлон (Шрі-Ланка) та Ізраїль. Отже, через три роки після завершення *Другої світової війни 1939—1945 рр.* в Азії практично не лишилось великих колоніальних володінь європейських держав (за винятком Камбоджі та Лаосу, які здобули незалежність у 1954 р. в результаті укладення Женевських мирних угод).

Новий етап **Д.** мав місце у кін. 50-х — на поч. 60-х років ХХ ст., коли незалежність здобули більшість колоній в Африці. У 1945 р. в Африці було тільки 3 незалежних держави: Ефіопія, Ліберія, Єгипет. У 1958 р. домоглися незалежності франц. Гвінея, а в 1960 р. вже 17 франц., брит., і бельг. колоній проголосили незалежність (Верхня Вольта, Берег Слонової Кістки, Габон, Дагомея, Камерун, Конго (Браззавіль), Конго (Леопольдвіль), Мавританія, Малі, Мальгашська Республіка (Мадагаскар), Нігер, Нігерія, Сенегал, Сомалі, Того, ЦАР, Чад), у зв'язку з чим 1960 р. був проголошений роком Африки. 14 грудня того ж 1960 р. ГА ООН прийняла Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам, яка вказувала на необхідність ліквідувати колоніалізм як явище і вимагала негайно надати незалежність усім колоніальним, залежним та ін. несамокерованим територіям. У наступні чотири роки здобули незалежність більшість брит. володінь в Африці: у 1961 р. — Сьєрра-Леоне, Танганьїка і Занзібар (з 1964 р. — об'єдналися в одну державу, тепер Танзанія), у 1962 р. — Уганда, 1963 р. — Кенія, 1964 р. — Замбія.

У 1962 р. після запеклої війни, що тривала з 1956 р., здобула незалежність франц. колонія Алжир. Ін. франц. колонії Магрибу — Туніс і Марокко — отримали незалежність у 1956 р. Лівія звільнилась від залежного становища ще в 1951 р.

Отже, на сер. 60-х років ХХ ст. в Африці залишалось 4 великих колоніальних території — Ангола, Португ. Сх. Африка (Мозамбик), Намібія, Півд. Родезія (Зімбabwe).

Після т. зв. Революції гвоздик у 1974 р., яка змістила тоталітарний режим М. Кастану, Португалія у 1975 р. надала незалежність усім своїм колоніям. Півд. Родезія здобула незалежність від Великої Британії в 1980 р.

Здобуття незалежності Намібією у 1990 р. фактично завершило процес демонтажу системи колоніальних володінь європейських держав.

Процес **Д.** мав серйозні міжнародно-політичні наслідки. Нові незалежні держави миттєво стали ареною боротьби між США і СРСР за вплив, також вони стали ядром руху неприєднання, поч. якому був покладений конференцією країн Азії та Африки в Бандунгу (Індонезія) в 1955 р. (див. *Бандунгська конференція 1955 р.*). Учасники руху неприєднання намагались реалізувати політику, незалежну від політики двох наддержав, задля утвердження свого суверенітету і в інтересах власного розвитку. Після розпаду колоніальних імперій гостро постала проблема розриву в темпах розвитку колишніх колоній, що складають основну частину країн “третього світу”, і розвинутими індустріальними державами.

Для більшості колишніх колоній характерна внутрішня нестабільність, відсутність стабільності у функціонуванні державного апарату, нерозвинутість демократичних ін-тів і як наслідок — хронічні внутрішні конфлікти, збройна боротьба за владу, нестабільність режимів. Кордони між новими державами, що були проведені вздовж ліній розподілу окремих колоніальних володінь європейських держав, не збігаються

з історичними кордонами, в межах яких проживають окремі етноси і народи, що регулярно стає причиною територіальних претензій і збройних конфліктів.

І. Іжнін

Делікт (лат. *delictum* — провина, проступок) — правопорушення, тобто незаконна дія, проступок, злочин. Залежно від норм, які порушено, розглядають Д.: цивільно-правові, адміністративно-правові, трудові, дисциплінарні, кримінально-правові. Д. є підставою для притягнення юрид. і фізичних осіб, що його вчинили, до юрид. відповідальності.

Д. у міжнародному праві — порушення норм міжнародного права й захищених цими нормами прав та інтересів держав, їх громадян. Суб'єктами міжнародного Д. є держави. Міжнародний Д. включає порушення, за які передбачається політична і матеріальна відповідальність держави, а також індивідуальна кримінальна відповідальність осіб, винних у їх вчиненні.

Я. Малик

Делімітація кордону — договірне встановлення загального напрямку проходження міждержавного кордону і нанесення лінії кордону на географічні карти. При Д. к. використовують детальні крупномасштабні карти з позначенням населених пунктів, особливостей рельєфу, гідрографії тощо. Проведена лінія кордону супроводжується детальним описом.

Карта з позначенням лінії кордону договірними сторонами підписується або парафується і становить складову частину договору про кордони, в який також включається опис лінії проходження кордону.

Міждержавні договори про кордони зазвичай містять положення про необхідність подальшої *демаркації кордонів* на місцевості, для чого повинні створюватись спеціальні змішані міждержавні комісії.

Д. к. морських і водних, у разі якщо територіальні чи внутрішні води держави прилягають до вод ін. держави, також здійснюється на основі двосторонніх чи багатосторонніх переговорів.

І. Іжнін

Демаркація кордону — визначення і позначення лінії проходження міждержавного кордону на місцевості. Д. к. проводиться спеціально створеними на підставі міждержавних домовленостей міжурядовими змішаними комісіями на основі спеціальних угод та договорів про *делімітацію кордонів* і карт з позначенням проходження лінії кордону, що до них додаються. Д. к. здійснюється спорудженням спеціальних прикордонних знаків після точного встановлення проходження кордону на місцевості та супроводжується складанням протоколів з детальним описом проходження лінії кордону і прикордонних знаків.

Під час демаркаційних робіт змішана комісія може вносити деякі зміни та уточнення в проходження лінії кордону, раніше визначеної в договорі про міждержавний кордон і проведеної на карті. Це пов'язано з тим, що учасники переговорів при укладенні таких договорів і складанні карт не завжди володіють повними і точними фактичними даними. Зміни зазвичай стосуються населених пунктів, річок і місцевостей зі складним рельєфом.

Іноді Д. к. проводиться спеціальними міжнародними органами, які створюються на підставі мирних договорів.

Документи, складені й підписані змішаними комісіями (протоколи-описи, карти і протоколи прикордонних знаків), підлягають утвердженню кожною зі сторін договору про міждержавний кордон відповідно до існуючих у них процедур і вступають в силу після обміну нотами про їх утвердження.

І. Іжнін

Демарш дипломатичний (франц. *démarche* — вчинок, дія, виступ, звернення) — дипломатична дія/акція уряду або органів *дипломатичної служби* однієї держави щодо уряду ін. держави чи *міжнародної організації* з метою представлення офіційної позиції, поглядів, бачення певної справи чи ситуації, що викликала резонанс у міжнародному середовищі та має значний інтерес для держави. Основним призначенням Д. д. є переконання уряду іноземної держави у правильності обраного курсу, інформування про свою позицію або ж отримання інформації про позицію партнера/супротивника. Держави можуть застосовувати Д. д. також з метою висловлення протесту або заперечення щодо дій уряду іноземної країни. Д. д. може мати форму усної заяви глави держави, глави уряду чи міністра закордонних справ або ж надсилатися у письмовій формі — заяв, *декларацій, меморандумів, нот дипломатичних* тощо.

У дипломатичній практиці бувають випадки надсилання колективних (надсилаються групою держав із метою наголошення на спільності у позиціях щодо певної події в державі перебування) чи ідентичних нот (кілька держав викладають практично однакову точку зору на певну проблему, але ноти відсилаються окремо від кожної держави), що може розцінюватися державою перебування як акт колективного демаршу. Зазвичай Д. д. повинен містити основну мету (цілі, яких прагне досягнути держава); аргументацію (аргументи на користь своїх дій чи контраргументи щодо заходів іноземного уряду); пропозиції. Додатково можуть надсилатися різні письмові матеріали, що стосуються справи. Якщо Д. д. має характер протесту/незгоди, іноді він може виявлятися також у формі призупинення дипломатичних зносин із урядом іноземної держави або ж відкликання глави *дипломатичного представництва за кордоном*. Переважно

підготовкою і реалізацією Д. д. займаються відомства закордонних справ.

Н. Балицька

Демілітаризація (франц. *demilitarisation*; лат. *de* — префікс, що означає “припинення”, “скасування”, і *militaris* — військовий) — міжнародно-правовий режим певної території, який забороняє використання її у військових цілях у мирний час. Здійснюється на основі *міжнародного договору* між зацікавленими країнами. Може бути повною або частковою. Обов’язковими елементами повної Д. є ліквідація старих і заборона будівництва нових військових укріплень і споруд, а також заборона розміщень там будь-яких збройних сил. Договори про повну Д. можуть містити заборону виробництва і ввезення військової техніки та матеріалів на цю територію, транзиту збройних сил і військової техніки через неї. Часткова Д. передбачає заборону будівництва нових укріплень і споруд при збереженні старих, скорочення чисельності збройних сил, обмеження видів озброєнь або їх потужності та ін. У практиці *міжнародних відносин* Д. зазвичай зазначали зони вздовж державних кордонів, а також деякі міжнародні протоки, о-ви та ін. території (напр., Аландські о-ви у складі Фінляндії). Новим видом часткової Д. є *без’ядерні зони*.

Я. Малик

Ден Сюпін (22 серпня 1904 р. — 19 лютого 1997 р.) — кит. політик і державний діяч.

У 1920—1926 рр. навчався і працював у Парижі. З 1921 р. став чл. кит. Компартії. З 1926 р. навчався в СРСР у Комуністичному ун-ті трудящих Сходу й Ун-ті ім. Сунь Ятсена. У 1927—1937 рр. — політкомісар корпусу комуністичних військ. Під час війни проти японців (1937—1945) очолював партизанські загони у провінціях Шансі, Хубей, Шандунь і Хенань. З 1945 р. — чл. ЦК КПК. Після утворення КНР (1949)

обіймав вищі державні та партійні посади. З 1955 р. — чл. Політбюро ЦК КПК. Противник побудови “казармового соціалізму”, один з авторів реалізації у 1960-х роках “політики врегулювання”, яка стабілізувала економічне життя країни. У період “культурної революції” був звинувачений у прихильності до “капіталістичного шляху розвитку”, 1967 р. усунений з усіх постів і висланий у віддалений р-н Китаю. В 1973 р. повернувся у Пекін, у 1973—1980 рр. був заступником прем'єра держради КНР, 1977—1982 рр. — заступник голови КПК. У квітні 1976 р. звинувачений в організації політичної демонстрації у Пекіні, знову звільнений з усіх посад. Після смерті Мао Цзедуна (1976) відновив свої позиції у політичному керівництві країною. З 1981 р. — голова Військової ради ЦК КПК, з 1983 р. — голова Центр. військової ради КНР. З поч. 1980-х років став найвпливовішим політичним діячем Китаю, хоча формально не обіймав вищих державних і партійних посад. Завжди відстоював соціалістичний шлях розвитку країни, однак висунув теорію побудови “соціалізму з кит. специфікою”. Економічні перетворення на основі ринкових відносин, ініціатором яких був Д. С., дали змогу модернізувати економіку країни, забезпечити її динамічний розвиток. Невід'ємною частиною його економічної стратегії стала ідея “відкритості” Китаю для всього світу як в економічному, так і в політичному відношеннях. У 1983 р. висунув концепцію мирного об'єднання континентального Китаю і Тайваню на принципі “одна держава — два устрої”. Проте у своїй діяльності Д. С. завжди стояв на позиціях марксизму-ленінізму. В останні роки життя не відігравав значної ролі в політичному житті Китаю, однак його авторитет впливав на продовження реформаторського курсу новим партійним керівництвом Китаю.

Я. Малик

Денонсація міжнародного договору — спосіб припинення дії двостороннього

договору або вихід із багатостороннього. Д. м. д. має вигляд односторонньої відмови від договору з відповідним завчасним попередженням і лише на умовах, обговорених у самому договорі. Відповідно до *Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами 1969 р.*, якщо договір прямо не передбачає денонсації або ж не встановлено, що характер договору може допустити можливість денонсації, то він не може бути денонсованим. Учасник договору повинен повідомити про своє рішення його денонсувати не менш ніж за 12 місяців. Недотримання порядку Д. м. д. дає підстави визнати її недійсною. Держава також має право денонсувати тільки цілий договір, а не його частини, якщо сторони не домовилися про ін. У Законі України “Про міжнародні договори України” 2004 р. зазначається, що ініціатива щодо припинення дії міжнародних договорів належить МЗС України чи ін. міністерствам та відомствам, а саму Д. м. д. можуть здійснювати ВР України (у вигляді відповідного закону), Президент (у вигляді указу) або Кабінет Міністрів України (у вигляді постанови), залежно від того, чиєї згоди потребував конкретний договір під час його укладення.

О. Заяць

Депозитарій (франц. *depositaire*, лат. *depositarius* — зберігач, охоронець) — у міжнародному праві — держава (чи декілька держав) або міжнародна міжурядова організація, уповноважена учасниками міжнародного багатостороннього договору на зберігання його оригіналу та всіх документів щодо нього (заяв окремих держав, застережень до договору, ратифікаційних грамот, документів про прийняття, приєднання до договору, його денонсацію (див. *Денонсація міжнародного договору*) тощо).

Роль і значення Д. досить вагомі у функціонуванні договору. Це впливає із переліку основних функцій держави-депозитарію: крім уже зазначених, до них належать

зберігання повноважень щодо підписання договору; підготовка і засвідчення копій оригіналу чи будь-яких текстів договору у перекладі ін. мовами, якщо це передбачено договором; інформування учасників стосовно документів та різних повідомлень щодо договору про кількість підписів, про здачу ратифікаційних грамот; нотифікація учасників договору про вступ його в силу; повідомлення про приєднання до договору ін. держави, про відмову від договору будь-якої держави тощо. Важлива функція держави — обов'язкова реєстрація та оприлюднення будь-якого договору в Секретаріаті ООН, що здійснюється згідно зі Статтею 102 Статуту ООН. Так, будь-який договір чи міжнародна угода, укладені будь-яким чл. ООН після того, як Статут ООН набув чинності, повинні бути, за першої можливості, зареєстровані в Секретаріаті й ним оприлюднені (пункт 1). Крім того, жодна зі сторін у такому договорі або міжнародній угоді, не зареєстрованих відповідно до згаданого пункту 1, не може посилається на них у жодному з органів ООН (пункт 2). Д. окремих багатосторонніх договорів є Генеральний секретар ООН.

Я. Малик

Депонування (лат. *deponere* — вміщувати, здавати на зберігання, вкладати) — передача на зберігання, здійснення внеску. Цей термін найчастіше вживається щодо Д. грошей (коштів), Д. міжнародних договорів та рукописів наукових праць.

Д. міжнародного договору (у міжнародному праві) — здача ратифікаційної грамоти чи ін. документів (про приєднання до міжнародного договору або про його денонсацію) на зберігання. Д. застосовується при укладанні багатостороннього міжнародного договору. Здійснюється державами — учасницями міжнародних договорів, які здають свої ратифікаційні грамоти чи ін. документи урядові держави чи міжнародній організації, що були обрані як *депозитарії*.

Д. міжнародного договору оформлюється протоколом, що підписується особою, яка депонує відповідний акт, та представником депозитарія. Під час здачі документів договору на зберігання держава отримує засвідчену копію протоколу про цю здачу; водночас всім ін. учасникам договору надсилається повідомлення про здійснену здачу і засвідчена копія відповідного протоколу. Юрид. значення Д. міжнародного договору полягає в тому, що у зв'язку зі згодою держави на підписання або приєднання до договору він набуває для неї чинності з моменту Д., якщо ін. не передбачено цим договором.

Р. Бедрій

Депортація (лат. *deportatio* — вигнання, заслання) — виселення з постійного місця проживання особи, групи осіб чи народу. Як специфічна форма позбавлення свободи відома з найдавніших часів. У Стародавньому Римі Д. — довічне заслання на чужину, здебільшого на о.; спочатку застосовувалося до політичних злочинців, згодом — до ін. категорій громадян. Супроводжувалася конфіскацією майна, позбавленням громадянства та громадянських прав. Д. існувала в Київській Русі, Великому князівстві Литовському, в Україні за часів Гетьманщини.

У Зах. Європі масову Д. почали практикувати в Португалії, звідки наприкінці XV ст. до Півд. Америки виселяли кримінальних злочинців. Д. з політичними мотивами набула розмаху під час революційних подій у Європі сер. XIX ст.

Активну депортаційну політику здійснювали держави у міжвоєнний період та під час Другої світової війни 1939—1945 рр.

Я. Малик

Державна безпека — див. *Безпека державна*.

Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 р. (Австрійський державний договір

1955 р.) — підписаний 15 травня у Відні міністрами закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції й Австрії. Договір відновив суверенітет і незалежність австр. держави і припинив *окупацію* Австрії військами чотирьох держав, які зобов'язалися "поважати незалежність і територіальну цілісність Австрії". Він забороняв *аншлюс* і зобов'язував Австрію не здійснювати дій, які безпосередньо чи опосередковано можуть сприяти її економічному союзу з Німеччиною або завдавати шкоди її територіальній цілісності й незалежності. Австрії не дозволялося виробляти або набувати військові матеріали і техніку нім. зразка, а також виробляти та мати на озброєнні атомну, ракетну чи хімічну зброю.

Згідно з Договором австр. уряд зобов'язувався не допускати фаш. і мілітаристської діяльності на території країни. Договір гарантував також демократичні права австр. громадянам.

Договір передбачав передачу австр. державі колишніх нім. активів і, зокрема (за відповідну компенсацію), переданих Радянському Союзові підприємств, майна Дунайської судноплавної компанії в Австрії та ін.

Після вступу Договору у силу (27 липня 1955 р.) і завершення виводу окупаційних військ з Австрії (25 жовтня 1955 р.) австр. парламент ухвалив федеральний конституційний закон (26 жовтня 1955 р.) про постійний *нейтралітет*, який було визнано на міжнародному рівні.

Р. Романюк

Де-факто (лат. de facto — фактично, насправді) — широко використовуваний у правознавстві термін для позначення життєвих фактів чи обставин, не закріплених у встановленій законом юрид. формі, на відміну від фактів *де-юре*, тобто фактів, офіційно засвідчених уповноваженими на це органами (факти народження, смерті, одруження, розірвання шлюбу).

У міжнародному праві визнання **Д.-ф.** — обмежене офіційне визнання однією дер-

жавою ін. держави (уряду) без встановлення *дипломатичних відносин*, а політичне й економічне співробітництво між тим, хто визнає, і тим, кого визнають, відбувається в обмеженому обсязі (напр., Кит. Республіка та о. Тайвань). Визнання **Д.-ф.** застосовується у разі, коли держава має сумніви щодо законності або життєздатності держави (уряду), яку вона визнає, або ж прагне обмежити в часі чи в обсязі юрид. результати визнання.

Я. Малик

Де-юре (лат. de jure — юрид., за правом, формально) — 1) використовуваний у правознавстві термін для позначення життєвих фактів чи обставин, офіційно засвідчених відповідними державними органами у встановленій законом юрид. формі; 2) у міжнародному праві — повне офіційне визнання однією державою ін. держави (уряду), що передбачає встановлення *дипломатичних відносин* і обмін *дипломатичними представництвами за кордоном* вищого класу між цими державами, а також визнання усіх прав і обов'язків, які за міжнародним правом належать об'єкту визнання.

Я. Малик

Джентльменська угода — прийнята в міжнародній практиці назва договору, укладеного в усній формі. Міжнародне право не вимагає для *міжнародних договорів* і домовленостей обов'язкової письмової форми. Укладення угоди у такій формі не зменшує її юрид. сили.

О. Сагайдак

Джефферсон (Jefferson) Томас (13 квітня 1743 р. — 4 липня 1826 р.) — амер. державний і політичний діяч, вчений-юрист, 3-й президент США (1801—1809).

Народився в Шедвеллі (Вірджинія). В ун-ті вивчав право, з 1767 р. працював адвокатом. У 1769 р. обраний чл. провінційних зборів Вірджинії. Активно виступав

за скасування рабства. З поч. амер. революції — чл. Континентального конгресу (1775). У складі відомої “Комісії п’яти” (разом з *Б. Франкліном* і *Дж. Адамсом*) став основним автором Декларації незалежності 1776 р. У 1779—1781 рр. — губернатор Вірджинії, 1784—1789 рр. — посланник у Франції. В першому уряді *Дж. Вашингтона* був державним секретарем (1790—1793). Очолюючи табір “антифедералістів”, став фактичним засновником Республіканської партії (пізніше названої Демократичною). У 1797—1801 рр. — віце-президент, з 1801 р. — президент США (вдруге обраний у 1805 р.). Під час його президентства у Франції було придбано Луїзіану (1803).

Пропозицію балотуватись на президента втретє *Д.* відхилив і після виходу у відставку зайнявся науковою діяльністю.

Ю. Мороз

Джихад (араб. *džihad* — старання, зусилля) — початково розумівся як боротьба на захист і за поширення ісламу. У розроблених згодом мусульманськими богословами концепціях *Д.* термін набуває нового змісту: проводиться розмежування між “*Д. серця*” (боротьба з власними недоліками), “*Д. руки*” (застосування дисциплінарних заходів щодо злочинців), “*Д. язика*” (проголошення праведного і заперечення того, що не схвалюється) і “*Д. меча*” (збройна боротьба проти ворогів Аллаха (язичників, переслідувачів мусульман), проти тих, хто посягає на недоторканність кордонів, проти віровідступників, гнобителів, розбійників і монотеїстів-немусульман, що відмовилися платити данину). З посиленням на слова пророка Мухаммеда: “Ми повернулися з малого *Д.*, щоб розпочати *Д. великий*” — духовне самовдосконалення проголошується “великим *Д.*”, а збройна боротьба — “малим *Д.*”.

Концепція *Д.* нерозривно пов’язана з ісламською теорією поділу світу на Дар аль-Іслам (частина ісламу) — країни

з ісламською формою правління; Дар аль-Харб (частина війни) — немусульманські країни; Дар ас-Сулх (частина договору) — країни, що підкорилися мусульманам шляхом договору.

Серед теологів не вироблено єдиної думки про обов’язковий чи рекомендаційний характер *Д.* Збройний *Д.* є обов’язковим за таких обставин: напад на мусульманську країну з метою знищення ісламу чи застосування заходів, спрямованих на це; *агресія* однієї мусульманської країни проти ін. у випадку, якщо агресор відкидає заклики до перемир’я; загроза мусульманам і національним багатствам загалом, загроза ісламській культурі та моралі, необхідність захисту слабких, якщо вони не можуть захистити себе самі; поширення матеріалізму, атеїзму та ін. форм безбожжя.

Д. характеризується деякими функціями: мобілізаційна — організація мусульман для вирішення соціально важливих завдань; морально-психологічна — стимуляція релігійно-політичної активності віруючих; інтеграційна — об’єднання всіх верств суспільства; регламентаційна — приписи щодо ведення боротьби задля досягнення поставлених цілей.

У сучасному мусульманському світі *Д.* розуміють як докладання максимальних зусиль для досягнення економічної та військової могутності, боротьбу за зміцнення національної незалежності, здійснення програм соціально-економічного розвитку.

Л. Абдо-Ясінська

Джонсон (Johnson) Ліндон Бейнс (27 серпня 1908 р. — 22 січня 1973 р.), 36-й президент США (1963—1969).

У 1930 р. закінчив Півд.-зах. техаський педагогічний ін-т, у 1931—1935 рр. обіймав посаду секретаря конгресмена від штату Техас, 1935 р. — директор відділення Національної молодіжної адміністрації в Техасі, створеної в рамках “Нового курсу”

президента *Ф. Рузвельта*. У 1937 р. — чл. палати представників Конгресу США. Під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* недовго служив у ВМС США. Наприкінці 1940 р. отримав ліцензію на радіостанцію в Остіні, штат Техас, яка стала основою його майбутніх прибутків.

У 1948 р. — сенатор від штату Техас, у 1950 р. — парламентський організатор Демократичної партії, 1952 р. — лідер меншості у сенаті. У 1954 р., коли Демократична партія здобула більшість місць у сенаті, Д. став одним з найвпливовіших політиків у Конгресі. З 1960 р. — віце-президент в адміністрації *Дж. Кеннеді*. 22 листопада 1963 р. став президентом США після вбивства *Дж. Кеннеді*.

Перші роки перебування Д. при владі характеризувалися надзвичайною законодавчою активністю в історії США, спрямованою на забезпечення втілення в життя президентського плану “Великого суспільства”, що передбачав вирішення назрілих в американському суспільстві проблем через відповідні зміни у законодавстві країни.

Певних успіхів Д. досяг у відносинах з СРСР. У 1967 р. США і СРСР уклали Угоду про використання відкритого космосу в мирних цілях, 1968 р. підписано *ДНЯЗ*.

У зовнішній політиці Д. притримувався жорсткого курсу, надаючи перевагу військовому вирішенню проблем. У 1964 р. після військового перевороту в Бразилії президент направив амер. військові кораблі в бразильські води для захисту громадян США; у 1965 р. ВМС і повітряно-десантні війська США були направлені в Домініканську Республіку для відвернення громадянської війни і встановлення проамер. уряду. У серпні 1964 р. — поч. тривалої і безуспішної військової *інтервенції* США у В'єтнамі (див. *В'єтнамська війна 1964—1973 рр.*). До кін. 1967 р. кількість амер. військ у цьому регіоні зросла до 500 тис., проте шанси США на перемогу не збільшилися. Провал політики Д. у В'єтнамі коштував йому президентства. У березні 1968 р.

він оголосив, що не балотуватиметься на другий термін.

Після закінчення президентського терміну 20 січня 1969 р. Д. повернувся на своє ранчо в Техасі.

Помер 22 січня 1973 р.

С. Пик

Дипломатична академія України при МЗС України — провідний навч. заклад у системі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів для роботи у сфері *міжнародних відносин*. Створена у 1995 р. Указом Президента України. Готує дипломатичні кадри і веде підготовку магістрів зовнішньої політики.

Основним завданням Академії є підготовка та підвищення кваліфікації кадрів дипломатичних, консульських, зовнішньоекономічних та інших представництв України за кордоном для роботи в *міжнародних організаціях* та в державних органах, що займаються питаннями зовнішніх зносин України, а також проведення науково-аналітичних досліджень у галузі міжнародних відносин.

Головною метою діяльності Академії в сфері міжнародних зв'язків є встановлення та розвиток взаємовигідного співробітництва з профільними навч. закладами та науковими центрами зарубіжних країн. У галузі підготовки кадрів укладено двосторонні довгострокові угоди про співробітництво з дипломатичними академіями МЗС Греції, Казахстану, Росії, Хорватії та Дипломатичним інститутом МЗС Єгипту, які передбачають взаємний обмін навч.-методичними планами, науковою літературою, проведення спільних науково-практичних конференцій, обмін викладачами та слухачами. Академія є активним учасником мережі дипломатичних освітніх закладів країн *ЦЄІ* та чл. Міжнародної асоціації ректорів дипломатичних академій.

За роки існування Академія підготувала близько 500 кваліфікованих спеціалістів, які стали гідним поповненням дипломатичних

лав МЗС України, а також стала визнаним навч. закладом не тільки в Україні, але й за кордоном. У ній набувають професійної підготовки громадяни зарубіжних країн: Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Туркменістану, Індонезії та ін.

Професорсько-викладацький склад: близько 70 висококваліфікованих фахівців — професори, доценти, відомі дипломати, юристи-міжнародники.

В Академії діють постійні коротко-термінові курси для керівних працівників міністерства та інших осіб, призначених на посади послів, радників-посланників і генеральних консулів.

Академія при МЗС України бере участь у багатьох міжнародних програмах, має творчі зв'язки з провідними вищими навч. закладами США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Іспанії, Бельгії, Словаччини, Польщі, Австрії, країн СНД та багатьох ін.

М. Мальський

Дипломатична мова — вислів, що вживається для означення трьох різних понять: 1) мова офіційних дипломатичних документів (*нот, договорів міжнародних, угод, декларацій* тощо); 2) сукупність спеціальних термінів і фраз, що складають загально-прийнятий дипломатичний словник; 3) усна мова дипломатів, що характеризується стриманістю, обережністю, ввічливістю.

У середньовіччі Д. м. була лат. мова. У XVIII—XIX ст. Д. м. була франц. Сьогодні не існує загальнообов'язкової мови для ведення офіційних *дипломатичних відносин*, складання міжнародних договорів. У всіх органах ООН, крім Міжнародного суду, офіційними визнаються п'ять мов: англ., іспан., кит., рос. та франц. Поступово у практиці *міжнародних відносин* утверджується принцип рівноправності мов.

О. Сагайдак

Дипломатична служба — особливий вид діяльності, що здійснюється встановленими

внутрішнім законодавством, державними органами та посадовими особами і спрямована на реалізацію зовнішньополітичного курсу держави, представлення і захист державних інтересів у сфері *міжнародних відносин*, а також прав та інтересів громадян і юрид. осіб держави, котрі перебувають за кордоном.

Д. с. є складовою державної служби і здійснюється відповідно до норм внутрішньодержавного та міжнародного права. У міжнародних відносинах держава виступає як певна цілісність, у якій скоординовано роботу всіх зовнішньополітичних відомств для досягнення спільної мети — захисту інтересів держави, становлення міжнародного авторитету та зростання ролі держави на світовій арені.

Державні органи зовнішньополітичної діяльності поділяють на центр. органи зовнішніх зносин держави (конституційні органи зовнішньополітичного керівництва: *парламент*, глава держави, уряд і його глава, міністр закордонних справ; органи спеціальних зносин держави: фахівці різних міністерств і державних відомств, діяльність яких пов'язана зі зовнішньополітичними зв'язками держави) і закордонні органи зовнішніх зносин держави: *дипломатичні представництва* та *консульські установи*. Діяльність зовнішньополітичних органів України чітко регламентовано у Конституції України, Законі України “Про дипломатичну службу” 2001 р., Положенні про МЗС України 1999 р., указах і розпорядженнях Президента, постановах Кабінету Міністрів України, міжнародних договорах України, а також ін. нормативно-правових документах.

Д. с. України — це професійна діяльність громадян України, спрямована на практичну реалізацію зовнішньої політики України, захист національних інтересів України у сфері міжнародних відносин, а також прав та інтересів громадян і юрид. осіб України за кордоном. Систему органів Д. с. України

складають: МЗС, представництва МЗС на території України (у Донецьку, Львові, Одесі, Сімферополі та Ужгороді, а також консульські пункти в аеропорту Сімферополя, аеропорту і морському порту Одеси та міжнародному аеропорту Донецька), дипломатичні представництва України за кордоном. МЗС України є провідним органом у системі центр. органів виконавчої влади із забезпечення реалізації зовнішньої політики держави та координації заходів України у сфері зовнішніх зносин.

Н. Балицька

Дипломатичне листування — форма міждержавної комунікації через взаємні обміни і передачу дипломатичними каналами різного роду офіційної кореспонденції та документації дипломатичного характеру. **Д. л.** передбачає суворе дотримання низки традиційно встановлених у дипломатичній практиці правил *протоколу*. Складання документів **Д. л.** є одним з найважливіших напрямів діяльності зовнішньополітичних відомств, що контролюється і координується протокольною службою. **Д. л.** ведеться у письмовій формі від ім. глави держави або уряду, міністра закордонних справ або керівників різних підрозділів МЗС, глав дипломатичних представництв і окремих дипломатів, а також керівників різних державних установ, що мають повноваження представляти державу за кордоном; або ж від ім. зовнішньополітичних відомств, закордонних представництв держави та ін. державних установ. Дипломатичну документацію поділяють на документи внутрішньовідомчого характеру (що стосуються контактів закордонних представництв держави із центр. апаратом МЗС: службові та доповідні записки, інформаційно-довідкові матеріали, політичні листи, різного роду звіти) і документи **Д. л.**, за допомогою яких здійснюються офіційні зносини між державами. Найбільш поширеним у дипломатичній практиці є використання таких ви-

дів документів **Д. л.**: особисті ноти та *ноти вербальні*; приватні листи напівофіційного характеру; *пам'ятні записки*; *меморандуми*. Усі вони різняться між собою за формою, призначенням, характером інформації, формальними (протокольними) ознаками і складаються відповідно до чітких правил та вимог. Дипломатичними документами вищого рівня спілкування між державами вважають заяви, *декларації*, послання глав держав та урядів, МЗС, керівників парламентів. **Д. л.** може здійснюватися (за домовленістю сторін) мовою держави-відправника (з перекладом мовою держави-адресата), мовою держави-адресата або третьою мовою, що традиційно використовується для дипломатичного спілкування. При складанні документів **Д. л.** необхідним є дотримання *принципів взаємності*, рівноправності держав, поваги державного суверенітету; обов'язковими є форма ввічливості, вживання компліментів (окрім випадків, коли документ містить протест або співчуття і має стриманий характер), вживання чітких, однозначних текстових конструкцій. У МЗС України функцію організації, координації **Д. л.** і підготовки дипломатичної документації здійснює Управління державного протоколу.

Н. Балицька

Дипломатичне представництво — див. *Дипломатичне представництво за кордоном (посольство або місія)*.

Дипломатичне представництво за кордоном (посольство або місія) — це особливого роду державна установа, на яку покладено завдання підтримувати та розвивати офіційні стосунки з країною перебування, захищати в ній права та інтереси акредитуючої держави. Кожне **Д. п.** складається із трьох категорій співробітників (глава **Д. п.** має особливу позицію): *дипломатичний персонал*; адміністративно-технічні працівники; обслуговуючий персонал. Функції

Д. п. полягають у: а) представництві акредитуючої держави у державі перебування; б) захисті в державі перебування інтересів акредитуючої держави та її громадян у межах, що допускаються міжнародним правом; в) веденні переговорів з урядом держави перебування; г) з'ясуванні всіма законними засобами умов і подій у державі перебування та повідомленні про них уряду акредитуючої держави; г) заохоченні дружніх відносин між акредитуючою державою і державою перебування та в розвитку їх взаємовідносин у галузі економіки, культури і науки.

О. Сагайдак

Дипломатичний захист — це функція *дипломатичного представництва*, яка передбачає захист прав і законних інтересів акредитуючої держави, її громадян та юрид. осіб, що перебувають на території приймаючої держави. **Д. з.** полягає у тому, що *посольство* консулює своїх громадян з усіх питань щодо їхнього перебування у певній країні, робить запити з приводу захисту інтересів своєї держави та її громадян, а якщо це необхідно — надсилає протести та подання органам влади країни перебування.

Д. з. є важливим міжнародно-правовим інструментом у забезпеченні прав і законних інтересів іноземних громадян з боку держави їхнього громадянства. Під **Д. з.** розуміють зазвичай заяву протесту відповідній державі, вимоги відновити порушені права іноземців і компенсувати нанесену їм матеріальну, а також ін. шкоду. При цьому варто пам'ятати, що **Д. з.** повинен здійснюватися в межах норм законодавства держави перебування та її міжнародних зобов'язань.

У разі порушення громадянином патримоніальної держави законодавства держави перебування **Д. з.** зводиться до з'ясування істинних фактів правопорушення і надання йому необхідної правової допомоги (добір

адвокатів, представлення його інтересів у суді тощо).

Д. з. — це ін-т як міжнародного, так і внутрішньодержавного права. За нормами міжнародного права будь-яка держава має право, але не зобов'язана, надавати **Д. з.** своїм громадянам на території ін. держав. Держави у своїх взаємовідносинах повинні шанувати це право.

М. Гладий

Дипломатичний корпус — це сукупність глав іноземних *дипломатичних представництв*, акредитованих у країні перебування. У широкому розумінні під поняттям **Д. к.**, крім глав дипломатичних представництв, розуміють усіх дипломатичних представників дипломатичних представництв, визнаних урядом країни перебування, та членів їх сімей. **Д. к.** — це об'єднання професіоналів, які утворюють корпорацію дипломатичних агентів, акредитованих у країні перебування. **Д. к.** не є ін-том, який базується на будь-яких нормах міжнародного права, не є він також і політичним об'єднанням чи організацією, котра володіє правами юрид. особи. Втручання у внутрішні справи держави з боку **Д. к.** як такого не допустимі. Міжнародні звичаї дозволяють колективні виступи **Д. к.** з церемоніальних (протокольних) питань: привітання, вираження співчуття уряду країни перебування. Переважно від ім. **Д. к.** виступає його глава — *дуаен*.

О. Сагайдак

Дипломатичний персонал — державні службовці системи органів *дипломатичної служби*, що виконують дипломатичні функції, займають певні дипломатичні посади і мають відповідні *дипломатичні ранги*. Сучасне дипломатичне право визначає правовий статус, *дипломатичні привілеї та імунітети* цієї категорії персоналу. Члени **Д. п.** здійснюють дипломатичні функції у центр. апараті МЗС і закордонних

дипломатичних представництвах, обіймають посади відповідно до своїх дипломатичних рангів. Відповідність посад державних службовців дипломатичним рангам визначається актом внутрішнього законодавства держави (в Україні — це Перелік посад, приписаних до дипломатичних рангів України, який затверджує указом Президент). Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. встановлює, що “членами Д. п.” є співробітники представництва, які мають дипломатичний ранг, а також подає визначення поняття “дипломатичний агент”: глава представництва або чл. дипломатичного персоналу представництва. Глава дипломатичного представництва — найвищий офіційно акредитований представник держави у країні перебування, що керує діяльністю дипломатичного представництва і відповідальний за його роботу. Стаття 14 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. регламентує поділ глав дипломатичних представництв на три класи (категорії): *посли і нунції, посланники та інтернунції, повірені у справах*. Глави дипломатичних представництв перших двох класів акредитуються при главах держав, повірені у справах — при міністрах закордонних справ. Інакше як відносно старшинства та етикету не повинно проводитись ніякого розрізнення між главами представництв унаслідок їх приналежності до того чи ін. дипломатичного класу.

Службова ієрархія у дипломатичному представництві встановлюється відповідно до його штатного розпису, і про старшинство чл. Д. п. глава представництва повідомляє МЗС держави перебування. Закон України “Про дипломатичну службу” 2001 р. визначає перелік посад дипломатичних працівників, які працюють у закордонних представництвах України: 1) Надзвичайний і Повноважний Посол України, Постійний представник України при міжнародній організації; 2) Генеральний консул України; 3) Радник-посланник; 4) радник; 5) консул

України; 6) перший секретар; 7) віце-консул; 8) другий секретар; 9) третій секретар; 10) аташе. Відповідно до цього Закону, дипломатичними працівниками можуть бути громадяни України, які мають відповідну фахову вищу освіту, необхідні професійні та ділові якості, володіють державною та іноземними мовами і за станом здоров’я можуть бути направлені у довготермінове відрядження.

Відрядження дипломатичних працівників триває, як правило, до чотирьох років у державах з нормальними кліматичними умовами та стабільною політичною ситуацією і до трьох років у державах з важкими кліматичними умовами або складною політичною ситуацією. Члени Д. п. на час довготермінового відрядження користуються дипломатичними привілеями та імунітетами, встановленими відповідно до норм міжнародного права, що не позбавляє їх обов’язку поважати закони, правила і традиції країни перебування та здійснювати покладені на них завдання. Дипломатичні працівники, що перебувають у довготерміновому відрядженні, можуть бути достроково відкликані у випадках: службової необхідності; за станом здоров’я; невиконання або неналежного виконання ними службових обов’язків; вчинення дій, які їх ганьблять; вчинення членами їх сімей дій, що можуть призвести до негативних наслідків при подальшому перебуванні працівника дипломатичної служби у довготерміновому відрядженні.

Н. Балицька

Дипломатичний прийом — офіційні заходи, які проводять на честь важливих подій і ювілейних дат, у порядку надання почестей чи гостинності правлячим особам держави перебування, дипломатичним представникам чи іноземним делегаціям, які прибули в країну, а також у порядку здійснення дипломатичним представництвом своїх функцій.

Види **Д. п.**: розрізняють денні та вечірні прийоми. До денних належать: “келих шампанського” — влаштовується між 12.00 і 13.00 без розсаджування за столи; сніданок (ланч) — між 12.00 і 15.00 з розсажуванням за столи. До вечірніх прийомів належать: чай — між 16.00 і 18.00 без суворого розсаджування (проводиться, як правило, тільки для жінок); “коктейль” чи “а-ля фуршет” — починається між 17.00 і 18.00 і триває до двох годин, без розсаджування; обід — найбільш почесний вид прийому з розсаджуванням за столом, починається зазвичай між 19.00 і 21.00 і триває 2—2,5 години до того моменту, поки основний (почесний) гість не залишить прийом; “обід-буфет” — різноманітність обіду, з розсаджуванням за окремі столики по 4—5 осіб за кожним; вечеря — починається о 21.00 і триває до відходу основного гостя, з розсаджуванням. Вид **Д. п.** обирається залежно від приводу, згідно з яким він влаштовується. Інколи на **Д. п.** передбачається, за взаємною домовленістю, обмін промовама та тостами.

О. Сагайдак

Дипломатичні відносини — офіційні відносини між державами, встановлені сторонами на добровільній основі за взаємною згодою, що становлять загальну політико-правову основу для розвитку двостороннього співробітництва у різних сферах (політичній, економічній, гуманітарній, військовій тощо). **Д. в.** створюють умови для найбільш повної реалізації міжнародно-правової суб'єктності держав, тому для їх встановлення необхідним є обов'язкове визнання (див. *Визнання міжнародно-правове*) однією державою ін. (*де-юре*). Єдиного порядку встановлення **Д. в.** між державами не існує. Стаття 2 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.* вказує на те, що встановлення **Д. в.** між державами, а також відкриття постійних дипломатичних представництв відбувається за взаємною згодою сторін.

Дипломатична практика засвідчує, що держави надають перевагу письмовому закріпленню **Д. в.**: укладанню спеціальних угод, оприлюдненню відповідного *комюніке* чи *декларації*, обміну дипломатичними *нотами*, листами або телеграмами на високому рівні. Після акту встановлення **Д. в.** за взаємною згодою сторін відбувається процедура відкриття дипломатичних представництв постійного характеру (*посольств* або *місій*), призначення їх глав (*послів*, *посланників* або *повірених у справах*) та формування персоналу. Рівень дипломатичних представництв визначається станом відносин між сторонами, однак у функціонально-правовому відношенні дипломатичні представництва різних класів є рівними і різняться лише у церемоніальному та протокольному аспектах. Варто наголосити на тому, що угода про встановлення **Д. в.** не завжди супроводжується обміном дипломатичних представництв, оскільки можливі варіанти відкриття дипломатичного представництва лише однією зі сторін або ж виконання дипломатичних функцій *послами*, призначеними за сумісництвом.

Міжнародним правом передбачено також процедури розірвання та призупинення **Д. в.** Це може відбутися у зв'язку із поч. війни між державами, зміною статусу однієї зі сторін (розпад на кілька держав чи злиття), державним переворотом, на знак протесту проти певних дій держави та ін. Розірвання **Д. в.** супроводжується, відповідно, припиненням відносин на офіційному рівні, відкликанням дипломатичних представників, закриттям дипломатичних представництв. Процедура відновлення **Д. в.** відбувається у такому ж порядку, як і встановлення **Д. в.**: через переговори, обмін відповідними документами. На знак незгоди з певними діями держави ін. держава може тимчасово відкликати главу свого дипломатичного представництва або знизити *клас дипломатичного представництва*. На сьогодні близько 165 держав світу встановили з Україною **Д. в.**

Н. Балицька

Дипломатичні привілеї та імунітети — особливі права та переваги, які надаються дипломатичним представництвам, спеціальним місіям, представництвам держав при міжнародних організаціях та їх персоналу для ефективного виконання ними повноважень. Існують відмінності між поняттями “імунітети” і “привілеї”. Імунітет (від лат. *immunitus* — звільнення, позбавлення чого-небудь) — вилучення з-під адміністративної, кримінальної та цивільної юрисдикції держави перебування офіційних представництв іноземних держав, їх персоналу для безперешкодного здійснення ними своєї діяльності. Привілеї — сукупність пільг і переваг, що надаються дипломатам і дипломатичному представництву для забезпечення необхідних умов їх функціонування. Надаючи іноземним дипломатам особливі права та звільняючи їх з-під своєї юрисдикції, держава перебування цілковито сприяє повній реалізації їх місії. При цьому вона дотримується принципу поваги суверенітету, рівноправності держав, однак залишає за собою право встановлення обсягу переваг і пільг на основі взаємності.

Д. п. та і. регулюються як двосторонніми домовленостями, так і багатосторонніми конвенціями відповідного характеру. Найбільш широко вони представлені у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*, більшість статей якої (28 із 53) стосується цього питання. **Д. п. та і.** поділяють на дві категорії: привілеї та імунітети дипломатичного представництва та особисті привілеї та імунітети (котрі поширюються на дипломатичний, адміністративно-технічний і обслуговуючий персонал дипломатичного представництва та членів їх сімей). Привілеї та імунітети дипломатичного представництва: недоторканність приміщень представництва і гарантування його безпеки; звільнення від усіх видів державного, районного та місцевого оподаткування; недоторканність архівів та документації; недоторканність документів

дипломатичного листування; забезпечення права на використання прапора і державної символіки; свобода зносин представництва з урядом, ін. представництвами та консульськими установами акредитуючої держави; право на використання різних засобів зв'язку та ін. Особисті привілеї та імунітети охоплюють особисту недоторканність дипломатичного агента; недоторканність його приватної резиденції, документації та кореспонденції, транспортних засобів і засобів зв'язку; вилучення з-під кримінальної юрисдикції держави перебування, а також неповний імунітет від цивільної та адміністративної юрисдикції; звільнення від усіх видів оподаткування, зборів і мита, а також трудових повинностей держави перебування, свободу пересування по території держави перебування, звільнення особистого багажу дипломатичного агента від огляду та ін. **Д. п. та і.** надаються всьому дипломатичному персоналу, а також членам їх сімей. Для підтвердження приналежності до дипломатичного персоналу відомство дипломатичного протоколу МЗС держави перебування видає дипломатам та членам їх сімей дипломатичні акредитаційні картки, де є запис про те, що їх власники користуються всіма **Д. п. та і.** Підставою для видачі таких карток є дипломатичний паспорт, виданий акредитуючою державою, зі вказаним у ньому дипломатичним рангом.

Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., **Д. п. та і.** надають адміністративно-технічним працівникам дипломатичного представництва та членам їх сімей, якщо вони не є громадянами країни перебування. Їх привілеї та імунітети є частково обмеженими — імунітет від адміністративної та цивільної юрисдикції країни перебування не поширюється на дії, що виходять за межі їх службових повноважень, а їх особистий багаж не звільняється від митного огляду, окрім випадків, що стосуються предметів початкового облаштування. Особи, котрі

належать до цієї категорії персоналу, отримують службові акредитаційні картки, де вказано обсяг привілеїв та імунітетів. Привілеї та імунітети членів обслуговуючого персоналу (які не є громадянами держави перебування) стосуються лише їх діяльності під час виконання службових обов'язків і не поширюються на членів їх сімей. Адміністративно-технічний та обслуговуючий персонал звільняється від державних та місцевих податків.

Членам спеціальних місій надаються **Д. п. та і.** на час виконання місією своїх повноважень. Дипломатичні співробітники відомства закордонних справ користуються такими ж правами та перевагами під час короткотермінових відряджень за кордон. **Д. п. та і.** у повному обсязі надаються главам держав та урядів, міністрам закордонних справ та ін. високопосадовим державним особам у час їхнього перебування на території іноземних держав.

Д. п. та і. не звільняють дипломатів від зобов'язання поважати закони і постанови держави перебування, а також від обов'язку не втручатись в її внутрішні справи. В Україні обсяг і особливості забезпечення привілеїв та імунітетів дипломатів і дипломатичних представництв іноземних держав чітко встановлюється і здійснюється як на основі міжнародних конвенцій (Конвенції про привілеї та імунітети ООН 1946 р., Конвенції про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р., Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., *Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.*, Конвенції про спеціальні місії 1969 р., Віденської конвенції про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. та ін.), так і ряду документів внутрішнього законодавства (Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні 1993 р., Закону України "Про дипломатичну службу України" 2001 р. та ін.). Функцію створення і забезпечення

належних умов діяльності дипломатичних представництв в Україні покладено на Генеральну дирекцію Київської міської державної адміністрації з обслуговування іноземних представництв, створену в 1992 р.

Н. Балицька

Дипломатичні ранги — особливі службові звання, які присвоюють *дипломатичному персоналу* відомства закордонних справ і *дипломатичних представництв за кордоном*. У кожній державі є своя система **Д. р.**, яка встановлюється внутрішнім законодавством. **Д. р.** на міжнародному рівні закріплені у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*

О. Сагайдак

Дипломатичні ранги України — це ранги, які присвоюються працівникам дипломатичних установ держави. Згідно з постановою ВР України від 31 січня 1992 р. та Указом Президента України "Положення про дипломатичну службу в Україні" від 16 липня 1993 р. (пункт 6), дипломатичним працівникам присвоюються такі **Д. р. У.**: аташе, третій секретар; другий секретар другого класу, другий секретар першого класу; перший секретар другого класу, перший секретар першого класу; радник другого класу, радник першого класу, Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу, Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу і Надзвичайний і Повноважний Посол. **Д. р. У.** Надзвичайного і Повноважного Посла, Надзвичайного і Повноважного Посланника першого класу, Надзвичайного і Повноважного Посланника другого класу присвоюються Президентом України за поданням Міністра закордонних справ України. Ін. **Д. р. У.** присвоюються Міністром закордонних справ України на підставі рекомендації атестаційної комісії МЗС України.

О. Сагайдак

Дипломатія — це здійснення міжнародних відносин через переговори; сукупність засобів, що їх використовують послы й посланники з метою забезпечення переговорного процесу; праця або мистецтво дипломата. Д. безпосередньо належить до сфери зовнішньої політики і за своєю суттю є одним із головних і найбільш ефективних засобів її здійснення. Основні форми дипломатичної діяльності: дипломатичні конгреси, конференції або наради, тобто періодичні зустрічі представників держав, починаючи від глав держав, глав урядів чи міністрів закордонних справ і закінчуючи спеціальними уповноваженими з дипломатичних співробітників різних рангів; дипломатичне листування через заяви, листи, ноти, меморандуми тощо; підготовка та підписання міжнародних договорів і угод; повсякденне представництво держави за кордоном, здійснюване його посольством і місіями, та ведення ними політичних та ін. переговорів з дипломатичним відомством країни перебування; участь представників держави у діяльності міжнародних організацій; висвітлення у пресі позицій уряду з тих чи ін. зовнішньополітичних питань, публікація офіційної інформації про найважливіші міжнародні події, офіційне видання міжнародних актів і документів.

О. Сагайдак

Дискримінація (лат. *discriminatio* — відокремлення, розділення, розрізнення) — умисне обмеження або позбавлення прав певних юрид. та фізичних осіб. Відбувається через прийняття відповідного законодавства, фактично чи приховано. Стосовно фізичних осіб Д. здійснюється за різними ознаками — раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та ін. переконань, національного та соціального походження, майнового стану тощо. Найпотворніших форм Д. набуває за режимів *апартеїду* та фашизму, котрі “узаконують” расову Д.

Д. у всіх формах, як правило, забороняється внутрішнім правом демократичних

держав, а також міжнародним правом. Протиправність Д. впливає із загально-визнаних принципів і норм Статуту ООН та міжнародних актів про права людини. Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та ін. закріпили положення про те, що передбачені в цих документах правові свободи повинні належати кожній людині незалежно від кольору шкіри, мови, релігії, політичних та ін. переконань, національного та соціального походження, майнового, станового та будь-якого ін. становища. Відповідні статті містяться у національних конституціях, зокрема в Конституції України (Стаття 24).

Я. Малик

Діаспора (грец. *διασπορά* — розкидання, розсіяння) — етнічні групи населення певного народу, що проживають поза межами країни свого походження. Термін спочатку застосовувався щодо євреїв, які жили за межами Палестини задовго до ліквідації Римом у 73 р. н. е. Іудейського царства. Згодом поширився на ін. народи. Д. може бути розселена компактно чи розсіяно. Вона буває автохтонною (коли частина населення того чи ін. етносу внаслідок поділу території опиняється у складі ін. держави) чи імміграційного походження. Сучасна Д. виникає за різних обставин: унаслідок насильницького виселення; у результаті війни; *геноциду*; із соціальних, економічних, релігійних та ін. причин.

Укр. Д. найбільша в Росії (понад 4 млн осіб), у США (2 млн), у Канаді (1 млн), у Казахстані (900 тис.).

Я. Малик

Дізраелі (Disraeli) Бенджамін, граф Біконсфілд (21 грудня 1804 р. — 19 квітня 1881 р.) — політичний і державний діяч Великої Британії, письменник.

У 1837 р. вперше обраний депутатом парламенту від партії торі, був незмінним чл. палати громад до 1876 р. З 1848 р. — лідер консерваторів. Тричі входив до складу урядів як міністр фінансів — 1852, 1858—1859, 1866—1868 рр. Був автором законопроекту, прийняття якого парламентом ліквідувало Ост-Індську компанію і управління Індією перейшло безпосередньо до брит. уряду (1858).

Уперше очолив кабінет міністрів у лютому 1868 р., проте після програшу парламентських виборів лібералам пішов у відставку в грудні того ж року. Вдруге сформував кабінет у 1874 р. Проводив активну закордонну політику, спрямовану на розширення Брит. імперії та посилення її впливу в світі. У 1874 р. до складу брит. володінь включено Золотий Берег (колишня Ашанти, сучасна Гана) та о-ви Фіджі, в 1875 р. придбано в єгипетського хедива акції Суецького каналу, що дало можливість згодом взяти Єгипет під брит. *протекторат*. У 1876 р. Д. став ініціатором проголошення англ. королеви імператрицею Індії. Вдячна королева того ж року надала йому титул графа і Д. перейшов у палату лордів.

Під час повстань балканських народів і наступних воєн Сербії, Чорногорії та Росії проти Османської імперії (1875—1878) Д. домагався мінімізації втрат останньої і недопущення посилення впливу Росії на Балканах. Був ініціатором скликання *Берлінського конгресу 1878 р.*, який переглянув умови вигідного для Росії *Сан-Стефанського мирного договору 1878 р.* Підтримку Д. Туреччині було винагороджено султаном передачею Англії Кіпру.

Активну імперіалістичну політику Д. проводив і в ін. регіонах світу. Так, у 1877 р. було оголошено про включення до складу Брит. імперії південноафрик. Республіки Трансвааль, а в 1878 р. розпочато війну в Афганістані, після якої його зовнішня політика перейшла під контроль Лондона.

Програш чергових виборів лібералам призвів до відставки Д. та його кабінету (1880).

Ю. Мороз

ДНЯЗ — див. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.*

Добрі послуги — термін, що використовується у міжнародному праві для позначення одного зі способів мирного вирішення міжнародних спорів, що передбачає участь третьої сторони у врегулюванні суперечки між державами, налагодженні переговорного процесу встановленням контактів. Полягає у наданні третьою стороною, що не є учасником суперечки, допомоги сторонам щодо налагодження контакту, організації *переговорів*. Д. п. може надавати як держава, так і *міжнародна організація/інституція* (зокрема, відповідно до Статуту ООН — РБ ООН), а також приватна особа чи міжнародна посадова особа. Сторона, котра здійснює Д. п., повинна бути незацікавленою у предметі конфлікту, користуватись високим рівнем довіри та авторитету в країнах — учасниках конфлікту. Сторони суперечки самі можуть виступити ініціаторами залучення третьої сторони до розв'язання спору між ними, однак зазвичай Д. п. пропонують треті держави чи *міжнародні організації* в односторонньому порядку. Д. п. можуть застосовуватися за згодою лише одного учасника спору і надаватися лише одній стороні, що в жодному разі не повинно розцінюватися як акт "неприятності". Держава чи міжнародна інституція, що здійснює Д. п., не бере безпосередньої участі в переговорах (хоча може бути присутня на них, якщо сторони виявлять таке бажання), її пропозиції мають дорадчий характер і не є обов'язковими для виконання конфліктуючими сторонами. Д. п. тісно пов'язані з *посередництвом*, що характеризується більшим ступенем залучення у переговорний процес. Іноді Д. п. можуть перерости

у посередництво. Порядок та принципи застосування і здійснення **Д. п.** регламентуються Гаазькою конвенцією 1899 р. та Гаазькою конвенцією про мирне вирішення міжнародних суперечок 1907 р. (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*).

Н. Балицька

Договір міжнародний — угода між суб'єктами міжнародного права, що регулює їх відносини встановленням, зміною та припиненням взаємних прав та обов'язків відповідно до принципів і норм міжнародного права. Сутність **Д. м.** — домовленість між сторонами, досягнута узгодженням волі сторін договору. У сучасних міжнародних відносинах існує низка домовленостей політичного характеру, які не мають властивостей і ознак **Д. м.** і, відповідно, належать до категорії міжнародних актів, які не є міжнародними договорами. Згідно з положеннями *Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами 1969 р.* і *Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями 1986 р.* **Д. м.** — це “міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі та регульована міжнародним правом, незалежно від того, викладена така угода в одному документі, у двох чи декількох документах, а також незалежно від її конкретного найменування” — Стаття 2 (а) *Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами 1969 р.*

До структури **Д. м.** належать такі елементи, як преамбула (вступні положення), центр. та заключна частини договору. У вступній частині подають обґрунтування, його цілі та принципи; у центр. частині — норми та принципи правового регулювання відповідних відносин по суті, а в заключній частині — встановлюють порядок висловлення згоди на обов'язковість договору, набуття ним чинності та припинення його дії. Факультативним елементом **Д. м.** мо-

жуть бути додатки. Залежно від суб'єктного складу сторін договору виділяють міждержавні договори, договори міжнародних організацій та договори за участю ін. суб'єктів міжнародного права. Залежно від виду державних органів, які укладають **Д. м.** від ім. держави, розрізняють міждержавні договори, міжурядові договори та міжвідомчі договори. Оскільки держава володіє міжнародною право- та дієздатністю *erga omnes*, то вона може регулювати договірним чином широкий спектр міжнародних і суспільних відносин. Серед договорів за участю міжнародних організацій виділяють договори між міжнародними організаціями та державами і договори між міжнародними організаціями. Особливу категорію договорів за участю міжнародних організацій становлять т. зв. змішані договори, де однією договірною стороною може виступати одночасно міжнародна організація та її держави-члени. Особливості **Д. м.** за участю міжнародних організацій зумовлені тим фактом, що вони можуть вступати в договірні відносини і регулювати проблемні питання лише у тому обсязі, який відповідає їх статутній компетенції.

За предметом та об'єктом договори можуть бути політичними (цей вид договорів, як правило, не укладають від ім. міжнародних організацій), економічними та зі спеціальних питань. Процедурні аспекти та порядок укладення **Д. м.** врегульовано у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів між державами 1969 р.* та *Віденській конвенції про право міжнародних договорів між державами і міжнародними організаціями та міжнародними організаціями 1986 р.*, а також у відповідному національному законодавстві, де загальні положення щодо *міжнародних договорів* закріплені у конституціях і/або спеціальному законодавстві про міжнародні договори.

В Україні питання дії **Д. м.** врегульовано у Статті 9 Конституції України, де закріп-

лено, що “чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана ВР України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України”. Закон України “Про міжнародні договори” 2004 р. детально регламентує питання, пов’язані з укладенням, виконанням та припиненням дії Д. м.

О. Головка-Гавришева

Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963 р. (Московський договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах) — підписаний 5 серпня в Москві представниками СРСР, США та Великої Британії. Уряд УРСР приєднався до Договору 8 жовтня 1963 р.

Кожен учасник Договору зобов’язувався “заборонити, попередити і не проводити будь-які випробування ядерної зброї і будь-які ін. ядерні вибухи в будь-якому місці, що знаходиться під його юрисдикцією чи контролем”. Така заборона діє у трьох середовищах: в атмосфері, за її межами, включаючи космічний простір, під водою, включаючи територіальні води та відкрите море. Договір забороняє також ядерні вибухи у будь-якому ін. середовищі, якщо такий вибух викликає випадання радіоактивних опадів за межами кордонів держав, під юрисдикцією чи контролем яких він здійснюється. Учасники Договору не повинні також заохочувати, спонукати будь-кого при проведенні вищезазначених вибухів чи брати в них будь-яку участь. Договір є безстроковим і відкритим для підписання всіма державами.

Договір став першим важливим кроком у вирішенні проблеми обмеження гонки озброєнь, а також у сфері охорони навколишнього середовища, зокрема сприяв зменшенню радіоактивного забруднення довкілля. Підписання Договору стало пош-

товхом до проведення переговорів з питань роззброєння і укладання наступних угод у цій сфері.

С. Гіщинська

Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці (Тлателолко договір) — відкритий до підписання 14 лютого 1967 р. в Мехіко в будівлі мексиканського МЗС, яке розташоване в міській дільниці Тлателолко. Набув чинності 22 квітня 1968 р. У 1991 р. дію Договору поширено на весь Карибський басейн. Нині його учасниками є всі 33 держави Лат. Америки. Останньою ратифікувала Договір Куба — у жовтні 2002 р., хоча підписала ще в 1995 р. Договір заборонив присутність у будь-якій формі ядерної зброї на території усієї Лат. Америки. Країни, що підписали Договір, зобов’язалися використовувати наявні під їхньою юрисдикцією ядерні матеріали і пристрої виключно у мирних цілях. Крім того, були прийняті два протоколи до Договору, які розглядали питання щодо нелатиноамер. держав. Протокол I поширив статус *без’ядерної зони* на території у Лат. Америці, які знаходяться під юрисдикцією держав, розташованих поза зоною Договору. Протокол II зобов’язав ядерні держави поважати без’ядерний статус зони Договору, не застосовувати і не погрожувати застосуванням ядерної зброї проти учасників Договору. Протокол I ратифікований Великою Британією (1969), Нідерландами (1971), США (1981) та Францією (1992), а Протокол II — п’ятьма ядерними державами: Великою Британією (1969), КНР (1974), СРСР (1979), США (1971), Францією. Відповідно до Договору створено ОПАНАЛ зі штаб-квартирою у Мехіко. Ця організація повинна здійснювати контроль за виконанням положень Договору. Підписання Договору було наслідком переговорів між латиноамер. лідерами у 1964—1967 рр., що були започатковані як реакція на *Карибську кризу 1962 р.* Альфонсо Гарсія Роблес,

мексиканський дипломат, який доклав чимало зусиль до перетворення Лат. Америки на без'ядерну зону і став одним із авторів остаточного варіанта Договору, отримав у 1982 р. *Нобелівську премію миру* за значний внесок у справу роззброєння. Договір став першим міжнародно-правовим документом, який закріпив статус без'ядерної зони в густонаселеному регіоні світу.

О. Заяць

Договір про запровадження Конституції для Європи (Treaty Establishing a Constitution for Europe) — міжнародний договір, який було підписано 29 жовтня 2004 р. главами держав та урядів 25 держав — членів ЄС та узгоджено з трьома тогочасними кандидатами на вступ до ЄС (Болгарією, Румунією та Хорватією). Договір проходить процедуру ратифікації, яка відповідно до чинної практики держав — членів ЄС, є або парламентською (тобто ратифікація у національному парламенті), або референдарною (ратифікація на всенародному референдумі), або ж змішаною (ратифікація зі застосуванням парламентських процедур та референдуму). Парламентська процедура ратифікації Договору передбачена за національним законодавством більшості держав — членів ЄС (Австрія, Бельгія, Греція, Естонія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, ФРН та Швеція), ратифікація на референдумі визначена у законодавстві Чехії, Данії, Франції та Португалії; змішану процедуру ратифікації передбачено у законодавстві Ірландії, Люксембургу, Нідерландів, Іспанії та Великої Британії, серед держав — членів ЄС процедура ратифікації Договору не визначена у Польщі, Болгарії та Румунії. Станом на 1 квітня 2007 р. Договір був ратифікований Австрією, Бельгією, Естонією, Іспанією, Італією, Кіпром, Латвією, Люксембургом, Мальтою, Словаччиною, Словенією, Угорщиною та ФРН. Ратифікація не відбулася у Франції

(негативні результати референдуму від 29 травня 2005 р.) та у Нідерландах (негативні результати референдуму від 1 червня 2005 р.).

Потреба чергового оновлення договірно-правової бази інтеграційних процесів у ЄС зумовлена необхідністю вирішення таких проблемних питань, як пристосування інституційно-правового механізму ЄС до змін, спричинених процесом розширення ЄС; пошук адекватних механізмів подолання “дефіциту демократії” в ЄС, створення підстав для формування єдиної позиції ЄС у контексті глобалізаційних процесів у світі, підвищення ефективності боротьби із транснаціональними, соціальними, правовими, економічними проблемами тощо, а також консолідація напрацьованого конвенційного забезпечення євроінтеграційних процесів.

До структури Договору входять преамбула, 4 розділи, 36 протоколів, 3 додатки та заключний акт, декларації щодо Договору і його протоколів. Перший розділ присвячено поняттю та цілям ЄС, громадянству ЄС та захисту основних прав, компетенції та її реалізації, інституційно-правовому механізму організації, положенням про посилене співробітництво в рамках ЄС, засадам демократичного життя, фінансовим аспектам, основам відносин ЄС з сусідніми країнами, а також правовому регулюванню ін-ту чл-ва в ЄС. У другому розділі інкорпоровано положення *ХФПЕС*, юрид. обов'язковий характер положень якої закріплюється в договірному порядку. У третьому розділі подано норми про політику та функціонування ЄС, а у четвертому розділі основну увагу зосереджено на загальних та заключних положеннях, які стосуються територіальної та часової сфери дії Договору, правонаступництва, порядку та процедури його ратифікації. Протоколи до Договору охоплюють питання залучення національних парламентів до прийняття рішень у ЄС, принципи субсидіарності та пропорційності, територіальні аспекти

застосування положень Договору у Данії, Ірландії та ін. державах — членах ЄС, перехідні положення щодо діяльності ін-тів ЄС тощо.

Основна мета Договору — систематизація та консолідація первинної правової бази діяльності ЄС, а також нормативне закріплення узгоджених розв'язків основних проблем функціонування та діяльності ЄС, хоча спрощення структури правового регулювання відносин у рамках організації має вибірковий характер і стосується в основному інституційно-правових аспектів її діяльності.

О. Головка-Гавришева

Договір про зону, вільну від ядерної зброї в Центральній Азії — угода, підписана представниками Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Республіки Таджикистан, Туркменистану та Республіки Узбекистан у казахському Семіпалатинську 8 вересня 2006 р., якою заборонялося виробництво, набуття і розміщення ядерної зброї в Центральноазійському регіоні. Кожна зі сторін Договору зобов'язалася не проводити досліджень для заволодіння ядерною зброєю та не допускати перебування на своїй території ядерної зброї чи ін. ядерних вибухових пристроїв. Договір забороняє також захоронення радіоактивних відходів на території держав регіону. Учасники Договору не мають права проводити випробування ядерних вибухів. Кожна зі сторін Договору зобов'язалася використовувати ядерні матеріали та установки лише для мирних цілей, а також вживати заходів фізичного захисту щодо ядерних матеріалів, які перебувають на її території. Сторони домовилися проводити щорічні консультативні зустрічі, а також, у разі потреби, надзвичайні зустрічі своїх представників для розгляду питань, пов'язаних із виконанням положень Договору. Держави, які мають спільні кордони зі зоною дії Договору, можуть стати його сторонами,

якщо у цей Договір буде внесена відповідна поправка. Договір підлягає ратифікації і набуває чинності після закінчення 30-денного терміну від дня вручення *депозитарію* (Генеральному секретарю *ООН*) п'ятого документа про ратифікацію. Кожна сторона має право виходу з Договору, якщо вона вирішить, що виникли виняткові обставини, які поставили під загрозу її вищі національні інтереси. Вихід з Договору набуває чинності через 12 місяців після вручення депозитарію повідомлення, в якому мають бути викладені обставини, що змусили сторону до такого кроку. Будь-яка поправка до Договору набуває чинності лише після її ратифікації всіма сторонами Договору. Протокол до Договору передбачає заборону застосування ядерної зброї до сторін Договору з боку "ядерної п'ятірки" (Великої Британії, КНР, РФ, США та Франції). На 2008 р. Договір був ратифікований Киргизстаном та Узбекистаном.

О. Заяць

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. (ДНЯЗ) — був ухвалений ГА *ООН* 12 червня 1968 р. і є відкритим до підписання з 1 липня 1968 р. у Москві, Вашингтоні та Лондоні (набув чинності 5 березня 1970 р.). Відповідно до рішення конференції з питань нерозповсюдження ядерної зброї, яка проходила 17 квітня — 12 травня 1995 р. у штаб-квартирі *ООН*, ДНЯЗ набув безстрокового характеру. Україна приєдналася до Договору 16 листопада 1994 р. (чинний для неї від 5 грудня 1994 р.). Договір складається з преамбули і 11 статей.

Відповідно до ДНЯЗ кожна з держав-учасниць, яка володіє ядерною зброєю (такими були ті, що провели ядерні випробування до 1 січня 1967 р., тобто Велика Британія, КНР, РФ, США та Франція), зобов'язується не допускати передачі будь-якій державі ядерної зброї чи ін. ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над ними (прямо чи опосередковано); а не заохочувати і не

спонукати будь-яку неядерну державу до виробництва чи набуття ядерної зброї, а також здійснювати контроль над нею. Кожна з неядерних держав — учасниць ДНЯЗ зобов'язується не набувати ядерну зброю, а також не здійснювати контроль над нею та не отримувати допомогу у виробництві. У разі застосування проти них ядерної зброї чи погрози нею неядерні держави отримали гарантії безпеки.

Водночас ДНЯЗ закріпив право держав-учасниць розвивати дослідження, виробництво та використання ядерної енергії у мирних цілях, а також всебічний обмін обладнанням та інформацією у цій сфері. Учасники ДНЯЗ зобов'язалися вжити всіх заходів для припинення гонки озброєнь і укладення угоди про всезагальне та повне роззброєння. Міжнародний контроль за виконанням зобов'язань покладений на МАГАТЕ.

Отже, ДНЯЗ сприяв укріпленню міжнародного миру та став одним з головних інструментів у боротьбі проти розповсюдження ядерної зброї у світі.

С. Гіциньська

Договір про створення без'ядерної зони в Південно-Східній Азії (Бангкокський договір) — договір про створення в Півд.-Сх. Азії зони, вільної від ядерної зброї, підписаний 15 грудня 1995 р. в Бангкоку Брунеєм, В'єтнамом, Індонезією, Камбоджею, Малайзією, М'янмою, Сінгапуром, Таїландом і Філіппінами. Набув чинності 28 березня 1997 р.

Учасники Договору зобов'язалися не розробляти, не виробляти, не набувати і не здійснювати контроль над будь-якою ядерною зброєю, не розташовувати на своїй території і не транспортувати, не випробувувати і не застосовувати таку зброю. Вони також погодились не дозволяти будь-якій ін. державі здійснювати таку діяльність на своїй території. Крім того, сторони договору домовились не скидати радіоактивні

матеріали та відходи в море й атмосферу, не захоронювати такі матеріали на суші в межах *без'ядерної зони* в Півд.-Сх. Азії та не дозволяти таку діяльність третім державам. Згідно з Договором, держави-учасниці також не повинні звертатись до ін. держав за допомогою в діях, що порушують цю угоду і не надавати таку допомогу.

Ядерну енергію учасники Договору зобов'язалися використовувати виключно в мирних цілях, відповідно до норм і рекомендацій, встановлених МАГАТЕ, для чого укладають з МАГАТЕ договори про гарантії щодо своїх мирних ядерних програм, а також зобов'язалися надавати інформацію про свої ядерні програми ін. державам — учасникам Договору.

Сторони Договору на свій розсуд приймають рішення про надання дозволу іноземним морським і повітряним суднам заходити в свої порти і здійснювати посадку на аеродромах чи здійснювати транзит через свої територіальні води і повітряний простір, якщо вони не володіють правом мирного проходу чи транзитного проходу.

З метою нагляду за виконанням Договору і забезпечення дотримання його положень була створена Комісія для зони, вільної від ядерної зброї, в Півд.-Сх. Азії, яка в міру необхідності чи на прохання будь-якого учасника Договору проводить наради. Як допоміжний орган також було створено Виконавчий комітет, у функції якого входить забезпечення заходів по контролю за дотриманням Договору; розгляд прохань держав-учасниць про надання роз'яснень щодо питань, які входять у компетенцію цього Договору; організація і скерування місій зі встановлення фактів, пов'язаних з дотриманням Договору, а також розгляд висновків цих місій; направлення Комісії пропозицій про скликання нарад; укладення угод з МАГАТЕ чи ін. *міжнародними організаціями* від ім. Комісії.

Договір передбачає також підписання п'ятьма офіційними ядерними держава-

ми Протоколу до нього із зобов'язанням дотримуватись Договору про без'ядерну зону у Півд.-Сх. Азії, не застосовувати і не погрожувати застосуванням ядерної зброї проти будь-якого учасника Договору і не застосовувати ядерну зброю в межах цієї без'ядерної зони.

І. Іжнін

Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996 р. (Пеліндаба договір) — договір про створення в Африці зони, вільної від ядерної зброї, підписаний у Каїрі (Єгипет) 11 квітня 1996 р. Договір розробляли на основі Резолюції про створення без'ядерної зони в Африці, прийнятої на нараді глав держав і урядів ОАЄ в Каїрі у 1964 р. Остаточний текст було схвалено радою міністрів ОАЄ в Аддис-Абебі 21—23 червня 1995 р. після спільної наради Міжурядової групи експертів ОАЄ і Групи експертів ОАЄ/ООН з приводу розробленого в Пеліндабе проекту Договору.

Зона, вільна від ядерної зброї, в Африці охоплює територію Африк. континенту, острівні держави — члени ОАЄ та ін. прилеглі о-ви, що розглядаються ОАЄ в її резолюціях як частина Африки.

Сторони Договору зобов'язались не проводити дослідження, не розробляти, не набувати, не володіти і не здійснювати контроль над ядерною зброєю в будь-якій формі, не отримувати допомогу від ін. держав і не надавати допомоги в такій діяльності ін. Держави-учасники повинні забороняти розміщення ядерної зброї на своїй території, але, натомість, уповноважені самостійно вирішувати питання надання дозволу іноземним морським і повітряним суднам, що не користуються правом мирного проходу чи транзитного проходу, заходити у порти та здійснювати посадку на аеродромах чи слідувати транзитом через свої територіальні води і повітряний простір.

Учасники Договору зобов'язались не проводити ядерні випробовування самі, не

дозволяти робити цього на своїй території третім сторонам і жодною мірою не сприяти і не надавати підтримку будь-якій державі в такій діяльності.

Угода не забороняє державам Африки використовувати ядерну енергію і технології у мирних цілях, дотримуючись заходів із нерозповсюдження. Держави-учасниці повинні також укласти з МАГАТЕ угоди про гарантії; не надавати матеріали, які розщеплюються, державам, що не уклали з МАГАТЕ угоду про гарантії; забезпечувати максимальний фізичний захист ядерних матеріалів і устаткування, зокрема як це передбачено в Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу. Кожна зі сторін Договору зобов'язалась не здійснювати і не підтримувати дії щодо нападу на ядерні об'єкти в межах зони, вільної від ядерної зброї в Африці.

З метою забезпечення дотримання умов договору передбачається створення Африк. комісії з атомної енергії, яка повинна відповідати за зведення й узагальнення доповідей і обмінів інформацією; організацію консультацій; скликання нарад з будь-яких питань, які виникають щодо виконання договору; розгляд того, як застосовуються гарантії МАГАТЕ щодо мирних ядерних програм; здійснення регіональних і суб-регіональних програм співпраці в галузі ядерної енергетики; розвиток міжнародної співпраці з державами, що не входять в африк. без'ядерну зону. Чергові сесії Комісії відбуваються раз на рік.

П'ять офіційних ядерних держав підписали додаткові протоколи до Договору, в яких зобов'язались не застосовувати, не погрожувати застосуванням ядерної зброї проти будь-якої сторони — учасниці Договору чи проти території в межах африк. без'ядерної зони, за котру якась з ядерних держав несе міжнародну відповідальність (Протокол 1); не випробовувати ядерну зброю у межах без'ядерної зони (Протокол 2); виконувати положення договору

стосовно територій у межах без'ядерної зони в Африці, за які вони несуть *де-юре* чи *де-факто* міжнародну відповідальність (Протокол 3).

І. Іжнін

Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985 р. (Раротонга договір) — підписаний 6 серпня 1985 р. на о. Раротонга (о-ви Кука) Австралією, Вануату, Зах. Самоа, Кірібаті, Науру, Німус, Новою Зеландією, О-вами Кука, Папуа-Новою Гвінеєю, Соломоновими О-вами, Тонга, Тувалу, Фіджі.

Сторони Договору зобов'язалися не виробляти, не набувати і не володіти будь-якими ядерними вибуховими пристроями і не прагнути їх набуття; не надавати розщеплювальні матеріали і спеціальне обладнання для виробництва ядерної зброї. Сторони також зобов'язались не допускати розташування ядерних вибухових пристроїв і не дозволяти проведення ядерних випробувань на своїй території.

До Договору додавались три Протоколи, підписані п'ятьма офіційними ядерними державами, які зобов'язались дотримуватись його положень на підвладних їм територіях у півд. частині Тихого океану і не здійснювати ядерних випробувань у межах цієї без'ядерної зони.

І. Іжнін

Договір реформування ЄС (Лісабонський договір — ДРЕС) (EU Reform Treaty, Treaty of Lisbon) — міжнародний договір, підписаний 13 грудня 2007 р. у Лісабоні главами держав та урядів держав — членів ЄС з метою закріплення змін та доповнень до чинної нормативно-правової бази функціонування правової системи ЄС.

До структури Договору входять преамбула, дві основні статті, що вносять зміни і доповнення до Договору про ЄС та Договору про заснування Європейського співтовариства, який перейменовано на Договір про

функціонування ЄС, та заключні положення, де визначено термін дії договору, процедуру ратифікації, набуття чинності та *депонування* договору.

Окрім основного тексту, до структури Договору належать також кілька протоколів і додатків.

Договір є консолідованою версією установчих актів ЄС і містить низку новел, що реформують засади правового регулювання відносин у рамках ЄС. Основними з них є закріплення міжнародної правосуб'єктності ЄС; припинення існування Європейського співтовариства та перехід його прав та обов'язків до ЄС; нормативне регулювання процедури виходу з ЄС; розширення повноважень *Європейського парламенту* з бюджетних питань та у сфері сільськогосподарської політики ЄС; деталізація правової регламентації статусу *Європейської ради* і запровадження посади Президента Європейської ради; зміни в регламентації складу і правового статусу *Європейської комісії*; введення до складу інститутів ЄС Європейського центр. банку; реформування процедури прийняття рішень у ЄС розширенням сфери застосування подвійної більшості. Відбулася деталізація регламентації принципу передачі повноважень як засадничого принципу функціонування правової системи ЄС; не інкорпоровано положення Хартії фундаментальних прав і свобод у текст Договору; модифіковано процедуру ревізії установчих актів ЄС, а також і низку суттєвих новацій матеріального права ЄС у тій частині, що стосується функціонування внутрішнього ринку ЄС та захисту конкуренції, особливостей гармонізації правових систем держав — членів ЄС тощо.

О. Головка-Гавришева

Доктрина військово-політична — прийнята на тривалий період часу на офіційному рівні система керівних принципів щодо підготовки держави до ведення війни, а також розвитку, функціонування та застосування збройних сил. **Д. в.-п.** визначає цілі

та завдання збройних сил у мирний і воєнний час, їх кількість і структуру, способи застосування, а також засоби досягнення поставлених перед ними завдань. **Д. в.-п.** може мати наступальний чи оборонний характер. **Д. в.-п.** розробляється вищим політичним і воєнним керівництвом держави, залежить від міжнародно-політичної ситуації, географічного положення, наявних ресурсів і потенціалу держави.

І. Іжнін

Доктрина гнучкого реагування — військово-політична доктрина США, розроблена адміністрацією президента *Дж. Кеннеді* (1960—1963). Наголошувала на необхідності розробки декількох сценаріїв дій для США в кризовій міжнародно-політичній ситуації.

На відміну від *доктрини масованої відплати*, яка передбачала нанесення масованого ядерного удару у відповідь на будь-який, навіть найменш агресивний крок з боку СРСР, **Д. г. р.** стверджувала необхідність мати адекватні засоби стримування *агресії* (у т. ч. і неядерні) у конфліктних ситуаціях різного рівня напруженості. **Д. г. р.** наголошувала на необхідності подальшої присутності значних конвенційних збройних сил у Зах. Європі, щоб протистояти загрозі нападу з боку СРСР. Ці збройні сили повинні були виконувати дві основні функції: стримуючу і ведення обмеженої, неядерної війни (в разі, якщо збройного конфлікту з СРСР не вдасться уникнути). Європейські союзники США також мали здійснювати кроки з підвищення своєї обороноздатності, не покладаючись виключно на США.

Д. г. р. підвищувала поріг застосування ядерної зброї, в т. ч. і тактичної, й передбачала можливість поступової ескалації конфлікту з СРСР, що дозволило б уникнути жорсткого вибору між негайним застосуванням ядерної зброї і компромісами на користь СРСР, якщо реальної готовності застосовувати зброю масового знищення в керівництва США не буде.

Головною ідеєю **Д. г. р.** став пошук можливості відповідати на виклики неядерною зброєю (застосуванням чи погрозою її застосування) в умовах глобального протистояння двох наддержав. *Берлінська криза 1961 р.* показала необхідність наявності значних конвенційних озброєнь в Європі та можливість їх ефективного використання в рамках **Д. г. р.** для стримування супротивника.

І. Іжнін

Доктрина масованої відплати — військово-політична доктрина США, затверджена президентом *Д. Ейзенхауером* у 1954 р.

Ключовим положенням **Д. м. в.** було застосування США ядерної зброї проти Радянського Союзу у випадку здійснення ним *агресії* в Європі, навіть без застосування ядерної зброї.

Згідно з **Д. м. в.**, США у випадку *агресії* Радянського Союзу в Європі повинні були для її відбиття застосувати тактичну ядерну зброю, а стратегічна авіація США — наносити ядерні бомбові удари по території самого СРСР.

Д. м. в. спиралась на перевагу США у кількості ядерних зарядів і засобів їх доставки, а також на постійну загрозу поч. тотальної ядерної війни.

Головною проблемою, пов'язаною з ефективністю **Д. м. в.**, була необхідність переконати, з одного боку, європейських союзників США, а з ін. — Радянський Союз у готовності Вашингтона виконати свої союзницькі зобов'язання із захисту Зах. Європи і розпочати тотальну ядерну війну у відповідь на агресивні кроки з боку Радянського Союзу. **Д. м. в.** також не дозволяла ефективно впливати на конфліктні ситуації низької інтенсивності та вирішувати поточні проблеми у відносинах наддержав. Її застосування могло викликати швидко ескалацію конфронтації між наддержавами до межі застосування ядерної зброї.

Зростання ядерного потенціалу і швидкий розвиток ракетної техніки Радянського Союзу поступово знецінили **Д. м. в.**, оскільки США ставали все більш уразливими перед загрозою радянського ракетно-ядерного удару у відповідь.

І. Іжнін

Доктрина стримування — зовнішньополітична доктрина США, що діяла в період 1947—1954 рр. Автором **Д. с.** вважають амер. дипломата, радника посольства США в СРСР **Дж. Кеннана**. Вперше ключові положення **Д. с.** були викладені ним у т. зв. довгій телеграмі на ім'я державного секретаря США у лютому 1946 р. і згодом були розвинуті в анонімній статті “Джерела радянської поведінки”, опублікованій у журналі “Foreign Affairs” у 1947 р.

Д. с. передбачала довготривале, терпляче і неослабне стримування США експансіоністської політики СРСР. Відправною точкою **Д. с.** стали положення про непримиренність боротьби капіталістичної та соціалістичної систем, неокресленість цієї боротьби часовими межами. **Д. с.** трактувала політику СРСР як реалістичну і прагматичну; передбачала неминучість довготривалої боротьби двох систем і складність впливу на радянське суспільство; давала можливість укладати тактичні угоди і домагатись поступок з боку СРСР (при умові збереження престижу СРСР). Цілеспрямовану та жорстку радянську політику, відповідно до **Д. с.**, можна було змінити, тільки протиставивши їй політику не менш жорстку, яка, проте, не повинна мати нічого спільного з відвертими погрозами і демонстрацією сили.

Головними завданнями США у рамках **Д. с.** були встановлення (відновлення) рівноваги сил в Європі, обмеження можливості СРСР розповсюджувати свій політичний вплив, поступова зміна і пом'якшення зовнішньополітичного курсу СРСР. З цією метою США мали активно заповнювати політичний вакуум у найрізноманітніших

точках планети, де тільки з'являтиметься загроза зростання радянського впливу.

Поч. втілення політики стримування на офіційному рівні стала т. зв. *Трумена доктрина* (1947), головні положення якої було проголошено у виступі *Г. Трумена* перед Конгресом США 12 травня 1947 р. Того ж 1947 р. був запропонований *Маршалла план*, що передбачав надання 16 європейським державам упродовж 4 років економічної допомоги у розмірі 17 млрд дол. для ліквідації наслідків *Другої світової війни 1939—1945 рр.* і тим самим недопущення посилення комуністичних настроїв у зруйнованій Європі.

І. Іжнін

Доларизація — економічне явище, полягає у використанні резидентами країни іноземної валюти паралельно або замість національної. Термін “**Д.**” споч. означав використання саме дол. США, однак у сучасну епоху глобалізації втратив своє первісне значення і полягає у використанні будь-якої іноземної валюти резидентами країни у значних масштабах. Іноді в економічній літературі використовують терміни “євроізація”, “заміщення валют”, “двовалютність”, однак саме термін “**Д.**” став загальноприйнятим для означення цього економічного явища. **Д.** найчастіше поділяють на неофіційну, коли іноземна валюта не має статусу офіційного платіжного засобу на території країни, напівофіційну, коли іноземна валюта має статус офіційного платіжного засобу на території країни, однак відіграє вторинну роль в операціях між резидентами, та офіційну (або повну), коли іноземна валюта має статус офіційного платіжного засобу на території країни та відіграє первинну роль в операціях між резидентами. Див. також *Офіційна доларизація*.

Б. Лапчук

Дорошенко Дмитро Іванович (8 квітня 1882 р. — 19 березня 1951 р.) — видатний

укр. історик, громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, публіцист та педагог.

Народився 1982 р. у Вільно (тепер Вільнюс). Походив із старого козацько-старшинського роду на Чернігівщині. Навчався на історико-філологічних ф-тах Варшавського, Петербурзького, Київського ун-тів. До революційних подій 1917 р. займався активною громадсько-політичною, публіцистичною діяльністю. Редагував низку наукових видань, займався викладацькою діяльністю.

Чл. РУП, ТУП, один із організаторів УПСФ. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* був уповноваженим Всерос. союзу міст на Півд.-Зах. фронті, організовуючи допомогу фронту одягом і медикаментами. З березня 1917 р. Д. — чл. Київського виконавчого комітету, а згодом помічник губернського комісара Київщини. З кін. березня Д. — губернський комісар Чернігівщини, заступник голови ЦР. У сер. квітня 1917 р. Тимчасовий уряд призначає Д. крайовим комісаром Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора. Д. — один із авторів відозви ЦР “До укр. народу” від 22 березня 1917 р.

З 22 травня 1918 р. Д. — міністр закордонних справ Укр. Держави. Створення ним групи радників, до якої ввійшли відомі укр. наукові та політичні діячі *О. Шульгин*, *М. Славинський*, *І. Красовський*, дозволило реалізувати спробу ввести у процес вироблення зовнішньополітичного курсу елементи політичного аналізу та планування. Значних успіхів було досягнуто у розбудові *дипломатичної служби*. Законом Ради міністрів від 14 червня 1918 р. були встановлені штати *дипломатичних представництв* Укр. Держави, а Законом від 17 серпня 1918 р. затверджені загальні штати МЗС.

Було встановлено партнерські відносини економічного та політичного характеру з усіма державними об'єднаннями на теренах колишньої Рос. імперії, а також налагоджено співпрацю *дипломатичних представництв за кордоном*.

Д. був першим міністром закордонних справ у вітчизняній історії, якій розумів важливу роль зовнішньополітичної пропаганди, зокрема роботу зі зарубіжними ЗМІ, й багато зробив для налагодження практичної роботи у цій сфері. Він плідно співпрацював зі своїм старим другом — керівником Укр. телеграфного агентства і Державного бюро преси Д. Донцовим. Завдяки цьому робота інформаційних установ значною мірою була зорієнтована на потреби зовнішньої політики Укр. Держави. За його безпосередньої участі значно активізувалася діяльність на антантівському напрямі.

Приводом до усунення Д. з поста міністра закордонних справ став його успішний візит до Німеччини. У листопаді-грудні 1919 р. він був призначений Директорією уповноваженим укр. місії Червоного Хреста на Балканах. Навесні 1920 р. Д. працював з аналогічною місією в Італії. В еміграції Д. входив до керівництва гетьманського руху, будучи разом із В. Липинським одним із засновників Укр. союзу хліборобів-державників.

З падінням влади гетьмана *П. Скоропадського* Д. перейшов від активної політичної діяльності до наукової та літературної праці. Зі сер. січня 1919 р. колишній керівник укр. *дипломатичної служби* викладав історію у Кам'янець-Подільському ун-ті. В 1921—1951 рр. професор кафедри історії України Укр. вільного ун-ту, професор Варшавського ун-ту (1936—1939). Д. — автор близько тис. праць з історії України, історіографії, культури, літератури. Його чотиритомний твір “Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920)” — поважне джерело з історії укр. дипломатії періоду визвольних змагань.

Помер один із найталановитіших міністрів закордонних справ України у 1951 р. у Німеччині, де й похований.

О. Кучик

Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — укр. державний і військовий діяч, гетьман України (1665—1676).

Народився у Чигирині. Онук гетьмана М. Дорошенка. Освіту отримав у Києво-Могилянській колегії. Разом із *Б. Хмельницьким* у грудні 1647 р. вирушив на Січ. У 1649 р. — гарматний писар Чигиринського полку, 1655 р. — наказний полковник, 1657 р. — прилуцький полковник, 1659 р. — чигиринський полковник. Підтримав *І. Виговського* у боротьбі проти М. Пушкаря. У серпні 1659 р. відійшов від *І. Виговського* і підтримав кандидатуру *Ю. Хмельницького*. Наприкінці 1660 р. — на поч. 1661 р. за розпорядженням *Ю. Хмельницького* як наказний гетьман здійснював рейди на Лівобережжя. У 1663—1664 рр. *Д.* обіймав посаду генерального осавула при гетьманові П. Тетері. У 1665 р. на козацькій раді під Богуславом обраний гетьманом. На старшинській раді в лютому 1666 р. було сформульовано програму дій, яка передбачала виступ проти поляків, союз із кримським ханом і об'єднання України під владою *Д.* У грудні 1666 р. неподалік Браїлова на Поділлі *Д.* з татарською допомогою вшент розбив польськ. загони. Поразка поляків лише пришвидшила укладення 20 (30) січня 1667 р. між Москвою та Варшавою *Андрусівського перемир'я 1667 р.*, яке закріплювало поділ України на дві частини. У вересні 1667 р. *Д.* організував спільний з татарами похід на Галичину й у жовтні їм вдалося під Підгайцями взяти в облогу польськ. війська Яна Собеського. Успіху *Д.* завадило повідомлення про надзвичайно руйнівний похід кошового *І. Сірка* та *І. Ждана* (Рога) на Крим. У такій ситуації татари пішли на укладення сепаратного миру з поляками, а кількома днями пізніше — 19 жовтня 1667 р. *Д.* також був змушений замиритися з поляками й укласти т. зв. Підгаєцький трактат (див. *Підгаєцькі договори 1667 р.*). За ним козаки мали визнати зверхність

польськ. короля і не шукати протекції в ін. володарів, шляхта мала повертатися у свої володіння на Правобережжі, вільними ж мали залишитися лише суто козацькі поселення. Після вбивства бунтівниками лівобережного гетьмана *І. Брюховецького*, *Д.* було обрано гетьманом обох боків Дніпра (вибору не підтримала лише Чернігівщина та певною мірою Запорожжя). Це був пік його популярності. Але становище *Д.* було нелегким — на Брацлавщину і Київщину наступало польськ. військо, тому *Д.* повернувся на Правобережжя, залишивши на Лівому березі наказним гетьманом *Д.* Многогрішного, який невдовзі був проголошений гетьманом усієї Лівобережної України під царською зверхністю. В умовах боротьби проти опозиції та наступу військ сусідніх правителів, *Д.* активізував відносини з Туреччиною і розробив досить амбітний проект переходу України під тур. *протекторат*, відповідно до якого гетьману мали підлягати кримські та ногайські орди, на укр. території не повинні були споруджуватися мечеті, завойовані спільно міста мали залишатися під владою козаків, козацька держава у баченні *Д.* мала б охоплювати, крім Правобережжя і Лівобережжя, ще й західноукр. та південнобілоруські землі, а один із пунктів навіть передбачав заборону туркам скидання Константинопольського патріарха. Амбіції *Д.* та його порозуміння з Туреччиною викликали погіршення відносин із Кримом. У березні 1669 р. повернулися гетьманські послы зі Стамбула і разом із тур. дипломатами відбулася генеральна рада під Корсунем, на якій було проголошено “підданство султанові”. *Д.* вирішив поновити боротьбу проти Польщі й отримав допомогу від Туреччини та Криму, завдяки чому зміг зупинити у грудні 1671 р. наступ польськ. війська на Поділля. Наступного року Туреччина сама почала війну проти Польщі, у серпні 1672 р. була здобута могутня фортеця Кам'янець на Поділлі, до якої урочисто в'їхали султан та гетьман. У вересні тур.-татарсько-козацьке

військо з'явилося під Львовом. Польща була змушена підписати у жовтні *Бучацький мирний договір 1672 р.*, за яким зрікалася Поділля на користь Туреччини, а козацька Україна ставала самостійною державою під протекторатом Туреччини. Поляки досить швидко відновили сили і вже восени 1673 р. почали витісняти турків з Поділля. У січні 1674 р. на державу Д. почав наступ зі сходу І. Самойлович, і в березні генеральна рада в Переяславі проголосила І. Самойловича гетьманом обох боків Дніпра. На допомогу Д. вирушили султан та кримський хан. Руйнівні процеси посилились із наступом поляків, а в 1675 р. — з черговим приходом турків і татар на Україну. Брацлавщина була остаточно зруйнована, і населення вважало Д. головним винуватцем усіх бід. Тур.-татарський похід на Польщу завершився переговорами татар із поляками, на які представники Д. навіть не були допущені.

Восени 1675 р. Д., розчарований тур.-татарською допомогою, заявив про бажання скласти булаву і присягнути на вірність царю, що й зробив у вересні 1676 р. На вимогу царя він прибув до Москви і в 1677—1678 рр. перебував під арештом. Згодом служив воєводою у В'ятці, а старість доживав у наданому йому с. Ярополчому під Москвою. Там Д. і помер 19 листопада 1698 р.

О. Заяць

ДРЕС — див. *Договір реформування ЄС (Лисабонський договір)*.

Друга Марокканська криза — див. *Марокканські кризи*.

Друга світова війна 1939—1945 рр. — була розв'язана Німеччиною, де в 1933 р. до влади прийшли сили, що прагнули перегляду підсумків *Першої світової війни 1914—1918 рр.* і встановлення світової гегемонії, та Японією, яка намагалася поставити під свій контроль весь Тихоокеанський регіон включно з Китаєм і Півд.-Сх.

Азією. Невдача "*умиротворення політики*", що її проводили стосовно гітлерівської Німеччини Велика Британія та Франція, провал переговорів цих держав з СРСР влітку 1939 р., політика *нейтралітету* США в умовах розгортання *агресії* в Європі та Азії не дозволили створити ефективної системи колективної безпеки.

Д. с. в. почалась 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу. Франція і Велика Британія, виконуючи свої союзницькі зобов'язання, оголосили 3 вересня 1939 р. війну Німеччині, однак реальної допомоги не надали й активні бойові дії на зах. кордоні Німеччини не розпочали. Нім. армія і флот у квітні 1940 р. окупували нейтральні Норвегію та Данію.

Бездіяльність супротивників на зах. фронті ("дивна війна") закінчилася 10 травня 1940 р. стрімким наступом нім. військ на Францію через Люксембург і Бельгію. Вже 14 травня капітулювала голл. армія, а 17 травня було захоплено Брюссель. Експедиційний корпус британців був евакуйований з континенту через порт Дюнкерк 26 травня — 4 червня 1940 р. 10 червня у війну на боці Німеччини вступила фаш. Італія. Франція, незважаючи на заклики Великої Британії продовжувати боротьбу, капітулювала 22 червня 1940 р. Франц. патріотичні сили, що не бажали миритися з *капітуляцією*, очолювані генералом *Ш. де Голлем*, об'єдналися у рух "Вільна Франція" для продовження боротьби.

Після капітуляції Франції Брит. імперія залишилась наодинці у боротьбі з Німеччиною. Спроба примусити Британію до швидкої капітуляції масованими бомбардуваннями військово-промислових і цивільних об'єктів ("битва за Англію") успіху не мала. Неможливість здобути перевагу в повітрі та домінування Великої Британії на морі привели до відтермнування *А. Гітлером* операції з вторгнення на Брит. о-ви. Основну увагу нім. командування зосередило на встановленні підводної блокади Великої Британії, яка значною

мірою залежала від зовнішніх поставок, і на підготовці війни проти СРСР з метою завоювання “життєвого простору” для нім. народу і знищення комунізму.

У жовтні 1940 р. італ. війська, розташовані на території окупованої ще в 1939 р. Албанії, вторглися в Грецію, проте зустріли сильний опір грец. армії. Ситуація на Балканах змінилася в квітні 1941 р., коли нім. армія окупувала Югославію і водночас — Грецію.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. Одразу ж після цього війну СРСР оголосили Італія, Угорщина, Румунія і Фінляндія. В той же час безумовну підтримку СРСР висловив прем'єр-міністр Великої Британії *У. Черчілль*, що стало поч. створення *антигітлерівської коаліції*. Стрімкий наступ нім. військ було зупинено 5 грудня 1941 р. радянським контраступом під Москвою. Стратегічний перелом у війні настав у 1943 р. після битв під Сталінградом (вересень 1942 р. — лютий 1943 р.) і Курськом (липень-серпень 1943 р.), після чого почався відступ нім. військ по всьому фронту, що затримався тільки в кін. 1943 р.

Бойові дії в Тихоокеанському регіоні почалися 7 грудня 1941 р., коли япон. ВМС нанесли раптовий авіаудар по амер. базі *Перл-Харбор* (Гавайські о-ви). Відразу за Японією війну США оголосила Німеччина й її сателіти. Війна набула дійсно світового масштабу. Після успіху в *Перл-Харборі* Японія захопила Філіппіни (грудень 1941 р. — травень 1942 р.), Малайю (січень 1942 р.), Сінгапур (15 лютого 1942 р.), Голл. Ост-Індію (березень 1942 р.), Бірму (травень 1942 р.). Проте початковий успіх Японії було зведено нанівець у сер. 1942 р. Основною причиною невдачі стали обмежений ресурсний і промисловий потенціал Япон. імперії порівняно зі США і неможливість відновити втрати авіаносного флоту після програшу в двох ключових морських битвах у Тихому океані — в Кораловому морі (8 травня 1942 р.) і при атолі Мідуей

(4 червня 1942 р.) та довготривалій боротьби за о. Гуадалканал (Соломонові о-ви) 7 серпня 1942 р. — 7 лютого 1943 р. Експансія Япон. імперії була зупинена союзниками на межі бірмано-індійського кордону на зах. напрямку і межі Нової Гвінеї та Соломонових о-вів на півдні.

На відміну від держав “осі”, які сформували союз до поч. війни (япон.-нім. “Антикомінтернівський пакт” 25 листопада 1936 р., італо-нім. “Сталевий пакт” 22 травня 1939 р., “Тристоронній пакт” 22 вересня 1940 р.), антинім. коаліція формувалася вже безпосередньо під час війни. Після капітуляції Франції Велика Британія уклала угоду з нейтральними США про військово-технічну допомогу. Оскільки фінансові можливості Британії були практично вичерпані, США 11 березня 1941 р. прийняли закон про передачу озброєнь у борг чи оренду державам, оборона яких має життєво важливе значення для оборони США (Закон про *ленд-ліз*). Одразу після нападу Німеччини на СРСР уряди США та Великої Британії висловили йому однозначну підтримку і 12 липня 1941 р. СРСР і Британія підписали угоду про координацію бойових дій, на СРСР було поширено дію *ленд-лізу*. 14 серпня 1941 р. лідери США та Великої Британії оголосили в *Атлантичній хартії 1941 р.* основні демократичні принципи, якими керуватимуться у своїх діях. 1 січня 1942 р. підписанням *Декларації Об'єднаних Націй* 26 державами, що були в стані війни з державами “осі”, завершилось формування антигітлерівської коаліції. Вони зобов'язувалися застосувати всі свої ресурси для перемоги, співпрацювати одна з одною і не укладати сепаратного миру.

Основною проблемою міжсоюзницьких відносин стало питання відкриття другого фронту в Зах. Європі, яке було поставлене *Й. Сталіним* у 1941 р. У 1942 р. планова висадка англо-амер. військ у Франції була замінена висадкою в Півн. Африці (операція “Факел”), а у 1943 р. — на о. Сицилія і півдні Італії (операції “Хаскі”, “Бейтаун”).

У другій пол. 1943 р. відбулася низка зустрічей представників великих держав: Квебекська конференція США та Великої Британії (серпень 1943 р.), *Московська конференція 1943 р.*, Каїрська конференція США та Великої Британії (листопад 1943 р.). Кульмінаційною стала *Тегеранська конференція 1943 р.* — зустріч керівників США, Великої Британії та СРСР, на якій основними питаннями стали відкриття другого фронту і майбутня доля Німеччини.

На завершальному етапі війни на сх. фронті радянські війська повністю зняли блокаду Ленінграда та провели масштабний наступ на півдні. У червні 1944 р. вони розпочали загальний наступ по всьому фронті, в лині розгромили нім. війська в Білорусі та Прибалтиці, в Зах. Україні та Сх. Польщі, вийшовши до Вісли.

У той же час 6 червня 1944 р. англо-амер. союзники відкрили другий фронт на заході, здійснивши висадку в Нормандії (операція “Оверлорд”). 25 липня 1944 р. союзні війська розпочали наступ із захопленого плацдарму і до сер. вересня змусили нім. війська залишити територію Франції, Бельгії та Люксембургу. Паралельно з наступом у Франції союзники вели наступ в Італії. 1 серпня вибухнуло антинім. повстання у Варшаві, яке, проте, було жорстоко придушене.

Румунія під тиском радянського наступу 23 серпня 1944 р. оголосила про перехід на сторону антигітлерівської коаліції, внаслідок чого радянські війська швидко вийшли на кордони Югославії та Угорщини. Вже в сер. вересня вийшли з війни Фінляндія і Болгарія. 20 жовтня від німців був очищений Белград, після чого розпочалась евакуація німців з Греції. У кін. грудня радянські війська оточили Будапешт.

Нім. війська наступом в Арденнах (16 грудня 1944 р.) спробували перехопити ініціативу на зах. фронті, однак унаслідок обмеженості ресурсів і відсутності стратегічної переваги початкового успіху

розвинути не змогли. З метою підтримки зах. союзників СРСР 12 січня 1945 р. розпочав наступ по всьому сх. фронті. Своєю чергою, англо-амер. війська в березні також змогли перейти у наступ і форсувати р. Рейн. 15 квітня радянські війська почали штурм Берліна. 30 квітня покінчив життя самогубством А. Гітлер, а вже 8 травня 1945 р. представники верховного командування Німеччини підписали акт про капітуляцію. Війна в Європі завершилась.

Наближення перемоги в останні місяці війни спонукало союзників до вироблення спільної позиції щодо повоєнного світового порядку. З цією метою з 4 по 11 лютого 1945 р. відбулась зустріч керівників США, СРСР і Великої Британії в Ялті (див. *Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р.*). На ній була задекларована рішучість щодо роззброєння Німеччини та знищення нацистської партії, вирішене питання спільного управління окупованою Німеччиною через створення Центр. контрольної комісії та окремих зон *окупації*. Конференція також продовжила обговорення проблеми створення *ООН*, визначила місце і дату скликання установчої Конференції — 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско, США. На Конференції була підписана тристороння угода про вступ СРСР у війну проти Японії через 2—3 місяці після капітуляції Німеччини.

Після капітуляції Німеччини для узгодження політичних позицій і наступних дій союзників відбулась *Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 р.*, яка підвела підсумки війни в Європі. Союзники встановили головні принципи своїх відносин з Німеччиною — *демілітаризація*, денацифікація, демократизація, декартелізація; визначили міжнародний статус Берліна; було вирішено передати частину нім. території Польщі. Для вироблення мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини було створено раду міністрів закордонних справ. СРСР підтвердив свою готовність вступити у війну проти Японії.

Бойові дії союзників проти Японії стали останнім етапом **Д. с. в.** Після поразок при Мідуеї та в Кораловому морі Японія перейшла до стратегічної оборони, володіючи значними сухопутними силами. Влітку 1943 р., зосередивши в Тихоокеанському регіоні значні сили авіації і флоту та підтягнувши людські резерви, союзники почали поступове звільнення окупованих Японією територій. У 1943—1944 рр. японців було вибито з о-вів та архіпелагів Меланезії і Мікронезії — Соломонових, Марсіанських, Каролінських, Маршаллових о-вів, Нової Гвінеї, Нової Британії та ін. стратегічно значущих для Японії територій.

На поч. 1945 р. Японія зберігала перевагу лише в сухопутних військах, практично повністю втративши авіацію та флот. У березні американці завершили операцію на Філіппінах, а брит. і кит. війська завдали поразки японцям у Бірмі.

Американці 6 і 9 серпня 1945 р. здійснили атомне бомбардування япон. міст Хіросіма і Нагасакі, прагнучи примусити Японію до якнайшвидшої капітуляції та уникнути висадки на Япон. архіпелаг. 9 серпня, виконуючи свої зобов'язання, війну Японії оголосив СРСР, розпочавши широкомасштабний наступ у Маньчжурії.

Япон. уряд 14 серпня 1945 р. повідомив про прийняття умов Потсдамської (Берлінської) конференції 1945 р. і готовність капітулювати. 19 серпня 1945 р. припинили опір частини Квантунської армії в Маньчжурії. 2 вересня 1945 р. на борту амер. лінійного корабля "Міссурі" відбулося офіційне підписання акта про безумовну капітуляцію Япон. імперії, що завершило **Д. с. в.**

І. Іжнін

Дуаен — глава дипломатичного корпусу; це, як правило, глава дипломатичного представництва першого класу, який вручив *вірчі грамоти* раніше за ін. У деяких великих столицях (Брюсселі, Вашингтоні, Москві, Токіо) поряд з **Д.** існує посада

віце-дуаена, яким зазвичай виступає *посланник*, що був акредитований раніше за ін. У деяких католицьких країнах обов'язки **Д.**, незалежно від часу акредитації, виконує папський *нунцій*.

Д. покликаний бути посередником між дипломатичним корпусом і урядом, при якому він акредитований. Він може з власної ініціативи або на прохання своїх колег здійснювати різноманітні кроки для забезпечення захисту інтересів усього дипломатичного корпусу або окремих його членів, вимагати поваги до їх прерогатив, привілеїв та імунітетів.

У більшості країн функції **Д.** мають переважно церемоніальний характер. Повідомлення щодо всього дипломатичного корпусу, які МЗС бажає направити главам місій, можуть передаватись через **Д.**, який вживає всіх необхідних заходів, щоб проінформувати своїх колег. **Д.** може за згодою своїх колег з дипломатичного корпусу висловлювати від його ім. привітання або співчуття уряду країни перебування; очолювати дипломатичний корпус на різних церемоніях, де у випадку необхідності він виступає від ім. всього дипломатичного корпусу; давати своїм колегам поради і консультації щодо питань місцевої дипломатичної протокольної практики.

Д. повинен також намагатись сприяти єдності дипломатичного корпусу, діловим та дружнім стосункам між усіма його членами, особливо якщо йдеться про новоприбулих глав дипломатичних представництв. Деякі **Д.** вважають своїм почесним обов'язком прийняти у своїй резиденції новоприбулого главу дипломатичного представництва не пізніше, ніж упродовж 8 діб з моменту вручення ним своїх *вірчих грамот*.

О. Сагайдак

Дуглас-Х'юм (Douglas-Home) Алек (2 липня 1903 р. — 9 жовтня 1995 р.) — граф, барон Колдстрим, прем'єр-міністр Великої Британії (1963—1964). По-

ходить з відомої англ. родини, члени якої століттями відігравали важливу роль в історії Великої Британії. Отримав традиційну для аристократів освіту в коледжі Ітон та Оксфордському ун-ті. З 1931 р. — чл. палати громад, особистий парламентський секретар міністрів праці та у справах Шотландії. З 1937 р. — особистий парламентський секретар *Н. Чемберлена*, який змінив *С. Болдуїна* на посаді прем'єр-міністра. У 1938 р. брав участь у зустрічі в Мюнхені (див. *Мюнхенська угода 1938 р.*) *Н. Чемберлена* та *А. Гітлера*, вважався прихильником "умиротворення політики", що поставило під сумнів його майбутню політичну кар'єру після відставки *Н. Чемберлена* і приходу до влади *У. Черчілля* (1940). Унаслідок тривалої хвороби *Д.-Х.* зміг повернутися в парламент лише у 1945 р., однак через два місяці втратив своє місце в палаті громад у результаті поразки Консервативної партії на виборах.

По смерті батька *Д.-Х.* успадкував титул графа Х'юма і став чл. палати лордів. З 1951 р. — міністр у справах Шотландії в уряді *У. Черчілля*, у 1955 р. — міністр у справах Співдружності в уряді *Е. Ідена*. Після *Суецької кризи 1956 р.* і викликаній нею гострої критики брит. близько-схід. політики з боку країн Співдружності (див. *Співдружність Націй*), *Д.-Х.* вдалося нормалізувати відносини з ними. У 1960 р. — міністр закордонних справ у кабінеті *Г. Макміллана*. Однак, будучи чл. палати лордів, *Д.-Х.* не мав права виступати в палаті громад. Ця дилема була вирішена за допомогою призначення його заступника, чл. палати громад *Е. Хіта*, на урядову посаду лорда-хранителя малої державної печатки, що давало змогу останньому виступати від ім. *Д.-Х.*

Після відставки *Г. Макміллана* у 1963 р. *Д.-Х.* став прем'єр-міністром, відмовившись від титулу лорда, однак уже у 1964 р. парламентські вибори виграли лейбористи на чолі з *Г. Вільсоном*, який і сформував

новий уряд. Ця поразка привела до зміни лідера Консервативної партії, яку очолив *Е. Хіт* (1965). *Д.-Х.* став тінювим міністром закордонних справ опозиційного кабінету. 1970 р., коли консерватори знову прийшли до влади, *Д.-Х.* — міністр закордонних справ в уряді *Е. Хіта*. Намагався врегулювати ситуацію в Родезії, що погіршилася з кін. 1950-х років, втримати брит. вплив на Середньому Сході, дотримувався жорсткого курсу у відносинах з СРСР, виступав за необхідність вступу Великої Британії до СЕС.

У 1974 р. пішов у відставку, коли консерватори зазнали поразки на виборах, і повернувся до палати лордів.

Помер 9 жовтня 1995 р.

С. Пик

Думбартон-Окська конференція 1944 р. — міжнародна конференція, яка відбулася у Вашингтоні (садиба Думбартон-Окс — "Думбартонські дуби") з 21 серпня по 7 жовтня 1944 р. Була скликана на виконання домовленостей, досягнутих на *Московській конференції 1943 р.* міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії про доцільність утворення в найкоротший термін *всесвітньої міжнародної організації* для підтримання миру та безпеки між народами. У роботі *Д.-о. к.* 1944 р. взяли участь делегації СРСР, США, Великої Британії і Китаю.

Конференція пройшла у два етапи: перший — з 21 серпня по 28 жовтня (за участю представників СРСР, США та Великої Британії); другий — з 29 вересня по 7 жовтня (за участю представників США, Великої Британії і Китаю). Було не тільки підтверджено наміри держав-учасниць утворити відповідну організацію, а й вироблено пропозиції до проекту її статуту, оприлюднені 9 жовтня 1944 р. Учасники не досягли домовленостей лише з деяких питань, зокрема про порядок голосування у *РБ ООН* майбутньої міжнародної організації, про

склад країн-засновниць, що мали підписати статут організації. Ці питання вирішила *Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р.* Загалом рекомендації Конференції було покладено в основу Статуту ООН, прийнятого на *Сан-Франциській конференції 1945 р.*

Я. Малик

Дунайська комісія — міжнародна міжурядова організація, утворена відповідно до Статті 5 “Конвенції про режим судноплавства на Дунаї”, яка була підписана 18 серпня 1948 р. у Белграді Народною Республікою Болгарія, Угор. Республікою, Румунською Народною Республікою, УРСР, Радянським Союзом, Чехословацькою Республікою і ФНРЮ, набула чинності 11 травня 1949 р. **Д. к.** є важливим міжнародно-правовим інструментом, який регулює судноплавство на Дунаї. Конвенція направлена на забезпечення свободи судноплавства на Дунаї відповідно до інтересів і суверенних прав держав-членів, а також на зміцнення економічних і культурних зв’язків цих держав між собою та з ін. країнами. З 1954 р. вона розміщується в Будапешті (Угорщина).

Згідно з Конвенцією до завдань 12 держав: Австрії, Болгарії, Угорщини, Німеччини, Молдови, Росії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Словаччини, України і Хорватії, що сьогодні є договірними сторонами, входить утримання прилеглих ділянок р. Дунай у належному стані, проведення необхідних робіт для забезпечення і поліпшення умов судноплавства, а також недопущення перешкод для судноплавства.

Франція, Туреччина, Нідерланди і Чехія мають статус спостерігача.

Д. к. покликана спостерігати за виконанням Конвенції і виконувати ін. завдання, які направлені на створення адекватних технічних і правових умов для судноплавства на Дунаї. Історично витоки **Д. к.** пов’язані з Паризькими мирними конференціями 1856 р. і 1921 р., на яких був уперше

встановлений міжнародний режим для забезпечення свободи судноплавства на Дунаї.

Рішення **Д. к.** носять характер рекомендацій, які повинні знайти своє місце в національному законодавстві держав-членів.

Основними завданнями, віднесеними до компетенції **Д. к.**, згідно зі Статтею 8 Конвенції, є: спостереження за виконанням ухвал цієї Конвенції; складання загального плану основних робіт на користь судноплавства на базі пропозицій і проектів придунайських держав і спеціальних річкових адміністрацій (Статті 20 і 21), а також складання загального кошторису витрат, що належать до цих робіт; виробництво робіт у випадках, передбачених Статтею 4; консультація і рекомендації придунайським державам, що стосуються виконання робіт, вказаних у пункті “b” цієї статті, з обліком при цьому технічних і економічних інтересів, планів і можливостей конкретних держав; консультація і рекомендації спеціальним річковим адміністраціям (Статті 20 і 21) і обмін з ними інформацією; встановлення єдиної системи навігаційної путньої обстановки на всьому судноплавному перебігу Дунаю, а також, з урахуванням специфічних умов окремих ділянок, основних положень про плавання по Дунаю, включаючи основні положення лоцманської служби; уніфікація правил річкового нагляду; координація гідрометеорологічної служби на Дунаї, видання єдиного гідрологічного бюлетеня і гідрологічних прогнозів (короткострокових і довгострокових) для Дунаю; статистика судноплавства на Дунаї з питань, що входять у компетенцію Комісії; видання довідників, лоцій, навігаційних карт і атласів для потреб судноплавства; складання і затвердження бюджету **Д. к.**, а також встановлення і стягування зборів, передбачених Статтею 10.

Офіційними мовами **Д. к.** є нім., рос. і франц.

Д. к. обирає зі складу своїх членів президію, що складається з голови, віце-голови і секретаря, терміном на три роки.

Комісія має Секретаріат, в якому тепер працює 11 радників вищого рангу з різних напрямів діяльності і 19 службовців, чия діяльність, згідно зі Статтею 9 Белградської конвенції, слугує виконанню вищезгаданих завдань.

Д. к. працює у тісній співпраці з численними міжнародними організаціями, серед яких ЄК, ЦКСР, ЄЕК ООН, Міжнародна асоціація зі захисту загальних інтересів судноплавства на внутрішніх водних шляхах, Всесвітня метеорологічна організація, Міжнародний союз електрозв'язку, Постійна міжнародна асоціація конгресів зі судноплавства, Комісія для Одеру і Міжнародна морська організація.

У рамках цієї співпраці **Д. к.** приділяє особливу увагу та турботу постійному поліпшенню технічних і правових умов європейського внутрішнього судноплавства, гармонізації законодавства між державами — учасниками Белградської конвенції, а також гармонізації з правилами ЦКСР і ЄС.

Д. к. також активно працює над запровадженням у життя Декларації загальноєвропейської конференції з внутрішнього судноплавства, проведеної на рівні міністрів у Роттердамі з 5 по 6 вересня 2001 р.

Донині **Д. к.** підготувала й опублікувала понад 300 видань, зокрема періодичних,

присвячених різній тематиці судноплавства на Дунаї (навігація, гідротехніка, гідрометеорологія, експлуатація і екологія, а також економіка та статистика).

Позитивний загалом розвиток дунайського судноплавства, зростання перевезень цим водним шляхом, загальна інтенсифікація економічних відносин договірних сторін між собою і зі західноєвропейськими державами, а також зростання міжнародної торгівлі відображають результати співпраці в рамках Белградської конвенції.

На фоні розширення ЄС, спільний ринок якого налічує майже 500 млн споживачів, й особливо під час вступу нових держав — членів **Д. к.**, перед європейською транспортною політикою постало завдання створення передумов для посилення і поліпшення координації планування і фінансування, транспортної інфраструктури не тільки держав — членів ЄС, а й держав, що приєднуються до нього.

Сюди також належить гармонізація технічних правил, норм і стандартів, які діють на Дунаї, Рейні та в ЄС, або затверджуваних ЄЕК ООН юрид. розпоряджень з метою створення єдиної системи загальноєвропейського внутрішнього судноплавства, що включає відповідні реалії організаційних структур.

О. Кучик

Е

Ейзенхауер (Eisenhower) Дуайт Девід (14 жовтня 1890 р. — 28 березня 1969 р.), 34-й президент США (1953—1961).

Е. виріс у бідній сім'ї, в 1911 р. вступив до Військової академії у Вест-Пойнті, де навчання було безкоштовним. Після її закінчення у 1915 р. служив на різних посадах у сухопутних силах, у т. ч. у 1922—1924 рр. — в зоні Панамського каналу. Продовжував навчання у Коледжі армійського командування і генерального штабу (Форт Лівенворт, штат Канзас), в Армійському військовому коледжі. 1935—1939 рр. служив у штабі генерала Макартура на Філіппінах.

Друга світова війна 1939—1945 рр. стала зірковим часом у військовій кар'єрі Е. У 1941 р. він отримав свою першу генеральську зірку, а в 1942 р. вже командував вторгненням англо-амер. військ у франц. Півн. Африку (операція "Торч"). У 1943 р. став генералом і головнокомандувачем збройних сил союзників під час їхньої висадки в Нормандії (операція "Оверлорд", 6 червня 1944 р.), яка відкрила другий фронт в Європі. Ще до завершення війни став п'ятизірковим генералом, найпопулярнішою людиною в Америці й очевидним претендентом на президентську посаду.

Наприкінці 1945 р. Е. змінив *Дж. Маршалла* на посаді начальника штабу армії США за призначенням президента

Г. Трумена, у травні 1948 р. вийшов у відставку, у червні 1948 р. — президент Колумбійського ун-ту, написав книгу воєнних мемуарів "Хрестовий похід в Європу", яка відразу стала бестселером. Грудень, 1950 р. — верховний головнокомандувач збройних сил *НАТО* в Європі. У 1952 р. прийняв пропозицію Республіканської партії балотуватися на посаду президента США і був обраний.

Припинив *Корейську війну 1950—1953 рр.*, продовжував реалізацію *доктрини стримування*, яку згодом було трансформовано в *доктрину масованої відплати*. Серйозним випробуванням у період президентства Е. стала *Суецька криза 1956 р.*, проте в результаті неї США помітно зміцнили свої позиції на Середньому Сході. У посланні до амер. народу 5 січня 1957 р. президент заявив про військову та економічну допомогу США країнам Середнього Сходу, які протистоять комуністичній експансії, що пізніше стало відомим як *Ейзенхауера доктрина*. Спроби Е. послабити напруження у відносинах між США та СРСР — план "Відкритого неба", запропонований на Женевській конференції (1955), програма під егідою *ООН* "Атом заради миру" (1957) — не мали успіху. Провал розвідувального польоту амер. літака У-2 над територією СРСР у 1960 р. завдав налагожденню порозуміння між Е. і радянським лідером

М. Хрущовим і перекреслив запланований того ж року Паризький саміт глав держав.

Після поразки кандидата республіканців *Р. Ніксона* на виборах 1960 р. діяльність адміністрації *Е.* довгий час піддавали в США гострій критиці, проте з часом її оцінки змінилися і набрали більш виваженого характеру.

С. Пік

Ейзенхауера доктрина — зовнішньополітична доктрина США, проголошена президентом *Д. Ейзенхауером* 15 січня 1957 р. у зверненні до Конгресу США. У березні того ж року *Е. д.* була офіційно затверджена Конгресом і мала запобігти посиленню впливу СРСР на Близькому Сході й не допустити поширення комунізму в хронічно нестабільному регіоні, особливо після провалу у 1956 р. *агресії* Франції, Великої Британії та Ізраїлю проти Єгипту (див.: *Суецька криза 1956 р.*), зважаючи на втрату Францією та Британією авторитету і політичного впливу в регіоні.

На думку авторів доктрини, в нових умовах радянське керівництво не зупиниться ні перед чим задля досягнення домінування на Близькому Сході — в регіоні, що є життєво важливим для країн Заходу.

Автори доктрини, наголошуючи на зростанні комуністичної загрози для Близького Сходу, вважали, що держави регіону потребують захисту від поширення впливу СРСР, у зв'язку з чим в *Е. д.* було зафіксовано готовність США надати підтримку і захист кожній державі регіону, що захоче отримати допомогу від США.

У практичному плані *Е. д.* передбачала, що США отримують право надавати допомогу будь-якій державі, групі держав на Близькому Сході в економічному розвитку; президент був уповноважений реалізовувати програми військової допомоги і співробітництва з будь-якою державою, яка того забажає, у т. ч. залучати Збройні

сили США з метою забезпечення і захисту територіальної цілісності та політичної незалежності держав у випадку здійснення проти них агресії державою з комуністичним режимом і якщо жертва агресії про таку допомогу попросить.

На реалізацію різноманітних програм у межах *Е. д.* передбачалось витратити 200 млн дол. на рік. Також були створені регіональні військово-політичні блоки СЕАТО, *СЕНТО*.

Невдала збройна *інтервенція* США у 1958 р. в Лівані, революція в Іраку у тому ж році та вихід Іраку з *Багдадського пакту* засвідчили недостатню ефективність *Е. д.*

І. Іжнін

Економічна дипломатія — виконання урядом низки функцій щодо реалізації національних економічних інтересів та зовнішньоекономічної безпеки країни. *Е. д.* здійснюється у формі асоціативної *дипломатії*, тобто участі країни в міжнародних економічних організаціях (*СОТ, ЮНКТАД* тощо), а також міжнародних економічних конференціях і форумах. Однією з функцій *Е. д.* є проведення двосторонніх та багатосторонніх економічних, торговельних *переговорів* щодо умов імпортних та експортних обмежень, цінової політики, тарифної та валютної політики. Пропедують *Е. д.* включують застосування країнами або міжнародними організаціями економічних санкцій до країн-порушників у сфері забезпечення прав людини, політичної демократії, мирного співіснування держав.

Ю. Біленко

Економічна і соціальна рада (ЕКОСОП) — головний орган з координації економічної діяльності *ООН* між спеціалізованими установами *ООН* та ін. міжнародними організаціями. Важливість цього органу засвідчує той факт, що на нього припадає майже 70 % усіх бюджетних ресурсів,

а також персоналу ООН. У 1965 р. кількість членів ЕКОСОП було збільшено з 18 до 27 і в 1973 р. — до 54 (друга і четверта поправки до Статуту). По регіонах представництво розподіляється так: 14 місць — квота Африки, 10 — Лат. Америки, 11 — Азії, 13 — Зах. Європи й ін. країн і 6 — країн Сх. Європи. До ЕКОСОП обирають строком на три роки, щорічно по 18 членів. Кожен член Ради має один голос, рішення приймаються простою більшістю голосів. ЕКОСОП проводить щорічно дві сесії тривалістю один місяць: у Нью-Йорку і в Женеві. Як один із шести головних органів ООН має такі функції і повноваження: обговорює міжнародні економічні й соціальні проблеми глобального та міжгалузевого характеру, розробляє рекомендації щодо політики вирішення цих проблем для країн — членів ООН; проводить дослідження, складає доповіді, розробляє рекомендації з міжнародних проблем в економічній та соціальній сферах ГА, членам Організації, зацікавленим спеціалізованим установам; заохочує держави до дотримання прав людини і основних свобод; скликає міжнародні конференції, розробляє для подання ГА проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції; веде переговори зі спеціалізованими установами відносно домовленостей, угод, щодо взаємовідносин цих установ з ООН; погоджує діяльність спеціалізованих установ через консультації з ними і надання рекомендацій; надає послуги і допомогу (за ухвалою ГА) членам ООН й спеціалізованим установам на прохання останніх; консультує відповідні неурядові організації з питань, які належать до її компетенції. Протягом року робота ЕКОСОП провадиться в її допоміжних органах: комісіях і комітетах, які регулярно збираються й подають доповіді та звіти. Механізм допоміжних органів ЕКОСОП складається з функціональних комісій, постійних комітетів, регіональних комісій, постійних експертних органів. Окрім того, сімнадцять спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН

спеціальними угодами про співробітництво та координацію, взаємодіють з нею і одна з одною через координуючий апарат ЕКОСОП. Спеціалізовані установи користуються самостійністю і мають повну юрид. правоспроможність. ЕКОСОП координує їхню діяльність.

О. Гогоша

Економічні санкції — це комплекс економічних та фінансових заходів, які застосовують уряди країн або *міжнародні організації* до країни — порушника міжнародних норм і правил з метою зміни її поведінки в політичній сфері та зменшення народної підтримки уряду. **Е. с.** полягають у застосуванні обмежень (*ембарго, бойкот*) міжнародної торгівлі певної країни, обмеженні доступу до іноземних фінансових ресурсів, замороженні авуарів країни в іноземних банках. Оцінюють дієвість **Е. с.** категоріями успішності — ситуація, коли країна-порушник змінює свою політичну поведінку та ефективність, яка вимірюється потенційною шкодою, завданою країні-порушнику в показниках зменшення економічного добробуту, погіршення сальдо платіжного балансу, зменшення інвестиційної активності.

Ю. Біленко

ЕКОСОП — (див. *Економічна і соціальна рада*).

Екстериторіальність (франц. *exterritorialité*; лат. *ex* — з, поза і *territoralis* — той, що стосується території) — повна виключеність з-під юрисдикції держави перебування особи або організації, яка вважається такою, що не покинула території власної держави, громадянство якої має. Концепцію **Е.** тривалий час використовували для обґрунтування *дипломатичних привілеїв та імунітетів*. Водночас її критикували як таку, що призводить до необмеженого і невинного розширення

привілеїв та імунітетів. Ця обставина відображена у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*, яка базується на функціональному підході до дипломатичних привілеїв та імунітетів. Вона проголошує, що останні “надаються не заради користі окремих осіб, а для забезпечення ефективного здійснення функцій *дипломатичних представництв* як органів, що представляють держави”. Концепція **Е.** зберігає певне значення для обґрунтування особливого статусу військових морських кораблів або військових повітряних суден на іноземній території.

Я. Малик

Екстрадиція (франц. extradition; лат. ex — з, поза і traditio — видача, передача) — див. *Видача злочинців*.

Ембарго — економічна санкція, яка полягає у повній забороні країні — порушнику міжнародних норм і правил експорту та імпорту певного товару або номенклатури товарів. США застосовували **Е.** щодо країн соціалістичного блоку, зокрема до Радянського Союзу після введення ним військ до Афганістану в 1979 р.

Ю. Біленко

Ердоган (Erdoğan) Реджеп Тайїп (26 лютого 1954 р.) — громадсько-політичний і державний діяч Тур. Республіки, прем'єр-міністр з 2003 р.

Народився у Стамбулі. Здобув релігійну початкову (Школа Імам-хатібів) і світську вищу (економічний ф-т ун-ту Мармара, 1980 р.) освіту. Політичну діяльність розпочав у студентські роки: 1969—1980 рр. працював у молодіжній секції ісламістської ПНП, з 1976 р. очолював один із районних осередків ПНП у Стамбулі. У 1980 р. після військового перевороту ПНП було розформовано й **Е.** тимчасово призупинив свою політичну діяльність. У 1985—1986 рр. входить до складу ЦР

Партії добробуту — наступниці ПНП. Після перемоги партії у 1994 р. на виборах до місцевих органів влади — мер Стамбула. На цій посаді **Е.** стає одним із найпопулярніших політиків Туреччини. У грудні 1997 р. на публічному мітингу **Е.** продекламував проісламський вірш, у результаті чого в 1998 р. був звільнений з посади і засуджений до 10 місяців ув'язнення за звинуваченням у розпалюванні міжрелігійної ворожнечі. В 1998 р. діяльність Партії добробуту визнано антиконституційною і розформовано. У 1998—1999 рр. **Е.** є чл. Партії добропорядку, наступниці Партії добробуту, діяльність якої припинено у 1999 р. за використання релігії у політичних цілях і спробах ісламізації країни. У 2001 р. **Е.** заснував і очолив ПСР, яка на парламентських виборах у листопаді 2002 р. здобула більшість голосів і сформувала однопартійний уряд. З березня 2003 р. — прем'єр-міністр Туреччини.

Наголошуючи на пріоритетності євроінтеграційного напрямку зовнішньої політики країни, продовжив процес адаптації тур. законодавства до правових норм ЄС. У 2003—2004 рр. було схвалено 5 “пакетів” законодавчих поправок до основоположних законів країни. Зовнішньополітичним успіхом уряду ПСР стало рішення Єврокомісії (17 грудня 2004 р.) про офіційний поч. переговорів з Туреччиною щодо вступу в ЄС. Поряд з євроінтеграційним напрямом уряд ПСР активно реалізує й ін. зовнішньополітичні пріоритети: стратегічне партнерство зі США, активна діяльність у рамках *НАТО*, розвиток відносин з РФ, поглиблення співробітництва з країнами Кавказу і Центр. Азії, розвиток співпраці у рамках ОЧЕС, співпраця з араб. країнами, активна діяльність у межах *ОІК*. 22 липня 2007 р. ПСР здобула 47 % голосів на загальних виборах до парламенту і знову сформувала однопартійний уряд на чолі з **Е.** На цьому етапі ПСР характеризується як поміркована правоцентристська партія,

а Е. постійно наголошує на послідовному дотриманні принципу світськості держави, пріоритеті євроінтеграційного напрямку в зовнішній політиці Туреччини.

Н. Балицька

ЕТА (“Еускаді та аскадасуна” — “Батьківщина та свобода”) — терористична організація націоналістичного спрямування, основною метою якої є створення незалежної держави басків на історично баскських територіях (баскський регіон Іспанії та провінції на півд. заході Франції — Лабур, Басс-Наварра та Суль).

Заснована 31 жовтня 1959 р. внаслідок розколу всередині молодіжної організації Баскської націоналістичної партії — найбільшого за кількістю членів та найвпливовішого політичного формування Країни Басків, яке очолювало автономний уряд цієї історичної обл. до моменту повалення республіканського уряду навесні 1939 р. Остаточою Організація сформувалась у 1962 р. на з’їзді лівих націоналістів, де було проголошено основну мету діяльності — створення держави басків Euskadi. Організація налічує декількасот членів. Її діяльність пов’язана з убивствами іспан. урядових чиновників, особливо із спецслужб і Збройних сил, політиків і суддів. Організація поділяється на загони по 20—30 осіб, які діють у Країні Басків, Мадрид, Валенсії, Барселоні й ін. великих містах. У різний час члени групи проходили підготовку в Лівії, Лівані та Нікарагуа. ЕТА підтримувала зв’язки з Ірландською республіканською армією. У 2007 р. оголосила про припинення терористичних акцій і розпочала переговори з іспан. урядом.

Н. Паніш

Етнічна меншина (національна меншина) — група людей, що відрізняється від більшості населення певної держави за етнічною ознакою. Часто в такому розумінні вживається і термін “національна меншина”.

Закон “Про національні меншини в Україні” визначає, що “до національної меншини належать групи громадян України, що не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою”.

Національна меншина — це частина нації, що проживає в одній державі, в той час як основна частина цієї нації, як правило, має сформовану національно-політичну організацію (державно-політичне утворення).

Термін “Е. м.” вживається щодо: всіх народів, які проживають у державі, окрім найчисельнішого; іммігрантських груп; усіх, хто не сповідує державну релігію (серед мусульманських держав); етнонаціональних груп, які не мають рівного правового статусу з державною нацією (нацією-державою) і боряться за його досягнення через часткову або повну сепарацію (автономія, незалежність).

Взаємини між титульною нацією та національною меншиною складаються залежно від типу політики, яку здійснює держава у національній площині. Намагання державної нації інтегрувати Е. м. асиміляцією, як правило, призводить до становлення антагоністичних стосунків, а намагання забезпечити рівноправний статус націй у державі — до толерантного характеру відносин.

Гармонійному розвитку національних меншин сприяє рівноправний характер національної політики, наявність конституційного закріплення прав національної меншини і наявність міжпоколінної трансляції етнокультурної інформації через діяльність інституцій, які забезпечують розвиток національної культури, освіти — школи, національно-культурні центри, преса, книгодрукування тощо.

У міжнародному праві донині немає чіткого визначення поняття національної меншини, що утруднює ідентифікацію національних груп як меншин та обмежує можливості забезпечення їхнього гармонійного розвитку на засадах принципів права

націй на самовизначення, задекларовано-му в міжнародних конвенціях та угодах. У 1991 р. укладено Пакт про організацію непередставлених націй і народів. Учасниками організації стали нації і народи, не представлені в *ООН*. У 1992 р. ГА ООН прийняла Декларацію про права осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних чи мовних меншин.

О. Кучик

Еттли (Attlee) Клемент Річард (3 січня 1883 р. — 8 жовтня 1967 р.) — брит. державний і політичний діяч, один із лідерів Лейбористської партії, прем'єр-міністр Великої Британії (1945—1951).

Закінчив Оксфордський ун-т. Життєвий шлях починав як юрист, але швидко відчув покликання до політики. Політичні та економічні погляди Е. узгоджувалися зі соціалістичною ідеологією Лейбористської партії, чл. якої він став у 1908 р. Брав участь у бойових діях у Франції під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.*

Після війни розпочав політичну кар'єру. В 1919 р. став мером р-ну Степні (Лондон). У 1922 р. — чл. парламенту, був призначений на посаду особистого парламентського секретаря лідера лейбористів Р. Макдональда. 1923—1924 рр. — заступник військового міністра в кабінеті Макдональда. 1929—1931 рр. — обіймав різні невисокі посади в уряді Макдональда, включно з посадою міністра пошти і телеграфу. Після парламентських виборів 1931 р. — заступник лідера Лейбористської партії, у 1935 р. — лідер партії, очолив опозицію в парламенті. Критикував “*умиротворення політику*” прем'єр-міністра *Н. Чемберлена*, особливо після *Мюнхенської угоди 1938 р.*, однак з тактичних міркувань не вступив у союз з *У. Черчиллем*, найвідомішим противником “умиротворення політики”. Відхилив пропозицію *Н. Чемберлена* ввійти до складу коаліційного уряду військового часу на поч. *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

У 1940 р. — чл. коаліційного уряду на чолі з прем'єр-міністром *У. Черчиллем*, обіймав посади лорда-хранителя (міністра) державної печатки, заступника лідера палати громад, міністра у справах домініонів, заступника прем'єр-міністра. Якщо *У. Черчилль* майже повністю присвячував себе веденню війни, то *Е.* ніс відповідальність за внутрішнє положення в країні. Учасник *Сан-Франциської конференції 1945 р.*, *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945 р.*

У 1945 р. лейбористи перемогли консерваторів на виборах, *Е.* став прем'єр-міністром, одночасно обіймаючи посаду міністра оборони (1945—1946). Очолював делегацію Великої Британії на I сесії ГА ООН і *Паризькій мирній конференції 1946 р.* Реформи уряду *Е.* не змогли відновити економіку країни, що зазнала кризи після війни. *Трумена доктрина*, *Маршалла план* допомогли Великій Британії вистояти в критичний період. Найважливішим досягненням уряду *Е.* і найбільшим успіхом брит. зовнішньої політики вважається залучення США до справи гарантування європейської безпеки — створення *НАТО* (1949). За уряду *Е.* колонії Брит. імперії почали отримувати незалежність (1946 р. — Йорданія, 1947 р. — Індія, Пакистан, 1948 р. — Бірма, Шрі-Ланка). Через це *Е.* часто звинувачували у розвалі Брит. імперії.

На парламентських виборах 1950 р. лейбористи отримали мінімальну перевагу, і *Е.* залишився при владі. Остаточну позицію лейбористів підірвала *Корейська війна 1950—1953 рр.*, коли прем'єр-міністр направив брит. війська у складі сил ООН на чолі зі США в Корею. Позачергові вибори 1951 р. привели до влади консерваторів на чолі з *У. Черчиллем*. У 1955 р. *Е.* залишив посаду лідера партії, отримав титул графа і перейшов у палату лордів.

У 1937 р. видав працю “Майбутнє Лейбористської партії”, у 1954 р. — мемуари “Як це сталося”.

Помер 8 жовтня 1967 р.

С. Пук

Є

ЄАВТ — див. *Європейська асоціація вільної торгівлі*.

ЄБРР — див. *Європейський банк реконструкції та розвитку*.

Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) (European Free Trade Association — ЕФТА) — організація, створена у 1960 р. на основі підписаної у Стокгольмі Конвенції. ЄАВТ є регіональним економічним угрупованням зі збереженням суверенних прав країн-членів і відсутністю наднаціональних ін-тів. Членами ЄАВТ були Австрія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Ліхтенштейн, Португалія, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція. Згодом Австрія, Велика Британія, Данія, Португалія, Фінляндія, Швеція вийшли з ЄАВТ і приєдналися до Європейського співтовариства. Налічує чотири країни-учасниці (Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Швейцарія). Штаб-квартира Організації знаходиться в Женеві, в Брюсселі діє її відділення.

Метою Організації є: сприяння стійкому зростанню економіки, фінансової стабільності, раціональному використанню ресурсів; сприяння розширенню світової торгівлі та послідовному усуненню торгових бар'єрів; розвиток торгівлі в умовах добросовісної конкуренції; сприяння забезпеченню повної зайнятості населення.

У торгівлі між країнами — членами ЄАВТ скасовано всі мита, але збережено зовнішні митні тарифи.

В організаційній структурі керівних органів ЄАВТ виділяють: раду, постійні комітети та секретаріат. Рада — вищий орган, який контролює дотримання положень стокгольмської Конвенції, має повноваження приймати рішення з питань політики, пов'язаних з Конвенцією, може вносити поправки в її текст за певних умов. Раду утворюють представники країн-членів. Рішення приймають одногослосно. Рада збирається двічі на місяць на рівні голів постійних делегацій і двічі на рік на рівні міністрів. У ЄАВТ функціонує декілька постійних комітетів (економічний, з питань походження товарів і митних питань, торгівлі, консультативний, комітет парламентарів, бюджетний, економічного розвитку, сільського господарства і рибальства) і спеціальні групи експертів. Консультативний комітет, до складу якого входять представники промисловості, торгівлі тощо, функціонує самостійно. Комітет парламентарів діє як консультативний орган.

Секретаріат, яким керує Генеральний секретар та його заступник, не володіє виконавчою владою.

Відділення в Брюсселі відповідає за підтримку постійних контактів з ЄС.

І. Приходько

Європейська комісія (ЄК) — головний виконавчий орган ЄС.

З 2007 р. ЄК складається з 27 членів, по одному представнику від кожної держави.

Щодо призначення кандидатів за загальною згодою урядів держав-членів після схвалення *Європейським парламентом* кожна країна приймає свої власні критерії вибору.

Рада ЄС визначає кандидатів і називає їх після затвердження складу комісії Європейським парламентом.

Початково строк повноважень чл. ЄК становив 4 роки. Однак з січня 1995 р. цей термін було продовжено до 5 років, щоб мандат чл. ЄК збігався з п'ятирічним періодом повноважень депутата Європейського парламенту. Отже, Європейський парламент отримав можливість затверджувати кандидатуру чл. ЄК до того, як вона приступить до виконання своїх обов'язків, що сприяє демократизації її діяльності.

В окремих випадках чл. ЄК відкликає *Європейський суд*. Комісія в повному складі йде у відставку після схвалення Європейським парламентом рішення про вотум недовіри ЄК.

Рішення ЄК приймаються більшістю голосів. Кожен чл. комісії має один голос.

До компетенції ЄК належить: подання пропозицій і законопроектів до Ради ЄС та Європейського парламенту, контроль дотримання та виконання країнами-членами, керівними інституціями ЄС, юрид. та фізичними особами первинного та вторинного законодавства ЄС, застосування санкцій і внесення скарг до Європейського суду. ЄК видає юрид. акти виконавчого характеру, розпоряджається фондами, забезпечує виконання бюджету; представляє ЄС у міжнародних взаєминах, тобто *міжнародними організаціями* й у відносинах з країнами; обговорює міжнародні угоди на підставі мандату Ради ЄС.

ЄК має значні права у сфері регулювання правил конкуренції та проведення спільної політики в таких секторах економіки, як сіль-

ське господарство, транспорт тощо, здійснює керівництво різноманітними фондами і програмами ЄС, включно з тими, що мають на меті допомогу країнам — не членам ЄС.

Місце розташування ЄК — Брюссель. Частина функціонерів та відповідно частина апарату перебувають у Люксембурзі.

Н. Антонюк

Європейська комісія з прав людини (European Commission of Human Rights) — орган *РЄ*, утворений для забезпечення виконання Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. Перебувала в Страсбурзі (Франція). Комісія діяла до 1 листопада 1999 р., після чого, відповідно до протоколу № 11 РЄ, підписаного 1994 р., припинила свою діяльність.

Структура і повноваження Комісії регулювалися Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини. До Комісії входили представники (по одному) від кожної держави — учасниці Конвенції. Членів Комісії обирав на 6 років Комітет міністрів РЄ з кандидатур, запропонованих *ПАРС*.

Комісія мала право приймати до розгляду заяви, адресовані Генеральному секретареві РЄ будь-якою особою, неурядовою організацією або групою осіб, про порушення державою-учасницею прав людини. При цьому розглядалися лише ті питання, для вирішення яких було вичерпано всі національні засоби розв'язання спору; справа мала бути розв'язана впродовж 6 місяців від дати прийняття остаточного рішення. За прийнятими заявами Комісія провадила необхідне розслідування та ухвалювала рішення про наявність чи відсутність у конкретному випадку порушень прав людини і про вжиті щодо цього заходи. За наявності таких порушень Комісія пропонувала відповідній державі усунути їх. Якщо цього не робилося, Комісія мала право подати спеціальну доповідь Комітетові міністрів РЄ або передати справу на розгляд Європейського суду з прав людини.

З ліквідацією Комісії її функції перейшли до Європейського суду з прав людини.

Я. Малик

Європейська рада — заснована 1974 р., головний політичний орган ЄС. Вона не є статутним органом ЄС, однак відіграє істотну роль у проведенні його політики. Склад: керівники країн або урядів країн-членів, а також голова ЄК.

Є. р. збирається щоквартально (раніше — щонайменше двічі на рік); її скликає голова. Якщо того потребує порядок денний, чл. **Є. р.** можуть вирішити, що їм мають допомагати в роботі міністри, а голові ЄК — європейський комісар. У разі потреби голова скликає позачергове засідання **Є. р.**

Є. р. ухвалює рішення, як правило, консенсусом. Під час голосування будь-який чл. **Є. р.** може діяти від ім. ще не більш як одного ін. чл. Утримання від голосування присутніх членів чи їхніх представників не впливає на ухвалення рішень **Є. р.**, що потребують одностайності. **Є. р.** може запросити голову *Європейського парламенту*, щоб вислухати його. Вона простою більшістю впроваджує свої процедурні правила, їй допомагає генеральний секретаріат ради міністрів. Голову **Є. р.** обирає кваліфікована більшість строком на 2,5 роки з правом переобрання на один строк. У разі настання нездоланих перешкод чи серйозної провини **Є. р.** може припинити повноваження голови згідно з тією самою процедурою.

Повноваженнями голови **Є. р.** є: очолювати **Є. р.** та керувати її роботою; забезпечувати їй належну підготовку й безперервність співпраці з головою ЄК, і на підставі роботи Ради з загальних питань докладати зусиль, що сприяють гуртуванню та досягненню консенсусу в **Є. р.**; доповідати Парламентові після кожного засідання ради.

На своєму рівні він забезпечує зовнішнє представництво ЄС в питаннях спільної зовнішньої та безпекової політики без порушення обов'язків міністра закордонних

справ ЄС. Принциповим є положення про те, що голова **Є. р.** не може мати національного мандата.

До компетенції **Є. р.** належить: визначення політики інтеграції ЄС і основні напрями його політичної діяльності. Наділена також правом обговорення рішень, що стосуються економічної політики держав-членів і ЄС загалом. У Договорі про ЄС за **Є. р.** закріплені обов'язки з формування основних пріоритетів у сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Останні роки ознаменувалися збільшенням участі **Є. р.** у вирішенні міжнародних питань. Її рішення мають політичний характер і впроваджуються в життя через ін. органи ЄС.

Є. р. набула також значення вищої інстанції, до якої ЄК і Рада ЄС могли б апелювати у складних випадках, коли не вдається дійти згоди звичайним шляхом у межах ін. ін-тів ЄС. Ця функція **Є. р.** обумовлена високим рівнем повноважень, якими диспонують глави держав і урядів у своїх країнах. Тому їх особисте втручання у справи ЄС варто вважати великим досягненням; прийняті ними в останні роки рішення мали кардинальне значення для життєдіяльності ЄС.

Н. Антонюк

Європейська соціальна хартія (ЄСХ) — міжнародний договір, підписаний 18 жовтня 1961 р. у Турині (Італія) державами — членами РЄ. ЄСХ заклала основи правового регулювання міждержавної співпраці зі соціальних питань. Набула чинності 26 лютого 1965 р.; 3 травня 1996 р. із урахуванням змін та доповнень до ЄСХ було прийнято нову, переглянуту редакцію ЄСХ, яка набула чинності 1 липня 1999 р. Сторонами ЄСХ 1961 р. є 11 держав, а сторонами ЄСХ 1999 р. є 32 держави (Україна підписала переглянуту ЄСХ 7 травня 1999 р.).

Особливістю ЄСХ 1961 р. та ЄСХ 1999 р. є специфічний механізм їхньої ратифікації, де договірні сторони висловлюють свою

згоду на обов'язковість не всього тексту договору, а лише певної кількості статей, визнаних обов'язковими. Так, стосовно ЄСХ 1961 р. договірні сторони обов'язковими повинні вважати щонайменше п'ять із семи основних статей цього договору, включаючи відповідно 10 із 19 статей частини II або 45 із 72 пронумерованих пунктів цих статей (Стаття 20 ЄСХ 1961 р.) Для досягнення єдності у застосуванні положень ЄСХ договірні сторони в повному обсязі зобов'язані прийняти положення таких статей ЄСХ 1961 р.: Стаття 1 (право на працю), Стаття 5 (право на об'єднання), Стаття 6 (право на укладення колективних договорів), Стаття 12 (право на соціальне забезпечення), Стаття 13 (право на соціальну та медичну допомогу), Стаття 16 (право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист), Стаття 19 (право трудящих і їхніх сімей на захист і допомогу).

У 1988 р. було прийнято Додатковий протокол до ЄСХ, який містив чотири додаткових права: право на рівні можливості та рівний режим, незалежно від статі в питаннях наймання та вибору роду занять (Стаття 1), право працівників на інформацію та консультацію (Стаття 2), право працівників на участь у визначенні та поліпшенні умов своєї праці (Стаття 3) та права осіб старшого віку на соціальний захист (Стаття 4). Додатковий протокол до ЄСХ набув чинності в 1992 р. У 1991 р. було прийнято Протокол про внесення поправок до ЄСХ, а в 1995 р. було прийнято Протокол про систему колективних скарг.

Переглянута ЄСХ 1999 р. містить низку нових соціальних та економічних прав: право на захист у разі припинення договору найму; право працівників на захист їхніх вимог у випадку неплатоспроможності їх роботодавців; право на гідне ставлення на роботі; право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення; право на інформацію та консультацію у разі скорочення штатів;

право на захист від бідності та соціального відчуження та право на житло. В ЄСХ 1999 р. зазначено загальну заборону дискримінації щодо користування визначеними нею правами за ознаками раси, статі, мови, релігії, політичних або ін. поглядів, національного і соціального походження тощо. Обов'язковими для сторін Переглянутої ЄСХ 1999 р. є шість із дев'яти основних статей: п'ять вище згаданих обов'язкових статей ЄСХ 1961 р., Стаття 7 ЄСХ 1961 р. (право дітей і підлітків на захист) і Стаття 1 Додаткового протоколу 1988 р. (право на рівні можливості в питаннях найму без дискримінації за ознакою статі).

Контрольний механізм за дотриманням положень обох ЄСХ є ідентичним і включає подання звітних доповідей до Комітету незалежних експертів ЄСХ.

Основним здобутком ЄСХ 1961 р. та 1999 р. є створення єдиних європейських соціальних стандартів, які узгоджені з відповідними універсальними соціальними стандартами, сформованими в *ООН*, *МОП* тощо. Гнучкий механізм ратифікації обох ЄСХ ускладнює практичне застосування відповідних положень, однак дозволяє договірним сторонам набувати міжнародно-правових зобов'язань з урахуванням соціальної ситуації та особливостей національної соціальної системи. До недоліків обох ЄСХ варто віднести доволі ліберальний конвенційний механізм контролю за дотриманням відповідних соціальних положень.

О. Головка-Гавришева

Європейська хартія місцевого самоврядування — міжнародний договір, відкритий для підписання державами — членами РЄ 15 жовтня 1985 р., набрала чинності 1 вересня 1988 р. Хартія визначає принципи місцевого самоврядування, яких мають дотримуватися держави — члени РЄ. Складається з преамбули та 18 статей. У преамбулі Хартії наголошується, що місцеве самоврядування (місцева влада) є

однією з підвалин демократичного ладу, і що право громадян брати участь в управлінні державними справами належить до спільних для всіх держав — членів РЄ демократичних принципів.

Хартія визначає місцеве самоврядування як право і реальну спроможність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і керувати нею у рамках закону, під власну відповідальність і в інтересах місцевого населення. У Хартії окреслено сферу компетенції місцевого самоврядування, зокрема застерігається, що надані органам місцевого самоврядування повноваження мають бути повними і виключними й можуть бути обмежені лише законом (Стаття 4). В її статтях зафіксовано також право місцевих органів влади самим визначати свої внутрішні адміністративні структури (Стаття 6), умови здійснення повноважень на місцевому рівні, зокрема статус місцевих виборних осіб (Стаття 7), визначені джерела фінансування органів місцевого самоврядування, яке має бути достатнім та відповідати обсягу наданих їм повноважень (Стаття 9). При цьому застерігається, що будь-який адміністративний контроль над органами місцевого самоврядування може здійснюватися лише у формах і випадках, передбачених конституцією і законами (Стаття 8). Крім цього, у Хартії зафіксовано право місцевої влади на об'єднання, співпрацю на визначених законом умовах з місцевою владою ін. держав (Стаття 10), право органів місцевого самоврядування на судовий захист (Стаття 12).

Хартією передбачено, що кожна країна, що її підписала, зобов'язується дотримуватися принаймні 20 її пунктів, і при цьому вказуються ті з них, з яких повинні бути обрані принаймні 10 (Стаття 12). При цьому жодна сторона не може денонсувати Хартію до завершення 5-річного терміну з дня набуття нею чинності для певної сторони (Стаття 17).

Є. х. м. с. підписана Україною 6 листопада 1996 р., ратифікована ВР України 15 липня 1997 р. Згідно з Конституцією, вона, як і ін. визнані державою міжнародні договори, є частиною укр. національного законодавства.

О. Мороз

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин — регіональна міжнародна угода, спрямована на збереження та розвиток регіональних мов або мов меншин як засобу відображення культурного багатства. Хартія була відкрита для підписання 5 листопада 1992 р. у Страсбурзі (набула чинності 1 березня 1998 р., коли її ратифікували перші п'ять держав). Її текст був створений двома мовами — франц. та англ. і зберігається в одному примірнику в архіві РЄ. Натомість її копії надсилаються Генеральним секретарем РЄ кожній державі, яка бажає приєднатися до цієї організації. Хартія належить до групи угод, які підлягають обов'язковій ратифікації новими державами — членами РЄ. ВР, виконуючи зобов'язання України, взяті при вступі до РЄ, ратифікувала Хартію 24 грудня 1999 р. Однак невдовзі, відповідно до рішення Конституційного Суду від 12 липня 2000 р., закон про ратифікацію втратив чинність як такий, що є неконституційним. Повторна ратифікація укр. парламентом відбулася 15 травня 2003 р. і Хартія набула чинності для України з 1 січня 2006 р. Станом на травень 2008 р. Хартія була ратифікована 23 державами і ще 10 держав підписали, але не ратифікували її. Метою Хартії є створення сприятливих умов для використання мов меншин та недопущення дій конкретних держав у витісненні цих мов з публічного життя. Хартія передбачає зобов'язання держави враховувати потреби носіїв мови на різних рівнях, але при цьому держава сама може вирішити, на якому рівні брати на себе виконання окремих положень Хартії. Напр., обов'язок надавати освіту мовою певної

меншини може стосуватися лише дошкільної й середньої освіти, а може й професійної та вищої освіти. Аналогічні можливості вибору надано й щодо використання мов меншин у судочинстві, регіональних і місцевих органах влади, сфері послуг, ЗМІ, культурному, економічному та соціальному житті. Однак Хартія вимагає, щоб кожна держава при ратифікації взяла не менше від обумовленої кількості зобов'язань (загалом і за певними статтями). Водночас у Хартії застережено, що захист і підтримка регіональних мов і мов меншин не має шкодити офіційним мовам і потребі їх вивчати.

О. Заяць

Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) (ін. назви — Спільний ринок, з 1990-х років після утворення ЄС — Європейське Співтовариство (European Economic Community — ЄЕС, European Community — ЕС) — міжнародна економічна організація, створена відповідно до Римського договору від 25 березня 1957 р. між Бельгією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, ФРН, Францією (див. *Римські договори 1957 р.*). Увійшов в силу з 1 січня 1958 р. Найвпливовіше з трьох європейських співтовариств, разом з ЄОВС та Європейським співтовариством з атомної енергії (Євроатом), які стали засновниками ЄС. З 1973 р. членами ЄЕС стали Велика Британія, Данія та Ірландія, з 1981 р. — Греція, з 1986 р. — Іспанія і Португалія.

У 1967 р. ЄЕС, ЄОВС та Євроатом об'єднали свої спільні керівні органи, додавши до парламенту і суду Комісію та Раду міністрів. Головний політичний орган — *Європейська рада*, заснована 1974 р. У лютому 1986 р. підписаний Єдиний європейський акт, який передбачав зміцнення політичної співпраці та створив юрид. підстави для функціонування Європейської ради.

Головні завдання — створення *митного союзу*, тобто забезпечення свободи переміщення товарів, послуг, капіталів і людей,

проведення єдиної торгової політики щодо ін. країн, утворення економічного і валютного союзу, реалізація спільних політик у різних галузях господарства, а також зближення економічного законодавства учасників.

З липня 1968 р. створено митний союз шести країн-засновників і введено єдиний митний тариф щодо третіх країн, а також гарантовано свободу пересування робочої сили з метою створення спільного ринку робочої сили. Спільна політика, передусім у торгівлі та сільському господарстві, почала реалізовуватися з 1960-х років. З 1 липня 1971 р. приймається загальна система преференцій у торгівлі з країнами, що розвиваються.

Європейська валютна система створена у березні 1979 р. відповідно до принципів *МВФ* і направлена на регулювання коливання курсів валют, включала 8 країн — членів ЄЕС (без Великої Британії). Європейська валютна одиниця ЕКЮ створена на основі “кошика валют” і використовувалась у міжнародних розрахунках держав-членів.

Маастрихтський договір 1992 р. про утворення ЄС уповноважив існуючі до цього часу органи ЄЕС виконувати статутні завдання. Станом на 1 травня 2004 р. головними керівними органами ЄЕС, як і ЄС, є: Європейська рада, *ЄК*, *Європейський парламент*, *Європейський суд*, Палата аудиторів.

І. Зінько

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) — *міжнародна організація*, створена на основі угоди від 29 травня 1990 р. Засновниками ЄБРР були 40 країн — усі європейські країни (крім Албанії), США, Канада, Мексика, Марокко, Єгипет, Ізраїль, Японія, Нова Зеландія, Австралія, Півд. Корея, а також *ЄЕС* і *ЄІБ*. Згодом акції ЄБРР, Чехословаччини і СФРЮ були розподілені між новими державами, що виникли в результаті їхнього розпаду.

Членами ЄБРР можуть бути, крім європейських країн, усі члени *МВФ*. На 1 січня 2008 р. акціонерами ЄБРР були 61 країна, а також ЄС та ЄІБ. Штаб-квартира ЄБРР знаходиться у Лондоні. Завдання ЄБРР — сприяти переходу європейських постсоціалістичних країн до відкритої, орієнтованої на ринок економіки, а також розвитку приватної та підприємницької ініціативи. Статутом ЄБРР передбачені такі функції: сприяння розвитку, утворенню і розширенню конкурентоспроможного приватного сектору, насамперед малого та середнього підприємництва; мобілізація іноземного і місцевого капіталів для виконання вищевказаної діяльності; здійснення інвестицій у виробничу сферу, а також у фінансовий сектор і сферу послуг, що необхідні для підтримки приватної ініціативи та ін.

На відміну від ін. міжнародних фінансових організацій, Статут ЄБРР (Стаття 1) містить політичний мандат, який передбачає, що країни, в яких ЄБРР здійснює свої операції, повинні бути прихильниками принципів багатопартійної демократії, плюралізму і ринкової економіки.

ЄБРР активно заохочує розвиток приватних комерційних і промислових підприємств та зобов'язаний не менш 60 % своїх ресурсів направляти в недержавний сектор. При цьому надання державних гарантій за такими проектами не потрібно, і вони здійснюються винятково на основі розрахунків окупності та з урахуванням ступеня ризику.

Ю. Біленко

Європейський парламент — парламентський орган ЄС, що представляє інтереси суспільств країн — членів ЄС, тобто приблизно 500 млн громадян.

Обраний у червні 2004 р., налічує 785 депутатів від 27 держав-членів, майже третина з них (222) — жінки.

Депутатів обирають загальними і прямими виборами громадян ЄС (з 1979 р.)

терміном на п'ять років шляхом таємного голосування. Представництво європейських громадян у Є. п. є пропорційним, але не менше, ніж чотири представники від однієї держави-чл. Це означає, що перед європейськими парламентськими виборами 2009 р. і, за потреби, перед кожними наступними виборами, *Європейська рада* заздалегідь, на засадах цих принципів, одноставно ухвалює рішення про склад Є. п. на підставі його пропозиції і за його згоди.

Упродовж року відбувається одна сесія; засідання проводять щомісяця (за винятком літніх місяців), раз на тиждень — пленарне засідання.

Є. п. — єдина інституція ЄС, яка має повну демократичну легітимність, тобто обирається прямими і загальними виборами. Цей орган є також єдиною інституцією, засідання якої відкриті для громадськості.

Як і в *парламентах* країн-членів, депутати об'єднуються в політичні групи та фракції. За компетенцією Є. п. відрізняється від парламентів країн. Він не має законотворчих повноважень. Функції Є. п. можна поділити на три групи:

1) прийняття рішень. Роль Є. п. у процесі прийняття рішень підсилена запровадженням двох законотворчих процедур, а саме, процедури співпраці та прийняття співрішення (Єдиний європейський акт та Договір про ЄС; див.: *Маастрихтський договір 1992 р.*). Ці дві процедури дали можливість Є. п. не тільки виносити на розгляд різноманітні поправки до законодавства Співтовариства, а й виступати співзаконодавцем разом з *Радою ЄС* у процедурі прийняття спільного рішення;

2) Є. п. відіграє основну роль у процедурі прийняття бюджету;

3) Є. п. затверджує всі основні міжнародні угоди, які укладає ЄС, а також угоди про вступ до ЄС нових членів.

Консультативні функції: до того, як було запроваджено процедури співпраці та прийняття співрішення, консультативна

функція давала **Є. п.** можливість брати участь у процедурі внесення пропозицій. Зараз консультативні функції парламенту набули тенденції до зміни на функції прийняття рішень.

Контрольні функції: початково повноваження контролю **Є. п.** мав тільки щодо оцінки діяльності **ЄК** аж до її розпуску. Договір про **ЄС** розширив усі повноваження. Тепер **Є. п.** також має повноваження на створення спеціальних комітетів для розгляду конкретних проблем законодавства **ЄС** або неефективної діяльності адміністрації. **Є. п.** також має право на призначення омбудсмена.

Н. Антонюк

Європейський Союз (ЄС) — економіко-політичне міждержавне утворення європейських держав. **ЄС** має ознаки міжнародної та наддержавної організації. Нині до **ЄС** входить 27 держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція (населення приблизно 500 млн осіб).

ЄС — один з найважливіших суб'єктів світової економіки. У 1996 р. ВВП **ЄС** становив 28—29 % світового ВВП, у той час як ВВП США — 25 %, Японії — 17,5 %.

З 90-х років XX ст. **ЄС** почав зміцнювати свою політичну та військову вагу (впровадження Спільної зовнішньої політики та політики безпеки). Довгий час держави-члени не могли дійти згоди у реалізації **ЄС** як економіко-політичної організації. Держави — члени **ЄС** погоджувалися на передачу на наддержавний рівень певних економічних прав, але не політичних. Проте прогрес економічної інтеграції призвів до неформальної політичної співпраці. Була створена *Європейська рада*, а потім впроваджені засади Європейської політичної співпраці, які окреслив Єдиний європейський акт (1986).

Концепції створення **ЄС** з'явилися в 70-х роках XX ст.: Рапорт Тіндемаса (1975), Рапорт Трьох мудреців (1979), Штутгартська декларація (1983). Єдиний європейський акт визначив **ЄС** як мету, до якої прямують держави — члени Європейських співтовариств.

Безпосередніми ініціаторами створення **ЄС** були *Ф. Міттеран* і *Г. Коль*, з ініціативи яких у 1990—1991 рр. відбулася міжнародна конференція держав — членів Європейських співтовариств, яка завершилася підписанням *Маастрихтського договору 1992 р.*, за яким **ЄС** визначається продовженням Європейських співтовариств і “надбудовою” над ними.

Структура **ЄС**:

- Перша опора **ЄС**: Європейські співтовариства (Європейське співтовариство і Європейське співтовариство з атомної енергетики).

- Друга опора **ЄС**: Спільна зовнішня політика і політика безпеки.

- Третя опора **ЄС**: Співпраця в судочинстві та внутрішніх справах.

Органами **ЄС** є органи, створені раніше для Європейських співтовариств: *Рада ЄС*, *ЄК*, *Європейський парламент*, Трибунал справедливості, Лічильна палата. Ін. органами є: *Європейська рада*, Соціально-економічний комітет і Комітет регіонів.

Н. Антонюк

Європейський суд — сталий судовий орган **ЄС**.

До **Є. с.** входять 27 суддів та 8 Генеральних адвокатів, які мають статус функціонерів, скликаних *Радою ЄС* за згодою всіх країн-членів. Кількість суддів і Генеральних адвокатів на прохання **Є. с.** може бути збільшено за одностайного рішення Ради. За нинішньою практикою призначають одного суддю від кожної держави-чл. та по одному Генеральному адвокату, котрі є громадянами чотирьох найбільших держав-членів (Німеччина, Франція, Італія,

Велика Британія); посади ін. Генеральних адвокатів обіймають по черзі представники ін. держав-членів.

Уряди держав-членів за спільною згодою призначають суддів і Генеральних адвокатів на шестирічний термін. Суддів та Генеральних адвокатів обирають з-поміж осіб, чия незалежність не викликає жодних сумнівів та які мають кваліфікацію, необхідну для призначення на найвищу судову посаду в їхніх країнах або які є юрид. експертами із визнаною компетенцією.

Є. с. може засідати у повному складі, у складі Верховної палати (13 суддів) або в палатах з трьох чи п'яти суддів.

Верховна палата суду засідає, коли держава-чл. або інституція ЄС є стороною у слуханнях, або в особливо складних чи важливих справах.

Ін. справи заслуховує палата у складі трьох або п'яти суддів. Голови палат у складі п'яти суддів обираються на три роки, голови палат у складі трьох суддів — на один рік.

Є. с. засідає у повному складі у виняткових випадках (напр., коли він повинен звільнити омбудсмена або чл. ЄК, який не міг виконувати свої обов'язки) та на розсуд суду щодо винятковості значення справи. Кворум для засідання Суду в повному складі налічує 15 членів.

Є. с. поділений на шість палат: чотири палати — по три судді та дві палати — по п'ять. Вони не є спеціалізованими. **Є. с.** може проводити засідання у формі пленуму на вимогу держави-чл. або інституції ЄС, чи за власним рішенням.

Є. с. призначає свого секретаря, уповноваженого з питань процедурного забезпечення справ і з питань управління адміністративним забезпеченням компетентної роботи суду.

До компетенції **Є. с.** належить: розгляд суперечок між інституціями ЄС або перевірка легітимності тих чи ін. законодавчих ме-

ханізмів; розгляд адміністративних актів ЄК або національних владних структур стосовно їх відповідності законодавству ЄС; вирішення питань трудового права, легітимності та тлумачення директив у сфері оподаткування та митного законодавства, штрафів, а також розгляд цивільних та комерційних судових справ. У 1988 р. відповідно до Єдиного європейського акта було створено Суд першої інстанції з метою зменшення завантаженості **Є. с.**

Н. Антолюк

Єврорегіон — основна форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох і більше сусідніх держав, спрямована на координацію взаємних зусиль і здійснення узгоджених заходів для вирішення спільних проблем у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права.

Співпраця в рамках **Є.** сприяє розвитку інтеграційних процесів у культурній, освітній, економічній, комунікаційній та ін. сферах, обумовлює підвищення життєвого рівня мешканців прикордонних територій. Завдання **Є.**: полегшення та спрощення механізмів співробітництва територіальних співтовариств та органів місцевого самоврядування і державних органів; організація взаємного обміну досвідом та інформацією про планування та результати спільних проєктів із урахуванням специфіки прикордонного співробітництва; обмін інформацією про планування та результати здійснення регіональних проєктів; дослідження, формулювання та представлення прикордонних регіональних проєктів згідно з принципом субсидіарності; надання своїм чл. консультативних послуг; сприяння обміну співробітниками адміністративного управління та підвищення їх кваліфікації у сфері прикордонного співробітництва; організація роботи, спрямованої на

зміцнення у свідомості населення, що проживає на прикордонних територіях, переконання у необхідності прикордонного співробітництва і формування європейської самосвідомості, укріплення солідарності європейських націй; культурний обмін і збереження спільної культурної спадщини.

Класична схема організаційної структури Є. включає: Раду Є. як законодавчий орган; Президію, яка виконує у різних Є. законодавчі, управлінські або виконавчі функції; Секретаріат як виконавчий і адміністративний орган; Робочі групи або Комісії, до обов'язків яких належить опрацювання пропозицій спільних проектів в окремих сферах діяльності, тобто реалізація дорадчої функції; Ревізійну комісію як контрольний орган Є.

Джерела фінансування євро регіональної співпраці — членські внески її учасників; внески сторін, які підтримують діяльність Є.; дарування; дотації адміністративних одиниць вищого рівня, включно з центр. і регіональними надходженнями; кошти з програм ЄС (INTERREG, TACIS та ін.), а також фондів (напр., Фонд розвитку карпатського регіону, Фонд ім. К. Аденауера).

Перші спроби транскордонної співпраці в Європі припадають на кін. 60-х років ХХ ст., коли починається активне використання такого інструмента транскордонної політики, як Є. Перші Є.: Euroregio (на кордоні Нідерландів і Німеччини) та Regio (на кордоні Швейцарії, Німеччини та Франції). Згідно з переліком РС, сьогодні існує понад 70 транскордонних регіонів, утворених між 235 регіонами. До такої співпраці залучено 32 держави.

Є. можна поділити на три категорії, як такі, що: 1) охоплюють прикордонні території країн ЄС і мають спільні економічні та адміністративні проблеми; 2) включають території держав ЄС, для яких характерний переважний розвиток аграрного виробництва; 3) створюються на територіях країн, які не входять до ЄС і є інструментами

залучення нових країн до загальноєвропейських інтеграційних процесів.

На кордонах України функціонує сім Є. (див. *Транскордонне співробітництво*): “Карпати” (1993), “Буг” (1995), “Нижній Дунай” (1998) “Верхній Прут” (2000), “Дніпро” (2003), “Слобожанщина” (2003), “Ярославна” (2007). Опрацьовуються проекти створення Є. “Сян”, “Дністер” та “Причорномор'я”.

Н. Романюк

ЄЕС — див. *Європейське Економічне Співтовариство*.

ЄК — див. *Європейська комісія*.

Єлісейський договір 1963 р. (Франко-німецький договір 1963 р.) — договір про співробітництво між Францією та ФРН, підписаний 22 січня 1963 р. у Парижі президентом Франції *Ш. де Голлем* і канцлером ФРН *К. Аденауером*. Договір передбачав широкий розвиток співробітництва у різних сферах — політичній, військовій, культурній, науково-технічній та ін. Згідно з ним встановлювалась практика проведення регулярних зустрічей вищих керівників обох держав (не менше 2-х разів на рік), а також міністрів для обговорення найважливіших проблем міжнародної політики, безпеки та оборони, економічного та науково-технічного співробітництва, розвитку гуманітарних контактів. Цим виводились на новий рівень відносини між двома державами. Так, у сфері *зовнішньої політики* обидві сторони зобов'язувалися погоджувати свої позиції “перед прийняттям рішень з усіх важливих зовнішньополітичних питань”. Відповідно до Договору створювалась міжміністерська комісія з проблем двостороннього співробітництва в галузі економіки, розвитку науки та техніки. У воєнній галузі Договір передбачав узгодження проведення навчань, організації бойової підготовки військ.

Важливим завданням було визнано також розвиток молодіжних контактів, що мало сприяти подоланню стереотипів минулого у франко-нім. стосунках. Загалом Договір мав продемонструвати закінчення епохи тривалого протистояння давніх супротивників і символізувати примирення двох великих народів Європи.

Значення Договору полягає ще й у тому, що відносини між цими двома державами та рівень співробітництва в усіх галузях ставали центр. віссю і важливим чинником процесу поглиблення європейської інтеграції, а обидві вони — локомотивами вказаного процесу.

С. Гициньська, Ю. Мороз

Ельцин Борис Миколайович (1 лютого 1931 р. — 23 квітня 2007 р.) — рос. державний діяч, 1-й президент РФ (1991—1999).

У 1955 р. закінчив Уральський політехнічний ін-т. Працював у будівельній галузі. Від 1968 р. у Свердловському обкомі КПРС — завідувач відділу будівництва, секретар, 1-й секретар. З квітня 1985 р. — завідувач відділу будівництва ЦК КПРС, у липні 1985 р. — лютому 1986 р. — секретар ЦК КПРС. З грудня 1985 р. — 1-й секретар Московського міськкому КПРС.

У листопаді 1987 р., після критичного виступу на жовтневому пленумі ЦК КПРС, звільнений із займаної посади. З грудня 1987 по 1989 рр. — 1-й заступник голови Державного будівельного комітету СРСР — міністр СРСР. Був чл. ЦК КПРС (1981—1990), кандидатом у члени Політбюро ЦК КПРС (1986—1988), депутатом ВР СРСР 9—11 скликань, народним депутатом СРСР (1989—1991). З липня 1990 р. — голова ВР РРФСР.

У червні 1991 р. Є. обраний президентом РРФСР (з січня 1992 р. — РФ). Як глава держави 19—21 серпня 1991 р. Є. рішуче протидіяв спробі антиконституційного державного перевороту в СРСР. 8 грудня 1991 р. у Мінську разом з керівниками України та Білорусі підписав Угоду про створення *СНД*. Прихильник курсу реформ на засадах ринкової економіки. У липні 1996 р. вдруге обраний президентом РФ. 31 травня у Києві підписав *Українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р.*

Я. Малик

ЄС — див. *Європейський Союз*.

ЄСХ — див. *Європейська соціальна хартія*.

Ж

Женевський протокол про заборону застосування на війні отруйних газів 1925 р. (повна назва — Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи ін. подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р.) — багатосторонній міжнародний договір, підписаний 17 червня 1925 р.

У Протоколі 1925 р. зазначається, що застосування на війні отруйних газів було справедливо засуджено світовою спільнотою і заборонено у низці міжнародних договорів. До таких Протокол відносить насамперед Гаазьку декларацію 1899 р. про незастосування снарядів, єдине призначення яких — розповсюджувати задушливі чи шкідливі гази, мирні договори з переможеними державами у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.*, а також Угоду про захист на морі під час війни громадян нейтральних і невоюючих країн і про попередження використання під час війни шкідливих газів та хімічних засобів 1922 р.

Протокол забороняє також використання бактеріологічної зброї. Це положення було розвинуте у Конвенції про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.

С. Гициньська

Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. — Конвенція (I) про покращення долі поранених і хворих в діючих арміях; Конвенція (II) про покращення долі поранених, хворих і потерпілих від корабельних аварій зі складу збройних сил на морі; Конвенція (III) про поводження з військовополоненими; Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни. **Ж. к.** регламентують дії *воюючих сторін* під час збройного конфлікту. Прийняті 12 серпня 1949 р. дипломатичною конференцією, **Ж. к.** працювала з 21 квітня по 12 серпня 1949 р. в Женеві (Швейцарія). Норми, зафіксовані у Конвенціях, повинні застосовуватися у випадку оголошеної війни чи будь-якого ін. збройного конфлікту, навіть якщо одна зі сторін не визнає наявності стану війни. У випадку збройного конфлікту неміжнародного характеру (на території однієї держави) **Ж. к.** встановлено мінімальний стандарт прав для осіб, що безпосередньо не беруть участі у воєнних діях (у т. ч. особи зі складу збройних сил, що склали зброю чи припинили участь у воєнних діях через поранення, хворобу, ін. причини). У будь-якому разі до них повинні ставитись гуманно, без *дискримінації* через расу, колір шкіри, релігію, стать, походження тощо. У будь-якому випадку заборонені замах на життя і фізичну недоторканність (убивство, нанесення каліцтв, жорстоке поводження,

катування); взяття заручників; посягання на людську гідність і приниження; засудження і покарання без попереднього суду з необхідними судовими гарантіями. Поранених та хворих потрібно підбирати і їм повинна бути надана необхідна медична допомога.

I, II і III Ж. к. стосуються особового складу регулярних збройних сил, а також ополчень, добровільних загонів, організованих рухів опору, в т. ч. особового складу збройних сил, що вважає себе у підпорядкуванні влади (держави), не визнаної ін. стороною конфлікту; осіб, які слідуєть за збройними силами, але не входять до їх складу (воєнні кореспонденти, робітничі команди, цивільні зі складу екіпажів літаків тощо); члени екіпажів суден торговельного флоту й екіпажів цивільної авіації сторін конфлікту; населення неокупованої території, що стихійно береться за зброю.

I і II Ж. к. передбачають, що хворі та поранені, які належать до вищеперелічених категорій, повинні знаходитись під захистом, і сторона конфлікту, у чий владі вони опинились, повинна забезпечити їм гуманне поводження. Суворо заборонено зазіхати на їхнє життя, добивати та винищувати, піддавати катуванням, проводити над ними біологічні досліді, свідомо залишати без медичної допомоги чи догляду, створювати умови для їх зараження; зі всією повагою необхідно ставитись до жінок. Ті, хто потрапив до рук супротивника, повинні вважатись *військовополоненими* і до них повинні застосовуватись норми міжнародного права, що регулюють статус військовополонених.

Сторони конфлікту під час і після бою повинні докласти зусиль, щоб розшукати і підібрати поранених і хворих, забезпечити їм належний догляд, захистити від поганого поводження; за можливістю укласти угоди про *перемір'я* чи припинення вогню, щоб підібрати, транспортувати і провести обмін пораненими, а також зареєструвати всі можливі дані (у т. ч. приналежність до держави, особистий чи військовий номер, прізвище, ім'я, дату народження, ін.

дані з посвідчення чи медальйона, дату і місце взяття в полон чи смерті, інформацію про поранення, хвороби чи причини смерті) для встановлення особи поранених, хворих і мертвих супротивника, що опинились в їх владі. Сторони також повинні розшукувати тіла мертвих і з честю та за можливістю відповідно до їхньої релігійної приналежності ховати, для чого організовується офіційна служба могил.

Санітарно-медичні заклади та пересувні формування медичних служб і санітарні транспорти, в т. ч. госпітальні судна та санітарні літаки, не повинні ставати об'єктами нападу і знаходяться під захистом і охороною сторін конфлікту, так само, як і їх персонал. Їх приналежність до санітарної служби повинна бути чітко позначена (емблемою Червоного Хреста на білому полі або ін. визнаним знаком). Заборонено застосовувати репресалії до поранених, хворих, санітарного персоналу.

Сторони конфлікту можуть залучати персонал з добровільних товариств допомоги, у т. ч. з нейтральних держав, для догляду та лікування хворих і поранених.

III Ж. к. визначає статус військовополонених, права та обов'язки держави, у владі якої вони знаходяться. Так, на допиті військовополонені зобов'язані повідомити тільки своє ім'я, звання, дату народження й особистий номер. Жодні засоби примусу, погрози, обмеження чи переслідування не можуть бути застосовані для отримання додаткової інформації. Полоненим мають бути забезпечені гідні умови існування (приміщення для проживання, харчування, одяг, медичний догляд) і гуманне ставлення з повагою до їх звання і віку. Застосування проти полонених зброї (зокрема при спробі втечі) завжди є виключною мірою. Військовополонених можуть використовувати як робочу силу на роботах, що не є небезпечними і не загрожують їхньому здоров'ю. У примусовому порядку їх можуть залучати тільки для робіт у сільському господар-

стві, добувній чи обробній промисловості (окрім металургійної, машинобудівної, хімічної, а також громадських робіт і будівництва, що мають воєнне призначення), на транспортних і вантажно-розвантажувальних роботах, у торгівлі, в домашньому і комунальному господарстві. За свою працю вони повинні отримувати справедливую платню. Окрім того, держава, що їх утримує, повинна виплачувати щомісячний аванс у рахунок грошового забезпечення.

Військовополоненим дозволено вести поштову кореспонденцію; звертатись до властей з проханнями і скаргами щодо їхнього режиму перебування в полоні. Обрані серед полонених довірені особи мають представляти їх інтереси перед воєнною владою, державами-покровительками, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, ін. організаціями.

Військовополонені під час полону повинні підпорядковуватись законам і наказам, які діють у збройних силах держави, що їх утримує. Вони можуть бути піддані дисциплінарному покаранню (штраф; позбавлення привілеїв, що надані понад передбачені цією Конвенцією; позачергові наряди; арешт) чи судовому переслідуванню. Вирок суду буде законним, якщо він винесений у порядку, встановленому для військовослужбовців збройних сил держави, під владою якої знаходиться військовополонений, і якщо звинувачуваний мав змогу захищатись чи йому був наданий кваліфікований захисник. У разі невдалої спроби втечі з полону військовополонений підлягає тільки дисциплінарному покаранню.

Військовополонені звільняються і репатріюються негайно після завершення воєнних дій. До завершення бойових дій *репатріації* підлягають важко поранені та тяжко хворі. Для проведення медичного огляду військовополонених повинні бути створені медичні комісії за участю лікарів з нейтральних держав. Кожна сторона конфлікту зобов'язана створити офіційне Довідкове бюро у справах військовополонених,

яке повинно збирати відомості про переміщення, звільнення, репатріацію, госпіталізацію, втечі, смерть військовополонених і передавати їх зацікавленим державам. У нейтральній державі створюється Центр довідкове бюро, яке концентрує всі можливі відомості про військовополонених усіх сторін конфлікту.

IV Ж. к. регулює статус цивільного населення, яке під час збройного конфлікту опинилось під владою однієї з воюючих сторін чи держави-окупанта, громадянами якої вони не є. Зокрема, вона зобов'язує сторони конфлікту вслякко сприяти полегшенню страждань цивільного населення під час конфлікту (особливо поранених, хворих, дітей і престарілих, вагітних жінок і матерів з малолітніми дітьми).

Для захисту цивільного населення сторони можуть створювати санітарні зони та зони безпеки на своїй підконтрольній території, а також, за домовленістю з супротивником, нейтралізовані зони в р-ні бойових дій і укласти місцеві угоди для евакуації цивільних з оточених р-нів. У будь-якому разі цивільне населення має право на повагу особи, честі, сімейних прав і релігійних переконань та звичаїв, а також може розраховувати на гуманне поводження і захист від насильства, залякування і образ (зокрема з метою отримання інформації). **Ж. к.** забороняє колективні покарання, залякування і терор, грабунок і репресалії щодо цивільного населення.

Окупаційна влада зобов'язана забезпечувати постачання населення продовольством і санітарними матеріалами, функціонування медичних закладів та судових установ. Заборонено знищення майна, угон населення з окупованої території, примус до праці (окрім необхідної для потреб окупаційної армії чи пов'язаної з забезпеченням життєдіяльності місцевого населення), примус служити в окупаційних збройних силах.

У випадку *інтернування* (що робиться за умов виключної необхідності) інтерновані особи мають право на нормальне харчування

і медичний догляд, кореспонденцію; зберігають свою цивільну правоздатність і можливість розпоряджатись своїм майном; вони можуть бути використані на роботі тільки за власної згоди. Місця інтернування повинні бути забезпечені від небезпек війни. Дисципліна у таборах інтернування має бути сумісна з принципами гуманності. Інтерновані особи мають право обирати комітети, що представлятимуть їх інтереси перед владою, державами-покровительками, Міжнародним комітетом Червоного Хреста. Інтерновані особи звільняються, як тільки зникає причина, що обумовила інтернування або ж з припиненням воєнних дій. З поч. конфлікту сторони повинні створити офіційне Довідкове бюро (для збору і передачі зацікавленим сторонам інформації про осіб, які знаходяться під їх контролем). У нейтральній державі має бути створене Центр. довідкове агентство у справах осіб, які знаходяться під опікою Конвенції.

Держави — учасниці **Ж. к.** зобов'язались забезпечити ефективне карне переслідування осіб, відповідальних за їх порушення. **Ж. к.** застосовуватимуться під контролем держав-покровительок, на які покладають функції захисту інтересів сторін конфлікту.

Держави — учасниці **Ж. к.** можуть їх денонсувати, проте якщо вони в цей момент є учасницями конфлікту, заява про денонсацію не буде мати сили до укладення миру.

Ж. к. набули чинності 21 жовтня 1950 р.

І. Іюнін

Женевські конференції з морського права — міжнародні конференції 1958, 1960, 1973—1982 рр. під егідою ООН, що відбувались в Женеві та мали кодифікувати правові норми, які регулюють правовий режим морських просторів і відносини держав у справі використання і дослідження Світового океану.

I Конференція з морського права (1958) відбулась за участі представників 86 держав і прийняла 4 Женевські конвенції: про те-

риторіальне море і прилеглу зону; про відкрите море; про континентальний шельф; про рибальство й охорону живих ресурсів відкритого моря. Конвенція про територіальне море зафіксувала право держав поширювати свій суверенітет не лише на сухопутну територію і внутрішні води, але й на морський пояс (територіальне море), що прилягає до її берега, визначила правила вимірювання ширини територіального моря включно з правилами щодо заток, о-вів, гирл річок і випадків, коли береги двох держав примикають один до одного чи розташовані навпроти. Конвенція також встановила право і правила мирного проходу для комерційних, державних і воєнних кораблів через територіальне море (плавання через територіальне море з метою перетнути його без чи з заходом у внутрішні води), в т. ч. визначила юрисдикцію прибережної держави стосовно суден при здійсненні ними права мирного проходу. Конвенція про відкрите море закріпила і конкретизувала принцип свободи відкритого моря (що не входить у внутрішні чи територіальні води), згідно з яким жодна держава не може поширювати свою виключну владу на простори відкритого моря, зокрема була встановлена свобода судноплавства, рибальства, прокладки кабелів і трубопроводів, а також свобода польоту над просторами відкритого моря для всіх держав, у т. ч. для тих, які не мають прямого виходу до моря. Конвенція регулює правила надання суднам національності та користування національним прапором, встановлює повний імунітет воєнних і державних некомерційних кораблів від юрисдикції держав ін., ніж вони, прапору. Конвенція визначила суть піратства. Також були встановлені правила переслідування іноземних кораблів у відкритому морі.

II Конференція з морського права (1960) була присвячена в основному питанню встановлення єдиного ліміту ширини територіальних вод і закінчилась безрезультатно.

Після III Конференції з морського права (1973—1982) 10 грудня 1983 р. у Монтего-Бей (Ямайка) було підписано Конвенцію ООН з морського права (320 статей і 9 додатків) — комплексний документ, який охопив й уточнив норми, передбачені у Женевських конвенціях 1958 р., а також зафіксував нові норми, що регулюють міжнародно-правовий статус проток, використовуваних для міжнародного судноплавства; держав-архіпелагів; міжнародно-правовий режим виключної економічної зони (шириною не більше 200 морських миль); міжнародного р-ну морського дна; о-вів; закритих і напівзакритих морів. Конвенція регулює питання доступу до моря і ресурсів неприбережних держав; захисту морських ресурсів; наукових досліджень у відкритому океані; встановила ліміт ширини територіального моря в 12 морських миль; уточнила зміст поняття мирного проходу і права та обов'язки прибережних держав; правила переслідування й огляду суден у відкритому морі. Конвенція також заснує Комісію по межах континентального шельфу; Міжнародний трибунал з морського права; встановлює процедури врегулювання суперечок між державами щодо застосування положень Конвенції, узгоджувальну процедуру і процедуру арбітражу. Конвенція набула чинності 16 листопада 1996 р. (для цього необхідна була ратифікація принаймні 60 державами) і стала основним міжнародно-правовим актом, який регулює відносини між державами на морі. Україна ратифікувала її 26 липня 1999 р. Понад 20 держав, які підписали Конвенцію, її не ратифікували, в т. ч. США.

І. Іжнін

Жискар д'Естен (Giscard d'Estaing) Валері (2 лютого 1926 р.) — президент Франції (1974—1981).

У 1945 р. вступив як доброволець на військову службу. Навчався у Національній школі адміністрації в Парижі. З 1952 р.

обіймав відповідальні пости у державній адміністрації. У 1956—1974 рр. — депутат Національних зборів, працював у міністерстві фінансів Франції. Як міністр фінансів (1962—1966, 1969—1974) входив до складу урядових кабінетів Ж. Помпіду і М. Дебре. У 1966—1969 рр. очолював партію Незалежних республіканців. Здобув перемогу на президентських виборах 1974 р. і став 3-м президентом П'ятої республіки. Його уряд головну увагу сконцентрував на вирішенні економічних проблем країни, пов'язаних із подоланням глибокої фінансової та енергетичної кризи (1975). Зовнішньополітичний курс президента був спрямований на зміцнення союзницьких відносин із Німеччиною, підтримував заходи щодо подальшого прискорення процесу європейської інтеграції, продовжував співробітництво з країнами радянського блоку. В цей період Франція проводила активну політику на Африк. континенті, зокрема з метою врегулювання внутрішньополітичних конфліктів франц. війська були введені в Чад, Заір і ЦАР. У 1981 р. програв президентські вибори Ф. Миттерану. З 1988 р. став лідером Союзу за франц. демократію. Залишається одним з найвпливовіших політиків Франції.

Я. Малик

Журавненський мирний договір 1676 р. — договір, підписаний між Польщею і Туреччиною 17 (27) жовтня 1676 р. у с. Журавно (тепер смт Жидачівського р-ну Львівської обл.). Передбачав припинення Польськ.-тур. війни 1672—1676 рр. За договором Польща віддавала Туреччині Поділля і погоджувалася на перехід частини Правобережної України під владу тур. васала гетьмана П. Дорошенка. Скасовував щорічну данину, яку Польща зобов'язувалася платити Туреччині за Бучацьким мирним договором 1672 р. Як і Бучацький договір, Ж. м. д. не був ратифікований польськ. сеймом.

Я. Малик

З

Заключний акт — документ, в якому фіксують результати міжнародних конференцій, конгресів, нарад тощо. Здебільшого має рекомендаційний програмовий характер. До такого роду документів належить, зокрема, **З. а. НБСЄ 1975 р.** (Гельсінський акт). Але термін “**З. а.**” може вживатися і в назві актів, які фактично є *міжнародними договорами*, напр., **З. а.** Паризької конференції про відновлення міжнародного режиму в Танжері (1945).

Я. Малик

Заключний протокол — спеціальний документ, який ухвалюється у міжнародній практиці при підписанні договорів для фіксації у ньому зауважень чи уточнень стосовно окремих статей. Підписується учасниками договору і додається до останнього як його складова. Може стосуватися як двосторонніх, так і багатосторонніх договорів. Необхідність у **З. п.** здебільшого зумовлена двома причинами: 1) договірні сторони не вважають за потрібне перевантажувати основний текст договору деталями; 2) коли потреба у застереженнях виникла вже після того, як основний текст договору був повністю узгоджений.

Я. Малик

Закон (Акт) про нейтралітет США 1935 р. — спільна резолюція обох палат

Конгресу США, прийнята 31 серпня 1935 р. терміном до 29 лютого 1936 р., по закінченні якого доповнена і продовжена на 14 місяців, а 1 травня 1937 р. перетворена на постійний закон про *нейтралітет*.

Закон передбачав, що у разі виникнення війни між двома чи більше іноземними державами забороняється експорт зброї, амуніції та військових матеріалів з території США чи їхніх володінь у будь-який порт воюючих держав або в нейтральний порт для переправки чи використання воюючою державою. Перелік видів зброї, амуніції і військових матеріалів, заборонених для експорту, визначався президентом США, який уповноважений на свій розсуд поширювати дію закону на ін. держави, що залучилися до війни, а також припиняти дію закону у разі зникнення причин, що його ініціювали. Кораблям США заборонялося перевозити озброєння і військові матеріали, прямо чи опосередковано призначені для воюючих держав; амер. порти оголошувалися закритими для суден воюючих держав; накладалися обмеження на проїзд амер. громадян на судах держав, які беруть участь у війні (Статті 4, 5, 6). Отже, США намагалися повністю відмежуватися від воен. участі в яких вони не брали.

Уперше Закон було застосовано під час італ.-ефіопської війни 1935 р.

29 лютого 1936 р. внесено доповнення до Закону: заборона надання позик воюючим

державам, за винятком короткострокових кредитів, і вилучення зі сфери дії Закону держав Лат. Америки у випадку війни якоїсь з них з неамер. державою.

Остаточний варіант Закону було прийнято 1 травня 1937 р. терміном на два роки. Дія Закону поширилася на держави, що перебували у стані громадянської війни (доповнення внесено внаслідок розбіжностей у позиціях уряду США і виробників зброї щодо громадянської війни в Іспанії 1936 р.). Заборонялося нести на борту зброю, амуніцію, військові матеріали або озброювати амер. торговельні судна, які торгують з воюючими державами. Амер. громадянам заборонялося вступати у будь-які фінансові відносини з представниками воюючих держав або держав, які перебувають у стані громадянської війни, і подорожувати на судах цих держав.

До Закону був внесений пункт під назвою “плати і вези” (англ. — cash and carry), за яким воюючі держави могли закуповувати в США за готівку сировину та необхідні матеріали, за винятком зброї, і перевозити вантаж на своїх судах.

Закон залишався незмінним до поч. Другої світової війни 1939—1945 рр. 4 листопада 1939 р. Конгрес США прийняв поправку, яка дозволяла продаж зброї на основі “cash and carry” державам, які воювали проти Німеччини. 11 березня 1941 р. Конгрес США прийняв Закон про ленд-ліз, за яким зброя і необхідні матеріали надавалися союзникам США у позику і в оренду, без безпосередньої оплати. 13 листопада 1941 р. Конгрес США дав дозвіл на озброєння амер. торгових суден, входження їх до зони військових дій і портів воюючих держав.

Закон втратив силу після вступу США у війну 8 грудня 1941 р.

С. Пик

Закон України “Про дію міжнародних договорів на території України” 1991 р. — нормативний акт, який визначає

правовий зв’язок між системою міжнародного права та системою внутрішнього права України щодо *міжнародних договорів*. Прийнятий ВР України 10 грудня 1991 р. Відповідно до нього укладені та належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори “становлять невід’ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства”.

Установлений у Законі порядок застосування договірних норм у внутрішньому законодавстві України ґрунтується на двох принципових підходах: перший виходить із пріоритету міжнародних зобов’язань держави над внутрішнім правом, що в доктрині тлумачиться як “верховенство”, або примат міжнародного права над внутрішнім правом; другий — із застосування ратифікованих міжнародних договорів у порядку, встановленому для національного законодавства, тобто цим міжнародним договорам надається статус національних законів.

Установлена Законом формула взаємодії міжнародних договірних норм і національного законодавства України виходить “з пріоритету міжнародного права” і прагне “забезпечити непорушність прав і свобод людини, включитись у систему правових відносин між державами на основі взаємної поваги державного суверенітету і демократичних засад міжнародного співробітництва”. Отже, встановлений в Україні порядок має забезпечити ефективне виконання нею міжнародних зобов’язань згідно з поширеною у правових державах практикою.

Я. Малик

Закон України “Про міжнародні договори України” 1993 р. — нормативний акт, яким встановлено порядок укладення і денонсації *міжнародних договорів* України з метою належного забезпечення її національних інтересів та здійснення цілей, завдань і принципів *зовнішньої політики*,

закріплених у Конституції України. Прийнятий ВР України 22 грудня 1993 р. Визначає III категорії міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких здійснюється від ім.: України; уряду; міністерств та ін. центр. органів виконавчої влади. Від ім. України укладаються міжнародні договори: а) політичні, територіальні, мирні; б) що стосуються прав та свобод людини; в) про громадянство; г) про участь України у міждержавних союзах та ін. міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову допомогу та стосовно направлення контингенту Збройних сил України до ін. країн чи допуску Збройних сил іноземних держав на територію України; д) про використання територіальних та природних ресурсів України, яким за згодою сторін надається міждержавний характер. Від ім. уряду укладають міждержавні договори з економічних, торговельних, науково-технічних та ін. питань, що належать до його компетенції. Від ім. міністерств та їх центр. органів виконавчої влади укладаються міждержавні договори з питань, що належать до їх компетенції.

Рішення про проведення *переговорів* і підписання міжнародних договорів України приймається: а) щодо договорів, які укладаються від ім. України, — Президентом України; б) щодо договорів, які укладаються від ім. уряду України, — урядом України; в) щодо договорів, які укладаються від ім. міністерств та ін. центр. органів виконавчої влади України, — в порядку, встановленому урядом України. У тому ж порядку надаються повноваження на ведення переговорів і підписання міжнародних договорів.

У Законі подано перелік міжнародних договорів України, які підлягають ратифікації. Це такі міжнародні договори: а) політичні (про дружбу, допомогу і співпрацю, про *нейтралітет*), загальноекономічні, із загальних фінансових питань, питань пози-

ки та кредиту, територіальні; б) про права та свободи людини і громадянина; в) про громадянство; г) про участь у міждержавних союзах та ін. міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову допомогу та стосовно направлення контингенту Збройних сил України до ін. країн чи допуску Збройних сил іноземних держав на територію України; д) про історичне та культурне надбання народу України, виконання яких обумовлює зміну чинних чи ухвалення нових законів України; е) ін. міжнародні договори, ратифікація яких передбачена законом чи самим міжнародним договором. Законом визначено також процедуру ратифікації.

Затвердження міжнародних договорів, які потребують ратифікації, здійснюється відповідно Президентом України — у формі указу, урядом України — у формі постанови. Порядок затвердження міжнародних договорів України міжвідомчого характеру визначається урядом України.

Міжнародні договори України підлягають неухильному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права, загальний нагляд за їх виконанням здійснює МЗС України.

Денонсація міжнародних договорів України здійснюється відповідно законом України, указом Президента України, постановою уряду України.

Я. Малик

Західноєвропейський союз (ЗЕС) (Western European Union) — військово-політичний союз, створений у 1954 р. ЗЕС виник на базі Зах. союзу, утвореного в 1948 р. внаслідок підписання Брюссельського договору. До Зах. союзу входили Велика Британія, Франція та країни *Бенілюксу*. Після провалу ідеї створення ЄОС у 1954 р. для зміцнення власного оборонного потенціалу було вирішено приєднати до Зах. союзу ФРН та Італію. Це рішення було закріплене Паризькими протоколами

23 жовтня 1954 р. (набули чинності 5 травня 1955 р.) і відтоді згадана організація змінила назву на ЗЄС. У 1990 р. до ЗЄС приєдналися Іспанія та Португалія, а в 1995 — Греція. Так утворилася десятка “старих” членів ЗЄС, до яких згодом долучилося вісім “нових” — Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія. Крім звичайних членів, у 1992 р. в ЗЄС було впроваджено ін-т асоційованого члва (чл. НАТО, але не ЄС) та спостерігачів (нейтральні країни ЄС). Згадані держави Центр. і Сх. Європи до входження в НАТО окреслювалися терміном “асоційованих партнерів”.

Від часу створення НАТО у 1949 р. цей військово-політичний блок перебрав від ЗЄС основну відповідальність за військову безпеку в Європі. Однак з юрид. точки зору прийнято вважати, що положення модифікованого Брюссельського договору (Стаття 5) про взаємні гарантії у наданні негайної та беззастережної військової допомоги на випадок *агресії* проти держави — чл. ЗЄС є сформульоване набагато чіткіше, ніж аналогічна стаття *Північноатлантичного договору*. У перший рік свого існування ЗЄС відіграв значну роль в інтеграції ФРН до НАТО. Крім того, ЗЄС діяв як консультативний форум з питань контролю над озброєннями між *СЕС* та Великою Британією, доки остання не увійшла в нього у 1973 р. Але з огляду на те, що десять учасників ЗЄС одночасно були членами НАТО, а також з огляду на відсутність у ЗЄС власної військової структури, діяльність цієї організації мала радше символічний характер. Між 1973 р. і 1984 р. продовжували роботу Агенція з контролю над озброєннями та Спеціальний комітет з озброєнь. Ідея “повернення до життя” ЗЄС з’явилася у 1984 р., коли Римська декларація Ради ЗЄС проголосила цю організацію “європейською опорою” системи безпеки в рамках НАТО. У 1987 р. Гаазька декларація зазначила потребу розвитку “європейської оборонної ідентичності”, тоді

було знову заявлено рішучість зміцнити “європейську опору” НАТО і бажання розширитися. Також для реалізації положень Гаазької декларації у 1989 р. Рада ЗЄС вирішила заснувати в Парижі Ін-т з вивчення проблем безпеки. Упродовж 90-х років ХХ ст. структура ЗЄС значно ускладнилася. Поруч із давніми центр. органами — Радою міністрів, Постійною радою, Секретаріатом та Парламентською асамблеєю — при ЗЄС — виникли Супутниковий центр (1991), Військовий відділ планування (1992), Ситуаційний центр (1996) та Військовий комітет (1997). *Маастрихтський договір 1992 р.* доручив ЗЄС вироблення і реалізацію рішень ЄС у галузі оборони. Було вирішено, що військово-політична інтеграція ЄС повинна відбуватися на базі ЗЄС. Але водночас зазначалося, що оборонна політика ЄС має поважати зобов’язання країн — членів НАТО і не повинна суперечити політиці окремих держав у військовій сфері. У червні 1992 р. неподалік Бонна міністри закордонних справ та міністри оборони ЗЄС прийняли “Петерсберзьку декларацію”, відповідно до якої ЗЄС проголошувався четвертою опорою ЄС.

Країни — члени ЗЄС зобов’язалися також надавати підтримку зусиллям із відвернення конфліктів і підтримання миру, співпрацюючи при цьому з *ОБСЄ* та *РБ ООН*. Петерсберзькі завдання були включені до *Амстердамського договору 1997 р.*, який передав функції ЗЄС у компетенцію ЄС. Остаточне рішення про відхід до ЄС більшості повноважень ЗЄС було закріплене Марсельською декларацією у листопаді 2000 р. Відповідно до неї, ЗЄС припиняв свою діяльність як оперативна організація. Процес інтеграції ЗЄС і ЄС фактично завершився до 2002 р. Так, 1 січня 2002 р. до ЄС відійшли Супутниковий центр ЗЄС у м. Торрехон та Ін-т вивчення проблем безпеки. Водночас ЗЄС номінально продовжує існувати як окремий ін-т, компетенції якого зводяться до взаємних гарантій держав-учасниць на випадок агресії (стаття

про автоматичне застосування колективної оборони). Збереглися також Секретаріат ЗЄС (у скороченому вигляді) та Парламентська асамблея ЗЄС (як дискусійний форум), змінивши свою назву на Тимчасову асамблею європейської безпеки та оборони. Після відновлення активності ЗЄС у 80-х роках ХХ ст. обмежений контингент європейських країн під прапором цієї організації взяв участь в управлінні операціями із розмінування в Перській затоці (1987—1988), дотримання санкцій щодо Югославії в Адріатиці та на Дунаї (1992—1996), відвернення кризи в Косово (1998—1999), розмінування в Хорватії (1999).

О. Заяць

Зборівський договір 1649 р. — мирний договір, укладений керівниками Визвольної війни укр. народу і польськ. урядом 8 серпня 1649 р. у Зборові (нині Тернопільської обл.) після Зборівської битви. Згідно з договором, зберігалися вольності Запорозького Війська, встановлювався 40-тис. козацький реєстр, оголошувалася амністія всім учасникам війни, у Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах влада переходила до гетьманської адміністрації; цю територію мали залишити польськ. війська. Всі посади у названих воєводствах могли обіймати лише укр. шляхтичі православної віри. Євреям та єзуїтам заборонялося проживати у вказаних воєводствах. Київському митрополитові надавалося місце у польськ. сеймі. Чигирин переходив у володіння гетьмана. Водночас польськ. шляхта одержала право повернутися до маєтків, селяни і міщани були змушені виконувати повинності. Питання про ліквідацію Греко-католицької церкви в Україні мав вирішити польськ. сейм.

У січні 1650 р. сейм формально затвердив умови **З. д.** Уперше в історії укр.-польськ. відносин у XIV—XVII ст. польськ. уряд визнав автономний статус частини укр. земель, що перебували у складі Речі Посполитої. Значну частину вигідних для України

умов було зведено нанівець *Білоцерківським договором 1651 р.*

Я. Малик

ЗЄС — див. *Західноєвропейський союз.*

Зленко Анатолій Максимович (2 червня 1938 р.) — укр. політичний і державний діяч, дипломат, міністр закордонних справ України (1990—1994, 2000—2003).

Народився у смт Ставище Київської обл. Освіту здобув у Київському гірничому технікумі, який закінчив у 1959 р., та у Київському ун-ті ім. Т. Шевченка за спеціальністю іноземні мови (1967).

Трудову діяльність почав у 1959 р. — гірничим майстром шахти. Після закінчення ун-ту — на дипломатичній роботі. У 1967—1973 рр. — аташе, 2-й секретар відділу міжнародних організацій МЗС УРСР. З березня 1973 по 1979 рр. — співробітник Секретаріату ЮНЕСКО в Парижі (Франція). У 1979—1983 рр. — радник відділу міжнародних організацій у справах ЮНЕСКО МЗС УРСР; у 1983—1987 рр. — постійний представник УРСР при ЮНЕСКО (Париж); у 1987—1989 рр. — заступник міністра закордонних справ, у 1989—1990 рр. — перший заступник міністра закордонних справ УРСР. З 27 липня 1990 р. до 25 серпня 1994 р. — міністр закордонних справ України.

З вересня 1994 р. по вересень 1997 р. — постійний представник України при ООН. З 19 вересня 1997 р. по 2 жовтня 2000 р. — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Франц. Республіці, постійний представник України при ЮНЕСКО, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Португ. Республіці з 14 квітня 1998 р. по 17 жовтня 2000 р. (за сумісництвом); 2 жовтня 2000 р. вдруге призначений на посаду міністра закордонних справ України (по вересень 2003 р.). З жовтня 2003 р. — радник президента України з міжнародних

питань. 3 грудня 2003 р. — представник України в Комісії ООН з прав людини.

Під час першого терміну повноважень міністра закордонних справ зосередив зусилля на організації дипломатичного забезпечення визнання незалежної України, розбудові її *дипломатичної служби*, розвитку мережі *дипломатичних представництв та консульських установ* за кордоном. Вдруге очоливши МЗС, спрямував його діяльність на реалізацію курсу України на євроінтеграцію, зміцнення взаємовигідного співробітництва з РФ, розвиток стратегічного партнерства зі США.

Нагороджений орденами: “За заслуги” III, II ступенів, двома орденами “За заслуги” I ступеня (2003), орденом Почесного легіону (Франція, 1998), орденом “За заслуги” (Португалія, 1998), Почесною грамотою Президії ВР УРСР.

Автор понад 100 праць на міжнародну тематику. Володіє англ., іспан., португ., франц. мовами.

М. Мальський

Злочин проти миру і людства — протиправні діяння, що загрожують основам існування націй і держав, їх прогресивному розвитку та мирному міжнародному спілкуванню. Ці злочини належать до найважчих злочинів міжнародного характеру, за них держави несуть міжнародно-правову, а фізичні особи — кримінальну відповідальність. Термін увійшов у систему міжнародно-кримінального права після підписання низки міжнародних документів у зв'язку з *Другою світовою війною 1939—1945 рр.* і створенням воєнних трибуналів. Так, у статуті Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу (1945) (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946 рр.*) йдеться про три види злочинів: злочини проти миру (планування, підготовка і ведення агресивної війни, або війни на порушення міжнародних договорів, угод чи заповідей, або участь у загальному плані чи змові, спрямованих

на здійснення таких дій); воєнні злочини (порушення законів або звичаїв війни, зокрема вбивства, катування або взяття у рабство чи для ін. цілей цивільного населення окупованої території, вбивства чи катування *військовополонених*, осіб, які перебувають у морі, вбивства заручників, пограбування громадської чи приватної власності, безглузде руйнування міст і сіл, спустошення, не виправдане воєнною необхідністю); злочини проти людяності (вбивства, знищення, поневолення, заслання та ін. жорстокості, вчинювані стосовно цивільного населення перед війною або під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції трибуналу, незалежно від того, чи є це порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені).

Особи, які вчинили **З. п. м. і л.**, повинні нести за них відповідальність. Не можуть звільнитися від відповідальності або розраховувати на її пом'якшення глави держав або відповідальні особи державних установ.

Питання співробітництва держав у боротьбі зі злочинами порушувались у низці *міжнародних договорів*, зокрема в Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього (1948), Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (1968) та ін. Майже всі конвенції є чинними для України. ГА ООН на 48-й сесії (1993) створила Міжнародний кримінальний суд для покарання за злочини проти людства, скасені на території колишньої СФРЮ, а на 49-й сесії (1994) — Міжнародний трибунал по Руанді.

Я. Малик

Зовнішня політика — спрямована назовні діяльність держави як найбільш організованого суб'єкта *міжнародних відносин*, що проводиться відповідно до потреб,

принципів та цілей її внутрішньої політики. **З. п.** опирається на економічний, демографічний, військовий, науково-технічний та культурний потенціали держави. Їхне поєднання визначає можливості зовнішньополітичної діяльності держави на тих чи ін. напрямках, формування ієрархії пріоритетів у постановці та реалізації зовнішньополітичних цілей. Формою традиційного здійснення **З. п.** є: встановлення між державами *дипломатичних відносин* або ж зниження їхнього рівня, призупинення, розрив чи оголошення війни; відкриття представництва держави у всесвітніх та регіональних *міжнародних організаціях* або чл-во у них; співпраця держави з іноземними політичними партіями та ін. громадськими організаціями; здійснення та підтримання на різних рівнях епізодичних і регулярних контактів з представниками ін. держав, іноземних партій та рухів, з якими певна держава не має дипломатичних чи приятельських відносин, але у діалозі з якими зацікавлена з тих чи ін. причин. До основних методів та форм проведення зовнішньополітичної діяльності належать: регулярний обмін інформацією; обмін візитами на різних рівнях; підготовка та укладення двосторонніх та багатосторонніх договорів і угод з широкого спектра питань (включно із договорами й угодами конфіденційного та таємного характеру); сприяння розвитку можливостей внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності одних держав і блокування аналогічних можливостей ін.; підготовка і здійснення часткової чи повної блокади; підготовка до війни та забезпечення сприятливих для ведення воєнних дій зовнішньополітичних умов. Однак **З. п.** не становить просту сукупність окремих дій держави стосовно ін. міжнародних акторів, а має характер зовнішньополітичної діяльності, базованої на більш-менш оформленій стратегії. Розробка конкретних дій держави на міжнародній арені складається, як правило, з кількох стадій: передусім здійснюється

прогнозування ймовірного розвитку міжнародної системи та відносин певної держави з ін. міжнародними акторами (це дає можливість прогнозувати ймовірні наслідки планованих зовнішньополітичних дій); далі визначаються розміри ресурсів і засобів, необхідних для досягнення поставлених зовнішньополітичних завдань; встановлюються першочергові цілі **З. п.** держави за різними напрямками, виходячи насамперед із економічних та політичних інтересів; урешті, розробляється комплексна програма всіх зовнішньополітичних заходів. Серед основних цілей **З. п.**, як правило, виділяють гарантування *національної безпеки*; прагнення до збільшення матеріального, політичного, військового, інтелектуального та ін. потенціалів країни; зростання міжнародного престижу держави; формування й оптимізацію правил функціонування міжнародного середовища. Водночас процес досягнення поставлених зовнішньополітичних цілей повинен супроводжуватися врахуванням цілей, інтересів та діяльності ін. держав. До найважливіших функцій **З. п.** прийнято відносити: оборонну (захист національних інтересів, ліквідація загроз для суверенітету, безпеки і міжнародного престижу держави); репрезентативно-інформаційну (утримання і розвиток контактів з ін. суб'єктами міжнародних відносин, презентація власної держави на міжнародній арені, інформування свого уряду про ситуацію в ін. країнах та світі й, навпаки, інформування керівництва ін. суб'єктів міжнародних відносин про політику власної держави); інтеграційно-адаптаційну (приспособлення міжнародного середовища для власних потреб); організаційну (налагодження міжнародних контактів).

О. Заяць

Зона, вільна від ядерної зброї — див. *Без'ядерна зона.*

“Зоряні війни” — див. *Стратегічна оборонна ініціатива (COI).*

I

Ібероамериканське співтовариство націй (Comunidad Iberoamericana de Naciones) — багатостороння система співробітництва, що об'єднує держави Лат. Америки та Європи. Ключовими критеріями участі вважаються приналежність до країн Іберійського п-ва та Ібероамерики. Останній термін почав використовуватися у другій пол. XIX ст. з метою окреслити держави, що були португ. й іспан. колоніями та за-свідчити відмінність від англо- та франкомовних країн регіону.

Ініціатором започаткування співробітництва виступила Іспанія наприкінці 70-х років XX ст. з нагоди підготовки до святкування 500-річчя експедиції Христофора Колумба до Америки. Ця ідея була реалізована на практиці 8—19 липня 1991 р. у Гвадалахарі (Мексика), коли відбувався Перший Ібероамериканський саміт. Організаторами зустрічі на найвищому рівні були Мексика, Іспанія та Бразилія з метою консолідації спільного ібероамериканського простору для налагодження і розвитку широкого співробітництва між країнами-учасницями з двох континентів. Конститутивними для співтовариства залишаються історична спадщина та мовна спільність, про що було задекларовано в Ібероамериканській культурній хартії 2006 р. Нині членами Співтовариства є: Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гватемала, Гондурас,

Домініканська Республіка, Еквадор, Іспанія, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Португалія, Сальвадор, Уругвай, Чилі, а також Андорра, яка приєдналась у 2004 р. Періодично питання про чл-во порушують Філіппіни, Екваторіальна Гвінея, Сх. Тимор та Беліз з огляду на мовну спорідненість чи географічну близькість. Відкритим залишається питання участі Пуерто-Ріко, статус якого поки що унеможлиблює його залучення до ібероамериканського співробітництва. Ібероамериканські саміти відбуваються щорічно і присвячені питанням, що вважаються найбільш актуальними для країн-членів. Забезпечення їх проведення та координація діяльності організації з 2005 р. покладені на Генеральний Ібероамериканський секретаріат, розташований у Мадриді.

Р. Калитчак

Ідеалізм (у теорії міжнародних відносин іноді називали “утопізмом”) — один із найважливіших напрямів класичної школи теорії міжнародних відносин, у ширшому контексті є елементом загальносуспільної теорії — лібералізму. Як напрям наукової думки **I.** почав формуватись в античні часи (Платон, Арістотель, Конфуцій, Цицерон, Ульпіан та ін). Античні вчені-ідеалісти зосереджували увагу на сутності держави та проблемах війни і миру.

У XII—XIII ст. I. традиційно асоціювався із теологією, насамперед із працями Св. Августина та Т. Аквінського. Зокрема Т. Аквінський запропонував концепцію “справедливої війни” та сформулював критерії та законності: вона має бути офіційно оголошена законним урядом; вона має бути обґрунтована справедливою причиною (*lista causa*); її мета має визначатися справедливим наміром (*recta intentio*).

Ідея повного вилучення війни із міжнародних відносин у Нові часи призвела до намагання теоретично обґрунтувати “*La Paix Perpetuelle*” (“Вічний мир”), що базувався на ідеї створення загальноєвропейської конфедерації як способу досягнення миру та уникнення війн, через подолання свавілля феодальних правителів (див. “*Вічного миру*” *концепція*). Проекти конфедерації висунули П. Дюбуа, герцог де Сюллі, Е. Роттердамський, В. Пен, Ж.-Ж. Руссо та ін. мислителі. Вони були пов’язані з пошуками оптимального політичного устрою Європи через створення певної наддержавної інституції, що могла б незаангажовано вирішувати політичні спори між європейськими державами.

Г. Гроцій на поч. XVII ст. започаткував правничий напрям в I. Ним сформульована концепція гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин за допомогою створення та впровадження системи міжнародного права. У праці “*De jure Belli ac Pacis*” (“Про право війни і миру”) він представляє розуміння системи міжнародного права як сукупність звичаєвих (природних) і позитивних (сформульованих державами за взаємною згодою) норм взаємовідносин між державами. Їх кодифікація та дотримання державами у своїй політиці, на його думку, є ефективним інструментом гармонізації міжнародних відносин. Водночас держави мають утримуватись від збройного насильства, а конфлікти, що виникають між ними, розв’язувати за допомогою *переговорів*, добросовісного *посередництва* та в судовому порядку.

У другій пол. XVIII ст. виникає ліберальний I., основи якого подано в працях Дж. Бентама та Е. Канта. Дж. Бентам висунув ідею “обмеження сили” у міжнародних відносинах, що, на його думку, унеможливило б збройні конфлікти й загарбницькі війни, спричинені релігійними та пріоритетними суперечками. Обмежити застосування збройної сили у міжнародних відносинах, за Дж. Бентамом, можливо за таких умов: введення особистої відповідальності чл. уряду за втягнення народів у війну; припинення мілітаризації, послаблення впливу армії на суспільство та загальне роззброєння; припинення практики “таємної” *дипломатії*; створення *міжнародної організації* у складі делегацій європейських держав, уповноважених розв’язувати суперечки між ними.

Основи ідеалістичного розуміння міжнародних відносин цілісно та чітко сформульовані у працях видатного нім. філософа Е. Канта “До вічного миру” та “Ідеї загальної історії з космополітичного погляду”. Е. Канта вважають за сновником ліберального напрямку I. за його ідею, що метою розвитку людства є досягнення загального громадянського стану, який розуміють як систему представницької демократії. Прагнення досягти такого стану впливає з потреби обмежити суб’єктивну волю окремих осіб, наділених владою. В умовах абсолютизму безконтрольність влади сприяє вияву особистої жорстокості, жадібності чи манії величчя правителів у *зовнішній політиці*. Власне це є причиною, що штовхає народи до війни, якої всі вони не бажають. За умов створення громадянського суспільства, створення громадського контролю за діями і рішеннями влади та залучення громадян до активного керування державою постійний мир між державами є цілком досяжним. Стан постійного миру мають підтримувати розвиток взаємовигідних торгових стосунків і система міжнародного права. Це дасть змогу позбутися суперечностей та недовіри між народами, створити моральну та легальну основу для їхнього гармонійного розвитку.

Ідеалістами, за сутністю поглядів на міжнародні відносини, були також: Е. де Ваттель, Дж. Локк, Ш. де Сен-П'єр, Т. Пейн, Дж. Мілл, які, незважаючи на деякі розбіжності, об'єднані вірою в сумління та раціональність як передумови миру та універсальної гармонії.

І. остаточно сформувався у 20—30-х роках ХХ ст. як систематизована сукупність поглядів інтелектуалів-ідеалістів, які поділяли позицію президента США В. Вільсона стосовно *Ліги Націй* та сучасних міжнародних відносин. Погляди В. Вільсона сформувались під значним впливом ідей Дж. Бенґама та були виражені у його програмних гаслах кардинальної трансформації міжнародних відносин: “мир через право”, “гармонія інтересів”, “світова гармонія”, “міжнародне право як світовий скарб моральних вартостей”. Відомі “*Чотирнадцять пунктів*” В. Вільсона, запропоновані у 1918 р., стали фактичним утіленням теоретичних принципів І. в реальні міжнародні відносини.

Подальший розвиток І. пов'язаний з працями Г. Дікенсона та Н. Анджела, які досліджували вплив на міжнародні відносини можливості реалізації принципу національного самовизначення та зростаючої економічної взаємозалежності держав світу.

Теоретичні погляди ідеалістів на міжнародні відносини зводяться до таких тверджень:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які суспільні відносини, впливають з характеру та прагнень людини, і тому їх варто розглядати й пояснювати крізь призму її поведінки. Людина, як і будь-яка створена нею інституція (напр., держава), зацікавлені у гармонійних та безконфліктних стосунках, оскільки вони гарантують їм розвиток і процвітання.

2. Держави є макроявищем будь-якої людської спільноти, і їхню зовнішню політику можна порівняти з людською поведінкою. Критерієм моральності її політики є універсальні людські норми поведінки, що матеріалізуються у сфері міжнародних від-

носин як гармонійність та безконфліктність. Держава, що є ініціатором конфлікту, діє аморально та заслуговує на застосування до неї адекватних заходів з боку міжнародної спільноти.

Інструментами підтримання стабільності є міжнародні організації, міжнародне право та світова громадська думка. Міжнародні організації — регулятори взаємовідносин між державами, які виконують роль арбітрів та скеровують їх у русло гармонійності.

3. Національний інтерес психологічно виражає суб'єктивне розуміння потреб суспільства, яке завжди відмінне від реальності. У міжнародних відносинах наявна гармонія інтересів їхніх учасників, а розбіжності їхніх поглядів та суперечності не мають істотного характеру.

4. Конфлікти на об'єктивній основі не можуть виникати, тому що будь-які суперечності, без об'єктивної основи, можна врегулювати за допомогою переговорів. Міжнародні відносини, й особливо зовнішня політика, мають здійснюватися за універсальними нормами моралі та міжнародним правом.

І. на початковому етапі розвитку теорії міжнародних відносин розвивався передусім у США та Великій Британії. Криза Ліги Націй та *Друга світова війна 1939—1945 рр.* поклали край багатьом ілюзіям науковців і наочно продемонстрували їх неадекватність реальності міжнародних відносин. Теорія І. зазнала серйозної кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позицій аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин.

М. Мацяж

Іден (Eden) Роберт Ентоні (12 червня 1897 р. — 14 січня 1977 р.) — граф Ейвона, брит. державний діяч і дипломат, прем'єр-міністр Великої Британії (1955—1957), міністр закордонних справ (1935—1938, 1940—1945, 1951—1955).

Навчався у коледжі Ітон, у 1915 р. — учасник військових дій у Франції під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.*, нагороджений за відвагу в бою. Після війни

навчався в Оксфордському ун-ті. 1923 р. — чл. палати громад у лавах Консервативної партії, особистий парламентський секретар міністра закордонних справ *О. Чемберлена*. У 1931 р., коли було сформовано коаліційний, т. зв. національний, уряд за участю консерваторів, лейбористів і лібералів на чолі з Р. Макдональдом, **І.** призначено заступником міністра закордонних справ. У 1934 р. — лорд-хранитель (міністр) малої державної печатки, 1935 р. — міністр закордонних справ. З 1938 р. — у відставці через непогодження з “умиротворення політикою” прем’єр-міністра *Н. Чемберлена*.

У кабінеті *У. Черчілля* **І.** знову отримав посаду міністра закордонних справ (1940—1945). Під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* брав участь у *Тегеранській конференції 1943 р., Кримській (Ялтинській) конференції 1945 р., Потсдамській конференції 1945 р.* Коли Консервативна партія на чолі з *У. Черчіллем* повернулася до влади, **І.** втретє став міністром закордонних справ (1951—1955). У цей період домігся вагомих успіхів у врегулюванні низки серйозних політичних криз та конфліктів. У 1953 р. його дипломатичні зусилля привели до врегулювання конфлікту з Іраном щодо націоналізації Англо-Іранської нафтової компанії; у 1954 р. зумів переконати керівні кола Франції погодитися на відновлення військового потенціалу Зах. Німеччини та залучення її до справи європейської колективної безпеки й оборони. Важливу роль відіграв у врегулюванні конфлікту в Індокитаї між Францією і комуністичними силами Півн. В’єтнаму, спонукавши обидві сторони до переговорів на Женевській конференції (1954).

У квітні 1955 р. після відставки *У. Черчілля* **І.** очолив брит. уряд, однак *Суецька криза 1956 р.* стала повним провалом зовнішньої політики його кабінету. Вона продемонструвала, що Велика Британія вже не може здійснювати неузгоджену зі США зовнішню політику, і не принесла **І.** нічого, крім приниження. 9 січня 1957 р.

І. пішов у відставку. З 1961 р. — чл. палати лордів.

Написав кілька томів мемуарів: “Повне коло” (1960), “Перед лицем диктаторів” (1962), видав коротку автобіографію “Інший світ”.

С. Пук

ІКАО — див. *Міжнародна організація цивільної авіації*.

Імміграція (лат. immigration — вселення) — 1) в’їзд *іноземців* до певної країни на постійне або тимчасове проживання. **І.** зумовлюється економічними, політичними, етнічними, релігійними та ін. причинами; 2) іноземці, які оселилися у певній країні на постійне проживання.

Історично **І.** в окремих випадках відіграла важливу роль у заселенні деяких частин світу. Це сприяло навіть формуванню населення деяких країн, створенню поліетнічних спільнот (Австралії, Канади, США, Бразилії, Мексики та ін.). Частково аналогічний процес у минулому відбувався і на етнічних укр. землях, куди іммігрували росіяни, поляки, євреї, німці, греки, болгары, представники ін. етносів.

За чинними правовими нормами, в Україну може іммігрувати на постійне проживання іноземець за умови, що він має в Україні джерело існування; перебуває у близьких родинних відносинах (батько, мати, брат, сестра, подружжя, дід, баба, онуки) з громадянами України, перебуває на утриманні громадянина України, та в ін. передбачених законами України випадках.

Я. Малик

Імперіалізм (імперіалізму теорія) (франц. imperialisme, лат. imperium — влада, панування). Епохою **І.** в історичній науці вважається період з останньої чверті XIX ст. до кін. *Першої світової війни 1914—1918 рр.* Розвиток процесу індустріалізації у континентальних країнах Європи та США і поч.

першої хвилі індустріалізації в Росії та Японії похитнув перевагу Великої Британії, яка нарощувала обсяги індустріалізації від поч. буржуазної революції аж до сер. XIX ст. Вирівнювання в індустріальному розвитку країн спричинило зміни у рівновазі сил. Великі старі колоніальні держави, такі як Велика Британія та Франція, відчували конкуренцію не лише з боку Німеччини і США, але й Росії та Японії, які, своєю чергою, намагалися зміцнитися, здобути колонії, а відтак, підкріплювали свої наміри відповідними програмами з озброєння (напр., будівництво військових кораблів). Результатом стала гонитва за ще не колонізованими землями і територіями, причому Африка на південь від Сахари, Китай і його сусіди стали ареною розгортання імперіалістичної політики. Реальні або уявні геостратегічні роздуми, реальні або уявні сировинні інтереси, здобуття ринків збуту, колонізація нових територій з метою пом'якшення соціальних проблем, гонка озброєнь, націоналістичні й протекціоністські наміри, намагання створити разом із колоніями самодостатній закритий економічний простір (автаркію) перемішалися у своєрідну амальгаму зростаючого суперництва і загострення конфліктів між наддержавами, що призвело до вибуху Першої світової війни 1914—1918 рр.

Це знайшло відповідну рефлексію в аналітичному та нормативному розгляді проблем міжнародних відносин. Панівну до того часу ліберальну течію, яка зосереджувалася на інтегруючій ролі вільної торгівлі та її впливі на зміцнення миру, змінила геополітика, яка надала імперіалістичній політиці теоретичного обґрунтування й створила нормативну базу для її втілення.

Експансіоністська політика великих держав спричинила також і критичне переосмислення проблем І. на зламі XIX та XX ст. Потрібно розрізняти його радикально-ліберальний та марксистський варіанти. Імперіалізму теорія сформульо-

вана не у позитивному, а у критичному руслі, намагалася розібратися в економічних мотивах імперіалістичної політики і пояснити її особливостями кризових явищ та закономірностями процесу капіталістичного нагромадження. Відомими теоретиками І. були Дж. А. Гобсон, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург, Н. Бухарін, В. Ленін, Й. Шумпетер.

Теоретична дискусія навколо І., яка ставила під сумнів панівну практику, мала незначний вплив на політику. Навіть соціал-демократичні політики й уряди не були переконаними противниками колоніальних надбань. Особливу життєздатність ця дискусія виявила у Німеччині й СРСР, де тривала аж до кін. 20-х років XX ст., коли була перервана фашизмом і сталінізмом.

Р. Романюк

Іненю (İnönü) Мустафа Ісмет (24 вересня 1884 р. — 25 грудня 1973 р.) — тур. громадсько-політичний, державний діяч, військовий, дипломат.

Народився в Ізмірі у сім'ї місцевого судді. Закінчив артилерійську школу і штабну офіцерську вищу школу в Стамбулі. Вперше відзначився у військових діях під час придушення повстань проти османської влади у Румелії та Ємені. Очолював османську армію на османсько-болгарському фронті під час Балканських воєн (1912—1913). Брав участь у військових діях тур. армії під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* З 1918 по 1920 р. обіймав різні посади в османському уряді (заступник військового міністра, військовий міністр). Разом із *М. К. Ататюрком* очолив тур. національно-визвольний рух у боротьбі проти Великої Британії, Франції та Греції (головнокомандувач Зах. фронту тур. армії, начальник генерального штабу з 1920 р. по 1921 р.). Відзначився у двох битвах проти грец. окупаційних військ під м. Іненю (лютий 1920 р., квітень 1921 р.). Під час Тур. війни за незалежність входив до складу Великої національної асамблеї в Анкарі. Призначений міністром закордонних

справ у 1922 р. Очолив тур. делегацію на *Лозаннській конференції 1922—1923 рр.*, брав активну участь у підготовці тексту Лозаннського договору, сприяв територіальному оформленню новоствореної держави, її міжнародному визнанню. Після проголошення Тур. Республіки тричі обіймав посаду прем'єр-міністра — 1923—1924; 1925—1937; 1961—1965. Після смерті М. К. Ататюрка очолив НРП Туреччини (1938—1972). З 1938 р. по 1950 р. **I**. — Президент Тур. Республіки. Залишався на посту президента до травня 1950 р., після чого, внаслідок поразки НРП на парламентських виборах, очолив опозицію в меджлисі (1950—1960). З жовтня 1961 р. по лютий 1965 р. — прем'єр-міністр, потім — знову лідер опозиції (1965—1972). 8 травня 1972 р. пішов з посади голови НРП. Ініціатор зближення зі США — у 1947 р. Туреччина приєдналася до *Маршалла плану*.

Помер 25 грудня 1973 р., похований поруч з М. К. Ататюрком у мавзолі Аніткабір в Анкарі.

Н. Балицька

Іноземці — особи, котрі перебувають на території певної держави, але мають громадянство або підданство ін. держави. Правове становище **I**. визначається законодавством країни перебування та міжнародними угодами між відповідними державами. В країні перебування **I**. на основі взаємності надається або національний режим, або режим найбільшого сприяння.

Правовий статус **I**. на території України визначається її Конституцією, Законом України “Про правовий статус іноземців” (1994).

Я. Малик

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка — вищий навч. заклад у сфері підготовки дипломатичних кадрів.

Історія створення Ін-ту сягає 1944 р., коли на підставі рішень уряду від 9 вересня 1944 р. і наказу наркома освіти УРСР від 18 жовтня 1944 року в Київському ун-ті було відкрито ф-т міжнародних відносин, який мав готувати кадри дипломатичних працівників для новоствореного НКЗС УРСР. З 1950 р. на ф-ті готували також фахівців зі спеціальності “Історик-міжнародник”, а згодом і “Юрист-міжнародник”. З 1953 р. до них додалася ще одна — “Референт-перекладач”. На ф-ті навчалися також громадяни зарубіжних країн. Базовим підрозділом ф-ту стала кафедра історії міжнародних відносин. Курси з історії міжнародних відносин та *зовнішньої політики* читали провідні міжнародники України. У 1955 р. ф-т тимчасово припинив свою діяльність, проте невдовзі було створено відділення міжнародного права на юрид. ф-ті ун-ту (1962), де навчалися як радянські, так і іноземні студенти. Навч. процес на відділенні забезпечувала кафедра міжнародного права та іноземного законодавства. Ця невелика кафедра виховала цілу когорту докторів і кандидатів наук з міжнародного права, що сприяло створенню київської школи міжнародного права. Зростання чисельності студентів із зарубіжних країн зумовило відкриття у Київському ун-ті першого в республіці підготовчого ф-ту для іноземних громадян, який згодом став структурним підрозділом Ін-ту міжнародних відносин.

З 1971 р. підготовку фахівців-міжнародників було продовжено на відновленому ф-ті міжнародних відносин та міжнародного права. До складу ф-ту ввійшли кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР, міжнародного права та іноземного законодавства, що були розміщені відповідно з історичного та юрид. ф-тів. Враховуючи специфіку ф-ту, до його структури було включено кафедру рос. мови для іноземців. З 1972 р. на ф-ті відкрилася спеціальність “Міжнародні економічні відносини”.

Процес перебудови, який розпочався у другій пол. 80-х років ХХ ст., сприяв активному розвитку міжнародних контактів у різних сферах: Особливе місце у структурі ф-ту на той час посідала кафедра історії та права країн Азії, Африки та Лат. Америки, чії представники склали переважну більшість студентського загалу. Окреме місце в структурі ф-ту, з огляду на його специфіку навчання, посідала кафедра іноземних мов, створена 1976 р.

4 травня 1988 року ф-т міжнародних відносин і міжнародного права було виокремлено в Ін-т міжнародних відносин і міжнародного права, а в грудні 1990 р. перейменовано на Укр. ін-т міжнародних відносин при Київському ун-ті ім. Т. Г. Шевченка. Нинішню назву Ін-т отримав у 1994 р. Структурно навч. заклад складався з відділень міжнародних відносин, міжнародного права, міжнародних економічних відносин та підготовчого відділення для іноземних громадян. У 1992 р. відкрилося 3 нові кафедри: міжнародного приватного і митного права, *міжнародних організацій* і *дипломатичної служби*, управління зовнішньоекономічними зв'язками і маркетингу. З метою координації роботи ф-тів ун-ту з підготовки кадрів для зарубіжних країн у липні 1992 р. було створено загальноуніверситетський Центр підготовки та перепідготовки іноземних громадян, який перейшов у структуру Ін-ту міжнародних відносин (1994).

30 травня 1995 р. Ін-т було визначено головним навч.-методичним центром з підготовки фахівців для роботи у сфері *міжнародних відносин* і зовнішньої політики нашої держави. У 1999 р. в Ін-ті започатковано підготовку фахівців за спеціальністю "Міжнародна інформація".

З'явилися нові кафедри: порівняльного правознавства (в 2003 р. була реорганізована у кафедру порівняльного та європейського права), міжнародних організацій та дипломатичної служби, порівняльної політології та регіоназнавства (нині — кафедра країнознав-

ства), міжнародних комунікацій та зв'язків з громадськістю, міжнародних валютно-кредитних та фінансових відносин. Новим явищем у розвитку Ін-ту стало й відкриття у 1995 р. на базі ф-ту перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів відділення післядипломної освіти, де організовано навчання для здобуття другої вищої освіти за освітньо-професійними програмами магістра. У 2002 р. вперше серед вищих навч. закладів України в Ін-ті розпочато підготовку студентів за спеціальністю "Міжнародний бізнес".

Сьогодні Ін-т міжнародних відносин — це сучасний освітньо-науковий центр з розгалуженою структурою та гнучкою системою організації навч. процесу, в якому функціонують 11 спеціальних кафедр та загальноінститутська кафедра іноземних мов, що забезпечують підготовку фахівців за п'ятьма спеціальностями. В Ін-ті навчається понад 2500 студентів, аспірантів і стажистів, майже 250 з них — іноземні громадяни з більш як 50 країн світу. Навч. процес забезпечує висококваліфікований професорсько-викладацький колектив, що нараховує близько 200 осіб. Серед них 25 докторів наук, професорів; 80 — кандидатів наук, доцентів.

Ін-т є ініціатором і організатором проведення багатьох міжнародних і міжуніверситетських наукових конференцій, у яких беруть участь, крім вітчизняних, науковці та політичні діячі США, Франції, Німеччини, Бельгії, Нідерландів, Фінляндії, Індії, КНР, РФ, Республіки Польща, Угор. Республіки, Канади та ін. Активною є і співпраця Ін-ту з десятками вищих закладів освіти Великої Британії, США, ФРН, Канади, КНР, РФ, Японії, Бельгії, Греції, Іспанії та багатьох ін. країн. У рамках двосторонніх угод з інтими-партнерами здійснюється обмін викладачами і студентами, науковою та навч.-методичною літературою, виконуються спільні міжнародні проекти та програми. В планах Ін-ту розширення і поглиблення співробітництва зі закордонними вищими навч. закладами — партнерами, інтенсифікація участі у виконанні міжнародних програм.

М. Мальський

Інтервенція (лат. *interventio* — втручання) — втручання у справи, що належать до компетенції ін. держави. Загалом поняття **І.** застосовується щодо всіх дій, джерелом яких є будь-який учасник *міжнародних відносин* (держава, організація), котрий задля отримання користі має на меті змусити ін. учасника до поступок, бездіяльності, певних дій тощо.

Розрізняють індивідуальну та колективну **І.** Залежно від форми здійснення **І.** може бути збройною, економічною, політичною, та ін. У військовій стратегії **І.** трактують як прояв *агресії*. У міжнародному праві **І.** розглядають як злочин проти миру, як одну з найбільш небезпечних форм застосування сили.

В історичному контексті **І.** є одним із найважливіших інструментів реалізації окремих цілей держав або боротьби наддержав, напр., колоніальна експансія європейських держав, акції США в Лат. Америці тощо.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав і заборона **І.** закріплені в низці міжнародно-правових актів, у т. ч. Статуті *ООН*, Декларації *ООН* щодо неприпустимості втручання у внутрішні справи держав, обмеження їх незалежності й суверенітету (1965), резолюції ГА *ООН* щодо визначення *агресії* (1974), положеннях *Заключного акта НБСЄ* (1975), а також Декларації про неприпустимість *інтервенції* й *втручання* у внутрішні справи держав (1981).

Р. Романюк

Інтернування (франц. *interner* — оселяти, затримувати, лат. *internus* — внутрішній) — особливий режим обмеження свободи під час збройного конфлікту відповідно до 5-ї й 13-ї Гаазьких конвенцій 1907 р. (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*) та Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р.*). Полягає у затриманні та роззброєнні нейтральною державою

військ воюючих держав (у т. ч. військових кораблів, військових літаків), що вступили на територію цієї держави, у затриманні воюючою державою громадян ворожої держави, які перебувають на її території, до закінчення війни.

Я. Малик

Інформаційна війна — комплекс дій суб'єкта інформаційних відносин із систематичного і цілеспрямованого впливу на інформаційний простір з метою реалізації інтересів, що суперечать інтересам ін. суб'єктів. **І. в.** є формою боротьби, притаманною сучасному інформаційному суспільству, що виникла в результаті еволюції форм суспільного протистояння і швидкого технічного прогресу. Мета **І. в.** — отримання перемоги над суперником інформаційними засобами без застосування широкомасштабного насильства.

Цілями в **І. в.** є зміна психологічних установок і/чи деморалізація цільової аудиторії, модифікація стереотипів; формування потрібного способу мислення і визначеного сприйняття суспільних явищ і процесів; формування визначеної картини світосприйняття; насадження ідеології.

Інструментами **І. в.** є: пропаганда, маніпулятивні інформаційні та психологічні технології, спеціальні інформаційно-психологічні операції, ЗМІ, спеціально організовані резонансні події (теракти, бунти, демонстрації сили, збройні акції).

Від інформаційного протистояння минулого сучасна **І. в.** відрізняється системністю, широкими можливостями використання новітніх інформаційних та психологічних технологій і маніпуляцій, діями на основі науково обґрунтованих і науково розроблених методик впливу на свідомість та поведінку людей.

І. Іжнін

Інформаційно-аналітичне забезпечення зовнішньополітичної діяльності — специфічна професійна діяльність зі збору,

обробки, зберігання, розповсюдження інформації з метою підтримки процесу прийняття управлінських і політичних рішень у галузі *зовнішньої політики*.

Інформаційні продукти повинні відповідати критеріям повноти, актуальності, достовірності, своєчасності, корисності. На сучасному етапі одним із основних завдань цієї діяльності є реалізація прогностичної функції та побудова сценаріїв можливого розвитку політичної ситуації. Її специфічною особливістю є робота з великими масивами інформації невизначеного рівня достовірності.

Інформаційну функцію у сфері зовнішньополітичної діяльності реалізують спеціальні підрозділи *парламенту*, апарату глави держави, МЗС, спецслужби, спеціалізовані науково-дослідні інституції, незалежні аналітичні центри (“мозкові центри”).

I. Ісін

Ірано-іракська війна 1980—1988 рр. — довготривалий збройний конфлікт між Іраном та Іраком за контроль над р. Шатт-аль-Араб і прилеглими територіями, багатими на нафту. Згідно з договором 1975 р., при підписанні якого Ірак пішов на територіальні поступки, ірано-іракський кордон проходив по сер. руслу ріки. Проте після Ісламської революції в Ірані (1979) і падіння шахського режиму іракський лідер С. Хусейн побачив можливість відновлення контролю над р-ном Шатт-аль-Араб. З ін. боку, в керівництва Іраку викликало занепокоєння посилення серед іракських шіїтів ісламістської пропаганди, спонсорованої новим іранським режимом.

Основні бойові дії розпочались 22 вересня 1980 р. наступом іракських військ уздовж всього спільного ірано-іракського кордону. На початковому етапі війни іракські війська домоглися значних успіхів: захопили частину іранської провінції Хузістан, порт Хоррамшарх, блокували м. Абадан. Проте іракська армія швидко втратила стратегічну ініціативу і на поч. 1982 р.

іранським військам вдалося повернути всі втрачені території і вступити на територію Іраку, намагаючись захопити його головний морський порт — Басру. З 1982 по 1987 рр. війна мала позиційний характер. Численні спроби іранських військ переломити хід війни на свою користь успіху не мали. Єдиними великими досягненнями іранців стало захоплення на поч. 1984 р. о. Маджнун і у 1986 р. п-ва Фао, що відрізало Ірак від Перської затоки. Для стримування чисельно переважаючих іранських сил Ірак активно використовував хімічну зброю. Протягом війни обидві сторони здійснювали авіаційні та ракетні обстріли великих міст, а з 1985 р. таким обстрілам почали піддаватися столиці (т. зв. війна міст).

Ірано-іракський конфлікт швидко інтернаціоналізувався: 7 червня 1981 р. Ізраїль, занепокоєний можливістю створення Іраком ядерної зброї, авіаударом знищив іракський ядерний центр поблизу Багдада. Починаючи з 1984 р., сторони конфлікту розпочали “танкерну війну”, атакуючи танкери третіх країн, унаслідок чого США у 1987 р. розпочали операцію “Earnest Will” з ескортування танкерів (в основному кувейтських) у Перській затоці. У 1986 р. адміністрація президента *Р. Рейгана* розпочала таємну операцію з постачання зброї Ірану. Основну частину зброї Іран упродовж війни отримував з КНДР і Китаю, в той час як Ірак отримав значно ширшу підтримку (основними постачальниками зброї для нього стали СРСР і Франція).

У 1988 р., після того, як іракська армія зуміла витіснити іранців з території Іраку, іранський лідер *Р. Хомейні*, під тиском світової спільноти і за посередництва *ООН* погодився на *перемир'я*, що набуло чинності 20 серпня. Ірак погодився на умови договору 1975 р., виведення своїх військ з іранської території й обмін полоненими (який завершився у 2003 р.).

Ірано-іракський кордон було проведено по зах. березі Шатт-аль-Араб. Унаслідок війни

загиною близько мільйона людей, Іран і Ірак зазнали величезних матеріальних збитків.

І. Іжнін, І. Ковалів

Ісламський фундаменталізм — одна з течій ісламу, прибічники якої мають на меті зміцнити віру у фундаментальні джерела цієї релігії, привести норми суспільного й особистого життя у відповідність до заповідей ісламу, змусити віруючих беззастережно виконувати приписи Корану і шариату, затвердити основи ісламської економіки. Термін “фундаменталізм” запозичений з християнства, де використовувався для позначення ортодоксальної течії в протестантизмі. Відповідниками **І. ф.** в араб. мові є терміни: “ас-салафія” (“ас-салаф” — предки), “аль-баас аль-ісламія” (ісламське відродження), “аль-усулія аль-ісламія” (ісламські основи), “усуль ад-дін” (корені віри).

Значну роль у становленні ідеології сучасного **І. ф.** відіграли ідеї ранніх салафітів А. ібн Ханбала (780—855), Ібн Таймії (1263—1328) та Ібн Каїма; ваххабітів XVIII ст.; реформаторів XIX ст. — Дж. аль-Афгані (1839—1897), М. Абдо (1849—1905), А. аль-Кавакібі (1849—1902), Р. Ріди (1865—1935); представників сучасного ісламського відродження — Х. аль-Банни (1906—1949), С. Кутба (1906—1966), А. аль-Маудуді (1903—1979).

Поширення сучасного **І. ф.** зумовлене низкою внутрішніх і зовнішніх причин: складне соціально-економічне становище більшості ісламських держав, розчарування як у соціалістичному, так і в капіталістичному шляхах розвитку, тотальна корупція держапарату, відсутність у мусульманському світі сильних світських чи хоча б релігійно-демократичних опозиційних рухів і пов'язаний із цим “ідеологічний вакуум”, пошук власного, відмінного від ін., шляху досягнення соціальної справедливості та моральних ідеалів, загострення етнорелігійних конфліктних ситуацій.

І. ф. характеризується високим рівнем політизації, географічною універсальністю, що стирає національно-етнічні кордони та робить акцент на релігійній спільності мусульман, і життєздатністю.

В економічній сфері прибічники **І. ф.** спрямовують зусилля на утвердження основ ісламської економіки — особливого шляху розвитку, що визначається шариатськими нормами володіння власністю і її спадкування, приписами Корану стосовно торгівлі та фінансових справ: заборона лихварства, виплата закята — податку на майно, прибутки та ін. Досягнення соціальної справедливості розглядається як основна мета всіх економічних дій.

Ісламська держава уявляється фундаменталістами як теократична. Політична влада у ній повинна зосереджуватись у руках представника Аллаха, який обирається всією спільнотою і править в інтересах не окремої групи чи партії, а в інтересах усього суспільства. Припускається можливість обрання президента (проте підпорядкованого вищому релігійному керівникові країни), і парламенту, що володітиме лише консультативними повноваженнями. Законодавчі акти, орієнтовані на європейські взірці, мають бути скасовані та приведені у відповідність до традицій і принципів ісламу. Статус релігійних і національних меншин трактується згідно з поділом всього населення на “мусульман” і “немусульман”. На цьому базується концепція єдиної мусульманської нації (умми), що об'єднує в єдину державу (халіфат) усі ісламські народи.

У сфері міжнародної політики головним завданням фундаменталістів є об'єднання всіх мусульман під владою “істинного ісламського правління” і боротьба проти гегемонії Заходу. Неприйняття зах. варіанта демократії, зах. культури, суворе дотримання шариатських законів є наслідком того, що фундаменталізм абсолютизує ісламську традицію, проголошуючи лише її правильною.

Л. Абдо-Ясіньська

Ісмей (Ismay) Гастингс Лайонел (21 червня 1887 р. — 17 грудня 1965 р.) — барон Ісмей (лорд Ісмей), 1-й Генеральний секретар *НАТО* (1951—1957).

Навчався у королівській Військовій академії Великої Британії, у 1905 р. став офіцером. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* служив в Африці, після її закінчення — в Індії. Упродовж *Другої світової війни 1939—1945 рр.* — начальник штабу міністерства оборони та заступник воєнного міністра. З 1945 р. — воєнний міністр в уряді Великої Британії. Брав участь у всіх найважливіших конференціях союзників.

У 1946 р. пішов у відставку в ранзі генерала. У 1947 р. отримав дворянський титул. Очолив штаб лорда Маунтбеттена, останнього віце-короля Індії, і брав участь у переговорах про її незалежність. Після здобуття Індією незалежності повернувся до Британії, з 1951 р. — міністр у справах Співдружності.

1952 р. — Генеральний секретар *НАТО*, заступник голови Північноатлантичної ради. Гаслом його політики вважається фраза про те, що *НАТО* створено з метою “утримувати американців усередині (в Європі), росіян — подалі, а німців — у покорі”.

У 1957 р. залишив пост Генерального секретаря і відійшов від публічного життя.

Видав спогади “Мемуари генерала Ісмея” (1960).

Х. Чушак

Іспанська спадщина та війна за неї — після смерті в листопаді 1700 р. бездітного іспан. короля Карла II претензії на іспан. корону висунули король Франції *Людвік XIV* та імператор Священної Римської імперії Леопольд I Габсбург, одружені на сестрах покійного короля. Перший виставив претендентом на іспан. престол свого онука Філіппа Анжуйського, другий — свого молодшого сина Карла. Згідно із заповітом Карла II, королем Іспанії проголосили франц. претендента під ім. Філіппа V за умови, що Іс-

панія залишиться незалежним королівством. Однак уже в січні 1700 р. *Людвік XIV* визнав права Філіппа на франц. престол, а згодом увів свої війська в Іспан. Нідерланди. Налякані перспективою об'єднання двох корон і виникнення супермонархії Бурбонів, європейські держави утворили широку коаліцію (Англія, Австрія, Голландія, Данія, Португалія, Бранденбург та ін.) і розпочали війну проти Франції та Іспанії.

Особливого розмаху бойові дії набули після смерті Леопольда I і обрання імператором його старшого сина Йосипа I (1705). Виснажена нескінченними війнами *Людвіка XIV* Франція зазнавала поразки за поразкою. “Король-сонце” вже готувався до відмови від Іспанії, проте в 1711 р. несподівано помер Йосип I й імператором став його молодший брат Карл. Виникла неприйнятна для цілої Європи загроза повторення ситуації часів Карла V з неминучим порушенням встановленої *Вестфальським миром 1648 р.* рівноваги. До того ж, в Англії до влади прийшла прихильна до миру з Францією партія торі. Війна завершилася *Утрехтським договором 1713 р.*, за яким іспан. корона залишилася за Філіппом V без права об'єднання її з короною Франції.

Австр. претендент на **І. с.** Карл VI не погодився з рішеннями, прийнятими в Утрехті, й деякий час продовжував війну, проте після низки поразок був змушений піти на укладання Раштадтського мирного договору (1714), за яким відмовився від претензій на іспан. престол, отримавши як компенсацію Неаполь, Мілан, Сардинію та Півд. Нідерланди (сучасна Бельгія).

Одним із сучасних наслідків війни за **І. с.** є встановлена Утрехтським договором 1713 р. юрисдикція англ. корони над *Гібралтаром*, що є донині предметом нерозв'язаного конфлікту між Великою Британією та Іспанією.

Ю. Мороз

К

Кавур (Cavour) Камілло Бенсо (10 серпня 1810 р. — 6 червня 1861 р.) — італ. державний діяч і дипломат, граф.

Народився в Турині, в аристократичній родині. У 1827 р. закінчив військову академію, служив в армії, проте у 1831 р. пішов у відставку. Працював у маєтку свого батька, займався комерцією, виступав з публіцистичними статтями на теми економічної політики, в 1847 р. заснував власну газету “Рісорджименто”.

Після прийняття в 1848 р. конституції був обраний депутатом парламенту Сардинського королівства. У 1850 р. призначений міністром землеробства, торгівлі та флоту, з 1851 р. — одночасно міністр фінансів, а в 1852 р. очолив сардинський уряд, зберігаючи за собою керівництво фінансами. З розгортанням т. зв. Сх. кризи і поч. Кримської війни 1853—1856 рр. додатково очолив МЗС, які з того часу стали пріоритетною сферою його діяльності як прем’єр-міністра Сардинії (з 17 березня 1861 р. — Італії). Прагнучи піднести міжнародний авторитет і політичну вагу Сардинського королівства, домогся згоди короля та парламенту на приєднання до англо-франц. коаліції та відправку експедиційного корпусу на Кримський фронт. Це дозволило Сардинії брати участь разом із великими державами в *Паризькому конг-*

ресі 1856 р. та розраховувати на підтримку Франції у передбачуваному протистоянні з Австрією. У 1858 р. **К.** вдалося домогтися угоди з імператором Наполеоном III щодо союзу проти Австрії. Спровокована союзниками наступного року війна з Австрією принесла їм перемогу, результатом якої стало включення до складу Сардинського королівства Ломбардії. Підтримка **К.** національно-визвольного руху під проводом Дж. Гарібальді привела до приєднання в 1860 р. також Тоскани, Парми, Модени і Романьї. Прагнучи об’єднання всіх італ. держав під проводом Сардинської монархії, **К.** ініціював захоплення в 1860 р. володінь Святого Престолу Марке та Умбрії, а згодом — і Королівства Обох Сицилій. У березні 1861 р. було проголошено створення Італ. королівства.

Включення до складу королівства папських провінцій спричинило гострий конфлікт зі Святим Престолом та негативну реакцію з боку багатьох європейських держав. Проте **К.** вдалося домогтися поступового дипломатичного визнання нових реалій з боку Великої Британії, Швеції, Швейцарії, Португалії, США та групи латиноамер. держав. Останнім дипломатичним успіхом **К.** стало підготовлене визнання Італ. королівства Фрацією, оголошене через кілька днів після його смерті.

Ю. Мороз

Каддафі Муаммар (народився 1942 р.) — керівник Соціалістичної Народної Лівійської Араб. Джамахірії, верховний головнокомандувач збройних сил, полковник, лідер лівійської революції 1969 р., унаслідок якої був повалений режим короля Ідріса I і проголошена Лівійська Араб. Республіка.

Протягом 1969—1977 рр. очолював Раду революційного командування, домігся ліквідації на території Лівії брит. і амер. військових баз, встановив тісні відносини з *Г. Насером*, намагався створити федерацію з Єгиптом, Сирією та Тунісом. У 1971 р. став головою організації Араб. соціалістичний союз; 1977—1979 рр. — Генеральний секретар Всезагального народного конгресу Лівії, обраний на цю посаду після прийняття 2 березня 1977 р. у м. Себха Декларації про встановлення системи прямого народовладдя і проголошення нової назви країни “Соціалістична Народна Лівійська Араб. Джамахірія”. З березня 1979 р. формально не займає ніяких адміністративних посад, однак фактично залишається лідером країни.

К. є автором “третьої світової теорії”, викладеної в “Зеленій книзі” (1976—1979), що стала ідейно-теоретичною основою соціально-політичних і економічних реформ у Лівії. Теорія передбачає створення “суспільства народних мас”, “прямого народного самоуправління” (джамахірії), в якому народ сам повинен керувати державними справами без посередників у вигляді парламенту чи партій; заперечуються капіталізм і комунізм, стверджується, що основними рушійними силами історії є націоналізм і релігія; принципи соціальної справедливості, закладені в Корані, повинні бути відроджені через встановлення системи прямої участі всіх робітників в управлінні виробництвом і в розподілі між ними всього виробленого продукту.

Як основу розвитку економіки **К.** висунув принцип “самоуправління в економіці”, згідно з яким передбачався перехід підприємств в колективне управління тих,

хто там працює. На міжнародній арені пропагує ідею досягнення араб. єдності, а “третьою світовою теорією” вважає єдиним шляхом розвитку, прийнятним для вирішення проблем країн, що розвиваються.

Л. Абдо-Ясіньска

Казус беллі (лат. casus belli; casus — випадок; bellum — війна) — привід до застосування збройної сили. Привід завжди є похідним від загальної лінії поведінки держав у міжнародних відносинах, оскільки в момент переходу від мирного співіснування до конфлікту між ними будь-яка обставина двосторонніх відносин може бути використана як **К. б.**

Як **К. б.** конфронтуючими сторонами можуть бути використані: випадковий інцидент, через який одна зі сторін за участі ін. зазнала людських жертв, матеріальних чи моральних збитків. Інцидентом можуть стати несанкціоновані збройні сутички, терористичні акти, випадкові (несанкціоновані) обстріли території суміжних держав тощо; провокація, тобто подія, зумовлена навмисними діями однієї зі сторін, через які ін. змушена вдаватись до силових дій у відповідь, що дає змогу представити її ініціатором збройного конфлікту; інсинуація, тобто штучне створення однією зі сторін ситуації інциденту щодо самої себе, яка не пов'язана з будь-якою шкодою для неї, причому протилежна сторона звинувачується в акті *агресії*. Такий різновид **К. б.** найбільш небезпечний, позаяк навіть тоді, коли пасивно конфліктуєча сторона намагається уникнути конфлікту, використання такого засобу все одно робить його неминучим.

М. Мацяк

Казус фоедеріс (лат. casus foederis; casus — випадок; foederis — союзний) — привід до застосування збройної сили, який впливає із попередньо взятого на себе державою зобов'язання стосовно ін. держави (чи

держав) щодо надання їм воєнної допомоги у разі *агресії* з боку третіх держав.

К. ф. може застосовуватись у двосторонніх і багатосторонніх відносинах на основі надання (чи взаємного надання) державами гарантій безпеки. У колективних відносинах такі гарантії переважно фіксуються у *міжнародних договорах*, які можуть стосуватися випадків ймовірної *агресії* з боку певної держави (чи держав) або формулюватись як універсальна норма, що визначає режим безпеки в *міжнародній організації*.

К. ф. імплементовано, напр., у Статті 5 *Вашингтонського договору 1949 р.*, на основі якого створено і функціонує *НАТО*.

Правовою основою застосування державами **К. ф.** є Стаття 51 Статуту *ООН*, у якій застережено їх право на індивідуальну та колективну самооборону у разі *агресії*.

М. Мацяк

Каллаген (Callaghan) Леонард Джеймс (27 березня 1912 р. — 26 березня 2005 р.) — прем'єр-міністр Великої Британії (1976—1979), міністр закордонних справ (1974—1976).

1929 р. — працівник фінансового управління Брит. служби податків і збору, де познайомився з Гарольдом Лескі, одним із лідерів Лейбористської партії, за допомогою якого вступив і закінчив Лондонську школу економіки. **К.** — перший прем'єр-міністр Великої Британії ХХ ст., який не мав університетської освіти.

У роки *Другої світової війни 1939—1945 рр.* був звільнений від військової зобов'язаності через роботу в Асоціації працівників податкової служби. У 1945 р. — чл. парламенту в лавах Лейбористської партії, обіймав різні невисокі посади, на яких виявив свої організаторські здібності і працьовитість. У 1955 р. став міністром у справах колоній і Співдружності в тіньовому уряді опозиції. У 1960 р. — тіньовий міністр фінансів. Після смерті

лідера партії Х. Гейтскелла (1963) спробував зайняти його місце, однак партія надала перевагу *Г. Вільсону*.

У 1964 р. — міністр фінансів в уряді Г. Вільсона, 1966 р. залишив посаду, оскільки не зміг переконати прем'єр-міністра не допускати девальвації фунта стерлінгів. У 1967 р. — міністр внутрішніх справ, направив брит. війська у Півн. Ірландію для врегулювання ситуації й захисту католицької меншини від ворожих засіхань протестантів.

Під час другого прем'єрства Г. Вільсона **К.** обіймав посаду міністра закордонних справ. Основним своїм завданням вважав домогтися вигідних умов чл-ва Великої Британії в *ЄЕС*, здобутого у 1973 р. за правління *Е. Хіма*. 1975 р. — Г. Вільсон і **К.** провели *референдум*, який засвідчив переважну підтримку чл-ва Великої Британії в *ЄЕС* з боку брит. населення.

У березні 1976 р. **К.** — прем'єр-міністр після відставки Г. Вільсона, перша людина в брит. історії, яка обіймала всі чотири найвищі урядові посади в країні. Економічні та ін. проблеми, які не зміг подолати кабінет **К.**, призвели до поразки лейбористів на позачергових виборах 1979 р., до влади прийшли консерватори на чолі з *М. Тетчер*. **К.** залишався лідером опозиції до жовтня 1980 р., потім пішов у відставку з поста лідера партії.

З 1987 р. — чл. палати лордів. Видав мемуари “Час і шанс”.

С. Пук

Каннінг (Canning) Джордж (11 квітня 1770 р. — 8 серпня 1827 р.) — англ. державний діяч і дипломат, міністр закордонних справ (1807—1809, 1822—1827), прем'єр-міністр Великої Британії (1827).

Народився в Лондоні в сім'ї бідного дворянина, однак завдяки покровительству багатого та впливового родича-банкіра дістав хорошу освіту в Ітоні та Оксфорді. Завдяки підтримці прем'єр-міністра *В. Піт-*

та (молодшого) в 1793 р. став депутатом парламенту, а через три роки — помічником міністра закордонних справ. Після відставки кабінету В. Пітта (молодшого) (1801) в опозицію до нового уряду перейшов і К. Виступаючи активним прихильником продовження війни з Францією, він звинувачував уряд у нерішучості та засудив укладений у 1802 р. Ам'єнський мир.

У новоутвореному в 1807 р. кабінеті торі К. став міністром закордонних справ, однак серйозні розбіжності з впливовим військовим міністром Р. Каслрі призвели до конфлікту, результатом якого була дуель і відставка цілого уряду (1809). У наступні роки К. продовжував виступати за більш активне ведення війни проти *Наполеона I*. У 1814—1816 рр. перебував у Лісабоні як посланник Британії.

Після несподіваного самогубства Р. Каслрі в 1822 р. К. став міністром закордонних справ з майже необмеженими повноваженнями у цій сфері. З цього часу він фактично визначав зовнішню політику Британії, керуючись власною чіткою програмою дій, яка мала забезпечити потужний розвиток брит. промисловості та торгівлі, а відтак — забезпечити їй провідне місце у світовій економіці та політиці. Всі його зовнішньополітичні кроки, підпорядковані цій меті, були результативними і дістали схвалення брит. ділових кіл.

У 1823 р. К. виступив проти намірів держав *Священного союзу* допомогти іспан. короні придушити визвольні революції в її амер. колоніях. Особливий інтерес до *інтервенції* виявила Франція, правлячі кола якої мріяли повернутись на Амер. континент після втрати Канади і Луїзіани. К. застеріг франц. уряд від втручання у справи щойно проголошених латиноамер. республік і навіть звернувся з пропозицією спільної протидії цим намірам до США. Щоправда, амер. уряд відхилив цю пропозицію і самостійно виступив з відомою *Монро доктриною*. Однак К. все-таки домігся

непоганого результату, офіційно визнавши в січні 1825 р. незалежність молодих амер. республік, з якими незабаром було укладено вигідні для Англії торговельні договори.

Винятково державними інтересами Британії керувався він і при розв'язанні “грец. питання”, яке вийшло на передній план європейської політики після поч. в 1821 р. повстання в Морей проти османського іга. Всупереч державам Священного союзу, які вважали повстанців бунтівниками проти законного правителя, К. у березні 1823 р. визнав їх *воюючою стороною*, що стало найважливішим кроком на шляху визнання великими державами незалежності Греції (1830). К. не дожив до цього часу, проте саме його політика забезпечила Британії серйозний вплив у молодому грец. королівстві і в цілому Сх. Середземномор'ї.

Не буде перебільшенням назвати К. творцем нової брит. *дипломатії*, яка в усіх ситуаціях керувалася виключно вітчизняними інтересами, тримаючись в одних випадках остеронь несуттєвих для Британії конфліктів чи проблем, в ін. — без вагань кидаючи всю міць імперії на захист цих інтересів, у т. ч. вступаючи у тимчасові союзи з ін. великими державами. Згодом це привело до відомої “*блискучої ізоляції*” Британії, перевагами якої вона ефективно користувалась до поч. ХХ ст.

Ю. Мороз

Капітуляція (лат. *capitulatio* — угода, домовленість щодо певних пунктів) — припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених шляхом переговорів.

На час переговорів про умови К. між сторонами встановлюється стан тимчасового *перемир'я*. При К., як правило, все озброєння, військові кораблі та літаки, техніка та військове майно, укріплені пункти передаються переможцеві як трофеї, а особистий склад армії, що капітулювала, або її частини — як полонені.

К. оформляється підписанням воюючими сторонами акта, що передує мирному договору. **К.** кладе край воєнним діям, але юрид. не ліквідує стану війни. Тільки за умови укладення мирного договору досягається домовленість про припинення стану війни, встановлення, відновлення або врегулювання політичних, економічних та ін. відносин, територіальних питань між воюючими сторонами.

Я. Малик

Каподистрія Іоанніс Антоніос (31 січня 1776 р. — 9 жовтня 1831 р.) — граф, грец. та рос. державний діяч і дипломат, державний секретар закордонних справ Республіки Семи з'єднаних о-вів (1803—1807), міністр закордонних справ Рос. імперії (1816—1822), президент Грец. Республіки (1827—1831).

Народився на о. Корфу в аристократичній грец. родині. Вчився в Падуанському ун-ті. Після закінчення навчання повернувся на батьківщину (1798) і незабаром вступив на дипломатичну службу першої Грец. Республіки на Іонійських о-вах. У 1803—1807 рр. — державний секретар закордонних справ. Після переходу о-вів під протекторат Франції **К.** перейшов на рос. дипломатичну службу (1809). З 1814 р. — посланник у Швейцарії, де успішно виконав завдання прилучення її до союзу проти *Наполеона I*. Брав активну участь у роботі *Віденського конгресу 1814—1815 рр.*, а згодом очолив рос. делегацію на переговорах з розробки 2-го Паризького мирного договору з Францією. Дипломатичний талант **К.** високо оцінив імператор Олександр I, призначивши його в 1815 р. державним секретарем закордонних справ. З 1816 р. **К.** очолив (разом з *К. Нессельроде*) міністерство, відповідаючи за сх. напрям зовнішньої політики Росії (відносини із зах. країнами займався *К. Нессельроде*).

Найважливішим завданням зовнішньої політики Росії у післявіденський період

К. вважав звільнення христ. народів Балканського п-ва від османського панування і утворення ними незалежних держав під патронатом Росії. З поч. у 1821 р. повстання греків у Морей (Пелопоннес) і майже одночасними антиосманськими виступами у Валахії та Молдові, здавалося, настав зручний момент для реалізації цього завдання. Однак звернення грец. повстанців до царя з проханням про допомогу викликали негативну реакцію Олександра I, наляканого нещодавньою хвилею революцій в Європі (Іспанія, Неаполь, Сицилія, Генуя, П'ємонт). Цар небезпідставно підозрював **К.** у симпатіях до грец. визвольного руху. Наслідком стала відставка останнього (1822) й еміграція з Росії.

У 1827 р. повстанці обрали **К.** президентом проголошеної ними Грец. Республіки. У 1831 р. він був убитий своїми політичними суперниками.

Ю. Мороз

Карибська криза 1962 р. — крайнє загострення взаємин між США та СРСР, що мало місце у жовтні 1962 р. Її першопричиною стали радикальні політичні зміни, які відбулися на Кубі у попередні кілька років. У січні 1959 р. до влади в Гавані прийшов уряд *Ф. Кастро*. Дії нового режиму, зокрема націоналізація власності амер. компаній на Кубі, швидко призвели до конфлікту зі США. У січні 1961 р. Вашингтон розірвав дипломатичні відносини з Кубою. У квітні того ж року зазнала невдачі спрямована проти *Ф. Кастро* військова операція, здійснена силами кубинських емігрантів за підтримки США.

У той же час політичну та економічну підтримку Кубі почала надавати Москва, що побачила у ній “форпост соціалізму” у зах. півкулі. Однак керівництво СРСР серйозно побоювалося, що США вдадуться до збройної *інтервенції* та силою усунуть уряд *Ф. Кастро*. З ініціативи *М. Хрущова*, тодішнього радянського лідера, на Кубі з вересня 1962 р. були таємно розміщені

40 балістичних ракет середнього радіусу дії. У Москві вважали, що це має втримати США від можливого вторгнення на Кубу. Керівники СРСР також намагалися, завдяки встановленню ракет у безпосередній близькості від амер. території, певною мірою змінити баланс стратегічних сил зі США, які мали тоді багатократну перевагу, і компенсувати загрозу, створену недавнім розміщенням амер. ракет на території Туреччини.

14 жовтня 1962 р. факт наявності на Кубі радянських ракет був зафіксований амер. літаком-розвідником. Повідомлення про це стало шоком для керівництва США, яке категорично не могло погодитися з новою та цілком несподіваною загрозою. 22 жовтня президент *Дж. Кеннеді* виступив з вимогою виведення ракет з Куби й оголосив про встановлення з 24 жовтня “карантину” о-ва та намір США зупиняти всі судна, що везуть на Кубу “наступальну” зброю. У відповідь Москва заявила про невизнання амер. блокади. Збройні сили обох наддержав було переведено у стан підвищеної бойової готовності. У напрямку Куби вирушила радянська ескадра.

Однак уже у перших заявах головних сторін конфлікту декларування власних позицій поєднувалося з закликами до стриманості. У відповідь на посередницьке звернення Генерального секретаря *ООН У. Тана* від 25 жовтня амер. та радянським ВМС були віддані накази уникати зіткнення. Від самого поч. кризи *Дж. Кеннеді* через свого брата міністра юстиції *Р. Кеннеді* встановив конфіденційний контакт з радянськими дипломатичними представниками. Радянське керівництво дійшло висновку, що потрібно погодитися з американською вимогою, за умови, що США дадуть гарантії ненападу на Кубу та виведуть свої ракети з Туреччини. Пошуки виходу з кризи відбувалися у ситуації крайнього напруження і тривоги, коли важко було оцінити наміри ін. сторони та ступінь небезпеки. У результаті Вашингтон погодився гарантува-

ти безпеку Куби та прибрати свої ракети з Туреччини в обмін на усунення з о-ва радянської ядерної зброї.

Радянські ракети було вивезено з Куби, а амер. “карантин” з 21 листопада офіційно знято. На поч. 1963 р. США евакуювали свої ракети з території Туреччини. Останнім кроком у формальному врегулюванні **К. к.** стала у січні 1963 р. спільна заява СРСР та США про відсутність потреби у подальшому перебуванні справи на порядку денному ООН.

К. к., зумовлена логікою глобального політичного протистояння СРСР і США, була найнебезпечнішою воєнною тривогою періоду “холодної війни”. Під час неї загроза термоядерного конфлікту між супердержавами була, як ніколи, реальною. Збройного зіткнення вдалося уникнути значною мірою завдяки розважливості та витримці керівників США та СРСР.

В. Кушнір

Карибське співтовариство (КАРИКОМ) (Caribbean Community — CARICOM) — міжнародна регіональна організація, створена 4 червня 1973 р. на підставі договору, підписаного в Чагуарамас (Тринідад і Тобаго) з метою забезпечити тісніше співробітництво між англomовними країнами басейну Карибського моря після розпаду Вест-Індійської федерації. Зі вступом франкомовного Гаїті та голландськомовного Суринаму **К. с.** втратило свою мовну однорідність. Нині організація налічує 15 повноправних членів (Антигуа і Барбуда, Багами, Барбадос, Беліз, Домініка, Гайана, Гаїті, Гренада, Монсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадини, Суринам, Тринідад і Тобаго, Ямайка), 5 асоційованих членів (Ангілья, Бермуди, Британські Віргінські о-ви, Кайманові о-ви, о-ви Теркс і Кайкос) і 7 спостерігачів (Аруба, Венесуела, Домініканська Республіка, Колумбія, Мексика, Нідерланд. Антильські о-ви, Пуерто-Ріко).

Пріоритетними для **К. с.** є питання соціально-економічного характеру, зокрема

покращення соціальних стандартів, забезпечення повної зайнятості населення, зростання продуктивності виробництва, сприяння економічному розвитку, інтенсифікації торговельно-економічних відносин з третіми країнами, зростання конкурентоспроможності та покращення координації зусиль для захисту інтересів членів організації на міжнародній арені. З цією метою в 2001 р. договір, підписаний у Чагуарамас, було переглянуто та передбачено створення Спільного економічного ринку в межах **К. с.**, що перебуває на стадії формування.

К. с. має розгалужену інституційну систему. Найвищий орган — Конференція глав держав і урядів, що визначає пріоритетні напрями діяльності. Рада міністрів і Генеральний секретаріат забезпечують практичне виконання ухвалених рішень, спираючись у своїй діяльності на допоміжні органи: чотири спеціалізовані ради (з фінансів і планування, торгівлі й економічного розвитку, міжнародних справ, соціального та людського розвитку), три спеціалізовані комітети (бюджетний, правовий і банківський), Карибський суд, покликаний виступати як остання апеляційна інстанція з цивільних і кримінальних справ, Асамблея парламентаріїв, метеорологічна організація, інвестиційний фонд та ін. Асоційованими інституціями **К. с.** є Карибський банк розвитку, Організація Східнокарибських держав, Карибський правничий ін-т і два ун-ти. Штаб-квартира організації розташована у Джорджтауні (Гайана).

Р. Калитчак

КАРИКОМ — див. *Карибське співтовариство*.

Карл XII (Karl) (27 червня 1682 р. — 11 грудня 1718 р.) — король Швеції (1697—1718).

Вступив на престол після смерті свого батька, короля Карла XI, у віці 15 років.

Більшу частину свого правління провів за межами країни, керуючи діями швед. армії під час Півн. війни 1700—1721 рр. Протистояла Швеції коаліція держав (т. зв. Півн. союз) у складі Данії, Польщі, Саксонії та Росії, а з 1709 р. — ще й Пруссії та Ганноверу.

У 1700 р. **К.** домогся перемоги над Данією та завдав поразки рос. війську під Нарвою. У 1702 р. вступив на територію Польщі та після кількох перемог над польськ. армією примусив утворену там конфедерацію усунути з престолу союзника Москви Августа II та обрати королем познанського воеводу С. Лещинського (1704). Спроби Августа II продовжувати війну силами Саксонії, курфюрстом якої він був, зазнали невдачі, в 1706 р. він був змушений підписати з **К.** мир, за яким зрікався польськ. корони та відмовлявся від союзу з *Петром I*.

Готуючись до вирішального етапу війни з головним суперником — Росією, **К.** вступив у таємні переговори з гетьманом *І. Мазепою* щодо союзу проти Москви. У квітні 1709 р. було укладено відповідний договір, але вже в липні того ж року швед. армія зазнала поразки від росіян у битві під Полтавою і була змушена відступити в Бендери, на територію, підвладну Османській імперії. Спроби **К.** схилити султана до організації спільного швед.-тур. походу проти Москви не мали успіху. Водночас проти Швеції знову виступила Данія, а на польськ. престол повернувся Август II, який теж відновив бойові дії. До них приєднався король Пруссії і курфюрст Ганноверу. Шведські війська були змушені відступити на всіх фронтах. Особливо скрутним стало становище після перемог рос. армії в Прибалтиці та Фінляндії. Однак **К.**, повернувшись у 1715 р. до Швеції, не втрачав надій на успіх і в 1716 р. з новою армією розпочав бойові дії в Норвегії, яка тоді належала Данії. Він загинув у перестрілці під час облоги норв. фортеці Фредрикстен.

Ю. Мороз

Карловицькі мирні договори 1699 р. — міжнародні договори, укладені між державами “Священної ліги” (Австрією, Венецією, Річчю Посполитою, Росією) та Османською імперією, що зазнала поразки у війні з Лігою. Підписання **К. м. д.** стало можливим унаслідок проведення мирних переговорів між цими країнами на міжнародному конгресі, що відбувся у жовтні 1698 р. у містечку Карловиць (тепер Хорватія). Суперечності між чл. “Священної ліги” привели до укладення кожним із них окремого договору з Османською імперією. Річ Посполита підписала мирний договір 16 січня 1699 р., за яким отримала частину Правобережної України, що перебувала під владою Туреччини, Поділля з Кам’янець-Подільською фортецею і повернула Туреччині 6 міст. Австрія уклала мирний договір 26 січня 1699 р. і отримала Центр. Угорщину, Семиграддя, Бачку, майже всю Славонію, віддавши Туреччині провінцію Темешвар. Венеція за мирним договором від 26 січня 1699 зберегла 6 фортець у Далмації та о-ви в Егейському морі, якими володіла до війни, а також отримала Морею (Пелопоннес). Росія уклала з Османською імперією угоду про *перемир’я* на два роки, яку згодом було замінено *Константинопольським мирним договором 1700 р.*

Я. Малик

Карлсбадська нарада 1919 р. — нарада глав дипломатичних місій та послів УНР у Карлсбаді (Карлові Вари, Чехія) 6—14 серпня 1919 р., присвячена розгляду актуальних проблем міжнародного становища країни. Учасниками наради, скликаної міністром закордонних справ УНР *В. Темницьким*, були державний секретар закордонних справ ЗУНР *В. Панейко*, посол УНР в Німеччині *Н. Порш*, голови дипломатичних місій УНР та ЗО УНР в Австрії, Великій Британії, Данії, Угорщині, Фінляндії, Чехословаччині, Нідерландах і Бельгії, Швейцарії та Норвегії

та ін. провідні дипломати Укр. держави. На **К. н.** обговорювалися проблеми розвитку стосунків УНР із зазначеними країнами, аналізувались позиції цих держав в укр. питанні. Особливу увагу було приділено проблемі відсутності єдності в зовнішньополітичній діяльності УНР та ЗО УНР.

О. Кучик

Каррінгтон (Carrington) Петер Александер Руперт (6 червня 1919 р.) — барон, брит. державний діяч, міністр закордонних справ (1979—1982), 6-й Генеральний секретар *НАТО* (1984—1988).

Отримав військову освіту в Ітоні та Королівській військовій академії. З 1946 р. брав активну участь у роботі парламенту. 1951 р. — став парламентським секретарем міністерства сільського господарства, у 1954 р. — міністерства безпеки. У 1956 р. призначений Високим комісаром Об’єднаного Королівства в Австралії. В 1959 р. — військово-морський міністр і чл. Таємної ради. 1962 р. — помічник заступника лідера палати лордів. У 1963 р. входить до складу уряду, а після поразки консерваторів на виборах 1964 р. очолює опозицію у палаті лордів. У 1970 р. стає міністром оборони в уряді консерваторів, згодом очолює міністерство енергетики. У 1972—1974 рр. — лідер Консервативної партії. 1979 р. отримав портфель міністра зовнішніх справ і справ Співдружності в уряді *М. Тетчер*. У 1979—1980 рр. бере активну участь у переговорах щодо незалежності Півд. Родезії (нині Зімбабве), працює над припиненням там громадянської війни. Багато уваги надавав урегулюванню Близькосхідної кризи (див. *Арабо-ізраїльські війни*), а також колоніальним проблемам Британії. У 1982 р. йде у відставку через *Фолклендську війну*.

У червні 1984 р. **К.** обрано Генеральним секретарем *НАТО*. Виступав за налагодження ліпших стосунків із СРСР. У своєму баченні ролі НАТО наголошував на

попередженні війни та готовності до діалогу. Завдяки політиці, яку він провадив на цій посаді, Альянс здобув репутацію організації — посередника у конфліктах, зросла громадська довіра до НАТО.

У 1992 р. став почесним ректором Редінгського ун-ту.

Х. Чушак

Картер (Carter) Джиммі (1 жовтня 1924 р.) — 39-й президент США (1977—1981).

Повне ім'я — Джеймс Ерл Картер-молодший. Навчався у Півд.-зах. коледжі та Технологічному ін-ті штату Джорджія, у 1943 р. вступив до Академії ВМС США, яку закінчив у 1946 р., отримавши диплом бакалавра та офіцерське звання. Шість років служив у військово-морському флоті США, після чого в рамках ядерної програми для підводних човнів під керівництвом адмірала Х. Ріковера був старшим офіцером на “Морському вовку” — другому в світі атомному підводному човні. У 1953 р. залишив флот і повернувся до рідного штату Джорджія, де займався бізнесом і обіймав різні громадські та церковні посади.

З 1962 р. — чл. сенату штату Джорджія від Демократичної партії, у 1966 р. зазнав невдачі на губернаторських виборах, у 1970 р. — губернатор Джорджії. У 1976 р. **К.** був обраний президентом США.

У зовнішній політиці основний наголос робив на проблемі дотримання прав людини, однак намагався уникати безпосереднього втручання США у внутрішні справи ін. держав, щоб не повторювати негативний досвід *В'єтнамської війни 1964—1973 рр.* У своїй першій промові з питань зовнішньої політики (Нотрдамське звернення, 1977) **К.** заперечив “надмірний страх перед комунізмом” попередніх президентів, наголошуючи, що “загроза конфлікту з СРСР стала менш інтенсивною”. Серйозною загрозою амер. безпеці адміністрація **К.** вважала не радян-

ську військову потугу, а зростаючі вимоги країн “третього світу” щодо економічної допомоги.

У вересні 1977 р. **К.** підписав договір про Панамський канал, за яким США зобов'язалися повернути канал Панамі до 2000 р. Продовжував розширювати дипломатичні контакти з КНР.

Одним з основних досягнень зовнішньої політики **К.** було врегулювання конфлікту між Єгиптом та Ізраїлем і припинення 30-літнього стану війни між ними (див. *Арабо-ізраїльські війни*). В 1978 р. у Кемп-Девіді, штат Меріленд, за активного посередництва амер. президента відбулися мирні переговори між президентом Єгипту А. Садатом і прем'єр-міністром Ізраїлю М. Бегіном, у результаті яких у Білому домі було підписано мирний договір між обома країнами (березень 1979 р.). У 2002 р. **К.** отримав *Нобелівську премію миру* за кемп-девідське порозуміння між Єгиптом та Ізраїлем.

У червні 1979 р. **К.** і радянський лідер *Л. Брежнев* на Віденському саміті підписали *ОСО-2*, однак сенат США його не ратифікував унаслідок *інтервенції* СРСР в Афганістан (див. *Афганська війна 1979—1989 рр.*). Того ж року **К.** почав масивну розбудову комплексу оборони США, що свідчило про завершення політики “розрядки”. У січні 1980 р. виголосив т. зв. доктрину Картера, яка перекликала з *Трумена доктриною* і стосувалася в основному регіону Перської затоки.

Позиції президента підірвало захоплення в Ірані 53 працівників посольства США в заручники після фундаменталістської революції в країні (1979) і невдалі спроби їх визволення. У 1980 р. **К.** програв президентські вибори кандидату від Республіканської партії *Р. Рейгану*.

К. продовжував займатися політикою, видав мемуари “Зберігаючи віру” (1982) і книгу про арабо-ізраїльський конфлікт “Кров Авраама” (1985). Неодноразово виступав посередником у врегулюванні

міжнародних конфліктів, спостерігачем на виборах у різних країнах світу.

С. Пик

Каслрі (Castlereagh) Роберт Стюарт (18 червня 1769 р. — 12 серпня 1822 р.) — віконт Каслрі, маркіз Лондондеррі, брит. державний діяч і дипломат, військовий міністр, міністр закордонних справ (1812—1822).

Народився в Дубліні. Закінчив коледж Сент-Джона в Кембриджі. У 21-річному віці став незалежним депутатом палати парламенту Ірландії. У 1798 р. — головний секретар лорда-лейтенанта Ірландії, у 1802 р. — голова контрольної палати у справах Індії, 1805 р. — військовий міністр, 1807 р. — військовий міністр і міністр колоній.

У 1812—1822 рр. — міністр закордонних справ в уряді лорда Ліверпуля. Його називали “найбільш європейським з усіх англ. міністрів”. У 1813 р. підписав Теплицький договір з Австрією про спільну боротьбу проти *Наполеона I*, що посприяло перемозі союзників під Лейпцигом у 1813 р. **К.** брав участь у попередньому обговоренні умов миру з Францією на спеціальній конференції союзників у Шатільоні (1814). У 1814 р. підписав Шомонський трактат про союз між Росією, Англією, Австрією та Пруссією, а пізніше — *Паризький мирний договір 1814 р.*

Представник Англії на *Віденському конгресі 1814—1815 рр.* Відстоював принцип “справедливої рівноваги сил” в Європі, який зрештою і був реалізований у рішеннях Конгресу.

Після невдалої спроби Наполеона I повернутися до влади, у листопаді 1815 р. Англія, Австрія, Росія і Пруссія уклали Четверний союз, у створенні якого **К.** відіграв важливу роль. Четверний союз став утіленням ідей **К.** про тісні контакти Англії з континентальними державами та забезпечення Європи від нової війни. Однак

його спроба створити загальну систему колективної безпеки не мала успіху через внутрішні упередження й історичні традиції у самій Англії.

5 травня 1820 р. **К.** склав циркуляр, який став основоположним у визначенні принципів брит. зовнішньої політики, зокрема принципу “невтручання”. Внаслідок цього Англія не брала участі у подіях в Іспанії та Італії на поч. 20-х років XIX ст.

У 1822 р. важка хвороба привела **К.** до самогубства.

С. Пик

Кастро (Castro) Рус Фідель (13 серпня 1926 р.) — кубинський державний діяч, прем'єр-міністр (1959—1976), Голова Державної ради і кабінету міністрів (1976—2008), верховний головнокомандувач, 1-й секретар ЦК Комуністичної партії Куби.

Народився в заможній родині землевласників. У 1945—1950 рр. навчався на юрид. ф-ті Гаванського ун-ту, де активно розпочав займатися політичною діяльністю. **К.** різко критикував військовий режим генерала Батісти, а 26 липня 1953 р. очолив збройний виступ проти влади, який зазнав поразки. **К.** був ув'язнений, завдяки амністії він був звільнений у 1955 р. та емігрував у Мексику, де створив “Рух 26 липня”. Він продовжив боротьбу проти режиму Батісти, очолюючи повстанські формування. У 1959 р. внаслідок перемоги **К.** приходять до влади та отримують посаду прем'єр-міністра.

У внутрішній політиці **К.** розпочав низку реформ, у 1961 р. взяв курс на побудову соціалізму: проведення колективізації, націоналізації великих підприємств, запровадження планової економіки. Почалося реформування системи охорони здоров'я та освіти, які сягають одних з найвищих стандартів у регіоні Лат. Америки. **К.** різко критикують за порушення прав людини.

У зовнішній політиці **К.** продемонстрував, як територіально невелика і відносно бідна

держава спроможна не тільки бути присутньою, але активно діяти на міжнародній арені. Період правління **К.** характеризується гострим протистоянням із США, особливо після *Карибської кризи 1962 р.* Були розірвані дипломатичні стосунки з Вашингтоном, впроваджено санкції та виключено Кубу з *ОАД*. Натомість **К.** встановив стратегічне партнерство з Радянським Союзом, надаючи йому підтримку на міжнародній арені у часи "*холодної війни*". Активно розвивалося співробітництво з країнами "третього світу". Куба взяла участь у військових конфліктах в Ефіопії та Анголі. У постбіполярний період **К.** продовжував антиамер. політику, проте поступово налагодив стосунки з країнами Лат. Америки, ЄС і Канадою. Особливо інтенсивними стали відносини з президентом Венесуели *У. Чавесом*. Вони разом виступили ініціаторами створення *Боліварської альтернативи для народів нашої Америки*.

Унаслідок важкої хвороби **К.** тимчасово передав у 2006 р. свої повноваження молодшому брату Р. Кастро. У лютому 2008 р. подав у відставку з посади Голови Державної ради і кабінету міністрів.

Р. Калитчак

Катерина II Софія Августа Фредеріка (5 травня 1729 р. — 17 листопада 1796 р.) — імператриця Рос. імперії.

Походила з родини нім. князів Ангальт-Цербстських. У 1745 р. вийшла заміж за спадкоємця рос. престолу Карла Петра Гольштинського, який у 1761 р. став імператором Петром III. У 1762 р. за допомогою гвардійських офіцерів здійснила дворцевий переворот і, усунувши чоловіка від влади, вступила на престол, оминаючи права на нього сина Павла.

У внутрішній політиці проводила жорсткий курс на централізацію, в рамках якого, серед ін., було ліквідовано автономію України. У 1764 р. скасовано гетьманство, у 1775 р. — остаточно знищено Запорозьку

Січ, у 1781 р. традиційний адміністративний поділ України на полки було замінено поділом на губернії. Аналогічну реформу у 1782—1783 рр. уряд **К.** провів у Прибалтиці, яку було поділено на дві губернії — Ризьку та Ревельську. Ліквідовано було також автономію Війська Донського.

Зовнішня політика **К.** відзначалася активністю, насамперед на польськ. та тур. напрямках. У 1772 р. вона, разом з монархами Пруссії та Австрії, взяла участь у т. зв. Першому поділі Польщі, в результаті якого до складу Рос. імперії було приєднано сх. обл. Білорусі. За другим поділом Польщі (1793) Росія отримала центр. Білорусь, Сх. Волинь та Поділля, а за третім (1795) — решту Білорусі, Зах. Волинь, частину Литви та Курляндію. Унаслідок двох війн з Туреччиною (1768—1774, 1787—1791) до складу Рос. імперії ввійшло все Півн. Причорномор'я, Кубань та Крим.

Ю. Мороз

Кауніц (Kaunitz) Венцель Антон Домінік (2 лютого 1711 р. — 27 червня 1794 р.) — князь, австр. дипломат і державний діяч, канцлер Австрії (1753—1792).

Народився в аристократичній родині. Вивчав право в ун-ті, після чого поступив на австр. дипломатичну службу (1740). У 1742 р. призначений посланником у Сардинському королівстві, де вдало виконав завдання прилучення його на бік Австрії у війні за австр. спадщину (див. *Австрійська спадщина та війна за неї*). Таланти молодого дипломата було оцінено у Відні і його кар'єра швидко пішла вгору. В 1748 р. йому було доручено очолити австр. делегацію на Аахенському дипломатичному конгресі, де було вироблено загалом вигідні для Габсбургів умови закінчення цієї тривалої війни. Відтоді починається його слава як видатного дипломата. У 1750 р. **К.** — вже посол у Парижі, а в 1753 р. його призначають державним канцлером. Відтоді й до кін. правління імператриці Марії Терезії він

був її найближчим співробітником, на політичний досвід і дипломатичну вправність якого вона цілком покладалася.

К. тверезо оцінив ситуацію, що склалася після війни за австр. спадщину (див. *Австрійська спадщина та війна за неї*) і зрозумів, що головним суперником Австрії тепер стала Пруссія. Боротьбу проти зростаючих апетитів цієї амбітної держави, яка швидко набирала сили, новий канцлер вважав головним завданням австр. зовнішньої політики. Відтак, він став першим австр. діячем, який в умовах посилення загрози з боку Пруссії звернув свій погляд на Францію і виступив за радикальну зміну традиційно неприязних австро-франц. стосунків. Його пропозиція налагодження дружніх відносин з давнім ворогом Габсбургів Францією не знайшла підтримки віденського двору і самої імператриці. Лише в 1756 р. йому вдалося переконати Марію Терезію і домогтися укладення союзного австро-франц. договору проти Пруссії. Так розпочалася відома “дипломатична революція” сер. XVIII ст., головним творцем якої був **К.** Згодом до австр.-франц. коаліції долучилися Росія, Саксонія і Швеція. У *Семилітній війні 1756—1763 рр.* війська коаліції завдали Пруссії нищівних ударів і лише несподівані зміни на рос. престолі врятували її. Новий імператор Петро III надав Пруссії руку допомоги, й Австрія була змушена піти на підписання з нею мирного договору, який відновив довоєнне становище.

У 1772 р. Австрія взяла участь у першому поділі Польщі, придбавши в результаті Галичину, а в 1774 р., скориставшись зручним моментом у перебігу рос.-тур. протистояння, захопила Буковину.

Після смерті Марії Терезії (1780) імператор Йосип II одноосібно визначив зовнішньополітичний курс Австрії. Канцлер **К.** в ці роки більше уваги приділяв здійсненню відомої програми реформ “освіченого абсолютизму”. Після сходження на престол

Франца II **К.**, не згідний з курсом нового імператора щодо Франції, пішов у відставку (1792).

Ю. Мороз

Кашмірська проблема — історико-географічний регіон, різні частини якого знаходяться під управлінням Індії, Пакистану та Китаю. Його загальна площа — 222 тис. км². З них 101 тис. км² становить територія під юрисдикцією Індії, утворюючи регіони Джамму, Кашмірська долина та Ладакх. (Часом назву Джамму і Кашмір відносять до цілого Кашміру, а не тільки тієї його частини, що фактично перебуває у складі Індії). Пакистану належить близько 78 тис. км² Кашміру (розділених на два основних регіони — Азад Кашмір та Півн. території). Під управлінням Китаю знаходиться 37,5 тис. км² території Кашміру (регіон, відомий під назвою Аксай Чін).

Уже кілька десятиліть Кашмір є об'єктом суперництва Індії та Пакистану. Витоки цього конфлікту пов'язані з релігійними відмінностями між різними частинами його населення, а також з історичними особливостями правління регіоном. У період англ. колоніального панування в Індії Кашміром, або князівством Джамму і Кашмір, значну більшість населення якого становили мусульмани, керувала індуїстська князівська династія. У міжвоєнний період Мусульманська ліга, що діяла також і в Кашмірі, виступила за його приєднання до ісламської держави в Індостані, за створення якої вона боролася. Натомість ІНК обстоював входження Кашміру до майбутньої суверенної Індійської держави. У 1947 р., коли на місці колоніальної Індії створювалися незалежні Індія та Пакистан, суперечності щодо розмежування території між індуїстами та мусульманами призвели до численних кривавих сутичок. Цей конфлікт виявився і в Кашмірі. Загалом питання щодо приєднання окремих князівств до Індії чи Пакистану мали вирішувати їх правителі,

це стосувалося й Кашміру. На його територію вторглися загони мусульманських племен, підтримані регулярними пакистанськими військами. Махараджа (правитель) Кашміру звернувся по допомогу до уряду Індії, і згодом уклав договір, який передбачав вступ Кашміру до Індійського союзу. В угоді також містилося положення про проведення у ньому *плебісциту* щодо приєднання до однієї з держав. Індійські війська увійшли в Кашмір, і збройні сутички з ісламськими силами тривали до 30 грудня 1948 р. Лінія розмежування індійських та пакистанських військ на момент укладення *перемир'я* стала лінією фактичного поділу Кашміру між Індією та Пакистаном. Під контролем Пакистану опинилося близько 40 % території князівства. У квітні 1948 р. *РБ ООН* ухвалила резолюцію з вимогою проведення у Кашмірі *плебісциту*, що мав вирішити питання про його входження до Індії чи Пакистану. Згодом позицію ООН було підтверджено в її кількох наступних резолюціях. У липні 1952 р. махараджа Кашміру уклав з Делі угоду, за якою весь Кашмір (включно з територією, зайнятою Пакистаном) мав увійти до складу Індії як окремий штат Джамму і Кашмір. У 1956 р. Установчі збори в індійському Кашмірі ухвалили конституцію, в якій декларували входження Кашміру до Індійського союзу. Пакистан не визнав цього рішення.

Згодом конфлікт неодноразово загострювався. Так, у серпні 1965 р. почалися масштабні індо-пакистанські збройні сутички, інспіровані пакистанською агентурою. Ситуацію було врегульовано за посередництвом СРСР. У Ташкентській декларації 1966 р. обидві сторони узгодили принципи мирного розв'язання суперечки щодо Кашміру.

У 1971 р. у підсумку нової індо-пакистанської війни (головним результатом якої стало відокремлення від Пакистану його сх. частини та утворення нової незалежної держави — Бангладеш) Пакистан втратив невелику територію й у Кашмірі.

В індо-пакистанському договорі 1972 р. сторони визначили новий тимчасовий кордон у Кашмірі, який в основному збігався з попередньою лінією розмежування.

Кризові моменти індо-пакистанських взаємин у Кашмірі подекуди змінювалися періодом послаблення напруги, проте це не призвело до розв'язання конфлікту та припинення протистояння. Зокрема, у 1987 р. Індія та Пакистан домовилися про відведення військ від демаркаційної лінії у Кашмірі. У 1990 р. кампанія насильств і терору, організована ісламськими сепаратистами в індійському штаті, змусила 300 тис. індістів залишити Кашмірську долину. Через 9 років, у лютому 1999 р., у Лахорській декларації Ісламабад і Делі вкотре заявили про прагнення до мирного розв'язання конфлікту в Кашмірі. Проте вже у травні того ж року індійські війська вели масштабну збройну боротьбу з ісламськими бойовиками у Кашмірі. Загалом криваве протистояння у Кашмірі тільки у 90-ті роки ХХ ст. коштувало життя десяткам тис. людей.

На сьогодні у пакистанській частині Кашміру мешкає близько 2 млн осіб, які майже всі є мусульманами. Натомість в індійському штаті Джамму і Кашмір з 6 млн населення близько 64 % (за ін. даними — 70 %) сповідують іслам, 32 % становлять індісти, і незначну частку сикхи та буддисти. При цьому в індійській частині Кашміру відсоток індістського населення за роки конфлікту лише скоротився. Індісти зараз становлять більшість у Джамму, тоді як у Кашмірській долині їх залишилося дуже мало. Загалом у Кашмірі мусульмани становлять близько 75 % населення. У кит. частині Кашміру лише близько 10 тис. мешканців, які мають тибетське походження. Пакистан виступає за проведення в Кашмірі *референдуму*, як це передбачено резолюціями *ООН*. У грудні 2006 р. президент Пакистану Первез Мушараф заявив, що Ісламабад готовий відмовитися від претензій на Кашмір, якщо Індія погодиться надати

цьому регіону суверенітет. Натомість Делі претендує на цілий Кашмір, не відмовляючись також від його кит. частини. Щодо Пакистану та Китаю, то між ними немає територіальних суперечок.

Кашмірський конфлікт залишається гострим та актуальним питанням індо-пакистанських взаємин. Наявність в обох країн ракетної зброї та ядерних вибухових пристроїв, а також існування в ісламському середовищі Кашміру фундаменталістських настроїв та організацій, роблять його небезпечним у масштабі значно більшому, ніж регіональний, надають певних глобальних вимірів.

В. Кушнір

Кворум — найменша кількість чл. будь-яких зборів або зібрання, зокрема парламенту, за наявності якої вони мають право ухвалювати офіційні рішення. Для прийняття різних за характером рішень одними й тими самими зборами або зібранням можуть визначатись різні **К.** Для ухвалення процедурних рішень може бути встановлено **К.** нижчий, ніж для рішень за змістом повноважень відповідних зборів або зібрання. У розвинутих країнах парламентський **К.** визначається, як правило, на рівні пол. складу парламенту, встановленого конституцією. У деяких державах він становить третину (іноді ще меншу частину) складу парламенту. ВР України, згідно зі Статтею 91 Конституції України, приймає закони, постанови та ін. акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією.

Я. Малик

Ке д'Орсе (дослівно — набережна Орсе) — півд. набережна р. Сени у Парижі (лівий берег), названа так на честь голови паризького муніципалітету в 1700—1708 рр. Шарля Бушера, сеньйора д'Орсе, який наказав спорудити набережну. Роботи тривали від 1708 до 1815 рр. Простягається від

Ейфелевої вежі до Бурбонського палацу, садиби франц. парламенту, поруч з яким, під № 37, стоїть ще один палац у неокласичному стилі, в якому міститься МЗС Франції. Його почали споруджувати у 1845 р. на замовлення тогочасного міністра закордонних справ Франсуа Гізо. Роботи було закінчено у 1867 р., і з того часу міністерство завжди містилося у цьому будинку. З часом словосполучення Ке д'Орсе стало другою назвою франц. МЗС.

Х. Чушак

Келлог (Kellogg) Френк Біллінгс (22 грудня 1856 р. — 21 грудня 1937 р.) — амер. державний діяч і дипломат, державний секретар США (1925—1929).

К. народився у Потсдамі, штат Нью-Йорк. Після закінчення школи переїхав у Рочестер, де працював у юрид. конторі. Вивчав історію, право, дат. та нім. мови. У 1877 р. склав іспити і розпочав адвокатську практику, а згодом консультував найбільші промислові корпорації Півн. Заходу США. Відігравав помітну роль в антитрестівській боротьбі в США на поч. XX ст.

З 1912 р. — голова Амер. асоціації адвокатів. Брав участь у роботі з'їзду Республіканської партії 1904, 1908, 1912 рр. У 1917—1923 р. — сенатор, 1924—1925 р. — посол США у Великій Британії.

З 1925 р. — державний секретар США. **К.** допоміг розв'язати прикордонний конфлікт між Чилі та Перу, виступав прихильником амер. втручання у громадянську війну в Нікарагуа. За час перебування **К.** держсекретарем було підготовано 80 договорів, у т. ч. Паризький пакт, відомий під назвою *Бріана — Келлога пакт*. У 1929 р. отримав *Нобелівську премію миру* за видатну роль у підготовці цього пакту.

У 1929—1935 рр. працював у Міжнародному суді в Гаазі. 1935 р. пішов у відставку за станом здоров'я.

С. Пик

Кемп-Девідські угоди 1978 р. — Рамкова угода про мир на Близькому Сході та Рамкова угода про укладення мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем, підписані президентом Єгипту А. Садатом і прем'єр-міністром Ізраїлю М. Бегіним, у результаті переговорів, що тривали з 5 по 17 вересня 1978 р. у Кемп-Девіді (США) за посередництва президента США Дж. Картера. Укладенню угод передували декілька етапів попередніх переговорів за посередництва Дж. Картера, візит А. Садата до Ізраїлю і його виступ у Кнесеті, а також візит у відповідь М. Бегіна в Єгипет.

Рамкова угода про мир на Близькому Сході зафіксувала загальні принципи, що мали бути покладені в основу процесу мирного врегулювання в регіоні: дотримання положень статуту ООН, норм і принципів міжнародного права і виконання в повній мірі резолюцій РБ ООН 242 і 338. Сторони угоди погодились, що для встановлення стабільного миру на Близькому Сході необхідне включення в процес мирного врегулювання всіх сторін конфлікту на основі взаємної поваги до суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності, а також права всіх держав на мирне і безпечне існування. З цією метою Рамкова угода є відкритою для приєднання всіх зацікавлених сторін.

У частині щодо Західного берега р. Йордан і сектора Гази Рамкова угода про мир на Близькому Сході визначає, що палестинська проблема має вирішуватись через переговори між Єгиптом, Ізраїлем, Йорданією та представниками палестинського народу. Зокрема, мали бути узгоджені перехідні положення щодо Західного берега р. Йордан і сектора Гази, що визначали б принципи організації палестинського самоуправління і гарантування безпеки всіх зацікавлених сторін; умови організації і переходу влади до обраних органів самоуправління на території Західного берега р. Йордан і сектора Гази, в т. ч. обсяг їх повнова-

жень; заходи із гарантування внутрішньої та зовнішньої безпеки та громадського порядку. З моменту передачі влади органам палестинського самоуправління починався перехідний п'ятирічний період, упродовж якого мав бути визначений остаточний статус Західного берега р. Йордан і сектора Гази, а також укладена мирна угода між Ізраїлем і Йорданією. Угода визнала право палестинців на участь у вирішенні їх долі. Єгипет та Ізраїль зобов'язались утримуватись від застосування сили чи погрози силою і протягом 3 місяців укласти мирну угоду. Також були визначені принципи, які мали бути в основі мирних угод між Ізраїлем і його сусідами Єгиптом, Сирією, Йорданією і Ліваном: встановлення нормальних мирних взаємовідносин (повне визнання, припинення економічного бойкоту, гарантування і захист прав громадян один одного); подальший розвиток економічної співпраці; можливість створення комісії з врегулювання фінансових питань. США запрошувалися до участі у перемовинах з питань втілення в життя положень угод, а ООН — сприяти виконанню сторонами зобов'язань за угодами.

Рамкова угода про укладення мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем узгоджувала положення, що дозволяли почати переговори про мир між державами: здійснення Єгиптом суверенітету в межах його визнаних кордонів; виведення збройних сил Ізраїлю з Синайського п-ова; право вільного проходу ізраїльських суден через Суецьку затоку та Суецький канал і визнання Тіренської протоки і затоки Акаба як міжнародних водних шляхів; будівництво автостради між Єгиптом і Йорданією. Також було узгоджено місця тимчасової дислокації, кількість і склад збройних сил Єгипту, Ізраїлю та ООН в р-ні Синайського п-ова.

К.-Д. у. стали відправною точкою для поч. процесу мирного врегулювання на Близькому Сході й зробили можливим підписання мирного договору між Ізраїлем

і Єгиптом у березні 1979 р. Водночас вони призвели до різкого погіршення відносин між Єгиптом та ін. араб. державами.

I. Іжнін

Кеннан (Kennan) Джордж Фрост (16 лютого 1904 р. — 17 березня 2005 р.) — амер. дипломат, історик і політолог.

Народився в Мілуокі, штат Вісконсин. Закінчив військову академію Сент-Джонс, Принстонський ун-т (1925). Вивчав рос. мову, літературу, законодавство й економіку СРСР у Берлінському ун-ті. З 1926 р. — на дипломатичній службі. Працював на дипломатичних посадах у представництвах США в Женеві, Гамбурзі, Таллінні, Ризі, Берліні, Каунасі.

У 1933 р. **К.** прибув до Москви разом з першим амер. послом у СРСР В. Буліттом. У 1935—1937 рр. — 2-й секретар посольства, 1937—1938 рр. — експерт зі справ СРСР у держдепартаменті США. У наступні роки працював в амер. посольствах і місіях у Чехословаччині й Португалії. У 1945 р. — міністр-радник посольства США у Москві, 1950—1952 рр. — співробітник Принстонського ун-ту, 1952 р. — посол США у Москві. Через ворожі антирадянські висловлювання був відкликаний з Москви на вимогу радянського уряду. У 1953 р. **К.** залишив дипломатичну службу і зайнявся викладацькою діяльністю. З 1956 р. — професор історії Принстонського ун-ту, чл. Амер. філософського співтовариства та Амер. академії соціальних і політичних наук. Наприкінці 60-х років ХХ ст. неодноразово висловлювався за більш реалістичний зовнішньополітичний курс стосовно СРСР. Автор відомої “Довгої телеграми” (1946) і статті “Джерела радянської поведінки” (1947), що відіграли важливу роль в історії “холодної війни”. Автор мемуарів “Memoirs, 1925—1950” (1967), “Memoirs, 1950—1963” (1972), “Нариси з життя” (1989), а також багатьох досліджень, зокрема: “Американська дипломатія 1900—1950” (1951), “Реалії

американської зовнішньої політики” (1954), “Радянська зовнішня політика 1917—1941” (1960), “Падіння європейського порядку Бісмарка: французько-російські відносини, 1875—1890” (1979), “Ядерна ілюзія: радянсько-американські відносини у вік атому” (1982), “Наприкінці століття: роздуми 1982—1995” (1996) та ін.

C. Пик

Кеннеді (Kennedy) Джон Фітцджеральд (29 травня 1917 р. — 22 листопада 1963 р.) — 35-й президент США (1961—1963).

Вихідець з відомої та впливової у Новій Англії католицької родини ірландського походження. Отримав освіту в елітних закладах: Принстонський, Гарвардський ун-ти, Лондонська школа економіки, Стенфордська школа бізнесу. 1940 р. видав книгу “Чому Англія спала”, в якій критикував брит. “умиротворення політику”. В роки Другої світової війни 1939—1945 рр. служив у ВМС США на Тихоокеанському фронті, командував торпедним катером, нагороджений “Пурпуровим серцем” (1943). Брав участь у Сан-Франциській конференції 1945 р. як представник преси, після чого вирішив присвятити себе політиці.

У 1946 р. обраний до палати представників Конгресу США, в 1952 р. — сенатор, чл. Комітету з питань зовнішньої політики. У 1956 р. нагороджений Пулітцерівською премією з історії за книгу “Профілі мужності”. 1956 р. боровся за кандидатуру віце-президента від Демократичної партії на виборах, але не мав успіху. В 1960 р. отримав перемогу на президентських виборах і в 43 роки став наймолодшим президентом в історії США.

Відмінною рисою зовнішньої політики **К.** був акцент на країни “третього світу”. В рамках цієї політики було розроблено програми “Корпус миру”, “Продовольство заради миру”, “Союз заради прогресу”, створено Агентство з міжнародного розвитку.

Політика адміністрації **К.** щодо протистояння комунізму вилилася у *доктрину гнучкого реагування*, складовою якої була стратегія “обмеженої ядерної війни”, почалося масоване нарощування ракетно-ядерного потенціалу США. Спроба повалення режиму *Ф. Кастро* на Кубі силами кубинської опозиції (1961) зазнала фіаско. Натомість успіхом **К.** завершилося протистояння з СРСР під час *Берлінської кризи 1961 р.*, а також *Карибської кризи 1962 р.*, яка закінчилася виведенням з Куби радянських ракет. Серйозним досягненням його адміністрації став і *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в космічному просторі, в атмосфері і під водою 1963 р.*, підписаний США, СРСР і Великою Британією 25 липня.

22 листопада 1963 р. під час візиту до Далласу, штат Техас, **К.** було вбито.

С. Пик

Керзон (Curzon) Джордж Натаніел (11 січня 1859 р. — 20 березня 1925 р.) — маркіз, брит. державний діяч і дипломат, віце-король Індії, міністр закордонних справ.

Народився у 1859 р. у Кедлстон-Холлі, графство Дербішир. Після закінчення Оксфордського ун-ту в 1886 р. став чл. парламенту від Консервативної партії. В 1891—1892 рр. — заступник міністра у справах Індії, 1895—1898 рр. — заступник міністра закордонних справ. Як експерт з азійських справ написав кілька досліджень зі сх. політики, зокрема “Персія” (1892).

У 1898—1905 рр. **К.** — віце-король Індії. Отримав баронський титул. Здійснив декілька реформ у галузі оподаткування, проводив рішучу політику щодо збереження індійських пам’яток давнини. Завдяки його зусиллям був відреставрований Тадж-Махал.

Після повернення з Індії **К.** посів місце в палаті лордів, у 1915 р. — чл. коаліційного кабінету Г. Асквіта, 1916—1919 рр. — міністр у військовому кабінеті Д. Ллойд

Джорджа, 1919—1924 рр. — міністр закордонних справ.

Один з організаторів *інтервенції* проти Радянської Росії. Під час радянсько-польськ. війни 1920 р. **К.** направив радянському уряду ноту з вимогою припинити наступ Червоної армії на лінії, рекомендованій ВР *Антанти* в грудні 1919 р. як сх. кордон Польщі (“*Керзона лінія*”). Брав активну участь у розробці Лозанського договору (1923) (див. *Лозанська конференція 1922—1923 рр.*). Намагався підтримувати дружні відносини між Францією, Німеччиною та Великою Британією. Завдяки його зусиллям був заснований Дауесівський комітет з репарацій.

У 1921 р. **К.** отримав титул маркіза. Помер у Лондоні 20 березня 1925 р.

С. Пик

“**Керзона лінія**” — умовна назва лінії сх. кордону Польськ. держави внаслідок підписання *Версальського мирного договору 1919 р.* державами *Антанти*. Визначена і закріплена у Декларації ВР Антанти про Тимчасові сх. кордони Польщі 8 грудня 1919 р. на мирній конференції у Парижі. Лінію кордону розробила комісія експертів за принципом: національна держава — на національній території. Проходила через Гродно — Ялівку — Немирів — Брест-Литовськ — Дорогуськ — Устилуг, на схід від Перемишля до Карпат. Ця лінія в основному відповідала етнічному розселенню українців, але залишала під контролем Польщі частину укр. етнічних земель (Надсяння, Підляшшя, Холмщину й Лемківщину).

Під час Радянсько-польськ. війни міністр закордонних справ Великої Британії *Дж. Керзон* направив 12 липня 1920 р. до Москви телеграму з пропозицією припинити наступ Червоної армії на цій лінії (звідси назва — “**К. л.**”).

Поразка Радянської Росії у війні з Польщею (1920) дала змогу останній відсунути

за Ризьким мирним договором 1921 р. кордон на схід від “К. л.”, захопивши західноукр. землі. Після закінчення Другої світової війни 1939—1945 рр., згідно з рішенням Кримської (Ялтинської) конференції 1945 р., було встановлено новий кордон між СРСР та Польщею, який в основному збігається з “К. л.”. Після розпаду СРСР він залишився державним кордоном між Польщею та Україною і між Польщею та Білоруссю.

Я. Малик

Київської Русі договори з Візантією — найдавніші міжнародно-правові документи. Нині у науковому обігу перебувають тексти чотирьох договорів X ст. (907, 911, 944 та 971 рр.), які дійшли до нас у складі “Повісті минулих літ”, тобто у вигляді копій, зроблених літописцем з грец. текстів. Це спричинило суперечки щодо їх походження та достовірності. Щодо змісту договорів, то значне місце в них посідало юрид. закріплення воєнних угод обох держав (щодо миру, викупу, обміну полоненими), встановлення державних правових відносин. Вони містили також низку цивільно-правових норм щодо статусу і майна підданих обох сторін, зокрема встановлювалися правила успадкування як за звичаєвим правом, так і за заповітом, взаємні обов’язки русів і греків щодо надання допомоги потерпілим, гарантувалося отримання майна нащадками померлого іноземця, які мешкали на його батьківщині, та заборона привласнювати це майно місцевої влади (договір 911 р.). Статті договору 944 р. встановлювали відповідальність грец. сторони за приховування втікача-челядника з греків і вкраденого ним майна господаря, правові норми щодо корабельних аварій. Статті договору 911 р. встановлювали норми стосовно доведення факту злочину, покарання за удар мечем або застосування ін. зброї, вбивства злодія на місці злочину та заборони такого вбивства після того, як злодій опинився у руках потерпілого, недо-

пущення самоуправства. Деякі з цих правових норм увійшли до короткої та розширеної редакції “Руської правди”, що засвідчує їх давньоруське походження.

У договорах є чимало ін. посилянь як на руські, так і на грец. звичай. Однак договір 944 р. згадує не лише про звичай, а й про устав, який діяв у X ст. та попередніх століттях.

Я. Малик

Київський протокол — протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (1992), прийнятий на конференції в Кіото 11 грудня 1997 р. на виконання Статті 2 Конвенції — досягнути стабілізації концентрації парникових газів на рівні, що не допускав би шкідливого антропогенного впливу на кліматичну систему. **К. п.** передбачає, що за період 2008—2012 рр. буде досягнуто скорочення викидів в атмосферу 6 видів антропогенних парникових газів на 5,2 %, порівняно з 1990 р. Для промислово розвинутих держав встановлюються конкретні обов’язкові об’єми скорочення викидів парникових газів у відсотковому відношенні до рівня 1990 р. Так, країни ЄС у середньому повинні досягнути скорочення викидів на 8 %, Японія і Канада — 6 %, країни Сх. Європи — 8 %. Україна, Росія і Нова Зеландія можуть зберегти викиди на рівні 1990 р., а Австралія та Ісландія — навіть збільшити на 8 % і 10 % відповідно. Країни, що розвиваються, зобов’язань зі скорочення викидів на себе не брали, хоча деякі з них (напр., Індія, Китай) мають розвинутий промисловий сектор.

Сторони зобов’язались розробляти та проводити таку політику, яка б дозволяла підвищити ефективність використання енергії; здійснювати охорону накопичувачів і поглиначів парникових газів; сприяти проведенню та впровадженню наукових розробок у напрямі нових і відновлюваних джерел енергії, технологій поглинання діоксиду вуглецю та ін. парникових газів,

інноваційних екологічно безпечних технологій; здійснювати заходи зі скорочення викидів парникових газів на транспорті; проводити раціональну сільськогосподарську політику з метою реалізації цілей цього протоколу.

Для пом'якшення можливих негативних економічних наслідків у **К. п.** передбачені т. зв. механізми гнучкості: спільне виконання зобов'язань (викиди декількох держав рахуються сумарно); механізм чистого розвитку (реалізація інвестиційних проєктів зі зменшення викидів парникових газів у ін. країнах і збільшення за цей рахунок своєї квоти на викиди); механізм спільного здійснення проєктів (можливість продавати та купувати частини квот ін. держав).

Для набуття чинності **К. п.** повинні були ратифікувати привнаймні 55 держав, на частку яких припадає не менше 55 % викидів парникових газів станом на 1990 р. Протокол набув чинності 16 лютого 2005 р., після того як його ратифікувала Росія, яка відповідальна за 17 % викидів. Серед розвинутих країн від ратифікації **К. п.** відмовились США й Австралія. Україна брала активну участь у роботі над **К. п.** і ратифікувала його 4 лютого 2004 р. Україна може запропонувати на продаж квоту в приблизно 150 млн тонн викидів вуглекислого газу і є другим потенційним продавцем після Росії (близько 300 млн тонн).

І. Іжнін

Кіпрська проблема — Кіпр здобув незалежність від Великої Британії у 1960 р. Згідно з Цюрихсько-Лондонськими угодами 1959 р., Велика Британія, Греція та Туреччина стали гарантами незалежності, територіальної цілісності та безпеки Кіпру. Греція та Туреччина отримали право утримання на о-ві своїх військових контингентів.

У липні 1974 р. греки-кіпріоти за підтримки правлячого в Афінах режиму “чорних полковників” спробували здійснити державний переворот з метою приєднання

Кіпру до Греції. У відповідь Туреччина ввела на о. свої війська й окупувала 37 % території.

Переговори міністрів закордонних справ Туреччини, Греції та США у Женеві не дали позитивного результату, й о. було поділено на дві частини демаркаційною лінією, яку взяли під контроль війська *ООН*.

У лютому 1975 р. тур. община проголосила захоплену тур. військами частину о. т. зв. федеральною тур. державою, а у 1983 р. — незалежною Тур. Республікою Півн. Кіпру. Це державне утворення було визнане лише Туреччиною. *РБ ООН* резолюціями 541 і 550 засудила одностороннє рішення тур. громади о., оголосивши її незаконною.

Нового виміру **К. п.** набула після подачі заявок на вступ у *ЄС* Туреччиною і Республікою Кіпр. *ЄС* висунув умову об'єднання Кіпру. У 2001 р. лідери грец. та тур. общин висловили готовність до врегулювання конфлікту.

У січні 2002 р. в Нікосії відбулись переговори лідерів двох общин Кіпру. Під час зустрічі вималювались три ключові проблеми: державний устрій острова (греки-кіпріоти виступають за унітарну республіку, а влада Півн. Кіпру бачить об'єднаний Кіпр федерацією з широкою автономією обох її суб'єктів); питання біженців (у 1974—1975 рр. 200 тис. греків були змушені втекти на південь); міграція на о. переселенців з Туреччини, яку вимагає зупинити влада грец. частини Кіпру.

У 2002 р. *ООН* висунула план урегулювання **К. п.** Згідно з планом, на Кіпрі створюється єдина держава — конфедерація, яка складається з двох. У лютому 2004 р. сторони формально прийняли план *ООН*. Проте на *референдумі* 24 квітня 2004 р. населення грец. частини острова відкинуло модифікований план урегулювання, в той час як турки-кіпріоти його підтримали. 1 травня 2004 р. Республіка Кіпр приєдналась до *ЄС* без тур. частини о.

ООН продовжує здійснювати “місію добрих послуг” у врегулюванні **К. п.**, однак реального просування щодо її вирішення на сьогодні немає.

І. Іжнін

Кіссінджер (Kissinger) Ганс (Генрі) Альфред (27 травня 1923 р.) — державний секретар США (1973—1977).

Емігрував з Німеччини до США (1938). У роки Другої світової війни 1939—1945 рр. служив в амер. армії. Вивчав міжнародне право у Гарвардському ун-ті, був професором цього ун-ту (1954—1971), директором Ін-ту міжнародних відносин (1957—1960). У 1965—1969 рр. — консультант держдепартаменту. З 1968 р. — радник президента Р. Ніксона з питань національної безпеки. Займався пошуком шляхів нормалізації стосунків з СРСР, КНР і ДРВ. Створив свою концепцію політики “розрядки”, яка ґрунтувалася на поділі сфери впливів обох наддержав — США і СРСР. За миротворчу діяльність з припинення воєнних дій у В’єтнамі (див. *В’єтнамська війна 1964—1973 рр.*) отримав Нобелівську премію миру 1973 р. З вересня 1973 р. призначений держсекретарем США в адміністрації Р. Ніксона, а після його відставки — Дж. Форда. Маючи величезний вплив на формування зовнішньої політики США, продовжував курс на роззброєння і “розрядку” міжнародної напруженості. Підготував підписання Договору про обмеження підземних ядерних випробувань 3 липня 1974 р. Після відставки відійшов від політичної діяльності, викладав у Джорджтаунському ун-ті. У 1990-х роках **К.** разом з Дж. Соросом, З. Бжезінським, Ф. Карлуччі входив до складу Амер.-укр. консультативного комітету, який сприяв розвитку двосторонніх відносин і прискоренню економічних перетворень в Україні. Автор праць з історії та проблем міжнародних відносин.

Я. Малик

Клаас (Claes) Віллі (24 листопада 1938 р.) — 8-й Генеральний секретар НАТО (1994—1995).

За освітою — музикант і політолог. Закінчив ф-т політології та дипломатії Брюссельського вільного ун-ту. З 1964 р. працював в органах місцевого самоврядування. З 1968 р. — чл. парламенту від Соціалістичної партії Бельгії. У 1972 р. — міністр освіти, наймолодший чл. уряду. У 1973—1974, 1977—1981 та 1988—1992 рр. — міністр економіки; 1992—1994 рр. — міністр закордонних справ. П’ять разів був віцепрем’єром. Відомий умінням вести складні переговори й досягати компромісів.

У 1994 р. — Генеральний секретар НАТО. Досяг узгодження позицій зах. держав щодо Боснії та Герцеговини. Багато уваги надавав програмі “Партнерство заради миру”. Закінчив свою політичну кар’єру у жовтні 1995 р. через корупційний скандал у Бельгії, пов’язаний з його перебуванням на посаді міністра економіки. У 1998—2003 рр. був позбавлений права обіймати публічні посади в судовому порядку.

Х. Чушак

Класи дипломатичних представництв — категорії дипломатичних представництв, що визначаються за взаємною згодою між акредитуючою державою та державою перебування й очолюються дипломатичними представниками відповідного дипломатичного класу. Згідно з дипломатичною практикою виділяють два **К. д. п.**: *посольства* (представництва Ватикану — нунціатури) і *місії* (від Ватикану — інтернунціатури). Посольство є представництвом найвищого класу, яке очолює *посол*. Дипломатичну місію очолює, як правило, *посланник*. *Повірений у справах* може очолювати як посольство, так і місію, відповідно до домовленостей між державами, хоча переважно дипломатичний представник такого класу здійснює керівництво місією. Посольства і місії мають

однаковий правовий статус, користуються однаковими *дипломатичними привілеями та імунітетами* і відмінність між ними має лише протокольно-церемоніальний характер. Те саме стосується і посадових осіб, що їх очолюють. Перш ніж обмінятися дипломатичними представництвами, держави визначають на основі взаємної згоди їх клас. Сучасна практика засвідчує, що країни надають перевагу відкриттю посольств. Так, усі дипломатичні представництва України за кордоном — посольства.

Н. Балицька

Клаузула ребус сік стантібус (лат. *clausula rebus sic stantibus* — за такого стану справ) — юрид. формула, що відображає міжнародний звичай, відповідно до якого докорінна зміна обставин, порівняно з тими, які існували на момент укладення *міжнародного договору*, може бути підставою для припинення дії цього договору або виходу з нього.

К. р. с. с. як правовий принцип існувала віддавна (напр., пруський король *Фрідріх II* ще в 1741 р. використав її для *окупації* Вроцлава), однак утвердилася вона шойно в XIX ст. на протигагу давнішому принципу “незмінності договорів”.

Канцлер Німеччини *О. Бісмарк* взагалі заявляв, що **К. р. с. с.** повинна включатися до кожного договору. У XX ст. **К. р. с. с.** було відображено у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.* (Стаття 62 “Докорінна зміна обставин”). Під час роботи над проектом конвенції **К. р. с. с.** про докорінну зміну обставин викликала одну з найгостріших суперечок між репрезентантами різних міжнародно-правових шкіл та напрямів (головними її противниками були представники англ. школи міжнародного права). Посилання на **К. р. с. с.** застосовується у таких випадках, коли для цього існують беззаперечні та винятково важливі підстави, і це не повинно порушувати стабільність міжнародних зобов’язань.

Водночас деякі вчені вбачають у **К. р. с. с.** реалізацію певного динамічного принципу, який дає можливість пристосовувати право до нових умов життя.

На **К. р. с. с.** можна посылатися лише тоді, коли початкові обставини лежать в основі згоди сторін щодо обов’язковості для них договору та їх зміни не можна було передбачити або коли наслідки зміни обставин докорінно змінюють сферу дії зобов’язань, які все ще потрібно виконувати згідно з договором. На докорінну зміну обставин не можна посылатися як на підставу для припинення дії міжнародного договору чи виходу з нього, якщо договір встановлює кордон держави або якщо докорінна зміна спричинена порушенням договору його учасником, який посилається на **К. р. с. с.**

О. Заяць

Клемансо (Clemenceau) Жорж (28 вересня 1841 р. — 24 листопада 1929 р.) — франц. політик і державний діяч.

Здобув медичну освіту. Політичною діяльністю займався з 1870 р. як мер Монмартрського округу (з 1875 р. — голова міської ради Парижа). У 1876—1893 рр. — депутат Національних Зборів, прихильник підготовки реваншистської війни проти Німеччини. Став одним із засновників Республіканської партії радикалів (1901). Чл. сенату (1902—1920). За безкомпромисні та викривальні виступи в парламенті отримав прізвисько “Тигр”. Уперше ставши прем’єр-міністром (1906—1909), провів невиважену політику щодо церкви і робітничого руху. Заснував газету “*L’Homme Libre*”, на сторінках якої під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* виступав за боротьбу проти Німеччини до її повного розгрому. У листопаді 1917 р. знову очолив франц. уряд (одночасно міністр військових справ), головним завданням якого вважав здобуття перемоги. Як голова *Паризької мирної конференції 1919 р.* і франц. делегації намагався зміцнити позиції Франції в Єв-

ропі шляхом роззброєння і розчленування Німеччини. Негативно ставився до створення незалежної Укр. держави, не заперечував проти включення укр. земель до складу території ін. країн. **К.** був одним із авторів *Версальського мирного договору 1919 р.* У 20-х роках ХХ ст. відійшов від політичного життя.

Я. Малик

Клінтон (Clinton) Уїльям (Білл) Джефферсон Блайт IV (19 серпня 1946 р.) — 42-й президент США (1993—2001).

Уродженець Арканзасу, де пройшли його дитячі та юнацькі роки. 1964—1968 рр. навчався у Джорджтаунському ун-ті, з 1968 р. — в Оксфорді, 1970—1973 рр. вивчав право в Єльському ун-ті.

Політикою почав займатися у рідному штаті. У 1974 р. зазнав невдачі на виборах до Конгресу. В 1976 р. обраний генеральним прокурором Арканзасу, в 1978 р. — губернатором штату; 1980 р. не був переобраний на другий термін, проте у 1982 р. повернувся на посаду губернатора і посідав її до 1992 р. Особливу увагу приділяв реформам у сфері освіти, що сприяло зростанню його популярності. У 1991 р. Національною радою губернаторів визнаний найуспішнішим губернатором у США. 1992 р. обраний президентом США.

За адміністрації **К.** внутрішнє положення в країні характеризувалося стабільністю, економічним зростанням, найнижчим рівнем інфляції за останні 30 років, найнижчим рівнем безробіття. Основними напрямками зовнішньополітичного курсу **К.** були забезпечення глобального лідерства США в економічній та військовій сферах, задіяність у стабілізації *міжнародних відносин*, селективне втручання у вирішення регіональних конфліктів, збереження військової присутності за кордоном для стримування потенційних агресорів.

У 1995 р. **К.** направив амер. збройні сили в Європу для врегулювання босній-

ської кризи, брав активну участь у розробці мирних домовленостей між ворогуючими сторонами (план Венса — Оуена, *Дейтонські угоди*). 3 грудня 1995 р. підписав у Мадриді нову Атлантичну хартію з головою *СК Ж.* Сантером і головою *Європейської ради* Ф. Гонсалесом, яка засвідчила прагнення США та Європи до співпраці у сфері політики безпеки, а також в економічній, культурній і наукових сферах, і містила план дій щодо поглиблення трансатлантичного партнерства. У 1997 р. здійснив візит до Лондона, який став підтвердженням “особливого” характеру англо-амер. відносин (див. *“Особливі відносини” США і Великої Британії*). У 1998 р. санкціонував бомбардування Іраку, спричинені недотриманням Багдадом санкцій, введених після війни у Перській затоці. У 1999 р. санкціонував широкомасштабні військові акції США за участю ін. країн *НАТО* проти Югославії для врегулювання конфлікту в Косово.

С. Пук

Кодифікація міжнародного права — (лат. *codificatio*, від *codex* — стовбур, пень, навощена дощечка для письма, книга і *facere* — робити) — спосіб узгодження законодавства, забезпечення його систематизації; форма систематизації, у процесі якої до проекту створюваного акта включають чинні норми та нові норми, які вносять зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин. Ідею **К. м. п.** висунув І. Бентам, а згодом її було підтримано як на законодавчому рівні (вперше у Франції), так і в наукових колах. Термін “кодифікація” у міжнародному праві застосовують у двох аспектах: 1) щодо законодавчих актів держав, які містять низку норм щодо регулювання *міжнародних відносин*; 2) щодо спільної діяльності держав на міжнародній арені, наслідком якої є формування спільних правових норм стосовно регулювання міждержавних відносин у певній сфері, напр., *міжнародних договорів, дипломатичних привілеїв та імунітетів* тощо.

Мета кодифікації — подолання суперечностей та неузгодженостей у правовому регулюванні суспільних відносин, усунення множинності правових актів, усунення прогалів та колізій у регулюванні суспільних відносин. Унаслідок цього вдосконалюється як структура, так і понятійний апарат та логіка правових актів, що у міжнародно-правовому контексті пов'язане зі систематизацією й удосконаленням норм міжнародного права, яке здійснюється встановленням і точним формулюванням змісту чинних норм, ревізії застарілих положень та розробки нових норм. Це відбувається з урахуванням потреб розвитку міжнародних відносин та їхнім одночасним закріпленням у міжнародному акті, що покликаний регулювати певну сферу міжнародних відносин для підтримання і забезпечення миру та співробітництва між державами. Кодифікація як процес має такі етапи, як виявлення недоліків і розбіжностей у правовому регулюванні тієї чи ін. галузі; їх усунення та зведення опрацьованого матеріалу в єдине ціле. Її етапи є ідентичними як для кодифікації у міжнародному праві, так і у внутрішньому праві держав. Окрім традиційних проблем, пов'язаних із процесом кодифікації, труднощі у процесі **К. м. п.** пов'язані з лінгвістичним забезпеченням кодифікації, особливо через термінологічні відмінності, а також проблеми узгодження позицій значної кількості суб'єктів міжнародного права. У системі **ООН** питання **К. м. п.** належать до компетенції Комісії ООН з міжнародного права, під егідою якої досягнуто значних успіхів у кодифікації права міжнародних договорів, дипломатичного і консульського права, міжнародного гуманітарного права, міжнародного морського права тощо.

О. Головка-Гавришева

Комп'єнське перемир'я 1918 р. — перемир'я, укладене 11 листопада 1918 р. у Комп'єнському лісі поблизу залізничної

станції Ретонд (Франція) між Німеччиною та її суперниками у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.* — Англією, Францією, США та ін. союзними державами. Умови **К. п.** засвідчили неспроможність Німеччини до продовження воєнних дій і означали її поразку у війні.

Підписанню **К. п.** передували певні політичні зміни у самій Німеччині. Наприкінці вересня 1918 р. її військове керівництво дійшло висновку, що країна вже не в змозі вести війну. 29 вересня кайзер *Вільгельм II* видав маніфест про створення в Німеччині уряду, відповідального перед парламентом, а 5 жовтня новий кабінет принца Макса Баденського, сформований за участю соціал-демократів, звернувся до президента США *В. Вільсона* з проханням про *посередництво* у припиненні бойових дій та укладенні *перемир'я* на основі амер. програми миру (відомої як “*Чотирнадцять пунктів*” *В. Вільсона*).

Прагнучи остаточно закріпити свій воєнний успіх, союзники не поспішали з офіційною відповіддю на нім. звернення. Обговорення умов перемир'я на міжсоюзницькій конференції у Парижі виявило гострі розбіжності у поглядах на засади майбутнього миру, що існували між Англією та Францією, а також між США та їхніми європейськими партнерами у війні. *Антанта* дала згоду на переговори про перемир'я тільки 5 листопада, коли у Німеччині вже починала розгортатися революція.

Умови перемир'я були продиктовані нім. делегації 7 листопада 1918 р. у штабному вагоні франц. головнокомандувача маршала Фоша. Антанта вимагала від Німеччини негайного припинення бойових дій, виведення протягом 15 днів нім. військ з окупованих р-нів Франції, звільнення ними території Бельгії, Люксембургу, Австро-Угорщини, Туреччини, Румунії, а також виведення військ з Нім., Сх. Африки, лівого берега Рейну, Ельзасу і Лотарингії. Німеччина мала відмовитися від Бухарестського та

Брест-Литовських мирних договорів 1918 р. Крім того, союзники вимагали евакуації німцями всіх портів Чорного моря, вільного доступу флотів Антанти у Балтійське море, видачі всіх нім. підводних човнів, роззброєння та *інтернування* нім. надводних кораблів, звільнення своїх *військовополонених*. Німці також мали видати союзникам свої літаки, гармати, кулемети, 5 тис. вантажівок, 5 тис. паровозів та ін. При цьому передбачалося, що нім. окупаційні війська залишаться на зайнятих ними територіях колишньої Рос. імперії (відтак і в Україні), доки Антанта не дасть дозволу на їх виведення.

Нім. делегація отримала на роздуми 72 год. На робочих зустрічах з представниками союзників німцям не вдалося домогтися для себе суттєвих поступок, крім незначного зменшення кількості озброєння, яке мало бути передане Антанті. Тим часом революція остаточно зруйнувала нім. військову машину. 9 листопада зрікся влади і втік до Голландії Вільгельм II. Вранці 11 листопада угоду про перемир'я, що містила всі названі союзниками основні умови, було підписано. Перша світова війна 1914—1918 рр. закінчилася перемогою країн Антанти. К. п. означало також практичну ліквідацію нім. збройних сил і зумовило безправне становище Німеччини на *Паризькій мирній конференції 1919 р.*

Відмова Німеччини від Брест-Литовських мирних договорів 1918 р. передбачала розірвання відносин з укр. урядом гетьмана П. Скоропадського. Всупереч вимозі Антанти нім. війська залишили територію України, що зумовило швидке падіння гетьманського режиму.

В. Кушнір

Комп'єнське перемир'я 1940 р. — перемир'я, укладене між нацистською Німеччиною та Францією 22 червня 1940 р. у Комп'єнському лісі біля залізничної станції Ретонд (Франція). **К. п.** підбило підсумки короткої воєнної кампанії, що по-

чалася 10 травня 1940 р. з вторгнення нім. військ у Бельгію, Нідерланди, Люксембург, а незабаром і на територію Франції. Під час війни франц. армія та брит. експедиційний корпус були швидко розбиті. Вже 14 червня нім. війська зайняли Париж, а 17 червня новий кабінет 83-річного маршала Ф. Петена звернувся до Іспанії з проханням про *посередництво* у припиненні бойових дій і закликав народ та збройні сили “припинити боротьбу”.

Угоду про *перемир'я* було підписано 22 червня 1940 р. на тому самому місці, де франц. головнокомандувач маршал Фош у 1918 р. диктував умови припинення вогню делегації переможеної Німеччини. Символом нім. реваншу і приниження Франції мав стати штабний вагон Фоша, привезений до Комп'єнського лісу за наказом *А. Гітлера* спеціально для проведення церемонії підписання.

Згідно з умовами **К. п.** Німеччина окупувала Півн. і Центр. Францію, а також її Атлантичне узбережжя — всього близько $\frac{2}{3}$ території країни, де до війни мешкало $\frac{2}{3}$ її населення, містилася основна частина промислового потенціалу. В окупованій зоні вся влада переходила до рук нім. командування. Франц. війська мали бути роззброєні та демобілізовані, а *військовополонені* залишалися у Німеччині до підписання *мирного договору*. Утримання франц. окупаційних військ покладалося на франц. сторону. Франц. військово-морський флот мав бути зосереджений у франц. портах і роззброєний під контролем Німеччини та Італії. Під управлінням франц. уряду, що з липня 1940 р. діяв у м. Віші, залишалася тільки неокупована територія Півд. Франції. При цьому він дістав право мати збройні сили, необхідні лише для “підтримання внутрішнього порядку”.

Перемир'я офіційно набуло чинності 25 червня 1940 р., наступного дня після підписання Францією угоди про перемир'я з союзником Німеччини — фаш. Італією.

Після захоплення англійцями 3 липня 1940 р. франц. кораблів, що перебували у той момент в англ. портах, і атаки на франц. ескадру в Алжирі (у Мерс-ель-Кебірі) уряд Ф. Петена розірвав *дипломатичні відносини* з Великою Британією. Водночас США і далі підтримували з ним офіційні контакти.

Відмова А. Гітлера від цілковитої ліквідації франц. державності була зумовлена, перш за все, побоюванням, що така спроба могла б позбавити будь-якої підтримки прихильників "порозуміння" з Німеччиною та підштовхнути франц. уряд до продовження війни, спираючись на ресурси колоній. Серйозним воєнним чинником залишався франц. флот, який мало постраждав під час бойових дій. І все ж таки **К. п.** зафіксувало поразку Франції, фактичну втрату нею державної незалежності. Режим Віші цілком залежав від Берліна.

В. Кушнір

Комюніке (франц. *communiqué*) — це офіційне повідомлення про результати *переговорів*, яке може бути коротким — у вигляді повідомлення або більш широким з вклядненням змісту переговорів чи досягнутих угод та їх публікацією. **К.** відрізняється від усіх ін. дипломатичних документів, перш за все, тим, що це документ двосторонніх або багатосторонніх переговорів і він також в обов'язковому порядку узгоджується сторонами та за суттю належить до міжнародно-правових документів.

О. Сагайдак

Конвенції міжнародні (від лат. *conventio* — домовленість, угода) — одне із найбільш поширених найменувань міжнародних багатосторонніх договорів; у широкому розумінні — міжнародні багатосторонні угоди, котрі встановлюють і регламентують основні права та обов'язки сторін, що їх ратифікували; у вузькому контексті — міжнародні домовленості багатостороннього характеру

між державами або між державами та *міжнародними організаціями*, що укладаються зі спеціальних питань певної конкретної галузі (економічної, юрид., гуманітарної тощо). Основними міжнародно-правовими документами, що регулюють відносини стосовно укладання і застосування **К. м.**, є: *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.*, *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.*, *Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.* **К. м.** можна класифікувати за об'єктом регулювання (економічні, гуманітарні, науково-технічні тощо), за характером регулювання (універсальні та регіональні), за способом приєднання (відкриті, напіввідкриті, закриті). Учасниками **К. м.** можуть бути зацікавлені держави або міжнародні урядові організації. Процедура укладання **К. м.** становлять такі стадії: 1) підготовка і вироблення тексту угоди; 2) прийняття тексту та встановлення його автентичності (див. *Автентичний текст*); 3) вираження згоди сторін на обов'язковість **К. м.** Тексти **К. м.** зазвичай розробляють на багатосторонніх *переговорах* (міжнародних конференціях, у рамках роботи міжнародних організацій) і, відповідно до Статті 9 Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами 1969 р., приймають або за згодою всіх учасників (за принципом консенсусу), або голосуванням "за" кваліфікованою більшістю (дві третини голосів учасників, присутніх на голосуванні). Після прийняття тексту конвенції може (хоча й необов'язково) відбутися процедура встановлення її автентичності, що передбачає проведення процедури *парафування* (рідко) або включення тексту договору в *заклучний акт* міжнародної конференції, на якій він був прийнятий, чи включення тексту договору в резолюцію міжнародної організації. Згоду сторін на обов'язковість для них конвенції може бути

виражено підписанням договору, обміном документами (ратифікаційними грамотами, *нотами дипломатичними, деклараціями*), затвердженням (ратифікацією), приєднанням до неї або будь-яким ін. попередньо узгодженим способом. Підписання конвенції представниками сторін відбувається зазвичай в алфавітному порядку відповідно до переліку офіційних назв країн — учасниць договору, котрий вказується відразу після тексту конвенції. Хоча іноді зберігається принцип *альтернату* — у своєму примірнику уповноважений представник держави проставляє свій підпис першим. Після ратифікації сторонами, а також обміну ратифікаційними грамотами **К. м.**, укладені державами — членами *ООН*, передають для реєстрації та опублікування до Секретаріату ООН. Ця інституція вповноважена виконувати функції *депозитарію К. м.*, окрім випадків, коли сторони постановили інакше. Структурно **К. м.** складаються із преамбули (де вказано основні цілі учасників конвенції, принципи регулювання їх діяльності у конкретній галузі); основної частини — центр. положень (містить предмет, об'єкт договору, права й обов'язки сторін за договором, умови та засоби виконання договірних зобов'язань); заключних положень (регламентують умови вступу договору в силу, термін його дії, порядок припинення дії, порядок продовження терміну дії тощо). Іноді **К. м.** можуть супроводжуватися додатками, в яких містяться норми, що пояснюють основний текст, правила процедури вирішення спорів, схеми, карти тощо.

Н. Балицька

Конвертованість валюти — законодавчо закріплена здатність валюти вільно обмінюватися на ін. та використовуватися у міжнародних розрахунках. Залежно від відсутності чи наявності різних обмежень валютних операцій вирізняють різні види **К. в.** — повну конвертованість, часткову конвертованість та неконвертованість. Ва-

люта, яка без обмежень обмінюється на ін. валюти, має назву *вільно конвертованої* або просто конвертованої. У сучасній світовій економіці більшість країн використовують часткову конвертованість власної валюти, при якій існують часткові обмеження валютних операцій з певною грошовою одиницею.

Б. Ланчук

Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи — дорадчий орган, який діє у рамках організації *РЄ*. Головним завданням Конгресу є обговорення проблем місцевого самоврядування та регіонів Європи, підготовка пропозицій щодо розвитку місцевої демократії для РЄ та національних урядів, сприяння політичному діалогу між національними урядами і місцевою та регіональною владою, допомога новим демократичним країнам Сх. Європи впроваджувати європейські засади місцевого самоврядування. Його завданням є здійснення моніторингу процесів розвитку місцевої демократії, заохочення регіональної та транскордонної співпраці, створення *еврорегіонів*.

Конгрес складається з двох палат — палати місцевих влад і палати регіонів, до яких належать 306 депутатів і 306 їхніх заступників, що представляють понад 200 тис. європейських муніципалітетів та регіонів. Палати по черзі обирають на дворічний термін голову Конгресу. Пленарні засідання Конгресу відбуваються раз на рік у Стразбурзі. Між ними його роботою керує Постійний комітет, що збирається у державах — членах Конгресу. В рамках Конгресу діє 4 спеціальних комітети — інституційний; з питань культури та освіти, ЗМІ, у справах молоді і зв'язків з громадськістю; з питань стабільного розвитку, охорони навколишнього середовища, міського та регіонального планування; з питань соціальної згуртованості. У діяльності Конгресу нині беруть участь 46 країн, у т. ч. Україна (з листопада 1995 р.).

Поч. історії Конгресу став 1957 р., коли при РС була створена перша Конференція місцевих влад Європи. З 1962 р. вона діяла як постійна інституція РС, а з 1974 р. — також як орган офіційного представництва регіонів у рамках РС. З 1982 р. діяльність Конференції регулювалася спеціальною Хартією, що надала їй самоврядні права у структурі РС. З січня 1994 р. Конференцію місцевих влад Європи реорганізовано у двопалатний Конгрес місцевих та регіональних влад Європи. У березні 2000 р. Комітет міністрів РС схвалив спеціальну статутну резолюцію і нову Хартію, що мали регулювати роботу Конгресу. З жовтня 2003 р. організація діє під назвою **К. м. та р. в. РС**.

У своїй діяльності Конгрес керується низкою документів, розроблених спільно з РС — *Європейська хартія місцевого самоврядування* (1981), *Європейська рамкова конвенція транскордонної співпраці між територіями, громадами чи властями* (1981), *Європейська хартія міст* (1992), *Європейська хартія щодо участі молоді в місцевому і регіональному житті* (1997), *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин* (1998). Засади співпраці Конгресу з Комітетом регіонів ЄС визначає угода, укладена 31 травня 2005 р.

О. Мороз

Кондомініум (лат. *condominium* — співвідношення) — доволі рідкісний та незвичний тип конфедеративного утворення, яке передбачає здійснення управління певною територією двома або кількома державами. У *міжнародних відносинах К.* встановлюється з метою усунення територіальних суперечностей або запобігання чи послаблення конфлікту між кількома державами за певну територію.

У 1906 р. внаслідок територіальних суперечностей між Великою Британією та Францією було встановлено спільне володіння (**К.**) двох держав над о-ми Нові Гебриди, які 1980 р. проголосили створення Республіки Вануату. Нині Франція та Іс-

панія здійснюють **К.** над Долиною Андорри — державою на півд. заході Європи, розташованої на прикордонній території між Францією та Іспанією. Кількасторічне спільне володіння не завадило Андоррі зберігати республіканський державний лад.

О. Кучик

Конкордат (лат. *concordatum* — угода, договір) — договір між Папою Римським як главою Католицької церкви і будь-якою державою; **К.** регулює правове становище Католицької церкви в певній державі та її стосунки з Папським Престолом. Перший в історії **К.** був укладений у 1122 р. з нім. імператором. Найбільш відомі також **К.** з *Наполеоном I* (1801), урядом *Б. Муссоліні* (1929) (див. *Латеранські угоди 1929 р.*) тощо. Фактично **К.** є формою встановлення міждержавних відносин Святого Престолу з ін. державами.

У минулому підписання **К.** з Ватиканом іноді використовували для прикриття своєї агресивної політики, видаючи себе за прибічника миролюбної держави. Отже, щоб заспокоїти нім. католиків і Ватикан, що критикували расизм нацистів, *А. Гітлер*, який уникав до пори до часу вступати у відкритий конфлікт з Церквою, постійно заявляв про свою добру волю стосовно свободи совісті та проголошував принцип невтручання держави і партії у внутрішні справи Церкви. У відповідь на це представники церковної ієрархії на конференції єпископів, що відбулася 28 березня 1933 р., закликали прихожан підтримати нову владу. Позиція Церкви повинна була стати основою для переговорів представників Святого Престолу та Берліна про укладення **К.**, що почалися в квітні 1933 р. Проте досягнута під час переговорів угода не перешкодила ліквідації Католицької народної партії Баварії і деяких ін. партій. *А. Гітлер* розцінював підписання **К.** як успіх зовнішньої політики Третього рейху, наголошуючи на самому факті згоди Ватикану вести переговори з нацистською Німеччиною, що нібито

доводило помилковість поширеної думки про ворожість нацизму до Церкви. Крім того, за його твердженням, укладання **К.** свідчило про визнання Ватиканом гітлерівського режиму. Проте доволі швидко залунали голоси протесту католицьких священників і євангельських пасторів проти безправ'я, зловживань влади, що почало класифікуватися нацистами як “неприпустиме втручання Церкви в сферу політики”. Це викликало обурення Святого Престолу, на що Папа Пій XI обнародував у листопаді 1937 р. енцикліку “З глибокою заклопотаністю”, в якій він констатував, що умови **К.** не були виконані нацистською владою, засудивши її за переслідування як католиків, так і протестантів та недотримання умов угоди.

В історії міжнародних відносин відомі також випадки укладення **К.** між державно-політичними утвореннями, які не передбачали участі Святого Престолу, одним із прикладів є: Конкордат семи, або Зібенбунд (з нім. *Siebenbund*), — союз семи швейцарських кантонів (Ааргау, Берн, Золотурн, Люцерн, Санкт-Гален, Тургау, Цюрих), заснований 17 березня 1832 р. Конкордат семи, який очолювали представники ліберальної швейцарської буржуазії, висунув програму проведення реформ, що передбачали перегляд федерального договору Швейцарського союзу (1815), створення централізованої держави, демократизацію політичного устрою. У 1832 р. швейцарський сейм розробив проект нового федерального договору, який у 1833 р. знехтувала більшість економічно відсталих кантонів, де переважали клерикали, які виступали проти централізації країни. Буржуазно-ліберальні перетворення, висунуті в Конкордаті семи, були закріплені лише в конституції 1848 р.

Г. Попаєвич

Конотопські статті 1672 р. — укр.-московський договір, укладений 17(27) червня 1672 р. у Козачій Діброві поблизу Ко-

нотопи (тепер Сумська обл.) на загальній козацькій раді. **К. с.** належать до основних нормативних актів, які визначили правовий статус України та її відносини з Росією.

Договір містить 10 статей від ім. царя, затверджені старшиною та козаками, і статті, запропоновані старшиною та затверджені царем. Зазначено, що цар приймає гетьмана І. Самойловича, всю старшину та все Військо Запорозьке, без всякого чину й віку людей та чернь у підданство на умовах, які були ухвалені, зокрема, у *Глухівських статтях 1669 р.* Старшина й козаки обіцяли служити цареві та його дітям і нащадкам. Серед запропонованих старшиною і затверджених царем без жодних змін були статті, спрямовані на обмеження влади гетьмана на користь старшини: гетьману заборонялося позбавляти старшину урядів (посад) або карати її без згоди старшинської ради. В Статті 4 старшина висловила вимогу заборонити гетьману без царського указу і старшинської ради посилати послів до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом *П. Дорошенком*. Цар зобов'язався не передавати Речі Посполитій Київ, який мав перейти до неї за попередніми рос.-польськ. домовленостями.

У **К. с.** подано вимогу царя, щоб поступитися Польщі містами й землями по р. Сож, що були захоплені за часів гетьмана Д. Многогрішного.

Я. Малик

Константинопольський мирний договір 1700 р. — укладений 3 (13) липня 1700 р. у Константинополі (Стамбулі) між Росією і Туреччиною. Закріпив результати азовських походів *Петра I* у 1695—1696 рр. Відповідно до угоди за Росією залишався Азов з прилеглими територіями та побудовані нею фортеці Таганрог, Павловська і Міус. Туреччина отримала частину подніпровських земель, зобов'язавшись зруйнувати там усі укріплення. Прикордонна смуга мала бути демілітаризованою. При

цьому сторони зобов'язувалися запобігати збройним нападам на землі одна одної. Насамперед це стосувалося укр. козаків, з якими тур. стороні дозволялося у разі їх нападу вести війну. Росія дістала право дипломатичного представництва у Константинополі та звільнялася від сплати щорічної данини кримському ханові.

Для України договір означав завершення чергового поділу її земель між Річчю Посполитою, Росією і Туреччиною. **К. м. д.** був документом, що оформив тодішні кордони України. Договір було укладено на 30 років, але фактично він діяв до листопада 1711 р., коли Османська імперія оголосила війну Росії.

Я. Малик

Константинопольський мирний договір 1712 р. — двосторонній договір між Росією і Туреччиною, укладений 5 (16) грудня 1712 р. у Константинополі (Стамбулі). Підтвердив положення Прутського мирного договору 1711 р. (див. *Прутський трактат 1711 р.*). Водночас Росія зобов'язувалася протягом місяця вивести свої війська з Польщі, не втручатися в укр. та польськ. справи. *Петро I* зрікався домагань на Правобережну Україну та Запорізьку Січ.

Я. Малик

Константинопольський мирний договір 1720 р. — договір про “вічний мир” між Рос. державою й Оттоманською Портою, укладений 5 грудня 1720 р. у Константинополі (Стамбулі). Сторони зобов'язувалися не надавати допомогу ворожим одній з них державам. Туреччина погоджувалася на введення рос. військ до Польщі у разі існування загрози територіальній цілісності Речі Посполитої. Заборонялося будівництво укріплень на території між Азовом і Черкасами, у гирлі р. Самари та між р. Орель і р. Самара, Росія отримала право мати постійного дипломатичного представника

в Константинополі. Рос. підданим було дозволено відвідувати “святі місця” в Єрусалимі без сплати тур. податків, договором підтверджувалися взаємні права рос. і тур. купців на вільну торгівлю в обох країнах. **К. м. д.** врегулював основні питання рос.-тур. відносин і створив сприятливі умови для зосередження Росії на завданнях успішного завершення Півн. війни.

Я. Малик

Консул (лат. *consulo* — радитись, допомагати) — посадова особа, яка призначена однією країною своїм постійним представником у певному р-ні (окрузі) в ін. країні для захисту економічних і юрид. інтересів своєї держави, її громадян чи юрид. осіб. У *Консульському статуті України 1994 р.* передбачені такі класи **К.**: генеральний консул, консул, віце-консул, консульський агент, які очолюють *консульську установу*. У своїй діяльності **К.** підпорядкований безпосередньо МЗС країни, яке він представляє, і діє під загальним керівництвом глави *дипломатичного представництва* в країні перебування.

У сучасній практиці, окрім штатних (професійних) **К.**, можуть бути і нештатні (почесні) **К.** з громадян країни перебування.

К. всіх класів користуються *консульськими імунітетами та привілеями*.

О. Сагайдак

Консульська екзекватура — офіційний документ, що видається МЗС країни перебування іноземному *консулові* як главі самостійної *консульської установи* у відповідь на *консульський патент*, якщо немає заперечень щодо виконання ним консульських функцій у певному *консульському окрузі*. Форма і порядок видачі **К. е.** визначаються внутрішнім законодавством приймаючої держави. За формою може бути окремим документом, який підписує або глава держави,

або міністр закордонних справ, або у вигляді довільного напису на консульському патенті. **К. е.** — це офіційне підтвердження визнання консула у цій ролі урядом країни перебування. Консул приступас до виконання своїх обов'язків після одержання згоди (екзекватури) держави перебування. Завідувачам консульських відділів посольств консульський патент і **К. е.**, як правило, не видаються, оскільки вони діють як співробітники *дипломатичного представництва*. Відповідно до пункту 2 Статті 12 *Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.*, держава перебування може відмовити у видачі екзекватури і при цьому вона не зобов'язана повідомляти акредитуючу державу про мотиви своєї відмови. Відповідно до Статті 13 *Віденської конвенції*, також передбачається, що до видачі **К. е.** глава консульської установи може бути тимчасово допущений до виконання своїх обов'язків.

М. Гладий

Консульська установа (лат. *consulo* — радитися, піклуватися) — закордонний орган зовнішніх зносин постійного характеру, що здійснює свою діяльність у межах певної території країни перебування (*консульського округу*), відповідно до домовленостей між державами. Основним міжнародно-правовим документом, яким регламентує діяльність **К. у.**, є *Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р.* **К. у.** може бути відкрита на території держави перебування лише за згодою цієї держави. Акредитуюча держава визначає місцезнаходження **К. у.**, її клас і консульський округ, однак рішення з цього приводу (як і подальші зміни) обов'язково підлягають схваленню країною перебування. На відміну від *дипломатичних представництв*, що відкриваються, як правило, у столиці держави перебування, **К. у.** функціонують у певних стратегічно важливих для акредитуючої держави великих містах (прикордонних регіонах, портових містах, місцях компакт-

ного розселення громадян чи вихідців із акредитуючої держави тощо). **К. у.** мають лише певну конкретну компетенцію, що переважно не стосується суто політичних аспектів міждержавних відносин, і діють суто в межах свого консульського округу. Основні функції **К. у.** визначено у *Віденській конвенції про консульські зносини 1963 р.*: захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави та її громадян; сприяння розвитку торговельних, економічних, культурних та наукових зв'язків між країнами; з'ясування всіма законними засобами умов і подій у торговельному, економічному, культурному і науковому житті держави перебування і повідомлення про них урядові акредитуючої держави; паспортно-візові функції; надання допомоги фізичним і юрид. особам акредитуючої держави; нотаріальні функції; охорона інтересів громадян акредитуючої держави у випадках правонаступництва; охорона інтересів неповнолітніх або недієздатних осіб, які потребують опіки чи піклування; представництво або забезпечення представництва громадян акредитуючої держави у судових органах держави перебування; нагляд та інспекція суден та літаків акредитуючої держави, а також їх екіпажу; надання допомоги суднам та літакам акредитуючої держави та їх екіпажам. В окремих випадках за домовленістю сторін на **К. у.** може бути покладено виконання дипломатичних функцій, що однак не прирівнює її у статусі із дипломатичним представництвом і не дає права претендувати на дипломатичні привілеї та імунітети. *Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р.* встановлює такі класи **К. у.**: генеральне консульство, консульство, віце-консульство, консульське агентство. **К. у.** кожної категорії очолюють відповідно генеральний консул, консул, віце-консул, консульський агент.

Визначення класу **К. у.** залежить від рівня зацікавленості держав у розвитку співпраці, обсягу місії та відбувається за взаємною згодою між акредитуючою державою

і країною перебування. Найчастіше держави обмінюються генеральними консульствами і консульствами, рідше — віце-консульствами, і поступово відходить у минуле практика обміну консульськими агентствами. Хоча генеральне консульство або консульство може відкрити на території свого консульського округу віце-консульство чи консульське агентство за погодженням із державою перебування. За *Консульським статутом України 1994 р.* поняття “**К. у.**” охоплює Консульське управління МЗС України, представництва МЗС на території України, консульські відділи дипломатичних представництв, генеральні консульства, консульства, віце-консульства і консульські агентства. Потрібно розрізнити поняття **К. у.** і консульський відділ дипломатичного представництва. **К. у.** — це окрема інституція, що діє у межах встановленого консульського округу, а консульський відділ дипломатичного представництва є структурним підрозділом *посольства* або дипломатичної місії та здійснює свої повноваження у межах усієї країни перебування за умови відсутності ін. **К. у.** на її території. Прерогативу в розподілі консульських округів має країна перебування. Приміщення **К. у.**, як і приміщення дипломатичного представництва, користується недоторканністю щодо майна, засобів зв’язку, документації, архівів, транспортних засобів **К. у.**

Н. Балицька

Консульський корпус — глави консульських установ, які знаходяться в будь-якому пункті держави перебування. У більш широкому розумінні — всі консульські посадові особи іноземних консульських установ у певному пункті, а також члени їх сімей. До **К. к.** входять нештатні (почесні) консули та співробітники консульських відділів дипломатичних представництв.

К. к. очолює старший за рангом і за часом отримання консульської *екзекватури* або попереднього визнання глава консуль-

ської установи, який виконує в основному церемоніальні функції: представляє весь **К. к.**, знайомить новоприбулих членів **К. к.** з особливостями і традиціями держави перебування, вирішує внутрішні питання в межах **К. к.**, захищає права членів **К. к.** у випадку їх порушення або недотримання в країні перебування. На відміну від дипломатичного корпусу в країні перебування може бути кілька **К. к.** (за кількістю пунктів, де є консульські установи). **К. к.** не є юрид. особою.

О. Сагайдак

Консульський округ — регіон у країні перебування, який відводиться консульській установі акредитуючої держави для виконання консульських функцій. Його розміри визначаються за взаємною домовленістю між обома державами в консульському патенті що підтверджується в консульській *екзекватурі*. **К. о.** може охоплювати кілька адміністративно-територіальних одиниць країни перебування. Стаття 1 (b) *Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.* дає таке тлумачення **К. о.** — це р-н, відведений консульській установі для виконання консульських функцій.

Якщо на території держави перебування є окремі консульські установи, то кожна з них має свій **К. о.**, тобто територію, на яку поширюється її діяльність і яка встановлюється за згодою між державами.

Критерії створення **К. о.**, а також відкриття консульських установ, різноманітні. **К. о.** консульських установ різних держав не збігаються між собою. Подальші зміни розташування **К. о.** можуть здійснюватися акредитуючою державою лише за згодою держави перебування. Акредитуюча держава, як і приймаюча держава, не може вчиняти односторонні зміни щодо **К. о.**

М. Гладий

Консульський патент — спеціальний документ, який підтверджує факт

призначення певної особи главою *консульської установи* і видається компетентними органами акредитуючої держави та надсилається до МЗС приймаючої держави. Глав консульських установ зазвичай призначає глава відомства закордонних справ за підписами міністра і керівника консульського департаменту та засвідченням гербовою печаткою МЗС, проте може бути й ін. порядок. *Консулу* при його призначенні видається спеціальний документ — **К. п.**, що засвідчує його повноваження і містить його повне ім'я та прізвище, категорію та клас, *консульський округ*, в який його скеровують, і місце розташування консульства. В Україні глав консульських установ усіх рангів призначає МЗС України. Після отримання **К. п.** і надсилання його до уряду країни перебування завершується перший етап у процесі призначення особи главою консульської установи в країні перебування.

М. Гладий

Консульський статут України 1994 р. — це внутрішньодержавний законодавчий акт, затверджений указом Президента України 2 квітня 1994 р. Складається з 9 розділів, 19 глав і 94 статей. **К. с. У.** визначає організацію і завдання *консульських установ*, закріплює функції *консулів* щодо фізичних та юрид. осіб України. Ці функції покладають на *дипломатичні представництва* і консульські установи України та їхніх посадових осіб, які зобов'язані вживати заходів для забезпечення громадянам України можливості користуватися у повному обсязі правами, наданими їм законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, та в установленому порядку захищати їхні інтереси. Завданнями консульських установ України, відповідно до **К. с. У.**, є:

— захист за кордоном прав та інтересів України, юрид. осіб і громадян України;

— сприяння розвитку дружніх відносин України з ін. державами, розширення економічних, торгових, науково-технічних, гуманітарних, культурних, спортивних зв'язків і туризму;

— сприяння вихідцям з України та їхнім спадкоємцям у підтримці контактів з Україною.

М. Гладий

Консульські відносини — двосторонні стосунки, які пов'язані з розв'язанням економічних і соціально-культурних проблем держав та її громадян на території держави перебування. Для встановлення **К. в.** повне міжнародно-правове визнання *де-юре* не є обов'язковим, достатнім є визнання *де-факто*. Правовою базою для встановлення **К. в.** та відкриття *консульських установ* є взаємна згода держав, висловлена у будь-якій прийнятній міжнародно-правовій формі (це може бути консульська угода чи конвенція, протоколи про заснування консульств, обмін нотами (див. *Нота дипломатична*), листами, телеграмами тощо). **К. в.** — це вид відносин, що є складовим елементом визнання нової держави *де-факто*. Водночас у державі, де немає *дипломатичного представництва*, консульські установи можуть здійснювати деякі з дипломатичних функцій. Розірвання *дипломатичних відносин* між державами зазвичай тягне за собою припинення діяльності дипломатичного представництва, проте **К. в.** між країнами зберігаються.

Історія **К. в.** є тривалішою і різноманітнішою, ніж історія дипломатичних відносин. Основним міжнародно-правовим документом, який регламентує **К. в.** і діяльність *консульських установ*, є *Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р.*

М. Гладий

Консульські конвенції — це угоди між двома або багатьма державами, які визначають порядок заснування консульств

і призначення консулів, сферу їхньої компетенції, а також консульські привілеї та імунітети консульських працівників. Важливу роль у консульських відносинах відіграють двосторонні К. к., у яких, крім урегулювання загальних питань, закріплюють особливості здійснення консульських відносин між конкретними державами — контрагентами. Універсальними багатосторонніми К. к. є Каракаська конвенція 1911 р. про консульські функції, Гаванська конвенція про консульських чиновників від 28 лютого 1928 р., Віденська конвенція про консульські зносини від 1963 р. та Європейська конвенція про консульські функції 1967 р. Міжнародні конвенції закріпили функції і привілеї консульських установ і працівників, визначили стандарти при встановленні та підтриманні консульських відносин. Між державами також можуть укладатися двосторонні К. к. для врегулювання питань, які не закріплені в універсальних договорах. К. к., що укладаються державами з метою врегулювання взаємних відносин з обміну консульськими установами та здійснення ними своїх функцій, особливо обумовлюють, як правило, надання, користування і позбавлення в належних випадках консульських представників імунітетів та привілеїв.

М. Гладий

Консульські привілеї та імунітети — особливі права та переваги, що надаються консульським установам та їх персоналу для ефективного здійснення ними відповідних функцій від ім. акредитуючої держави на території держави перебування. Порядком надання (припинення) і обсяг К. п. та і. визначається передусім Віденською конвенцією про консульські зносини 1963 р. (глава II, Статті 28—57) і на конкретному двосторонньому рівні — двосторонніми консульськими конвенціями. Відповідно до цієї Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р., К. п. та і. поділяють на

дві групи: привілеї та імунітети консульських установ (право на користування прапором і гербом акредитуючої держави, недоторканність консульських приміщень, засобів зв'язку і пересування, архіву та документів, звільнення приміщень від оподаткування, свобода зносин з урядом, закордонними представництвами, громадянами акредитуючої держави, свобода зносин з органами держави перебування, право на стягнення консульських зборів), а також привілеї та імунітети персоналу консульських установ. Персонал консульської установи поділяють на три категорії: консульські посадові особи, консульські службовці, обслуговуючий персонал.

Представники різних категорій користуються неоднаковим обсягом К. п. та і. Консульські посадові особи (глава консульської установи й особи, покликані виконувати консульські функції) користуються К. п. та і. лише при виконанні ними посадових обов'язків, тобто, на відміну від привілеїв та імунітетів дипломатичного персоналу, привілеї та імунітети консульських посадових осіб мають функціональний характер. Держави залишають за собою право на основі взаємної згоди розширювати обсяг К. п. та і. Консульські посадові особи та консульські службовці не підлягають юрисдикції судових або адміністративних органів держави перебування щодо дій, вчинених ними під час виконання консульських функцій. Вони, а також члени їх сімей звільняються від податків, зборів та мита (окрім зборів на приватні доходи, непрямих податків тощо). Штатним консульським посадовим особам і членам їх сімей, а також почесним консулам відомство закордонних справ країни перебування видає акредитаційні картки — консульські картки, котрі засвідчують їх приналежність до осіб, що користуються К. п. та і. Нештатні (почесні) консульські посадові особи користуються К. п. та і. лише під час виконання своїх консульських повноважень. Члени їхніх

сімей не мають **К. п. та і.** Працівники обслуговуючого персоналу консульської установи звільняються від податків, зборів та мита на заробітну плату, їх привілеї та імунітети мають також функціональний характер. Країна перебування залишає за собою право на встановлення обсягу **К. п. та і.** В Україні обсяг, а також порядок надання і припинення **К. п. та і.** регламентує Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., *Консульський статут України 1994 р.*, а також консульські конвенції двостороннього характеру.

Н. Балицька

Континентальна блокада — економічна та політична блокада Великої Британії, проголошена декретом *Наполеона I* 21 листопада 1806 р. Не маючи можливості завдати воєнної поразки Англії на континенті і не маючи флоту для висадки армії на Брит. о-вах, Наполеон I вирішив здолати свого головного ворога економічною війною. За його словами, “потуга землі повинна завоювати море”.

Декрет про **К. б.** забороняв усім союзникам і залежним від Франції державам не лише торгівлю, але й будь-які відносини з Великою Британією та її колоніями. Суднам нейтральних держав теж заборонялося заходити в брит. порти. Всі піддані англ. корони в Європі мали бути заарештовані, а брит. товари — конфісковані. Виконання вимог декрету про **К. б.** всіма залежними від Франції державами стало одним із пріоритетних напрямів її зовнішньої політики.

Прагнучи забезпечити всеохопність і щільність **К. б.**, Наполеон I домігся приєднання до неї у 1807 р. Росії, Пруссії, Іспанії, Португалії, Голландії та Данії, у 1809 р. — Австрії та Швеції. Спроби рос. уряду пом'якшити режим **К. б.** стали однією з важливіших причин походу Наполеона I у 1812 р. на Росію, який завершився поразкою. Наступна поразка франц. армії у “Битві народів” 1813 р. ознаменувала поч.

агонії наполеонівської імперії й одночасно — поступовий відхід від **К. б.** багатьох європейських держав.

Ю. Мороз

Контрабанда (італ. *contrabando*, від *contra* — проти і *bando* — урядовий указ) — незаконне переміщення через митний кордон держави товарів, валюти, цінностей та ін. предметів. Відповідно до Статті 70 Кримінального кодексу України, незаконним вважається переміщення товарів, валюти, цінностей та ін. предметів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах або групою осіб, які організувалися для заняття **К.**, а так само незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних, вибухових речовин, зброї та боєприпасів. Це може бути свідоме неповідомлення митному контролю відомостей про предмети, які підлягають обов'язковому пред'явленню. Під товарами варто розуміти різне рухоме майно, під цінностями — гроші та цінні папери, дорогоцінне каміння та дорогоцінні метали у будь-якому вигляді, твори мистецтва.

К. вважається завершеним злочином з моменту фактичного незаконного переміщення предметів через кордон за наявності хоча б однієї з цих ознак. Дії особи, яка намагається вивезти товари або ін. цінності контрабандним шляхом за межі України, класифікують за частиною 2 Статті 17 і Статті 70 Кримінального кодексу.

Суб'єктом злочину може бути громадянин України, іноземний громадянин та особа без громадянства, які досягли 16 років. Особа, яка вчинила **К.** з використанням свого службового становища, підлягає відповідальності за наявності необхідних ознак.

Я. Малик

Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) — заснована в 1964 р. як

постійний орган ГА ООН, основною метою якого є інтеграція до світової економіки країн, що розвиваються, а також сприяння використанню можливостей у сфері торгівлі та розвитку, що виникли внаслідок глобалізаційних процесів. До компетенції ЮНКТАД належать питання торгівлі, фінансів, технологій, інвестицій та сталого розвитку.

Серед функцій Конференції — політичний аналіз нагальних проблем сьогодення; проведення обговорень та переговорів на міжурядовому рівні між учасниками Конференції; поточний контроль за виконанням прийнятих рішень та реалізації подальших заходів країнами — членами ЮНКТАД.

За роки свого існування Конференція набула багатого досвіду в розробленні багатосторонніх механізмів стимулювання торгівлі, зокрема в таких галузях, як надання торговельних пільг і преференцій, торгівля сировинними товарами, послугами, програми управління зовнішньою заборгованістю, взаємозв'язок між іноземними інвестиціями і передачею технологій, а також у здійсненні програм технічної допомоги, перш за все, країнам, що розвиваються, у розробленні національної політики і створенні відповідних інституційних структур з метою сприяння розвитку зовнішньої торгівлі оптимізацією експортного виробництва, вдосконаленням податкової системи тощо.

Міжурядовий механізм ЮНКТАД включає Конференцію, що є найвищим органом, який визначає політичний курс організації, Раду з торгівлі й розвитку та її допоміжні органи, що обслуговуються постійним Секретаріатом, який розташований у Женеві (Швейцарія).

До складу ЮНКТАД входять усі держави — члени ООН, а також країни — члени її спеціалізованих установ. Конференція налічує 192 країни-члени. Багато міжурядових і неурядових організацій беруть участь у її роботі як спостерігачі.

О. Гогоша

Корейська війна 1950—1953 рр. — під час Другої світової війни 1939—1945 рр. союзники у Каїрській декларації 1943 р. гарантували Кореї, анексованій Японією у 1910 р., здобуття незалежності. У 1945 р. внаслідок здачі військ Японії частково амер. (на півдні п-ова), частково радянським (на півночі) військам Корея була поділена вздовж 38-ї паралелі на дві окупаційні зони. У півн. частині країни було встановлено прорадянський комуністичний режим Кім Ір Сена, в півд. — проамер. режим. Обидва уряди претендували на владу в усій державі.

25 червня 1950 р. війська Півн. Кореї перетнули кордон і захопили столицю Півн. Кореї — Сеул. Утримуючи достатньо високий темп наступу, комуністи успішно просувались на південь п-ова.

Того ж дня РБ ООН прийняла резолюцію, яка вимагала припинення вогню і відведення північнокорейських військ на північ від 38-ї паралелі. Через два дні РБ закликала всіх членів ООН допомогти Півд. Кореї відбити напад і відновити міжнародний мир. Одразу після цього США надали свої ВПС та ВМС, які перебували в регіоні, на підтримку південнокорейським військам. Деякі держави (Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія та ін.) підтримали США своїми військовими та медичними підрозділами.

30 червня 1950 р. США почали ввід наземних військ під прапором ООН, але успіху коаліційні війська не мали. В результаті військових дій до 20 серпня 1950 р. під контролем союзних військ залишився лише невеличкий плацдарм на півд. сході п-ова — “пусанський периметр”.

Кардинально ситуацію змінила висадка союзниками в сер. вересня 1950 р. морського десанту в Інчхоні. Основні сили Півн. Кореї потрапили в оточення і зазнали суттєвих втрат. До 20 жовтня союзними військами було взято Сеул, а потім і Пхеньян.

Наприкінці листопада 1950 р. у конфлікт втрутилася КНР. Наступ кит. військ

союзники змогли зупинити, лише задіявши всі свої резерви.

На поч. 1951 р. північнокорейські війська здійснили ще декілька спроб захопити Сеул. Після цього бої точилися вздовж 38-ї паралелі. Одночасно обидві сторони почали пошук шляхів до укладення *перемир'я*. Проте тільки у липні 1953 р. у Панмінджоні була підписана Угода про перемир'я, згідно з якою було створено 4-кілометрову демаркаційну демілітаризовану зону, а країна залишалась поділена на дві частини, як це було перед поч. конфлікту.

I. Іжнін

Корейська проблема — окупована в роки Рос.-япон. війни 1904—1905 рр. Корея з 1910 по 1945 рр. входила до складу Япон. імперії в статусі генерал-губернаторства. Каїрська декларація союзників (1943) гарантувала Кореї здобуття незалежності, але здача япон. військ частково американцям, а частково військам СРСР зумовила поділ країни по 38-й паралелі. У 1948 р. на півночі країни було оголошено КНДР на чолі з лідером комуністів Кім Ір Сеном, а на півдні — Республіку Корея, де встановився проамер. режим. Обидва режими претендували на поширення своєї влади на весь Корейський п-в. Протистояння правлячих режимів Півн. і Півд. Кореї, на фоні “холодної війни” між СРСР та США, призвело до *Корейської війни 1950—1953 рр.* На боці Півд. Кореї виступила коаліція на чолі з США під прапором *ООН*, на боці КНДР відкрито виступила утворена у 1949 р. КНР і таємно СРСР. У 1953 р. укладено *перемир'я*, в результаті якого вздовж 38-ї паралелі було створено демілітаризовану зону шириною 4 км, а країна надалі залишилася розділеною.

Після завершення війни Республіка Корея, отримуючи значну допомогу від США й Японії, здійснювала розбудову суспільства на принципах відкритої ліберальної економіки. Водночас КНДР продовжувала

соціалістичне будівництво на основі розвитку державної власності та планового ведення господарства.

Упродовж десятиліть рівень розвитку півн. частини п-ова залишався значно нижчим, ніж на півдні. Основною статтею доходів був експорт сировини, проте КНДР зуміла успішно реалізувати програму досліджень у сфері ракетних і ядерних технологій. Саме проблема ядерних озброєнь КНДР у період після завершення “холодної війни” і смерті Кім Ір Сена 1994 р. стала найгострішим аспектом **К. п.**, відволікаючи увагу від центр. питання — мирного об'єднання двох Кореї у єдину державу.

Незважаючи на те, що об'єднання Кореї визнається необхідним на офіційному рівні владою КНДР і Республіки Корея, різниці в ідеологіях та тривалий стан ворожого протистояння заважає поступу в переговорному процесі й досягненню компромісного варіанта рішення. Суттєвий вплив на процеси на п-ові чинять зовнішні сили — США, Росія, Японія, КНР, які переслідують власні стратегічні інтереси в регіоні.

Певне “потепління” у відносинах між Півн. та Півд. Кореєю і перші прямі контакти на вищому рівні почалися на поч. 90-х років ХХ ст. Протягом 1990—1992 рр. відбулось 8 зустрічей на рівні прем'єр-міністрів обох держав, результатом яких стало підписання ряду документів, зокрема Угоди про примирення, ненапад, обмін і співробітництво між двома країнами та Спільної декларації про без'ядерний статус Корейського п-ова. Проте з 1992 р. ситуація знову загострилась через ядерну програму Півн. Кореї: керівництво держави вислало експертів *МАГАТЕ* і заявило про вихід з *ДНЯЗ*. Це призвело до кризи у відносинах зі США, яка була врегульована в 1994 р. підписанням у Женеві Рамкової угоди, відповідно до якої Півн. Корея мала згорнути свою ядерну програму, а США збудувати два ядерні реактори на легкій воді та постачати продовольство у КНДР. Упродовж

наступних років були створені різноманітні механізми, покликані врегулювати ситуацію на п-ові — тристоронні консультації (США, Японія, Республіка Корея), чотирісторонні переговори (США, КНДР, Республіка Корея, КНР), основним завданням яких було вироблення шляхів мирного врегулювання та “розрядки” напруженості на Корейському п-ові. Результатом їхньої роботи стала перша за час ворожого протистояння зустріч вищого керівництва двох держав у 2000 р. та підписання Угоди про примирення, добросусідство та співпрацю.

У 2003 р. КНДР у відповідь на згортання допомоги, передбаченої Рамковою угодою, і звинувачення у продовженні реалізації збройної ядерної програми вийшла з ДНЯЗ. Шестисторонні переговори у форматі КНДР — Республіка Корея — Росія — Японія — США — КНР не дають ефективних результатів. Дотепер не видно перспектив вирішення **К. п.** і об'єднання п-ова, а Півн. Корея залишається практично в повній міжнародній ізоляції.

І. Іюнін

Корнійчук Олександр Євдокимович (12 травня 1905 р. — 14 травня 1972 р.) — укр. прозаїк і драматург, громадсько-політичний та державний діяч, народний комісар закордонних справ УРСР (1944).

Народився в с. Християнівка Київської губернії в сім'ї робітників. З 1919 р. працював на залізниці. Закінчив робітфак (1923) і ф-т лінгвістики Київського ін-ту народної освіти (1929).

Найвідоміші п'єси довоєнного періоду: “Загибель ескадри” (1933), “Платон Кречет” (1934). У 1934—1941 рр. очолює Спілку письменників України. З 1937 р. — депутат ВР СРСР. У роки війни був кореспондентом низки центр. газет і партизанських видань. Водночас продовжує активну літературну діяльність: “Фронт” (1942), “Місія містера Перкінса в країну більшовиків” (1944), “Макар Дубрава” (1948). Згодом за його творами

були зняті фільми “Богдан Хмельницький”, “В степах України”, “Фронт”. У 1943—1944 рр. — заступник наркома закордонних справ СРСР, відповідальний за відносини з Чехословаччиною, Югославією, Болгарією, Польщею. З 3 лютого по 12 липня 1944 р., після відновлення діяльності республіканських НКЗС, — нарком закордонних справ УРСР. Незважаючи на брак професійної підготовки та досвіду практичної діяльності, **К.** проводить величезну роботу з організації зовнішньополітичної служби УРСР. Він розробив проект створення організаційної структури наркомату. **К.** наполегливо просував ідею відкриття *дипломатичних представництв УРСР* за кордоном, виступав ініціатором встановлення офіційних *дипломатичних відносин УРСР* з державами *антигітлерівської коаліції*. Основним завданням наркомату **К.** бачив створення умов для участі представників УРСР у мирній конференції, яка мала визначити принципи повоєнного устрою світу та створити ефективну *міжнародну організацію безпеки й миру*. **К.** призначають керівником Управління у справах мистецтв при РНК УРСР. У 1946 р. вдруге очолив Укр. спілку письменників. З 1949 р. — чл. бюро Всесвітньої ради миру. З 1952 р. — чл. ЦК КПРС. У 1953 р. призначений на посаду заступника голови ради міністрів УРСР, на якій перебував до 1954 р. З 1954 р. чл. Президії ЦК КПУ. З 1955 р. повертається до активної літературної діяльності. З 1959 р. — Голова ВР України. Найбільш відомі п'єси цього періоду: “Над Дніпром” (1960), “Пам'ять серця” (1969). У 1960 р. отримав Міжнародну Ленінську премію “За зміцнення миру між народами”.

О. Кучик

Кравець Володимир Олексійович (3 травня 1930 р.) — укр. державний та політичний діяч, дипломат.

Народився у с. Шарни Уманського р-ну Черкаської обл. у селянській сім'ї. Вищу

освіту здобув у 1953 р., закінчивши ф-т міжнародних відносин Київського державного ун-ту ім. Т. Шевченка. У 1956 р. захистив дисертацію, здобув науковий ступінь кандидата історичних наук. У 1953—1954 рр. — на партійній роботі Київського міськкому КПУ. Протягом 1956—1961 рр. — викладач у Харківському авіаційному та Уманському сільськогосподарському ін-тах. У 1961—1965 рр. — на роботі в ЦК КПУ, а в 1965—1967 рр. — старший викладач Київського інженерно-будівельного ін-ту.

У 1967 р. переходить на дипломатичну службу: радник постійного представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку, з 1971 по 1979 рр. — заступник міністра закордонних справ УРСР, у 1979—1984 рр. — постійний представник УРСР при ООН.

29 грудня 1984 р. — 27 липня 1990 р. **К.** був міністром закордонних справ УРСР.

Період перебування на посаді був позначений зростанням активності укр. дипломатії в ООН. **К.** очолював республіканські делегації на 40—44 сесіях ГА ООН; на 6, 8 і 9-й Надзвичайних спеціальних сесіях ГА; на 3-й спеціальній сесії ГА з роззброєння та на 14-й спеціальній сесії ГА з намібійської проблеми; у 1985 р. головував на засіданнях *РБ* ООН.

О. Кучик

Кравчук Леонід Макарович (10 січня 1934 р.) — укр. державний і громадсько-політичний діяч, 1-й Президент незалежної України (1991—1994).

Народився у с. Великий Житин Рівненської обл. У 1958 р. закінчив Київський державний ун-т ім. Т. Шевченка за спеціальністю економіст, викладач політекономії. Кандидат економічних наук (1970).

У 1958—1960 рр. — викладач Чернівецького фінансового технікуму. 1960—1967 рр. працював у Чернівецькому обкомі КПУ. 1967—1970 рр. — аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС. 1970—1988 рр. — завідувач сектору, інспектор, помічник секретаря ЦК, перший заступник

завідувача відділу, завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ. 1988—1990 рр. — завідувач ідеологічного відділу, секретар, 2-й секретар ЦК КПУ. 1989—1990 рр. — кандидат у чл., 1990—1991 рр. — чл. Політбюро ЦК КПУ, одночасно — чл. ЦК КПРС. У серпні 1991 р. вийшов з КПРС. Депутат ВР УРСР X—XI скликань, народний депутат України I—IV скликань. 1990—1991 рр. — Голова ВР УРСР / України; одночасно — чл. Ради Федерації СРСР і чл. Державної Ради СРСР.

У грудні 1991 р. обраний Президентом України. Один із трьох учасників *Біловезьких угод 1991 р.*, за якими Радянський Союз припинив своє існування і було створено *СНД*. Ініціатор всеукр. *референдуму 1 грудня 1991 р.*, за результатами якого 90,32 % громадян України підтримали Акт проголошення незалежності України.

У 1994—1998 рр. — чл. Комітету ВР України з питань культури та духовності, 1998—2002 рр. — чл. Комітету з іноземних справ і зв'язків з *СНД*, 2002—2006 рр. — чл. Комітету із закордонних справ, голова фракції СДПУ(о) у ВР України.

У період свого президентства домігся значних успіхів у зміцненні позицій України у світі, налагодженні рівноправних дружніх стосунків з ін. державами, активізації участі України в діяльності *міжнародних організацій*.

Відзначений багатьма державними нагородами, Герой України (2001).

Автор понад 500 статей в укр. і закордонних виданнях з проблем внутрішньої та зовнішньої політики України, монографій “Держава і влада: досвід адміністративної реформи” (2001), “Маємо те, що маємо” (2002). Продовжує активну громадсько-політичну діяльність.

М. Мальський

Кревська унія 1385 р. — державно-політичний союз, укладений Польськ. королівством і Великим князівством Литовським 14 серпня 1385 р. у м. Крево (тепер

Білорусь). За умовами унії литовський Великий Князь Владислав II Ягайло за руку спадкоємниці польськ. престолу Ядвіги і польськ. корону зобов'язувався прийняти разом з населенням Литви хрещення за католицьким обрядом, обернути на користь Польщі свою великокнязівську скарбницю, заплатити 299 тис. флоринів імператору Вільгельму Австрійському за відмову від шлюбу з Ядвігою, повернути до польськ. корони відторгнені від неї території та приєднати до Польщі литовські й укр. землі. Разом з литовськими князями присяжні грамоти на вірність польськ. королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі, що означало перехід їхніх князівств з усім населенням у підданство польськ. короні.

К. у. викликала сильну протидію у Литві, оскільки вела до ліквідації її державного суверенітету і перетворення залежних від неї укр. земель на об'єкт колонізації польськ. феодалами. Боротьба литовського боярства, підтримуваного частиною укр. знаті, за рівноправність із польськ. стороною завершилася компромісом, за яким двоюрідний брат Ягайла Вітовт визнавався пожиттєвим правителем Великого князівства Литовського на умовах васальної залежності від Польщі.

Я. Малик

Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р. — конференція лідерів трьох держав *антигітлерівської коаліції* (СРСР, США, Великої Британії) за участю керівників зовнішньополітичних і військових відомств цих країн у Ялті (Крим) 4—11 лютого 1945 р. Делегації очолювали: СРСР — *Й. Сталін*, США — *Ф. Рузвельт*, Великої Британії — *У. Черчилль*. Конференція була присвячена вирішенню важливих питань повоєнного облаштування світу, а також проблем, які виникали в останній фазі *Другої світової війни 1939—1945 рр.* В Ялті розглядалися пропозиції щодо утворення *ООН*, розроб-

лені на *Думбартон-Окській конференції 1944 р.* Було вирішено, що, крім СРСР, повноправними членами ООН та її засновниками будуть УРСР і БРСР. Конференція прийняла рішення про порядок голосування у *РБ* майбутньої ООН. Постійні члени цього органу наділялися правом вето під час голосування з усіх питань, крім процесуальних. Було вирішено скликати 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско (США) конференцію з метою розробки і прийняття Статуту ООН (див. *Сан-Франциська конференція 1945 р.*).

Одним з головних питань на **К. (Я.) к.** стала подальша доля Німеччини. Учасники **К. (Я.) к.** заявили, що їх основною метою є знищення нім. мілітаризму та нацизму і створення умов, за яких Німеччина ніколи вже не змогла би порушити мир (розпуск збройних сил Німеччини; ліквідування її Генерального штабу; знищення воєнного обладнання; ліквідація чи взяття під свій контроль нім. промисловості, що може бути використана для воєнного виробництва; знищення нацистської партії, нацистських законів, організацій; піддання суду і покарання *воєнних злочинців*). Було прийнято принципове рішення про *окупацію* і поділ Німеччини на окупаційні зони (з виділенням окремої зони окупації для Франції) і створення спільних органів управління окупованою територією. Було також підняте питання *репарацій*, проте точної суми відшкодування встановлено не було, союзники тільки погодилися, що 50 % виплат буде належати СРСР.

На конференції значну увагу було приділено проблемі закінчення війни з Японією. СРСР погодився вступити у війну з Японією через 2—3 місяці після закінчення війни в Європі. При цьому Монголія зберігала статус-кво, до СРСР поверталася півд. частина о. Сахалін, він також отримав право анексувати Курильські о-ви. Радянському Союзу віддавалася також військово-морська база Порт-Артур на Ляодунському п-ові Китаю. Кит. Сх. та Півд. залізниці передавалися

в управління радянсько-кит. компаній. Було також вирішено, що Японія втрачає острови й архіпелаги в Тихому океані, якими вона управляла на основі мандата *Ліги Націй*. США і СРСР домовилися визволити Корею від япон. панування і розділити її на дві зони окупації — півн. (радянську) та півд. (амер.).

Обговорювались також проблеми, пов'язані з долею ін. європейських країн, зокрема Греції, Югославії, Польщі, Болгарії, Румунії. Підтверджуючи домовленості, досягнуті під час візиту У. Черчілля до Москви у жовтні 1944 р., Й. Сталін погодився й надалі розглядати Грецію як виключно брит. зону впливу і підтвердив відсутність переваг у будь-якої з великих держав у Югославії. Щодо "польськ. питання", то головною проблемою при обговоренні стало узгодження повноважень польськ. еміграційного уряду в Лондоні та прокомуністичного уряду, створеного на території Польщі, зайнятої радянськими військами. Й. Сталін погодився на реорганізацію тимчасового польськ. уряду і включення до його складу деяких демократичних діячів з еміграції, держави — учасниці Конференції погодились встановити *дипломатичні відносини* з таким реорганізованим урядом. З деякими відхиленнями новий сх. кордон Польщі повинен був проходити по "*Керзона лінії*". Остаточо так і не вирішили питання щодо зах. польськ. кордону.

На **К. (Я.) к.** була затверджена Декларація про звільнену Європу, в якій проголошувались демократичні принципи, згідно з якими країни-переможці співпрацюватимуть після завершення війни (зокрема союзники зобов'язувались узгоджувати свою політику при вирішенні політичних і економічних проблем у звільнених країнах Європи та створювати умови для встановлення демократичних форм правління).

На **К. (Я.) к.** було закладено основні принципи післявоєнного устрою міжнародної системи, Конференція визначила

межі розподілу *сфер впливу* між великими державами на найближчі десятиліття.

Я. Малик, І. Іжнін

Кромвель (Cromwell) Олівер (25 квітня 1599 р. — 3 вересня 1658 р.) — вождь Англ. революції, воєначальник і полководець, державний діяч, лорд-протектор Англії (1653—1658).

Народився у Хантінгдоні, де і закінчив школу. В 1616—1617 рр. навчався у Кембриджському ун-ті, 1619—1620 рр. вивчав право в Лондоні.

У 1628 р. — обраний до парламенту від Хантінгдона. У лютому 1629 р. вперше виступив у парламенті на захист пуританських проповідників. Після розпуску в березні 1629 р. королем Карлом I парламенту, **К.** упродовж 11 років займався сільським господарством. У 1636—1638 рр. брав участь у народному русі на захист прав селян.

З 1640 р. **К.** — депутат парламенту від Кембриджа. У серпні 1642 р., з поч. громадянської війни між парламентом і королем, **К.** вступив у парламентську армію і вже в лютому 1643 р. став полковником військ Сх. асоціації графств, з яких створив Армію нового зразка. Протягом 1643—1645 рр. здобув низку вирішальних перемог над військами роялістів.

Після страти короля і встановлення республіки **К.** стає фактичним правителем Англії. У 1649—1651 рр. **К.** придушує повстання левеллерів у Берфорді та повстання роялістів у Шотландії, остаточно завойовує Ірландію.

У квітні 1653 р. **К.** розпустив т. зв. Довгий парламент і скликав Малий, або Бербонський, парламент. Після його саморозпуску 16 грудня 1653 р. **К.** встановлює нову конституцію "Знаряддя управління", яка дала йому диктаторські повноваження як лорда — протектора Англії, Шотландії та Ірландії.

Як лорд-протектор **К.** проводив успішну зовнішню і колоніальну політику: уклав

вигідний мир з Голландією, підписав торговий договір зі Швецією, його флот захопив о. Ямайку. Внутрішня політика була менш вдалою через економічну кризу та невирішеність низки соціальних проблем.

У травні 1657 р. **К.** ініціював прийняття нової конституції, яка наділила його монархічною владою. Після його смерті у вересні 1658 р. лордом-протектором було проголошено його старшого сина Річарда.

С. Пук

Кумуляція громадянства — див. *Подвійне громадянство*.

Кур'єр дипломатичний — особа, яка здійснює доставку дипломатичної пошти. У пункті 5 Статті 27 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.* зазначається, що **К. д.**, який має бути забезпечений офіційним документом із зазначенням його статусу та кількості місць, що становлять дипломатичну пошту, користується при виконанні своїх обов'язків захистом держави перебування. Він має особисту недоторканність і не підлягає арешту або затриманню в будь-якій формі.

О. Сагайдак

Кур'єрський лист — спеціальний документ, який дає право на перевезення дипломатичної пошти. У кожену країну, на кожену відправку *дипломатичної служби*, на ім'я *кур'єрів дипломатичних* оформляється **К. л.**, в якому вказано кількість місць *дипломатичної пошти*, що направляється певними кур'єрами дипломатичними.

О. Сагайдак

Куруківська угода 1625 р. — договір між представниками польськ. уряду, очолюваними коронним гетьманом С. Конєцпольським, і козацькою старшиною на чолі з гетьманом М. Дорошенком, укладений в урочищі Ведмежа Лоза біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука) 26 жовтня (5 листопада) 1625 р. З укла-

денням **К. у.** завершилося селянсько-козацьке повстання, очолюване спочатку М. Жмайлом (до його усунення з посади гетьмана).

За угодою польськ. уряд відмовився від вимоги видачі ватажків повстання, для повстанців оголошувалася амністія. Козацький реєстр мав становити 6 тис. осіб. Ті, хто залишився поза реєстром (близько 40 тис.), повинні були повернутися під владу панів. Унесені у реєстр поверталися всі права та вольності, які вони мали раніше: особиста свобода, право на власний військовий суд, вільну торгівлю, промисли. Для реєстрових встановлювалася щорічна загальна плата за службу. За ними зберігалось право обирати гетьмана, якого повинен затверджувати король. 1 тис. козаків повинна нести сторожову службу на Запорозжі. Реєстрові козаки зобов'язувалися виселитися з маєтків шляхти й духовенства протягом 12 тижнів, а також повернути власникам усе майно. Козаки повинні були відмовитися від політичних домагань, їм заборонялося самочинно здійснювати походи до тур-татарських володінь і вступати в зносини з іноземними державами. Реєстрове військо було поділене на 6 полків, чим було закладено основу майбутнього адміністративно-територіального поділу Укр. держави у другій пол. XVII—XVIII ст.

У 1626 р. польськ. сейм затвердив **К. у.**

Я. Малик

Кучма Леонід Данилович (9 серпня 1938 р.) — укр. державний і громадсько-політичний діяч, 2-й Президент незалежної України (1994—2004).

Народився у с. Чайкине Чернігівської обл. У 1960 р. закінчив Дніпропетровський державний ун-т за спеціальністю інженер-механік у галузі ракетної техніки. Професор, кандидат технічних наук, автор винаходів і науково-технічних робіт, почесний доктор багатьох укр. та закордонних вищих навч. закладів, чл. Академії наук.

У 1960—1982 рр. — інженер, старший інженер, провідний конструктор, помічник головного конструктора Конструкторського бюро “Південне” (Дніпропетровськ), технічний керівник випробувань ракетно-космічних комплексів на космодромі Байконур. У 1975—1981 рр. — секретар партійного комітету Конструкторського бюро “Південне”. 1981—1982 рр. — секретар парткому Виробничого об’єднання “Південний машинобудівний завод”. У 1982—1986 рр. — перший заступник генерального конструктора конструкторського бюро “Південне”. 1986—1992 рр. — генеральний директор виробничого об’єднання “Південний машинобудівний завод” — одного з найбільших у світі заводів бойової та ракетно-космічної техніки.

У 1990—1992 рр. — народний депутат УРСР / України (XII / I скликання), чл. Комісії з питань оборони і державної безпеки. 1992—1993 рр. — прем’єр-міністр України, чл. Ради національної безпеки. 1993—1994 рр. — президент Укр. союзу промисловців та підприємців. Березень-серпень 1994 р. — народний депутат України II скликання. У липні 1994 р. обраний Президентом України. Як співголова Конституційної комісії (1994—1996) брав активну участь у розробці прийнятої у 1996 р. Конституції України. У листопаді 1999 р. вдруге обраний Президентом України.

У зовнішній політиці дотримувався концепції “багатовекторності”, яка передбачала рівнозначно високий рівень розвитку партнерства з РФ та країнами Заходу. За роки його президентства Україна стала чл. РС (1995), було укладено *Українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р.*, підписано *Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного*

договору (1997), розроблено стратегію інтеграції України до ЄС (1998), врегульовано відносини з усіма сусідніми країнами, підписано низку договорів про співробітництво з багатьма країнами Європи, Азії та Африки.

За досягнення у розробці передових космічних технологій К. був удостоєний Ленінської премії в галузі науки і техніки (1981) та Державної премії України в галузі науки і техніки (1993).

Автор книг: “Про найголовніше” (1999), “Вірю в український народ” (2000), “Україна — не Росія” (2003), “Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні” (2004).

М. Мальський

Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 р. — угода, укладена 10 (21) липня 1774 р. між Росією та Туреччиною в с. Кючук-Кайнарджи поблизу м. Сілістра (тепер Болгарія). Завершила Рос.-тур. війну 1768—1774 рр. За договором, усі попередні угоди (за винятком конвенції 1699 р. про кордони Азовського повіту) між Росією і Туреччиною скасовувалися. До Росії відходили півд. укр. землі між Дніпром і Півд. Бугом, фортеці Керч, Кінбурн, Снікале та Азов. Росії забезпечувалося також право вільного мореплавства на Чорному морі та вихід через чорноморські протоки. визнавалися незалежність Кримського Ханства від Туреччини і фактичний *протекторат* Росії над Молдовою і Волощиною. Туреччина зобов’язувалася надати захист рос. купцям у Тріполі, Алжирі й Тунісі та визнавала там свободу рос. торгівлі нарівні з англ. та франц. Згідно з таємним додатком Туреччина зобов’язувалася сплатити контрибуцію у розмірі 7,5 млн піастрів.

Я. Малик

Л

Лаваль (Laval) П'єр (28 червня 1883 р.— 15 жовтня 1945 р.) — франц. політичний і державний діяч.

За професією — юрист. З 1903 р. — чл. Соціалістичної партії. У 1914—1919 і 1924—1927 рр. — депутат Національних зборів, у 1927—1940 рр. — сенатор. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* стояв на пацифістських позиціях. У міжвоєнний період очолював різні міністерства в уряді Франції (міністерство громадських робіт, міністерство юстиції). У 1931—1932 і 1935—1936 рр. — прем'єр-міністр, у 1934—1935 рр. — міністр закордонних справ. На цих постах виявив себе як прихильник зближення Франції з фаш. Італією і нацистською Німеччиною.

Після військової поразки Франції та укладення *Комп'єнського перемир'я 1940 р.* (22 червня) зайняв пост державного міністра в уряді А. Петена, згодом став заступником глави уряду. Виступав за тісну співпрацю з нацистською Німеччиною, за що у грудні 1940 р. був усунутий з уряду. Під тиском А. Гітлера у квітні 1942 р. призначений А. Петеном на посаду прем'єр-міністра колабораціоністського уряду Віші. Його політика співпраці з гітлерівським режимом виявилася у направленні франц. молоді на роботи у Німеччину, терорі щодо єврейського населення, боротьбі з рухом Опору. Одночасно був прихильником *нейтралітету* Франції, не допускаючи втягнення

країни у війну на боці Німеччини. Після висадки амер.-брит. десанту у Нормандії (червень 1944 р.) Л. намагався встановити контакти із союзницьким командуванням і скликати Національні збори для передачі їм усієї повноти влади у країні. Був інтернований фашистами, однак зумів утекти до Австрії, звідки перебрався до Іспанії. Після добровільного повернення до Франції (травень 1945 р.) був заарештований і засуджений до страти.

Я. Малик

ЛАД — див. *Ліга арабських держав.*

Лайбахський конгрес 1821 р. — фактично продовження *Троппауського конгресу 1820 р.*, через що їх розглядають як один — Троппау-Лайбахський. Проходив у січні-травні 1821 р. за участю “п'ятірки” великих держав (Австрія, Англія, Пруссія, Росія, Франція) та запрошених на нього представників усіх італ. монархій. Зокрема, в Лайбах приїхав і неаполітанський король Фердинанд I, якому революційний парламент дозволив взяти участь у засіданнях конгресу після складеної на Євангелії присяги на вірність прийнятій конституції. Однак, щойно перетнувши кордон, король зрікся присяги і звернувся до конгресу з проханням допомогти йому відновити

в королівстві дореволюційний порядок. Рішення держав *Священного союзу* про збройну *інтервенцію* австр. армії в Неаполь було підтримано всіма італ. монархами, крім Папи Римського.

Під час роботи **Л. к.** у березні 1821 р. революції, аналогічні неаполітанській, відбулись також у Турині (П'ємонт) та Генуї. Відтак, австр. інтервенцію було поширено також на Сардинське королівство. Протягом березня-квітня 1821 р. австр. армія розбила погано організовані революційні війська і відновила абсолютистські режими в італ. державах. На **Л. к.** обговорювались також питання, пов'язані з розпочатим у лютому 1821 р. грец. повстанням, але конкретного рішення не було прийнято (див. *Східне питання*).

Ю. Мороз

Латеранські угоди 1929 р. — угоди між Святим Престолом (Ватиканом) та Італією. Підписані у Римі (Латеранському палаці) 11 лютого 1929 р. (кардиналом К. Гаспорі і прем'єр-міністром *Б. Муссоліні*). Врегулювали конфлікт між Італією і Святим Престолом ("римське питання"), що існував із часу ліквідації Папської обл. (1870). **Л. у.** склалися з Договору, *Конкордату* та Фінансової конвенції.

За Договором, Держава Ватикан утворювалася як "нейтральна та недоторкана територія". Встановлювалися *дипломатичні відносини* між Ватиканом та Італією. Визнавався і гарантувався суверенітет Святого Престолу в міжнародних справах. Римокатолицька релігія отримала статус єдиної державної релігії Італії. Договір вирішив питання щодо громадянства, створення і функціонування *дипломатичного корпусу*.

Конкордат визначав права та привілеї Католицької церкви відповідно до її нового статусу, зокрема право участі у громадсько-політичному житті Італії. У школах запроваджувалося викладання релігійних дисциплін. Єпископи одержали необмеже-

не право друкувати свої офіційні видання. Питання шлюбу та сім'ї передавалися до відання церкви і вирішувалися згідно з канонічним правом. Ватикан зобов'язувався консультуватися з італ. урядом щодо призначення священників. Священнослужителі повинні були присягатися на вірність главі Італ. держави. Будівлі, що належали церкві, не підлягали оподаткуванню. Крім того, Італія визнала 10 церковних свят неробочими днями.

Згідно з Фінансовою конвенцією Італія зобов'язувалася відшкодувати Ватикану збитки, пов'язані з ліквідацією Папської обл., в сумі 750 млн лір, а Святий Престол відмовився від будь-яких претензій до Італ. держави.

У зв'язку із закріпленням у конституції Італії 1947 р. принципу відокремлення церкви від держави гостро постало питання про зміну текстів **Л. у.** 18 лютого 1984 р. було підписано новий текст Конкордату та Додатковий протокол до нього, що підтвердили конституційний принцип про відокремлення церкви від держави, проголосили відмову від визнання католицизму єдиною державною релігією та обов'язковості викладання релігії у школах, а також підтвердили необхідність дотримання при укладенні церковного шлюбу встановлених законодавством процедур.

Я. Малик

Латиноамериканський парламент (ПАРЛАТИНО) (Parlamento Latinoamericano — PARLATINO) — однопалатна міжнародна асамблея, створена 10 грудня 1964 р. у Лімі (Перу) парламентарями з 14 країн регіону. Проголошувався демократичним ін-том постійного характеру, який представляє інтереси народів регіону, відображає всі існуючі політичні тенденції і покликаний сприяти інтеграції регіону. Саме інтеграцію вважають незамінним інструментом забезпечення свободи і розвитку латиноамер. народів, а представництво на

міжнародній арені повинно здійснюватись через створення Латиноамер. співтовариства націй. Перше засідання ПАРЛАТИНО відбулося у Лімі в 1965 р., де було ухвалено статут, регламент і прийнято положення про спільний латиноамер. прапор. У 1987 р. було підписано Договір про інституціоналізацію ПАРЛАТИНО, що дозволило йому набути міжнародну правосуб'єктність та істотно активізувати діяльність. Було визначено його основні цілі: зміцнення сталого розвитку латиноамер. спільноти та прагнення до якнайшвидшої інтеграції держав регіону в усіх сферах, захист прав людини, соціальної справедливості, економічної незалежності та представницької демократії, протидія проявам імперіалізму в регіоні та впровадження відповідних правових норм, які б закріплювали право на природне багатство народів регіону, зміцнення законодавчої гілки влади в усіх державах та ін.

Асамблея об'єднує парламентські делегації таких країн-членів: Нідерланд, Ангилі, Аргентина, Аруба, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Еквадор, Колумбія, Коста-Рика, Куба, Мексика, Нікарагуа, Панама, Перу, Парагвай, Сальвадор, Суринам, Чилі, Уругвай. Пленарні засідання відбуваються один раз на рік. У міжсесійний період керівним органом є Президія. Діють сім Постійних комісій та Генеральний секретаріат. Штаб-квартира розташована з 1992 р. у Сан-Пауло (Бразилія).

Р. Калитчак

Латинський союз (The Latin Union; іспан. — Unión Latina, франц. — Union Latine, італ. — Unione Latina, португ. — Uniaõ Latina, рум. — Uniunea Latină) — міжкультурна організація, населення держав-членів якої розмовляє романськими мовами. Її мета — пропагувати і поширювати спільний культурний спадок та ідентичність т. зв. Лат. світу. Угода про її утворення була підписана у 1954 р. у Мадриді, сама організація почала

функціонувати з 1983 р. Кількість членів організації зростає від 12 до 35.

Чл-во у **Л. с.** можливе за відповідності одному з таких критеріїв: мовному (офіційна мова походить від латини; навчання відбувається мовою, яка походить від латини; ця мова вживається у спілкуванні і на щодень); мовно-культурному (наявність літератури мовою, яка походить від латини; преса і книжки публікуються похідною від латини мовою, велика частка теле- і радіопрограм послуговується такою мовою), культурному (пряме чи непряме успадкування традицій Стародавнього Риму, які держава продовжує плекати, зокрема через вивчення латини, іноземних мов, які походять від латини; обміни з ін. романськими країнами; організацію суспільства, особливо в юрид. плані, засновану на повазі до основних свобод, прав людини та демократії, толерантності та свободі совісті).

Офіційними мовами **Л. с.** є іспан., франц., італ., португ. та рум. Перші чотири використовуються як робочі мови. Деякі тексти загального використання перекладаються також на рум.

Держави — члени **Л. с.**: Ангола, Аргентина, Болівія, Бразилія, Ватикан (спеціальний статус), Венесуела, Гаїті, Гватемала, Гвінея-Бісау, Гондурас, Домініканська Республіка, Еквадор, Італія, Іспанія, Кабо-Верде, Колумбія, Коста-Рика, Кот-д'Івуар, Куба, Мексика, Мозамбік, Монако, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Португалія, Румунія, Сан-Маріно, Сан-Томе і Принсіпі, Сенегал, Уругвай, Філіппіни, Франція, Чилі.

Х. Чушак

Ленд-ліз (lend-lease) — система передачі США в борг або в оренду озброєнь, боєприпасів, стратегічної сировини, продуктів харчування та ін. матеріалів, необхідних для ведення війни, державам-союзницям у Другій світовій війні 1939—1945 рр.

Закон про передачу озброєнь та воєнних матеріалів був прийнятий Конгресом США 11 березня 1941 р. і передбачав їх

передачу країнам, оборона яких “життєво важлива для оборони США”. З такими країнами укладались двосторонні угоди, де визначалися розміри допомоги та умови поставок. Також передбачалися зворотні поставки в США необхідних для них озброєнь та матеріалів. Особливістю системи Л.-л. було те, що знищені або спожиті під час війни озброєння та матеріали не підлягали оплаті, а ті, що залишилися придатними для використання після війни, мали бути оплачені повністю або частково на умовах довготривалого кредиту.

Загалом за роки війни постачання з США за Л.-л. отримували 42 країни на загальну суму близько 48 млрд дол., з яких близько 30 млрд дол. становила частка Великої Британії та її домініонів і залежних територій. СРСР за роки війни отримав озброєнь та матеріалів на 10 млрд дол., у т. ч. близько 8,5 тис. гармат, майже 12 тис. танків, 17,5 тис. літаків, а також військові машини, продовольство, одяг. Обсяг зворотних поставок країн-союзниць до США становив 7,4 млрд дол.

Ю. Мороз

Лєнін Володимир Ілліч (справжнє прізвище Ульянов) (22 квітня 1870 р. — 21 січня 1924 р.) — рос. політичний і державний діяч, засновник КПРС та Радянської держави.

Народився у Симбірську (тепер Ульяновськ) у сім'ї чиновника народної освіти. Вчився у Казанському ун-ті, однак був виключений за участь у студентських антиурядових виступах (1887). Екстерном склав випускні іспити на юрид. ф-ті Петербурзького ун-ту (1891), після чого працював у адвокатурі в Самарі. З 1893 р. бере участь у соціал-демократичному русі як пропагандист *марксизму*. У 1895 р. був заарештований і після річного тюремного ув'язнення перебував на засланні у Сибіру. 1900 р. емігрував до Німеччини та Швейцарії. У 1903 р. на II з'їзді РСДРП очолив ліве крило, яке відтоді стало фак-

тично окремою партією під назвою РСДРП (більшовики). З поч. *Першої світової війни 1914—1918 рр.* виступив за перетворення її з імперіалістичної на громадянську. Повернувся до Росії після Лютневої революції 1917 р. і висунув гасла переростання її у соціалістичну та переходу влади до Рад робітничих і селянських депутатів. У жовтні того ж року більшовики в союзі з кількома партіями, що обстоювали концепцію влади Рад, здійснили державний переворот (т. зв. Жовтневу революцію) і сформували новий уряд — РНК на чолі з Л.

Першим зовнішньополітичним кроком нової влади став підготовлений Л. Декрет про мир, у якому урядам усіх країн, які брали участь у світовій війні, пропонувалося негайно закінчити її демократичним миром без *анексій* і контрибуцій. Одночасно оголошувалося про відмову нового уряду від таємної *дипломатії* та про опублікування таємних міжнародних договорів, укладених попередніми урядами Росії. У листопаді 1917 р. почались переговори нового уряду з Німеччиною та її союзниками, які завершилися підписанням *Брест-Литовських мирних договорів 1918 р.* Їх укладення викликало протест з боку союзників більшовиків по урядовій коаліції — партії лівих есерів, яка у квітні 1918 р. відкликала своїх представників зі складу уряду. Відтоді більшовицька партія монопольно здійснювала владу, не допускаючи до неї ін. ліві партії.

Щодо УНР рос. уряд ще в грудні 1917 р. виступив з підготовленим Л. “Маніфестом до укр. народу з ультимативними вимогами до Укр. Ради”, в якому звинувачував її у роззброєнні червоногвардійських загонів в Україні та підтримці калєдинського заклоту проти радянської влади на Дону і вимагав припинення цих дій як ворожих щодо нового уряду Росії. Генеральний секретаріат УНР відхилив цей *ультиматум*, розцінюючи його як втручання у внутрішні справи України. Відповіддю уряду Л. став поч. бойових

дій радянської армії Росії та червоногвардійських загонів в Україні проти військ УНР.

Під час громадянської війни 1918—1920 рр. Л. особисто направляв діяльність партійних, радянських і військових органів на мобілізацію всіх сил проти армій “білої Росії” та іноземної військової *інтервенції*, не зупиняючись перед застосуванням найсуворіших методів боротьби з усіма противниками радянської влади. Розгортання “червоного терору” уряд пояснював необхідністю зупинити “білий терор”.

По завершенні громадянської війни Л. ініціював відмову від політики “воєнного комунізму” та перехід до “нової економічної політики” (НЕП, 1921). У зовнішній політиці цього періоду він спрямував свої зусилля на визнання Радянської Росії повноправним суб’єктом міжнародних відносин, розірвання економічної блокади її з боку зах. країн. На *Генуезькій конференції 1922 р.* радянській делегації вдалося домогтися часткового успіху в цьому напрямі, підписавши *Рапальський договір 1922 р.* з Німеччиною, який передбачав відновлення *дипломатичних відносин*, врегулювання всіх існуючих між обома державами суперечностей та розвиток торговельно-економічних відносин на основі принципу найбільшого сприяння. У 1922 р. Л. став ініціатором об’єднання Радянської Росії з Україною, Білоруссю та республіками Закавказзя в СРСР.

З кін. 1922 р. важко хворів і участі в керівництві країною не брав.

Ю. Мороз

Литвинов Максим Максимович (5 липня 1876 р. — 31 грудня 1951 р.) — рос. революціонер, радянський партійний і державний діяч, дипломат. Автор багатьох праць з питань зовнішньої політики СРСР.

Народився в Білостоку Гродненської губернії (нині Республіка Польща) в забезпеченій родині банківського службовця. У 1893 р. закінчив реальне училище, поступив добровольцем в армію. Після демобілізації працював бухгалтером. У 1898 р.

вступив до РСДРП, вів соціал-демократичну пропаганду в робітничих гуртках Чернігівської губернії. З 1900 р. — чл. київського комітету РСДРП, згодом брав активну участь у діяльності закордонних організацій рос. революційної соціал-демократії.

Після захоплення влади більшовиками у Росії в 1917 р. Л. був скерований на дипломатичну роботу. В 1918 р. призначений дипломатичним представником Радянської Росії у Великій Британії, проте брит. уряд не визнав його повноважень. Після повернення до Росії у листопаді 1918 р. — чл. колегії НКЗС РРФСР. У 1920 р. призначений повноважним представником РРФСР в Естонії. У 1921—1930 р. — заступник наркома закордонних справ СРСР. У 1930—1939 рр. — нарком закордонних справ СРСР.

За час перебування на посаді наркома розгорнув активну діяльність із встановлення *дипломатичних відносин* зі США, вступу СРСР до *Ліги Націй*, де представляв СРСР у 1934—1938 рр. Один з авторів концепції “системи колективної безпеки” проти загрози нім. *агресії*, що наростала напередодні *Другої світової війни 1939—1945 рр.* У травні 1939 р. був відправлений у відставку і замінений на посту наркома закордонних справ СРСР В. Молотовим. У 1941—1946 рр. працював заступником наркома закордонних справ СРСР. У 1941—1943 рр. — посол СРСР у США і одночасно в 1942—1943 рр. — посланник СРСР на Кубі. З 1946 р. у відставці. Чл. ЦК ВКП(б) у 1934—1941 рр.

Помер 31 грудня 1951 р. в Москві.

О. Кучик

Лівницький Андрій Миколайович (9 квітня 1879 р. — 17 січня 1954 р.) — укр. громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, міністр закордонних справ УНР (1919—1920), президент УНР в екзилі (1926—1954).

Народився у с. Липляві Золотоношівського повіту Полтавської губернії. Закінчив

Колегію Павла Галагана, згодом — юрид. ф-т Київського ун-ту. Працював адвокатом і мировим суддею в Лубнах, Каневі, Золотоноші. Зі студентських років брав участь в укр. національному русі, очолював студентську громаду в Києві. Активний чл. РУП та УСДРП. Після Лютневої революції 1917 р. — один зі засновників Укр. селянської спілки, ЦР, губернський комісар на Полтавщині. В період Гетьманату з серпня 1918 р. входив до складу опозиційного владі *П. Скоропадського* Укр. національного союзу. Після встановлення влади Директорії УНР був одним з організаторів та керівників Трудового конгресу України. З квітня 1919 р. — міністр юстиції і заступник голови уряду, з серпня 1919 р. до травня 1920 р. — керівник МЗС УНР. У січні 1920 р. призначений головою дипломатичної місії УНР у Польщі. 22 квітня підписав *Варшавський договір 1920 р.* між УНР та Республікою Польща. З 26 травня 1920 р. — заступник голови уряду та міністр юстиції, а з 14 жовтня очолив Раду народних міністрів. 21 листопада 1920 р. із урядом та рештою війська перейшов на окуповану Польщею територію Зах. України.

Після трагічної загибелі у травні 1926 р. *С. Петлюри Л.* очолив Директорію УНР та став Головним отаманом військ УНР, у 1926—1954 рр. очолював Державний центр УНР в екзилі. Жив у Варшаві під постійним наглядом польськ. поліції. Після *окупації* Польщі Німеччиною *Л.* було заарештовано й ув'язнено. Причиною арешту стало ініційоване ним рішення у червні 1940 р. про створення повстанських загонів Поліської Січі, основною метою якої була боротьба за незалежну соборну демократичну Укр. державу.

У післявоєнний час жив у Німеччині. З метою консолідації політичних сил в еміграції та реорганізації Державного центру УНР в екзилі за ініціативою *Л.* та у співпраці з Ісаком Мазепою було створено в 1948 р. Укр. Національну Раду в екзилі.

Помер у 1954 р. у Карлсруе (Німеччина), похований у Мюнхені. Згодом перепохований у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

Г. Попасевич

Ліга арабських держав (ЛАД) — міжнародна міждержавна організація, заснована 22 березня 1945 р. у Каїрі. Членами організації є Алжир, Бахрейн, Джибуті, Єгипет (крім 1979—1989), Йорданія, Ірак, Ємен, Катар, Коморські О-ви, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс, Палестина. Згідно зі Статтею 2 Статуту ЛАД, метою організації є забезпечення тісніших відносин між державами — членами Ліги, налагодження співробітництва у політичній, економічній і фінансовій сферах, у питаннях культури, транспорту, оборони тощо.

Керівний орган ЛАД — Рада, до якої входять представники всіх країн-учасниць. Сесії відбуваються двічі на рік. Рішення Ради, прийняті одностайно, є обов'язковими для держав-членів; рішення, прийняті більшістю голосів, обов'язкові лише для держав, що проголосували за них. На вимогу будь-якої держави — чл. Ліги, якщо цього потребують обставини, скликаються надзвичайні сесії. Рада пропонує свої послуги для вирішення будь-якого спору, що виник між державами-членами. Виконавчий орган — Генеральний секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем, якого призначає на 5 років Рада більшістю у $\frac{2}{3}$ голосів.

Я. Малик

Ліга Націй — перша універсальна міжнародна міждержавна організація, створена після завершення *Першої світової війни 1914—1918 рр.*

Проекти створення такої *міжнародної організації* розроблялися на урядовому рівні в деяких країнах на поч. 1917 р. Практично всі вони мали стандартний набір пунктів,

пов'язаних з необхідністю врегулювання міждержавних відносин і військових конфліктів, відрізнялися один від одного в основному тими пунктами, які містили опис конкретного механізму реалізації цілей організації.

Такі проекти досить активно дискутувалися в урядових колах Великої Британії, Франції. Вони різнилися, фактично, системою механізмів реалізації діяльності в рамках майбутньої організації. Інтерес до створення Л. Н. виявили також нейтральні країни, зацікавлені в розвитку норм міжнародного права, пов'язаних з гарантіями *нейтралітету*, обмеженням озброєнь і вживанням санкцій до держав, політика яких загрожувала стабільності на міжнародній арені. Необхідно зазначити, що нім. керівництво також намагалося використовувати ідею Л. Н. у своїх цілях, висунувши її як одну з умов поч. мирних переговорів.

Розгляд розроблених проектів і вироблення статуту Л. Н. відбулися на *Паризькій мирній конференції 1919 р.*, в рамках якої була створена спеціальна комісія на чолі з *В. Вільсоном*. Дискусії про основні положення статуту й елементи організаційної структури Л. Н. відбувались як упродовж 12 пленарних засідань комісії, так і в ході безлічі засідань спеціальних підкомісій, що розробляли окремі розділи статуту. Прийнятий Паризькою мирною конференцією 1919 р. Статут Л. Н. склав перший розділ *Версальського мирного договору 1919 р.* і був першою спробою створення організованого співтовариства держав. Він був також першою конституцією організованого співтовариства держав у формальному значенні.

Перед цією першою в історії універсальною міжнародною організацією був поставлений цілий комплекс завдань, таких як зміцнення миру і безпеки на міжнародній арені, розвиток співпраці між державами — членами Л. Н., захист *національних меншин*, удосконалення відносин між європейськими

державами і країнами Азії та Африки, перебудова *міжнародних відносин* на основі принципів відвертості, справедливості та відмови від таємної *дипломатії* тощо.

Проблемі гарантування миру і безпеки, а також проблемі роззброєння в Статуті Л. Н. було надано найбільшої уваги: 10 з 26 статей Статуту були присвячені саме цим питанням. Значний інтерес становить Стаття 8, відповідно до якої члени Л. Н. повинні були скоротити свої збройні сили за планом, розробленим Радою Л. Н., а також проводити регулярний обмін інформацією про стан своїх збройних сил і військово-промислового комплексу. Стаття 8 передбачала також можливість припинення виробництва зброї і військових матеріалів на приватних підприємствах. Тема міжнародної безпеки розвивалася в Статті 10, відповідно до якої члени Л. Н. приймали на себе зобов'язання дотримувати територіальну цілісність і незалежність державних утворень, у т. ч. тих, які склалися в результаті Першої світової війни 1914—1918 рр.

Статут Л. Н. передбачав створення підмандатних територій (див. *Мандатна система*). На думку творців цієї системи, вона повинна була сприяти більш швидкому розвитку підмандатних територій і оформленню там передумов для створення політичної системи, здатної здійснювати ефективне управління цими територіями і перетворення їх на суверенні держави. Мандатна система стала найдовготривалішим нововведенням Л. Н., що пережило саму цю організацію.

Організаційна структура Л. Н., підрозділи якої мали працювати над досягненням поставлених перед організацією цілей, мала два головні органи управління: Асамблею, що складалася з представників усіх членів Л. Н., і Ради, що складалася з постійних і непостійних членів та включала спочатку представників восьми, а пізніше одинадцяти держав. Разом з цими органами функціонував постійний Секретаріат на чолі з Гене-

ральним секретарем. Асамблея Л. Н. була повноважна обговорювати всі питання, що належать до сфери міжнародної безпеки і розробляти рекомендації про найефективніший спосіб їх розв'язання. Рекомендації приймалися Асамблеєю на основі принципу одноголосності. Асамблея могла також запрошувати членів Л. Н. до перегляду застарілих міжнародних договорів.

Рада Л. Н. відповідно до Статуту була постійним органом посередництва у всіх міждержавних суперечках. Рішення Асамблеї і Ради Л. Н. за всіма важливими проблемами могли прийматися, як правило, лише на основі одноголосності всіх, що беруть участь у голосуванні, делегацій країн — членів Л. Н. З цього правила допускалися деякі винятки. Так, напр., для прийняття до Л. Н. нових членів було достатньо $\frac{2}{3}$ голосів Асамблеї, а для голосування з процедурних питань застосовувався принцип простої більшості голосів. Відповідно до Статті 15 Статуту, під час голосування в Раді держави, що були сторонами в суперечці, не мали права голосу. У разі виникнення будь-якого збройного конфлікту Рада Л. Н., відповідно до пункту 2 Статті 16 Статуту, могла тільки давати рекомендації для розв'язання проблеми. Що ж до окремих членів Л. Н., то вони були зобов'язані в цьому випадку вжити заходів економічного і фінансового порядку проти будь-якого чл. Л. Н., що вчинив акт війни і порушив Статут цієї Організації, а також пропускати через свою територію війська, що беруть участь у військових діях проти держави-порушника (пункт 3 Статті 16 Статуту). Для сприяння розвитку міжнародної співпраці держав — членів Л. Н. і посилення контролю за міжнародною ситуацією ця Організація мала в розпорядженні велику кількість постійних і тимчасових комісій та спеціальних організацій, таких як Мандатна комісія, що займалася розглядом звітів держав-мандатаріїв, МОП, у сферу діяльності якої входив контроль за дотриманням "справедливих і людських" умов праці.

Загалом Л. Н., створена під контролем і за ініціативою держав — переможниць у Першій світовій війні 1914—1918 рр., стала одним з основних елементів версальської системи, який, на думку творців Л. Н., повинен був сприяти її зміцненню. Проте, будучи складовою післявоєнної системи міжнародних відносин, ця міжнародна організація стала носієм усіх її суперечностей і недоліків. Прагнення кожної з держав-переможниць посилити свої позиції на міжнародній арені як за рахунок переможених, так і за рахунок своїх союзників, виразилося в гострій боротьбі навколо проектів Л. Н., головною метою якої було не допустити посилення впливу своїх партнерів як у сфері європейської політики, так і в колоніальній сфері. Результатом цієї боротьби стало ухвалення компромісного і, фактично, нежиттєздатного проекту статуту Л. Н., до якого не ввійшли положення про створення міжнародних збройних сил, відміну військової повинності й ін. норм, які могли зменшити загрозу виникнення нової війни. Основні пункти Статуту, відповідно до яких Л. Н. повинна була забезпечувати стабільність на міжнародній арені (Статті 8, 10, 11—15), мали формальний характер і не містили чітких інструкцій, покликаних визначати дії членів цієї Організації у разі виникнення загрози стабільності на світовій арені. Отже, високі цілі, поставлені перед Л. Н., не були досягнуті. Організація не внесла жодних фундаментальних змін в існуючу систему міжнародних відносин і протягом практично всього періоду свого існування її діяльність відображала суперечності між великими державами (зокрема англо-франц. суперечності), що знижувало ефективність її роботи. На низькій ефективності дій Л. Н. позначилося й те, що до її складу не ввійшли США, що стали однією з найвпливовіших держав у період між двома світовими війнами.

Проте, незважаючи на низьку ефективність діяльності Л. Н., їй вдалося досягти

певних результатів у сфері врегулювання суперечностей між малими країнами (конфлікт між Болгарією і Грецією, суперечності між Туреччиною та Іраком стосовно “мосульського питання” тощо). Крім того, регулярні зустрічі чл. **Л. Н.** і дискусії, що періодично розгорталися, з проблем стабільності на міжнародній арені, розвитку міжнародних економічних зв’язків, а також з питань допомоги біженцям і національним меншинам та проблем соціальної політики сприяли вдосконаленню механізму міждержавної взаємодії і накопиченню досвіду, необхідного для створення нової, дієздатної міжнародної організації, покликаної вирішувати найважливіші проблеми, пов’язані з підтримкою миру і стабільності на світовій арені в тривалій перспективі.

О. Кучик

Лісабонський договір — див. *Договір реформування ЄС (ДРЕС)*.

Ллойд Джордж (Lloyd George) Девід (17 січня 1863 р. — 26 березня 1945 р.) — брит. політичний і державний діяч, дипломат, прем’єр-міністр Великої Британії (1916—1922).

Народився в Манчестері в родині вчителя. Після смерті батька у 1864 р. переїхав у Півн. Уельс до родини брата матері Річарда Ллойда, на честь якого згодом прийняв подвійне прізвище Ллойд Джордж. По закінченні школи заснував юрид. контору. У 1888 р. обраний олдерменом графства Кернарвон. З 1890 р. — чл. палати громад, де завдяки гострому розуму та блискучим ораторським здібностям став одним із найпомітніших депутатів. Після приходу лібералів до влади у 1905 р. **Л. Д.** обіймає посаду міністра торгівлі; у 1908—1915 рр. — міністр фінансів. Незважаючи на заслужену ще у часи *Англо-бурської війни 1899—1902 рр.* славу миротворця, у вересні 1914 р. виступає палким

прихильником участі Великої Британії у війні проти Німеччини.

Найбільших зовнішньополітичних успіхів **Л. Д.** досягнув на посаді прем’єр-міністра Великої Британії (був главою двох коаліційних кабінетів упродовж 1916—1922 рр.). Очолював брит. делегацію на *Паризькій мирній конференції 1919 р.*; був одним з основних розробників *Версальського мирного договору 1919 р.*, за яким Англія одержала найбільше вигод серед країн-переможниць у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.* Ще більше зміцнили економічні та геополітичні позиції Великої Британії результати конференції 1920 р. у Сан-Ремо. У діалозі між Зах. та Радянською Росією, що активізувався у 1920—1922 рр., **Л. Д.** намагався відігравати роль поміркованого посередника та миротворця, проте ці зусилля, зокрема під час *Генуезької конференції 1922 р.*, не дали потрібних результатів.

Після відставки 1922 р. продовжував активну політичну діяльність як депутат та лідер Ліберальної партії (до 1931 р.), однак від пропозиції *У. Черчілля* ввійти до складу його першого кабінету відмовився.

О. Мороз

Лозаннська конференція 1922—1923 рр. — міжнародна конференція, скликана для урегулювання відносин із Туреччиною. Відбувалася у Лозанні (Швейцарія) і проходила у два етапи: 20 листопада 1922 р. — 3 лютого 1923 р. і 22 квітня — 24 липня 1923 р. Ініціаторами **Л. к.** виступили Велика Британія, Франція та Італія. Крім них, у її роботі взяли участь Японія, Греція, Румунія, КСХС, а також Туреччина. США були представлені спостерігачами. Радянська делегація включала представників від РСФРР, УСРР та Грузинської СРР і була допущена лише для обговорення питань Чорноморських проток. Те саме стосувалося і представників Болгарії. З ініціативи брит. представника лорда *Дж. Керзона* Конференція була розділена на три комісії: 1) з територіальних і військових

питань; 2) щодо режиму *іноземців і національних меншин*; 3) з фінансових і економічних питань. Дж. Керзон (голова першої комісії) у питанні тур. кордонів усіяко намагався домогтись зменшення європейської території Туреччини. Останній пропонувався віддати Адріанополь (Едірне).

Важливе місце на Л. к. займало “мосульське питання” — для Туреччини вкрай важливим було збереження контролю над нафтовим р-ном Мосулу. Більшість населення у регіоні становили курди, однак голова тур. делегації *Іненю* зумів це використати на користь Анкари. Тур. дипломат оголосив курдів народом “турнаського походження”, а тому за його підрахунками виходило, що тур. населення Мосулу становить 85 %. Брит. сторона не погоджувалася з таким підходом, наголошуючи на іранському походженні курдів — у такому випадку турки становили б усього $\frac{1}{12}$ населення Мосулу. Дж. Керзон зумів залучити до Л. к. Ірак, який початково утримувався від участі в роботі Конференції. Іракський король Фейсал I звернувся до Л. к. з нотою, в якій заявив, що Мосул є невід’ємною частиною Іраку, а тому Дж. Керзон запропонував зняти “мосульське питання” і передати його до *Ліги Націй*. Певні проблеми викликало небажання зах. країн, особливо Великої Британії, скасовувати у Туреччині “режим капітуляцій” (виключеність іноземців з-під юрисдикції місцевої влади). Дж. Керзон запропонував Туреччині зберегти режим капітуляцій на перехідний десятилітній період та впровадити у тур. трибунали європейських юристів. Брит. пропозицію підтримала Японія.

Чи не найгостріші дебати на Л. к. виникли навколо питання Чорноморських проток. Позиція брит. сторони була виражена у двох проектах: “Свобода проток” і “Демілітаризація зони проток”. Перший проект передбачав повну свободу проходження через Чорноморські протоки всіх військових і торговельних суден, перельоту авіації як у мирний, так і воєнний час, за умови, що

Туреччина дотримуватиметься *нейтралітету* (якби ж сама Туреччина була втягнута у війну, то протоками повинні проходити лише нейтральні судна). У другому проекті йшлося про *демлітаризацію* європейського й азійського берегів обох проток та низки прилеглих о-вів. Позиція радянської делегації була озвучена її головою *Г. Чичеріним* і зводилася до цілковитого закриття проток для військових суден, але зі збереженням свободи торгового мореплавства. Однак такі пропозиції були відкинута як країнами *Антанти*, так і Туреччиною. Тому радянська сторона пішла на поступки і запропонувала новий проект, за яким лише з дозволу тур. уряду через протоки могли проходити легкі військові кораблі, але лише тих країн, які не перебувають у стані війни. Попри поступки у новій радянській пропозиції, Конференція її відхилила, а рішення з цього питання фактично було вироблене “комісією експертів з вивчення режимів проток”, до якої не входила радянська делегація. 31 січня 1923 р. Дж. Керзон вручив туркам від ім. Великої Британії, Франції та Італії *ультиматум* із вимогою підписати у п’ятиденний термін вироблений проект угоди про Чорноморські протоки. Радянська делегація заявила, що не погоджується із цим проектом і що доля проток не може вирішуватися без участі Росії, України та Грузії.

Порівняно зі справою Чорноморських проток, Мосулу та європейських кордонів Туреччини, економічний блок питань вирішувався вкрай повільно. У цій сфері найбільше зацікавлення виявляла Франція як найбільший інвестор у тур. економіку — її дипломати вимагали сплати тур. боргу золотом і надання Франції концесії в р-ні Багдадської залізниці. Однак такий підхід викликав різко негативну реакцію Туреччини. Не вдалося Анкарі порозумітися і з британцями, зокрема з огляду на бажання турків зберегти свої території та скасувати режим капітуляцій. Термін ультиматуму Дж. Керзона минув, згоди не було досягнуто, а тому 3 лютого 1923 р.

Л. к. була перервана і відновила свою діяльність лише 22 квітня того ж року. Другий етап **Л. к.** ознаменувався вбивством чл. радянської делегації В. Воровського та гострою дискусією навколо питання про сплату *репарацій* Грецією за руйнування, вчинені в Туреччині упродовж Греко-тур. війни 1919—1922 рр. Особливо на питанні репарацій наголошувала брит. делегація, намагаючись відвернути увагу тур. дипломатів від ін. питань. Наприкінці травня грец. представники заявили про наміри покинути **Л. к.**, якщо їхні вимоги не будуть задоволені. У кризовій ситуації брит. дипломати від ім. союзників запропонували компроміс — Туреччина повинна відмовитися від вимоги грец. репарацій, а в обмін за це отримати Карагач з околицями. Цей компроміс був прийнятий тур. стороною. Врешті 24 липня 1923 р. дійшло до підписання Лозаннського мирного договору, Конвенції про режим проток та низки ін. документів. Положення Конвенції про протоки не були ратифіковані Радянським Союзом; їх переглянули влітку 1936 р. на конференції в Монтре.

О. Заяць

Локарнська конференція 1925 р. — міжнародна конференція міністрів закордонних справ Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Польщі, Франції і Чехословаччини. Відбувалася 5—16 жовтня 1925 р. у м. Локарно (Швейцарія) з метою обговорення і *парафування* угод про гарантування зах. кордонів Німеччини й арбітражі. На **Л. к.** були парафовані 9 документів. Рейнський гарантійний пакт (гарантував недоторканність нім.-франц. і нім.-бельг. кордонів та дотримання постанов *Версальського мирного договору 1919 р.* про збереження статусу Рейнської демілітаризованої зони); окремі арбітражні угоди між Німеччиною та Францією, Бельгією, Польщею, Чехословаччиною; франко-польськ. та франко-чехословацькі гарантійні договори та ін.

Я. Малик

Лондонська конференція 1871 р. — скликана в січні 1871 р. у зв'язку з оголошеним у жовтні 1870 р. рішенням уряду Рос. імперії, що вона більше не вважає себе зв'язаною статтями Паризького мирного договору 1856 р., які обмежують її суверенітет на Чорному морі (див. *Паризький конгрес 1853—1856 рр.*). Відмова однієї з держав, які підписали договір, від виконання його положень, спонукала ін. держави — учасниці договору розглянути це питання на спеціальній конференції. Вона проходила з 17 січня до 13 березня 1871 р. за участі представників Австро-Угорщини (правонаступниці Австр. імперії), Великої Британії, Італії (правонаступниці Сардинського королівства), Німеччини (правонаступниці Пруссії), Османської імперії, Росії та Франції. Результатом роботи Конференції стало підписання всіма її учасниками договору про зміну деяких статей Паризького мирного договору 1856 р. **Л. к.** скасувала статті цього договору, що стосувались обмежень військово-морських флотів Росії та Туреччини на Чорному морі, проте підтвердила заборону проходу через Босфор і Дарданелли іноземних військових кораблів. Рішення **Л. к.** були значною дипломатичною перемогою Росії, яка повернула собі статус великої морської держави.

Ю. Мороз

Лондонський клуб — міжнародна фінансова інституція, в якій проводиться реструктуризація боргів приватним кредиторам, зокрема дискутуються, підписуються реструктуризаційні угоди з провідними приватними фінансовими компаніями та банками світу. Інноваційним методом у цьому процесі стало створення спеціальних консультативних комітетів у провідних банках або синдикатах банків США, Німеччини, Франції, Великої Британії, Японії, які проводять переговорний процес з боржниками. Зокрема, Сітібанк (США) підписав подібні угоди з урядом Аргентини, Банк оф Америка веде відповідні переговори з Болівією.

Під час переговорного процесу встановлюються терміни, умови, обсяги реструктуризації зовнішнього боргу. Останнім часом запроваджено такі методи реструктуризації боргу комерційним банкам: обмін боргу на акції, тобто банк-кредитор реалізує свої несплачені позики за ринковою вартістю у національній валюті країни-боржника і купує акції місцевих підприємств; сплата готівкою повторної купівлі позики — угода, при якій за *вільно конвертовану валюту* з великим дисконтом можна перекупити несплачені позики за ринковою вартістю; колатералізація — старі боргові зобов'язання обмінюються на нові з меншою відсотковою ставкою і довшим періодом погашення; гарантії або план Брейді, запропонований міністром фінансів США, який полягає в заміні старих боргів новими на більш пільгових умовах, причому *МВФ і Світовий банк* надають гарантії для кредиторів, що умови нового боргу будуть виконані (такий план було застосовано під час перегляду боргу Мексики на поч. 90-х років ХХ ст.).

Ю. Біленко

Лунс (Luns) Йозеф Марія Антуан Юбер (28 серпня 1911 р. — 17 липня 2002 р.), нідерланд. дипломат, міністр закордонних справ (1952—1971), 5-й Генеральний секретар *НАТО* (1971—1984).

Народився 28 серпня 1911 р. у Нідерландах, ходив до школи в Амстердамі та Брюсселі. Закінчивши школу, служив матросом у Нідерланд. королівському флоті. Вивчав право в ун-тах Лейдена й Амстердама, навчався у Лондонській школі економіки та Берлінському ун-ті. З 1938 р. — на дипломатичній службі. Після *окупації* Нідерландів у 1940 р. переїхав до Лондона, де працював на екзильний уряд. Після війни до 1949 р. працював у посольстві Нідерландів у Великій Британії, у 1949—1952 рр. — у представництві Нідерландів при *ООН*.

У 1952 р. призначений міністром закордонних справ Нідерландів. На цій посаді

Л. залишався до 1971 р. Його політику характеризувала, з одного боку, підтримка США, а з ін. — активне залучення Нідерландів до євроінтеграційних процесів.

У жовтні 1971 р. Л. обирають Генеральним секретарем *НАТО*. Консерватор за поглядами, він провадив політику, яка часто викликала незадоволення лівих сил. Підтримував добрі стосунки зі США, вважав, що потрібно вдаватися до політики стримування щодо *СРСР*. Виступав за розміщення на території Європи ракет середньої дальності, проти чого виступало багато європейських держав, у т. ч. — уряд Нідерландів.

Х. Чушак

Любинський Микола Михайлович (5 жовтня 1891 р. — 8 січня 1938 р.) — укр. громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, міністр закордонних справ УНР (1918).

Народився на Поділлі. Навчався на історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Чл. Укр. партії соціалістів-революціонерів. У квітні 1917 р. увійшов до складу ЦР, з червня 1917 р. — чл. Малої Ради. У січні-лютому 1918 р. Л. — чл. делегації УНР на мирних переговорах у Брест-Литовському. Від ім. укр. делегації підписав “Відозву до нім. народу”, в якій йшлося про необхідність надання Німеччиною військової допомоги Україні.

У березні-квітні 1918 р. в уряді В. Голубовича Л. очолював МЗС. За його діяльності були здійснені подальші кроки в розбудові професійної *дипломатичної служби*. Він розробив законопроект “Про закордонні установи УНР”, підготував до відкриття спеціальні курси для консульських працівників. В умовах нім.-австр. *окупації* був змушений демонструвати антиантантівський зовнішньополітичний курс — на поч. березня 1918 р. з України були вислані представники держав *Антанти*, а *дипломатичні відносини* підтримувалися лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та

Болгарією. При цьому Л. повністю підтримував лінію прем'єр-міністра В. Голубовича про невтручання нім.-австр. командування у внутрішні справи України.

У 20-х роках ХХ ст. займався науковою діяльністю, працював науковим співробітником Ін-ту укр. наукової мови ВУАН у Києві, був співредактором "Вісника Ін-ту Української Наукової Мови" (1930). У 1930 р. Л. засудили на три роки ув'язнення і п'ять років заслання у справі "Укр. національного центру". На засланні проживав у с. Повенець (Карелія), працював архіваріусом Управління Біломорканалу. Повторно заарештований 12 листопада 1937 р. Особливою трійкою УНКВС Ленінградської обл. 15 грудня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання.

Розстріляний 8 січня 1938 р. у м. Сандармох (Карелія).

Г. Попасевич

Люблінська унія 1569 р. — угода про об'єднання Великого князівства Литовського і Польськ. королівства у федерат. державу — Річ Посполиту. Підписана 28 червня 1569 р. на спільному засіданні польськ. та литовського сеймів, затверджена 1 липня 1569 р. на роздільних засіданнях сеймів у Любліні. Л. у. завершила процес об'єднання двох держав, що розпочався з укладенням *Кревської унії 1385 р.* Угода визначала, що король Речі Посполитої є виборним і одночасно обіймає два престолі — польськ. та литовський великокнязівський; Річ Посполита має спільний сейм, зовнішню політику та грошову систему. Велике князівство Литовське зберігало державну автономію, в т. ч. окремі закони, виконавчу та судову влади, військо, фінансову систему, "руську" мову. Укр. шляхта зрівнювалася в правах з польськ. та литовською. Під юрисдикцію Польщі переходили укр. землі — Брацлавщина, Волинь, Київщина, Підляшшя; під Литвою залишалися Білорусь, Берестейщина. Лівонія була оголо-

шена спільним володінням. Л. у. закріпила юрисдикцію Речі Посполитої над усією Лівобережною та Правобережною Україною, за винятком Буковини (перебувала у складі Молдавії), Закарпаття (Угорщина), Чернігівщини та Сіверщини (Велике князівство Московське).

Здобувши за Л. у. право володіти укр. землями, польськ. шляхта почала просуватися в Україну, що погіршило становище селян і перетворило їх на залежних кріпаків. Польськ. мова, право, католицька релігія за підтримки держави впроваджувалися на всіх захоплених Польщею землях України.

Я. Малик

Людовік XI (Louis) (1423—1483) — король Франції (1461—1483), один з творців європейського дипломатичного мистецтва і *дипломатичної служби*.

З молодих років, прагнучи якнайшвидше зайняти франц. престол, Л. інтригував проти батька — короля Карла VII, уже тоді відзначаючись винятковою хитрістю, гнучкістю у контактах з можливими союзниками та противниками, вмінням пристосовуватись до обставин та потрібних людей. Після смерті батька Л. вступив на престол і розпочав боротьбу проти феодалної знаті, що прагнула закріпити роздробленість країни. У цій боротьбі він надавав перевагу методам, характерним для тогочасної італ. *дипломатії* (своєю чергою, запозиченим останньою з Візантії), вважаючи, що пересварити ворогів значно ефективніше, ніж застосовувати грубу силу. Виняткова увага до вивчення їхніх сильних та слабких сторін, уміння завоювати довіру, організувати складну політичну інтригу, не зупиняючись перед підкупом, шантажем у поєднанні з насильством, завжди давали потрібний Л. результат. За роки його правління до складу королівства увійшли Бургундія і Пікардія (1477), Анжу і Мен (1480), Франш-Конте і Прованс (1481), що майже завершило формування території Франції.

Величезну увагу **Л.** приділяв організації дипломатичної служби та підготовці кадрів для неї. Дипломатичні місії, що відправлялися до дворів ін. правителів, він одним з перших перетворював на постійні представництва, маючи на меті безперервне постачання достовірної інформації. Франція швидко висувалась на роль однієї з провідних держав Європи.

Ю. Мороз

Людовік XIV (Louis) (5 вересня 1638 р. — 1 вересня 1715 р.) — король Франції (1643—1715).

Вступив на престол у віці п'яти років, однак управління державою взяв у свої руки лише після смерті у 1661 р. могутнього першого міністра кардинала *Дж. Мазаріні*. Молодий і надзвичайно амбітний король енергійно взявся до державної справи, маючи на меті зростання могутності Франції, — вже і на той час найбільшої європейської держави, — розширення її території та зрештою, утвердження її гегемонії на континенті. Йому вдалося підібрати тала-

новитих помічників, серед яких особливо відзначалися Кольбер (фінанси) і Лувуа (армія), і зосередитись на зовнішній політиці, до якої він мав особливий інтерес.

Протягом тривалого правління **Л.** вів чотири війни (1667—1668, 1672—1679, 1688—1697, 1701—1714). Проте, якщо перші з них давали Франції важливі територіальні надбання, переважно за рахунок Півд. Нідерландів та нім. земель, наступні війни були незрівнянно менш успішними. Головна причина полягала в тому, що надмірні територіальні претензії “Короля-сонця”, його неприховане прагнення домінувати на континенті викликали опір з боку ін. європейських держав та їх об'єднання в антифранц. коаліції (див. *Вільгельм III Оранський*). Остання з цих війн (див. *Іспанська спадщина та війна за неї*) вкрай виснажила Францію і позбавила **Л.** можливості зреалізувати свій план об'єднання франц. та іспан. корон. Найсильніша в Європі у першій пол. його правління Франція поступово втрачала свої позиції на користь Англії.

Ю. Мороз

М

Маастрихтський договір 1992 р. — угода про поглиблення європейської інтеграції та утворення ЄС, підписана 12 державами — членами ЄЕС 7 лютого 1992 р. в Маастрихті (Нідерланди). М. д. став другою після Єдиного європейського акта 1986 р. ґрунтовною реформою установчих документів Європейських Співтовариств. Набув чинності 1 листопада 1993 р. після завершення ратифікаційних процедур відповідно до конституційних вимог окремих країн (у Данії, Ірландії та Франції через *референдум*, а в решті країн — ратифікацією законодавчими органами), а також після висловлення згоди на ратифікацію *Європейським парламентом*. Ратифікація М. д. натрапила на значні перешкоди в деяких країнах — напр., у 1992 р. референдум у Данії відкинув її і лише повторним референдумом наступного року було відкрито шлях до ратифікації. Для кращої реалізації положень М. д. супроводжувався додатковими документами — 17 протоколами та 33 деклараціями (фактично, документи про наміри без обов'язкової юрид. сили). У М. д. ЄЕС було перейменовано на Європейське Співтовариство. Для поглиблення інтеграційних економічних процесів у Європі через утворення економічного та валютного союзів країни ЄС вирішили координувати найважливіші напрями економічної політики, визначити критерії участі та скласти

графік входження країн до економічного та валютного союзів. Відповідно до М. д. передбачалося введення спільної європейської валюти (запроваджена в безготівковий обіг у 1999 р., а в готівковий — 2000 р.). Для забезпечення стабільності європейської валюти було передбачено створення Європейського центр. банку (1998). На перехідний період підготовча робота покладалася на Європейський валютний ін-т (створений у 1994 р.). Ін. важливим нововведенням М. д. стала заміна попередньої вільної координації зовнішньої політики, яка практикувалася в рамках Європейської політичної співпраці, на Спільну зовнішню та безпекову політику. Для цього вводилися інструменти її реалізації — “спільні позиції” та “спільні дії”. Було узгоджено, що рішення, обов'язкові до виконання, та такі, що стосуються важливих питань, мають прийматися одностайно, а рішення про спосіб їх реалізації — простою більшістю. Крім того, за М. д. Спільна зовнішня та безпекова політика мала на меті формування спільної оборонної політики, яка, своєю чергою, може спричинитися до утворення єдиної європейської системи оборони. З цією метою ЗЄС у М. д. був проголошений невід'ємною частиною ЄС, яка забезпечує останньому доступ до оперативних можливостей у питаннях гуманітарного, рятувального та миротворчого характеру.

Декларація про ЗЄС, додана до М. д., визначила механізми співпраці між ЄС та ЗЄС. Третьою опорою ЄС, визначеною М. д., є співпраця в галузі правосуддя та внутрішніх справ, яка охоплює такі сфери “спільних інтересів” держав-членів: політика щодо надання притулку, контроль зовнішніх кордонів, імміграційна політика, боротьба з наркоторгівлею та міжнародними фінансовими злочинами, співпраця органів правосуддя у цивільних та кримінальних справах, співробітництво митних служб, співпраця правоохоронних органів. З огляду на те, що М. д. вимагав від держав-членів лише консультацій між собою та взаємного інформування про заходи у цих сферах, то співпраця здебільшого обмежувалась “спільними позиціями” та зрідка одно-стайно ухваленими “спільними діями”. М. д. впровадив т. зв. процедуру спільного ухвалювання рішень Радою міністрів та *Європейським парламентом* з метою наближення законотворчого процесу в ЄС до норм європейської демократії, відповідно до яких закони ухвалює безпосередньо обраний народом і підзвітний йому орган (*парламент*). У рамках цієї процедури Європейський парламент має змогу накладати вето на законопроект, щодо якого він не досягнув згоди з Радою (до 1997 р. згадана процедура застосовувалася лише в кількох галузях: єдиний ринок, освіта, охорона довкілля, захист прав споживачів та охорона здоров’я). Крім того, М. д. увів посаду європейського омбудсмена, Комітет регіонів, процедуру спільного ухвалювання рішень та розширив сферу застосування процедури голосування кваліфікованою більшістю. Відповідно до М. д. було запроваджене громадянство ЄС. Кожна особа, яка володіє громадянством будь-якої держави — чл. ЄС, є одночасно і громадянином ЄС, має право пересуватися і проживати в його межах. У М. д. закладено принцип субсидіарності, за яким управління здійснюється на якомога нижчому рівні, якщо це доцільно,

а європейський рівень виступає як додатковий стосовно до національного. Тобто загальноєвропейські заходи доцільні лише тоді, коли вони ефективніші за національні. Усвідомлення необхідності подальшого реформування європейської політики знайшло відображення у М. д. можливості його перегляду в рамках чергової міжнародної наради на зразок Маастрихтської. Такі міжурядові конференції відбулися впродовж березня 1996 р. — червня 1997 р. в Амстердамі та у лютому-грудні 2000 р. у Ніцці, на яких положення М. д. були значною мірою модифіковані.

О. Заяць

МАГАТЕ — див. *Міжнародне агентство з атомної енергії*.

Мазаріні (Mazarini) Джуліо (14 липня 1602 р. — 9 березня 1661 р.) — кардинал, дипломат Святого Престолу, франц. державний і політичний діяч, перший міністр Франції (1643—1661).

Народився в Італії (в Абруццо) в родині сицилійського дворянина. Вчився в Римському колегіумі єзуїтів, а згодом в унтах Алкали і Саламанки. Отримав ступінь доктора права і згодом служив у гвардії Святішого Отця. У 1624 р. перейшов на *дипломатичну службу* і був призначений секретарем римського посольства в Мілані.

Свій дипломатичний талант уперше продемонстрував під час війни за “мантуанську спадщину” (1627—1631), на яку претендували Франція та Іспанія. За дорученням Святого Престолу, М. виступав як посередник між двома сторонами. Саме тоді на нього звернув увагу кардинал *А. Рішельє*, якому, вочевидь, вдалося прихилити М. на свій бік. Результатом став вигідний для Франції мирний договір, за яким Мантуя залишилася у сфері її впливу.

У 1634 р. М. призначено *нунцієм* у Париж, де і відбулося його подальше зближення

з А. Рішельє. У 1639 р. М. перейшов на франц. службу і став найближчим помічником кардинала. У 1641 р. А. Рішельє домігся від Рима кардинальського звання і для М., а перед своєю смертю (грудень 1642 р.) рекомендував його Людовіку XIII як свого наступника. Король прислухався до поради і після смерті свого першого міністра доручив М. очолити уряд. Це становище він зберіг і під час малолітства *Людовіка XIV* та регентства королеви Анни Австрійської. Під час гострої політичної кризи — Фронди (1648—1653) — йому вдалося вийти переможцем у боротьбі з парламентською та аристократичною опозицією і домогтися зміцнення королівської влади.

У зовнішній політиці М. продовжував курс А. Рішельє на подолання гегемоністських претензій іспано-австр. Габсбургів та посилення політичних позицій Франції на континенті. Саме тому довелося завершувати справу, розпочату його великим попередником. Після вирішальних перемог Франції у *Тридцятилітній війні 1618—1648 рр.* спонукав імперію до укладення *Вестфальського миру 1648 р.*, який закріпив роздробленість Німеччини і послабив позиції Габсбургів у Європі.

До дипломатичних перемог М. належить також нормалізація відносин і укладення мирного (1655) та союзного (1657) договорів з Англією. Однак найбільшим успіхом його зовнішньополітичної діяльності став Піренейський мирний договір 1659 р., який завершив розпочату ще в 1635 р. війну з Іспанією. За цим договором до Франції відійшли Артуа, Русельйон, частини Фландрії та Люксембургу.

Один із пунктів договору, включений до тексту на вимогу далекоглядного М., стосувався запланованого шлюбу короля Людовіка XIV з іспан. інфантою Марією Терезією і відіграв важливу роль у подальшому розвитку політичної ситуації в Європі. Ним передбачалася відмова Марії Терезії від прав на іспан. престол у випадку виплати

за нею шлюбного посагу в розмірі 500 тис. золотих еку протягом півтора року. Виснаженій війною Іспанії було важко виконати цю умову, на що і розраховував кардинал. У подальшому її невиконання дозволило Людовіку XIV висунути від ім. дружини претензії на іспан. спадщину.

Ю. Мороз

Мазепа Іван Степанович (20 березня 1639 р. — 21 вересня 1709 р.) — укр. державний і військовий діяч, дипломат, гетьман України (1687—1709).

Народився у с. Мазепинцях на Київщині в укр. шляхетській родині. Освіту отримав у Києво-Могилянській та Варшавській колегіях. Згодом став “покойовим дворянином” польськ. короля Яна Казимира. З 1659 р. виконував дипломатичні доручення польськ. короля у посольствах до *І. Виговського*, *Ю. Хмельницького* та П. Тетері. У 1669 р. М. перейшов на службу до *П. Дорошенка*, був ротмістром надвірної корогви, генеральним осавулом, генеральним писарем. Виконував дипломатичні місії до Криму. На службі в гетьмана *І. Самойловича* був генеральним осавулом. Виконуючи дипломатичні доручення гетьмана, часто відвідував Москву, де зблизився з впливовим князем Василем Голіциним, за сприяння якого у 1687 р. був обраний гетьманом і склав присягу на вірність царівні Софії та царевичам Івану і Петру. Уклав т. зв. Коломацькі статті, де було закріплено залежність кадрових змін в уряді від Москви, значну увагу приділялося участі Гетьманщини у зовнішній політиці Росії. Так, М. мав дотримуватися “*Вічного миру*” 1686 р., не діяти на шкоду інтересам Речі Посполитої, зобов’язувався надавати військо для рос. акцій проти Криму та Туреччини тощо. Одним із нововведень був пункт про сприяння мішаним укр.-рос. шлюбам та наголошення на тому, що Гетьманщина не повинна виглядати окремим державним утворенням від Росії, а між їхніми народами

не має бути відмінностей. Цей пункт **М.** не поспішав виконувати, що згодом намагалися використати як аргумент донощики серед старшини. Невдовзі **М.** був змушений взяти участь у другому Кримському поході 1689 р. разом із князем В. Голіциним. Цей похід завершився провалом, що стало одним із приводів усунення від влади царівни Софії та В. Голіцина і зосередження її в руках царя *Петра I*. Опозиційна старшина очікувала, що ці події завершаться трагічно для **М.** і намагалася всіляко його скомпрометувати, однак гетьман зумів не лише зберегти життя та залишитися при владі, а й отримати з ситуації користь. Знайшовши спільну мову з Петром I, **М.** уклав новий укр.-рос. договір — “Московські статті Івана Мазепи”, які значно зміцнили владу гетьмана та послабили вплив Москви на Україну.

Після другого Кримського походу політика гетьмана зосередилася на організації боротьби проти татар. У 1695—1696 рр. **М.** взяв активну участь в Азовських походах, організованих Московією для усунення тур.-татарської присутності на півдні України. Внаслідок походу 1695 р. було здобуто 4 міста-фортеці, які перекривали доступ козакам до моря. Другий похід завершився взяттям укр. та рос. військами Азова у липні 1696 р. За участь **М.** у війні проти Туреччини Петро I у 1700 р. нагородив його найвищою тогочасною відзнакою — орденом святого Андрія Первозванного. У 1703 р. польськ. король Август II вручив **М.** орден Білого Орла, а в 1707 р. за сприянням Петра I імператор Йосиф I надав **М.** титул князя Священної Римської імперії. Як тільки завершилася рос.-тур. війна, Росія у серпні 1700 р. вступила у війну проти Швеції і втягнула до неї Україну. Вже в листопаді 1700 р. рос. армія була вщент розбита під Нарвою. Однак Петро I не змирився з поразкою і з великим завзяттям готувався до реваншу. Цар уперше почав масово залучати укр. війська до боротьби з ворогом,

який безпосередньо не зачіпав інтересів України. Півн. війна виявилася серйозним випробуванням як для **М.**, так і для всього укр. народу. Козаки, які боролися проти шведів, нарікали на голод, невиплату коштів та утиски з боку рос. командування. Виснажувалася економіка України, постраждала торгівля з балтійськими портами. Війна була вкрай непопулярною в народі, який усе більше нарікав на **М.** та царя. Навесні 1704 р. **М.** отримав від царя наказ рушити з військом на Правобережну Україну і йти вглиб Польщі на допомогу прихильникам Августа II. Завдяки походу на допомогу Августу II **М.** став володарем обох берегів Дніпра. Польща, знесилена боротьбою проти Швеції, не мала можливості “витиснути” **М.** зі своїх колишніх володінь. Гетьман зумів переконати Петра I у доцільності затримання цієї території під своєю владою. Виснаження України Півн. війною, непевність щодо майбутнього незалежності Гетьманщини, чутки про готовність царя поступитися Україною заради першорядних балтійських інтересів змусили гетьмана та старшину засумніватися у доцільності беззастережної підтримки Москви і встановити контакт зі щойно проголошеним королем Польщі С. Лещинським. Результатом стало укладення угоди між гетьманом та королем, відповідно до якої передбачалося утворення Руського князівства. Договір з Польщею суттєво змінив ставлення до гетьмана *Карла XII*, який досі нічого не хотів чути про спілку з **М.** Спроби нав'язати контакти зі Швецією **М.** активізував у 1707 р., і навесні 1708 р. у білоруському м. Сморгоні було укладено прелімінарну домовленість про швед. гарантії для польськ.-укр. угоди. На перешкоді успішній реалізації планів швед.-польськ.-укр. союзу стали невдалі дії швед. генералів Левенгаупта та Лагеркрони восени 1708 р. Тому план наступу Карла XII на Москву довелося переглянути, і швед. військо рушило в Україну. Такий перебіг подій руйнував попередні плани і змусив

М. відкрито підтримати Карла XII, хоча укр. війська були розпорошені. Звістка про перехід **М.** на бік шведів приголомшила Петра I і першою жертвою царського гніву став столичний Батурин. Жорстокі репресії деморалізували укр. суспільство, яке не було ознайомлене із планами гетьмана. Власне одним із недоліків політики **М.** була надмірна таємність його планів, деталей яких не знали навіть найближчі його соратники. Карл XII та **М.** вирішили організувати в лютому 1709 р. похід на Слобожанщину (з перспективою руху на Москву), але він завершився невдачею. 28 березня (8 квітня) 1709 р. був укладений укр.-швед. договір, основною ідеєю якого було зобов'язання Карла XII не укладати мирної угоди з царем, доки Україна та Запорозжя не будуть звільнені з-під московської влади. Незадовго перед цим на бік **М.** перейшло Запорозжя на чолі з кошовим К. Гордієнком, але вже у травні московське військо зруйнувало Січ. Така ситуація негативно вплинула на підтримку **М.** та Карла XII з боку Криму та Туреччини, які хотіли діяти лише в спілці з успішними союзниками. **М.** та швед. король прагнули переломити ситуацію на свою користь і покладали великі надії на здобуття Полтави, облогу якої вони розпочали у квітні 1709 р. Через скрутне становище Полтави Петро I зважився на генеральну битву, яка й відбулася 27 червня (8 липня) 1709 р. і стала цілковитою поразкою для шведів. Однак рештки швед. війська разом із козаками змогли організовано відступити. Карл XII, **М.** та К. Гордієнко з незначною кількістю (близько 3 тис.) козаків та шведів змогли переправитися через Дніпро і відійти на тур. володіння. На еміграції **М.** довго не прожив і помер 21 вересня (2 жовтня) 1709 р. у с. Варниці неподалік від Бендер.

О. Заяць

Макиавеллі (Machiavelli) Нікколо ді Бернардо (3 травня 1469 р. — 22 червня 1527 р.) — видатний італ. мислитель та державний діяч епохи Відродження.

У 1498 р. був призначений на посаду секретаря канцелярії Флорентійської Республіки. Дещо пізніше став також секретарем Ради десяти з питань зовнішньої і оборонної політики. З часу реставрації влади герцогів Медичі (1512) — у вигнанні.

Найважливіші праці: “Державець”, “Роздуми на I декаду Тита Лівія” та “Історія Флоренції”. У них **М.** сформулював низку тверджень, які стали основою пізніших теорій *політичного реалізму*.

У своїх міркуваннях **М.** виходив із аналізу природи людини, висновки щодо якої, як це властиво для представників класичної школи теорії *міжнародних відносин*, поширював на державу та її зовнішньополітичну поведінку. Характеризуючи природну сутність людини, він стверджував, що вона незмінно егоїстична, а будь-які суспільні процеси зумовлені людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами. Діяльність людей визначається тим, що всі вони прагнуть досягнути однакової мети — слави та багатства.

На думку **М.**, зіткнення людських чи державних інтересів породжує насильство, а єдиним способом уникнути цього у крайніх формах чи захистити державу від зовнішніх ворогів є жорстка політика, позбавлена тісного прив'язання до моралі та релігійних канонів. **М.** стверджував, що критерієм успішної *зовнішньої політики* може бути лише доцільність, тобто її спрямованість на досягнення блага держави, яке відповідно є благом громадян. Політика має бути побудована на моральних принципах, але така її якість доцільна лише доти, доки вона ефективна. Інакше кажучи, якщо політик в екстремальній ситуації мусить розв'язувати дилему, як діяти — морально чи аморально, що призведе відповідно до катастрофи або успіху, він має, не вагаючись, обрати шлях збройного насильства. Застосовуючи в окремих випадках жорстокість до певних осіб, влада чинить милосердніше, ніж тоді, коли через

надмір її поблажливості справа доходить до бунту, що супроводжується грабунками та насильством над громадянами. У відносинах з ін. державами уряд, не вагаючись, має застосовувати воєнну силу тоді, коли це потрібно для захисту держави від загарбання. На думку М., воєнне мистецтво і дисципліна мають бути найважливішим предметом турбот кожної держави, оскільки нехтувати воєнним мистецтвом означає свідомо йти до загибелі.

Успішна зовнішня політика держави має ґрунтуватись на дотриманні семи найважливіших правил: 1) будь-які дії щодо ін. держав мусять опиратися на достатній рівень сили та можливостей, оскільки створювати певні плани та намагатися їх реалізувати, не маючи для цього відповідних засобів, — нерозумно та небезпечно; 2) дії держави мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні, як традиційно діяли римляни. Вони підтримували менш могутніх сусідів, не даючи їм змоги зміцнювати сили, і заважали усталенню в їхніх країнах впливу могутніх іноземців; 3) держава має діяти превентивно, не допускаючи посилення та об'єднання своїх ворогів, навіть тоді, коли такі дії створюють небезпеку втягнути її у війну; 4) жодна держава не може вважати будь-який альянс, чл. якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожен із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі; 5) жодна держава не повинна допомагати ін., якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої, оскільки вона в такому випадку лише ускладнює власне становище; 6) жоден триумф над ін. державою не буває абсолютним, і тому переможцеві за жодних обставин не варто принижувати переможених та порушувати будь-які умови договорів, укладених із ними. Порушення цього правила призво-

дить до перетворення переможеної держави на смертельного ворога, який шукатиме реваншу; 7) виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їхньої відповідності ситуації: розумний монарх не повинен виконувати своїх обіцянок та зобов'язань, якщо таке виконання для нього шкідливе, а всі мотиви, які змусили його їх давати чи приймати на себе, вже не існують.

Концепцію М. гостро критикували як сучасники, так і пізніші науковці й політики. В історію політики він увійшов як ідеолог підступності та політичної безпринципності, а терміном “макіавеллізм” стали називати політичні дії, скеровані на досягнення мети будь-якими засобами, навіть аморальними. Аналіз його праць не дає підстав для таких звинувачень, оскільки він у відвертій, а іноді навіть цинічній формі лише узагальнює досвід ефективної політики того часу. Максими політики, що він сформулював, впливають із реальних подій політичної історії різних держав і народів, а не запропоновані апіорі.

М. Мацяк

Макміллан (Macmillan) Моріс Гарольд (10 лютого 1894 р. — 29 грудня 1986 р.) — брит. державний і політичний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії (1956—1963).

Навчався у коледжі Ітон та Оксфордському ун-ті. Брав участь у бойових діях *Першої світової війни 1914—1918 рр.*, кілька разів поранений. Після війни був ад'ютантом генерал-губернатора Канади герцога Девонширського. З 1923 р. почав політичну кар'єру, однак на виборах до парламенту зазнав невдачі, 1924—1929 рр. — чл. палати громад у лавах Консервативної партії. Наприкінці 30-х років XIX ст. зацікавився зовнішньою політикою. Критикував неспроможність уряду С. Болдуїна завадити італ. *агресії* в Ефіопії (1935—1936), а також “*умиротворення політики*” кабінету *Н. Чемберлена*, був одним із прихильників

У. Черчілля, які домагалися відставки Н. Чемберлена на користь останнього.

У 1940 р. **М.** — особистий парламентський секретар міністра постачання в уряді У. Черчілля, з червня 1942 р. — заступник міністра у справах колоній, з листопада 1942 р. — дипломатичний представник брит. уряду у Півн. Африці, пізніше — в Італії, мав близькі стосунки з амер. політиками і військовими, особливо з *Д. Ейзенхауером*.

У 1945 р. — чл. тіньового кабінету Консервативної партії, експерт з питань промислової політики. У 1951 р., коли У. Черчілля прийшов вдруге до влади, **М.** став міністром житлового будівництва в його кабінеті. 1954 р. — міністр оборони, 1955 р. — міністр закордонних справ в уряді *Е. Ідена*, згодом — міністр фінансів. У 1957 р. — прем'єр-міністр після вимушеної відставки *Е. Ідена* внаслідок провалу суецької авантюри (див. *Суецька криза 1956 р.*).

Найбільшим досягненням **М.** стало відновлення “особливих відносин” США і Великої Британії, які після Суецької кризи 1956 р. перебували у критичному стані. Впродовж семи років перебування при владі прем'єр-міністр підтримував близькі особисті стосунки з амер. президентами *Д. Ейзенхауером* і *Дж. Кеннеді*. **М.** довів, що Велика Британія залишається вірним союзником США: у 1958 р. направив брит. війська разом з амер. у Йорданію та Ліван для попередження очікуваних антизах. переворотів, підтримуваних Єгиптом; у 1958 р. виступав спільно з *Д. Ейзенхауером* щодо питання оборони Тайваню від можливих спроб нападу на нього комуністичного Китаю; у 1959—1962 рр. підтримував позицію Вашингтона щодо Зах. Берліна; 1962 р. поділяв думку *Дж. Кеннеді* щодо врегулювання ситуації в Лаосі. **М.** ініціював розробку та підписання *Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963 р.*

Водночас близькі стосунки з Вашингтоном завадили Лондону здобути чл-во в *СЕС*. Цей намір уряду **М.** реалізувати не вдалося внаслідок вето президента Франції *Ш. де Голля* (1963).

У жовтні 1963 р. **М.** пішов у відставку за станом здоров'я. Обіймав посаду ректора Оксфордського ун-ту, на яку був обраний ще у 1960 р. Написав шість томів мемуарів. У 1984 р. отримав титул графа Стоктона.

Відновлення престижу Великої Британії на міжнародній арені після Суецької кризи 1956 р., зміцнення “особливих відносин” (див. “*Особливі відносини*” *США і Великої Британії*) зі США, поч. процесу входження Великої Британії до Європейської спільноти, роки добробуту, миру і прогресу країни — все це дозволило сучасникам вважати **М.** одним із найуспішніших з повоєнних брит. прем'єр-міністрів.

С. Пик

Мандатна система — система управління колишніми володіннями Нім. та Османської імперій, створена по закінченні *Першої світової війни 1914—1918 рр.* державами-переможницями. Створена на *Паризькій мирній конференції 1919 р.* *Ліга Націй* брала на себе опіку над цими територіями і, виходячи зі сформульованої тези про “нездатність” їхнього населення “самостійно управляти собою в складних умовах сучасного світу”, видавала т. зв. мандати на управління ними ін. державам. Держави-мандатарії, відтак, були відповідальними перед Лігою Націй за стан справ на підмандатних територіях. Контроль за виконанням ними взятих на себе зобов'язань здійснювала спеціальна Постійна мандатна комісія Ліги Націй, яка розпочала роботу в 1921 р.

Усі мандати були розбиті на три класи — А, В і С, виходячи з прийнятої Лігою Націй оцінки рівня розвитку кожної території. Мандати А були видані на колишні володіння Османської імперії

і передбачали досить високий ступінь їхньої самоврядності. Мандати класу В призначалися для колишніх нім. колоній в Африці (крім Півд.-Зах. Африки), де вводилося пряме управління держави-мандатарія зі збереженням певного рівня самоврядування. Підмандатні території класу С, до яких було віднесено колишні нім. колонії в Океанії та Півд.-Зах. Африка, повністю підпорядковувались законодавству мандатарія і розглядалися як частина його території.

Розподіл мандатів розглядався на засіданнях Паризької мирної конференції 1919 р. та Вищої ради Антанти у травні 1919 р. і березні 1920 р. Остаточне затвердження їх Радою Ліги Націй відбулось у грудні 1920 р. — мандати С, червні 1922 р. — мандати В, липні 1922 р. — мандати А. У результаті мандати класу А були розподілені таким чином: Франція отримала мандат на Сирію і Ліван, а Велика Британія — на Ірак (Месопотамію) та Палестину (цей останній мандат поширювався також на територію, на якій у 1921 р. було утворено емірат Трансйорданію; проте у вересні 1922 р. Ліга Націй виключила її з мандату на Палестину і видала Британії окремий мандат на новостворений емірат без згадування в його тексті про *Бальфура декларацію 1917 р.*, вміщену в попередньому мандаті). Мандати класу В отримали: Велика Британія — на Танганьїку, зах. частину Того і Зах. Камерун; Франція — на більшу частину Того і Сх. Камерун; Бельгія — на Бурунді та Руанду (об'єднані під назвою Руанда — Урунді). Колишня нім. Півд.-Сх. Африка (сучасна Намібія) стала підмандатною територією Півд.-Африк. Союзу класу С (з огляду на малозаселеність, віддаленість від центрів цивілізації та безпосереднє сусідство з країною-мандатарієм). Решту мандатів С отримали: Японія — на Каролінські, Маріанські та Маршаллові о-ви; Австралія — на колишню нім. Нову Гвінею (включно з архіпелагом Бісмарка) і (спільно з Великою Британією

та Новою Зеландією) на о. Науру; Нова Зеландія — на Зах. Самоа.

Утворення на деяких підмандатних територіях незалежних держав та їх міжнародне визнання привело до скасування мандатів: на Ірак (1932), Сирію та Ліван (1945), Трансйорданію (1946) та Палестину (1948). Решту підмандатних територій було включено у створену ООН після Другої світової війни 1939—1945 рр. систему опіки міжнародної, управління ними доручено державам — колишнім мандатаріям, за винятком Японії. Опіку над Каролінськими, Маріанськими та Маршалловими о-вами було передано США.

Ю. Мороз

Мануїльський Дмитро Захарович (21 вересня 1883 р. — 22 лютого 1959 р.) — укр. партійний і державний діяч, дипломат, науковець, академік АН України (1945).

Народився у с. Святець Кременецького повіту Волинської губернії. Освіту здобув на юрид. ф-ті Сорбоннського ун-ту, який закінчив у 1911 р. У 1903 р. розпочав політичну діяльність, вступивши в РСДРП. У 1906 р. був одним з організаторів повстань у Виборзі та Кронштадті. Засуджений на 5 років заслання до Якутії. Восени 1907 р. емігрував до Франції. У червні 1917 р. прийнятий у РСДРП(б), з листопада 1917 р. — чл. колегії наркомату продовольства. У квітні-травні 1918 р. — заступник глави дипломатичної місії РСФФР на переговорах у Києві з делегацією Укр. держави. З поч. 1919 р. очолював радянську місію Комітету Червоного Хреста у Франції. У 1920—1921 рр. — нарком землеробства УСРР, з грудня 1921 р. — 1-й секретар ЦК КП(б) України. З 1922 р. М. — секретар Виконкому, глава делегації ВКП(б) у Комінтерні. У 1923—1952 рр. — чл. ЦК Політбюро КП(б)У. З 1924 р. — чл. Президії Комінтерну, в 1928—1943 рр. — секретар Виконкому Комінтерну. За час, коли

М. був одним із керівників Комінтерну, тисячі членів цієї організації були викликані в СРСР, де були розстріляні.

Під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* упродовж 1942—1944 рр. **М.** працював одночасно в Головному політичному управлінні Радянської армії та заступником завідувача Інформаційного відділу в апараті ЦК ВКП(б). Він проводив велику роботу з налагодження антифаш. пропаганди. Працюючи у ЦК ВКП(б), **М.** мав пряму доступ до *Й. Сталіна*. Тому його політичний вплив був набагато більший за посаду, яку він обіймав.

Після відновлення діяльності республіканських НКЗС **М.** приходить на зміну усунутому з посади наркома закордонних справ УРСР *О. Корнійчуку*. З 12 липня 1944 р. **М.** — заступник глави уряду та народний комісар закордонних справ УРСР. Переслідуючи зовнішньополітичні плани СРСР, у НКЗС **М.** активно проводить сталінський зовнішньополітичний курс і досягає значних успіхів. Особливо важливою була безпосередня участь укр. наркома у створенні ООН. Саме **М.** очолював укр. делегацію на *Сан-Франциській конференції 1945 р.* і на *Парижській мирній конференції 1946 р.* На 1-й сесії ГА ООН його обирають головою Першого комітету, завдання якого полягало у підготовці преамбули та першого розділу Статуту ООН. Брав участь у роботі перших чотирьох сесій ГА ООН. У 1948—1949 рр. **М.** виконує обов'язки голови *РБ ООН*.

Завдяки наполегливій роботі **М.** УРСР досягла значного успіху в розбудові відносин з міжнародними організаціями. Автор низки праць з питань стратегії і тактики робітничого руху. У 1947—1954 рр. — депутат ВР СРСР 2—3 скликань. У 1944—1953 рр. — заступник голови ради міністрів УРСР. З 1953 р. — на пенсії.

Помер **М.** 22 лютого 1959 р. у Києві. Похований на Байковому кладовищі.

О. Кучик

Мао Цзедун (26 грудня 1893 р. — 9 вересня 1976 р.) — кит. державний і політичний діяч, голова ЦК Компартії Китаю (з 1943 р.). Після Жовтневої революції 1917 р. в Росії захопився ідеями *марксизму*, прилучився до антиімперіалістичного та антифеодального руху “4-го травня”. Один із засновників спілки “Новий народ” (1918). У 1919 р. заснував журнал “Сянциуанський огляд”, у 1920 р. — “Спілку культурних читань” з метою розповсюдження революційних ідей. У 1921 р. взяв участь в організації КПК. У 1923—1927 рр. належав до Гоміндану. Після розколу партії у 1928 р. став засновником кит. Червоної армії як її політичний комісар. У 1934—1936 рр. загопи цієї армії пройшли “Довгий марш” до півн.-зах. Китаю, де заснували нову базу проти Гоміндану. Після нападу Японії на Китай став ініціатором примирення між націоналістами і комуністами та спільного виступу проти японців. Цю коаліцію вдалося зберегти до кін. *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Після її закінчення внутрішня боротьба поновилася і призвела до жорстокої громадянської війни. У сер. 1949 р. комуністи, підтримані селянством, одержали повну перемогу. 21 вересня 1949 р. **М. Ц.** проголосив утворення КНР, став головою її уряду. У 1954 р. був обраний головою КНР. У 1959 р. залишив пост голови КНР, але продовжував очолювати КПК. У 1966 р. проголосив “Культурну революцію”. Під його керівництвом Китай вийшов з більш як 20-річної політичної ізоляції.

Я. Малик

Марксизм — це класична (або, як її інакше називали, ортодоксальна) теорія суспільства, яка формувалась у другій половині XIX — на поч. XX ст. Основоположниками **М.** були Карл Маркс (1818—1883) і Фрідріх Енгельс (1820—1895). Один із найрадикальніших представників марксистської теорії *В. Ленін* стверджував, що вона

впливала з трьох основних джерел: утопічного соціалізму, економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо та діалектичної філософії Г. Гегеля. Очевидно, не менший вплив на становлення **М.** мав соціал-дарвінізм, звідки запозичено ідею У. Беджгота про те, що соціальна еволюція відбувається завдяки боротьбі соціальних груп за панування у суспільстві. **М.** увібрив ідею про безкласове суспільство, запозичену зі соціальних утопій Т. Мора, Т. Кампанелли та Ш. Фур'є, які ґрунтувались на негативній оцінці приватної власності як першопричини соціальної нерівності та людських конфліктів. Поняття додаткової вартості, запозичене з економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо, було інтерпретовано в теорії **М.** як знаряддя класового панування та експлуатації людей, позбавлених права власності на засоби виробництва. Із гегелівської діалектики було взято ідею про змінність суспільства, єдність і боротьбу протилежностей, що відобразилося в намаганні обґрунтувати об'єктивний характер побудови безкласового суспільства та становлення нового суспільного ладу — комунізму. Однак не можна вважати **М.** еkleктичною теорією, що складається із повністю запозичених концепцій. Ця доктрина є послідовною системою соціологічного детермінізму. Як послідовний детермініст К. Маркс узалежнював усі суспільні відносини від економічних інтересів класів, які він розумів як великі групи людей, виокремлені за критерієм права їх власності на засоби виробництва. У розумінні К. Маркса в основі кожного суспільства — визначальний економічний “базис” (система матеріально-виробничих відносин) та похідна від нього “надбудова” (право, мораль, ідеологія). **М.** зводить суспільні відносини до антагоністичних стосунків між експлуаторами (власниками засобів виробництва) та експлуатованими (робочою силою). Класи експлуаторів та експлуатованих перебувають між собою в антагоністичних відносинах, а їх класова

боротьба є визначальним суспільним процесом — рушієм історії. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що антагонізм виникає між класами через основне суспільне протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничими відносинами. Коли рівень розвитку продуктивних сил суспільства “переростає” виробничі відносини, відбувається кардинальна трансформація його соціальної структури. На цій основі вони розвинули т. зв. матеріалістичне розуміння історії. Історія людства полягає в тому, що постійне зростання продуктивних сил призводить до періодичних кардинальних змін суспільного ладу. Суспільний лад, що існував упродовж певного тривалого періоду, вони назвали формацією та вважали, що в історії людського суспільства можна виділити: первісну формацію, яка базується на общинній власності та рівності всіх чл. спільноти; рабовласницьку формацію, в основі якої лежить підневільна праця рабів і суспільна нерівність; феодальну формацію, що ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням); капіталістичну формацію, яка полягає у пануванні великої буржуазії (капіталістів), що є власниками засобів виробництва (заводів і фабрик), та праці вільних найманих робітників. Головне протиріччя епохи капіталізму полягає у невідповідності високого рівня розвитку продуктивних сил приватновласницькому характерові економіки. Додаткова вартість відчужується від пролетарів, що створюють її своєю працею, та є засобом їх експлуатації. Держава, на думку марксистів, існувала не завжди, а виникла як репресивний апарат класового панування, створений експлуаторськими класами для забезпечення власного панування, тобто права безперешкодно експлуатувати пригноблених. Звідси визначальними є внутрішньосуспільні відносини, а міжнародні є їх логічним продовженням. *Міжнародні*

відносини при капіталізмі характеризуються боротьбою між експлуаторами різних країн за право експлуатувати ін. країни та народи, тому марксист стверджують, що ворожнеча різних груп капіталу інспірує протиставлення народів один одному, намагання захопити та пригнобити ін. країни. Капіталізм, на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, не є вічним, оскільки класова боротьба між капіталістами та пролетаріатом неминуче призведе до пролетарської революції, а у всесвітньому масштабі — до повалення експлуаторських класів усіх країн.

У 1910 р. австр. економіст Р. Гільфердінг висунув ідею про тісний взаємозв'язок капіталізму і мілітаризму. Він стверджував, що держави, які забезпечують інтереси потужних монополістичних фінансово-промислових об'єднань, у *зовнішній політиці* стають щораз більш агресивними та частіше схиляються до застосування воєнної сили. Отже, капіталізм вступив у нову фазу — фінансового капіталізму, який штовхає уряди держав до насильницького перерозподілу світу, що призведе до епохи затяжних війн. Відомий рос. марксист М. Бухарін у праці "Світове господарство та імперіалізм" (1915) розвинув ідею Гільфердінга і на її основі сформулював теоретичні основи розуміння *імперіалізму* як нової фази розвитку капіталізму. В умовах імперіалізму війни стають неминучими, мілітаризм і агресивність у зовнішній політиці держав світу стають нормою їх взаємовідносин. Він зазначив, що війна більше не є намаганням одних держав нав'язати політичну волю ін., а є прагненням задовольнити економічні інтереси за рахунок ін. Серед марксистів із цією теорією принципово не погоджувався К. Каутський, який висунув свою теорію "ультраімперіалізму", одним із положень якої був висновок, що розвиток імперіалізму приведе у майбутньому до певного консенсусу між фінансово-промисловими об'єднаннями щодо спільної експлуатації відсталих народів. Для капіталістів порозуміння на-

багато вигідніше, ніж потреба фінансово підтримувати воєнні зусилля своїх урядів.

Серйозну трансформацію теоретичних основ М. на поч. ХХ ст. здійснив В. Ленін. Він присвятив міжнародним відносинам значно більше уваги, ніж К. Маркс, що пояснюється його ідеями про назрілість пролетарської революції та можливість її перемоги в одній країні світу. Це неминуче означало б наявність певного історичного періоду паралельного існування соціалістичної держави (диктатури пролетаріату) та її капіталістичного оточення. Нерівномірність розвитку капіталістичних держав, на думку В. Леніна, свідчила про те, що капіталізм трансформувався на поч. ХХ ст. у свою вищу стадію — імперіалізм. Для капіталістичних держав епохи імперіалізму характерне прагнення до зміцнення панування над колоніями більш "справедливим" розподілом і подальшою більш "дружньою" їх експлуатацією, посиленням гноблення чужих націй, укріпленням і продовженням найманого рабства пролетаріату як своїх, так і поневолених країн.

Провідні імперіалістичні держави світу як прямо, так і приховано підтримують своє панування, тоді як більшість країн і народів перебувають у фактичному рабстві. На думку В. Леніна, імперіалізм характеризується зростанням шовінізму та мілітаризму, накопиченням суперечностей між наймогутнішими державами світу і неминучістю великих війн. Основна причина нестабільності та загарбницьких війн полягає у міжімперіалістичних суперечностях, які ґрунтуються на економічних інтересах панівних експлуаторських класів. Загарбницькі війни логічно випливають із природи капіталізму, оскільки війна не суперечить основам приватної власності, а є прямим і неминучим розвитком цих основ. При капіталізмі неможливе рівномірне економічне зростання окремих держав, а також неможливі ін. засоби відновлення час від часу порушеної рівноваги, як-от

кризи в промисловості, війни в політиці. В умовах імперіалізму першопричиною всіх потрясінь у світовій політиці є нерівномірність розвитку капіталізму, що, з одного боку, призводить до великих війн, а з ін., — послаблює всю капіталістичну систему і створює умови для пролетарської революції. Виходячи з ідеї нерівномірного розвитку капіталізму та неминучості криз і війн, В. Ленін уважав можливою перемогу соціалізму початково в небагатьох чи навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні. Розвиваючи свою концепцію, він стверджував, що перемога соціалістичної революції та створення диктатури пролетаріату (держави) в одній країні докорінно змінює характер міжнародних відносин. Основне протиріччя у міжнародних відносинах уже не стосуватиметься протистояння між імперіалістичними державами (хоча воно й збережеться), а визначатиметься боротьбою між пролетарською державою та її капіталістичним оточенням. Пролетарська держава вестиме війни проти свого капіталістичного оточення, які, з точки зору В. Леніна, безумовно справедливі, оскільки здійснюватимуться в ім'я світової революції, яка є остаточним визволенням пролетаріату від гніту імперіалістів усього світу. На його думку, пролетаріат країни, в якій відбулась революція, після експропріації власності капіталістів і організації соціалістичного виробництва повстав би проти всього капіталістичного світу, залучаючи пригноблені класи ін. країн, піднімаючи там повстання проти капіталістів, виступаючи за потреби навіть з воєнною силою проти експлуататорських класів і їх держав.

Постійну боротьбу пролетарської держави проти капіталістичного оточення “завдаванням ударів по його найслабших ланках” із застосуванням збройної сили, що “підштовхне” революції в ін. країнах світу, Л. Троцький назвав “перманентною” революцією. Пролетарську державу варто розглядати як базис світової революції,

а змістом її зовнішньої політики є “експорт” революції в ін. країни світу. Населення, ресурси, господарство і збройні сили захоплених країн мають бути спрямовані на боротьбу з капіталістичним світом, здійснення світової революції. Марксистки вважають, що з перемогою світової революції та побудовою всесвітнього “безкласового” комуністичного суспільства експлуатація однієї нації ін. неминуче ліквідується, як і всяка можливість війн. Подолання класових протиріч та відмирання держави приведе до загальної стабільності та миру. Побудова світового “безкласового” суспільства та ліквідація держав є переходом до комуністичної формації. Комунізм базується на відсутності приватної власності на засоби виробництва, що взагалі ліквідує будь-які матеріальні стимули для діяльності людини. Тобто напрошується висновок про те, що прогрес чи розвиток суспільства унеможливується, позаяк вони завжди базувались на особистій матеріальній зацікавленості людини. Намагаючись розв'язати цю дилему, марксистки стверджували, що в комуністичній формації має діяти і творити цілком ін. людина, вихована на засадах нової ідеології.

У кін. 60-х — на поч. 70-х років ХХ ст. “радянські” теоретики дещо модифікували класичний марксизм-ленінізм, стверджуючи, що сучасні міжнародні відносини зводяться до мирного співіснування між капіталізмом та соціалізмом. Міжнародні системи, в їхньому розумінні, визначаються політичним та соціальним ладом держав, що їх творять. Звідси в марксистській теорії з'явилися поняття “світова система соціалізму” та “світова система капіталізму”. Загалом для класичного марксизму характерне визначення міжнародних відносин та зовнішньої політики як чітко детермінованої функції суспільних економічних стосунків, а також уявлення про державу як про адміністративно-правовий апарат класового панування. Звідси уявлення про

зовнішньополітичні мотивації та ймовірні дії держав у міжнародному середовищі.

Для класичного М. характерне певне абстрагування від держави та її самостійності в міжнародному середовищі. Марксистичні схильні вважати головними дійовими особами в міжнародних відносинах світову буржуазію та міжнародний пролетаріат. Ці класи антагоністичні та інтернаціональні за своєю сутністю, оскільки їх принципові інтереси жодним чином не стосуються національно-державних. Держава є лише механізмом, за допомогою якого суспільні класи реалізують власні економічні інтереси. Відтак, міжнародні відносини мають вторинний характер, оскільки повністю визначаються внутрішніми суспільними відносинами.

М. Мацяк

Марокканські кризи — небезпечні загострення відносин між великими європейськими державами, викликані франко-нім. конфліктом у Марокко, які мали місце в 1905 та 1911 рр.

На поч. ХХ ст. султанат Марокко став об'єктом посиленої експансії Франції. Після врегулювання наприкінці 1904 р. колоніальних протиріч щодо Марокко з Іспанією франц. уряд почав вимагати від марокканського султана впровадження низки заходів, які мали забезпечити Франції контроль над економікою цієї країни (зокрема митницею та портами). Великі позики, отримані правителем Марокко у Франції в 1903 р. й особливо у 1904 р., обмежували його можливості опиратися франц. тиску.

Перша Марокканська криза. Наступ французів у Марокко зачіпав інтереси нім. капіталу в цій країні. 31 березня 1905 р. кайзер *Вільгельм II* під час несподіваного візиту на яхті у Танжер виголосив різку промову, в якій виступив на захист "рівних прав" усіх держав у Марокко. Щоб не допустити монополізації Францією впливу в Марокко, Берлін запропонував прове-

сти міжнародну конференцію, яка мала б підтвердити чинність принципу "відкритих дверей" щодо Марокко, тобто свободу та рівні можливості кожної країни вести на території султанату економічну діяльність. У разі франц. незгоди нім. військове керівництво готове було почати проти Франції війну, вважаючи момент цілком слушним. Головний франц. союзник — Росія — була тоді сильно послаблена невдалою війною з Японією.

Під тиском Німеччини пішов у відставку франц. міністр закордонних справ Т. Делькассе — прихильник "жорсткої лінії" у марокканському конфлікті. Водночас тверду дипломатичну підтримку надав Франції Лондон. Франц. уряд готовий був піти на проведення конференції, але за умови попереднього узгодження її програми. Врешті-решт Берлін погодився з франц. точкою зору. Певне пом'якшення нім. позиції було викликане надією німців на досягнення стратегічного порозуміння з Росією. У липні 1905 р. на зустрічі з *Вільгельмом II* імператор *Микола II* підписав попередню угоду про союз з Німеччиною. Берлін сподівався зруйнувати спрямований проти Німеччини франко-рос. союз, а натомість зробити Францію слабшим та залежнішим учасником нім.-рос. угоди. Згодом *Микола II*, який діяв без порозуміння з вищими рос. урядовцями, фактично відмовився від виконання умов договору.

Підсумок першої М. к. підбила міжнародна конференція, проведена на поч. 1906 р. в іспан. м. Альхесірас. Німеччина опинилася тоді у фактичній ізоляції. Англія, а також Італія підтримали Францію. Делегати Австро-Угорщини не виявили бажання надто наполегливо обстоювати нім. інтереси у Марокко. У трактаті, підписаному 7 квітня 1906 р., визнавалися незалежність та територіальна цілісність Марокко, рівні права всіх іноземних держав щодо економічної діяльності у цій країні. Державний банк Марокко було взято під спільний контроль

Англією, Францією, Німеччиною та Іспанією, а в марокканській поліції з'явилися франц. та іспан. інструктори. Результати конференції в Альхесірасі закріпили певні переваги Франції у Марокко, засвідчили, попри формальне визнання основних нім. вимог, фактичну невдачу нім. дипломатії.

Друга Марокканська криза. У лютому 1909 р. Франція та Німеччина зуміли досягнути угоди, що на певний час збалансувала франц. та нім. колоніальні інтереси у Марокко. Париж та Берлін визнали взаємну "економічну рівність" у цій країні; при цьому Німеччина визнавала й існування "особливих інтересів" Франції у Марокко. Угода також заохочувала діяльність спільних франко-нім. підприємств.

Однак незабаром відносини Франції та Німеччини знову загострилися. У травні 1911 р. франц. війська окупували м. Фес — тодішню марокканську столицю. У цій ситуації керівництво Німеччини спробувало шантажувати Францію, щоб отримати від Парижа, який порушив статус-кво у Марокко, якусь колоніальну "компенсацію". 1 липня нім. канонерка "Пантера" з'явилася у порту м. Агадир, демонструючи можливість висадки там нім. десанту. Так почалася Агадирська криза (або друга Марокканська криза).

Німеччина висунула претензії на Франц. Конго як ціну відмови від *окупації* марокканських портів. У кризовий момент на захист Франції рішуче виступила Англія, яка дала зрозуміти, що у разі війни стане на франц. бік. Відданість союзу з Францією підтвердила і Росія. Втім, рос. дипломати зазначили, що не можуть вважати конфлікт у Марокко достатньо серйозним для того, щоб починати через нього війну. Криза була подолана у листопаді 1911 р. після підписання франко-нім. договору. Німеччина визнала "переважаючі права" Франції в Марокко в обмін на визнання нею принципу "відкритих дверей" у цій країні терміном на 30 років, а також на територію, отриману

німцями у Франц. Конго (дві смуги, що зв'язали Нім. Камерун з р. Конго).

М. к. підтвердили існування в Англії та Франції принципово важливих спільних інтересів у відносинах з Нім. імперією, а відтак і міцність англо-франц. "згоди". Вони також засвідчили надійність франко-рос. союзу. Результати обох **М. к.** стали для нім. дипломатії помітними невдачами.

В. Кушнір

Мартиненко Володимир Никифорович (6 жовтня 1923 р. — 18 квітня 1988 р.) — укр. державний та політичний діяч, дипломат.

Народився у с. Горбулів Волинської губернії (тепер — Черняхівський р-н Житомирської обл.) у селянській сім'ї, у 1951 р. закінчив ф-т міжнародних відносин Київського державного ун-ту ім. Т. Шевченка, а у 1964 р. — Академію суспільних наук при ЦК КПРС, кандидат історичних наук. Після закінчення навчання в ун-ті у 1951—1956 рр. працював в Українському товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном, у 1956—1961 та 1964—1965 рр. — у ЦК КПУ.

З 1965 р. **М.** переходить на дипломатичну роботу, працює першим секретарем посольства СРСР у Канаді. У 1968—1973 рр. — заступник міністра закордонних справ УРСР і голова комісії у справах *ЮНЕСКО*. В 1973—1979 рр. — постійний представник УРСР при *ООН* у Нью-Йорку. В 1979—1980 рр. — заступник міністра закордонних справ УРСР. З 18 листопада 1980 р. до 28 грудня 1984 р. **М.** призначений міністром закордонних справ УРСР.

До здобутків МЗС УРСР, керованого **М.**, належить передусім діяльність в ООН. На 1 січня 1984 р. УРСР була чл. 15-ти її спеціалізованих установ та понад 70-ти їхніх постійних або тимчасових органів. На 38-й сесії ГА ООН УРСР була обрана непостійним чл. *РБ* на 1984—1985 рр. Помітно активізувалася і діяльність УРСР

у *МОП*. Україна стала чл. п'яти її галузевих комітетів.

Після 12-річної перерви УРСР у 1983 р. поновила своє чл-во в Комісії ООН з прав людини. У 1982 р. представник УРСР був обраний до складу бюро Міжнародної асоціації з вивчення і поширення слов'янських культур у рамках реалізації проекту ЮНЕСКО "Вивчення і популяризація слов'янських культур".

Після виходу у відставку **М.** працював старшим науковим співробітником Ін-ту історії АН УРСР, займався дослідженням історії Канади, діяльності ООН та ролі України у міжнародних відносинах.

Помер і похований у Києві.

О. Кучик

Маршалл (Marshall) Джордж Кетлетт (31 грудня 1880 р. — 16 жовтня 1959 р.) — амер. військовий і державний діяч, державний секретар США (1947—1949).

Народився в Юніонтауні (штат Пенсильванія). Закінчив Віргінський військовий коледж у 1901 р., піхотно-кавалерійське училище в форті Лівенворт (штат Канзас) у 1907 р., потім командно-штабний коледж. Учасник *Першої світової війни 1914—1918 рр.* Брав участь у плануванні Сен-Мійєльської операції (1918); його рішення про перекидання військ на ділянку фронту р. Маас-Аргонни було високо оцінене генералом Дж. Першингом, ад'ютантом якого він став у 1919 р. У 1924—1927 рр. **М.** — заступник командира 15-го піхотного полку в Тяньцзіні (Китай), у 1927—1932 рр. — заступник начальника піхотного училища в форті Бенін (штат Джорджія). Влітку 1938 р. **М.** був призначений на посаду начальника оперативно-планового керування військового міністерства, потім — помічника начальника штабу армії США. 1 вересня 1939 р. став начальником штабу армії США. Взяв участь у розробці воєнно-стратегічних планів США й Англії

під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Разом із міністром оборони Г. Стімсоном виступав за введення англо-амер. експедиційних сил на територію півн.-зах. Франції з форсуванням Ла-Маншу, на відміну від англійців, які пропонували відкрити другий фронт в Італії. Як військовий радник президентів *Ф. Рузвельта* і *Г. Трумена* брав участь у найважливіших міжнародних конференціях, зокрема *Тегеранській конференції 1943 р.*, *Кримській (Ялтинській) конференції 1945 р.*, *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945 р.* 20 листопада 1945 р. був призначений особистим представником президента США в Китаї при уряді Чан Кайші.

З січня 1947 по 1949 рр. **М.** обіймав посаду державного секретаря США. Був одним із основних учасників створення *НАТО*. В промові в Гарвардському ун-ті виклав план допомоги країнам Європи, згодом названий його іменем (див. *Маршалла план*). У 1950—1951 рр. — міністр оборони. У вересні 1951 р. пішов у відставку за станом здоров'я. У 1953 р. був відзначений *Нобелівською премією миру* за внесок у відновлення економіки післявоєнної Європи і підтримку миру та взаєморозуміння між народами.

Н. Перейма

Маршалла план — амер. програма відбудови Зах. Європи після *Другої світової війни 1939—1945 рр.*, ініційована і розроблена держсекретарем США *Дж. Маршаллом*. 5 червня 1947 р. у Гарвардському ун-ті він виголосив промову, в якій задекларував допомогу США у поверненні світові належного економічного стану, а також у ліквідації голоду і бідності у післявоєнний період у Європі. Крім того, він висловив вимогу, щоб із відповідною одностайною пропозицією виступили зацікавлені країни, а амер. уряд її підтримає. **М. п.** став економічною складовою т. зв. *Трумена доктрини*.

Згідно з цим планом вважалось, що ринки країн європейського континенту потрібно відновити за допомогою матеріальних капіталовкладень. У зв'язку із **М. п.** США розраховували на отримання дивідендів від поширення сфери дії ліберальної моделі економіки, створення нових ринків збуту товарів, а також розширення і зміцнення економічних союзів.

Початково не виключалась участь у проєкті Радянського Союзу і його сателітів, однак вони відмовилися від амер. допомоги. Фактично реалізація **М. п.** розпочалась навесні 1948 р. після ратифікації амер. Конгресом Закону про закордонну допомогу. План відбудови Європи реалізувався згідно з цим документом, а також створювалась Адміністрація економічної співпраці. Одночасно з'явилися суперечності у позиціях держав-реципієнтів щодо реалізації **М. п.** Напр., Велика Британія намагалась отримати більшу фінансову допомогу, а Франція чинила спротив охопленню сферою дії **М. п.** економіки окупованої Німеччини. Для подолання цих труднощів була скликана конференція з ініціативи брит. і франц. урядів (Париж, 12 липня — 22 вересня 1947 р.). У ній взяли участь 16 західноєвропейських держав, у т. ч. нейтральні Австрія, Швеція і Швейцарія. Східноєвропейські країни під впливом Москви відмовилися від участі. Конференція закінчилась розробкою спільного рішення щодо пропозиції уряду США. З метою відповідного розподілу заокеанської допомоги європейські держави постановили також створити Європейську організацію економічної співпраці, яка охопила також зах. окупаційні зони Німеччини. Розмір допомоги сягав близько 13 млрд дол. США. У тогочасній ситуації в Європі така допомога, яка практично не підлягала поверненню, суттєво полегшувала відбудову знищеної економіки. Завдяки **М. п.** європейські країни могли задовольнити попит на

продукти, зернові, паливо і засоби сільськогосподарської, переробної промисловості, які імпортувались з Півн. Америки. Згодом інвестиції та поставки сировини прискорили відбудову промисловості.

У 1951 р. **М. п.** було замінено на програму військової допомоги США країнам — членам НАТО. Реалізація **М. п.** закінчилась у 1952 р.

Н. Антонюк

Мацієвич Кость Андрійович (18 травня 1874 р. — 2 квітня 1942 р.) — укр. вчений, громадсько-політичний діяч, дипломат.

Народився на Київщині у родині священика. Закінчив Новоолександрівський ін-т сільського господарства, після закінчення якого працював агрономом. Писав наукові та публіцистичні праці. У 1901—1917 рр. розгортає діяльність на кооперативній ниві, пов'язану з викладацькою та науковою роботою у Харкові, Петрограді. З червня 1917 р., повернувшись до Києва, ввійшов до складу Малої ради і ЦР від партії соціалістів-федералістів. Обіймав посаду заступника Генерального секретаря земельних справ УНР, був розробником проєкту земельної реформи.

Чл. укр. делегації на мирних переговорах з Центр. державами в Брест-Литовську. Брав найактивнішу участь у розробці загальної позиції укр. делегації, передусім стосовно економічних статей мирної угоди. З 1918 р. починає співпрацювати зі *С. Петлюрою* у рамках Всеукраїнського земського союзу в сфері освіти.

13 лютого — 9 квітня 1919 р. **М.** — міністр закордонних справ в уряді *С. Остапенка*. Займав проантантівську позицію.

При ньому розпочався конфлікт між урядами УНР та ЗУНР — ЗО УНР. За ініціативи **М.** 19 лютого 1919 р. з Одеси до Варшави була направлена таємна дипломатична місія на чолі з його довірною особою *Б. Курдиновським*. Після

проведених конфіденційних переговорів 28 квітня 1919 р. укладено таємну угоду, за якою Директорія відмовлялася від своєї зацікавленості у землях Галичини та Волині, даючи цим підстави польськ. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919 р.* виступати з виправданням польськ. *окупації* Сх. Галичини. Т. зв. угода Курдиновського стала предметом дипломатичного скандалу, що розгорівся в УНР. Це змусило тодішнього міністра закордонних справ УНР *В. Темницького* роз'яснювати позицію Директорії як перед представниками ЗО УНР, так і держав *Антанти*. За його відомостями, місія Б. Курдиновського мала інформаційну мету і не була повноважною укладати будь-які угоди від ім. Директорії УНР. Крах зовнішньополітичної лінії уряду С. Остапенка й *М.* призвів до відставки всього уряду 4 квітня 1919 р.

З липня 1919 р. *М.* очолював дипломатичну місію УНР у Румунії. *М.* — один із небагатьох укр. діячів, який плідно працював із рум. пресою, використовуючи її для впливу на європейську громадську думку, правдиво розкриваючи проблеми міжнародних стосунків України з європейськими державами. 21 вересня 1922 р. за сприяння місії й особисто *М.* була заснована філія Укр. товариства *Ліги Націй* у Румунії — одна з перших культурно-просвітницьких організацій. Ліга сприяла популяризації ідеї об'єднання українців. У 1923 р., коли укр. посольство остаточно припинило свою роботу, *М.* повертається до наукової роботи. Переїздить до Чехословаччини, де продовжує політичну та громадську діяльність, поєднуючи її з викладанням у вищих навч. закладах. Обіймає посаду професора Укр. господарської академії в Подєбрадах. З 1929 р. *М.* входить до Празької філії комітету допомоги голодуючим на Україні. За його безпосередньої участі така ж філія була заснована в Румунії.

Помер *М.* після тяжкої хвороби у Празі.

О. Кучик

МБРР — див. *Міжнародний банк реконструкції та розвитку*.

МВФ — див. *Міжнародний валютний фонд*.

Медведєв Дмитро Анатолійович (14 вересня 1965 р.) — рос. державний і політичний діяч, президент РФ (з травня 2008 р.).

Народився у Ленінграді в сім'ї професора. У 1987 р. закінчив юрид. ф-т ЛДУ, в 1990 р. — аспірантуру, кандидат юрид. наук. У 1990—1999 рр. викладав на юрид. ф-ті ЛДУ, доцент кафедри цивільного права. Водночас займався приватною юрид. практикою.

У червні 1990 р. *М.* став помічником голови Ленінградської міської ради А. Собчака. У 1991—1996 рр. — юрид. експерт комітету із зовнішніх зв'язків мерії Санкт-Петербурга, з 1994 р. — радник першого заступника мера Санкт-Петербурга *В. Путіна*. У 1996 р. повернувся до викладацької діяльності та приватної юрид. практики.

У листопаді 1999 р. *М.* призначений заступником керівника апарату уряду, з грудня того ж року — заступник керівника Адміністрації Президента РФ. У лютому-березні 2000 р. очолював передвиборчий штаб В. Путіна на президентських виборах. У червні 2000 р. призначений першим заступником керівника Адміністрації Президента РФ. Водночас стає головою ради директорів Відкритого акціонерного товариства "Газпром".

У жовтні 2002 р. *М.* — представник Президента РФ у Національній банківській раді, а з жовтня наступного року — керівник Адміністрації Президента. З листопада 2003 р. — чл. Ради безпеки РФ. У жовтні 2005 р. став куратором Ради з реалізації національних проєктів, з листопада того ж року — перший віце-прем'єр-міністр. У травні 2006 р. *М.* очолив комісію з розвитку телерадіомовлення, отримавши право

координувати функції постійного передвиборчого пропагандистського органу перед парламентськими та президентськими виборами у 2007—2008 рр.

У грудні 2007 р. партія “Єдина Росія” висунула кандидатуру **М.** на пост президента Росії, а В. Путін заявив про готовність очолити уряд при президенті **М.** У березні 2008 р. **М.** обраний президентом.

Чинний державний радник РФ I класу, чл. президії координаційної ради Рос. союзу юристів. Як учений відомий серед спеціалістів працями у галузі транспортного права, правосуб’єктності юрид. осіб і правового врегулювання кредитних і розрахункових відносин. Лауреат (у складі колективу авторів) премії уряду Росії в галузі освіти (2001) за тритомний підручник “Цивільне право” для юрид. вищих навч. закладів. Почесний доктор права юрид. ф-ту Санкт-Петербурзького ун-ту (2005).

С. Пик

Медіа-дипломатія — специфічна форма здійснення дипломатичної діяльності, що полягає у використанні державними і недержавними учасниками міжнародних відносин ЗМІ як засобу комунікації, альтернативного традиційним дипломатичним каналам.

ЗМІ можуть також використовуватись з метою підвищення рівня громадської підтримки зовнішньополітичних рішень усередині країни і за кордоном та для полегшення переговорного процесу.

За кризових умов, як це було під час *Карибської кризи 1962 р.*, **М.-д.** може бути способом обміну повідомленнями між офіційними особами. Репортажі, зроблені ЗМІ, дозволяють їм уникати безпосередньої комунікації і водночас презентувати офіційні позиції сторін, висувати пропозиції стосовно врегулювання ситуації. **М.-д.** особливо актуальна за умов припинення або відсутності *дипломатичних відносин*, а також може бути використана у переговорах з терористами.

Однак у деяких випадках обмін думками через ЗМІ, як напр., було напередодні війни у Перській затоці між президентом *Дж. Бушем* і С. Хусейном, може лише загострити конфлікти і підсилити ворожі настрої.

М.-д. пришвидшує обмін інформацією між усіма акторами зовнішньополітичних стосунків: політичними лідерами, експертами, дипломатами, редакторами та журналістами. Унаслідок цього виникає ризик поспішного прийняття рішень, які базуються на інтуїції, а не на раціональній політичній мотивації.

Т. Каранковська

Меїр (Меєрсон) Голда (3 травня 1898 р.—8 грудня 1978 р.) — державний діяч і дипломат Ізраїлю, міністр закордонних справ (1956—1965), прем’єр-міністр (1969—1974).

Народилася в Україні (м. Київ). У 1906 р. сім’я емігрувала до США. Після закінчення середньої школи в Мілоукі вчилася в педагогічному коледжі, брала активну участь у роботі сіоністських організацій. У 1921 р. разом з чоловіком виїхала до Палестини, де брала участь у боротьбі за створення незалежної єврейської держави.

У листопаді 1947 р. ГА ООН прийняла план розподілу Палестини на дві частини, а в травні наступного року на карті світу з’явилася нова держава — Ізраїль. 10 травня 1948 р., за 4 дні до проголошення незалежності Ізраїлю, **М.** здійснила тасмний візит до Трансйорданії, де зустрічалась з королем Абдаллахом ібн Хусейном з метою переконати його утриматись від нападу на єврейську державу. Після проголошення незалежності Ізраїлю **М.** — посол у СРСР, 1949 р. — міністр праці, з 1956 р. — міністр закордонних справ. На цьому посту **М.** здобула міжнародне визнання і досягла великих успіхів, переконуючи закордонних лідерів у моральній правоті Ізраїлю в його конфлікті з араб. країнами.

М. висунула концепцію Ізраїлю як центра світового єврейства і заявила про підтримку Ізраїлем та його урядом боротьби радянських євреїв за право *репатріації* на свою історичну батьківщину. У серпні 1970 р. вона підтримала амер. ініціативу, згідно з якою Єгипет мав припинити “війну до виснажливого кінця” у відповідь на зобов’язання ізраїльських військ відійти до “безпечних і визнаних кордонів”, встановлених під час мирного врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Після тимчасового *перемир’я* в жовтні 1973 р. вибухнула чергова арабо-ізраїльська війна, яка завершилась перемогою Ізраїлю (див. *Арабо-ізраїльські війни*).

Незважаючи на перемогу, політичні та військові прорахунки уряду викликали невдоволення суспільства, що змусило **М.** подати у відставку (1974). У своїй прощальній заяві **М.** сформулювала концепцію виживання країни з позиції сили: “якщо Ізраїль не буде сильною державою, то миру не буде”.

І. Климчук

Мейджор (Major) Джон (29 березня 1943 р.) — брит. державний і політичний діяч, прем’єр-міністр Великої Британії (1990—1997).

У 16 років залишив школу, щоб допомогати батькам утримувати сім’ю. Працював бухгалтером у банку. З 1974 р. пробував свої сили в політиці, але зазнав невдачі на парламентських виборах. У 1979 р. — чл. палати громад у лавах Консервативної партії. За допомогою прем’єр-міністра *М. Тетчер* піднявся на провідні позиції в уряді і партії. В 1986 р. — заступник міністра державної скарбниці, у 1987 р. — міністр державної скарбниці, у 1989 р. — міністр закордонних справ, а через три місяці був призначений на посаду міністра фінансів унаслідок перерозподілу міністерських портфельів у кабінеті. Після відставки *М. Тетчер* і за її неофіційної підтримки **М.** став лідером

партії і прем’єр-міністром (28 листопада 1990 р.). Поділяв більшість консервативних поглядів *М. Тетчер*, але як прем’єр-міністр був прагматичнішим і швидше схилився до консенсусу у вирішенні політичних та державних питань. Перші роки перебування **М.** при владі збіглися з найдовшим економічним спадом (1990—1993) у Великій Британії з часів *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Незважаючи на відновлення економіки і поч. економічного зростання з сер. 90-х років ХХ ст., уряд поступово втрачав популярність у країні. Що стосується зовнішньої політики, то уряд **М.** підписав міждержавний договір з Україною (див. *Українсько-британський договір про принципи відносин і співробітництва 1993 р.*), у 1995 р. активно підтримував дії США з урегулювання конфлікту в Боснії і Герцеговині, у 1995—1996 рр. зумів досягнути тимчасового *перемир’я* між протестантами і католиками у довготривалому конфлікті у Півн. Ірландії.

У 1997 р. консерватори програли вибори лейбористам на чолі з *Т. Блером*. Ця поразка спричинила також відставку **М.** з поста лідера партії. Він відмовився від титулу лорда і місця у палаті лордів, що традиційно надається колишнім прем’єр-міністрам. У 1999 р. видав мемуари під назвою “Автобіографія”.

С. Пук

Меморандум (лат. memorandum — що треба пам’ятати) — вид дипломатичного документа. Характерна риса **М.** — детальний виклад фактичної чи юрид. сторони будь-якого питання, що є, напр., предметом *дипломатичного листування* (**М.** уряду однієї держави уряду ін. держави з основних проблем міжнародного становища і *зовнішньої політики*).

М. може бути додатком до *ноти дипломатичної*. Як окремих документ **М.** друкується на нотному бланку відомства закордонних справ чи закордонної установи, не

має звертання і компліменту, під текстом вказуються місце й дата відправлення, печатка не ставиться. **М.**, який відсилається з нотою дипломатичною, друкується на нотному папері (не на бланку). Місце і дата в цьому випадку не вказуються, печатка теж не ставиться.

О. Сагайдак

Мережева (віртуальна) дипломатія — новітня форма здійснення дипломатичних функцій, передбачає інтеграцію нових інформаційних та комунікаційних технологій, зокрема можливостей мережі Інтернет, у дипломатичну практику всіх рівнів з метою підвищення ефективності дипломатичної роботи.

У вужчому розумінні **М. (в.) д.** означає використання інформаційних і комунікаційних технологій для виконання таких дипломатичних функцій, як представництва, інформаційна, ведення переговорів та комунікативна.

Поява **М. (в.) д.** пов'язана зі значними змінами у системі обігу інформації, втраченою дипломатами монополією на доступ до закордонної інформації, зростанням ступеня відкритості інформаційних джерел, появою нових цифрових технологій, автоматизацією системи збору й обробки інформації, підвищенням швидкості обміну інформацією тощо. В умовах глобалізації інформації розмежування зовнішньої та внутрішньої політики стає менш чітким. Окрім держав та політиків, тепер існує значно ширше коло гравців, які мають усе більш зростаючий вплив на *міжнародні відносини*. Серед них урядові та неурядові *міжнародні організації*, корпорації, окремі особи, представники приватного сектору, які взаємодіють безпосередньо, незалежно від МЗС та традиційних дипломатичних каналів комунікації.

За рахунок нових можливостей зв'язку у *дипломатії* суттєво спростилися класичні бюрократичні процедури, зменшилися

фінансові та часові витрати, пов'язані з переговорним процесом. Спростилися також процедури надання консульських послуг, зокрема процедури подачі та обробки візових документів. Теоретиками розглядається можливість створення віртуального *дипломатичного представництва*.

Т. Каранковська

Меркель (Merkel) Ангела Доротея (17 липня 1954 р.) — нім. державний і політичний діяч, федеральний канцлер Німеччини (з 2005 р.).

Народилася в Гамбурзі в сім'ї лютеранського священика, в 1954 р. переїхала до НДР, де батько **М.** очолив лютеранську общину в с. Квіцов, а з 1957 р. — у Темпліні. У 1978 р. закінчила фізичний ф-т Лейпцизького ун-ту ім. Карла Маркса. Після навчання працювала в Центр. ін-ті фізичної хімії при Академії наук НДР. Під час навчання та роботи брала активну участь у діяльності Союзу вільної нім. молоді. У 1986 р. отримала ступінь доктора природничих наук.

У 1989 р., після падіння *Берлінського муру*, стала активним учасником демократичного руху. В 1990 р. вступила в ХДС. У грудні того ж року обрана депутатом бундестагу. В уряді Г. Коля займала міністерські пости (1991 р. — федеральний міністр у справах жінок та молоді, 1994 р. — міністр охорони довкілля). З 1991 р. — віце-голова ХДС. У червні 1993 р. очолила організацію ХДС у федеральній землі Мекленбург — Передня Померанія. У 1998 р. **М.** обрано генеральним секретарем ХДС. З квітня 2000 р. — голова ХДС. У 2002—2005 рр. — очолює фракцію ХДС/ХСС у бундестазі. У листопаді 2005 р. **М.** обрано федеральним канцлером ФРН.

У зовнішній політиці **М.** дотримується курсу на поглиблення європейської інтеграції та посилення ролі Німеччини в цьому процесі, зміцнення партнерства зі США, розвиток конструктивного співробітництва

з РФ. Займає позицію рішучої протидії іранській ядерній програмі, не підтримує плани вступу Туреччини в ЄС.

С. Гіциньська

МЕРКОСУР (Спільний ринок Півдня) (Mercado Común del Sur — MERCOSUR) — створений 26 березня 1991 р. на підставі Асунсьйонського договору чотирма південноамериканськими країнами: Аргентиною, Бразилією, Парагваєм й Уругваєм. У 2006 р. до них долучилася Венесуела, ставши п'ятим чл. Заяву на вступ подала Болівія. П'ять держав мають статус асоційованих членів (Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу, Чилі), а як спостерігач присутня Мексика.

Ключові цілі МЕРКОСУР задекларовані в установчому договорі: вільний рух капіталу, послуг і робочої сили, зокрема через скасування мита і нетарифних обмежень у взаємній торгівлі; впровадження єдиного зовнішнього тарифу і проведення спільної торговельної політики щодо третіх країн та міжнародних організацій; координація політики у сфері зовнішньої торгівлі, промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, а також у фінансово-валютній сфері; гармонізація законодавства у сферах, на які поширюється установчий договір. У 1994 р. в Оуро Прето (Бразилія) був підписаний протокол, на підставі якого було впроваджено єдиний зовнішній тариф, наділено МЕРКОСУР міжнародною правосуб'єктністю та розширено повноваження основних інституцій. Нині учасники Організації працюють над формуванням спільного митного союзу. Активно розвивається співробітництво у різних сферах: політичній (підписання Ушуайської декларації про захист демократії та створення Парламенту МЕРКОСУР), соціальної (створення Високої групи з питань зайнятості й ухвалення Спільної стратегії боротьби з безробіттям), культурній (ухвалення програми Культурний МЕРКОСУР та формування спеціальних інституцій для її виконання).

Важливим напрямом діяльності МЕРКОСУР став розвиток більш тісних відносин з Андійським співтовариством націй у рамках Союзу південноамериканських націй. Окрім того, ведеться активне співробітництво з ЄС з метою створення зони вільної торгівлі.

Вищий керівний орган МЕРКОСУР — Рада спільного ринку, в яку входять міністри закордонних справ і економіки. Скликається вона не менше одного разу на півроку. Її зустрічі завершуються проведенням самітів, що затверджують рішення Ради. Усі рішення приймаються на основі консенсусу. Виконавчим органом є Група спільного ринку, до складу якої входять п'ять повноважних представників і п'ять їхніх заступників. При Групі діють робочі групи з окремих напрямів співробітництва і Комісія з торгівлі, покликана забезпечувати проведення спільної торговельної політики в рамках зони вільної торгівлі та митного союзу. Також діє Парламент МЕРКОСУР, що повинен забезпечити більш тісну політичну інтеграцію. Технічні функції покладені на Адміністративний секретаріат. Штаб-квартира розташована у Монтевідео (Уругвай).

Р. Калитчак

Меттерніх (Metternich) Клеменс Венцель (15 травня 1773 р. — 11 липня 1859 р.) — граф, князь (з 1813 р.) — австр. державний діяч і дипломат, міністр закордонних справ (1809—1848), державний канцлер (1821—1848).

Народився в Кобленці в родині державного міністра курфюрства Трір графа Меттерніха-Віннебурга, який згодом перейшов на австр. службу і був послом імператора при різних монарших дворах. У 1788—1792 рр. молодий граф М. навчався в ун-тах Страсбурга та Мангейма, в 1797—1799 рр. брав участь у роботі Раштадтського дипломатичного конгресу, а в 1801—1809 рр. послідовно обіймав посади посланника в Саксонії, Пруссії, Франції. Після програ-

шу Австрією розпочатої у 1809 р. чергової війни проти Франції **М.** було призначено міністром закордонних справ.

Ідейний послідовник *Н. Макіавеллі* **М.** як дипломат відзначався тверезістю мислення, реалізмом, майстерністю політичного маневрування, які у поєднанні з винятково дипломатичною вправністю і вмінням приховувати справжні наміри зробили нового міністра однією з найпомітніших і найвпливовіших фігур у європейській політиці. Реакціонер, ворог вільнодумства і будь-яких проявів революційності він, однак, першим з австр. державних діячів зрозумів необхідність налагодження дружніх стосунків з *Наполеоном I*, принаймні до того часу, коли ситуація на континенті зміниться не на користь останнього. Першим політичним успіхом **М.** на цьому шляху став шлюб Наполеона I з донькою імператора Франца I Марією-Луїзою (1810), укладанню якого суттєво посприяв австр. міністр. Ліквідована загроза з боку Франції була наслідком утворення франко-австр. союзу, на міцності якого не раз наголошував **М.**, не маючи, однак, наміру прив'язувати Австрію до воза політики Наполеона I. У період франко-рос. війни (1812) йому вдалося уникнути втягнення австр. армії в активні бойові дії проти Росії, як цього вимагав Наполеон I, а після поразки останнього Австрія приєдналася до коаліції європейських держав і оголосила Франції війну (1813).

Вершиною його політичної діяльності став *Віденський конгрес 1814—1815 рр.*, на якому **М.** відіграв основну роль. Жодного більш-менш важливого рішення конгресу не приймалося без його найактивнішої участі. Гнучкий політик і дипломат, майстер хитромудрих комбінацій, маневрів і компромісів, він знаходив прийнятні майже для всіх вирішення територіальних суперечок і фактично керував роботою конгресу. Однак генеральною метою **М.** на цьому форумі було створення системи європейської рівноваги, яка б забезпечила післявоєнну

стабільність на континенті та “працювала” проти спроб її порушення. Розв’язання конгресом територіальних питань було першим кроком, а другим — підписаний чотирма великими державами — Австрією, Англією, Пруссією та Росією — союзний договір (листопад 1815 р.). Відтоді починається “епоха конгресів” — регулярних конференцій (зустрічей) представників чотирьох держав (із 1818 р. — п’яти, після приєднання Франції) для обговорення найважливіших питань європейської політики.

Витоки такої спрямованості курсу **М.** лежали в усвідомленні ним — першим з політиків імперії — слабкості Австрії в середовищі великих держав. Звідси висновок: її майбутнє вимагає стабільності на континенті, в основі якої лежать рівновага сил і відповідна система договорів. Голос Відня при цьому може мати належну вагу лише у складі “концерту” великих держав, який стоїть на сторожі європейської рівноваги.

Слабкістю встановленої у 1815 р. міжнародної системи було те, що вона базувалася на реакційній ідеології збереження старих порядків, боротьби з ліберальними та національно-визвольними рухами. Саме такою була мета створеного в 1815 р. *Священного союзу* у складі Росії, Австрії та Пруссії, в діяльності якого **М.** брав участь з особливим натхненням. *Троппауський конгрес 1820 р.*, *Лайбахський конгрес 1821 р.* та *Веронський конгрес 1822 р.* ще виправдали його сподівання, прийнявши рішення про придушення революцій в Італії та Іспанії. Однак національно-визвольна війна в Греції завершилася визнанням великими державами процесу розпаду Османської імперії й одночасно — краху Священного союзу. Останню крапку в його історії поставила хвиля революцій 1848 р., яка спричинила і відставку самого **М.** Він емігрував до Англії та повернувся на батьківщину лише в 1852 р., однак до державної діяльності його більше не залучали.

Мирний договір — основна форма юрид. припинення стану війни між державами. Поширеними формами завершення воєнних дій є *перемир'я* і *капітуляція*. Війна закінчується з моменту підписання **М. д.**, положення якого регулюють широке коло питань: умови припинення війни; територіальні зміни, викликані війною; повернення *військовополонених*; відповідальність *воєнних злочинців*; реституції і *репарації*; відновлення *дипломатичних* і *консульських відносин*; відновлення дії міжнародних угод та ін.

Я. Малик

Мирні договори 1947 р. — договори, підписані 10 лютого 1947 р. у Парижі державами *антигітлерівської коаліції*, які здобули перемогу у *Другій світовій війні 1939—1945 рр.*, з колишніми союзниками нацистської Німеччини в Європі — Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. Проекти мирних договорів були розглянуті на *Паризькій мирній конференції 1946 р.*

Мирний договір з Італією підписаний 20 державами, з якими вона перебувала у стані війни. Закріплював незначні зміни франко-італ. кордону на користь Франції та югослав.-італ. кордону на користь Югославії. Трієст з невеликим округом було виділено у т. зв. вільну територію. Додеканезькі о-ви передавалися Греції. Італія відмовлялася від усіх своїх колишніх володінь в Африці — Лівії, Еритреї та Італ. Сомалі. Італія зобов'язувалася гарантувати всім своїм громадянам основні свободи; видати *воєнних злочинців*; не виробляти і не випробовувати будь-які види атомної зброї; знищити військові укріплення вздовж італо-франц. та італо-югослав. кордону і відмовитися від будівництва нових військово-морських баз; скоротити чисельність армії до 250 тис. осіб; обмежити кількість деяких видів важких озброєнь; передати урядам США, СРСР, Англії та Франції частину кораблів свого військово-морського флоту;

виплатити *репарації*. Термін погашення платежів був розрахований на 8 років. Італія втрачала всю свою власність на території союзних країн, яка використовувалася для погашення претензій цих держав до неї. Союзницькі війська виводилися з території Італії протягом 90 днів з моменту набуття чинності договором.

Мирний договір з Болгарією підписаний 12 країнами, в т. ч. УРСР. Передбачав встановлення кордонів Болгарії станом на 1 січня 1941 р. Договір зобов'язував Болгарію забезпечити всім своїм громадянам основні свободи, не допустити відродження антидемократичних організацій, затримати і віддати під суд воєнних злочинців, скоротити армію до 55 тис. осіб, військово-морський флот до 3,5 тис. осіб, не будувати укріплень уздовж греко-болгарського кордону, виплатити репарації Югославії та Греції.

Мирний договір з Румунією підписаний 11 країнами, в т. ч. УРСР. Кордони Румунії встановлювалися такими, які вони були на 1 січня 1938 р. Рішення *Віденських арбітражів 1938, 1940 рр.* анулювалися і до Румунії поверталася Півн. Трансільванія. Радянсько-рум. кордон встановлювався відповідно до радянсько-рум. угоди від 28 червня 1940 р. і радянсько-чехословацької угоди 29 червня 1945 р. Політичні умови договору аналогічні відповідним умовам договорів з Італією та Болгарією. Румунія зобов'язувалася виплатити СРСР *репарації* у сумі 300 млн дол.; повернути майно, вивезене з території будь-якої союзної держави, та ін. Кількість рум. сухопутної армії обмежувалася 120 тис. осіб, військово-морського флоту — 5 тис. осіб.

Мирний договір з Угорщиною, підписаний 12 країнами, у т. ч. УРСР, визначав кордони Угорщини з Австрією, Румунією, УРСР, Югославією станом на 1 січня 1938 р. Рішення Віденських арбітражів 1938, 1940 рр. були визнані недійсними. Договір передбачав незначні зміни угор.-чехословацького кордону на користь Чехословащини

у р-ні Братислави. Політичні постанови збігаються з відповідними постановами договорів з Італією, Болгарією і Румунією. Угор. армія скорочувалася до 65 тис. осіб. Угорщина мала сплатити 200 млн дол. СРСР і 100 млн дол. Чехословаччині та Югославії. Повернення вивезеного майна мало відбуватися на тих же умовах, що і реституції з Італії, Болгарії і Румунії. Угорщина, як Болгарія і Румунія, зобов'язувалася визнати право СРСР на всі нім. активи у цих країнах. За СРСР зберігалася право залишити на території Угорщини (і Румунії) частину збройних сил для забезпечення комунікацій з окупаційними військами Австрії та Німеччини.

Мирний договір з Фінляндією підписаний Австралією, БРСР, Великою Британією, Індією, Канадою, Новою Зеландією, Півд.-Африк. Союзом, СРСР, УРСР, Чехословаччиною. Встановлював кордони Фінляндії станом на 1 січня 1941 р. За договором, Фінляндія передавала СРСР в оренду на 50 років територію і водний простір у р-ні Порккала-Удд для створення радянської військово-морської бази (1955 р. СРСР відмовився від цих прав і вивів свої війська); зберігався *Аландських о-вів міжнародний статус* як демілітаризованої зони. Восні постанови договору обмежили чисельність фінляндської сухопутної армії до 34 тис. осіб, ВМС — до 4,5 тис. осіб, ВПС — 3 тис. осіб. Часткове відшкодування збитків, заподіяних Фінляндією СРСР, визначалося у розмірі 300 млн дол.

Підписані М. д. 1947 р. набули чинності 15 листопада 1948 р. після їх ратифікації Великою Британією, Францією, СРСР, США.

Я. Малик

Миротворчі операції — форма реалізації політики й обмежень у часі комплекс дій або заходів, що здійснюються в р-ні збройного конфлікту військовими або напіввійськовими формуваннями ООН,

а також цивільними структурами згідно з рішенням РБ ООН, ін. міжнародних або регіональних організацій або окремими державами, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру. М. о. проводяться під загальним контролем РБ ООН з метою: врегулювання або створення умов для врегулювання (запобігання виникненню) міждержавних, а також внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту чи з використанням примусових заходів за рішенням РБ ООН та виконання всього комплексу завдань, пов'язаних з цим урегулюванням.

У деяких випадках, коли між ворогуючими сторонами не досягнуто угоди щодо врегулювання конфлікту, миротворча операція здійснюється з метою введення в дію або нав'язування такої угоди. У такому випадку ці операції називають операціями з підтримання миру, або М. о. з примусу до миру.

Операції з підтримання миру сприяють обмеженню конфліктів, їх урегулюванню та ліквідації наслідків. Завданнями таких операцій є: нагляд за умовами *перемир'я*, припинення вогню або військових дій; забезпечення роз'єднання між збройними силами в конфлікті; сприяння законному уряду в запобіганні збройного втручання ззовні або ліквідація наслідків такого втручання; недопущення подальшої інтернаціоналізації конфлікту; контроль за дотриманням прав людини; створення або відновлення інфраструктури, сприяння наданню гуманітарної допомоги.

Операції з примусу до миру — примусові дії військових формувань ООН, що складаються з контингентів, наданих державами-членами. Підставою для застосування сили є ескалація конфліктів, насильства етнічного й релігійного характеру, що охоплюють країни зсередини. Головним завданням таких операцій є припинення кровопролиття у разі *агресії*, створення умов для проведення мирних переговорів або припинення *геноциду* мирного населення.

ООН може здійснювати **М. о.** за умови згоди уряду (чи урядів), держави (чи держав), що втягнуті у конфлікт; за згоди всіх конфліктуючих сторін на присутність миротворчих сил ООН, а також на їх національно-державний склад; підтримки з боку міжнародного співтовариства (РБ затверджує військові формування та визначає їх мандат). Держави-члени ООН добровільно надають збройні контингенти для виконання миротворчих функцій; Генеральний секретар, відповідно до мандата РБ ООН, здійснює командування операціями з підтримання миру. Миротворчі контингенти не повинні ставати на бік тієї чи ін. сторони у конфлікті; вони обмежені у використанні сили, яка застосовується тільки для самооборони. **М. о.** фінансує міжнародне співтовариство.

Останнім часом **М. о.** проводять для розв'язання важливих завдань у цивільній сфері, напр., підтримка та забезпечення прав людини, проведення виборів, роззброєння, демобілізація, розчищення територій від мін і надання допомоги ін-там цивільної адміністрації — переважно правоохоронним ін-там, а також гуманітарна допомога. Цей тип операцій часто називають комплексними, або багатосторонніми **М. о.**

О. Гогоша

Митний союз — об'єднання держав для проведення спільної митної політики. **М. с.** передбачає скасування митних кордонів і сплати мита між учасниками, утворення єдиної митної території та встановлення загального митного тарифу щодо третіх країн. **М. с.** створюється для підвищення конкурентоспроможності товарів країн-учасниць і встановлення дискримінаційного режиму щодо третіх країн. Країни, що розвиваються, створюють **М. с.** для захисту своїх внутрішніх ринків від експансії монополій і забезпечення економічної незалежності.

М. с. передбачає: усунення митних податків та зборів між державами-учасницями; усунення кількісних обмежень, законодавчих та адміністративних перешкод у взаємній торгівлі держав-членів; прийняття визначених умов у сфері непрямого оподаткування; прийняття загального зовнішнього тарифу.

І. Приходько

Міжкультурні комунікації — будь-яке спілкування між представниками різних культур, яке відбувається в умовах настільки значних культурних відмінностей у комунікативній компетенції його учасників, що вони можуть суттєво впливати на результат комунікативного процесу. Комунікативною компетенцією у цьому випадку вважається знання символічних систем, які використовуються під час комунікації, та правил їх функціонування, а також принципів їх комунікативної взаємодії. Особливості **М. к.** вивчаються на міжdisciplinary рівні та в рамках таких наук, як культурологія, психологія, лінгвістика, етнологія, антропологія, соціологія, кожна з яких використовує свої підходи до їх вивчення.

Поняття **М. к.** було запроваджене в 50-х роках ХХ ст. амер. культурним антропологом Е. Т. Холлом. Концептуальні підходи до вивчення міжкультурної взаємодії розглядаються також у працях Г. Хофстеде, М. Дж. Колліер, Х. Тріандіса, Ф. Тромпенаарса, С. Шварца та К. Гірца.

Спочатку для опису **М. к.** використовували т. зв. класичне розуміння культури як більш-менш стабільної системи усвідомлених та підсвідомих правил, норм, цінностей, структур, артефактів. Нині все частіше домінує т. зв. динамічне розуміння культури як способу життя та системи поведінки, норм, цінностей та ін. будь-якої соціальної групи (напр., міська культура, культура покоління, культура організації). Динамічне поняття культури не передбачає суворої стабільності

культурної системи, вона до певної міри може змінюватися та модифікуватися залежно від соціальної ситуації.

Окремі дослідники прагнуть зосередитися на “міжкультурній взаємозалежності”, а не на традиційному розгляді відмінностей та подібностей культур.

Як наукова дисципліна **М. к.** знаходяться на стадії формування. Цій дисципліні притаманний яскраво виражений прикладний характер, її мета — полегшити комунікацію між представниками різних культур та зменшити конфліктний потенціал.

Дослідження **М. к.** набуває все більшого значення у зв'язку з процесами глобалізації та інтенсивної міграції, які особливо збільшили попит на здобуття міжкультурної компетенції серед представників різноманітних комерційних галузей, а також у політичних та дипломатичних колах.

Т. Каранковська

Міжнародна амністія (International Amnesty) — міжнародна недержавна правозахисна організація, заснована 28 травня 1961 р. англ. правником П. Бененсоном. Діє на підставі Статуту 1997 р. Налічує понад мільйон членів і прихильників у 62 країнах.

Згідно зі Статутом організації, її метою є захист прав людини відповідно до Загальної декларації прав людини 1948 р. Особлива увага приділяється забезпеченню прав “в'язнів сумління”, а також забороні смертної кари та застосування тортур. Базовим принципом **М. а.** є “неупередженість щодо країн та угруповань, які “дотримуються різних світових політичних ідеологій”. Основні методи діяльності: надання фінансової та ін. допомоги “в'язням сумління”; оприлюднення інформації стосовно “в'язнів сумління”; розслідування та оприлюднення фактів зникнення осіб, коли є підстави вважати їх жертвами порушення прав людини; протидія висилці осіб з однієї країни до ін., якщо там вони можуть стати “в'язнями сумління”

та бути підданими тортурам або отримати смертний вирок; у відповідних випадках здійснення на місцях розслідування порушень чи загрози порушень прав людини; висловлювання протестів *міжнародним організаціям* та урядам з приводу ув'язнення за мотивами сумління тощо.

М. а. як організація ґрунтується на засадах добровільності й складається з секцій, що діють в окремих країнах, територіях і регіонах, групах (утворених цими секціями), а також індивідуальних членів. Найвищим органом **М. а.** є Міжнародна рада, яка збирається не рідше, як раз на два роки. Рада приймає рішення з основних питань діяльності організації. У період між сесіями працює Міжнародний виконавчий комітет **М. а.**, який засідає не рідше двох разів на рік. Повсякденну діяльність забезпечує Міжнародний секретаріат. Фінансується за рахунок пожертв і членських внесків.

В Україні перша група **М. а.** з'явилася на поч. 1991 р. у м. Дрогобичі Львівської обл. У 1994 р. утворилася Укр. асоціація “Міжнародна амністія”. Вона видає щомісячний бюлетень “Контури”.

У 1977 р. **М. а.** присуджено *Нобелівську премію миру*, 1978 р. — Премію прав людини *ООН*. Місцеперебування Міжнародного секретаріату **М. а.** — Лондон.

Я. Малик

Міжнародна організація — див. *Організація міжнародна*.

Міжнародна організація праці (МОП) (International Labour Organization — ILO) — міжнародна міждержавна організація, утворена 1919 р. як автономна організація у складі *Ліги Націй*; з 1946 р. — спеціалізована установа *ООН*. До неї входять 177 країн-членів, у т. ч. Україна (від 1954 р.). Штаб-квартира знаходиться у Женеві. Особливістю МОП є те, що представництво кожної країни-чл. складається з трьох категорій: працівників, роботодавців та урядів

країн-учасниць. Головна мета діяльності МОП — сприяти встановленню соціальної справедливості у сфері праці, захищати інтереси трудящих на підставі соціального партнерства, поліпшувати умови праці.

На завершальному етапі *Другої світової війни 1939—1945 рр.* основні цілі й принципи МОП підтвердились і розширились у Філадельфійській декларації 1944 р., в якій наголос робився на широку співпрацю з країнами, що розвиваються.

Згідно зі Статутом, МОП має 4 основні стратегічні цілі: розвиток та реалізація норм і принципів у сфері праці; створення ширших можливостей для жінок і чоловіків щодо забезпечення достойної зайнятості; розширення охоплення й підвищення ефективності соціального захисту для всіх; зміцнення тристоронньої структури та підтримка соціального діалогу.

Нормативна діяльність МОП полягає у розробці міжнародних конвенцій і рекомендацій з урегулювання умов праці, зайнятості, прибутків, соціального забезпечення й основних прав людини та управління працею. Розробка нормативів є основним напрямом діяльності МОП. Держава-чл. зобов'язана регулярно надсилати до Організації звіти про виконання її конвенцій, а також інформацію про відповідність національного законодавства нормативам МОП. Серед конвенцій важливе місце посідають питання заробітної плати, тривалості робочого дня, соціального страхування, оплачуваних відпусток. Конвенції й рекомендації МОП становлять “Міжнародний трудовий кодекс”, що є основою регулювання трудових відносин у країнах-членах Конвенції й рекомендації МОП — акти міжнародно-правового регулювання праці. Вони не є міжнародними договорами і не потребують ратифікації, а є зверненням до держав з побажанням включити відповідні норми до національного законодавства. Вони охоплюють практично всі питання у сфері праці.

Технічне співробітництво полягає у роботі та втіленні у життя проектів з різних аспектів трудових відносин у країнах-членах. Для реалізації технічних проектів МОП відряджає експертів та місії у відповідні країни.

Дослідницька діяльність виявляється у підготовці оглядів ситуації у сфері праці в окремих країнах і регіонах, аналізі галузевих і регіональних проблем праці. МОП публікує огляди, видає бюлетені з питань трудових відносин.

Вищими органами МОП є Міжнародна конференція праці. Кожна країна на її сесіях представлена чотирма делегатами: два — від уряду, один — від підприємців, один — від працівників. Кожні два роки МОП приймає дворічну програму діяльності та бюджет, який фінансується державами-членами. Конференція є також міжнародним форумом, на якому обговорюються трудові й соціальні проблеми, що мають світове значення.

Виконавчим органом є Адміністративна рада. Вона складається з 56 членів (28 — представники урядів, по 14 — від підприємців і працівників). Зі загальної кількості 10 місць в урядовій групі резервується для 10 найрозвинутіших країн.

Міжнародне бюро праці готує документацію, збирає і поширює інформацію, здійснює дослідження, організовує наради. Управління здійснюється через регіональні, обласні та галузеві бюро, які існують у 40 країнах. Рада і бюро користуються послугами комітетів експертів з таких питань: професійна підготовка, розвиток управління, техніка безпеки й охорона праці, трудові відносини, навчання трудящих. У 1969 р. у зв'язку з 50-ю річницею МОП було присуджено *Нобелівську премію миру*.

Г. Попасевич

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) (International Civil Aviation Organization — ICAO) — міжнародна міжурядова організація, заснована 52 країнами

на конференції в Чикаго 4 грудня 1944 р. як спеціалізована установа *ООН*. На Конференції було прийнято Конвенцію про міжнародну цивільну авіацію, яка має характер статуту організації. Членами ІКАО є 188 держав; Україна — з 1992 р. Штаб-квартира знаходиться у Монреалі (Канада).

Цілі та завдання ІКАО, викладені в Статті 44 Чиказької конвенції, стосуються сфери розробки принципів і механізмів міжнародної аеронавігації та сприяння плануванню і розвитку міжнародного повітряного транспорту з тим, щоб: гарантувати безпечний і впорядкований розвиток міжнародної цивільної авіації в усьому світі; заохочувати конструювання й експлуатацію повітряних суден у мирних цілях; заохочувати розвиток повітряних трас, аеропортів і аеронавігаційних засобів для міжнародної цивільної авіації; задовольняти потреби народів світу в безпечному, регулярному, ефективному повітряному транспорті; запобігати економічним збиткам, викликаним конкуренцією; забезпечувати повагу прав договірних сторін і справедливі для кожної договірної сторони можливості використовувати авіапідприємства, задіяні в міжнародних повітряних перевезеннях; уникати *дискримінації* відносно договірних сторін; сприяти безпеці польотів у міжнародній аеронавігації; сприяти розвитку міжнародної цивільної аеронавтики в усіх її аспектах.

Вищий орган ІКАО — Асамблея, що складається з представників усіх держав-членів. Сесії Асамблеї проводяться не рідше, ніж один раз на три роки. Кожна договірна сторона має право на один голос, і рішення Асамблеї ухвалюються більшістю поданих голосів, якщо ін. не передбачене Конвенцією. Асамблея розглядає виконану ІКАО роботу в технічній, економічній, юрид. сферах у галузі технічної співпраці, визначає політику ІКАО на наступний період і приймає бюджет на три роки.

Рада є постійно діючим виконавчим органом, відповідальним перед Асамблеєю,

і складається з представників 36 держав, яких обирає Асамблея на трирічний термін. Під час виборів забезпечується належне представництво держав, що відіграють провідну роль у розвитку повітряного транспорту; держав, які роблять найбільший внесок до надання фінансових ресурсів для міжнародної цивільної авіації; і держав, призначення яких забезпечує рівномірне представництво в Раді всіх географічних регіонів світу. Рада та її допоміжні органи забезпечують постійне керівництво роботою ІКАО. Рада ухвалює Міжнародні стандарти та рекомендації, що оформляються як додатки до Конвенції з міжнародної цивільної авіації. Рада може виступати як арбітр між державами-членами у випадку суперечок з питань щодо авіації та виконання вимог Конвенції; вона може розслідувати будь-яку ситуацію, за якою можуть виникати перешкоди для розвитку міжнародної аеронавігації і, загалом, здійснювати будь-які дії, необхідні для гарантування безпеки і регулярності експлуатації міжнародного повітряного транспорту.

Ухвалені Радою стандарти є технічними вимогами, застосування яких є обов'язковим для кожної держави — чл. ІКАО. Стандарти і практика ІКАО, що рекомендується, викладені у 18 додатках до Чиказької конвенції, які охоплюють усі аспекти діяльності міжнародної цивільної авіації. Рада також затверджує Правила аеронавігаційного обслуговування, що їх розробляє Аеронавігаційна комісія ІКАО. Комісія складається з 15 членів, які володіють кваліфікацією і досвідом у науковій і практичній сферах, пов'язаних з авіацією. Члени комісії призначаються державами-членами і затверджуються Радою. Вони діють у рамках своєї персональної експертної компетентності, а не як представники сторін, що їх призначили. Комісії надають допомогу невеликій групі експертів, що призначаються державами і *міжнародними організаціями* та затверджуються Комісією.

Допоміжними органами Ради є також Комітет повітряного транспорту, що займається економічними питаннями, Фінансовий комітет, Правовий комітет, Комітет підтримки аеронавігаційних служб. Секретаріат ІКАО, очолюваний Генеральним секретарем, складається з п'яти основних підрозділів: Аеронавігаційного управління, Авіатранспортного управління, Управління технічної співпраці, Юрид. управління й Адміністративного управління.

ІКАО тісно співпрацює з ін. спеціалізованими установами ООН, такими як Міжнародна морська організація, Міжнародний союз електрозв'язку, Всесвітня метеорологічна організація. У нарадах ІКАО беруть також участь Міжнародна асоціація повітряного транспорту, Міжнародна рада аеропортів, Міжнародна федерація асоціацій лінійних пілотів й ін. міжнародні організації. ІКАО має регіональні відділення на всіх континентах, зокрема: в Парижі, Мехіко, Бангкоку, Дакарі та Найробі.

Г. Попасевич

Міжнародна фінансова корпорація (МФК) — міжнародна кредитна організація, яка має на меті стимулювання приватних інвестицій в економіку країн, що розвиваються, зміцнення там приватного сектору. Створена в 1956 р. і входить до групи *Світового банку*. МФК виконує функції, багато в чому відмінні від *МБРР*, чим істотно доповнює його ініціативи. На відміну від *МБРР*, МФК не вимагає урядових гарантій і бере на себе ризики. Тому добір проектів відрізняється особливою старанністю. Виділені МФК кредити звичайно не перевищують 25 % вартості проекту.

Ю. Біленко

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) — міжнародна міжурядова організація, що входить на засадах угоди з *ООН* (1956) у т. зв. систему ООН. Статут МАГАТЕ ухвалено 26 жовтня 1956 р.

у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку. А почало діяти Агентство у Відні з 29 липня 1957 р.

Членами МАГАТЕ є 143 держави. До завдань Організації належать: заохочувати і підтримувати вивчення, розвиток і практичне використання атомної енергії у всьому світі в цивільних цілях, бути посередником в обміні послугами і матеріалами; заохочувати обмін науково-технічною інформацією; вживати заходів для запобігання використанню ядерних матеріалів у військових цілях; разом з органами, що відповідають за ці питання, й ін-тами системи ООН визначати та встановлювати норми й правила в сфері безпеки й охорони здоров'я.

У структуру МАГАТЕ входять: Генеральна конференція, Рада керуючих, Секретаріат. Генеральна конференція — керівний орган, що складається з усіх країн-учасниць. Скликається щорічно. Проводить загальну дискусію з основних напрямів діяльності та програми МАГАТЕ і розглядає різні питання, представлені їй Радою керуючих, Генеральним директором і окремими державами-членами. Рада керуючих розглядає звітність, програму та бюджет МАГАТЕ, представляє Генеральній конференції рекомендації з цих питань і розглядає також заяви про прийом до членів Агентства. Рада керуючих складається з 35 осіб. Секретаріат здійснює програми і діяльність, схвалені директивними органами Агентства, яке очолює Генеральний директор. У Секретаріаті працюють близько 2,5 тис. осіб. Із 5 спец-департаментів МАГАТЕ 4 (департаменти ядерної енергії, ядерної безпеки, ядерних наук, технічного співробітництва) пов'язані з поширенням атомних технологій.

Генеральним директором МАГАТЕ з 2009 р. є япон. дипломат Юкіо Аmano.

Бюджет організації становить близько 250 млн дол. і наповнюється здебільшого за рахунок внесків держав-членів.

Організація має регіональні відділення в Канаді, Женеві, Нью-Йорку та Токіо,

лабораторії в Австрії та Монако, дослідницький центр у Трієсті (Італія), яким керує *ЮНЕСКО*.

Організація щорічно представляє доповідь про свою діяльність ГА ООН і, за потреби, — РБ ООН. Збирає інформацію про ядерні технології і поширює її за допомогою своєї Міжнародної ядерної інформаційної системи з Відня. Разом із *ЮНЕСКО* керує Міжнародним центром теоретичної фізики в Трієсті (Італія) та має три лабораторії для вивчення можливого практичного застосування принципів ядерної фізики. Співпрацює з Всесвітньою організацією охорони здоров'я з проблем використання радіації в медицині та біології.

МАГАТЕ проводить спеціальні заходи в галузі контролю виконання державами добровільно узятих на себе зобов'язань щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Заходи МАГАТЕ передбачають не лише інспекції на місцях, але й всебічний облік та контроль за ядерними матеріалами й устаткуванням на основі доповідей, що надаються державами-членами, а також електронний контроль та ін. технічні заходи. Контроль МАГАТЕ здійснює відповідно до угод між МАГАТЕ і країнами-членами, які укладені зазвичай на основі договорів про двосторонню ядерну співпрацю і постачання ядерними матеріалами та міжнародних договорів.

За *ДНЯЗ*, на МАГАТЕ покладено перевірку виконання зобов'язань його учасниками. Контрольні функції Агентства, т. зв. гарантії МАГАТЕ, мають на меті не допустити в країнах, які не володіють ядерною зброєю, перепрофілювання атомної енергії з мирного використання на створення ядерної зброї. Отож, учасники договору, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язалися укласти з Агентством угоди. Вони передбачають контроль з боку МАГАТЕ всієї їхньої мирної ядерної діяльності.

Україна є чл. МАГАТЕ й бере активну участь у його роботі. Агентство фінансує 8 її національних проєктів. Три з них реалізу-

ють підрозділи Мінекобезпеки. Україна бере участь у майже 20 регіональних проєктах МАГАТЕ.

Додатковий Протокол до Угоди між Україною та МАГАТЕ про застосування гарантій у зв'язку з *ДНЯЗ* був підписаний у Відні 15 серпня 2000 р. від ім. України тодішнім постійним представником України при МАГАТЕ В. Огризком. Додатковий протокол є частиною програми МАГАТЕ “93 + 2”, розробка якої розпочалась Агентством у 1993 р. і була спрямована на створення нового режиму застосування гарантій щодо нерозповсюдження ядерної зброї.

Система т. зв. традиційних гарантій, що зараз діє в Україні відповідно до угоди між Україною та МАГАТЕ про застосування гарантій у зв'язку з *ДНЯЗ*, ратифікованим ВР України в 1997 р., застосовується у світі близько 30 років, і звичайно, у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу, нових ядерних технологій, втратила колишню ефективність. Ця система заснована на тому, що держава сама добровільно декларує місця знаходження та кількість ядерних матеріалів, що перебувають під її юрисдикцією, і саме заявлені ядерні матеріали підлягають гарантіям та перевіряються інспекторами МАГАТЕ.

О. Кучик

Міжнародне торговельне право — система норм та принципів, які регулюють відносини у сфері міжнародної торгівлі. Термін “**М. т. п.**” з'явився у правовій науці в ХХ ст. Визначальним елементом системи права міжнародної торгівлі є право кожної держави брати участь у міжнародній торгівлі на основі принципів недискримінації та лібералізації світової торгівлі. Об'єктом **М. т. п.** є міжнародні відносини у сфері торгівлі, включаючи міжнародну купівлю-продаж, міжнародне торговельне посередництво і представництво, міжнародні розрахунки і банківські гарантії у міжнародній

торгівлі, міжнародний факторинг і лізинг, міжнародний франчайзинг, міжнародні інвестиції, а також міжнародний комерційний арбітраж.

До джерел **М. т. п.** належать як двосторонні, так і багатосторонні міжнародні торговельні угоди (торговельні договори, угоди про захист іноземних інвестицій, угоди про товарообіг, клірингові угоди тощо), рішення та рекомендації міжнародних універсальних та регіональних організацій, а також ін. форм міждержавного співробітництва, таких як *СОТ, ЮНКТАД, ЮНІДО, ЄС* тощо.

У науковій літературі існує два підходи до розуміння правової природи **М. т. п.** Деякі автори розглядають **М. т. п.** як сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють світову торгівлю, та торговельних звичаїв, які регулюють приватно-правові відносини у сфері міжнародної торгівлі. Відповідно до ін. концепції, **М. т. п.** є підгалуззю міжнародного економічного права, що регулює економічні та торговельні відносини між суб'єктами міжнародного економічного права.

До процесу уніфікації норм **М. т. п.** активно залучені такі міжнародні міждержавні організації, як *СОТ, ЮНКТАД, ЮНІДО* тощо, а також Міжнародний ін-т уніфікації міжнародного приватного права, Гаазька конференція з міжнародного приватного права, Міжнародна торгова палата (Париж) та Комісія ООН з права міжнародної торгівлі.

О. Головка-Гавришева

Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) (International Bank for Reconstruction and Development — IBRD) — міжнародна спеціалізована кредитно-фінансова установа, основна організація групи *Світового банку*. МБРР заснований у рамках Бреттон-Вудських угод у липні 1944 р. (див. *Бреттон-Вудська конференція ООН 1944 р.*) одночасно з *МВФ*. Діяль-

ність почав з липня 1946 р. Початковий статутний капітал МБРР становив 10 млрд дол. Більшу частину (94 %) ресурсів МБРР залучає через емісії облігацій на світовому фінансовому ринку.

Організаційна структура МБРР побудована за принципом акціонерного підприємства. Кількість голосів в органах МБРР визначається часткою у його статутному капіталі. Цей показник щодо окремих країн періодично переглядається залежно від зміни їхньої ролі у світовій економіці. У період енергетичної кризи 70-х років ХХ ст. істотно зріс капітал деяких нафтовидобувних країн. У 1998 фінансовому році були збільшені акції Данії, Бразилії, Іспанії, Півд. Кореї, Туреччини. Відповідно до зазначеного принципу організації діяльності МБРР найбільша кількість голосів належить США, хоча їхня частка має тенденцію до зниження. Це забезпечувало їм право вето при прийнятті найбільш важливих рішень, для проходження яких необхідно 85 % голосів.

Керівними органами МБРР є Рада керуючих і Директорат (виконавчий орган). Рада керуючих, що складається з міністрів фінансів чи керуючих центр. банками країн-членів, збирається на сесії для прийняття найважливіших рішень один раз на рік. Причому ці сесії проводяться разом із *МВФ*. Членами МБРР можуть бути тільки країни, що вступили в *МВФ*. Ця вимога пояснюється тим, що країни — члени Банку зобов'язані проводити свою валютно-фінансову політику відповідно до положень Статуту *МВФ*.

З 24 виконавчих директорів МБРР 5 призначаються країнами, що володіють найбільшою кількістю голосів. Деякі директори обираються від однієї країни, якщо вона має відповідну кількість голосів. До них належать Саудівська Аравія, Китай, Росія, на які припадає по 2,83 % від загальної суми голосів. Ін. директори належать до категорії країн, що обираються від групи.

На момент утворення МБРР його членами були 38 країн. У 2007 р. їх кількість збільшилася до 185. Отже, членами Банку є практично всі країни світу. Це дає йому повну підставу, разом з його філіями, називатися Світовим банком. Банк дуже впливає на рух капіталу в світовому масштабі.

Основні декларовані цілі Банку — боротьба з бідністю, стимулювання економічного зростання, створення інфраструктури ринкових відносин — не можуть бути поставлені під сумнів. Спираючись на капітал, сформований країнами-учасниками, МБРР акумулює засоби світового ринку капіталів і видає позички державам з обмеженим доступом до цього ринку, виконуючи роль посередника. Позички видаються або безпосередньо урядам, або під їхню гарантію. Цей механізм і основні цілі залишаються незмінними, однак стратегія і тактика МБРР, використовуваним інструменти змінюються залежно від світових господарських умов, ситуації в окремих регіонах, а також під впливом критичного аналізу досвіду, що накопичується. Основні принципи програм схожі з тими, котрі висувуються МВФ. До них належать: послаблення державного впливу на економіку; реформи у сфері державних фінансів; лібералізація цін і скасування контролю над ними; стимулювання експорту; опора на приватний капітал у розвитку економіки. МБРР краще, ніж МВФ, підготовлений для аналізу та рішення галузевих, мікроекономічних проблем.

Ю. Біленко

Міжнародний валютний фонд (МВФ) (International Monetary Fund — IMF) — міжнародна фінансова організація, призначена для регулювання валютно-кредитних відносин держав-членів і надання їм фінансової допомоги при валютних кризах, викликаних дефіцитом платіжного балансу, через надання коротко- і середньострокових кредитів в іноземній валюті. Фонд має статус спе-

ціалізованої установи ООН. МВФ складає інституційну основу світової валютної системи.

МВФ був заснований на міжнародній валютно-фінансовій конференції ООН (див. *Бреттон-Вудська конференція ООН 1944 р.*). Конференція прийняла статті угоди про МВФ, які виконують роль його статуту. Цей документ набрав сили 27 грудня 1945 р. Діяльність МВФ почав у травні 1946 р. у складі 39 країн; до валютних операцій він приступив з 1 березня 1947 р.

У січні 2007 р. кількість країн — членів МВФ сягала 185. Постійне місце перебування керівних органів — Вашингтон (США). Крім того, є відділення в Парижі (Франція), Женеві (Швейцарія), Токіо (Японія) і при ООН у Нью-Йорку. Офіційні цілі МВФ згідно зі Статутом: “сприяти міжнародному співробітництву у валютно-фінансовій сфері в рамках постійно діючої інституції”; “сприяти розширенню й збалансованому росту міжнародної торгівлі”, як наслідок — розвиток виробничих ресурсів, досягнення високого рівня зайнятості та реальних доходів усіх держав-членів; “забезпечувати стабільність валют, підтримувати упорядковані відносини у валютній сфері серед держав-членів” і не допускати “знецінення валют з метою одержання конкурентних переваг”; допомагати в створенні багатосторонньої системи розрахунків за поточними операціями платіжного балансу між державами-членами, а також в усуненні валютних обмежень; надавати тимчасово державам-членам засоби в іноземній валюті, що давали б їм можливість “виправляти порушення рівноваги в платіжних балансах”.

Вищий керівний орган МВФ — Рада керуючих, у якій кожна країна-чл. представлена керуючим і його заступником. Зазвичай це міністри фінансів, керівники центр. банків. У відання Ради входить вирішення ключових питань діяльності МВФ, таких як внесення змін у статті угоди, прийом і виключення країн-членів, визначення

і перегляд їхніх часток у капіталі, вибори виконавчих директорів. Керуючі збираються на сесії один раз на рік, але можуть проводити засідання, а також голосувати поштою в будь-який час. У МВФ діє принцип "зваженої" кількості голосів, який припускає, що можливість країн-членів впливати на діяльність МВФ за допомогою голосування визначається їхньою часткою у його капіталі. Кожна держава має 250 "базових" голосів незалежно від величини її внеску в капітал і додатково по одному голосу за кожні 100 тис. СПЗ суми цього внеску. Такий порядок забезпечує вирішальну більшість голосів найбільш розвиненим державам. Рішення в Раді керуючих зазвичай приймаються простою більшістю (не менше пол.) голосів, а з важливих питань, які мають операційний або стратегічний характер, — "спеціальною більшістю" (відповідно 70 та 85 % голосів країн-членів). В інтересах провідних країн Заходу в Статуті нині виділено 53 таких питання (проти 9 при створенні МВФ). Незважаючи на деяке скорочення в 70-ті та 80-ті роки ХХ ст. питомої ваги голосів США і ЄС, вони, як і раніше, можуть накладати вето на ключові рішення МВФ, прийняття яких вимагає максимальної більшості (85 %).

МВФ улаштований на зразок акціонерного підприємства: його капітал складається з внесків держав-членів, вироблених за підпискою. Кожна країна має квоту, виражену в СПЗ. Розміри квот установлюються на основі питомої ваги країн у світовій економіці та торгівлі з урахуванням таких показників: ВВП; обсяг поточних операцій платіжного балансу; офіційні золотовалютні резерви. Тому квоти розподіляються нерівномірно. До 1978 р. до 25 % квоти оплачувалися золотом, тепер — резервними активами (СПЗ і конвертованими валютами); 75 % — національною валютою. Перегляд квот проводиться не рідше одного разу в п'ять років.

Україна приєдналась до угод МВФ у вересні 1992 р. Її квота становить 1372 млн

СПЗ, що є 13 970 голосів, або 0,6 % від загальної кількості. Активна співпраця України та МВФ почалася у 1994 р. Україна отримувала кредити стенд-бай, розширеного фінансування, позику на системну трансформацію. Співпраця України з МВФ дозволила покращити систему обліку міжнародних трансакцій, сприяла переходу на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку, підвищила ефективність політики національного банку в підтриманні в рівновазі платіжного балансу.

Ю. Біленко

Міжнародний економічний порядок — це система економічних відносин між державами. Сучасний **М. е. п.** сформувався після *Другої світової війни 1939—1945 рр.* і ґрунтується на ліберальних економічних принципах, ринковому механізмі та вільній торгівлі. Підтримання такого **М. е. п.**, який ґрунтується на рівноправному та взаємовигідному економічному співробітництві, світове співтовариство доручило міжнародним економічним організаціям (*ГАТТ-СОР, ЮНКТАД* та ін.). У сер. 70-х років ХХ ст. в умовах світової енергетичної кризи країни, що розвиваються, висунули вимоги формування нового міжнародного економічного порядку, який би надавав певні преференції малорозвиненому Півдню перед багатою Північчю та відходу від ринкового механізму. Конфлікт цих інтересів зберігається і донині.

Ю. Біленко

Міжнародний порядок — устрій міжнародних (насамперед, міждержавних) відносин, який базується на системі загальноприйнятих норм та правил, що регулюють поведінку учасників *міжнародних відносин*, покликаний забезпечувати основні потреби держав та ін. інституцій, створювати і підтримувати умови їхнього існування, безпеки та розвитку.

Найчастіше поняття “М. п.” використовується у двох основних значеннях: як аналог поняття суспільний порядок, перенесений на міжнародні відносини, тобто як протилежність хаосу та анархії в них; як сукупність правил поведінки суб’єктів міжнародних відносин, яких вони дотримуються з огляду на специфіку існуючої міжнародної системи.

Поняття “М. п.” потрібно відрізнити від поняття “світовий порядок”. М. п. (міждержавний) може існувати без наявності світового порядку — напр., як сукупність відносин між державами на основі взаємної поваги, що допускає байдужість до внутрішніх справ одна одної (у т. ч. за умов геноциду чи порушення прав людини). Світовий порядок немислимий без створення ефективних процедур міжнародного співробітництва, які передбачають формування особливого М. п., що відповідав би спільним цілям і цінностям. М. п. — складова світового порядку, його ядро, але весь зміст не зводиться лише до нього.

У теорії міжнародних відносин виділяють три підходи до інтерпретації М. п.: реалістичний, соціал-конструктивістський та інституціональний. Для першого характерний акцент на співвідношенні потенціалів між основними суб’єктами міжнародних відносин. Для другого — підкреслена увага до правил поведінки між ними, які розглядаються в динаміці їх розвитку, та впливу на поведінку держав і окремих індивідів. Для третього — наголос на інструментах регулювання М. п., основою якого є міжнародні ін-ти, трактовані як механізми міждержавної співпраці, здатні здійснювати примирюючий і стримуючий вплив на поведінку окремих країн в інтересах усієї міжнародної спільноти.

Найбільшого поширення набули три типології М. п.:

1. Полюсна типологія. М. п. поділяють залежно від кількості “полюсів” — на: “однополюсні”; “двополюсні” (біполярні); “багатополюсні”.

2. Топонімічна (або історична) типологія. Міжнародні політичні порядки розглядаються як такі, що склалися історично на основі міжнародних домовленостей (договорів). Останні й дали назви відповідним порядкам: Вестфальський порядок (1648) — М. п., який склався після закінчення *Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр.*, Версальський порядок (1919) — після закінчення *Першої світової війни 1914—1918 рр.* і Ялтинсько-Потсдамський (1945) — після закінчення *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

Вважається, що після 1991 р. (розпад соціалістичного блоку й СРСР) почалася глибока трансформація М. п. Якщо особливості попередніх укладів були наслідком воєн, переговорів чи угод між головними акторами на міжнародній арені, то процес розвитку нового М. п. набув власної динаміки. Його створення супроводжувалося появою нових акторів, специфічних викликів і проблем.

3. Змішана типологія (запропонована Д. Якобсеном): Вестфальський порядок, що базується на приматі національних держав; “європейський концерт” як класичний варіант “балансу сил”; Чартистський порядок (від англ. charter — хартія), який виходить з необхідності дотримання загальноприйнятих норм міжнародної поведінки; Версальський порядок, який формально ґрунтувався на принципі національного самовизначення; однополлярний (гегемоністський) порядок; біполярний (Ялтинсько-Потсдамський) порядок; функціональний порядок, що відображає посилення взаємозалежності та процесів глобалізації, ролі неурядових організацій у зовнішній сфері й ослаблення в ній ролі національних держав.

Відносини між членами міжнародного співтовариства і, відтак, М. п., визначаються взаємодією різнорідних чинників, найважливішу роль серед яких відіграє співвідношення сукупних потенціалів окремих акторів, їх ієрархія, взаємне розташування держав та ін.

Елементами сучасного **М. п.** є відносини панування, інтересу та згоди міжнародних акторів, а також наявність відповідних механізмів, які забезпечують функціонування **М. п.** та урегулювання криз.

Виокремлюють декілька механізмів регулювання **М. п.**: універсальний (*ООН*), інституційно-груповий (напр., країни “великої вісімки”, *НАТО*), індивідуально-груповий (напр., США і, за необхідності, коаліція держав, незалежно від їх формальної інституційно-групової приналежності).

Н. Романюк

Міжнародний центр із урегулювання інвестиційних спорів (International Center for Settlement of Investment Disputes — ICSID) — міжнародна установа з урегулювання спорів між державами та іноземними інвесторами. Входить у групу *Світового банку*. Мета діяльності — сприяння міжнародним інвестиціям, основні функції — урегулювання інвестиційних суперечок в арбітражному порядку, надання консультацій та дослідницька робота з питань арбітражного та інвестиційного права. Створений у 1966 р., місцезнаходження — Вашингтон (США). Україна є чл. Центру з 2000 р.

Б. Ланчук

Міжнародних відносин факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (ФМВ). Одна із перших в Україні освітніх структур, що готує фахівців для роботи у сфері *міжнародних відносин*. Історичним попередником сучасного ФМВ можна вважати “Дипломатичні студії” з трирічним терміном навчання, які відкрилися у Львівському ун-ті восени 1930 р. і проіснували до вересня 1939 р.

Проголошення незалежності України, встановлення прямих *дипломатичних відносин* з країнами світу, розширення міжнародних політичних та економічних контактів спонукало ректорат Львівського ун-ту ініціювати в 1992 р. створення ФМВ,

націленого на підготовку кваліфікованих кадрів для укр. *дипломатичної служби* і торговельно-економічних та ін. державних і приватних структур. У складі ФМВ було 4 кафедри — міжнародних відносин і країнознавства, міжнародного права, міжнародних економічних відносин, іноземних мов.

З 1992 р. підготовка спеціалістів відбувалась за спеціальностями “міжнародні відносини” і “міжнародні економічні відносини”. Згодом було розпочато підготовку фахівців за спеціальностями “міжнародне право” (1996), “країнознавство” (1996), “міжнародна інформація” (2002), “міжнародний бізнес” (2006). Набір студентів на ФМВ зріс з 48 осіб у 1992 р. до 360 осіб у 2008 р.

Відкриття нових спеціальностей, розширення кола спеціалізацій і зростання кількості студентів привело до створення на ф-ті нових кафедр.

У 2002 р. на базі кафедри міжнародних відносин і країнознавства було створено кафедру міжнародних відносин і дипломатичної служби та кафедру країнознавства і міжнародного туризму. У 2003 р. з кафедри міжнародного права виокремилась кафедра європейського права, а з кафедри міжнародних економічних відносин — кафедра міжнародного економічного аналізу і фінансів.

З 2002 р. ф-т перейшов на багатоступеневу систему підготовки фахівців. На спеціальностях “міжнародні відносини”, “міжнародне право”, “міжнародні економічні відносини”, “країнознавство”, “міжнародна інформація”. У 2002 р. відбувся перший випуск магістрів, а в 2006 р. — перший випуск бакалаврів. Виробничу практику студенти проходять у центр. апараті МЗС і *дипломатичних представництвах* України за кордоном, комітетах і комісіях ВР України, відділах міжнародних зв'язків Львівських обласної та міської державних адміністрацій, у підрозділах великих зарубіжних та укр. фірм, що мають міжнародні кон-

такти, на спільних підприємствах, а також у навч. і наукових структурах Львівського ун-ту: Ін-ті європейської інтеграції, Центрі країн Півн. Європи, навч.-методичній лабораторії країнознавства ФМВ. Студенти магістерських програм з 2002/2003 навч. року проходять педагогічну практику на ФМВ, проводячи заняття зі студентами молодших курсів.

За період з 1996 по 2008 рр. ф-т випустив понад 2,7 тис. бакалаврів, спеціалістів, магістрів, які працюють у закордонних представництвах та центр. апараті МЗС України, ВР України, Секретаріаті Президента України, Кабінеті Міністрів, міжнародних організаціях, наукових установах та ін. державних і приватних структурах.

У навч. процесі на ф-ті задіяні Навч.-методична лабораторія країнознавства, Інформаційно-методичний центр, Центр країн Півн. Європи, Ін-т європейської інтеграції, Ресурсний центр Брит. ради, укр.-австр. Бюро кооперації в науці, освіті та культурі, Франц. центр документації та освіти, Італ. центр, філія кафедри міжнародного права в адвокатському бюро “Правовий радник”.

Навч. процес на ф-ті забезпечують понад 100 викладачів. Серед них 7 докторів наук, професорів, 45 кандидатів наук, доцентів.

До читання лекцій, керівництва дипломними роботами залучаються викладачі зі США, Великої Британії, Данії, Канади, Швеції, Австрії, Німеччини, Польщі, Хорватії, відомі вчені ін. ун-тів України, працівники МЗС України, Секретаріату Президента України, народні депутати України. Викладачі та студенти ф-ту беруть участь у міжнародних програмах та проектах: Academic Fellowship Program в рамках Open Society Institute, INTERREG IIIA / TACIS CBC “Програма сусідства Польща — Білорусь — Україна”, ТЕМ-ПУС-ТАСІС “Вивчення права ЄС в укр. ун-тах”, “Правничі студії: європейське право”, мегапроект “Вища освіта: лідерство заради прогресу”, з Карлтонським ун-том (Оттава, Канада) “Комерційна дипломатія”,

“Партнерство Львівського та Орегонського (США) ун-тів”, “Балтійський ун-т”, що дає змогу ширше ознайомитися з роботою колег в ін. країнах, брати участь у численних наукових конференціях як в Україні, так і за її межами. Спільно із Центром інформації і документації НАТО в Україні щорічно проводяться весняні академії НАТО.

У 1998 р. відкрито аспірантуру з трьох наукових спеціальностей: міжнародне право, світове господарство і міжнародні економічні відносини, політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. В аспірантурі навчаються 50 випускників ф-ту. З 2003 р. працює Спеціалізована вчена рада зі захисту кандидатських дисертацій зі спеціальностей 23.00.04 “Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” і 23.00.05 “Етнополітологія та етностановознавство”. За період з 1993 по 2010 рр. на ф-ті захищено 63 кандидатські дисертації.

Основна тематика наукових досліджень: європейська політика України: теорія і практика; теоретичні основи виявлення порівняльної еколого-економічної переваги у зовнішній торгівлі України; сучасні інтеграційні процеси в Європі: закономірності та тенденції розвитку; міжнародно-правовий захист прав людини: теорія, сучасність, перспективи; міжнародно-правові аспекти співробітництва України з ЄС; валютно-фінансові та інституційні механізми економічного розвитку країн Центр. та Сх. Європи; прагматико-лінгвістичні характеристики дипломатичного дискурсу (з текстами германськими та романськими мовами).

Учені ф-ту були учасниками декількох сотень міжнародних конференцій, навч. семінарів, “круглих столів”, що відбувались в Україні та за кордоном. Близько 60 науковців пройшли стажування в ун-тах Вашингтона, Орегона, Іллінойса (США), Лондона (Велика Британія), Відня, Інсбрука (Австрія), Берліна, Мюнхена, Кіля, Кельна

(Німеччина), Лунда (Швеція), Варшави, Любліна, Кракова, Лодзі (Польща) та ін.

З 1999 р. видається “Вісник Львівського ун-ту: Серія міжнародні відносини”, вийшло друком 25 випусків цього видання. За період з 1992 по 2010 рр. викладачами і співробітниками ф-ту опубліковано більше 100 монографій, підручників і посібників, перекладів та ін. наукової та навч.-методичної літератури.

М. Мальський

Міжнародні відносини — система стосунків, що виникає та існує як результат взаємодій між державами, а також ін. учасниками (субнаціональними та наднаціональними).

Поняття “**М. в.**” ввів у науковий обіг англ. філософ та юрист Дж. Бентам (1748—1832), який у 1789 р. вперше застосував його у трактаті “Вступ до принципів моральності і законотворення”. За його допомогою філософ окреслював стосунки між монархами та громадянами різних держав. Відтоді наукові уявлення про сутність **М. в.** постійно розширювались, включаючи у них щораз нові сфери суспільної діяльності.

Н. Спайкмен уперше вжив поняття “міждержавні відносини” та визначив їх як відносини між особами (чи групами осіб), що представляють різні держави. Із його дефініції випливає, що необхідною ознакою **М. в.** є те, що їхні учасники є політично приналежними до різних держав світу. Цю ідею досить влучно сформулював також Ю. Кукулка, стверджуючи, що саме держави матеріалізують можливість вважати відносини міжнародними. Держави, у такому розумінні, є не лише політичними структурами влади, а й сприймаються як складні суспільні системи, що діють поміж такими, як вони.

Відомий франц. дослідник М. Мерль вважає, що **М. в.** є сукупністю угод і потоків, що перетинають кордони або мають тенденцію до їх перетину.

Міждержавний характер **М. в.** трактують як стосунки не лише між суверенними урядами держав, а й між ін. представниками територіально відмежованих і політично організованих спільнот людей. Ці спільноти політично підпорядковані власним урядам, але репрезентанти (особи чи організовані групи осіб), виходячи із власних особистих чи корпоративних інтересів, діють у міжнародному середовищі автономно і переважно не з політичними цілями. **М. в.**, отже, можуть відбуватися лише між представниками різних держав світу, хоч вони й не обов’язково мусять носити політичний характер.

Точніші дефініювання сформульовано в межах окремих теоретичних концепцій, де вони є основою підходу до дослідження **М. в.** Усі визначення, що використовуються у сучасній теорії, можна поділити на три групи, кожна з яких виділяється за критерієм спільності окреслення визначальних, на думку їхніх авторів, особливостей **М. в.**

Перша група об’єднує ті, що визначають **М. в.** як сукупність фактичних стосунків між їх учасниками. Учені, які дефініюють **М. в.** з такої точки зору, виходять з того, що вони є інтегральним поєднанням стосунків політичного, економічного, ідеологічного, культурного, мілітарного та будь-якого ін. характеру. **М. в.** реально охоплюють надзвичайно широкий спектр стосунків, оскільки стосуються будь-якої сфери людської діяльності, яка відзначається участю в ній представників різних держав світу.

Друга група авторів визначає **М. в.** як силове з’ясування інтересів держав у міжнародному середовищі, що загалом характерно для традиції *політичного реалізму*. Такі дефініції випливають із твердження одного з класиків цієї теорії Г. Моргентгау про те, що державами в **М. в.** керують інтереси, виражені в термінах сили, тому **М. в.** є сферою протиборства держав, кожна з яких за допомогою сили намагається реалізувати власні інтереси. Йдеться не стільки про за-

стосування збройного насильства, скільки про формування системи взаємовідносин між державами світу на основі акумульованої ними могутності. Могутність держави, на думку реалістів, визначає її позиції, авторитет і вплив у **М. в.**

Ф. Данн, С. Хофман, Дж. Кеннан, Г. Кіссінджер, Р. Платіг визначають, що в глобальному масштабі відбувається диференціація могутності, яка нерівномірно концентрується в окремих державах, які стають осередками **М. в.** і відіграють у них активну роль. Усі ін. держави є пасивними і перебувають під впливом сильніших, до політики яких вони змушені пристосовуватись.

М. в. здійснюються на двох рівнях. На одному з них відбуваються стосунки між сильнішими та слабшими учасниками **М. в.**, а на ін. — між “осередками” сили. Таке розуміння **М. в.** характерне не лише для реалістичної теорії, а й для більшості сучасних наукових парадигм.

Третя група авторів визначає **М. в.** як стосунки між децидентами, тобто особами, що приймають зовнішньополітичні рішення, та структурами, які вони очолюють. Р. Шнайдер, Х. Брук та Б. Сапін висунули ідею про те, що **М. в.** варто розглядати через поведінку тих осіб, дії яких стають діями держави. Їх визначення безпосередньо пов'язане з тлумаченням **М. в.** як *зовнішньої політики*, а точніше низки прийнятих і впроваджених рішень у міжнародному середовищі. Оскільки така діяльність є причиною виникнення певних ситуацій у **М. в.**, то їх варто розглядати як похідну від міжнародної політики.

Роль держави в **М. в.** визначається силою (могутністю), і зовнішня політика, спрямована на реалізацію її інтересів, здійснюється окремими особами (децидентами) та структурами, які вони очолюють. Однак могутність можна розглядати як джерело активності держав та ін. учасників **М. в.**, а їхню діяльність у цій сфері — як

спосіб їх функціонування. Взаємодії, які виникають між ними, мають характер об'єктивної реальності, що мусить бути чітко дефініювана та досліджена.

М. в. мають комплементарний характер і тому не зводяться лише до однієї сфери суспільної діяльності — політичної, військової, економічної чи будь-якої ін. Вони охоплюють практично всі види людської діяльності — від економічних обмінів до спортивних змагань, що дає підстави розглядати їх як особливий тип суспільних стосунків.

М. Мальський

Міжнародні переговори — див. *Переговори міжнародні*.

Міжнародні резерви (централізовані резерви, золотовалютні резерви, офіційні резерви) — високоліквідні зовнішні активи держави, визнані міжнародним співтовариством. Складаються з офіційних валютних резервів, офіційних запасів монетарного золота, авуарів у *СІЗ* та резервної позиції у *МВФ*. Формуються за рахунок видобутку власного золота, операцій на внутрішньому та світовому валютних ринках, кредитів міжнародних валютно-фінансових організацій та іноземних держав, а також застосування валютних обмежень. Використовуються для забезпечення міжнародних розрахунків, регулювання валютного ринку, фінансування негативного сальдо платіжного балансу та дефіциту бюджету, обслуговування зовнішнього боргу, страхування від валютних криз, а також для отримання прибутків.

М. р. є дуже важливим елементом *валютної політики*, за допомогою якого можна впливати на валютні курси та стабільність грошової системи в країні. Наявність достатніх **М. р.** має значний вплив на довіру до національної валюти з боку економічних суб'єктів. Крім **М. р.**, державою можуть також створюватися

стабілізаційні валютні фонди для накопичення валютних цінностей.

Б. Ланчук

Мільєран (Millerand) Олександр Етьєн (1859—1943) — франц. політик і державний діяч, президент Франції (1920—1924). За освітою — правник. Брав участь у соціалістичному русі. З 1885 р. — чл. парламенту від Соціалістичної партії. У 1899 р. став міністром торгівлі й промисловості (перший в історії випадок участі соціаліста в уряді), що призвело до розколу у франц. соціалістичному русі та в II Інтернаціоналі на “мільєраністів” і противників будь-якої співпраці з правими. У 1904 р. вийшов з партії. У 1912—1913 і 1914—1915 рр. — воєнний міністр. У 1920 р. — прем'єр-міністр і міністр закордонних справ. З метою надання військової допомоги Польщі під час радянсько-польськ. війни 1920 р. вислав до Польщі місію генерала М. Вейгана. У 1920—1924 рр. — президент Франції, у 1925—1940 рр. — сенатор.

Я. Малик

Міттеран (Mitterrand) Франсуа (26 жовтня 1916 р. — 8 січня 1996 р.) — президент Франції (1981—1995). Народився у Жарнаке на півд. заході Франції. Вчився на юрид. та філологічному ф-тах Сорбонни і в Школі політичних наук у Парижі. Брав участь у Другій світовій війні 1939—1945 рр. У 1940 р. був поранений і потрапив у полон на території Німеччини, наприкінці 1941 р. втік, повернувся у Францію і вступив до руху Опору. В 1945 р. М. став одним із засновників лівої партії Демократичний і соціалістичний союз Опору, в 1946 р. був обраний депутатом Національних зборів. У 1947—1948 рр. — міністр у справах колишніх фронтовиків, у 1948—1949 рр. — державний секретар при голові ради міністрів. У 1950—1951 рр. — міністр у справах заморських територій, у 1952 р. — державний міністр, у 1953 р. — міністр у справах

РС, у 1954—1955 рр. — міністр внутрішніх справ і в 1956—1957 рр. — міністр юстиції.

Після заснування в 1958 р. Ш. де Голлем П'ятої республіки М. виступив з критикою нового режиму і Конституції 1958 р. Став одним із лідерів лівої опозиції. У 1965 р. заснував Федерацію демократичних і соціалістичних лівих сил. Того ж року висунув свою кандидатуру на посаду президента, але програв у другому турі виборів Ш. де Голлю, набравши 44,8 % голосів. У 1971 р. М. став першим секретарем Франц. соціалістичної партії. У 1974 р. був єдиним кандидатом від лівих сил (соціалістів і комуністів) на президентських виборах, однак поступився в другому турі В. Жискару д'Естєну.

М. був обраний президентом республіки на виборах 1981 р., перемігши в другому турі В. Жискара д'Естєна. Перемога М. була закріплена соціалістами на позачергових виборах у Національні збори, що пройшли в червні 1981 р.

На парламентських виборах 1986 р. перемогу одержала права опозиція, і М. був змушений призначити прем'єр-міністром лідера голлістів Ж. Ширака. Так, уперше в історії Франції почався період “співіснування”, коли “лівий” президент співпрацював з “правим” прем'єром. У 1988 р. М. був переобраний на другий 7-річний термін. У другому турі президентських виборів переміг Ж. Ширака, набравши 54 % голосів.

М. підтримував ідею створення валютно-економічного і політичного союзу країн Європейських Співтовариств, виступав за всебічний розвиток відносин Франції зі США, ФРН і Росією, надавав великого значення контактам з африк. державами.

Помер М. у Парижі 8 січня 1996 р.

Н. Перейма

Модернізм — у науці про міжнародні відносини — епістеміологічні підходи, запо-

зичені *теорією міжнародних відносин* з ін. суспільних наук у 50-х роках ХХ ст. Спорідненими до **М.** є поняття “сцієнтизму” (від англ. science, яке не позначає науку загалом, а використовується вужче у значенні природничої науки), позитивізму чи емпіризму: згідно з модерністськими підходами, всі твердження повинні базуватися на фактах, на тому, що можна пізнати (позитивному), а не на нормативних принципах чи аксіомах. Застосовувалося також поняття “біхевіоризму” (від англ. behavior — поведінка), під яким варто розуміти науку про поведінку. У вузькому розумінні ідеєю біхевіоризму було зробити людську поведінку, яку можна спостерігати (а тому й вимірювати), предметом соціальних досліджень. У широкому розумінні це поняття вживалося для позначення всіх соціальних наук з точки зору позитивізму.

Модерністські підходи означали впровадження в науку про міжнародні відносини кількісних (квантитативних) методів, а разом з ними й суворе дотримання науково-теоретичних критеріїв природничих наук, збору інформації, верифікації та фальсифікації тверджень, з одного боку, і застосування принципів формальної логіки — з ін. Всі герменевтичні методи, якими послуговувалися до того часу, було відкинута як “ненаукові”.

З *політичного реалізму* розвинувся *неореалізм*, з *ідеалізму* — *неолібералізм*, з *функціоналізму* — *неофункціоналізм*, з *інституціоналізму* — *неоінституціоналізм* і з *структуралізму* — *неоструктуралізм*, причому префікс “нео” відображав їх модерністську трансформацію. Це дозволило продовжити світоглядну дискусію між ідеалістами та реалістами 1940—1950 рр. Неореалісти, зокрема, намагалися кількісно визначити могутність держави, а ліберали — емпірично довести, що демократії не воюють чи, принаймні, не воювали між собою. Неофункціоналісти здійснювали квантитативні дослідження інтеграції, вико-

ристовуючи при цьому, напр., збільшення чи зменшення інтенсивності торговельних відносин між країнами як індикатор інтеграційних процесів. Неоструктуралісти надавали великого значення розподілу прямих інвестицій, розміщенню торгових партнерів і змінам торговельних умов як індикаторам залежності й експлуатації в міжнародній системі.

Провідним центром запровадження **М.** була чиказька школа під керівництвом Ч. Меріама та Г. Лассуелла, а друкованим органом нової течії став журнал “Behavioral Science” (заснований 1956 р.), відомий сьогодні під назвою “Systems Research and Behavioral Science”.

Хоч модерністські підходи передбачали можливість логічної та математичної перевірки суджень і вимагали суворої емпіричної верифікації, однак були дуже гетерогенними: системна теорія (М. Каплан), теорія ігор (фон Нойманн/Моргенштерн), теорія зовнішньополітичних рішень і теорія відлякування (Т. Шеллінг), теорія комунікації й теорія інтеграції (К. Дойч), дослідження миру та конфліктів (К. Райт, А. Рапопорт, Р. Руммель, К. Боулдінг, Дж. Моделскі, Л. Річардсон).

Систематизація **М.** дозволяє виділити чотири рівня, або одиниці, аналізу: індивід, група (колектив/інституція/організація), держава і міжнародна система, а також три його виміри: структура, поведінка й відносини між відповідними одиницями. На цьому базуються три модерністські підходи та їхні методи:

1) теорія систем і кібернетика, які аналізують структури названих одиниць за допомогою моделей;

2) біхевіоризм у вузькому значенні, який вивчає поведінку цих одиниць за допомогою симуляцій, при чому розрізняють три варіанти: теорію ігор, теорію зовнішньополітичних рішень й теорію відлякування;

3) функціоналізм чи теорія інтеграції, яка за допомогою кількісних показників

досліджує відносини між окремими одиницями.

Методологічні вимоги **М.**, які поділяла велика частина амер. представників науки про міжнародні відносини, викликали спротив традиціоналістів як в амер. версії класичного реалізму, так і в брит. версії інституціоналізму (Англ. школа). Ця контрверсійність спричинила т. зв. другу дискусію в теорії міжнародних відносин, результатом якої було утвердження **М.** як головного напрямку науки про міжнародні відносини у США, а багато з колишніх традиціоналістів почали, більш чи менш послідовно, застосовувати модерністські методи.

Якщо традиціоналізм у науці про міжнародні відносини був продуктом європейського ідейного надбання, яке завдяки європейській, зокрема найбільшою мірою нім., еміграції влилося в амер. науку, то **М.** був амер. явищем, який, утвердившись в економічних і соціальних науках, був сприйнятий європейцями (особливо тією їх частиною, котра здійснювала наукові дослідження у США) і згодом перенесений до Європи. Однак тут його позиції не були переконливими порівняно з традиціоналізмом. Лише у Дослідженнях миру ліволіберальне крило **М.** у традиції Д. Зінгера, М. Смолла чи К. Дойча спромоглося здобути певний вплив у європейській науці міжнародних відносин.

Зі сер. 70-х до кін. 80-х років ХХ ст. у самому **М.** відбулася т. зв. третя дискусія, в якій протиставилися неореалізм, неолібералізм (глобалізм), неоінституціоналізм і неоструктуралізм. До 1989 р. головна течія залишалася в основному неореалістичною. Із закінченням протистояння між Сходом і Заходом свої позиції істотно зміцнили неолібералізм і неоінституціоналізм.

Р. Романюк

Модус вівенді (лат. *modus vivendi* — спосіб співіснування) — дипломатичний

термін, що означає тимчасову угоду, яка укладається у випадках, коли обставини не дозволяють досягнути постійної угоди. Зазвичай укладається на короткий термін і передбачає заміну на тривалу або постійну угоду.

В. Кушнір

Модус процеденді (лат. *modus procedendi* — спосіб дії) — дипломатичний термін, що означає, яким чином і в якому порядку має бути виконана та чи ін. угода.

В. Кушнір

Монетарне золото — централізовані запаси золота, що належать державі, у формі зливків, брусків або монет не нижче 995 проби. Після скасування золотого стандарту золото втратило функції грошей, однак є високоліквідним активом і використовується у міжнародних резервах країн світу. Крім **М. з.**, у складі міжнародних резервів також утримують запаси срібла, платини і паладію, а також дорогоцінних каменів (в основному алмазів), однак їхня частка незначна.

Б. Ланчук

Монро (Монгоє) Джеймс (28 квітня 1758 р. — 4 липня 1831 р.) — амер. політичний і державний діяч, дипломат, 5-й президент США (1817—1825). Народився в сім'ї вірджинського плантатора, брав участь у війні за незалежність північноамериканських колоній 1775—1783 рр. З 1782 р. — чл. законодавчих зборів Вірджинії, в 1783—1786 рр. — делегат Континентального конгресу, в 1790—1794 рр. — сенатор. У 1794—1796 рр. — посланник США у Франції. Двічі був губернатором Вірджинії (1799—1802, 1811), а в проміжку очолював дипломатичні місії у Франції, Англії, Іспанії (1803—1808). Важливим успіхом дипломатії США стало придбання Луїзіани у Франції в 1803 р.

Ю. Мороз

Монро доктрина — зовнішньополітична програма уряду США, проголошена у формі послання президента *Дж. Монро* Конгресу в грудні 1823 р. У ньому в систематизованому вигляді викладено ключові принципи і пріоритети *зовнішньої політики* США, що склалися під впливом ідей народного суверенітету, політичних реалій того часу та осмислення процесу територіального розширення Амер. федерації.

Безпосереднім приводом до розробки **М. д.** стала загроза *інтервенції* в Мексику з боку держав *Священного союзу*, до якого звернувся король Іспанії Фердинанд VII з проханням допомогти відновити владу корони у повсталих колоніях Лат. Америки. На той час більшість з них під час війни за незалежність іспан. колоній 1810—1826 рр. проголосили себе суверенними республіками і були визнані США.

М. д. проголошувала принцип недопущення колонізації європейськими державами народів і територій Півд. і Півн. Америки. Це не стосувалося, однак, колоній, які вже існували на континенті на той час. Крім того, **М. д.**, розглядаючи політичні системи, що склалися на Амер. континенті в результаті війн за незалежність, цілком відмінними від систем, які панували у тогочасній Європі, декларувала рішучу протидію США будь-яким спробам європейських держав поширити свою систему і вплив на Америку. В **М. д.** також наголошувалося, що США не втручаються у внутрішні справи європейських держав та в стосунки між ними і відповідно очікують такої ж політики з їхнього боку щодо відносин між амер. державами. Будь-які спроби такого втручання будуть розглядатися як ворожі кроки щодо США. Водночас амер. уряд підтверджував свій *нейтралітет* у боротьбі повсталих іспан. колоній проти метрополії.

У посланні президента недвозначно стверджувалося право США далі розширювати свою територію і кількість штатів, що сприяє зростанню могутності амер. держави та добробуту її населення. **М. д.** відкри-

вала шлях до подальшої експансії США на Південь і Захід та була її політичним обґрунтуванням. Згодом, спираючись на неї, США приєднали Техас, Каліфорнію, Неваду, Арізону, Нью-Мексико та ін. території, а в кінці XIX ст. розпочали амер.-іспан. війну 1898 р., в ході якої захопили Кубу та Пуерто-Ріко. У XX ст. розвинуті в цьому напрямі положення **М. д.** стали обґрунтуванням “права” США на “наведення порядку” на амер. континенті втручанням у внутрішньополітичні процеси в латиноамериканських країнах.

Ю. Мороз

МОП — див. *Міжнародна організація праці*.

Московська конференція 1943 р. — нарада міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії з питань політики і співробітництва трьох держав під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Відбулася 19—30 жовтня 1943 р. Обговорювалися заходи, які були необхідні для скорочення строків розгрому фаш. Німеччини та її сателітів, зокрема питання про відкриття другого фронту в Європі. Міністри прийняли три декларації. У Декларації чотирьох держав про загальну безпеку (у період **М. к.** до неї приєднався Китай) висловлювалася рішучість вести війну проти країн “осі” до їх повної поразки і беззастережної *капітуляції*. Декларація передбачала створення *міжнародної організації* для підтримки миру і безпеки після закінчення війни і співробітництва цих держав та ін. держав *ООН* у питаннях регулювання озброєнь у післявоєнний період. Декларація про Італію проголошувала принципи політики союзників стосовно знищення в Італії фашизму і відновлення демократії. Для координації політики союзників щодо Італії створювалася Консультативна Рада у справах Італії. У Декларації про Австрію вказувалося на необхідність

відновити вільну і незалежну Австрію, однак зверталася увага на те, що “вона несе повну відповідальність за участь у війні на боці гітлерівської Німеччини”. Під час Конференції була опублікована також Декларація про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства (підписана *Ф. Рузвельтом*, *Й. Сталіним*, *У. Черчіллем*), яка стала правовою основою для покарання *воєнних злочинців*. Для забезпечення тісного співробітництва між трьома урядами було вирішено створити Європейську консультативну комісію у Лондоні.

Я. Малик

Московські статті 1665 р. — договірні умови між укр. козацькою старшиною і царським урядом про правовий статус України — Гетьманщини у складі Рос. держави, підписані в Москві гетьманом І. Брюховецьким 11 (22) жовтня 1665 р. Згідно з **М. с.** безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України передавалося царським воєводам, за винятком лише козацького стану; збільшувалося кількість рос. військ у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, де вони перебували на підставі *Переяславських статей 1659 р.*, їх утримання покладалося на українців — платників податків. Рос. військові загони на чолі з воєводами вводилися до Полтави, Кременчука, Новгород-Сіверського, Канева та ін. міст, а також до Кодаку на Запорозжі. Збирання податків з укр. населення (за винятком козацького стану) покладалося на царську адміністрацію, а зібрані кошти залучалися до царської скарбниці. Укр. православна церква (Київська митрополія) підпорядковувалася московському патріархові.

М. с., а особливо спроба їх втілення в життя, викликали велике обурення в Україні та стали однією з головних причин антимосковського виступу 1668 р. У 1669 р. **М. с.** були денонсовані.

Я. Малик

Муссоліні (Mussolini) Беніто (29 липня 1883 р. — 28 квітня 1945 р.) — італ. політичний і державний діяч, прем'єр-міністр (1922—1943), міністр закордонних справ (1922—1936).

З молодих років брав участь у соціалістичному русі. У 1912 р. став головним редактором газети Соціалістичної партії “Аванті!”. Проте у 1914 р. його було виключено з партії через підтримку участі Італії у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.* 23 грудня 1919 р. **М.** створив “Союз боротьби”, який перетворюється у листопаді 1921 р. у націонал-фаш. партію. **М.** очолив новостворену партію і назвав себе “Дуче”.

29 листопада 1922 р. внаслідок організованого фашистами “Маршу на Рим” король запросив **М.** сформувати новий уряд. Новий закон про вибори дозволив фаш. партії отримати більшість у парламенті у 1924 р. У 1926 р. **М.** отримує виняткові повноваження і фактично стає диктатором Італії.

Із самого поч. свого правління вів агресивну зовнішню політику та прагнув забезпечити контроль Італії на Середземному морі, зокрема домагаючись встановлення підконтрольного режиму в Албанії та завоювання Лівії. Нормалізував відносини з Католицькою церквою, уклавши *Латеранські угоди 1929 р.* У 1935 р. **М.** розпочав війну в Ефіопії, що призвела до ізоляції Італії на міжнародній арені. Водночас отримана перемога стала приводом для проголошення у травні 1936 р. Другої Римської імперії. У громадянській війні в Іспанії надав підтримку *Ф. Франко*. Ізоляція на міжнародній арені та боротьба проти комунізму сприяли зближенню з *А. Гітлером*. Після тривалого спротиву **М.** погодився на *аншлюс* Австрії у 1938 р. 22 травня 1939 р. був укладений т. зв. Сталевий пакт, що закріпив союз Італії з гітлерівською Німеччиною.

З наближенням *Другої світової війни 1939—1945 рр.* **М.** задекларував свої наміри анексувати Мальту, Корсику і Туніс, з часом розширити Римську імперію на

сх. до Палестини і на півд. від Єгипту до Кенії. У квітні 1939 р. було захоплено Албанію. Після офіційного оголошення війни Франції і Великій Британії у червні 1940 р. М. виступив на боці Німеччини на фронтах Європи, а також розпочав військову кампанію в Африці та Греції. Загалом, італ. війська продемонстрували свою слабкість і невідповідність, що послабило позиції М. Після висадки англо-амер. військ на Сицилії у липні 1943 р. він був усунутий від влади та заарештований. Після звільнення його нім. десантом очолив маріонетковий уряд Італ. Соціальної Республіки, створеної на Півн. Італії. Вона проіснувала до 25 квітня 1945 р.

М. був схоплений італ. партизанами та розстріляний 28 квітня 1945 р.

Р. Калитчак

МФК — див. *Міжнародна фінансова корпорація*.

Мюнхенська угода 1938 р. — угода, укладена главами урядів Великої Британії (*Н. Чемберлен*), Італії (*Б. Муссоліні*), Німеччини (*А. Гітлер*) та Франції (*Е. Даладье*) на конференції, яка відбувалася 29—30 вересня 1938 р. у Мюнхені. Конференцію скликали для розгляду територіальних претензій нім. уряду на Судетську обл. Чехословаччини, де проживало понад 3 млн німецькомовного населення. Керівники Англії та Франції, продовжуючи свою “умиротворення політику” Німеччини,

погодилися задовольнити вимоги *А. Гітлера* щодо Чехословаччини. Представників Чехословаччини до обговорення проблеми не допустили, їх ознайомили з умовами М. у. вже після її підписання керівниками чотирьох держав. Угода передбачала передачу Німеччині Судетської обл. та ін. р-нів зі значною кількістю німецькомовного населення у термін до 10 жовтня 1938 р. Водночас вона зобов’язувала чехословацький уряд у тримісячний термін розглянути і задовольнити територіальні претензії, що їх висунули уряди Польщі та Угорщини. Під сильним тиском з боку зах. держав та враховуючи відверту погрозу *А. Гітлера* домогтися виконання його вимог силою зброї, уряд Чехословаччини був змушений прийняти ультимативні умови М. у.

1 жовтня 1938 р. розпочалась окупація Німеччиною Судетської обл.; того ж дня Польща окупувала Тешинську обл. Сілезії. Претензії Угорщини розглядали як міжнародні арбітри Німеччина та Італія 2 листопада 1938 р. і згідно з їхнім рішенням у період 5—10 листопада 1938 р. під контроль угор. адміністрації перейшли півд. р-ни Словаччини та півд.-зах. частина Карпатської України (див. *Віденські арбітражі 1938, 1940 рр.*).

М. у. стала важливим етапом у реалізації стратегічних планів гітлерівської Німеччини. У березні 1939 р. Чехословацьку державу ліквідовано, що стало останнім кроком на шляху до *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

Ю. Мороз

Н

Наполеон I (Napoleon) Бонапарт (15 серпня 1769 р. — 5 травня 1821 р.) — франц. полководець і державний діяч, імператор Франції (1804—1814).

Народився в м. Аяччо на о. Корсика в сім'ї місцевого дворянина — адвоката. У 1779—1784 рр. навчався у військовому училищі у Брієнні (Франція), у 1784—1785 рр. — у Паризькій військовій школі, після закінчення якої в чині лейтенанта артилерії почав службу в армії. Злет військової кар'єри **Н.** почався зі взяття Тулона — одного з осередків роялістських сил у Франції, яким допомагав англ. флот. Штурм Тулона франц. революційною армією 17 грудня 1793 р. став першим військовим успіхом **Н.**, вдалі дії котрого як помічника начальника артилерії забезпечили перемогу. У січні 1794 р. він отримав чин бригадного генерала. Восени 1795 р. на чолі військ Конвенту **Н.** придушив монархічний бунт 13 вандеєра, що зробило його відомим у вищих військових та політичних колах Франції. Став командувачем паризького гарнізону. У 1796—1797 рр. **Н.** — головнокомандувач франц. армії в Італії, здобув низку перемог при Монтенотті, Міллезімо, Мондови, Лоді, Арколі, Ріволі та ін., підкорив Мантую, частину Папських володінь, а на Півночі Італії створив Цизальпінську Республіку. 17 жовтня 1797 р. підписав Кампоформійський мирний договір з Австр. імперією.

У 1798—1799 рр. **Н.** — головнокомандувач франц. армії в єгипетській кампанії. Підкорив Єгипет, однак зазнав невдачі у поході на Сирію і повернувся до Франції.

Унаслідок державного перевороту 18 брюмера (9 листопада) 1799 р. **Н.** став першим консулом Франції і поступово зосередив усю повноту влади у своїх руках. У 1800 р. він розпочав другу італ. кампанію і 14 червня 1800 р. розбив австр. армію у битві при Маренго. За Люневільським миром 9 лютого 1801 р. **Н.** домогся відторгнення від Австрії всієї Бельгії, отримав Люксембург, усі нім. володіння на лівому березі Рейну, домогся визнання залежних від Франції Батавської (Голландія), Гельветичної (Швейцарія), Цизальпінської (Ломбардія) та Лігурійської (Генуя) Республік.

У липні 1801 р. був підписаний *конкордат* між **Н.** і Папою Римським, за яким католицизм визнавався релігією більшості франц. громадян, дозволялося богослужіння у країні, а Папа зобов'язався ніколи не вимагати повернення Церкві конфіскованих у неї під час революції у Франції земель. 26 березня 1802 р. **Н.** підписав Ам'єнський мир з Англією, за яким остання повертала Франції та союзним з нею Голландії та Іспанії всі колонії, які захопила за роки війни (з 1793 р.). Водночас Франція зобов'язувалася звільнити Єгипет і повернути Папські володіння Святому Престолові.

У серпні 1802 р. **Н.** був проголошений “пожиттєвим консулом” Франц. Республіки. Він розробив і ввів у дію кодекс цивільного права (т. зв. Кодекс Наполеона), торговий і кримінальний кодекси, заклав основи системи народної освіти. У грудні 1804 р. **Н.** прийняв титул імператора Франції, а у травні 1805 р. оголосив себе королем Італії.

У 1805 р. **Н.** розбив антифранц. коаліцію у складі Англії, Австрії та Росії у битвах при Ульмі та під Аустерліцом. 26 грудня 1805 р. був підписаний мир у Пресбургу, за яким Австрія передавала **Н.** Венецію, Фріулі, Істрію, Далмацію і виплачувала величезну контрибуцію.

У 1806 р. **Н.** створив Рейнський союз зі зах. і частково центр. земель Німеччини і став його протектором. Австр. імператор Франц I був змушений відмовитися від титулу імператора Священної Римської імперії, яка припинила своє існування. 14 жовтня 1806 р. **Н.** розгромив пруську армію у битвах при Іені та Ауерштедті, а 27 жовтня ввійшов у Берлін. Тут у листопаді 1806 р. **Н.** підписав відомий декрет про *континентальну блокаду* Англії.

У 1806—1807 рр. **Н.** завдав низку поразок рос. військам, зокрема у битві під Фрідландом, а 19 червня 1807 р. франц. армія вийшла до кордонів Рос. імперії. 8 липня 1807 р. був підписаний Тильзитський мир, за яким Росія приєдналася до декрету **Н.** про *континентальну блокаду* Англії, Пруссія втрачала майже всі свої землі, крім “старої Пруссії”, Померанії, Бранденбургу і Сілезії, створювалися Вестфальське королівство і Велике герцогство Варшавське. **Н.** і рос. імператор Олександр I уклали таємну угоду про оборонний і наступальний союз.

Послідовно втілюючи в життя політику континентальної блокади, **Н.** у листопаді 1807 р. підкорив Португалію, а в березні 1808 р. — Іспанію, однак іспан. кампанія затягнулася, чим скористалася Австрія і виступила проти **Н.** Франц. армія завдала

низку поразок австр. військам, які були остаточно розбиті у битві під Ваграмом 6 липня 1809 р. За Шенбруннським миром, Австрія втратила Карінтію, Крайну, Істрію, Трієст, частину Галіції та ін. землі й виплачувала Франції багатомільйонну контрибуцію.

Невиконання Росією умов континентальної блокади спонукало **Н.** до розв’язання війни проти неї. Рос. кампанія 1812 р. стала провальною для **Н.**, хоча він і змусив рос. армію відступити у вирішальній битві при Бородіно 7 вересня 1812 р. і зайняв Москву. Однак тактика і стратегія рос. фельдмаршала М. Кутузова призвела до значних втрат і відступу франц. армії з території Росії.

Навесні 1813 р. Росія і Пруссія розгорнули нову кампанію проти **Н.**, до яких у серпні приєдналася Австрія. Після “битви народів” при Лейпцигу 16—19 жовтня 1813 р. **Н.** з важкими втратами був змушений відступати до кордонів Франції. У 1814 р. **Н.** завдав низку поразок військам союзників при Сен-Дізьє, Брієнні, Ла Ротьєрі та ін., однак, поки він з основними силами воював у тилу союзників, частина їхніх військ 30 березня 1814 р. зайняла Париж. 6 квітня 1814 р. **Н.** був змушений зректися престолу і відбув на о. Ельбу в Середземному морі, який передали йому переможці у повне державне володіння за попередніми домовленостями.

У березні 1815 р. **Н.** здійснив висадку у Франції і на чолі армії, яка добровільно перейшла на його бік, без жодного пострілу відновив свою владу (ці події стали відомі в історії як “сто днів” **Н.**). 18 червня 1815 р. під Ватерлоо відбулася вирішальна битва **Н.** із союзними силами антифранц. коаліції, в якій він зазнав поразки. 22 червня 1815 р. **Н.** вдруге зрікся престолу і був висланий англійцями у вигнання на о. Сент-Хелен в Атлантичному океані, де й помер 5 травня 1821 р.

Основну частину свого майна **Н.** заповів офіцерам і солдатам франц. армії

і місцевостям Франції, які постраждали від воєн 1814—1815 рр.

С. Пик

Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСС) — система консультацій європейських країн з питань безпеки, прав людини, міжнародно-правових проблем тощо. Консультативний форум у форматі Нарад пройшов кілька етапів розвитку. На першому етапі пріоритетним напрямом діяльності Наради були права людини та культурна співпраця. На поч. 70-х років ХХ ст. стало можливим проведення багатосторонніх переговорів та консультацій щодо військових аспектів безпеки в Європі. НБСС була створена в 1973 р. з метою подолання напруги у відносинах між Сходом і Заходом. У роботі НБСС брали участь США, Канада та більшість європейських держав з різними політичними, економічними та соціальними системами. Головним завданням країн-учасниць було закріплення результатів міжнародної “розрядки” та стабільності на європейському континенті, розвиток взаємопорозуміння між народами, налагодження міжнародних контактів у сфері культури. На цьому етапі учасниками форуму проводилися переговори у рамках зустрічей на найвищому рівні (наради глав держав та урядів (Гельсінкі, 1975 р.; Париж, 1990 р.); зустрічі країн — учасниць Гельсінського процесу (Белград, 1977—1978 рр.; Мадрид, 1980—1983 рр.; Відень, 1986—1989 рр.); конференції щодо зміцнення довіри та безпеки і роззброєння в Європі (I етап — Стокгольм, 1984—1986 рр.; II етап — Відень, 1989—1990 рр.) тощо.

Перший саміт НБСС (з 1994 р. — *ОБСС*) відбувся з 30 липня по 1 серпня 1975 р. і завершився прийняттям 35 державами-учасницями основоположного документа НБСС — *Заключного акта* (Гельсінського акта). В ньому були визначені основні принципи побудови системи міжнародних відносин у Європі та світі. Засадничі прин-

ципи непорушності кордонів, територіальної цілісності, права націй на самовизначення заклали практично нову систему цінностей співробітництва та безпеки у міжнародних відносинах.

Другий саміт НБСС, проведений у Парижі у листопаді 1990 р., розпочав процес інституціоналізації НБСС та трансформацію її в міжнародну організацію усталеного взірця НБСС. Чотири наступних саміти (Гельсінкі — 1992 р., Будапешт — 1994 р., Лісабон — 1996 р. та Стамбул — 1999 р.) продовжили цей процес, який завершився ухваленням важливих для розвитку НБСС — ОБСС декларацій та документів.

У період глобальних трансформацій (1986—1992) у рамках Гельсінського процесу була підписана низка міжнародно-правових документів: Договір про звичайні збройні сили в Європі (1990), Договір про відкрите небо (1992) тощо. Розпад СРСР призвів до докорінних змін: НБСС почала приділяти більше уваги превентивній дипломатії, попередженню конфліктів та управлінню кризами, пропагуванню загальних демократичних цінностей.

Якісно нових ознак Гельсінський процес набув після проведення Паризького саміту НБСС та підписання його заключного документа — “Хартії для нової Європи” (див. *Паризька хартія для нової Європи*). У результаті цього була створена нова інституційна структура НБСС. Скорочення тривалості зустрічей стало можливим саме завдяки створенню постійних інституцій НБСС — ради міністрів закордонних справ держав-учасниць, Комітету (з 1994 р. — Рада) старших посадовців, Секретаріату зі штаб-квартирою у Празі, Центру із попередження конфліктів (Відень) і Бюро вільних виборів (згодом — Бюро демократичних ін-тів та прав людини, у Варшаві).

Важливою віхою в історії Гельсінського процесу стало фактичне визнання ООН особливого статусу Наради: з 1990 р. НБСС почала розглядатися як Угода, що діє на

основі Статті 8 Статуту ООН. Це давало підстави стверджувати, що НБСЄ підпадає під визначення регіональних організацій, діяльність яких відповідає цілям та завданням ООН.

У результаті Гельсінського саміту 1992 р. був прийнятий заключний документ — “Виклик часу змін”, який визначив майбутні орієнтири. Це була свого роду програма заходів щодо активізації співпраці в інтересах демократії, процвітання, забезпечення рівності та безпеки. “Виклик часу змін” закріпив також домовленості країн — учасниць НБСЄ щодо зміцнення інституційної структури Наради. Було запроваджено посаду Верховного комісара у справах національних меншин, створено спеціальний орган із попередження конфліктів, моніторингу кризових ситуацій, швидкого інформування про їх виникнення (т. зв. місії з виявлення фактів і місії репортерів), заснування Форуму НБСЄ з питань співробітництва в галузі безпеки (Відень).

У Статті 3 заключного документа вперше був визначений механізм проведення *миротворчих операцій* під мандатом НБСЄ. Цим фактично було зроблено заявку про власну, незалежну від ООН, колективну відповідальність за підтримання миру в зоні діяльності НБСЄ. Це положення, яке вважалося поч. кардинального “розподілу праці” між НБСЄ та ООН, *де-юре* було закріплено восени 1993 р. в угоді між ними.

На засіданні ради міністрів закордонних справ у Стокгольмі 14 грудня 1992 р. було ухвалено Конвенцію про примирення і арбітраж у рамках НБСЄ та вирішено заснувати посаду Генерального секретаря.

На засіданні в Римі 1 грудня 1993 р. рада міністрів закордонних справ схвалила організаційні зміни, в т. ч. й заснування у Відні двох нових структур — Постійного комітету, що став першим постійно діючим органом НБСЄ для проведення політичних консультацій і ухвалення рішень, та єдиного загального Секретаріату.

Визначальною подією в розвитку Гельсінського процесу стало проведення Будапештського саміту в 1994 р. У Декларації саміту глави країн — учасниць НБСЄ охарактеризували останню як структуру безпеки, що покликана відігравати “центр. роль у побудові стабільності спільноти НБСЄ, єдиної та вільної”. Глави держав та урядів висловили рішучість надати Нараді нового політичного імпульсу. На Будапештському саміті НБСЄ було трансформовано в ОБСЄ.

Країни-учасниці погодилися у майбутньому застосовувати норми та стандарти НБСЄ, забезпечувати виконання взятих зобов’язань, прийнятих у межах НБСЄ, зміцнювати добросусідські відносини, заохочувати укладання дво- та багатосторонніх угод і домовленостей. На саміті було узгоджено й низку інституційних та нормативних питань. Структуру НБСЄ було значно посилено: створено Раду вищих посадовців та Постійну раду замість відповідних комітетів.

Організація відіграла важливу роль під час “холодної війни” і після її закінчення стала важливим форумом, на якому його учасники — спочатку 35, а згодом 55 держав, у т. ч. США і Канада, могли обговорювати перспективи співпраці між Заходом і Сходом, шляхи еволюції міжнародних відносин після розпаду біполярної системи.

О. Кучик

Насер Гамаль Абдель (15 січня 1918 р.— 28 вересня 1970 р.) — політик і державний діяч. У 1948—1949 рр. брав участь у війні з Ізраїлем. Навчався в Каїрському університеті та Військовій академії. Був ініціатором створення таємного товариства “Вільні офіцери”, яке 23 липня 1952 р. очолило державний переворот і скинуло короля Фарука. З травня 1953 р. — міністр закордонних справ Єгипту. У 1954—1956 рр. — прем’єр-міністр Єгипетської Республіки. У 1956—1958 рр. — президент Єгипту.

Орієнтуючись на радянську модель соціалізму, **Н.** розпочав радикальні економічні реформи — націоналізував промисловість, транспорт, зовнішню торгівлю. Проводив відвертий антизахідний курс, виступав за військовий розгром Ізраїлю. Підтримував ідею об'єднання араб. країн. У жовтні 1956 р. домігся остаточного виведення брит. військ і націоналізував Суецький канал, що призвело до *Суецької кризи 1956 р.* Провал франко-брит. *інтервенції 1956 р.* значно зміцнив вплив **Н.** в араб. світі. У лютому 1958 р. його було обрано президентом Об'єднаної Араб. Республіки, до складу якої ввійшли Єгипет і Сирія (1961 р. Сирія вийшла з її складу). За президентства **Н.** Єгипет зазнав поразки під час арабо-ізраїльської війни 1967 р. (див. *Арабо-ізраїльські війни*).

Н. виступав за фактичну рівність усіх держав у вирішенні міжнародних справ і вимагав посилення ролі ГА ООН на противагу РБ ООН.

Я. Малік

НАТО — див. *Організація Північноатлантичного договору*.

Натуралізація (франц. naturalization, лат. naturalis — природний, дійсний, справжній) — акт прийняття громадянства (підданства) певної держави іноземцем чи особою без громадянства. **Н.** відбувається у разі: набуття громадянства особою, яка його не має (апатридом); зміни громадянства; суміщення, за яким особа зберігає колишнє громадянство і набуває нове.

Має дві основні форми: індивідуальну (відповідно до заяви) і в силу державного правонаступництва. Набуття громадянства в силу державного правонаступництва не є видом колективної **Н.** У цьому випадку громадянство виникає безпосередньо внаслідок появи нового суб'єкта міжнародного права. Визначальним є те, що особа залиша-

ється на території цього суб'єкта і не заявляє про свій намір вийти з громадянства, яке виникло. **Н.** регулюється внутрішнім законодавством країни, громадянство якої особа набуває. Здійснюється, як правило, відповідно до волевиявлення особи. Проте може бути й **Н.** у силу закону, яка не залежить від особистого вибору. Вона може бути також правовим наслідком усунування, встановлення опіки, вступу на військову або державну службу в деяких країнах. Законодавство всіх країн закріплює певні умови **Н.** У чинному законодавстві України замість терміна "**Н.**" використовується термін "прийняття до громадянства України". Крім того, в ньому виключається будь-яка *дискримінація* при **Н.**, а також передбачаються пільгові умови для окремих категорій осіб.

Світова практика знає процедури **Н.**, які здійснюються найвищими органами державної влади; забезпечуються органами державного управління, реалізуються органами місцевого самоврядування та управління. Існує також судова **Н.**

Я. Малік

НАФТА — див. *Північноамериканська зона вільної торгівлі*.

Націоналізація (франц. nationalisation; лат. natio — плем'я, народ) — відчуження (безоплатне або оплатне) майна з приватної власності фізичних або юрид. осіб у власність держави. У Радянській Росії та Радянській Україні безоплатна. **Н.** була здійснена в 1917—1920 рр., а на західноукр. землях — після їх возз'єднання з УРСР. Була засобом створення соціалістичної власності. **Н.** існувала і в соціалістичних країнах Європи та Азії, що виникли після *Другої світової війни 1939—1945 рр.* У капіталістичних країнах **Н.** здійснювалася, як правило, з відшкодуванням вартості відповідного майна. У сучасній Україні при-

мусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі й у порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.

Я. Малик

Національна безпека — див. *Безпека національна*.

Національна комісія України у справах ЮНЕСКО — постійно діючий міжвідомчий орган при МЗС України, створений з метою забезпечення та координації участі України в діяльності *ЮНЕСКО*. Діяльність Комісії забезпечує її Секретаріат, який є структурним підрозділом Управління культурного та гуманітарного співробітництва МЗС України. До кола питань, якими займається комісія, належить проблематика ЮНЕСКО, а саме: освіта, наука, культура, комунікація, інформація, навколишнє середовище тощо.

У рамках своїх повноважень Комісія готує та забезпечує участь укр. делегацій у роботі чергових сесій Генеральної конференції ЮНЕСКО, Виконавчої ради ЮНЕСКО та ін. міжурядових органів цієї Організації, до яких обрана Україна.

О. Кучик

Національна меншина — див. *Етнічна меншина*.

НБСЕ — див. *Нарада з безпеки і співробітництва в Європі*.

Нейтралітет (нім. *neutralität*, пізнолат. *neutralis* — нічийний) — особливий міжнародно-правовий статус держави, що визначає її ставлення до війни, воєнних конфліктів. Йдеться насамперед про неучасть у війні, а в мирний час — про відмову від участі у воєнних блоках. Роз-

різняють **Н.** постійний, традиційний, позитивний (активний), воєнний та збройний. Права та обов'язки нейтральних держав у сухопутній війні визначені 5-ю Гаазькою конвенцією 1907 р., а в морській війні — 13-ю Гаазькою конвенцією 1907 р. (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*). Сторони, що перебувають у стані війни між собою, не повинні вводити свої війська на територію нейтральної держави, а у разі введення остання зобов'язана їх роззброїти та інтернувати до кін. війни.

Нейтральна держава не зобов'язана перешкоджати вивезенню чи транзиту зброї або ін. військового спорядження через свою територію, якщо це робиться за рахунок воюючої сторони. У морській війні кораблі ворогуючих сторін не повинні перебувати на рейді та в територіальних водах нейтральної держави понад 24 години (за винятком аварійного стану або стихійного лиха). Про свій **Н.** держави заявляють або на поч. воєнних дій між ін. державами, або в мирний час у разі наростання воєнної конфронтації. На відміну від **Н.** під час війни, постійний **Н.** діє також у мирний час і означає прийняття державою зобов'язання ніколи не брати участі у війні. **Н.** є визнаним і гарантованим міжнародним правом.

Я. Малик

Немирівський конгрес 1737 р. — переговори між Росією та Австрією, з одного боку, і Туреччиною — з другого, що відбулися 16 (27) серпня — 11 (22) листопада у Немирові (нині Вінницької обл.); спроба досягнути миру під час рос.-тур. війни 1735—1739 рр., до якої на боці Росії в 1737 р. долучилася Австрія. Скликаний з ініціативи Туреччини, яка вимагала, щоб Австрія повернула їй міста Белград і Темешвар (тепер Тімішоара, Румунія) та сплатила 10 млн гульденів. Під час переговорів Росія висунула перед Туреччиною умови: скасування попередніх рос.-тур. договорів і заміна їх новим договором; передача Росії Кубані,

Криму та земель між гирлами Дону і Дунаю; проголошення Молдови і Валахії незалежними князівствами під рос. *протекторатом*; визнання Портою імператорського титулу рос. царів; вільне плавання рос. торгових кораблів Чорним морем; чітке виконання Портою положень *Карловицьких мирних договорів 1699 р.* про недоторканність Речі Посполитої. Ці умови викликали різке заперечення з боку Туреччини і занепокоєння Австрії. **Н. к.** закінчився безрезультатно.

Я. Малик

Неолібералізм — напрям у теорії *міжнародних відносин*, який почав формуватися на межі 70—80-х років ХХ ст., коли розпочались т. зв. інтерпарадигматичні дебати, в рамках яких основним опонентом **Н.** виступив *неореалізм*.

Джерелами неоліберальної теорії є ідеалізм Е. Канта, Дж. Бентама та Г. Гроція, ліберальні економічні теорії ХVІІІ—ХІХ ст., особливо А. Сміта та Д. Рікардо, а також теоретичні концепції представників сучасної філософії політики: Й. Габермаса, М. Бернарда, Р. Дарендорфа та Б. Барбера. **Н.**, на відміну від неореалізму, не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії **Н.** можна виділити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства. Програмою для плюралістів стала праця Дж. Ная та Р. Кохена “Транснаціональні відносини і світова політика”, де стверджується, що активну роль у сучасному світі відіграє тісна взаємодія суспільств різних держав, яка не піддається державному контролю, а відтак держави не є єдиними акторами світової політики. Дж. Най та Р. Кохен визначають чотири типи транснаціональної глобальної взаємодії, яка відбувається поза межами традиційних міждержавних відносин за умов опосередкованого контролю з боку державної бюрократії. Вони відповідають сферам: інформації, де переміщуються

повідомлення, релігійні вірування, ідеї та доктрини; транспорту, який переміщує матеріальні об’єкти, включаючи озброєння, приватну власність і товари; фінансів, тобто переміщення грошей і кредитів; туристики, де переміщуються люди. В усіх цих сферах роль держави може полягати у забезпеченні взаємодій, але навіть у цьому випадку вона не може повністю їх реалізувати без участі недержавних учасників міжнародних відносин. Більше того — у багатьох випадках держава обмежується лише констатацією транснаціональних взаємодій або навіть змушена змінювати свою зовнішню та внутрішню політику під їх впливом. Цей вплив призводить до того, що держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли уряди створюють нові інструменти впливу на ін. держави. За умов нерівності між фактичними можливостями держав у транснаціональних відносинах можуть отримати перевагу могутніші з них, які стають центрами транснаціональних мереж, будь-які переваги втрачать і без того слабкі держави. Отже, сучасним міжнародним відносинам притаманний плюралізм, який полягає у рівнозначності міждержавних та недержавних відносин і навіть зростаючій залежності перших від других. З погляду плюралістів, ворожі інтереси держав, які визначали собою суперництво та боротьбу, що були змістом міжнародних відносин у попередні епохи, поступаються кооперативним інтересам і відповідно — розвиткові міжнародного співробітництва та прагненню політичних еліт держав до пошуку компромісного розв’язання навіть тоді, коли виникають певні суперечності між державами.

Звідси випливає, що традиційне для реалізму розмежування сфер внутрішньої та зовнішньої політики втрачає сенс, натомість важливою проблемою стає розуміння їх взаємозв’язку.

Продовжуючи традицію, започатковану Е. Кантом, плюралісти доводять тезу про

неможливість війни між демократичними державами й наполягають на тому, що діяльність держав у глобальній системі залежить від правових та інституційних регуляцій.

Серед неолібералістів найбільш радикальну позицію займає Ф. Фукуяма, який у концепції т. зв. кінця історії стверджує, що після завершення “холодної війни” демократична орієнтація держав стала визначальною зміною формування міжнародних відносин. Ліберальна демократія залишається єдиним логічно послідовним політичним прагненням, і вона оволодіває різними регіонами та культурами в усьому світі. На його думку, демократія має універсальний характер і їй належить абсолютний пріоритет у визначенні зовнішньо- та внутрішньополітичних інтересів сучасних держав. Звідси випливає, що в сучасних умовах лише ідеологічна складова існування держав світу є визначальною як для їх ролі та значення в міжнародних відносинах, так і для політики, яку вони здійснюють. Ліберальна демократія, незважаючи на її окремі недоліки, вперше в історії пододала драматичні протиріччя минулого через зрівняння прав усіх людей і держав, гарантує тривалий мир та соціально-економічний розвиток.

Теорія світового суспільства не є альтернативою плюралізму, а розвиває й інтерпретує його основні положення. Її прихильники вважають, що сучасні міжнародні відносини об’єктивно призвели до виникнення світового суспільства, складовими якого, крім держав, є бездержавні нації, *етнічні меншини*, міжурядові та неурядові організації. Створення світового суспільства зробило анахронічними теорії, які розглядали міжнародні відносини як такі, що перетинають державні кордони та здійснюються урядами через *дипломатію* і застосування воєнної сили. Представники плюралістичного напрямку Н. будують свої теоретичні концепції на ідеї превалювання комбінації найважливіших чинників розвитку сучасних міжнародних відно-

син: ідеологічного та економічного. Взаємодія цих чинників, поряд зі зростаючою транснаціональністю міжнародної системи, засвідчує можливість тривалого консенсусу між державами світу.

Однією з інтерпретацій неоліберальної теорії світового суспільства, тісно пов’язаною з ідеями Ф. Фукуями, є теорія глобального управління. Вона є концепцією, яка, з одного боку, — своєрідне продовження ідей світового (міжнародного) суспільства, але з ін. — неоідеалістична теорія “світового уряду” чи т. зв. глобального управління. Її візія міжнародних відносин об’єднує погляди багатьох учених, які вважають, що новий універсальний *міжнародний порядок* має мати в основі спеціально створену (або трансформовану зі структур сучасної ООН) універсальну політичну організацію, діяльність якої відбуватиметься поза системою національних держав. На відміну від урядів держав, які опираються на вузькі національні інтереси, світовий уряд базуватиметься на спільних для всіх людей цінностях та інтересах, необхідність адаптації яких у політику всіх держав світу визнається априорі. Ця необхідність продиктована потребою гармонізації міжнародних відносин, яка стане наслідком домінування цінностей співробітництва над цінностями суперництва, тобто у новій міжнародній системі держави зможуть реалізувати свої інтереси лише до меж, у яких їхні суперечності не загрожуватимуть єдності світового суспільства. Глобальне управління міжнародними відносинами полягатиме в їх регулюванні в напрямі розвитку коопераційності у відносинах між державами.

Концепцію “світового уряду” та виконання ним функцій глобального управління розглядали у своїх працях Ф. Крагохвіл, Дж. Раггі, С. Мендловиц, Р. Фолк, Т. Данн, Н. Веллер та ін. вчені. Вони вважають, що “світовий уряд” може виникнути як підсумок суперництва глобальних наддержав, завдяки певному “контракту” між ними.

Тоді постала б “світова республіка”, або “космополіс”, побудована на загальному консенсусі та широкій підтримці в суспільствах усіх країн світу. На думку Д. Сахарова, “світовий уряд” може виникнути як логічний наслідок процесу конвергенції, тобто зближення світових систем “капіталізму” та “соціалізму”, що відбуватиметься на основі загальнолюдських цінностей.

Амер. дослідники Р. Кларк та Л. Б. Сон у праці “Досягнення миру через світове право. Два альтернативні плани” висунули конкретний план досягнення загального миру через здійснення поетапного загального роззброєння та створення глобальної системи колективної безпеки. Головним інструментом досягнення такого стану має стати “світовий уряд”, створений на основі реформованої ООН, що діятиме згідно зі зміненим та детально розробленим статутом, який відіграватиме роль світової конституції. Змістом реалізації плану реформування ООН, на їхню думку, мають бути розвиток і посилення її інституцій, повне роззброєння, ліквідація збройних сил національних держав і створення замість них міжнародних миротворчих сил та поліції. Реформування дасть змогу раз і назавжди розв’язати проблему війни та створити стійке глобальне політичне утворення наддержавного характеру. Таке утворення Х. Булл назвав “суспільством держав”, а Т. Данн “міжнародним суспільством”, яке має всі підстави стати прообразом єдиної світової держави.

Теорія **Н.** логічно продовжувала інтелектуальну традицію ідеалізму, хоч так само, як неореалізм, вона не є механістичним повторенням теорій минулого. Її радше варто трактувати як спробу створення нової експанаційної моделі міжнародних відносин (що особливо характерне для плюралізму) на принципах класичної теорії ідеалізму. Однак у формуванні **Н.** принципovu роль відіграли т. зв. нові факти міжнародного життя, до яких апелювали представники

цієї теорії. Йдеться насамперед про процес транснаціоналізації міжнародних відносин, завдяки якому роль суверенної національної держави у багатьох сферах міжнародних відносин неспинно зменшується; зростання ролі економічного співробітництва, що в умовах глобалізації другої пол. ХХ ст. призводить до економізації *зовнішньої політики* держави; крах тоталітарних диктатур у Європі, Азії та Лат. Америці та істотне розширення кількості держав, у яких панує ліберальна демократія; про зростання ролі *міжнародних організацій*, як і безпрецедентне зростання їх кількості у сучасному світі.

М. Мальський

Неореалізм — напрям класичної школи *теорії міжнародних відносин*, який виник наприкінці 70-х років ХХ ст. після певної теоретичної та методологічної кризи *політичного реалізму*, пов’язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії *модернізму*.

Н., який розвивався насамперед завдяки працям К. Волтца, Р. Гілпіна, К. Кіндермана, Дж. Гріко, Д. Міршаймера, мав на меті поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародну систему трактували як структуру взаємовідносин між державами, яку розглядають як головну категорію **Н.** Власне тому **Н.** ще іноді називають структурним реалізмом.

У працях прихильників **Н.** стверджується, що міжнародна система формується завдяки сталим політичним взаємодіям між урядами держав та трансформується завдяки змінам у розподілі їхніх силових можливостей. Конфлікт інтересів у стосунках між державами існує завжди, і вони постійно виявляють схильність розв’язати його за допомогою застосування сили, але війна між ними виникає лише за умов певної полярності у міжнародній системі.

Засновником **Н.** вважається К. Волтц, заслугою якого стало формування теорії між-

народної політики як системної, тобто сформованої у своїх основних рисах не стільки конкретними діями держав, скільки самим принципом відсутності в *міжнародних відносинах* єдиного організуючого начала. На відміну від теорії класичного реалізму, в якій діяльність держав визначається егоїзмом, К. Волтц виводив її з “раціонального егоїзму”, згідно з яким вони вдаються до сили лише за певних умов, які їх політична еліта інтерпретує як сприятливі.

Величезний внесок у розвиток теорії **Н.** зробив Р. Гилпін, який у праці “Війна і зміни у світовій політиці” виклав три найважливіші постулати **Н.**

1) держави залишаються найважливішим суб’єктом міжнародних відносин, хоч поряд з ними автономно діють недержавні актори (*міжнародні організації* і ТНК); 2) держави, намагаючись максималізувати власну вигоду, діють раціонально, тобто з багатьох можливих розв’язань у будь-якій ситуації обирають оптимальні; 3) у результаті багатьох інтеракцій між державами в системі виникає рівновага сил, яка є гарантією стабільності.

На відміну від К. Волтца, він вважає цю рівновагу динамічним поняттям, тому що статус та ієрархія держав у системі перебувають у безперервному процесі змін, позаяк історія світу є нескінченною низкою циклів, які складаються з трьох фаз: “експансія — гегемонія — занепад”. У цій тріаді весь час відбувається зміна станів балансу та дисбалансу укладу сил у глобальній міжнародній системі, тобто вона постійно має тенденцію до виходу зі стану рівноваги, але постійно до нього повертається. Усі держави як елементи системи ведуть між собою невпинну боротьбу за “успіх”, намагаючись випередити одна одну щодо параметрів добробуту та сили. Р. Гилпін вважає, що сила держави зводиться не лише до можливості диспонування нею потужними та ефективними збройними силами, але також прямо залежить від стану двох принципових параметрів: стадії розвитку

економічного потенціалу та технологічної ефективності. Лише досягнення вишого рівня цих параметрів, порівняно з ін., дає їй змогу оптимізувати свій статус і підніматись в ієрархії системи, що він розглядає як визначальну мету держави.

Відтак, стабільність чи нестабільність міжнародної системи визначається раціональним ставленням держави до стану системи.

Якщо держави задоволені своїм статусом та не бачать користі у змінах системи, то вона залишається сталою; якщо ж держави сподіваються, що вигода, отримана від зміни системи, переважить можливі втрати, — вони прагнуть змінити її. Напр., територіальною експансією чи економічним узалежненням. Досягнення стану рівноваги між втратами та вигодою подальшої експансії призводить до її припинення та намагання дотримуватись існуючого статус-кво. Якщо ж держави не здатні втримати рівновагу системи, то вона трансформується, внаслідок чого створюються новий розподіл влади і відповідно нова структура системи.

Неореалісти формулюють дві принципи для розуміння міжнародних відносин тези: у сучасному світі держави, послуговуючись силою, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту; держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом (у широкому розумінні).

Важливим елементом **Н.** є зауважений у його теоретичних концепціях тісний взаємозв’язок між політикою та економікою, що впливало зі сприйняття та адаптації реальностей 70-х років ХХ ст., тобто нафтового “шоку” 1973 р., “торгових війн” між США та Японією і низки ін. подій, що змусили неореалістів вийти за рамки трактування сучасних міжнародних відносин як суто політичного явища.

Найважливіша відмінність **Н.** від теорії класичного реалізму полягає у тому,

що його прихильники вбачають джерела силової політики держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, скільки в жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження. У 1970—1980 рр. під виразним впливом теорії **Н.** розвивались т. зв. стратегічні дослідження як напрям, скерований на розв'язання практичних завдань, пов'язаних із гарантуванням інтересів та безпеки держав світу.

М. Мацях

Неприєднання рух — міжнародне об'єднання країн, що у своїй зовнішній політиці дотримуються принципу неприєднання до військових союзів, організованих великими державами. Термін “неприєднання” був запропонований прем'єр-міністром Індії *Дж. Неру* у 1954 р. Виникненню **Н. р.** передували *Бандунзька конференція 1955 р.* та тристоронні консультації *Й. Б. Тіто, Г. Насера, Дж. Неру* в 1956 р., однак формально **Н. р.** було започатковано у вересні 1961 р. на Белградській конференції. До **Н. р.** входить 118 держав, з них — 53 африк., 38 азійських, 26 латиноамер. і лише 1 — європейська (Республіка Білорусь). Статус спостерігачів мають ще 15 країн (у т. ч. Україна), 5 міжнародних організацій та дві національно-визвольні організації (Канакський соціалістичний фронт народного визволення і Новий рух за незалежність Пуерто-Ріко). Вищим органом **Н. р.** є Конференція глав держав та урядів країн, що не приєдналися (скликаються кожні три роки). Усього відбулося 14 таких конференцій: Белград (1961), Каїр (1964), Лусака (1970), Алжир (1973), Коломбо (1976), Гавана (1979), Нью-Делі (1983), Хараре (1986), Белград (1989), Джакарта (1992), Картахена де Індіас (1995), Дурбан (1998), Куала-Лумпур (2003), Гавана (2006), Шарм-ель-Шейх (2009). Початково основними темами конференцій держав, що не

приєдналися, були боротьба з колоніалізмом та неокolonіалізмом, порушувалися також проблеми мирного співіснування та роззброєння. Після розпаду біполярної системи висувалися припущення, що **Н. р.** припинить своє існування. У 1991 р. з **Н. р.** вийшла Аргентина. Для порятунку **Н. р.** було вирішено відмовитися від його застарілого ідеологічного багажу. Зникнення протистояння за лінією Схід — Захід спричинилося до об'єднавчих процесів Півночі, а тому на конференції у колумбійському м. Картахена де Індіас у 1995 р. було постульовано необхідність консолідації всередині Півдня при паралельній його співпраці з Північчю. Було ухвалено рішення про створення оперативного механізму для координації дій, вироблення спільних позицій і ведення переговорів із “Групою семи” / “Групою восьми” та ЄС. З цією метою була створена “трійка” **Н. р.**, яка вже в 1996 р. провела переговори з Францією (яка представляла “Групу семи”) і “трійкою” ЄС. **Н. р.** виступає за зміцнення ролі *ООН* у формуванні нового світового порядку, але за умови реформування цієї організації (пропонується збільшити повноваження ГА ООН та підвищити роль спеціалізованих органів і організацій). Значну увагу **Н. р.** приділяє проблемі роззброєння, у т. ч. ядерного. Держави, що не приєдналися, виступають за баланс звичайних озброєнь, особливо у “третьому світі”. Крім того, рух засуджує тероризм, від якого чітко відокремлює національно-визвольну боротьбу.

О. Заяць

Нерозповсюдження ядерної зброї — одна з ключових проблем сучасних міжнародних відносин. З огляду на спустошливі наслідки можливої ядерної війни поширення ядерної зброї розглядається світовим співтовариством як реальна загроза міжнародній стабільності та миру на глобальному рівні. Основним завданням міжнародної

політики **Н. я. з.** є запобігання подальшому розширенню переліку держав, що володіють ядерною зброєю, і контроль за використанням ядерних технологій виключно в мирних цілях.

Основу міжнародного режиму **Н. я. з.** становить *ДНЯЗ*, який є найуніверсальнішою міжнародною угодою у цій сфері. Його учасниками є 189 держав. Цей договір передбачає, що ядерні держави не повинні передавати чи допомагати у створенні ядерної зброї державам, які такою зброєю не володіють. Своєю чергою, неядерні держави зобов'язались не розробляти і жодним чином не набувати ядерну зброю. У той же час цей договір не забороняє проводити дослідження зі застосування ядерної енергії в мирних цілях.

Контроль за **Н. я. з.** покладено на *МАГАТЕ*, з яким кожна держава — учасник *ДНЯЗ* повинна укласти спеціальну угоду про гарантії. У межах такої угоди інспектори *МАГАТЕ* здійснюють контроль за ядерними матеріалами та способами їх використання через проведення інспекцій, дистанційне спостереження і перевірку документів.

З метою реалізації політики **Н. я. з.** і в рамках режиму нерозповсюдження функціонує Комітет Цангера (1971) і Група ядерних постачальників (1974), які регулюють постачання матеріалів, що розщеплюються, й обладнання, що використовується в ядерній енергетиці.

Важливою складовою режиму **Н. я. з.** стали регіональні угоди про створення *без'ядерних зон*, держави-учасниці яких зобов'язуються не виробляти, не володіти, і не дозволяти ін. державам розташовувати на своїй території ядерну зброю. Тепер створено без'ядерні зони в Півд. Америці (*Тлателолко договір*), півд. частині Тихого океану (*Раротонга договір*), Африці (*Пеліндаба договір*). Окрім того, спеціальними конвенціями закріплено демілітаризований і без'ядерний статус *Антарктики*, заборонено розташування ядерної зброї на дні морів і океанів.

Проте режим **Н. я. з.**, створений на базі *ДНЯЗ*, виявився недостатньо ефективним. Насамперед проблема в тому, що ядерну зброю набули 3 держави, які стоять поза цією угодою. Пакистан та Індія провели ядерні випробування і у 1998 р. офіційно визнали наявність у них такої зброї. Ізраїль ядерних випробувань не проводив і ніколи офіційно не визнавав володіння ядерною зброєю, але вважається (з огляду на потужність реактора в ядерному центрі Дімона), що Ізраїль володіє ядерним матеріалом, достатнім для створення 100—200 ядерних зарядів. Окрім того, істотну проблему становить здійснення ефективного контролю за мирними ядерними програмами та недопущення їх використання у воєнних цілях. І нарешті, питання викликає ефективність експортного контролю за критичними матеріалами та технологіями (зокрема подвійного призначення), а також проблема наявності “чорного ринку” таких матеріалів і технологій. В останні роки особливо актуальним аспектом **Н. я. з.** стала боротьба з можливим набуттям ядерної зброї недержавними суб'єктами — терористичними організаціями, а в рамках *ООН* розроблено проєкт Конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму.

І. Іжнін

Неру (Nehrū) Джавахарлал (14 листопада 1889 р. — 27 травня 1964 р.) — індійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Індії (1946—1964). У 1905—1912 рр. вивчав право у Великій Британії. Після повернення до Індії займався адвокатською практикою. З 1912 р. — чл. ІНК. За активну політичну діяльність неодноразово був арештований. З 1921 р. зблизився з М. Ганді, за рекомендацією якого очолив ІНК.

У 1929 р., на відміну від поміркованих свараджистів — прихильників концепції самоуправління в рамках Брит. імперії, висунув ідею “пурна сварадж” (повної незалежності) Індії. Після проголошення

у 1947 р. її незалежності став першим прем'єр-міністром країни. Увійшов в історію як "будівничий нової Індії". Під його керівництвом уряд багато зробив для ліквідації відсталості країни. У галузі зовнішньої політики проводив політику "позитивного нейтралітету".

Н. — один із засновників і лідерів *Неприєднання руху*, прихильник тісної економічної і політичної співпраці країн Азії та Африки, брав участь у розробці відомих п'яти принципів мирного співіснування — "панча шила".

Я. Малик

Ніковський Андрій Васильович (14 жовтня 1885 р. — 1942 р.) — укр. державний і громадсько-політичний діяч, публіцист, літературознавець, дипломат, міністр закордонних справ УНР (1920—1922).

Родом з Одещини. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. Один із організаторів ТУПу, а при трансформації у березні 1917 р. ТУПу в Спілку Укр. автономістів-федералістів (перейменованої у червні того ж року на Укр. партію соціалістів-федералістів), став заступником її голови С. Єфремова. У квітні 1917 р. **Н.** увійшов до складу ЦР, був обраний заступником її голови.

У серпні 1918 р. взяв активну участь у створенні та очолив Укр. національний союз, основною метою якого було відновлення влади УНР і прийняття виборчого закону, побудованого на демократичних принципах. В уряді В. Прокоповича обіймав посаду міністра закордонних справ з 26 травня 1920 р. до 14 січня 1922 р. (зберіг цю посаду й у першому складі екзильного уряду). 30 серпня 1920 р. **Н.** був призначений головою Комісії з розробки Конституції УНР.

Основним завданням укр. дипломатії за кордоном було отримання військово-політичної допомоги від держав *Антанти*. Одним із важливих напрямів роботи міністра став пошук взаєморозуміння з рос.

урядом генерал-лейтенанта П. Врангеля. За безпосереднім керівництвом **Н.** проходили переговори у грудні 1921 р. з Народним союзом захисту батьківщини та свободи, очолюваним рос. політиком Б. Савінковим, у результаті яких останній зобов'язався визнати державну незалежність УНР, а також допомогти їй військовим спорядженням. У 1922 р. **Н.** пішов у відставку, хоча не припиняв політичної діяльності.

У 1924 р. повернувся з еміграції до України, де повністю присвятив себе активній науковій та літературній діяльності.

Активно співпрацював з ВУАН як чл. комісії для складання словника живої укр. мови і як чл. історико-літературного товариства історико-філологічного відділу ВУАН. Водночас продовжував свою літературно-критичну діяльність, пишучи численні статті з літературознавства. Долучився до перекладів творів М. Гоголя, Дж. Лондона. Критикований радянською владою як представник "внутрішньої еміграції" в Україні, був заарештований разом із С. Єфремовим у 1929 р. і відданий під суд у 1930 р. у сфабрикованій НКВС "справі Спілки визволення України". **Н.** засуджено до смертної кари, однак вирок було замінено на 9-річне ув'язнення, яке він відбував у Соловецькому таборі. Звільнений з ув'язнення 21 квітня 1940 р.

Помер 1942 р. у блокадному Ленінграді.

Г. Понаєвич

Ніксон (Nixon) Річард Мілхауз (9 січня 1913 р. — 22 квітня 1994 р.) — 37-й президент США (1969—1974).

Уродженець Каліфорнії, де пройшли його дитячі та юнацькі роки. 1934—1937 рр. вивчав право у Д'юкському ун-ті в Півн. Кароліні, після чого працював адвокатом у рідному штаті. У 1942 р. вступив до ВМС США, отримав офіцерське звання.

У політику прийшов після закінчення *Другої світової війни 1939—1945 рр.* З 1947 р. — чл. Конгресу США від Респуб-

ліканської партії, працював у Комісії палати представників з розслідування антиамер. діяльності. З 1950 р. — сенатор, у 1952 р. — віце-президент США в адміністрації *Д. Ейзенхауера*. За вісім років перебування на цій посаді **Н.** об'їхав усі континенти, відвідав 61 країну, зарекомендувавши себе твердим антикомуністом. У 1955 р. виконував обов'язки президента, коли *Д. Ейзенхауер* перебував на лікуванні після серцевого нападу. 1959 р. відвідав СРСР, де провів телевізійні дебати з радянським лідером *М. Хрущовим*.

У 1960 р. — кандидат від Республіканської партії на президентських виборах, програв *Дж. Кеннеді* з мінімальною різницею. Написав мемуари “Шість криз”, які принесли йому хороший прибуток. У 1962 р. безуспішно балотувався на посаду губернатора штату Каліфорнія. Працював адвокатом у престижній нью-йоркській юрид. фірмі. У 1968 р. переміг на президентських виборах кандидата від Демократичної партії *Х. Хамфрі*.

Враховуючи непопулярність *В'єтнамської війни 1964—1973 рр.*, президент проголосив політику “в'єтнамізації” — США продовжували постачати Півд. В'єтнам технікою і необхідними матеріалами, водночас поступово виводячи свої війська з регіону. 1969 р. проголошена *Ніксона доктрина*, яка передбачала дотримання Вашингтоном своїх договірних зобов'язань і гарантування безпеки амер. союзників на випадок загрози з боку ядерних держав. З 1972 р. почалися мирні переговори між США та Півн. В'єтнамом, які завершилися в 1973 р. угодою про припинення військових дій і виведенням амер. військ із країни.

Серйозною зовнішньополітичною акцією **Н.** став успішний візит 1972 р. до Пекіна, який привів до нормалізації стосунків з КНР, розвитку дипломатичних і торговельних відносин між обома країнами. КНР також здобула чл-во в *ООН*, включаючи місце постійного чл. *РБ*.

У відносинах з СРСР дотримувався курсу на послаблення напруження, що із зусиллями ін. світових лідерів стало складовою процесу т. зв. розрядки. У травні 1972 р. відбувся візит **Н.** до Москви, де він і радянський лідер *Л. Брежнев* підписали *ОСО-1*, а також угоду про торгівлю. У 1973 р. на наступному саміті у Вашингтоні вони підписали Угоду про попередження ядерної війни.

Незважаючи на політику “розрядки” у відносинах із СРСР і КНР, адміністрація **Н.** жорстко протистояла комуністичним режимам в ін. країнах. У 1973 р. за активної підтримки США відбувся військовий переворот у Чилі, в ході якого було зміщено марксистський уряд *С. Альєнде* і встановлено диктатуру генерала *А. Піночета*.

У 1973—1974 рр. Уотергейтська справа дискредитувала адміністрацію президента. 9 серпня 1974 р. **Н.** подав у відставку перед невідворотним імпічментом.

Писав книги і статті з питань зовнішньої політики США, зокрема: “Справжня війна” (1980), “Лідери” (1982), “Справжній мир” (1983) та ін. Через деякий час реабілітувався в очах амер. громадськості.

С. Пук

Ніксона доктрина — зовнішньополітична доктрина США, проголошена президентом *Р. Ніксоном* під час пресконференції на о. Гуам 25 липня 1969 р. (т. зв. Гуамська доктрина). Ключові положення доктрини було розширено та викладено у зверненні президента до народу США 3 листопада 1969 р.

Н. д. загалом передбачала, що азійські союзники США повинні взяти на себе значно більшу відповідальність за свою власну безпеку.

Водночас США згідно з принципами, проголошеними в Гуамській декларації, зобов'язувались твердо виконувати всі раніше укладені договори; забезпечити

захист у разі, якщо якась ядерна держава загрожуватиме свободі союзної США державі чи державі, життєво важливі з точки зору США; у випадку *агресії* з боку ін. держав США надаватимуть економічну та воєнну допомогу відповідно до своїх зобов'язань, але нація, що знаходиться під загрозою, повинна прийняти на себе основну відповідальність і мобілізувати всі ресурси для свого захисту.

Головною метою проголошення Гуамської доктрини стало розв'язання в'єтнамської проблеми (див. *В'єтнамська війна 1964—1973 pp.*). Доктрина відкидала можливість негайного і повного виведення амер. військ з В'єтнаму, оскільки такий крок міг підірвати довіру союзників США не лише в Азії, але й у всьому світі, і призвести до швидкого падіння південнов'єтнамського режиму. Водночас визнавалась необхідність забезпечення умов для збереження в Півд. В'єтнамі дієздатного, стабільного уряду, спроможного вести боротьбу з комуністичною експансією в регіоні.

Відповідно до нової доктрини адміністрація Р. Ніксона взяла курс на "в'єтнамізацію" війни в Індокитаї: зменшення навантаження на амер. війська при проведенні бойових операцій при одночасному збільшенні економічної, технічної і військово-технічної допомоги Півд. В'єтнаму, а також допомоги в підготовці південнов'єтнамських збройних сил. Згідно з спеціально розробленим планом США розпочали вивід своїх сухопутних військ. Темпи виводу військ США мали залежати від прогресу на Паризьких мирних переговорах, інтенсивності бойових дій і реалізації програм навчання південнов'єтнамських військ. Однак у разі підвищення активності партизанських дій і неспроможності Півд. В'єтнаму протистояти їм Н. д. залишала за США право на здійснення найбільш рішучих і ефективних дій. Політика "в'єтнамізації" мала на меті перекласти всю відповідальність за долю війни у В'єтнамі на самих в'єтнамців і од-

ночасно стала рекомендацією всім азійським союзникам США взяти на себе більшу відповідальність за свою безпеку.

Реалізація курсу на "в'єтнамізацію" війни не завадила, тим не менше, введенню військ США в Камбоджу (1970), Лаос (1971), мінуванню північно-в'єтнамських портів і широкомасштабним бомбардуванням території ДРВ у 1972 р. Водночас чисельність амер. сил була зменшена з 334 тис. у 1970 р. до 24 тис. у 1972 р., а сили Півд. В'єтнаму збільшені з 820 тис. до 1 млн 50 тис. Проте втілення в життя Гуамської доктрини не дозволило досягти США поставлених цілей. У січні 1973 р. США підписали з урядами ДРВ, Республіки В'єтнам, а також представниками Національного фронту визволення Півд. В'єтнаму в Парижі угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі (див. *Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 р.*). В 1975 р. після швидкого наступу партизанських сил і військ ДРВ було повалено південнов'єтнамський режим і в 1976 р. проголошено єдину державу СРВ.

І. Іжнін

Німецько-радянський договір про ненапад 1939 р. (Ріббентропа — Молотова пакт) — підписаний у Москві 23 серпня 1939 р. міністрами закордонних справ СРСР (В. Молотов) і Німеччини (Й. фон Ріббентроп). Договір був укладений терміном на 10 років і складався з 5 статей і додаткового таємного протоколу.

Згідно з договором сторони зобов'язались утримуватись у відносинах між собою від збройного нападу і будь-яких ін. агресивних дій як окремо, так і спільно з ін. державами; не підтримувати в жодний спосіб третю державу в разі здійснення нею нападу на одного з учасників Договору про ненапад; не брати участі у міждержавних об'єднаннях, прямо чи непрямо спрямованих проти ін. договірної сторони; кон-

сультуватись щодо питань, які зачіпають інтереси ін. сторони; вирішувати суперечки і конфлікти між собою суто мирним шляхом через дружній обмін думками, або ж через створення комісії із врегулювання конфліктів. Протокол передбачав розподіл сфер інтересів двох держав у Сх. Європі у випадку територіально-політичних змін у цьому регіоні. Зокрема, Німеччина визнавала сферою безпосередніх інтересів СРСР прибалтійські держави (без Литви) і Бессарабію. При територіально-політичних змінах у Польщі лінія поділу сфер інтересів мала проходити по лінії річок Нарева, Вісли і Сану, а принципове питання збереження польськ. державності мало вирішуватись на основі досягнення взаємної згоди Німеччини і СРСР. Зміст протоколу і самий факт його укладення мав залишатись у таємниці. Договір був ратифікований ВР СРСР через тиждень після його підписання, причому від депутатів було приховано наявність таємного додаткового протоколу.

Укладенню радянсько-нім. договору про ненапад між Німеччиною та СРСР передувало загострення міжнародної політичної ситуації в Європі в березні 1939 р., спровоковане діями Німеччини (окупація Чехії, Мемельської обл. Литви, вимога передачі Німеччині Данцига і надання екстериторіальної автомобільної та залізної дороги в “данцигському” коридорі), а також невдача англо-франко-радянських переговорів у липні-серпні 1939 р. щодо укладення договору про взаємодопомогу проти агресії.

Укладення цього договору дозволило Німеччині здійснити напад на Польщу, не остерігаючись війни на два фронти. Наявність таємного протоколу дозволила СРСР після поч. нім. операцій проти Польщі й оголошення Німеччини війни Францією та Великою Британією ввести радянські війська у вересні 1939 р. на територію Зах. України та Зах. Білорусії та включити їх до складу СРСР.

І. Іжнін, О. Кучик

Нобелівська премія миру — складова щорічних Нобелівських премій, названих на честь їх засновника — швед. винахідника і промисловця А. Нобеля, який заповів у 1895 р. використовувати його спадок для присудження премій за видатні досягнення у галузі фізики, хімії, медицини, літератури та за діяльність зі зміцнення миру. **Н. п. м.** є найпрестижнішою нагородою, яка дається за збереження миру на Землі. Вручається з 1901 р. Відповідно до заповіту А. Нобеля **Н. п. м.** має присуджуватися особі, “яка принесла найбільше благо людству” і “зробила найбільше в ім’я братства між народами, для розпуску чи скорочення діючих армій і проведення пропаганди конгресів на підтримку миру”. Ідею створення **Н. п. м.** запропонувала А. Нобелю австр. письменниця-пацифістка Б. фон Суттнер, яка в 1905 р. сама стала її лауреатом. Рішення про присудження премії приймає Норв. Нобелівський комітет, чл. якого вибираються стортінгом (парламентом Норвегії) з норв. громадсько-політичних діячів. У такий спосіб А. Нобель виявив повагу до норв. парламенту, який першим підтримав світовий пацифістський рух спеціальною резолюцією (на момент складення заповіту Норвегія перебувала в унії зі Швецією). Норв. Нобелівський комітет складається з п’яти осіб і його членами, зазвичай, є колишні парламентарі або визначні громадські діячі. При цьому комітет, хоча й формується стортінгом, однак функціонує як цілком незалежна організація. Крім того, у 1904 р. було створено Норв. Нобелівський ін-т, який займається наданням комітету максимально повної і детальної інформації про кандидатів на **Н. п. м.** Директор Нобелівського ін-ту є одночасно секретарем Нобелівського комітету. Право пропонувати кандидатури мають теперішні та колишні члени Норв. Нобелівського комітету, консультанти Норв. Нобелівського ін-ту, національні парламенти, члени Міжпарламентського союзу, Міжнародного суду в Гаазі, Міжнародного

арбітражу, Міжнародного бюро миру, Ін-ту міжнародного права, лауреати **Н. п. м.**, члени Детройтського міжнародного ін-ту, професори ун-тів, які читають курси правознавства, державного права, історії чи філософії. До розгляду приймаються кандидатури, запропоновані не пізніше 1 лютого року присудження. Як правило, список кандидатів містить понад 100 прізвищ. Інформація про них скеровується до членів Нобелівського комітету, що формує новий список претендентів, з яких буде проводитися остаточний вибір. Процес прийняття рішення зберігається в таємниці (імена кандидатів та інформація, яка стосується процесу номінації, може бути відкрита для громадськості через 50 років). Після розгляду заслуг кожного кандидата Нобелівський комітет у сер. жовтня оголошує лауреата, однак сама церемонія вручення **Н. п. м.** відбувається щороку 10 грудня (у день смерті А. Нобеля) в міській ратуші Осло (до 1990 р. — в Ун-ті Осло) у присутності короля Норвегії та його сім'ї. Лауреат **Н. п. м.** нагороджується золотою медаллю, дипломом і грошовою винагородою (від 2001 р. ця сума становить 10 млн швед. крон). У деяких випадках **Н. п. м.** розділялася порівну між лауреатами. У 1968 р. було вирішено, що премія не може бути присуджена спільно більш ніж трьом особам. 18 разів приймалося рішення не присуджувати премію (це траплялося, як правило, під час двох світових воєн, але й у мирний час бували випадки, коли комітет не міг вибрати гідного кандидата). Якщо котрогось року премія не присуджується, то питання про неї може бути розглянуте наступного року (тому можлива ситуація, коли премії попереднього та поточного року вручаються одночасно). У 1974 р. було вирішено, що **Н. п. м.** може бути присвоєна посмертно, однак за умови, що претендент був живим на момент оголошення про присудження йому премії у жовтні, але помер до 10 грудня поточного року. Першими лауреа-

тами **Н. п. м.** були швейцарець А. Дюнан (засновник Міжнародного комітету Червоного Хреста) і француз Ф. Пассі (засновник Постійної міжнародної ліги на захист миру). Після прийняття Загальної декларації прав людини (1948) **Н. п. м.** все частіше почали вручатися не за миротворчі заслуги, а за внесок у боротьбу за права людини і за гуманітарну діяльність. Після 1991 р. Норв. Нобелівський комітет заявив, що відтепер його пріоритети — припинення локальних конфліктів і війн, а також захист прав людини. Серед лауреатів **Н. п. м.** є чимало відомих політиків та громадських діячів: В. Вільсон (1919), Дж. О. Чемберлен та Ч. Дауес (1925), Ф. Келлог (1929), Н. Енджелл (1933), Дж. Маршалл (1953), Д. Хаммаршельд (1961), М. Кінг (1964), В. Брандт (1971), Г. Кіссінджер і Ле Дик Тхо (1973), А. Сахаров (1975), мати Тереза (1975), Л. Валенса (1983), М. Горбачов (1990), Н. Мандела та Ф. де Клерк (1993), І. Рабін, Ш. Перес та Я. Арафат (1994), К. Аннан (2001, спільно з ООН), М. аль-Барадеї (2005, спільно з МАГАТЕ), А. Гор (2007, спільно з Міжурядовою групою експертів зі зміни клімату), Б. Обама (2009). **Н. п. м.**, на відміну від ін. Нобелівських премій, може вручатися і організаціям — напр., Міжнародному комітету Червоного Хреста (1917, 1944, 1963), Управлінню Верховного комісара у справах біженців (1954, 1981), Дитячому фонду ООН (1965), організації “Міжнародна амністія” (1977), руху “Лікарі світу за відвернення ядерної війни” (1985), Міжнародним силам ООН з підтримання миру (1988), “Лікарям без кордонів” (1999), ООН (2001), МАГАТЕ (2005) та ін.

О. Заяць

“Нова східна політика” ФРН — курс на нормалізацію відносин із СРСР та державами — сх. сусідами ФРН, який проводив сформований після виборів 1969 р. коаліційний уряд канцлера В. Брандта. Готовність до його реалізації було продемонстровано вже під час перших контактів нового уряду

з представниками СРСР. У 1970 р. обмін думками переріс в офіційний переговорний процес, предметом якого були проблеми визнання результатів *Другої світової війни 1939—1945 рр.*, зокрема визнання післявоєнних кордонів у Європі, факту існування двох нім. держав та нормалізації відносин між ними, а також відносин між ФРН та ін. її сусідами на сході. Результатом переговорів став радянсько-західнонімецький договір, підписаний у Москві 12 серпня 1970 р. главами урядів обох держав. Учасники договору зобов'язалися вирішувати свої спори винятково мирними засобами й утримуватись від погроз силою або її застосування у стосунках між собою. Виняткове значення в реаліях того часу мала стаття договору, де йшлося про відсутність територіальних претензій до кого б то не було, а також про непорушність існуючих в Європі кордонів. Ці положення відкривали шлях до укладення аналогічних договорів ФРН з ін. сусідніми державами.

Наступним був договір з Польськ. Народною Республікою, підписаний 7 грудня 1970 р. у Варшаві. За договором, ФРН визнавала зах. кордон Польщі, встановлений на *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945 р.* по лінії р. Одер — Нейсе. Сторони також оголошували, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не будуть мати їх у майбутньому.

Результатом переговорного процесу між урядами ФРН та НДР став договір про основи взаємовідносин між ними, підписаний 21 грудня 1972 р. у Берліні. У договорі йшлося про незалежність та самостійність кожної з двох держав у внутрішній і зовнішній політиці, про непорушність існуючого між ними кордону та повагу до територіальної цілісності одна одної, а також визнавалося, що жодна з двох нім. держав не може представляти ін. у міжнародній сфері або діяти від її ім. Отже, ФРН визнавала існування двох самостійних нім. держав та існуючий між ними кордон, встановлювала

з НДР нормальні міждержавні відносини і відмовлялася від претензії одноосібно представляти всю Німеччину в міжнародних справах, що свідчило про відмову від *Гальштейна доктрини*.

Останнім серед договорів, укладених ФРН у рамках “**Н. с. п.**”, став договір з Чехословаччиною, підписаний у Празі 11 грудня 1973 р. У ньому сторони визнавали недійсність *Мюнхенської угоди 1938 р.*, підтвердили непорушність існуючого між ними кордону і відсутність територіальних претензій одна до одної. У всіх зазначених договорах йшлося також про розвиток співробітництва в галузі економіки, науки, культури, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я, спорту та ін.

“**Н. с. п.**” ФРН стала серйозним внеском у “розрядку” міжнародної напруженості між Сходом і Заходом, розвиток міжблокового діалогу і, по суті, створила умови для поч. загальноєвропейського процесу, в рамках якого у 1975 р. 35 держав Європи та Півн. Америки підписали *Заключний акт НБСЄ*. ФРН стала одним із провідних акторів європейської та світової політики.

Ю. Мороз

Нота вербальна (лат. *verbum* — слово) — один із найбільш поширених документів *дипломатичного листування*, за допомогою якого МЗС і *посольства* ведуть між собою офіційні діалоги. Текст **Н. в.** складається від третьої особи, не підписується, друкується на нотному бланку, має вихідний номер і дату відправлення, після тексту ставиться печатка МЗС або *дипломатичного представництва*. **Н. в.** розпочинається і закінчується компліментом (формулами ввічливості). У **Н. в.** викладаються найрізноманітніші проблеми політичного, економічного, науково-технічного, гуманітарного характеру, здійснюються запити про візи, доводиться до відома посольств інформація протокольного характеру.

О. Сагайдак

Нога дипломатична — вид документа *дипломатичного листування*. Розрізняють *ноту вербальну* і *ноту особисту*.

У дипломатичній практиці частіше використовується **Н. д. вербальна**, в якій викладаються поточні питання найрізноманітнішого характеру.

Н. д. особиста, як правило, стосується питань важливого і принципового значення, направляється в порядку офіційної інформації про яку-небудь подію відповідно до встановлених вимог дипломатичного протоколу в країні перебування чи у відповідь на особисту **Н. д.** Така **Н. д.** має форму листа, складеного від першої особи, що підписується, вона друкується на нотному бланку, на ній вказується адреса, печатка не ставиться. Чіткої регламентації питань, що належать до викладення у вербальних і особистих нотах, не існує. Тут керуються традицією та практикою, яка існує в країні перебування.

У міжнародній дипломатичній практиці обмін **Н. д.** є однією з форм укладання *договорів міжнародних*.

О. Сагайдак

Нунцій (італ. *punzio*, від лат. *nuntius* — посланник, посланий) — дипломатичний представник Папи Римського в державах, з котрими Ватикан має *дипломатичні відносини*. *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. Н.*, як і *посол*, відноситься до глав *дипломатичних представництв* найвищого в протокольному плані рівня (I класу).

У багатьох католицьких країнах **Н.** є *душеном дипломатичного корпусу*, незалежно від часу вручення ним *вірчих грамот*.

О. Сагайдак

Нюрнберзький процес 1945—1946 рр. — міжнародний судовий процес

проти вищих державних чиновників Німеччини, які під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* здійснили злочини проти людства. **Н. п.** тривав від 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. Реалізацію процесу забезпечував Міжнародний військовий трибунал, створений США, Великою Британією, Францією та СРСР 8 серпня 1945 р. в Лондоні. До кримінальної відповідальності було притягнуто та засуджено: Г. Герінга, А. Зейсс-Інкварга, Ф. Заукеля, А. Йодля, В. Кейтеля, Е. Кальтенбруннера, Й. фон Ріббентропа, А. Розенберга, Г. Франка, В. Фріка, Ю. Штрайхера та М. Бормана (заочно) до смертних кар, Р. Гесса, В. Функа, Е. Редера до довічних ув'язнень, Б. фон Шираха та А. Шпеєра до двадцяти, К. фон Нейрата до п'ятнадцяти, а К. Деніца до десяти років позбавлення волі. Провадження справи щодо Г. Круппа було призупинено, оскільки його визнали невиліковно хворим. Г. Фріцше, Ф. фон Папена та Б. фон Шахта виправдали. Р. Лея знайдено повішеним до поч. процесу. Г. Герінг вчинив самогубство до виконання вироку про смертну кару. Керівників НСДАП визнано злочинцями, а війська СС, службу безпеки (СД) і таємну поліцію (гестапо) Третього рейху — злочинними. Під час процесу відбулося 403 відкритих засідання суду, опитано 116 свідків. Усіх підсудних звинуватили в діяльності, спрямованій на порушення миру у світі та вчиненні злочинів проти людства, як-от: катування та вбивства *військовополонених* і цивільних, пограбування та ін.

Під час **Н. п.** уперше на міжнародному рівні *агресію* офіційно визнано злочином. 11 грудня 1946 р. положення статуту Міжнародного військового трибуналу було підтверджено відповідною резолюцією ГА ООН.

І. Ковалів

О

ОАД — див. *Організація американських держав*.

ОАЄ — див. *Організація африканської єдності*.

Обама (Obama) Барак Хусейн, молодший (4 серпня 1961 р.) — амер. політичний і державний діяч, президент США (2009).

Народився у м. Гонолулу, штат Гавайї, у сім'ї студентів, яка швидко розпалася. З матір'ю і вітчимою чотири роки жив в Індонезії, де навчався в одній зі шкіл Джакарти. Повернувся на Гавайї, виховувався батьками матері. У 1979 р. закінчив привілейовану приватну школу Пунахоу в Гонолулу і вступив до Зах. коледжу в Лос-Анджелесі. Через два роки перевівся до Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк), де вивчав політичні науки і спеціалізувався на міжнародних відносинах. Після закінчення ун-ту в 1983 р. працював у видавничій сфері (Business International Corporation), займався благодійницькою діяльністю у New York Public Interest Research Group. У 1988—1991 рр. навчався у школі права Гарвардського ун-ту. Після її закінчення займався юрид. практикою, працював у штабі Демократичної партії, у 1993—2004 рр. викладав курс “Конституційне право” на юрид. ф-ті Чиказького ун-ту. Політична кар'єра **О.** почалася з обрання до сенату штату Іллінойс,

де з 1997 по 2004 рр. він представляв Демократичну партію. Активно виступав за розвиток дошкільної освіти, розробляв державні програми підтримки малозабезпечених сімей, підтримував заходи з посилення контролю над роботою слідчих органів. У 2002 р. засудив плани адміністрації *Дж. Буша* з вторгнення в Ірак. У 2004 р. **О.** обраний сенатором від штату Іллінойс до Конгресу США, увійшов до низки комітетів: з міжнародних відносин, проблем навколишнього середовища та ін. У серпні 2005 р. відвідав Україну в рамках програми з утилізації боєприпасів. Активна участь у законотворчій діяльності Конгресу і роботі Демократичної партії дозволили йому балотуватися від демократів на президентських виборах 2008 р. **О.** переміг кандидата від Республіканської партії Дж. Маккейна і став першим в історії країни темношкірим президентом. У 2009 р. отримав *Нобелівську премію миру* за внесок у справу нерозповсюдження ядерної зброї.

Автор мемуарів “Мрії від мого батька: Життєвий шлях і спадок” (1995) і книги “Сміливість надії: Думки про відновлення американської мрії” (2006), які стали бестселерами.

С. Пик

ОБСЄ — див. *Організація з безпеки та співробітництва в Європі*.

ОВД — див. *Організація Варшавського договору*.

Огризко Володимир Станіславович (1 квітня 1956 р.) — укр. дипломат, міністр закордонних справ України (2007—2009).

Народився у Києві. В 1978 р. закінчив Київський державний ун-т ім. Т. Шевченка, спеціаліст з міжнародних відносин; кандидат історичних наук.

1978—1988 рр. — аташе, третій, другий секретар відділу преси МЗС УРСР. 1988—1991 рр. — перший секретар, радник відділу головного радника МЗС України. Липень 1991 р. — березень 1992 р. — радник відділу політичного аналізу і координування МЗС України. 1992—1993 рр. — радник Посольства України у ФРН, 1993—1994 рр. — радник Посольства України в Австр. Республіці, 1994—1996 рр. — радник Посольства України у ФРН. 1996—1999 рр. — керівник Управління зовнішньої політики, Головного управління з питань зовнішньополітичної діяльності Адміністрації Президента України. 1999—2004 рр. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Австр. Республіці та постійний представник України при міжнародних організаціях у Відні. 2004—2005 рр. — Посол з особливих доручень МЗС України.

2005 — грудень 2007 рр. — перший заступник міністра закордонних справ України. З грудня 2007 р. по березень 2009 р. — міністр закордонних справ України. Як міністр основні зусилля спрямовував на реалізацію курсу України на інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури, налагодження взаємовигідного співробітництва з країнами Заходу.

З березня 2009 р. — перший заступник секретаря РНБО України.

М. Мальський

ОДКБ — див. *Організація Договору про колективну безпеку*.

ОІК — див. *Організація ісламської конференції*.

Оксеншерна (Oxenstierna) Аксель Густафсон (26 червня 1583 р. — 7 вересня 1654 р.) — граф, швед. державний діяч і дипломат, державний канцлер (1612—1654), голова Регентської ради (1632—1644).

Народився у відомій аристократичній родині. Освіту здобув в ун-тах Німеччини. У 1609 р. призначений сенатором, з 1612 р. — державний канцлер, найближчий співробітник короля Густава II Адольфа.

Основним завданням зовнішньої політики Швеції **О.** вважав забезпечення її панування на Балтиці. Це викликало опір з боку ін. держав: Данії, Польщі, Пруссії, Росії. Розпочата в 1611 р. війна з останньою завершилася Столбовським миром 1617 р., за яким Росія залишилась повністю відрізаною від Балтійського моря. Війна з Польщею забезпечила Швеції контроль над Лівонією і портами Сх. Пруссії (1629). Наступним кроком стала боротьба за оволодіння півд. узбережжям Балтики, що спричинило вступ Швеції (1630) у *Тридцятилітню війну 1618—1648 рр.* У її ході **О.** вдалося укласти союзні договори з протестантськими князями Німеччини і навіть очолити їхню коаліцію проти імператора (1633). За малолітства королеви Христини **О.** був фактичним керівником держави і спрямував свої зусилля на переможне завершення війни. Його особисті переговори з кардиналом *А. Рішельє* завершилися договором про союз з Францією і вступом останньої у війну проти Габсбургів (1635). Одночасно Швеція успішно воювала з Данією і за мирним договором 1645 р. отримала від неї о-ви Готланд і Сааремаа, а також деякі східнонорв. провінції. Проте найбільшим успіхом швед. дипломатії став Вестфальський конгрес 1645—1648 рр., який завершив Тридцятилітню війну 1618—1648 рр. За договором, підписаним в Оснабрюці (див.

Вестфальський мирний договір 1648 р.), Швеція отримала найбільше з усіх учасників переговорів: всю Зах. (т. зв. Передню) і частину Сх. Померанії, важливі міста, порти й о-ви в Мекленбурзі та ін. р-нах нім. узбережжя Балтики і Півн. моря.

Авторитет Швеції як найпотужнішої балтійської держави був незаперечний, а її канцлер ("швед. Рішельє") став одним із найвпливовіших політиків Європи.

Ю. Мороз

Окупація (лат. *occupatio* — оволодіння, зайняття, від *occupare* — захоплювати, займати) — у міжнародному праві — тимчасове зайняття збройними силами території противника. Може мати місце як у мирний, так і у воєнний час. Режим **О.** регулюється низкою міжнародних актів, зокрема Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни 1949 р. (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни*), Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р. тощо. Згідно з міжнародними актами **О.** розпочинається із встановлення контролю над окупованою територією і утворення окупаційної адміністрації, а припиняється з моменту втрати нею фактичного контролю над територією. Окупаційні війська мають право стягувати на свою користь установлені податки, але зобов'язані покривати з них витрати на управління. Вони можуть також встановити реквізицію та контрибуцію для своїх потреб. Окупаційна влада має право вимагати від населення безпосереднього підкорення, неучасті у воєнних діях. Водночас окупант не має права вимагати від населення активно сприяти своїм військовим операціям супроти його вітчизни. Окупаційна держава повинна вживати заходів для впорядкування господарського і громадського життя на захопленій території. Оскільки **О.** — тимчасове явище, включення окупованої території до складу окупаційної держави

заборонено. Важливим елементом режиму **О.** є гарантування безпеки окупаційних військ, їх майна й комунікацій.

Окупаційні війська зобов'язані поважати основні права людини, а також права, визначені міжнародними нормами з гуманітарних питань. На окупованій території зберігається дія цивільних законів, а також приватних, особистих та майнових прав, що ними регулюються. Міжнародні акти передбачають право населення окупованої території зберігати вірність своїй державі, забороняють колективні покарання та вигнання населення. Порушення окупантом норм міжнародного права, які стосуються **О.**, тягнуть за собою політичну, матеріальну та моральну відповідальність за вчинення воєнних злочинів, що становлять особливу небезпеку, чи кримінальну відповідальність винних фізичних осіб.

Особливим видом **О.** є післявоєнна **О.** як засіб забезпечення виконання зобов'язань державою, що несе відповідальність за агресію (напр., **О.** території Німеччини та її сателітів військами *антигітлерівської коаліції* на основі відповідних домовленостей).

Я. Малик

Окупація військова — під час ведення бойових дій тимчасове займання однією з воюючих сторін території супротивника. Згідно з нормами сучасного міжнародного права, зафіксованими в IV Гаазькій конвенції про закони і звичаї ведення сухопутної війни (1907) (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*), IV Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949) (див. *Женевські конвенції про захист жертв війни*) і I Додатковому протоколі (1977) до Женевських конвенцій про захист жертв війни (1949), окупаційна влада має право і зобов'язана забезпечити нормальне, наскільки це можливо, життя цивільного населення, підтримувати порядок на зайнятій території, поважати існуючі в країні закони

і звичаї, якщо тільки цьому не перешкоджають непереборні обставини.

Окупаційна влада не вправі примушувати населення окупованої території до ворожих дій щодо своєї держави і повинна поважати їх честь, сімейні, майнові, релігійні права. Забороняється посягати на життя цивільного населення, взяття заручників, позбавлення засобів до існування тощо.

Такі норми повинні застосовуватись до всього населення окупованої території без *дискримінації* за будь-якими ознаками.

Режим **О. в.** відрізняється від *анексії*, і не може бути правовою підставою для неї. **О. в.** зазвичай закінчується з підписанням мирної угоди, що врегульовує конфлікт. Режим окупації післявоєнної застосовується державою-переможницею з метою примусити переможеного супротивника до виконання своїх вимог і забезпечити виконання умов *перемир'я*.

Основні положення, що стосуються поводження з цивільним населенням на окупованій території, зафіксовані у II Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949 р. (1977), розповсюджуються на конфлікти неміжнародного характеру.

І. Іжнін

Олбрайт (Albright) Мадлен Корбел (ім'я при народженні — Корбелова Марія Яна, 15 травня 1937 р.) — амер. державний діяч і дипломат.

Народилася у Празі в сім'ї чехословацького дипломата Йосифа Корбела. У 1939 р. сім'я виїхала до Лондона, після завершення *Другої світової війни 1939—1945 рр.* повернулась до Чехословаччини, у 1948 р. емігрувала до США.

О. навчалася у пансіоні в Швейцарії, закінчила школу в Денвері. У 1957 р. отримала амер. громадянство. 1959 р. закінчила ф-т політології Велеслейського ун-ту штату Массачусетс. Пізніше — ф-т права Колумбійського ун-ту, де здобула ступінь магістра.

Політичну діяльність почала як активіст Демократичної партії США. На президентських виборах 1972 р. працювала в команді сенатора Е. Маскі, у 1976—1978 рр. була його помічником з питань законодавства. В 1978 р. **О.** — чл. Ради національної безпеки при президенті *Дж. Картері*, відповідала за зв'язки з громадськістю. У 1982—1993 рр. — професор Джорджтаунського ун-ту, вела семінар з політики СРСР і країн Сх. Європи, керувала програмою “Жінки у зовнішній політиці”, була президентом Центру за національну політику.

У 1992 р. **О.** — радник *Б. Клінтона*, а після його обрання президентом призначена постійним представником США в *ООН*. У 1997—2001 рр. — державний секретар США. Схилялася до жорсткого курсу США у міжнародних відносинах, підтримувала санкції проти Іраку, виступала за посилення амер. позицій в *НАТО*, за повсюдний захист інтересів США, не зупиняючись перед застосуванням військової сили, що було продемонстровано на Балканах.

Автор праць: “Пані міністр” (2003), “Могутні та всемогутні: Роздуми про Америку, Бога і світову політику” (2006).

С. Пик

ООН — див. *Організація Об'єднаних Націй*.

ОПЕК — див. *Організація країн — експортерів нафти*.

Опіка міжнародна — система опіки *ООН* над колишніми підмандатними територіями *Ліги Націй* (див. *Мандатна система*), створена згідно зі Статутом *ООН* у 1946 р. Протягом 1946—1947 рр. *ООН* затвердила угоди про опіку: Великої Британії над Танганьїкою, Зах. Камеруном і Зах. Того; Франції — над Сх. Камеруном і Сх. Того; Бельгії — над Руандою-Урунді; Австралії — над Новою Гвінеєю; Нової Зеландії — над

Зах. Самоа. У 1947 р. було встановлено опіку США над Каролінськими, Маріанськими і Маршалловими о-вами, а також спільну опіку Великої Британії, Австралії та Нової Зеландії над о. Науру. В систему опіки ООН не увійшла лише Півд.-Зах. Африка (сучасна Намібія) через відмову уряду колишнього мандатарія — Півд.-Африк. Союзу. В 1950 р. на підопічну територію було перетворено колишню італ. колонію Сомалі зі збереженням управління нею за Італією. Контроль за діяльністю держав-опікунів здійснювала Рада з опіки ООН.

До кін. ХХ ст. усі підопічні території стали незалежними державами і система О. м. припинила своє існування. Винятком стала лише невеличка група Півн. Маріанських о-вів, які уклали спеціальний договір про союз зі США.

Ю. Мороз

Організація американських держав (ОАД) (Organization of American States — OAS) — регіональна міждержавна міжнародна організація, заснована 30 квітня 1948 р. на ІХ Міжмер. конференції у Боготі (Колумбія), де було підписано статут організації. ОАД створено на основі Панамер. союзу, який існував з 1890 р.

Основними цілями діяльності ОАД було проголошено: підтримання миру і безпеки на континенті; мирне врегулювання спірних питань між державами-членами; організація спільних дій проти *агресії*; вирішення загальними зусиллями держав — членів політичних, економічних, правових проблем; сприяння соціальному, економічному, культурному розвитку країн — учасниць організації.

Принципи діяльності та структура ОАД визначені статутом 1948 р. (що набув чинності 13 грудня 1951 р.), в основу якого було покладено Міжмер. договір про взаємодопомогу 1947 р. Згодом статут був доповнений “Буенос-Айреським протоколом” (набув чинності 27 лютого 1970 р.), який

вніс зміни до структури ОАД та суттєво доповнив стару редакцію статуту положеннями про посилення соціально-економічної діяльності організації, рівноправне співробітництво, інтеграцію та ін.; “Картахенським протоколом” (1985), який визначив концепцію комплексного розвитку ОАД; “Вашингтонським протоколом” (1992), що визначав порядок призупинення чл-ва держави у разі силового відсторонення у ній від влади демократично обраного уряду; “Манагуанським протоколом” (1993), згідно з яким створюється Міжмер. рада з комплексного розвитку з метою забезпечення кращої координації й ефективнішої роботи програм боротьби з бідністю.

Найвищим органом є ГА, яка визначає загальну політику організації та складається з представників держав-чл. ГА ОАД скликається щорічно. Сесії відбуваються по чергово у столицях держав-учасниць. Під керівництвом ГА працюють такі основні органи ОАД з широкими повноваженнями, як: Постійна рада, Міжмер. економічна і соціальна рада, Міжмер. рада з питань освіти, науки і культури, Міжмер. рада оборони.

Генеральний секретаріат є центр. постійно діючим органом на чолі з Генеральним секретарем, який реалізує політику і програми, прийняті ГА і радами. Генеральний секретар обирається ГА терміном на п'ять років.

При ОАД створено шість спеціалізованих установ, які діють на основі багатосторонніх міжурядових угод: Панамер. організація охорони здоров'я (Вашингтон, США), Міжмер. дитячий ін-т (Монтевідео, Уругвай); Міжмер. комісія жінок (Вашингтон, США), Панамер. ін-т історії і географії (Мехіко, Мексика), Міжмер. ін-т з питань індіанського населення (Мехіко, Мексика), Міжмер. ін-т сільськогосподарського співробітництва (Сан-Хосе, Коста-Ріка).

До складу ОАД входять 35 держав. При ній акредитовані постійні спостерігачі від

спостереження за виборами, питання економічної та екологічної безпеки тощо. Об'єднуючи 55 держав, ОБСЄ є найбільшою з існуючих регіональних організацій безпеки. Діяльність ОБСЄ охоплює Європейський континент, Кавказ, Центр. Азію та Півн. Америку; ОБСЄ співпрацює з ін. середземноморськими та азійськими країнами.

Організація володіє унікальним статусом. Згідно з нормами міжнародного права вона не має юрид. статусу, а всі її рішення є політичними, а не юрид. зобов'язувальними. Однак ОБСЄ притаманна більшість загальних атрибутів *міжнародної організації*: наявність постійно діючих органів, які ухвалюють рішення, штаб-квартири та представництв, постійного штату працівників, регулярних джерел фінансування, локальних бюро. Більшість документів та рішень ОБСЄ оформляються згідно з юрид. нормами.

Організація виконує роль форуму для проведення консультацій і переговорів між країнами-учасниками. До складу головних органів належать: 1) саміти ОБСЄ, зустрічі глав держав та урядів країн — учасниць ОБСЄ, на яких визначаються основні механізми та пріоритетні напрями діяльності ОБСЄ; проводяться, як правило, раз на два роки; 2) Міністерська рада (рада міністрів закордонних справ, що є керівним органом ОБСЄ, сесії якої скликаються раз на рік; 3) Постійна рада, у рамках якої на рівні постійних представників держав-учасниць відбуваються політичні консультації та приймаються рішення з усіх питань поточної діяльності ОБСЄ. Постійна рада є головним виконавчим органом Організації, збирається раз на тиждень; 4) Форум співпраці з питань безпеки — створений відповідно до статті V Гельсінського документа 1992 р., згідно з яким країни-учасниці погодилися розпочати переговори з питань контролю над озброєнням, роззброєння, зміцнення безпеки та довіри; 5) Економічний форум — створений у 1992 р. з метою активізації діяльності Організації з питань сприяння

перехідним економікам та розвитку вільного ринку. Проводиться щороку в Празі.

Оперативні підрозділи ОБСЄ забезпечують поточну оперативну діяльність. До них належать: діючий головуючий, Парламентська асамблея, Бюро демократичних інституцій та прав людини, Верховний комісар у справах національних меншин, Секретаріат. Парламентська асамблея ОБСЄ — самостійна структура, в рамках якої проводиться обговорення широкого кола питань, пов'язаних з діяльністю ОБСЄ, та прийняття резолюцій і рекомендацій, які не мають зобов'язувального характеру.

Секретаріат забезпечує адміністративне обслуговування роботи Міністерської ради. До його завдань належить: ведення архіву та документації; надання відкритої інформації стосовно діяльності ОБСЄ міжнародним урядовим і неурядовим організаціям, окремим особам; надання, за необхідності, допомоги виконавчим секретарям зустрічей ОБСЄ; виконання деяких спеціальних функцій, які доручаються Секретаріатові радою міністрів. До допоміжних органів ОБСЄ належать: Суд з примирення та арбітражу, Спільна консультативна група та Консультативна місія з "відкритого неба".

Засадничими документами ОБСЄ є Заключний акт, ухвалений у Гельсінкі 1975 р., та *Паризька хартія для нової Європи* і *Додатковий документ до неї*, прийняті в 1990 р. Важливе значення також мають Декларація "Виклик часу змін", пакет рішень щодо структури і напрямів діяльності Організації, затверджений у Гельсінкі 1992 р., Декларація Будапештської зустрічі на найвищому рівні 1994 р., Лісабонська декларація про модель загальної та всеохоплюючої безпеки для Європи ХХІ ст. Для підвищення ролі ОБСЄ у сфері безпеки важливе значення мало підписання на саміті глав держав та урядів країн — учасниць ОБСЄ в Стамбулі у 1999 р. Хартії європейської безпеки, Договору про звичайні збройні сили в Європі, нової редакції Віденського документа про заходи щодо зміцнення довіри і безпеки.

ОБСЄ співпрацює з ін. міжнародними міжурядовими та неурядовими організаціями у питаннях безпеки і співробітництва у творенні нової архітектури європейської безпеки. Доволі тісною в цьому контексті є співпраця з *НАТО*.

Україна є учасницею ОБСЄ з 30 січня 1992 р. Відтоді вона бере активну участь у роботі всіх колективних керівних органів Організації, виробленні та прийнятті ними рішень з різних питань діяльності ОБСЄ.

Україна активно співпрацює з ін-тами ОБСЄ, передусім з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин, Бюро з демократичних ін-тів і прав людини та Представником ОБСЄ з питань свободи ЗМІ. Крім того, важливим напрямом спільної діяльності стало співробітництво з місією ОБСЄ в Україні, а тепер — з Координатором проектів ОБСЄ в Україні.

О. Кучик

Організація за демократію та економічний розвиток (ГУАМ) — регіональне об'єднання держав Грузії, України, Азербайджану та Молдови.

10 жовтня 1997 р. під час проведення саміту *РС* у Страсбурзі на зустрічі президентів чотирьох пострадянських республік (Грузії, України, Азербайджану, Молдови) утворено політико-консультативний форум ГУАМ. Страсбурзька декларація зафіксувала спільну позицію цих держав щодо ключових міжнародних проблем та процесів на пострадянському просторі. У спільному комюніке від 10 жовтня 1997 р. була задекларована необхідність розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на загальноприйнятих принципах поваги суверенітету держав, їх територіальної цілісності та недоторканості кордонів, демократії, верховенства права та гарантії забезпечення прав людини. Комюніке констатувало спільні політичні, економічні та соціальні інтереси країн — членів ГУАМ, і необхідність поглиблення політичного та економічного співробітництва між країнами

у різних галузях як у міжнародному, так і в двосторонньому відношенні.

У 1999—2005 рр. у складі організації перебував Узбекистан, унаслідок чого її назва трансформувалася у ГУАМ.

Вищим органом об'єднання ГУАМ є щорічна зустріч глав держав — членів ГУАМ. Виконавчим органом є рада міністрів закордонних справ країн ГУАМ. Робочим органом організації є Комітет національних координаторів ГУАМ, до складу якого входить по одному координатору від країни-учасника.

Координацію співробітництва на галузевому рівні покладено на вісім робочих груп з питань: енергетики та транспорту; торгово-економічних; інформатики і комунікації; освіти, науки та культури; туризму; боротьби з організованою злочинністю, тероризмом і розповсюдженням наркотиків.

7 червня 2001 р. на першому саміті президентів країн-членів організації було схвалено Ялтинську хартію, в якій було визначено цілі та основні принципи діяльності й співробітництва держав-учасниць об'єднання. Закладені в Ялтинській хартії організаційні структури фактично закріпили вже існуючі механізми співробітництва. Головування в ГУАМ здійснюється державами-членами по чергово за абеткою в період між зустрічами глав держав-учасниць об'єднання.

Відповідно до цілей організації затверджено напрями роботи: економіка, наука, технології і навколишнє середовище; інфраструктура транспорту, енергетика, телекомунікації; спільні інвестиційні й фінансові проекти; гуманітарна сфера, культура, освіта, ЗМІ, туризм, молодіжні обміни; боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю та наркобізнесом.

У процесі Ялтинського саміту глав держав 2002 р. було ухвалено угоду про створення Ділової ради ГУАМ, покликаної забезпечувати умови для постійного обміну діловими пропозиціями, пошуку партнерів для співробітництва, обговорення

на підприємницькому рівні проблем економічного і правового характеру, вироблення пропозицій для урядів країн — учасниць ГУАМ з метою їх розв'язання. У рамках об'єднання в 2002 р. підписано угоду про створення зони вільної торгівлі країн — учасниць ГУАМ. З метою інформаційного сприяння реалізації заходів, узгоджених сторонами в рамках програми співробітництва, сприяння розповсюдженню матеріалів про діяльність організації, створено інформаційний офіс ГУАМ (м. Київ).

Наприкінці 2003 р. ГУАМ було надано статус спостерігача в ГА ООН. Важливим напрямом діяльності у межах ГУАМ є взаємодія країн на міжнародній арені, співробітництво з міжнародними організаціями — ООН, ОБСЄ, НАТО, у т. ч. за програмою *“Партнерство заради миру”*.

Питання подальшої трансформації об'єднання стало лейтмотивом Кишинівського саміту 2005 р., результатом якого є рішення про перетворення об'єднання ГУАМ на міжнародну організацію. У травні 2006 р. на саміті у Києві розпочалося втілення цієї ідеї та створення інституційної структури організації. Об'єднання змінює назву на *“Організацію за демократію і економічний розвиток — ГУАМ”*. Протягом 2007—2008 рр. основний акцент у діяльності організації зміщується у сферу розв'язання *“заморожених”* конфліктів та обговорення питань регіональної безпеки й боротьби з міжнародним тероризмом.

О. Кучик

Організація ісламської конференції (ОІК) — міжнародна міждержавна організація, створена з метою об'єднання зусиль ісламських держав у напрямі реалізації їх інтересів, забезпечення успішного розвитку, а також захисту прав і свобод мусульман у світі.

Заснована 25 вересня 1969 р. під час Першого саміту лідерів 24 ісламських держав у м. Рабат (Марокко). У березні 1970 р. у м. Джидда (Саудівська Аравія) відбулась Перша ісламська конференція міні-

стрів закордонних справ, результатом якої стало рішення про створення постійного Генерального секретаріату для забезпечення зв'язку між країнами-учасницями з метою координації їх діяльності. Джидду було обрано місцем розташування штаб-квартири ОІК (до звільнення Єрусалима). У лютому 1972 р. на 3-му засіданні Ісламської конференції міністрів закордонних справ у Джидді прийнято статут ОІК, в основу якого покладено ідею солідарності держав мусульманського світу. Пріоритетними завданнями Організації є: розвиток та інтенсифікація співробітництва ісламських країн у політичній, економічній, культурній, науковій, соціальній сферах; захист прав і свобод мусульман у всьому світі; охорона ісламських *“святих місць”*; підтримка діяльності ОВП з огляду на право палестинського народу на самовизначення; боротьба з будь-якими формами та проявами расової дискримінації та колоніалізму; підтримка миру і безпеки у світі. Інституційно ОІК складається із: Конференції глав держав та урядів (відомої як Конференція ісламського саміту) — вищого керівного органу ОІК, що визначає основні напрями діяльності організації; Ісламської конференції міністрів закордонних справ, покликаної виконувати координуючу та регуляторну функції; Генерального секретаріату — виконавчого органу, що здійснює імплементацію рішень двох перших органів. До складу ОІК входить 57 держав, які можна поділити на 3 групи: теократичні держави; держави, у конституціях яких зафіксовано статус ісламу, джерелом права проголошується шариат, однак їх цивільний і кримінальний кодекси базуються на світських традиціях; офіційно світські держави. Статус спостерігачів при ОІК мають як окремі держави (Боснія та Герцеговина, ЦАР, Тайланд), угруповання, рухи, невизнані держави (Тур. Республіка Півн. Кіпру, Національний визвольний фронт Моро), так і міжнародні організації (ООН, ЛАД, ОАЄ).

Н. Балицька

Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК) (Organization of Petroleum Exporting Countries — OPEC) — міжнародна міжурядова організація, створена нафтовидобувними державами в цілях стабілізації цін на нафту. Членами ОПЕК є країни, чия економіка значною мірою залежить від експорту нафти.

ОПЕК як постійно діюча міждержавна організація була створена на конференції в Багдаді 10—14 вересня 1960 р. Початково до складу Організації входили Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія і Венесуела (ініціатор створення). Пізніше до Організації приєдналися Катар (1961), Індонезія (1962—2008), Лівія (1962), ОАЕ (1967), Алжир (1969), Нігерія (1971), Еквадор (1973—1992, 2007), Габон (1975—1994), Ангола (2007).

Метою ОПЕК є координація діяльності й вироблення загальної політики відносно видобутку нафти серед країн — учасників Організації для підтримки стабільних цін на нафту, забезпечення стабільних поставок нафти споживачам, одержання прибутку від інвестицій у нафтову галузь. Міністри енергетики й нафти держав — членів ОПЕК двічі на рік проводять зустрічі для оцінки міжнародного ринку нафти й прогнозу його розвитку. На цих зустрічах приймають рішення про дії, які необхідно здійснювати для стабілізації ринку. Рішення про зміни обсягу видобутку нафти відповідно до зміни попиту на ринку приймаються на конференціях ОПЕК.

Країни — члени ОПЕК контролюють близько $\frac{2}{3}$ світових запасів нафти. На їхню частку припадає 40 % від всесвітнього видобутку або половина світового експорту нафти.

Штаб-квартира ОПЕК початково знаходилася в Женеві (Швейцарія), з 1 вересня 1965 р. перемістилася до Відня (Австрія).

О. Гогоша

Організація міжнародна — постійне або тимчасове об'єднання учасників *міжна-*

родних відносин, створене на підставі установчого документа (статуту) для реалізації спільних цілей, завдань, інтересів, виходячи з потреб учасників і об'єктних засад міжнародних відносин. Для цього створюються постійні органи, що діють у межах чітко визначеної компетенції, відповідно до норм і принципів міжнародного права. **О. м.** є специфічною формою багатосторонньої *дипломатії*. Вона не є носієм суверенітету, її права і обов'язки мають похідний характер, але водночас **О. м.** володіє власною волею та об'ємом повноважень, зафіксованих в установчих документах.

Обов'язковою ознакою **О. м.** є розвинена інституційна структура, орієнтована на реалізацію діяльності на міжнародній арені.

О. м., як правило, поділяють на дві великі групи: 1) міждержавні (міжурядові) організації, засновниками та членами яких є держави; 2) міжнародні неурядові організації, що об'єднують фізичних або юрид. осіб, діяльність яких здійснюється поза межами офіційної *зовнішньої політики* держав. Їх створюють фізичні особи або суспільні групи для забезпечення індивідуальних чи групових інтересів. Діяльність **О. м.** є самостійною і здійснюється без участі чи посередництва урядових структур.

При визначенні міжнародної неурядової організації варто взяти до уваги резолюцію 288 (X) від 27 лютого 1950 р., ухвалену *ЕККОСОР ООН*, в якій наголошувалося, що будь-яка **О. м.**, угода про створення якої не носить міжурядового характеру, розглядатиметься як неурядова **О. м.** Дослідники найчастіше виділяють такі її характеристики, як міжнародний характер складу і цілей, приватний характер представництва (чл. цих організацій не є суверенні держави), добровільний характер діяльності. Досить часто неурядові організації підтримують офіційні відносини з міжурядовими організаціями. Необхідно також зазначити, що до **О. м.** неурядових не належать ТНК, хоча вони підпадають під названі вище критерії. За своїми характеристиками близькі до

недержавних **О. м.** міжнародні рухи, однак вони менш інституційно організовані, хоча мають спільні цілі у діяльності. Міжнародні рухи намагаються чинити тиск на уряди національних держав, формуючи світову громадську думку. Деякі міжнародні рухи взаємодіють з міждержавними організаціями, напр., ООН, що закріплено Статтями 58 та 71 Статуту ООН.

Розвиток **О. м.** в їх сучасному вигляді пов'язаний зі становленням Вестфальської системи міжнародних відносин, заснованої на принципах суверенітету нації-держави. Бурхливий розвиток промисловості, транспорту та зв'язку зумовив створення низки міжнародних об'єднань, як, напр., Комісії з Ельби (1821), Дунайської комісії (1856), Всесвітнього поштового союзу (1874) та Міжнародного телеграфного союзу (1865), Міжнародного союзу охорони промислової власності (1883) тощо. До перших найбільших міжнародних союзів відносять Міжнародний союз для вимірювання Землі (1864), Міжнародний комітет мір і ваг (1875), Міжнародний союз для охорони промислової власності (1883), Міжнародний союз для захисту літературної і художньої власності (1886), Міжнародний союз боротьби з рабством (1890), Міжнародний союз для публікації митних тарифів (1890) і Міжнародний союз залізничних товарних перевезень (1890).

До поч. *Першої світової війни 1914—1918 рр.* збільшення кількості **О. м.** відбувалося достатньо бурхливими темпами; причому вже помітною стала тенденція більш швидкого зростання кількості неурядових організацій. Так, у 1909 р. загальна кількість **О. м.** становила 213; з них тільки 37 — міжурядових і 176 — неурядових. У 1914 р. налічувалося 212 **О. м.**; з них 20 — міжурядових і 192 — неурядових. Перша світова війна 1914—1918 рр. привела до розпуску багатьох із них, але в той же час започаткувала низку проєктів створення **О. м.**, що мали за мету запобігання війні.

Так, за чотири воєнні роки з'явилося понад 50 нових проєктів. Один із них зумовив створення *Ліги Націй*, яка, на відміну від організацій, що діяли раніше, була першою організацією політичного характеру.

У другій пол. 20-х років ХХ ст. (1925—1929) існувало вже 38 міжурядових і 426 неурядових організацій, десятиріччя опісля (1935—1939) — 48 і 570 відповідно. Але справжній кількісний “вибух” **О. м.** і посилення їх ролі у системі міжнародних відносин загалом спостерігався після завершення *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Наприкінці ХХ ст. існувало вже 254 міждержавні організації. Але навіть ця цифра не є остаточною. Якщо враховувати всі структури, що діють на міжнародній арені (напр., благодійні фонди, релігійні ордени і співтовариства, суспільні рухи, інституції, створені багатосторонніми договорами й угодами тощо), то їх можна налічити майже 50 тис.

Досить обґрунтованим є поділ міждержавних **О. м.** за критерієм функціонального типу та географічного масштабу діяльності.

За географічним масштабом **О. м.** поділяють на глобальні, міжрегіональні, регіональні, субрегіональні. За обсягом компетенції, або функціональним типом, **О. м.** розподіляють на організації загальної і спеціальної компетенції. До організацій загальної компетенції належать **О. м.**, цілі яких зачіпають усі сфери відносин між їх членами. Вони можуть бути як універсальними (ООН), так і регіональними (*ЛАД, ОАД*). Сучасні міждержавні (міжурядові) організації виконують кілька функцій: нормативно-регулюючі (нормотворчість, кодифікування), контрольні, оперативні, інформаційні, організаційні.

Правовою основою функціонування **О. м.** є: статут, або установчий договір; затверджений регламент, або правила процедури; погоджені норми щодо імунітету та статусу персоналу; угоди з урядом

країни перебування штаб-квартири; угоди з ін. **О. м.**

Правові основи функціонування представників держав — членів **О. м.** закладені в Статуті ООН. Критерієм заснування постійного представництва державою — чл. організації є забезпечення ефективності участі держави в її діяльності. У грудні 1948 р. ГА ООН ухвалила резолюцію № 257, яка регламентує порядок, процедуру заснування та діяльності постійного представництва при ООН.

Чіткого правового оформлення функціонування постійних представництв набуло у Віденській конвенції 1975 р. “Про представництва при міжнародних організаціях”. Поряд з *дипломатичними представництвами* держав при **О. м.**, держава — чл. організації має право утворювати свої представництва на постійно діючій основі за умови, що це передбачено правилами власне організації.

О. Кучик

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — універсальна міжнародна організація, створена на Сан-Франциській конференції 1945 р.

Представникам СРСР, США та Великої Британії вдалося знайти компромісні рішення щодо цілей діяльності Організації та принципів її функціонування ще на Думбартон-Окській конференції 1944 р. Окрім цього, делегації досягли згоди стосовно функцій і уповноважених, які повинні мати основні органи ООН. За підсумками переговорів у Думбартон-Оксі були розроблені “Пропозиції щодо створення Загальної міжнародної організації безпеки”, схвалені СРСР, США, Великою Британією і Китаєм, які стали основою роботи Конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско.

На Ялтинській конференції 1945 р. було ухвалено рішення про поч. 25 квітня 1945 р. роботи Конференції Об'єднаних Націй

у Сан-Франциско, покликаної розробити Статут ООН і заснувати нову Організацію.

Сан-Франциська конференція 1945 р. була однією з наймасштабніших міжнародних конференцій у дипломатичній історії. В її роботі брали участь 282 делегати, понад 1,5 тис. експертів, радники і технічні працівники делегацій.

Підписання Статуту ООН відбулося 26 червня 1945 р. 24 жовтня 1945 р. Статут набув чинності (цей день проголошено як День ООН).

Статут ООН як багатосторонній міжнародний договір має особливе значення.

Стаття 1 Статуту проголошує такі цілі діяльності ООН:

— підтримувати міжнародний мир і безпеку й з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії або ін. порушень миру і досягати мирними засобами, у згоді з принципами справедливості й міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних суперечок або ситуацій, які можуть призвести до порушення миру;

— розвивати дружні стосунки між націями на основі поваги, принципу рівноправності й самовизначення народів, а також вживати ін. відповідних заходів для зміцнення загального миру;

— ефективно співпрацювати для розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру, заохочувати й виявляти пошану до прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

Майже універсальне чл-во держав робить ООН найбільш представницьким форумом. На 2008 р. Організація налічувала 190 країн-членів.

У сучасній системі міжнародних відносин склалася т. зв. система ООН, яка об'єднувала під егідою ООН багато міжурядових організацій і програм. Окрім

цього, величезна кількість неурядових організацій отримала при ООН консультативний статус.

Центр. ланками у сфері діяльності ООН є її головні органи, до яких належать: *ГА* (ГА ООН), *РБ* (РБ ООН), *ЕКОСОП*, Секретаріат, Міжнародний суд і Рада з опіки.

ГА є головним політичним представницьким органом ООН, на якому під час обговорення представники держав формулюють свої позиції і шукають прийнятні шляхи врегулювання міжнародних проблем. Відповідно до Статуту, ГА ООН уповноважується "обговорювати будь-які питання або справи в межах чинного Статуту" і подавати рекомендації членам ООН або РБ з будь-яких питань або справ. ГА володіє також певними повноваженнями у сфері підтримки миру і безпеки. Вона також розглядає щорічні й спеціальні доповіді про діяльність усіх органів ООН та її спеціалізованих установ; виконує бюджетні функції, вивчає і затверджує бюджет, визначає розмір внесків і бюджету спеціалізованих установ (Стаття 17).

РБ є постійно діючим органом, на який покладено головну відповідальність — підтримання міжнародного миру і безпеки. Рада приймає рішення двох видів — рекомендації та рішення; останні володіють юрид. обов'язковою силою.

ЕКОСОП виконує роль координатора у сфері міжнародного економічного, соціального, культурного і гуманітарного співробітництва.

До компетенції ЕКОСОП належить обговорення міжнародних економічних і соціальних проблем та розробка принципів діяльності ООН у цих сферах; вироблення рекомендацій ГА та чл. Організації; розробка проектів конвенцій з питань координації діяльності ООН у відповідних сферах, а також підготовки досліджень і доповідей зі загальних і спеціальних проблем соціально-економічної співпраці держав. Обов'язком ЕКОСОП є координація діяльно-

сті спеціалізованих установ, підтримка стосунків з міждержавними та неурядовими організаціями.

Міжнародний суд є головним судовим органом ООН. Його Статут — невід'ємна частина Статуту ООН. Усі члени ООН є *де-факто* учасниками Міжнародного суду. Він може розглядати суперечки між державами з їх згоди, а також надавати консультативні висновки з правових питань за запитами РБ ООН, ГА ООН та ін. органів і спеціалізованих установ ООН з дозволу ГА.

Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря ООН, що призначається ГА за рекомендацією РБ ООН і є вищим посадовцем Організації, і персоналу, "який може бути потрібен Організації". Тепер Генеральний секретар призначається строком на п'ять років. Зараз цей пост обіймає *Гі Мун Пан* (Півд. Корея).

Нині доволі активно обговорюється питання необхідності реформування керівних органів Організації з метою підвищення ефективності її функціонування.

О. Кучик

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) (United Nations Education, Science and Culture Organization — UNESCO) — міжнародна міждержавна організація, спеціалізована установа ООН, яка офіційно провводить діяльність з 4 листопада 1946 р., коли набув чинності ратифікований двадцятьма країнами Статут, підписаний 16 листопада 1945 р. представниками 44 держав на установчій конференції в Лондоні. ЮНЕСКО продовжила діяльність як правонаступник Міжнародного ін-ту інтелектуальної співпраці, заснованого 9 серпня 1925 р. Штаб-квартира Організації розташована в Парижі (Франція).

Сьогодні до складу ЮНЕСКО входить 191 країна світу, а асоційованими чл. є: Аруба, Британські Віргінські о-ви, Кайманові о-ви, Нідерланд. Антильські о-ви, Токелау.

Згідно зі Статтею 1 Статуту ЮНЕСКО, основними цілями та завданнями діяльності Організації є: сприяння зміцненню миру та безпеки шляхом розширення співпраці народів у сфері освіти, науки і культури для забезпечення поваги до справедливості, законності, основних прав і свобод людини, проголошених у Статуті ООН; сприяння зближенню і порозумінню народів шляхом використання ЗМІ і рекомендування з цією метою укладати міжнародні договори, необхідні для вільного поширення ідей та принципів Організації; підтримка розвитку народної освіти та поширення культури шляхом співпраці з державами — членами Організації, розвиток просвітницької діяльності, реалізація ідеї доступності освіти для всіх, незалежно від раси, статі чи ін. соціально-етнічних відмінностей, пропонування найефективніших методів навчання; допомога у справі збільшення та поширення знань про шляхи збереження й охорони світової спадщини людства — книг, творів мистецтва, пам'ятників історичного та наукового значення, сприяння співпраці народів у всіх сферах розумової діяльності, міжнародному обміну публікаціями, творами мистецтва, лабораторним обладнанням та різною документацією.

Для забезпечення державам — членам ЮНЕСКО незалежності, недоторканності та збереження своєрідності власної культури і системи освіти Організація відмовилася від будь-якого втручання у справи, які належать до внутрішньої компетенції цих країн.

Найвищий орган ЮНЕСКО — Генеральна конференція, яка складається з представників усіх держав — членів (максимум п'яти осіб від кожної країни) і скликається на чергові сесії раз на два роки. До участі в діяльності Генеральної конференції також можуть запрошуватися як спостерігачі держави, які не є членами ЮНЕСКО, міжурядові організації, неурядові організації, фонди. Робочими мовами Генеральної конференції є англ., араб., іспан., кит., рос. і франц.

Генеральна конференція: визначає напрями і загальну лінію діяльності Організації; затверджує середньострокову стратегію та її програму і бюджет на кожні два роки; схвалює проекти міжнародних конвенцій і рекомендацій; розглядає звіти країн-чл. про виконання рекомендацій і конвенцій Організації; призначає Генерального директора (за рекомендацією Виконавчої ради); обирає чл. Виконавчої ради; розглядає ін. важливі питання діяльності ЮНЕСКО.

Керівним органом ЮНЕСКО є Виконавча рада. Вона проводить підготовчу роботу для Генеральної конференції, здійснює нагляд за виконанням її рішень, координує діяльність Організації в період між сесіями Генеральної конференції. У складі Виконавчої ради є комітети і групи експертів, спеціальний комітет, комітет з міжнародних неурядових організацій, комітет з питань конвенцій та рекомендацій, група експертів з фінансових та адміністративних питань. До структури Виконавчої ради входять також комісія із зовнішніх зв'язків і реалізації програм та комісія з фінансових й адміністративних справ. Виконавча рада збирається двічі на рік і розглядає хід виконання програм, прийнятих Генеральною конференцією.

Секретаріат ЮНЕСКО є постійно діючим виконавчим органом Організації, який очолює Генеральний директор, призначений Генеральною конференцією на шестирічний термін. Секретаріат складається з фахівців із різних країн, понад 2 тис. осіб, обраних на основі принципу рівномірної географічної представленості, але з урахуванням професійної компетенції. Персонал Секретаріату поділяють на професійний та службовий. Структурно Секретаріат поділяють на сектори за основними напрямками діяльності ЮНЕСКО: з питань освіти, природничих наук, соціальних і гуманітарних наук, культури, комунікації та інформації, з питань зовнішніх зв'язків і співпраці та ін. Службовими органами

є Секретаріат Генеральної конференції, Секретаріат Виконавчої ради, кабінет міжнародної стандартизації та правових питань, зовнішня наглядова рада, бюро стратегічного планування, бюджетний комітет, бюро управління людськими ресурсами, бюро галузевої координації, бюро зі зв'язків з громадськістю, департамент Африки та ін. У різних країнах діють також місцеві кабінети та ін-ти.

Основними сферами діяльності ЮНЕСКО є: освіта — від дошкільної до вищої та безперервної, включаючи освіту для дорослих, превентивну (профілактичну), спеціальну, професійно-технічну та екологічну; природничі, точні та гуманітарні науки; культура і міжнародне культурне співробітництво; ЗМІ, інформатика та комунікація.

Україна є чл. ЮНЕСКО з 12 травня 1954 р. 3 грудня 1962 р. у Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО.

Упродовж останніх років укр. інституції та фахівці були залучені в рамках ЮНЕСКО до глобальних проектів у таких сферах, як розвиток інформаційного суспільства, збереження світової інформаційно-цифрової спадщини, демократизація кіберпростору, забезпечення сталого розвитку, етика науки, біоетика, формування нової глобальної екологічної етики, збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини в умовах глобалізації та ін. Україну тричі обирали до керівного органу Організації — Виконавчої ради: 1981—1985, 1995—1999, 2001—2005 рр. Україну обирали також до таких програмних органів ЮНЕСКО, як Міжнародна координаційна рада програми “Людина і біосфера”, Міжурядова рада Загальної програми з інформації, Міжурядовий комітет Всесвітнього десятиріччя розвитку культури, Міжурядовий комітет сприяння поверненню культурних цінностей країнам їхнього походження, Міжурядовий комітет Міжурядової програми з інфор-

матики, Міжурядова рада Міжнародної гідрологічної програми.

За період чл-ва в ЮНЕСКО Україна виступила ініціатором багатьох міжнародних програм та проектів, зокрема щодо використання засобів інформації з метою зміцнення миру, недопущення пропаганди війни, насильства і ненависті між народами, що дало поштовх до розробки і прийняття відповідної Декларації (1978). Україна була також серед ініціаторів розробки Декларації про раси і расові забобони, започаткування проектів стосовно ролі ЮНЕСКО у встановленні нового міжнародного економічного порядку, вивчення та поширення слов'янських культур.

Нині Україна є чл. Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії (у 2003 р. обрана 8-й раз поспіль, починаючи з 1989 р.) та Міжурядового комітету з авторського права. Під час 32-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (жовтень 2003 р.) Україну обрано до Ради Міжнародного бюро з питань освіти, Міжурядової ради Міжнародної програми розвитку комунікації, Комітету по штаб-квартирі, а також до робочих органів ЮНЕСКО — Спецкомітету та Групи експертів з фінансових і адміністративних питань Виконавчої ради.

О. Кучик

Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО) (United Nations Industrial Development Organization — UNIDO) — заснована у 1967 р. рішенням ГА ООН як центр координуючий орган у сфері допомоги промислового розвитку країн, що розвиваються.

Основними цілями ЮНІДО є: сприяння промислового розвитку та співробітництву на глобальному, регіональному, національному і галузевому рівнях; сприяння індустріалізації країн, що розвиваються, у т. ч. у галузі розробки природних ресурсів і розвитку інфраструктури; надання допомоги країнам з перехідною економікою і країнам,

що розвиваються, в реструктуризації та приватизації промисловості; надання технічної допомоги.

ЮНІДО сприяє налагодженню і зміцненню контактів між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, заохочує діяльність, яка сприяє залученню інвестицій, підтримуючи процес передачі технологій країнам, що розвиваються, і обміну технологіями. У рамках ЮНІДО створено Банк промислової і технологічної інформації по проєктах, який може надавати необхідну країнам інформацію на їхній запит. Консультативна діяльність ЮНІДО полягає у проведенні конференцій, нарад, зустрічей представників промисловості, профсоюзів, споживачів з метою обговорення нагальних питань сьогодення, обміну досвідом та інформацією. Крім того, проводяться засідання груп спеціалістів окремих галузей промисловості з проблем промислового розвитку в регіоні, з питань зміцнення співробітництва фінансових, технічних і наукових установ розвинутих країн і країн, що розвиваються. Особливу увагу приділяють промислового співробітництва на рівні підприємств з використанням механізму цільових фондів і програми промислового інвестування.

Головними органами ЮНІДО є: Генеральна конференція, яка проводиться один раз на два роки і визначає принципи та політику діяльності ЮНІДО, затверджує бюджет, здійснює контроль за використанням фінансових ресурсів; Рада з промислового розвитку, що складається з 53 чл. ЮНІДО (33 — представники країн, що розвиваються, 15 — від розвинутих країн, 5 — від країн з перехідною економікою), яка розробляє принципи і політику ЮНІДО, розглядає і приймає програму діяльності Організації, обговорює питання координації діяльності системи ООН у галузі промислового розвитку, контролює ефективність використання ресурсів Організації, готує і подає на розгляд ГА ООН через *ЕКОСОР*

щорічну доповідь про діяльність ЮНІДО; Секретаріат; Представництва ЮНІДО на місцях. Допоміжними органами ЮНІДО є Комітет з програм і бюджету в складі 27 чл. і технічні комітети.

До складу ЮНІДО входять 168 держав. Україна є чл. цієї організації з 1985 р. Штаб-квартира ЮНІДО розміщена у Відні (Австрія).

О. Гогоша

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) (North Atlantic Treaty Organization — NATO) — міжнародна військово-політична організація, створена в 1949 р., її членами-засновниками стали Бельгія, Велика Британія, США, Франція, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія. Згодом до складу організації вступили Туреччина (1952), Греція (1952), ФРН (1955), Іспанія (1982), Польща (1999), Угорщина (1999), Чехія (1999), а з 2004 р. — Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія.

Договір про створення Північноатлантичного альянсу був підписаний у Вашингтоні 4 квітня 1949 р., набув чинності 24 серпня 1949 р. (див. *Вашингтонський договір 1949 р.*). Відповідно до нього НАТО є регіональною організацією, у рамках якої країни-чл., зберігаючи повний суверенітет і незалежність, проводять консультації та ухвалюють рішення з політичних і військових проблем, які стосуються їхньої безпеки.

До заходів, за допомогою яких НАТО здійснює свою політику в сфері безпеки, належать: підтримка військового потенціалу, достатнього для запобігання війні та забезпечення ефективної оборони; наявність загального потенціалу подолання криз, що загрожують безпеці її чл.; активне сприяння діалогу з ін. країнами та розв'язання проблем європейської безпеки.

Для досягнення своєї головної мети в сфері безпеки НАТО вирішує такі

завдання: закладає підґрунтя для гарантування стабільного клімату безпеки в Європі; відповідно до Статті 4 Вашингтонського договору 1949 р., Альянс є трансатлантичним форумом для проведення спільних консультацій з будь-яких питань, що впливають на життєво важливі інтереси його членів; забезпечує стримування та захист від будь-якої форми *агресії*, спрямованої проти будь-якої держави — чл. НАТО, відповідно до Статей 5 і 6 Вашингтонського договору 1949 р.

Створені в НАТО структури дають змогу країнам — членам Альянсу координувати свою політику для виконання спільних основоположних завдань. Вони забезпечують постійне проведення консультацій і здійснення співробітництва у політичній, економічній та ін. невійськових галузях; розробляють спільні плани колективної оборони; займаються створенням інфраструктури та основних об'єктів і споруд, необхідних для функціонування збройних сил; опрацьовують заходи для реалізації спільних програм військової підготовки та навчань. У своїй діяльності вони опираються на розгалужену систему цивільних і військових структурних підрозділів, відповідальних за адміністративне управління, бюджет і планування, а також на установи, які створені державами — членами Альянсу з метою координації діяльності в окремих сферах.

Організаційна структура Альянсу є двоєдиним цілим, складовими якого є цивільна та військова структури.

Це *Північноатлантична рада*, яка має у розпорядженні реальну політичну владу та право ухвалення рішень, Комітет військового планування, Група ядерного планування, Міжнародний секретаріат, Військовий комітет, який є найвищим керівним військовим органом Північноатлантичного союзу, та Міжнародний військовий штаб.

На саміті в Лондоні у липні 1990 р. глави держав та урядів оголосили про кроки

з пристосування Альянсу до вимог безпеки, покликани покласти край конфронтації між Сходом і Заходом. Вони запропонували урядам Радянського Союзу і країнам Центр. та Сх. Європи запровадити постійні дипломатичні зв'язки з НАТО та започаткувати нові відносини на основі співпраці. Укладення у листопаді 1991 р. Римської декларації заклало підвалини для переведення цих еволюційних відносин на міцнішу інституційну основу. Його наслідком стало створення в грудні 1991 р. РПАС, яка поєднала країни — члени НАТО і 9 країн Центр. та Сх. Європи на новому консультативному форумі. У березні 1992 р. до РПАС приєдналися усі країни — учасниці *СНД* (11 республік), а на поч. червня 1992 р. — Грузія та Албанія. У 1997 р. замість РПАС була створена РСАП.

Зміни в пріоритетах діяльності Альянсу були задекларовані в новій стратегічній концепції, ухваленій у 1999 р. на Вашингтонському саміті НАТО. Новим у стратегічній концепції було розширення зони відповідальності й гарантування безпеки країн-членів та всього Євroatлантичного простору.

Стратегічна концепція визначила основні завдання Альянсу в галузі безпеки, а саме: стримувати та боронити від будь-якої загрози *агресії* проти будь-якої держави — чл. НАТО; сприяти безпеці та стабільності в Євroatлантичному регіоні через участь у врегулюванні криз і розвитку партнерства, співпраці та діалогу з ін. державами; сприяти ефективному запобіганню конфліктів і брати активну участь у врегулюванні криз, у т. ч. операціях реагування на кризи; сприяти розвитку широкомасштабного партнерства, співпраці та діалогу з ін. державами Євroatлантичного простору з метою збільшення транскоректності, взаємної довіри і здатності до спільних з Альянсом дій.

Розвиток співробітництва між Україною і НАТО розпочався одразу після проголо-

шення незалежності та міжнародного визнання України ін. державами. З січня 1992 р. Україна бере участь у роботі РПАС, а в 1994 р. приєдналася до програми “Партнерство заради миру”. Результатом активізації співпраці стало укладення 9 липня 1997 р. між Україною та НАТО хартії “Про особливе партнерство”. Хартія задекларувала визнання з боку Альянсу територіальної цілісності та непорушності кордонів України, взяла на себе зобов’язання гарантувати безпеку нашої держави у разі прямої загрози її національним інтересам чи її існуванню. З жовтня 1997 р. при штаб-квартирі НАТО у Брюсселі почала діяти Місія України при НАТО на чолі з Надзвичайним і Повноважним Послом. З метою реалізації співробітництва було створено комісію “Україна — НАТО”, яка розпочала практичну діяльність з 1999 р. Україна співпрацює з Організацією в рамках дворічних планів співробітництва Україна — НАТО. Враховуючи реальну роль і потенціал НАТО, Україна виходить з того, що розвиток стабільної взаємодії з Альянсом надає можливість: зміцнити зовнішні гарантії національної безпеки України, зокрема її політичної незалежності, територіальної цілісності й непорушності кордонів; активно сприяти розвитку співробітництва України з європейськими та євроатлантичними структурами як важливого чинника у створенні нової архітектури безпеки на Євроатлантичному просторі; отримувати сучасну інформацію щодо досвіду країн — членів НАТО і держав-партнерів для її використання у процесі реформування національних Збройних сил України і військової організації держави загалом; використовувати практичний досвід НАТО та окремих країн — членів Альянсу з метою забезпечення належного рівня цивільного контролю над військовими формуваннями; сприяти налагодженню і розвитку взаємосумісності збройних сил з метою підвищення здатності й готовно-

сті брати участь (у межах, передбачених Конституцією і законодавством України) у миротворчих операціях, здійснюваних під егідою ООН, ОБСЄ, НАТО; спільно з НАТО використовувати потужний потенціал Альянсу для боротьби з наслідками надзвичайних ситуацій цивільного характеру; за допомогою НАТО та її країн-чл. здійснювати операції зі захисту населення від наслідків техногенних аварій та катастроф, стихійного лиха. Нині у відносинах України з Альянсом основним завданням є поглиблення взаємодії, підвищення рівня відносин, активізація спільних зусиль і співпраці з метою зміцнення миру та стабільності в Європі.

О. Кучик

Організація Центрального договору — див. Багдадський пакт (СЕНТО).

Орлик Пилип Степанович (21 жовтня 1672 р. — 24 травня 1742 р.) — укр. державний і військовий діяч, дипломат, гетьман на еміграції (1710—1742).

Народився в с. Косут (сучасна Білорусь), походив з чеського баронського роду. Охрещений у православ'ї. Закінчив Віленську єзуїтську колегію, потім — Києво-Могилянську колегію. У 1693 р. став писарем київської митрополії, а згодом продовжив кар'єру в Батурині як старший військовий канцелярист. У 1706 р. обійняв посаду генерального писаря. Разом із гетьманом І. Мазепою брав активну участь в організації антимосковської укр.-швед.-польськ. коаліції. Її поразка змусила О. емігрувати разом із гетьманом в Бендери. Там восени 1709 р. помер І. Мазепа, новим гетьманом був обраний О. Під час виборів була прийнята “Бендерська конституція” (повна назва — “Пакти і конституція законів та вольностей Війська Запорозького”), за якого Укр. держава мала бути становою виборною монархією парламентського типу. Швед.

король та його наступники проголошувалися протекторами та гарантами суверенітету та кордонів України. Зовнішня політика гетьманського уряду мала узгоджуватися із генеральною старшиною. *Карл XII* як протектор України затвердив конституцію і видав диплом-“асекурацію” (гарантію) для **О.**, за яким Швеція зобов’язувалася не складати зброї, доки Україна не буде визволена з-під московської влади.

Війна, що розпочалась в 1711 р. між Росією й Османською імперією, була безуспішною для обох сторін, і **О.** разом з *Карлом XII* виїхав до Швеції.

Після смерті швед. короля Півн. війна була відновлена, і **О.** намагався цим скористатися, розробляючи різноманітні проекти боротьби за незалежність України. Восени 1720 р. він покинув Швецію і вирушив у подорож по Європі, намагаючись порозумітися з впливовими політиками того часу. Але міжнародна ситуація склалася не на користь планів гетьмана — монархи Англії, Польщі та Австрії уникали протистояння з Росією. У такій ситуації **О.** продовжив вимушені подорожі Європою — через Прагу до Сілезії, потім до Кракова, а далі до Туреччини, яка також прийняла гетьмана досить холодно. Гетьман став потрібним туркам лише для того, щоб можна було шантажувати ним сусідні держави, передусім Росію. У Салоніках **О.** фактично на самоті прожив 12 років.

Нові надії з’явилися в **О.** у зв’язку зі смертю *Петра I*. Гетьман намагався порозумітися з Францією і з партією Станіслава Лещинського, якому мали допомогти Туреччина та Крим. Однак з цих задумів нічого не вийшло. Певні надії **О.** поклав також на рос.-тур. війну 1735—1739 рр., але підписання Белградського мирного договору 1739 р. поховало надії гетьмана на організацію масштабної боротьби проти Росії. Після цього **О.** спробував ще використати для укр. справи війну Швеції проти

Туреччини (1741—1743), але ця діяльність знову ж таки не дала ніяких наслідків.

Помер гетьман у Яссах у травні 1742 р.
О. Заяць

ОСО-1 — див. *Радянсько-американська угода про заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь.*

ОСО-2 — див. *Радянсько-американський договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.*

“Особливі відносини” США і Великої Британії — поширене у міжнародній політиці визначення характеру стосунків, що склалися між цими державами у другій пол. ХХ ст. Вони відзначаються надзвичайно високим рівнем довіри і співробітництва у політичній та військовій сферах, узгодженості дій на міжнародній арені, спільністю підходів до розв’язання актуальних проблем сучасного світу. Важливими чинниками, що сприяли утвердженню **“О. в.”** США і Великої Британії, стали спільність мови та історичного минулого, культурна та ідеологічна близькість двох країн. Термін **“О. в.”** увійшов до обігу після *Фултонської промови 1946 р. У. Черчілля.*

Зародження **“О. в.”** припадає на період *Другої світової війни 1939—1945 рр.*, коли після окупації Німеччиною Данії, Норвегії, Бельгії та Голландії і поразки Франції (1940) Велика Британія залишилася сам на сам проти Третього рейху. Ці події змусили Лондон шукати допомоги у США і сприяли зміцненню при владі У. Черчілля та ін. діячів, які усвідомлювали значення амер. фактора для боротьби проти Німеччини. Водночас, враховуючи загрозу можливої поразки Британії, яка об’єктивно була останнім бар’єром на шляху *А. Гітлера* до панування в Атлантиці, США вперше в своїй історії відчували наближення небезпеки до своїх кордонів.

Це змусило Вашингтон відійти від традиційного *нейтралітету* і піти на об'єднання зусиль з Лондоном у боротьбі проти нім. загрози. Так склався військово-політичний союз двох держав, який не вичерпав себе після 1945 р., а дістав новий імпульс для зміцнення в умовах "*холодної війни*".

Критичним етапом у стосунках США і Великої Британії стала *Суецька криза 1956 р.*, яка довела, що Лондон є "молодшим партнером" в англо-амер. відносинах і ефективність його зовнішньої політики залежить від ступеня узгодження її з глобальною стратегією Вашингтона. У подальшому тісне співробітництво обох держав поширилося і на сферу стратегічних ядерних озброєнь. Свого розквіту "**О. в.**" досягли в період президентства *Р. Рейгана* і правління *М. Тетчер*, між якими склалися близькі особисті стосунки.

Унікальність англо-амер. відносин полягає ще й у тому, що їх "особливий" характер

не зафіксований у жодному міждержавному договорі чи угоді, проте відзначається високим рівнем взаємовигідності й ефективно "працює" у багатьох сферах міжнародного політичного, економічного та культурного життя. Підтвердженням партнерства двох держав у зовнішній політиці стали спільна військова акція проти уряду талібів у Афганістані (2001), а також *Англо-амер. операція в Іраку 2003 р.*

Ю. Мороз, С. Пик

Офіційна доларизація (повна доларизація) — *валютний режим*, за якого іноземна валюта використовується як єдина або домінуюча грошова одиниця в грошовому обігу країни. Країна, що запроваджує **О. д.**, може повністю відмовитись від національної валюти або зберегти в обігу поряд з іноземною символічну національну валюту (у формі монет невеликого номіналу).

Б. Латчук

П

Паблік рілейшнз (англ. public relations — зв'язки з громадськістю) — діяльність організації, інституції, окремої особи у комунікативній сфері, спрямована на побудову в довгостроковій перспективі позитивних відносин з громадськістю, позитивного сприйняття і розуміння громадськістю діяльності суб'єкта. Як специфічна форма професійної діяльності **П. р.** беруть свій поч. у 1900—1920 рр. ХХ ст. і пов'язані з роботою Дж. Міхальса, У. Сміта, Айві Л. Лі, Е. Бернейза.

Діяльність у сфері **П. р.** реалізується через поширення позитивної інформації через ЗМІ, організацію *брифінгів*, прес-конференцій, розповсюдження спеціальних інформаційних матеріалів, організації спеціально підготованих резонансних подій, що привертають увагу публіки та створюють позитивний образ суб'єкта діяльності. Ключовою особливістю діяльності у сфері **П. р.** є непрямий спосіб впливу на позицію аудиторії. Залежно від сфери застосування **П. р.** мають свою специфіку реалізації.

У сфері *міжнародних відносин* основними напрямками роботи служб **П. р.** є створення позитивного образу (іміджу) держави загалом, керівних осіб, політичних лідерів, створення сприятливого сприйняття за кордоном зовнішньої і внутрішньої політики.

І. Іжнін

Пакта сунт серванда (лат. pacta sunt servanda — договори повинні дотримуватися) — один з основних принципів міжнародного права, який проголошує необхідність суворого та добросовісного дотримання сторонами зобов'язань, що випливають з міжнародних договорів. Це давній принцип міжнародного права — римські юристи стверджували, що “договори, які укладені не всупереч законам і не шляхом шахрайства, повинні точно виконуватися у всіх відношеннях”. Видатний італ. правник Д. Анцилотті (1867—1950) навіть вважав, що принцип **П. с. с.** у міжнародному праві виконує роль основної норми, з якої випливає обов'язкова сила ін. норм. Принцип **П. с. с.** стосується лише тих міжнародних зобов'язань, які прийняті відповідно до міжнародного права. Дія принципу **П. с. с.** не поширюється на нерівноправні договори. Без дотримання принципу **П. с. с.** не можуть бути збережені стабільність *міжнародних відносин* і їхнє правове забезпечення. Порушення принципу спричиняє міжнародно-правову відповідальність і розглядається як *делікт*. **П. с. с.** закріплений у Статуті *ООН* (Стаття 2, пункт 2), *Віденській конвенції про право міжнародних договорів між державами 1969 р.* (Стаття 26: “Кожний чинний договір є обов'язковим для його учасників і має сумлінно виконуватися ними”), *Заключному акті НБСЄ 1975 р.* тощо.

О. Заяць

Паламарчук Лука Хомич (6 вересня 1906 р. — 2 січня 1986 р.) — укр. громадсько-політичний діяч, журналіст, дипломат, міністр закордонних справ УРСР (1954—1965).

Народився у с. Трощі Липовецького повіту Київської губернії (нині — Вінницька обл.) у селянській сім'ї, у 1949 р. закінчив історичний ф-т Київського державного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, наступного року — Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У. У 1929—1937 рр. працював журналістом обласних газет Вінниччини і Поділля, протягом 1937—1952 рр. — завідувач відділу газети “Комуніст” (з 2 лютого 1943 р. — “Радянська Україна”), голова Радіокомітету при РНК УРСР, заступник секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди, редактор журналу “Перець”, відповідальний редактор “Радянської України”.

У 1952 р. **П.** було призначено заступником міністра закордонних справ УРСР, а 11 травня 1954 р. — міністром (до 13 серпня 1965 р.). Його діяльність припала на хрущовську “відлигу” і позначилася активізацією зовнішньополітичної діяльності УРСР, особливо в *ООН* та її спеціалізованих установах. Насамперед це вступ України до *ЮНЕСКО* та *МОП* у 1954 р. і *МАГАТЕ* у 1957 р., а також заснування наступного року постійного представництва УРСР при *ООН*. У 1954—1962 рр. УРСР підписала 50 договорів, угод і конвенцій, була чл. 29-ти комісій та комітетів різних міжнародних організацій і установ. **П.** очолював делегації УРСР на IX—XIX сесіях *ГА ООН* і брав активну участь в обговоренні важливих та гострих світових проблем.

У 1965—1972 рр. був Надзвичайним і Повноважним Послом СРСР у Королівстві Марокко, після повернення у 1972 р. пішов у відставку. У 1946—1966 рр. обирався депутатом ВР УРСР.

Помер і похований у Києві.

О. Кучик

Палестинська проблема — одна з найгостріших проблем сучасних між-

народних відносин, складова Близькосхідного конфлікту. Зародження її припадає на 20—30-ті роки ХХ ст., коли в Палестині — на той час підмандатній території Великої Британії — формувалась значна єврейська громада з переселенців з різних країн світу, переважно зі Сх. Європи та Німеччини (див. *Бальфура декларація 1917 р.* і *Мандатна система*). Особливою гостротої набула після *Другої світової війни 1939—1945 рр.*, коли міжнародне обговорення політичного майбутнього Палестини привело до резолюції *ООН* від 29 листопада 1947 р. про створення на її території двох незалежних держав — єврейської та араб. Правомірність створення Держави Ізраїль, проголошеної 15 травня 1948 р., не була визнана араб. спільнотою Палестини та сусідніми араб. країнами, наслідком чого стала арабо-ізраїльська війна 1948—1949 рр. (див. *Арабо-ізраїльські війни*). У результаті рішення *ООН* не було виконане в частині створення араб. палестинської держави. Значну частину її території окупував Ізраїль, решту — Єгипет та Йорданія. Кількасот тисяч палестинців стали біженцями. Ще однією складовою проблеми стало питання Єрусалима, який резолюцією *ООН* мав бути виділений в окрему міжнародну зону, однак під час війни був розділений на дві частини: зах. окупував Ізраїль, сх. — Йорданія.

Із поч. 60-х років ХХ ст. лідери основних палестинських політичних угруповань взяли курс на розгортання збройної боротьби за визволення окупованих Ізраїлем земель власними силами. У 1964 р. була створена ОВП, до складу якої ввійшли ФАТХ, Демократичний фронт визволення Палестини, Народний фронт визволення Палестини, Фронт боротьби палестинського народу та ін. Метою боротьби оголошувалось створення незалежної Палестинської держави. Збройні формування всіх організацій були об'єднані в АВП. Однак військові операції ОВП проти Ізраїлю, як і війни проти нього араб. держав 1967 і 1973 рр., не наблизили розв'язання **П. п.** Більше того,

ще в 1971 р. підрозділи АВП у результаті конфлікту з урядом Йорданії були змушені залишити територію цієї країни і перебазуватися у Ліван, звідки їм теж довелося евакуюватися у 1982 р. до Тунісу. Послабило політичні позиції ОВП і підписання Єгиптом мирного договору з Ізраїлем (див. *Кемп-Девідські угоди 1978 р.*).

Новий етап розвитку конфлікту почався у грудні 1987 р., коли у відповідь на будівництво нових єврейських поселень на окупованих Ізраїлем територіях вибухнуло повстання палестинців, відоме під назвою “інтифада”. Воно відбувалось у формі страйків, масових демонстрацій і маршів, відмови населення від будь-якого співробітництва з ізраїльською адміністрацією, закидування камінням поліцейських та військових (“війна каміння”); часто переростало у криваві сутички з численними жертвами. У листопаді 1988 р. відбулась сесія Палестинської національної ради, яка проголосила створення на окупованих Ізраїлем землях Палестинської держави. Водночас у прийнятій на сесії політичній декларації вперше визнавалась резолюція ГА ООН від 29 листопада 1947 р. про поділ Палестини та допускалась можливість проведення прямих переговорів з Ізраїлем. Однак наявність у палестинському керівництві впливових радикальних фракцій, що відстоювали продовження боротьби всіма засобами включно з терористичними, перешкождала проведенню переговорів.

Переломним став 1993 р., коли ОВП офіційно визнала право на існування Держави Ізраїль і відмовилась від терору і насилля. Своєю чергою, Ізраїль визнав ОВП єдиним законним представником палестинського народу і розпочав з нею офіційні переговори. Результатом стало утворення в 1994—1995 рр. на Західному березі р. Йордан та в секторі Газа Палестинської національної автономії. Проте радикали з обох боків висловлювали невдоволення розпочатим процесом мирного врегулюван-

ня і використовували кожен можливість для збурення ситуації.

Новий виток загострення почався у вересні 2000 р. після відвідин лідером політичного блоку “Лікуд” А. Шароном Храмової гори в Єрусалимі, що викликало ізраїльсько-палестинські сутички біля мечеті Аль-Акса, які переросли у “другу інтифаду” (або “інтифаду Аль-Акса”), яка не припинялася і в наступні роки. Ще більше загострила ситуацію і остаточно зупинила переговорний процес перемога на виборах 2006 р. в Палестинській автономії руху ХАМАС, який не визнає права Ізраїлю на існування і застосовує терор як один з основних методів боротьби. Це спричинило розкол у палестинському визвольному русі, який згодом набув, крім політичного, ще й територіального виміру. Під контролем президента Палестинської автономії М. Аббаса та провідної сили ОВП — організації ФАТХ — залишилися лише території на р. Йордан, у той час як ХАМАС практично повністю контролює сектор Газа. Існування *де-факто* двох урядів, що претендують на право представляти палестинський визвольний рух, ще більше послаблює позиції палестинської сторони на переговорах з Ізраїлем. Серед проблем, які насамперед потребують розв’язання, залишаються: питання територіального розмежування; гарантування внутрішньої безпеки і стабільності на всіх ізраїльських та палестинських землях; проблема Єрусалима включно з питаннями доступу до святих місць; проблеми економічного становища палестинських територій; проблема біженців та ін.

Ю. Мороз

Пальме (Palme) Улоф (30 січня 1927 р. — 28 лютого 1986 р.) — швед. політичний і державний діяч, прем’єр-міністр (1969—1976, 1982—1986).

Народився в заможній впливовій родині. Закінчив привілейовану гімназію-інтернат, після чого працював у газеті,

служив в армії, вчився в США, де став бакалавром, і в Стокгольмському ун-ті, який закінчив у 1951 р. Під час навчання друкувався в газетах, був активним учасником студентського руху, виступаючи з лівих позицій. З 1953 р. — чл. СДРПШ і особистий секретар її лідера та прем'єр-міністра країни Т. Ерландера. Незабаром **П.** став головою молодіжної організації партії, а 1958 р. був уперше обраний депутатом парламенту. З 1963 р. — міністр без портфеля, 1965—1967 рр. — міністр комунікацій, 1967—1969 рр. — міністр освіти і культури. Завжди відзначався посиленою увагою до міжнародних проблем. Набув великої популярності своїми закликами до припинення жорсткої конфронтації Сх. і Зах. Активно виступав проти дій США у В'єтнамі, бомбардувань його території, а також за вивід амер. військ з цієї країни (див. *В'єтнамська війна 1964—1973 рр.*).

У 1969 р. **П.** став лідером партії і прем'єр-міністром Швеції. У цей період особливу увагу приділяв проблемам роззброєння, "розрядки" міжнародної напруженості, ліквідації залишків колоніалізму. Після програшу СДРПШ в 1976 р. чергових виборів, **П.** опинився в опозиції, проте в умовах загострення міжнародної ситуації продовжував активну зовнішньополітичну діяльність. У 1980 р. став ініціатором створення "Незалежної комісії з питань роззброєння і безпеки" ("Комісії Пальме") у складі великих політичних та громадських діячів світу.

Повернувшись у крісло прем'єр-міністра у 1982 р., **П.** став одним з організаторів міжнародної кампанії за створення в Центр. Європі зони, вільної від ядерної зброї. Водночас активно підтримував ініціативу президента Фінляндії У. Кекконена про міжнародно-правове закріплення без'ядерного статусу Півн. Європи. У 1984 р. **П.** став співзасновником "Делійської шістки" — лідерів шести держав (Швеції — **П.**, Індії — *І. Ганді*, Аргентини — *Р. Альфонсина*, Танзанії — *Дж. Ньерере*, Мексики — *М. де ла*

Мадрида, Греції — *А. Папандреу*), які у ряді спільних декларацій закликали ядерні держави відмовитись від випробувань ядерної зброї, розпочати скорочення її кількості, спрямувати ресурси, що виділяють на фінансування воєнних програм, на соціально-економічний та культурний розвиток.

28 лютого 1986 р. **П.** було вбито невідомим на вулиці в центрі Стокгольма.

Ю. Мороз

Пальмерстон (Palmerston) Генрі Джон Темпл (20 жовтня 1784 р. — 18 жовтня 1865 р.) — віконт, брит. політичний, державний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії (1855—1858, 1859—1865), міністр закордонних справ (1830—1834, 1835—1841, 1846—1851).

Народився в аристократичній ірландській родині, вчився в Единбурзькому ун-ті та в Кембриджі. Як ірландський пер не був чл. брит. палати лордів, тому кілька разів балотувався до палати громад. Обраний депутатом у 1807 р. Політична кар'єра **П.** довгий час була пов'язана з партією торі, в урядах якої він займав посади молодшого лорда адміралтейства (1807—1809) та військового міністра (1809—1828).

У 1830 р. **П.** змінив партію і перейшов до вігів (лібералів), лідер яких, лорд Грей, запропонував йому крісло міністра закордонних справ. На цій посаді **П.** перебував до 1851 р. (з перервами в 1834—1835, 1841—1846). В 1852—1855 — міністр внутрішніх справ, а з 1855 р. — прем'єр-міністр. Серед найважливіших зовнішньополітичних завдань Британії **П.** вважав збереження "рівноваги сил" у Європі та недопущення посилення позицій ін. великих держав, насамперед Росії, а також Франції у Сх. Середземномор'ї, тобто на основних шляхах, що ведуть до "перлини Брит. корони" — Індії. Він вважав необхідним збереження цілісності занепадаючої Османської імперії та відродження її могутності. На його бачення, саме так можна було

зупинити зростання впливу Росії на Балканах і в р-ні Чорноморських проток. Під час кризи у рос.-тур. відносинах 1853 р. **П.** рішуче підтримав Туреччину, що відіграло значну роль у розв'язанні Кримської війни 1853—1856 рр. Позиція, що її зайняв **П.** на *Паризькому конгресі 1856 р.*, суттєво вплинула на прийняття на ньому вкрай несприятливих для Росії рішень, які зводили її до статусу другорядної держави. Натомість вплив Британії на Близькому Сх. став незаперечним. **П.** зажив слави блискучого дипломата і став найпопулярнішим політиком Англії з часів *В. Пітта (молодшого)*. Саме **П.** належить широковідомий до сьогодні вислів про відсутність у Британії постійних союзників і постійних ворогів — є лише постійні інтереси, які треба захищати.

У ХХ ст. його діяльність оцінювалася вже більш критично, насамперед за те, що у боротьбі за "європейську рівновагу" він прагнув посилення Пруссії (як протизваги Франції та Росії), що незабаром привело до створення Нім. імперії, яка стала головним суперником Британії та спричинилася до розв'язання двох світових воєн.

Ю. Мороз

Пам'ятна записка — один із видів документів *дипломатичного листування*. Часто вручається особисто під час бесіди як підтвердження усної заяви. Ціль **П. з.** — підсилити значення чи попередити непорозуміння (неправомірне тлумачення) вищевказаної заяви.

П. з. складається переважно в безособовій формі, не містить звернення та компліментів. Друкується на папері без герба із зазначенням під текстом місця чи дати вручення. Номер з печаткою та адреса відсутні. Над основним текстом вказується: "**П. з.**".

Якщо вручення **П. з.** не передбачалося, але співрозмовник просить про це, то **П. з.** може бути відправлена з *нотою дипломатичною* (особистою чи вербальною) або

з *візитною карткою* — з посиланням на прохання.

О. Сагайдак

Панамериканізм — ідейно-політична доктрина, що обґрунтовувала необхідність забезпечення континентальної єдності всіх народів Півн. і Півд. Америки. Одним із перших ідею про об'єднання різних частин Америки висунув у 1815 р. американець О. Торнтон, запропонувавши створення єдиної держави Сполученої Півн. і Півд. Колумбії, яка б охоплювала обидва континенти. Більш прагматичний характер мала ідея держсекретаря США Г. Клея, який у 1820 р. висловився за створення конфедерації амер. держав. У 1824 р. з подібною думкою виступив бразильський дипломат Х. Ребельо, пропонуючи створити союз амер. держав з метою забезпечення незалежності континенту.

Практичного звучання ця ідея набула лише тоді, коли почав формуватися інституційний **П.** У 1881 р. держсекретар США Д. Блейн виступив з ініціативою проведення конференції амер. держав, перша з яких відбулася у 1889—1890 рр. у США. Її результатом було створення першої Панамериканської інституції — Міжамериканського бюро з торгівлі. На його основі у 1910 р. був створений Панамериканський союз. Міжамериканські конференції набули регулярного характеру. На них було ухвалено низку рішень для забезпечення подальшої консолідації обох континентів. Продовженням інституційного розвитку **П.** стало створення у 1948 р. *ОАД*. З'явилося багато спеціалізованих міжнародних інституцій для вирішення спільних для регіону питань (Панамериканська організація з охорони здоров'я, Панамериканський ін-т історії та географії тощо).

Нині однією з форм реалізації ідей **П.** можна розглядати запропоновану у 1990 р. "Ініціативу для Америк", що передбачає формування Міжамериканської зони вільної

торгівлі, яка простягалася б від Аляски до Вогняної землі.

Офіційним Днем панамериканської єдності визначено 14 квітня на честь проведення Першої панамериканської конференції.

Р. Калитчак

Панарабізм — доктрина, згідно з якою араби є єдиним народом зі своєю мовою, історією та культурою. Виник у колишніх араб. провінціях Османської імперії як протидія брит. і франц. колоніалізму. Політична мета **П.** — досягнення араб. єдності, що означає створення єдиної незалежної араб. держави всіх араб. народів.

Успіхи національно-демократичних революцій в Азії, утворення Об'єднаної Араб. Республіки у складі Єгипту та Сирії відкривали перспективи реалізації панарабістської моделі. Та після поразки арабів в арабо-ізраїльській війні 1967 р. (див. *Арабо-ізраїльські війни*), смерті визнаного вождя панарабістського руху *Г. А. Насера*, підписання сепаратного миру між Єгиптом та Ізраїлем вплив **П.** знизився, зросли регіоналістські тенденції.

Ідеям об'єднання, породженим спільністю інтересів араб. країн, мови, культурної спадщини протистояли державний націоналізм, гегемоністські прагнення окремих лідерів, відмінності політичних режимів, невирішеність міжараб. проблем, різниця в рівнях розвитку, ідеологічні розбіжності.

Л. Абдо-Ясінська

Панейко Василь Лукич (1883—1956) — укр. державний та громадсько-політичний діяч, журналіст, дипломат, державний секретар зовнішніх справ ЗУНР (1918—1919).

Народився у Золочівському повіті на Львівщині. Освіту здобув на юрид. ф-ті Львівського ун-ту. Чл. Укр. національно-демократичної партії.

З молодих років займався публіцистичною діяльністю. У 1905 р. намагав-

ся відновити видання журналу “Молода Україна”. У 1907 р. став співробітником часопису “Діло” і в 1908—1912 рр. брав участь у виданні “Літературно-наукового вісника”. У 1912—1918 рр. — головний редактор часопису “Діло”, один з редакторів “Ukrainische Korrespondenz”.

Після проголошення ЗУНР входить до складу її першого уряду як державний секретар закордонних справ (11 листопада 1918 — 3 січня 1919 рр., формально до 9 червня 1919 р.). Його діяльність була спрямована на об'єднання з Великою Україною, визнання європейськими державами суверенітету ЗУНР, збереження її територіальної цілісності. Не менш важливим напрямом діяльності **П.** було входження до складу ЗУНР Закарпатської України. Найбільшою заслугою **П.** як державного діяча й дипломата є започаткування контактів з представниками Великої України, що привело в січні 1919 р. до історичної злуки ЗУНР та УНР. Після відправки до Парижа надзвичайної делегації ЗО УНР — заступник голови спільної укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919 р.* У травні 1919 р. **П.** заснував у Парижі окреме бюро, яке намаглося проводити переговори з представниками держав *Антанти* щодо питання врегулювання державно-політичного статусу Сх. Галичини. Шукаючи можливих шляхів вирішення східногалицької справи, наприкінці 1919 р. він створив у Парижі Укр. національний комітет, який мав тісний зв'язок з дипломатичними представниками Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Через розкол у принципових підходах до закордонної політики у листопаді очолив окрему делегацію ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. Домігся створення Вищою радою Антанти міжнародних комітетів у справі врегулювання польськ.-укр. конфлікту. Відстоював ідею створення східноєвропейської федерації, в яку мала ввійти Україна, що було відображено у його праці “З'єднані держави Сх. Європи”.

З кін. 1920 р. **П.** відійшов від активної політичної діяльності та повернувся до журналістики. З 1920 р. працював закордонним кореспондентом газети “Діло”. У 1925 р. видавав газету “Діло” і двотижневик “Політика” (1925—1926) у Львові, пізніше працював кореспондентом газети “Діло” у Парижі.

У 1945 р. емігрував до США, а в 1955 р. переїхав до Венесуели, де й помер.

Г. Попасевич

Парафування (франц. *paraphe* — скорочений підпис, розчерк, гриф) — попереднє підписання міжнародного договору або окремих його частин проставлянням ініціалів представників кожної з договірних сторін на знак узгодження тексту договору, встановлення його автентичності (див. *Автентичний текст*). Відповідно до Статті 10 (пункт б) *Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами 1969 р.*, автентичність та остаточність договору може бути встановлена “шляхом підписання, підписання *ad referendum* або **П.** представниками цих держав тексту договору”. **П.** зазвичай застосовується при укладанні двосторонніх договорів. **П.** проводиться після прийняття сторонами тексту договору. Процедура **П.** не є обов’язковою стадією укладання міжнародного договору та здійснюється за бажанням сторін. **П.** зовсім не означає, що сторони погодились на обов’язковість для себе положень договору, хоча, відповідно до Статті 12 (пункт 2) *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.*, “**П.** тексту означає підписання договору в тому випадку, коли встановлено, що держави, які беруть участь у переговорах, так домовились”. Здебільшого **П.** свідчить про узгодження тексту договору і вказує на те, що переговорні сторони зобов’язуються вважати *переговори* щодо певних частин або тексту загалом закінченими, а зміну чи відхід від уже погоджених формулювань недоцільними. Хоча

сторони зберігають за собою право зміни деяких положень договору навіть після процедури **П.** У випадках, коли **П.** не означає настання юрид. обов’язкових наслідків для сторін, спеціальних повноважень для його здійснення не потрібно.

П. може бути постатейним або ж посторінковим. При постатейному **П.** представники сторін проставляють свої ініціали біля конкретних статей договору, автентичність яких встановлено. Посторінкове **П.** здійснюється підписанням внизу кожної сторінки договору відповідно до принципу *альтернату* — у своєму примірнику договору представник держави проставляє ініціали у лівому нижньому кутку, а в примірнику країни-партнера підписується з правого боку. Варто при цьому враховувати специфіку **П.** угод з араб. державами чи Державою Ізраїль, коли проставляння ініціалів варто проводити у зворотному порядку.

Н. Балицька

ПАРЄ — див. *Парламентська асамблея Ради Європи*.

Паризька валютна система — міжнародна *валютна система*, яка ґрунтувалася на золотому стандарті та була офіційно оформлена у 1867 р. на першій у монетарній історії міждержавній конференції в Парижі. Основні риси цієї системи такі: уряд кожної країни прив’язує національну грошову одиницю до золота; центр. банк бере на себе зобов’язання продавати і купувати золото вільно за фіксованою ціною у національній валюті; уряд дає дозвіл на функціонування приватного золотого ринку, де фірми, а також приватні особи володіють правом експортувати та імпортувати золото за вільними цінами.

Золотий стандарт запровадили США, Німеччина, Франція, Росія. Отже, в державі встановлювався режим фіксованих валютних курсів, при якому вартість валюти

визначали кількісним вмістом золота. Напр., у США одна унція золота (31,1 г) коштувала 20,672 амер. дол., а у Великій Британії ціна унції була 4,248 фунта стерлінгів, відповідно валютний паритет встановлювали на рівні 4,866 амер. дол. за 1 фунт стерлінгів. Міжнародний золотий стандарт як основа світової валютної системи функціонував повноцінно з 1870 по 1914 рр. Певний автоматизм, прогнозованість вартості основних світових валют, стали правила гри на міжнародних товарних і фінансових ринках сприяли високим темпам світової торгівлі, підвищенню ефективності національного виробництва.

“Золотий вік” найбільше сприяв розквіту розвинутих націй Європи, а також Півн. Америки, Австралії, Півд. Африки та Аргентини, які перебували під політичним та фінансовим впливом Брит. імперії, що на той час була провідною індустріальною державою світу, найбільшим експортером товарів та зарубіжним інвестором. Велика Британія забезпечувала на основі своїх могутніх економічних і фінансових ресурсів відкритість власного ринку для експорту з країн із дефіцитом торгового балансу, інвестувала капітал у країни з депресивними тенденціями в економіці, а також була позичальником останньої надії під час валютних криз. Ця епоха в економічній історії має назву *Rex Britannica* — епоха стабільних валютних відносин між державами, небувалого розквіту світової торгівлі, експорту та імпорту капіталу.

Ю. Біленко

Паризька конференція 1973 р. — міжнародна конференція у справі гарантування миру у В'єтнамі, що відбулася 26 лютого — 2 березня 1973 р. у Парижі відповідно до *Паризької угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 р.* Учасниками конференції були делегації США, ДРВ, Республіки В'єтнам, Тимчасового революційного уряду Республіки Півд. В'єтнам, Великої Британії, КНР, СРСР і Франції,

а також представники Міжнародної комісії з контролю і нагляду — Індонезії, Канади, Польщі та Угорщини. Голоували на Конференції по чергово міністр закордонних справ Канади — М. Шарп і Польщі — С. Ольшовський. На Конференції 2 березня 1973 р. міністри закордонних справ країн-учасників у присутності Генерального секретаря *ООН У. Тана* підписали Акт міжнародної конференції по В'єтнаму, в якому її учасники схвалили і прийняли до уваги Паризьку угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 р. та 4 протоколи до неї, і взяли зобов'язання неухильно їх виконувати.

Я. Малик

Паризька мирна конференція 1919 р. — міжнародна конференція, скликана після завершення *Першої світової війни 1914—1918 рр.* державами Антанти та США з метою врегулювання різних суперечностей повоєнного світу та поділу нім. колоній, працювала у пленарному режимі з перервами з 18 січня 1919 р. по 21 січня 1920 р. Провідну роль на Конференції відігравали країни-переможниці, які й скликали її. Ведення Конференції було доручено прем'єр-міністру Франції *Ж. Клемансо*. Для її проведення було сформовано робочі органи у формі Ради п'яти, до якої ввійшли прем'єр-міністри Великої Британії — *Д. Ллойд Джордж*, Франції — *Ж. Клемансо*, Італії — *С. Орlando*, Японії — *Махіно*, президент США *В. Вільсон*.

Учасниками Конференції були 32 країни, які поділили на декілька груп. Головним критерієм поділу було їхнє ставлення до країн-переможців та до проблем, що розглядались на Конференції. Окрему групу склали т. зв. ембріональні або новоутворені держави, які не отримали офіційного запрошення на конференцію миру (до таких належала й Україна). Водночас їхні делегації прибули до Парижа, хоча й не отримали офіційного статусу. Оскільки засідання Конференції проводилися у передмісті Парижа Версалі,

її часто називають Версальською, а систему договорів, що регламентували повоєнний устрій світу, — Версальською системою мирних договорів. Головним результатом Конференції стала розробка і підписання 28 червня *Версальського мирного договору 1919 р.* з Німеччиною. Окрім умов миру, він перебачав також створення нової *організації міжнародної — Ліги Націй*, яка мала забезпечити дотримання миру в повоєнному світі.

Наслідками Версальського договору для Німеччини був повний економічний крах, велика сума репарацій, національне приниження, міжнародна політична ізоляція. Країни-переможниці задовольнили свої територіальні та фінансово-економічні претензії завдяки нім. репараціям.

Мирні договори також були підписані з ін. переможеними державами. Так, з Австрією був укладений 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменський мирний договір, за яким вона втратила значні території на користь Італії, Румунії, Чехословаччини та незабаром створеного КСХС.

27 листопада 1919 р. було укладено Нейський договір з Болгарією. Вона втратила вихід до Егейського моря — Зах. Фракію, що відійшла до Греції, і частину Македонії, що переходила до КСХС.

Тріанонський договір з Угорщиною було підписано 4 червня 1920 р., за яким вона втратила Трансільванію і частину Банату, що відійшли до Румунії. До КСХС відходили Воєводина і Хорватія, до Чехословаччини — Закарпаття.

За Севрським договором, підписаним 10 серпня 1920 р., Османська імперія втратила всі нетур. (араб.) провінції і частину земель на Європейському узбережжі Дарданелл і Сх. Фракію.

Ці договори сформували нову Версальську систему *міжнародних відносин*, зафіксувавши нову політичну карту Європи і світу, встановивши нові кордони в зв'язку з утворенням нових національних держав у Центр. та Півд.-Сх. Європі.

П. м. к. юрид. закріпила завершення Першої світової війни 1914—1918 рр. Водночас у новосформованій системі міжнародних відносин були закладені значні протиріччя, що стали фактично основною причиною розв'язання *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

О. Кучик

Паризька мирна конференція 1946 р. — міжнародна конференція, скликана для розгляду проектів мирних договорів між державами *антигітлерівської коаліції*, які здобули перемогу у *Другій світовій війні 1939—1945 рр.*, і колишніми союзниками Німеччини в Європі — Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. Відбулася 27 вересня — 5 жовтня 1946 р. у Люксембурзькому палаці в Парижі. В її роботі взяла участь 21 держава. Проекти умов мирних договорів були вироблені представниками 4 головних країн антигітлерівської коаліції — Великої Британії, СРСР, США і Франції. У ході **П. м. к.** виразно виокремилися різні підходи до врегулювання територіальних проблем між СРСР і зах. державами. СРСР намагався забезпечити корисні територіальні зміни для країн, що потрапили до його сфери впливу. Особливе загострення дискусії викликала підтримка СРСР домагань одного з колишніх союзників Німеччини Болгарії, яка претендувала на частину грец. території, що забезпечило б їй вихід до Егейського моря і відкривало великі стратегічні перспективи для Радянського Союзу. Неврегульовані на **П. м. к.** питання були передані на розгляд нью-йоркської сесії ради міністрів закордонних справ (листопад-грудень 1946 р.), яка завершила підготовку остаточного тексту мирних договорів.

Я. Малик

Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 р. — міжнародний договір, підписаний МЗС ДРВ,

США, Тимчасового революційного уряду Республіки Півд. В'єтнам та Республіки В'єтнам (сайгонської адміністрації) 27 січня 1973 р. у Парижі. Текст договору був розроблений під час переговорів чотирьох сторін, які велися з травня 1968 р. Згідно з Угодою США зобов'язувалися поважати незалежність, суверенітет, єдність і територіальну цілісність В'єтнаму, як це було визначено Женевськими угодами 1954 р. по В'єтнаму. Угода передбачала негайне припинення військових дій у Півд. В'єтнамі, а також всіх військових операцій США проти ДРВ; повне виведення з Півд. В'єтнаму протягом 60 днів військ і військового персоналу США та держав-союзниць США і сайгонської адміністрації; демонтування у Півд. В'єтнамі протягом 60 днів усіх амер. військових баз; одночасно з виведенням іноземних військ повернення сторонами захопленого військового персоналу та іноземних цивільних осіб. Дві південнов'єтнамські сторони (Тимчасовий революційний уряд Республіки Півд. В'єтнам та сайгонська адміністрація) протягом 90 днів мали вирішити питання про звільнення і повернення в'єтнамського цивільного персоналу, захопленого й утримуваного під вартою у Півд. В'єтнамі. Угода передбачала вирішення внутрішніх проблем Півд. В'єтнаму. Уряди США і ДРВ зобов'язалися поважати право південнов'єтнамського населення на самовизначення і погодилися, що політичне майбутнє Півд. В'єтнаму визначить сам народ на основі вільних і демократичних виборів під міжнародним контролем. Згідно з договором, воз'єднання В'єтнаму мало здійснюватись крок за кроком мирними засобами на основі угоди між Півн. і Півд. В'єтнамом без іноземного втручання. Підтверджувалося положення Женевських угод 1954 р. про тимчасовий характер демаркаційної лінії по 17 паралелі та про неучасть Півн. і Півд. В'єтнаму у військових союзах та блоках. Контроль та нагляд за виконанням домовленостей покладалися на МККН у складі представників

Канади, Угорщини, Індонезії та Польщі (після 31 січня 1973 р. у зв'язку з виходом Канади з МККН її місце зайняв Іран). Для забезпечення спільних дій з виконання положень Угоди передбачалося утворення чотиристоронньої спільної військової комісії (ДРВ, США, Тимчасовий революційний уряд Республіки Півд. В'єтнам та сайгонська адміністрація), а також спільної військової комісії двох південнов'єтнамських сторін.

Сторони, які підписали П. у. 1973 р., взяли на себе зобов'язання неухильно дотримуватись Женевських угод 1954 р. по Камбоджі та Женевських угод 1962 р. по Лаосу, що визначили основні національні права камбоджійського та лаоського народів, а також поважати *нейтралітет* цих держав. Одночасно були підписані чотири протоколи до Паризької угоди 1973 р., що визначали конкретні питання виконання основних положень цього договору.

О. Кучик

Паризька хартія для нової Європи — під час підписання Договору про скорочення конвенційних збройних сил в Європі на зустрічі в Парижі глав держав та урядів держав — членів *НАТО* та *ОВД* 19—21 листопада 1990 р. було проголошено завершення конфлікту між ними. Водночас 34 держави-учасниці *НБСЄ* схвалили міжнародний акт, розроблений 17 листопада 1990 р. у Відні на переговорах про довіру і стабілізаційні заходи в Європі, проголосили Хартію для нової Європи, яка визначала основні напрями співробітництва “в еру демократії, миру та єдності” та заклала основи інституціоналізації *НБСЄ*.

На основі Хартії було створено: 1) раду міністрів закордонних справ, яка скликалася раз на рік; 2) Постійний секретаріат *НБСЄ* з постійним місцем перебування у Празі; 3) постійні конференції держав — учасниць *НБСЄ*, які проводилися раз на два роки; 4) Центр запобігання конфліктам у Відні; 5) посаду Уповноваженого з питань

проведення виборів у Варшаві, переіменовану згодом на Бюро демократичних ін-тів та захисту прав людини; 6) Парламентську асамблею для парламентського супроводу процесів розвитку НБСЕ та демократизації в Європі.

О. Головка-Гавришева

Паризький договір 1952 р. — міжнародний документ, підписаний Францією, ФРН, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом 27 травня 1952 р. у Парижі. Сторони договору домовилися утворити військове угруповання — ЄОС. **П. д.** складався зі 132 статей, кількох додаткових протоколів та угод. Мав набути чинності після ратифікації його всіма державами-учасниками. Договір містив положення про те, що ЄОС діятиме в рамках *НАТО*. Передбачалося утворення європейської армії, до складу якої мали ввійти: Франція — 14 дивізій, ФРН та Італія — по 12, Бельгія, Нідерланди та Люксембург — разом 5 дивізій. Договір визначив, що європейська армія підпорядковуватиметься верховному головнокомандувачу військових сил НАТО в Європі. Включення в ЄОС ФРН було порушенням рішень *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945 р.* і викликало протести громадськості багатьох європейських країн. Національні збори Франції не ратифікували договір і він не вступив у дію. Але після підписання *Паризьких угод 1954 р.* і утворення ЗЄС багато положень **П. к.** було реалізовано.

Я. Малик

Паризький клуб — міжнародна фінансова інституція, в якій проводиться реструктуризація більшості офіційних боргів, тобто кредитних угод, де в ролі кредитора виступає ін. держава або організація. **П. к.** створений у 1956 р., не має статуту чи фіксованого чл-ва і з 70-х років ХХ ст. проводить свої засідання у формі переговорів (див. *Переговори міжнародні*)

тільки в Парижі, а головує на них один із чільних представників скарбниці Франції. Учасниками переговорів міжнародних виступають *МВФ*, *МБРР*, *ЮНКТАД* та сама країна, яка звертається переглянути умови її заборгованості. Для отримання дозволу на перегляд офіційного боргу країна-боржник повинна затвердити програму макроекономічних перетворень, а також повинна існувати загроза припинення платежів з погашення заборгованості. Зовнішній борг переглядається через продовження строку надання кредиту без зміни поточної вартості чергових боргових платежів, зменшення вартості поточних виплат за користування кредитом або повного списання боргів. Стандартні умови реструктуризації зовнішнього боргу для країн з середнім рівнем доходу такі: реструктуризація до 100 % боргу (у деяких випадках основної суми боргу) зі строком погашення 10 років з 5-річним пільговим періодом (відтермінування сплати відсотків) та на основі ринкових відсоткових ставок. Надзвичайно активно проводились переговори з реструктуризації офіційної зовнішньої заборгованості в рамках **П. к.** країнами з перехідною економікою на поч. 90-х років ХХ ст. Зокрема, Польщі було скасовано майже половину офіційної зовнішньої заборгованості, або 20 млрд дол. США.

Ю. Біленко

Паризький конгрес 1856 р. — скликаний з метою вироблення умов закінчення Кримської (Сх.) війни 1853—1856 рр. Учасниками Конгресу була “п’ятірка” великих держав — Австрія, Англія, Пруссія, Росія і Франція, а також Османська імперія і Сардинське королівство. Засідання відбувались з 25 лютого по 30 березня і завершилися підписанням Паризького мирного договору між Росією та ін. державами — учасницями Конгресу. Ключове значення мало рішення Конгресу про т. зв. нейтралізацію Чорного моря, зафіксоване у кількох статтях мирного договору. Воно

практично забороняло Росії мати військово-морський флот на Чорному морі, обмеживши кількість кораблів десятками одиницями малого тоннажу. Аналогічне обмеження накладалося й на Туреччину. Заборонявся також прохід іноземних військових кораблів через протоки Босфор і Дарданелли. Крім того, Росія позбавлялася права мати військово-морські арсенали на Чорноморському узбережжі. Вона мала також повернути Туреччині м. Карс на Кавказі. **П. к.** зобов'язав Австрію вивести свої війська з Дунайських князівств — Молдови та Валахії, а Росію — поступитися на користь Молдови частиною території півд. Бессарабії. Учасники **П. к.** гарантували автономію обох князівств у межах Османської імперії, за султаном якої залишалось лише право затвердження їхніх господарів (правителів).

Результати Кримської війни та рішення, прийняті на Конгресі, показали втрату Росією статусу великої держави. Водночас це був остаточний крах *Священного союзу* і свідчення глибокої кризи Віденської системи і європейського “концерту держав”. У 1870 р. Росія повідомила держав — учасниць **П. к.** про відмову від виконання тих статей Паризького мирного договору, які обмежували її права на Чорному морі (див. *Лондонська конференція 1871 р.*).

Ю. Мороз

Паризький мирний договір 1763 р. — договір, укладений у Версалі 10 лютого 1763 р. між Англією, з одного боку, і Францією та Іспанією, з ін., на основі прелімінарного миру від 3 листопада 1762 р. Згодом до нього приєдналася Португалія. Договір підвів підсумок війни між цими країнами, що була складовою загальноєвропейського конфлікту, відомого як *Семилітня війна 1756—1763 рр.* За умовами договору, Велика Британія отримала низку франц. колоніальних володінь в Америці, Азії та Африці. Під владу Англії перейшли:

Нова Франція (Канада), о. Кап-Бретон, території на сх. від Міссісіпі (Луїзіана) (крім Нового Орлеана), іспан. Флорида. При цьому Іспанія одержала від Франції як компенсацію зах. частину Луїзіани та грошове відшкодування. У Вест-Індії Англія отримала о-ви Домініку, Сент-Вінсент, Тринідад, Тобаго та Гренаду, що раніше належали Франції. Крім цього, англійці повернули собі о. Менорку, під час війни захоплений Францією. В Африці Англія захопила Сенегал. До неї також перейшла більшість франц. володінь в Індії, за винятком міст Чандернагор, Пондишері, Янаон, Маї та Карікал. Франція та Іспанія надали зобов'язання вивести свої війська з Португалії. Франція також мала звільнити Ганновер.

П. м. д. зафіксував серйозну невдачу Франції у колоніальному суперництві з Англією, подальше зростання брит. колоніальної імперії, її ролі в морській торгівлі. Англія отримала фактичну монополію на подальшу колоніальну експансію в Індії і забезпечила своє панування на Півн. Амер. континенту.

В. Кушнір

Паризький мирний договір 1814 р. — підписаний 30 травня 1814 р. між Францією та учасниками шостої антифранц. коаліції — Англією, Австрією, Пруссією та Росією; згодом до нього приєдналися Швеція, Іспанія і Португалія. За умовами Договору, територія Франції поверталась в кордони станом на 1 січня 1792 р. з незначним збільшенням за рахунок приєднання Авіньйону, Венессену, частини Савойї, кількох нім. земель включно з Саарбрюккенем, а також прикордонної смуги з колишніх австр. володінь у Нідерландах. Франції повертались усі захоплені в неї колонії, за винятком о-вів Тобаго і Сент-Люсія у Вест-Індії та Маврикій в Індійському океані, які залишались за Англією, а також сх. частини Гаїті (Сан-Домінго), яка поверталася Іспанії. Швеція повертала Франції о. Гваделупу,

а Португалія — франц. частину Гвіани. Окупована в 1800 р. Англією Мальта залишалась під її юрисдикцією.

Франції було дозволено також зберегти у своєму володінні майже всі (за деякими винятками) захоплені під час війни художні цінності. Жодної контрибуції на неї не накладалося. Усі ін. питання, насамперед упорядкування помітно зміненої у війнах політичної карти Європи, мав вирішити міжнародний конгрес, який постановлено було скликати через два місяці у Відні (див. *Віденський конгрес 1814—1815 рр.*).

Отже, умови **П. м. д.** не були надто важкими для Франції, проте після “ста днів” *Наполеона I* їй довелося підписати більш обтяжливий для неї *Паризький мирний договір 1815 р.*

Ю. Мороз

Паризький мирний договір 1815 р. — підписаний 20 листопада 1815 р. з Францією головними учасниками сьомої антифранц. коаліції — Англією, Австрією, Пруссією та Росією. За ним Франція поверталася в кордони 1790 р. і, відтак, змушена була повернути Нідерландам герцогство Бульонське та фортеці Філіппівіль і Марієнбург, Пруссії — Саарбрюккен і Саарлуї, Баварії — частину Пфальца, а Сардинському королівству — частину Савойї. Водночас незалежність отримало князівство Монако. У півн.-сх. частину Франції на термін до 5 р. вводилися окупаційні війська союзників (150 тис. осіб), які вона мала утримувати власним коштом. Крім того, на Францію накладалося контрибуція в розмірі 700 млн франків. Вона також мала повернути всі художні цінності, що були захоплені під час війн, та задовольнити матеріальні претензії приватних осіб.

Надалі фінансові стягнення були дещо зменшені, а окупаційну армію достроково виведено з території Франції згідно з рішенням *Аахенського конгресу 1818 р.*

Ю. Мороз

Паризький пакт про заборону агресивної війни 1928 р. — див. *Бріана — Келлога пакт 1928 р.*

Паризькі угоди 1954 р. — комплекс міжнародно-правових документів, підписаних Бельгією, Великою Британією, Італією, Канадою, Люксембургом, Нідерландами, США та Францією з ФРН у Парижі 23 жовтня 1954 р. До складу **П. у.** 1954 р. входять: 1) Протокол про закінчення окупаційного режиму ФРН (підписаний США, Великою Британією та ФРН) про права і обов'язки іноземних збройних сил та їх персоналу на території ФРН, про врегулювання питань, що виникли в результаті війни і *окупації*, та ін.; 2) протоколи (підписані Великою Британією, Люксембургом та ФРН) про зміну Брюссельського договору 1948 р. і про утворення на базі зміненого та доповненого Брюссельського пакту ЗСС — військового угруповання у складі держав — учасниць *Брюссельського договору 1948 р.*, а також ФРН та Італії; 3) Резолюція держав — членів *НАТО* про приєднання ФРН до НАТО. **П. у.** 1954 р. легалізували озброєння ФРН, дозволивши їй утворення військових сил у складі 12 дивізій, військово-повітряного та військово-морського флотів, хоча і заборонили ФРН виробництво ядерної та ін. видів зброї масового знищення.

Незважаючи на заперечення СРСР та ін. соціалістичних держав, **П. у.** 1954 р. після ратифікації їх державами-учасницями вступили в дію 5 травня 1955 р.

Я. Малик

ПАРЄ — див. *Парламентська асамблея Ради Європи.*

Парламент держави (лат. *parlare* — говорити) — вищий загальнонаціональний представницький законодавчий орган держави. Представницькі органи існували ще у феодальних державах. Найдавнішими з них були леоно-кастильські та

арагонські кортеси XI—XII ст.; з 1188 р. до участі в них, окрім вищої світської та церковної аристократії, стали залучати представників від заможної частини міщан. У 1265 р. представницький орган, в якому брали участь вище духовенство, барони, лицарі та представники від значніших міст, було скликано в Англії; з кін. XIII ст. представництво від міщан перейшло на постійну основу, а склад цієї частини **П. д.** формувався шляхом виборів. Проте феодалні органи станового представництва скликались нерегулярно, виконували дорадчу роль і представляли лише незначну частину суспільства — три малочисельні суспільні стани. Процес становлення **П. д.** як ін-тів народного представництва розпочався після буржуазно-демократичних революцій кін. XVIII — першої пол. XIX ст. з наданням широким верствам населення виборчих прав.

Сучасні **П. д.** формуються прямими все-народними виборами. Виняток становлять верхні палати двопалатних парламентів деяких країн: так, напр., в основі формування норв. лагтінгу лежить принцип непрямих виборів, першої палати генеральних штатів Нідерландів та бундесрату ФРН — принцип призначення. Шляхом призначення формується також частина сенату Іспанії та палати лордів Великої Британії (частина останньої — за спадковим принципом). Компетенція верхніх палат **П. д.** прямо пропорційна участі народу в їх формуванні.

До функцій, що виконують чи можуть виконувати **П. д.**, належать такі: законодавча, установча, номінаційна (призначення на певні посади та звільнення з них), зовнішньополітична та оборонна, судова, фінансова, функція контролю за діяльністю органів виконавчої влади. Цей перелік не є сталим, і кожна держава, як правило, щось з нього вилучає. У галузі оборони і *зовнішньої політики* **П. д.**, як правило, володіє такими повноваженнями: наділений винятковою компетенцією в питаннях війни та миру; приймає рішення щодо входження країни

у військово-політичні союзи, відправлення підрозділів збройних сил до ін. держави чи допуску підрозділів збройних сил ін. держав на територію країни, виділення асигнувань на оборону; володіє правом ратифікування та *денонсації* міжнародних договорів. **П. д.** контролюють зовнішньополітичну діяльність урядів, проте, оскільки в демократичних країнах останні формуються партіями, що мають більшість у **П. д.**, зазвичай його роль зводиться до схвалення дій урядів.

О. Мороз

Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) (до 1974 р. — Консультативна асамблея) — один з головних органів РЄ. Утворена у 1949 р. До ПАРЄ входить 44 країни, у т. ч. Україна (1995). Складається з представників національних *парламентів держав* — членів РЄ. Кількість місць кожної країни визначається Комітетом міністрів. За основу береться чисельність населення держави. Україні в ПАРЄ надано 12 місць (найбільше — по 18 — мають Велика Британія, Італія, Франція, ФРН; найменше — Ліхтенштейн і Сан-Марино — по 2 місця).

Склад кожної національної делегації відображає співвідношення сил усередині парламенту держави. На практиці представники в ПАРЄ виступають як окремі особи, не пов'язані зобов'язаннями перед відповідною державою, і несуть персональну відповідальність за результати своєї роботи в цьому органі. В ПАРЄ вони групуються у партійні фракції незалежно від національної приналежності. Завдяки цьому ПАРЄ відіграє роль установи, яка виражає не вузькодержавні, а загальноєвропейські інтереси.

Згідно зі статутом РЄ, Асамблея є її дорадчим органом. Вона може обговорювати будь-яке питання, що належить до компетенції РЄ, приймати рекомендації, які надсилаються Комітету міністрів для вироблення і затвердження останнім остаточного рішення. Рекомендації ПАРЄ приймаються

більшістю у $\frac{2}{3}$ голосів представників, які беруть участь у голосуванні.

Асамблея проводить 4 сесійні засідання на рік. Переважна більшість пленарних засідань проводиться у відкритому режимі. Постійно діючим органом є Бюро, яке складається з президента ПАРЄ, 18 віцепрезидентів і голів політичних груп. Діє Секретаріат Асамблеї, очолюваний Генеральним секретарем, якого обирають на 4 роки. Працюють 10 комісій: з політичних справ; економічних справ і розвитку; соціальних справ, охорони здоров'я і сім'ї; судових справ і прав людини; культури, науки та освіти; навколишнього середовища і сільського господарства; міграції, біженців та демографії та ін.

На практиці більшість рекомендацій, що приймаються Комітетом міністрів від ім. РЄ для держав-членів, враховують позицію ПАРЄ. Прийом нових членів до РЄ теж потребує згоди Асамблеї. Ряд функцій ПАРЄ виходить за межі її компетенції: вибори Генерального секретаря РЄ та його заступника, суддів Європейського суду з прав людини, Уповноваженого РЄ з прав людини, налагодження безпосередніх відносин з національними парламентами тощо.

Офіційні мови — англ. і франц.

Я. Малик

Парламентська асамблея Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС) (Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation — PABSEC) — робочий орган ЧЕС у складі парламентаріїв країн ЧЕС, покликаний сприяти розширенню і розвитку економічного співробітництва між країнами — членами ЧЕС. Заснована 25—26 лютого 1993 р. у Стамбулі підписанням декларації про утворення ПАЧЕС від 25 лютого 1993 р. головами парламентів усіх (крім Греції) країн — членів ЧЕС: Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Грузії, Молдови, РФ, Румунії, Туреччини та України. Керівний орган — Секретаріат.

ПАЧЕС сприяє створенню правової основи для здійснення цілей та принципів поваги до прав людини, верховенства права і демократичних цінностей, передбачених програмами ЧЕС; реалізації цих принципів і цілей; забезпеченню доведення через *парламенти* цих принципів та цілей; розвитку дружніх відносин і співробітництва між парламентами і парламентаріями країн-членів та забезпечення подальшого зміцнення атмосфери довіри і добросусідства між їхніми народами; взаємодії країн ЧЕС з ін. *міжнародними організаціями*, членами яких вони є. Генеральні сесії ПАЧЕС збираються двічі на рік. Місце перебування ПАЧЕС — м. Стамбул.

Я. Малик

ПАРЛАТИНО — див. *Латиноамериканський парламент*.

Партнерство заради миру — в січні 1994 р. у Брюсселі відбулася чергова зустріч глав держав і урядів країн НАТО. Було заявлено про розробку спільної зовнішньої політики та політики в сфері безпеки, а також про те, що НАТО бере на себе ширшу відповідальність у питаннях оборони. Була схвалена концепція спільних об'єднаних оперативно-тактичних груп, висунута ініціатива **П. з. м.**

Метою **П. з. м.** є зміцнення стабільності та безпеки в усій Європі. Запрошення приєднатися до **П. з. м.** було надіслано всім державам — учасникам РПАС та ін. державам, що беруть участь у *НБСЄ*, а з 1995 р. — *ОБСЄ*. Запрошення було прийнято 30 країнами. Вступ до Альянсу трьох країн — колишніх учасниць **П. з. м.** — Польщі, Угорщини і Чеської Республіки, скоротило кількість країн — учасниць цієї програми до 27.

Програма **П. з. м.** спрямована на співпрацю в оборонній галузі, але виходить за межі діалогу та співробітництва і спрямована на досягнення реального партнерства. Вона стала важливою і постійною ознакою

європейської архітектури безпеки, яка допомагає розширити та інтенсифікувати політичне і військове співробітництво в Європі.

Учасники **П. з. м.** є також і членами РСАП, яка визначає загальні напрями співпраці між НАТО та її партнерами. Однак **П. з. м.** зберігає власну самобутність та має свої основні елементи та процедури. Воно ґрунтується на двосторонніх відносинах між НАТО і кожною країною, яка приєдналась до **П. з. м.** Ці відносини регламентуються типовим рамковим договором, що укладається сторонами.

Рамковий документ містить конкретні зобов'язання, які бере на себе кожен учасник з метою співпраці з НАТО для досягнення цілей Програми загалом: сприяти прозорості у національному оборонному плануванні та бюджетному процесі; забезпечити демократичний контроль над збройними силами; підтримувати готовність та військовий потенціал, необхідні для участі в операціях під егідою ООН та/або ОБСЄ; розвивати відносини військового співробітництва з НАТО з метою спільного планування, підготовки та навчань, спрямованих на розвиток можливостей учасників **П. з. м.**, здійснювати місії у таких галузях, як підтримка миру, пошукові та рятувальні роботи, гуманітарні операції та ін. місії, щодо яких може бути досягнута домовленість; готувати підрозділи, здатні більш ефективно співпрацювати з силами НАТО. У рамковому документі також зазначено, що **П. з. м.** відіграватиме провідну роль в еволюційному процесі приєднання нових членів до НАТО.

Кожен партнер, виходячи з власних індивідуальних вимог та пріоритетів, вибирає для себе заходи зі списку Робочої програми партнерства. Цей принцип самовизначення є важливим аспектом **П. з. м.** Відомо, що потреби та можливості країн-партнерів є різними, і кожна з них сама має визначати форми діяльності та співпраці, які їй найкраще підходять. Робоча програма містить

широкий спектр різних можливих галузей співпраці та список заходів у кожній галузі. Вона охоплює дворічний період і переглядається щороку. Партнери залучаються до її підготовки повною мірою.

Головним робочим органом, який відповідає за питання **П. з. м.**, є Політично-військовий керівний комітет. Він проводить засідання в різних форматах: або тільки за участю членів Альянсу, або за участю членів НАТО та партнерів. До обов'язків Комітету входить надання Раді рекомендацій з питань **П. з. м.**; відповідальність за загальну координацію Робочої програми партнерства; розробка політично-військових рекомендацій військовому керівництву НАТО з метою підготовки його внеску в Робочу програму партнерства в галузі військових навчань та ін. заходів; надання рекомендацій при розробці індивідуальних програм партнерства та подання їх на затвердження Ради; підготовча та координуюча діяльність у процесі планування і оцінки сил Партнерства. Над військовими аспектами **П. з. м.** працює військове керівництво НАТО, яке користується рекомендаціями, запропонованими Комітетом та затвердженими Радою. Робочим органом **П. з. м.** з військових питань є Робоча група з військової співпраці, яка функціонує як консультативний орган Військового комітету. Вона проводить засідання як серед членів Альянсу, так і за спільною участю партнерів і членів НАТО. Військовий комітет також влаштовує зустрічі з партнерами для обговорення військової співпраці за програмою **П. з. м.**

Глави держав і урядів ухвалили (1997) два документа, пов'язаних з подальшим розвитком програми **П. з. м.** Перший з них, "Політично-військова структура проведення операцій ПЗМ під проводом НАТО", стосується питань участі країн-партнерів у процесі політичних консультацій та прийняття рішень, оперативного планування та організації управління майбутніми операціями під проводом НАТО, в яких вони братимуть участь. У другому документі, який

називається “До партнерства у XXI ст. — вдосконаленого і більш дієвого партнерства”, розглядаються основні елементи, покликані зробити **П. з. м.** більш дієвою.

О. Кучик

Пауелл (Powell) Колін Лютер (5 квітня 1937 р.) — амер. військовий і державний діяч, генерал, голова Об'єднаного комітету начальників штабів (1989—1993), державний секретар США (2001—2005).

Народився в сім'ї іммігрантів з Ямайки. Навчався у Сіті-коледжі в Нью-Йорку, здобув ступінь бакалавра геології. Учасник бойових дій під час *В'єтнамської війни 1964—1973 рр.* Після війни навчався в ун-ті Дж. Вашингтона, здобув ступінь магістра ділового управління.

У 1970—1980 рр. працював у міністерстві оборони. З 1983 р. — генерал-майор, помічник міністра оборони. У 1986 р. — генерал-лейтенант, заступник керівника Ради національної безпеки, 1987 р. — радник з питань національної безпеки в адміністрації *Р. Рейгана*. Після завершення президентського терміну *Р. Рейгана П.* повернувся до армії і служив командувачем округу в Джорджії. З серпня 1989 р. — голова Об'єднаного комітету начальників штабів. При **П.** була успішно проведена операція з повалення режиму генерала *М. Норьєги* в Панамі та війна в Перській затоці 1990—1991 р. (див. “*Буря в пустелі*”).

П. виконував вирішальну роль на переговорах з військовою хунтою Гаїті, завдяки чому владу в країні вдалося повернути законно обраному президенту *Ж. Б. Арістиду*.

У 2001—2005 рр. — державний секретар в адміністрації *Дж. Буша*. Забезпечував дипломатичну підтримку створення міжнародної антитерористичної коаліції, що сприяло поваленню у 2002 р. режиму талібів в Афганістані. У 2003 р. активно домагався визнання міжнародною спільнотою права США на вторгнення в Ірак.

С. Пук

ПАЧЕС — див. *Парламентська асамблея Чорноморського економічного співтовариства*.

Пеліндаба договір — див. *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996 р.*

Переговори — див. *Переговори міжнародні*.

Переговори міжнародні — особливий вид взаємодії учасників *міжнародних відносин* з метою врегулювання конфліктів, вирішення суперечок або налагодження співпраці у різних галузях, узгодження зовнішньополітичних акцій шляхом взаємного обговорення представниками держав різного роду питань двосторонніх і багатосторонніх відносин. Ведення **П. м.** є однією з найважливіших функцій *дипломатії*, яку нерідко дефініюють “як мистецтво ведення переговорів”. **П. м.** — один з найефективніших мирних засобів вирішення проблем як внутрішньодержавного, так і міжнародного характеру; поширений спосіб налагодження та інтенсифікації співробітництва між державами. Як правило, **П. м.** передують застосуванню ін. засобів вирішення міжнародних спорів і конфліктів. Свідченням цього є їх юрид. оформлення споч. у статуті *Ліги Націй*, дещо пізніше у *Бріана — Келлога пакті 1928 р.* і остаточно у Статуті *ООН*. Характерними особливостями **П. м.** є: наявність спільної проблеми для вирішення, її спільне обговорення сторонами; взаємозалежність учасників у процесі прийняття рішення; чітко виражений процесуальний характер. Основною метою будь-яких **П. м.** є розробка і підписання узгоджених взаємовигідних домовленостей, що відрізняє їх від усіх ін. видів дипломатичної діяльності — бесід, листування, консультацій.

На вищому і високому рівнях **П. м.** від ім. України вповноважені проводити Пре-

зидент України, прем'єр-міністр України та міністр закордонних справ України без спеціальних на це повноважень, що впливає з їх посади та статусу. Вони також підписують міжнародні договори, досягнуті під час **П. м.** На дипломатичному рівні **П. м.** ведуться главами *дипломатичних представництв* (що представляють главу держави на підставі *вірчих грамот*), а також керівниками міністерств та відомств, експертами за надання їм відповідних на це повноважень і чіткої координації МЗС України. Виокремлюють політичні та дипломатичні; двосторонні та багатосторонні; короткотермінові та довготривалі; разові та періодичні; монопроблемні та комплексні; публічні та конфіденційні; прямі та непрямі (за участю посередників) **П. м.** Існують різноманітні форми проведення **П. м.**: конгреси, саміти, зустрічі, конференції, наради, сесії, засідання, симпозиуми та ін.

Н. Балицька

Перемир'я — у міжнародному праві припинення бойових дій за домовленістю між *воюючими сторонами* (або на вимогу *РБ ООН*). Розрізняють **П.** загальне, що поширюється на всі збройні сили, та **П.** місцеве або часткове, що встановлюється на окремих ділянках фронту (у зв'язку із направленням парламентарів для переговорів про **П.**, проведенням переговорів про припинення збройного конфлікту, святкуванням загальних чи національних свят, задля збереження пам'яток історії чи культури тощо). **П.** також буває тимчасовим, яке може бути припинене у зв'язку зі закінченням визначеного в угоді про **П.** терміну чи настанням передбаченої у домовленості про **П.** події, або остаточним — до поч. дії *мирного договору* або ін. акта, спрямованого на врегулювання збройного конфлікту. Найпоширенішим та простим видом **П.** є припинення вогню на театрі воєнних дій. На відміну від мирного договору, **П.** припиняє не стан війни між державами, а лише

бойові дії між воюючими сторонами. Основні засади встановлення умов **П.** викладені у Гаазькій конференції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*)

Загальне **П.**, що встановлюється на заключному етапі війни, сприяє веденню мирних переговорів та укладенню миру між воюючими сторонами. Тому угода про **П.** містить положення, що визначають порядок мирного врегулювання конфлікту, тимчасовий режим відносин між сторонами, а також, як правило, попередні умови майбутнього мирного договору. Угоду про загальне **П.** підписує головнокомандувач збройних сил за уповноваженням уряду, а про часткове — місцеве командування за уповноваженням головнокомандувача. Будь-яке суттєве порушення умов **П.** однією з воюючих сторін надає право ін. відмовитися від **П.** і навіть негайно відновити бойові дії.

У сучасний період при встановленні **П.** між воюючими сторонами з метою недопущення відновлення дій між конфліктуючими сторонами міжнародним співтовариством широко залучається контингент миротворчих сил під егідою ООН.

Ю. Занько

Перес де Куельяр (Perez de Cuellar) Хав'єр — перуанський дипломат, 5-й Генеральний секретар *ООН* (1982—1991).

Народився 19 січня 1920 р. в Лімі (Перу), за освітою юрист. Кадровий дипломат, тепер на пенсії. З 1940 р. — на *дипломатичній службі* в МЗС Перу; з 1944 р. — у посольствах Перу у Франції, Великій Британії, Болівії та Бразилії. З 1962 р. посідав у МЗС Перу посади директора в департаментах: юрид., адміністративному, протокольному та з політичних питань. У 1966 р. призначений Генеральним секретарем МЗС. Був також послом у Швейцарії, Радянському Союзу, Польщі, Венесуелі. У 1971 р. призначений постійним представником Перу

при ООН. В 1975—1977 рр. — спеціальний представник Генерального секретаря на Кіпрі. З лютого 1979 р. — заступник Генерального секретаря із політичних та спеціальних питань. З квітня 1981 р. — одночасно виконував обов'язки особистого представника Генерального секретаря з урегулювання ситуації щодо Афганістану. У 1982—1991 рр. — Генеральний секретар ООН.

У жовтні 1987 р. йому була вручена премія ім. принца Астурійського за внесок у розвиток іберо-амер. співпраці. У січні 1989 р. нагороджений премією ім. *У. Пальме*, а в лютому — премією ім. *Дж. Неру* за внесок у досягнення міжнародного взаєморозуміння. Після закінчення 2-ї каденції (з 1987 р.) на посаді Генерального секретаря ООН викладав у Дипломатичній академії Перу та у Військово-повітряній академії. У 2000—2001 рр. — прем'єр-міністр Перу.

О. Гогоша

Переяславська угода 1630 р. — угода між польськ. коронним гетьманом С. Конецпольським і укр. козацькою старшиною, укладена 29 травня (8 червня) 1630 р. під Переяславом (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.) під час селянсько-козацького повстання 1630 р. на чолі з гетьманом запорізьких нерестрових козаків Т. Федоровичем (Трясилом). Мирні переговори почалися з ініціативи поміркованої козацької старшини. Підписана угода зберігала основні умови Куруківської угоди 1625 р., але козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. осіб. Нерестровим козакам гарантували амністію, вони мали повернутися у панські маєтки. Т. Федорович залишив гетьманство. Гетьманом було обрано Т. Орендаренка.

Реєстровці обіцяли утримувати на Запорожжі гарнізон з 2 тис. осіб, повернути гармати, захоплені у поляків, та обороняти кордони Речі Посполитої. Присягалися не укладати договорів з іноземними державами

без волі короля. **П. у.** стала тимчасовим компромісом між сторонами, який, однак, не послабив суперечностей між ними.

Я. Малик

Переяславська угода 1654 р. — див. *Українсько-російська угода 1654 р.*

Переяславські статті 1659 р. — договірні умови між московським урядом і гетьманом *Ю. Хмельницьким* про політичне і правове становище України у складі Московської держави, укладені на козацькій раді у м. Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.) 27 жовтня (6 листопада) 1659 р. Вони підтверджували *Березневі статті 1654 р.* і були доповнені новими пунктами, які обмежували автономію України. Значна частина положень стосувалася управління Гетьманщиною. **П. с.** 1659 р. розширювали компетенцію Генеральної військової ради. Тепер вона мала право обрати гетьмана не лише з кандидатів, висунутих від тих полків, де вони перебували на службі. Гетьман без згоди Генеральної військової ради не мав права звільняти з посад обраних полковників. Водночас рада втрачала право на усунення гетьмана від влади без дозволу царя. Гетьманщина не могла самостійно вирішувати питання про військові походи в ін. держави.

За **П. с.** за рахунок введення додаткових посад збільшувався кількісний склад Ради старшини. У Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані передбачалося розташування рос. залогу на чолі з воєводами. **П. с.** також передбачали: надання козацького війська за вказівкою царя на судареву службу; зобов'язання гетьмана не вступати в переговори з Річчю Посполитою; заборону рос. воєводам втручатися у збір податків з населення; звільнення дворів реєстрових козаків від військових постойів і перекладання військових повинностей (постой, харчування тощо) на простих міщан

і селян; пільги для тих же реєстрових козаків на виробництво і торгівлю вином, пивом та медом; взаємне зобов'язання повертати втікачів з рос. воеводств і з Гетьманщини на постійне місце проживання під загрозою смертної кари для тих, хто приховує таких втікачів.

Офіційно **П. с.** втратили чинність у 1669 р. після скасування їх царем і прийняттям *Глухівських статей 1669 р.*

Я. Малик

Переяславські статті 1674 р. — договірні умови між рос. урядом і гетьманом Лівобережної України І. Самойловичем про політичне і правове становище України у складі Московської держави. Укладені під час обрання І. Самойловича гетьманом “обох сторін Дніпра” на козацькій раді в Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.), на яку прибула старшина укр. правобережних полків. Повна назва документа — “Статті, постановлені в Переяславі з гетьманом обох сторін Дніпра Іваном Самойловичем”.

П. с. склалися з 20 статей. Вони багато в чому повторювали положення *Конотопських статей 1672 р.*, були черговим кроком в обмеженні автономії України. У статтях йшлося про “вічне підданство” Гетьманщини рос. цареві, відмову у військовій допомозі тур. султанові, запобігання зловживанням гетьмана у стосунках з козацькою старшиною і притягнення її до відповідальності тільки за рішенням ради старшини або суду, негайне видання Гетьманщиною злочинців — втікачів з рос. земель. Кількість реєстрових козаків порівняно з добою *Б. Хмельницького* зменшувалася утричі й становила 20 тис. осіб. Землі та ін. маєності козацької старшини після смерті володаря передавалися у власність дружині й дітям. Двори козаків було звільнено від військових постойв. Ці повинності поклалися виключно на міщан і селян.

П. с. позбавляли Гетьманщину права на зовнішні зносини. Гетьман був зобов'язаний у разі отримання листів від зарубіжних монархів негайно відправляти їх до Москви в нерозпечатаному вигляді. Цар брав на себе зобов'язання інформувати старшину про хід і результати міжнародних переговорів Московської держави. Передбачалося повернення додому *військовополонених* українців, які перебували на Московщині. Обмежувалося право укр. купців у торгівлі вином і тютюном під приводом того, що це руйнує царську казну.

Як і попередні договори, **П. с.** тісно прив'язували Україну до Росії.

Я. Малик

Перл-Харбор — військово-морська база США на Гавайських о-вах (о. Оаху) у Тихому океані. З нападу Японії на **П.-Х.** 7 грудня 1941 р. почалася війна між нею і США, Великою Британією та їхніми союзниками (1941—1945), що стала важливою складовою *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

Військове зіткнення США та Японії було спричинене низкою серйозних протиріч між цими країнами, викликаних япон. експансією на Далекому Сх. Зокрема, амер. уряд надавав економічну та деяку військову допомогу Китаю, який вів з Японією тривалу оборонну війну. У липні 1941 р., після фактичної *окупації* Японією всієї території Індокитаю, за розпорядженням президента *Ф. Рузвельта* були заморожені япон. активи у США, що позбавляло Японію можливості закуповувати в Америці вкрай потрібні їй нафту та ін. матеріали. США підтримували Англію у війні з нацистською Німеччиною, яку пов'язував з Японією стратегічний союз. При цьому можливість захоплення Японією англ. володінь у Півд.-Сх. Азії розглядалася у Вашингтоні як загроза й амер. інтересам. У такій ситуації япон. військово-політичне керівництво дійшло висновку, що стратегічне порозуміння зі США неможливе і що усунути США як перешкоду на шляху

експансії в Азії можна лише за допомогою війни. До критичного загострення амер.-япон. взаємин спричинилася амер. дипломатична нота, відома як “Меморандум Хелла” — тодішнього держсекретаря США), передана 26 листопада 1941 р. Її вимоги (виведення всіх япон. військ з території Китаю та ін.) у Токіо сприйняли як *ультиматум*. 1 грудня 1941 р. військове керівництво Японії вирішило напасти на США без попереднього оголошення війни. Об’єктом атаки мала стати база **П.-Х.** Япон. стратеги планували несподіваним ударом здобути вирішальну перевагу на Тихому океані та захопити контроль над регіоном раніше, ніж США зможуть мобілізувати свій величезний військовий потенціал.

7 грудня 1941 р. япон. літаки з авіаносців, що зуміли непоміченими підійти на потрібну відстань, завдали потужного удару по амер. кораблях і літаках у **П.-Х.** Останні виявилися неготовими до ефективної оборони. У результаті нападу було знищено або виведено з ладу всі 8 лінкорів, що перебували на базі, 6 легких крейсерів, есмінець і 272 літаки. Людські втрати амер. становили 3400 осіб, у т. ч. 2402 вбитих. Япон. сторона втратила 29 літаків. Того ж дня японці атакували амер. базу в Манілі (на Філіппінах), а наступного — брит. аеродроми в Малайї та Сінгапурі. 8 грудня 1941 р. Конгрес США визнав стан війни з Японією. Успішний напад на **П.-Х.**, а також ін. амер. і брит. військові бази забезпечив Японії стратегічну ініціативу на початковому етапі війни і дав їй можливість швидко захопити Філіппіни, Малайю, Сінгапур, Гонконг, Голл. Сх. Індію, частину Бірми. Однак США не втратили безпосередньої можливості вести війну на Тихому океані й почали швидкими темпами відновлювати і нарощувати свої ВМС. Важливим наслідком атаки на **П.-Х.** стало оголошення Німеччиною, союзником Японії, війни США 11 грудня 1941 р. Війну Америці оголосила й фаш. Італія. Відтак США стали союзником Великої Британії та СРСР,

і це остаточно визначило розстановку та співвідношення сил головних противників у Другій світовій війні 1939—1945 рр.

В. Кушнір

Персона гра́та (лат. *persona grata* — бажана особа) — термін, який використовується у *дипломатії* і позначає представника іноземної держави, перебування якого на території тієї чи ін. країни є прийнятним і не суперечить нормам та принципам міжнародного права, внутрішнього законодавства, а також інтересу держави. **П. г.** визнають осіб, які отримали згоду (*агреман*) на *акредитування* їх як глав *дипломатичного представництва* чи *консульської установи*, а також будь-яких ін. працівників персоналу дипломатичного представництва/консульської установи та політичних чи громадських діячів, які отримали візу на в’їзд у країну їхнього перебування.

Н. Балицька

Персона нон гра́та (лат. *persona non grata* — небажана особа) — термін, що використовується у *дипломатії* і позначає статус особи (дипломатичного представника, консульської посадової особи, політичного чи громадського діяча), чие перебування на території певної держави є неприйнятним у зв’язку з певними обставинами, що суперечать інтересу держави або не відповідають нормам її внутрішнього законодавства. Відповідно до *Статті 9 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*, “держава перебування може в будь-який час, не будучи зобов’язана мотивувати своє рішення, повідомити акредитуючу державу, що глава представництва або будь-який з чл. *дипломатичного персоналу дипломатичного представництва* є **П. н. г.** або що будь-який ін. чл. персоналу представництва є неприйнятним”. Те саме стосується консульських посадових осіб чи працівників консульського персоналу, відповідно до *Статті 23 Віденської конвенції*

про консульські зносини 1963 р. Підставою для визнання певної особи **П. н. г.** може бути порушення нею норм внутрішнього законодавства держави перебування (оскільки надання *дипломатичних (консульських) привілеїв та імунітетів* не звільняє чл. дипломатичного (консульського) персоналу від зобов'язання “поважати закони і постанови держави перебування”), втручання у внутрішні справи цієї держави, негідна поведінка чи діяльність, що суперечить статусу дипломатичного представника. Взаємне визнання дипломатичних представників **П. н. г.** може свідчити про різке погіршення стосунків між державами, або слугувати символічним вираженням незгоди з діями уряду тої чи ін. держави. У разі визнання певної посадової особи дипломатичного чи консульського персоналу **П. н. г.** акредитує держава повинна відкликати її або ж припинити здійснення нею функцій у представництві/установі. Якщо акредитує держава відмовляється виконати свої зобов'язання щодо такої особи впродовж розумного строку, держава перебування може відмовитися визнавати її співробітником представництва (установи), що означає припинення надання їй дипломатичних привілеїв та імунітетів і настання певних юрид. наслідків. Неприйнятною або **П. н. г.** може бути оголошена особа ще до прибуття на територію держави перебування. З метою уникнення непорозумінь акредитує держава ще до призначення певної особи главою дипломатичного представництва або *консульської установи* повинна переконатися у згоді держави перебування на її *акредитування* (ін-т запиту *агремана* та видачі *екзекватури консульської*). Лише у випадку отримання згоди на призначення певна особа може вважатися *персоною грата* і бути акредитованою у державі перебування. У разі відмови в *агремані* (або у видачі *екзекватури консульської*) держава перебування не зобов'язана повідомляти її мотивацію. Існує практика визнання державами тих чи ін. посадових осіб, політичних

або громадських діячів **П. н. г.** чи неприйнятними на своїй території. Підставою для цього може бути їх діяльність, що суперечить інтересам держави, розцінюється як втручання у внутрішні справи.

Н. Балицька

Перша Марокканська криза — див. *Марокканські кризи*.

Перша світова війна 1914—1918 рр. — війна, яку вели два блоки держав — *Антанта* та Центр. держави зі своїми союзниками з усіх континентів. Її причиною стала низка економічних та політичних протиріч між основними учасниками обох ворожих союзів. До головних з них можна віднести англо-нім. економічне, військово-морське та колоніальне суперництво, а також протистояння між Німеччиною та Францією, спричинене, з одного боку, поширеними у Франції реваншистськими настроями, бажанням повернути втрачені після *Франко-пруської війни 1870—1871 рр.* Ельзас і Лотарингію, а з ін. — прагненням військово-політичного керівництва Німеччини назавжди усунути Францію як суперника на європейському континенті. Важливим чинником, що призвів до війни, була й боротьба Росії та Австро-Угорщини за впливи на Балканах, в якій Німеччина виступала на боці Австрії. Суперечливі інтереси великих держав знайшли втілення у низці військово-політичних угод: австро-нім. договорі 1879 р., австро-італо-нім. договорі 1882 р., який став основою т. зв. *Троїстого союзу*, франко-рос. угодах 1891 та 1893 рр. У 1904 р. Велика Британія і Франція зуміли врегулювати свої основні колоніальні протиріччя, уклавши “сердечну угоду” (див. — *Антанта*). Разом з англо-рос. угодою 1907 р., в якій Лондон і Петербург розмежували сфери впливу в Азії, зокрема у Персії, вона відкрила шлях до створення у майбутньому англо-франко-рос. союзу.

“Спусковим гачком” світової війни стало вбивство сербськими націоналістами у Сараєво 28 червня 1914 р. спадкоємця австр. престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. У цьому злочині Відень звинувачував уряд Сербії, яка була суперником Австрії в її балканській політиці. Вимоги австр. ультиматуму не були прийняті у Белграді повністю, на що, власне, і розраховували його автори. 28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. 30 липня союзник останньої — Росія — почала загальну мобілізацію. У відповідь 1 серпня війну Росії оголосила Німеччина. Відтоді запрацював механізм союзів. 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції. Після нім. ультиматуму Бельгії Велика Британія, на *нейтралітет* якої майже до останнього моменту розраховували у Берліні, 4 серпня оголосила війну Німеччині. Разом з нею у війну вступили брит. домініони — Австралія, Канада, Нова Зеландія, Індія та Півд.-Африк. Союз. 5 серпня війну Росії оголосила Австро-Угорщина, 10 серпня Франція оголосила війну Австро-Угорщині, 12 серпня те саме зробила й Англія. 7 серпня у війну проти Австрії вступила Чорногорія. 23 серпня, з метою захоплення Цзяочжоу та нім. орендних територій у Китаї, війну Німеччині оголосила Японія. Так було визначено основні контури початкової розстановки сил у конфлікті. 5 вересня Англія, Франція і Росія у Лондоні домовилися не укладати сепаратного миру та попередньо узгоджувати один з одним умови можливого припинення бойових дій, відтак створюючи Антанту як тристоронній військовий союз.

На боці Антанти після тривалих дипломатичних маневрів виступила Італія, яка 23 травня 1915 р. оголосила війну Австро-Угорщині. Основні її зазіхання поширювалися на території на сх. узбережжі Адріатики, у той час підвладні австрійцям. У війну з Німеччиною Італія вступила тільки в серпні 1916 р.

У балканських столицях та Стамбулі дипломатії обох блоків почали боротьбу

за привернення на свій бік нових союзників. Попри оголошений 3 серпня 1914 р. нейтралітет, Туреччина опинилася на боці Центр. держав. Після обстрілу наприкінці жовтня 1914 р. тур. кораблями рос. портів на Чорному морі Росія 2 листопада оголосила Туреччині війну. 5 та 6 листопада до неї приєдналися Англія і Франція. У Софії успіх був на боці нім. дипломатії. 14 жовтня 1915 р. Болгарія, яка мала до Сербії серйозні територіальні претензії, оголосила останній війну. Під ударами нім., австро-угор. та болгарських військ Сербія швидко була розгромлена й окупована ворожими арміями. Це дозволило встановити безпосередній територіальний зв'язок між Центр. державами і Туреччиною.

Болгарія виявилася останнім союзником Німеччини. Натомість дипломатія Антанти домоглась успіху в Бухаресті. Договір, укладений союзниками з Румунією 17 серпня 1916 р., передбачав передачу їй Трансільванії, Банату і більшої частини Буковини. 28 серпня Румунія оголосила війну Австро-Угорщині, а протягом наступних кількох днів й ін. учасникам Четверного союзу. Щоправда, вступ Румунії у війну приніс Антанті небагато військової користі. Після початкових успіхів рум. війська зазнали жорстокої поразки. 5 грудня 1916 р. капітулював Бухарест, і до кін. року більша частина території країни була окупована військами Центр. держав.

Дуже важливе значення для ходу та перспектив війни мала позиція США. Останні на її поч. оголосили про свій нейтралітет. Однак світова війна не могла не зачіпати амер. інтереси. Помітне напруження у взаєминах США з Антантою, насамперед з Великою Британією, викликала морська блокада Німеччини, встановлена англ. флотом. Проте набагато гостріше Вашингтон реагував на спробу Німеччини активізувати дії своїх субмарин, жертвами яких епізодично ставали й амер. судна та громадяни. Водночас постійно зростала торгівля США з Антантою, у т. ч. воєнними матеріала-

ми — незрівнянно більша за обсягом, ніж з заблокованою Німеччиною. Після поч. війни президент США В. Вільсон зробив кілька негласних спроб посередництва між воюючими сторонами, які, однак, не зазнали успіху. При цьому для В. Вільсона було дуже важливо, щоб США не лишилися осторонь процесу визначення умов майбутнього миру. Врешті-решт Німеччина, яка все гостріше відчувала брак основних економічних ресурсів, вирішила, незважаючи на ризик розриву з Америкою, спробувати змінити хід війни на свою користь за допомогою підводних човнів. Сподіваючись підірвати брит. морську торгівлю, 31 січня 1917 р. Німеччина оголосила про поч. необмеженої підводної війни та намір атакувати без попередження всі судна, що йдуть до портів країн Антанти. У відповідь 3 лютого США розірвали з Берліном дипломатичні відносини. 6 квітня 1917 р., після чергового нападу нім. субмарини на амер. корабель, США оголосили Німеччині війну. Відтоді величезний індустріальний і військовий потенціал Америки опинився на стороні Антанти.

Крім згаданих основних учасників, у **П. с. в.** з тих чи ін. політичних міркувань вступила низка ін. країн. Усі вони вступили на боці Антанти. Так, ще у грудні 1914 р. у війну з Центр. державами вступив Єгипет, оголошений англ. протекторатом. У березні 1916 р. до Антанти приєдналася Португалія. Одразу після США, на поч. квітня 1917 р., війну Німеччині оголосили суттєво залежні від Вашингтона Панама і Куба. Влітку 1917 р., після висадки англо-франц. десанту в Піреї та повалення короля Константина, новий уряд Греції оголосив війну Центр. державам. У липні того ж року лави Антанти поповнив Сіам, у серпні — Бразилія, Ліберія та Китай. Нарешті, вже у 1918 р. війну Німеччині оголосили країни Центр. Америки — Гватемала, Нікарагуа, Коста-Рика, Гаїті, Домініканська Республіка і Гондурас. Ще низка держав Лат. Америки у 1917 р. розірвали з Німеччиною дипломатичні відносини. Усього у світовій

війні узяли участь 33 країни (разом з брит. домініонами).

Лютнева революція 1917 р. сильно послабила військове та політичне значення Росії в Антанті. Після захоплення у листопаді 1917 р. влади більшовиками, гаслом яких було негайне припинення війни та загальний мир без *анексій* і контрибуцій, рос. армія остаточно розвалилася. Разом з військом зруйнувалася й імперія. 9 лютого у Брест-Литовську був укладений мирний договір між Центр. державами й урядом новоствореної УНР, за яким Центр. держави визнали незалежність України. Її територія незабаром була окупована нім. та австр. військами. 3 березня 1918 р. Брест-Литовський мирний договір з німцями уклав й уряд більшовиків, що погодився на відокремлення від Росії Прибалтики, Польщі та України (див. *Брест-Литовські мирні договори 1918 р.*). Отже, Антанта залишилася без одного з ключових союзників. Однак спільних військово-економічних ресурсів ін. учасників блоку виявилось достатньо для перемоги. У серпні-вересні 1918 р. війська Антанти на Заході зуміли досягти вирішального перелому у ході війни. Першою з країн Четверного союзу вийшла з війни (29 вересня 1918 р.) Болгарія, за нею Туреччина (30 жовтня) й Австро-Угорщина (3 листопада). Останньою крапкою стало *Комп'єнське перемир'я 1918 р.*, яке 11 листопада підписала Німеччина.

П. с. в. закінчилася перемогою Антанти. Вона коштувала обом сторонам величезних жертв і зусиль та стала важливим поворотним пунктом у європейській та світовій історії. Після припинення воєнних дій основні міжнародно-політичні підсумки війни були підведені на *Паризькій мирній конференції 1919 р.*

В. Кушнір

Петербурзький мирний договір 1762 р. — договір між Росією та Пруссією, укладений у Санкт-Петербурзі 24 квітня 1762 р. Передбачав припинення війни

між цими державами і проголошував встановлення між ними вічного миру та дружби. Росія без компенсації повертала Пруссії всі території, зайняті нею під час *Семилітньої війни 1756—1763 рр.* Петербург також взяв зобов'язання сприяти укладенню миру між Пруссією та Швецією.

Укладення **П. м. д.** стало результатом крутого повороту в рос. зовнішній політиці, що почався після смерті імператриці Єлизавети та приходу до влади Петра III. Несподіваний вихід Росії з війни був зумовлений, перш за все, особистими симпатіями її нового монарха до прусського короля. **П. м. д.** став передумовою підписаного згодом Петром III союзного договору з Пруссією, який не відповідав тодішнім зовнішньополітичним інтересам Росії. Імператриця *Катерина II*, яка в липні 1762 р. прийшла до влади у результаті державного перевороту, відмовилася від союзу з Пруссією, але, дотримуючись умов **П. м. д.**, війни з нею не поновила. Росія вийшла з Семилітньої війни 1756—1763 рр. без будь-яких територіальних чи політичних здобутків.

В. Кушнір

Петлюра Симон Васильович (10 травня 1879 р. — 25 травня 1926 р.) — укр. громадсько-політичний і державний діяч.

Народився у Полтаві в міщанській сім'ї. По закінченні церковно-приходської школи і духовного училища вчився у Полтавській духовній семінарії, звідки був виключений (1901) за приналежність до укр. таємної громади. З 1900 р. — чл. РУП, з кін. 1905 р. — чл. УСДРП. Редагував різні укр. видання соціал-демократичного напрямку. В період *Першої світової війни 1914—1918 рр.* виступав за перемогу Росії у війні, працював на фронті як представник допомогової організації “Союз земств і міст”.

Після Лютневої революції 1917 р. очолив Укр. військовий комітет Зах. фронту, а згодом обраний головою Укр. генерального військового комітету, від якого був

кооптований до складу Української ЦР і призначений Генеральним секретарем військових справ. На цій посаді, яку він займав і після проголошення УНР, зосередив зусилля на створенні укр. збройних сил. Через розбіжності з головою уряду *В. Винниченком* у грудні 1917 р. **П.** пішов у відставку. В період гетьманату *П. Скоропадського* очолював Київську губернську земську управу й одночасно — Всеукр. союз земств, опозиційно налаштовані щодо гетьмана. У липні 1918 р. був заарештований і звільнений лише на поч. листопада під час діяльності сформованого за участю лідерів Укр. національного союзу коаліційного уряду Ф. Лизогуба. Після звільнення був призначений Укр. національним союзом чл. Директорії і Головним отаманом армії УНР, яка 16 листопада 1918 р. розпочала повстання проти гетьмана.

У лютому 1919 р. став головою Директорії і протягом наступних майже двох років очолював збройну боротьбу УНР проти військ як “червоної”, так і “білої” Росії.

У зовнішній політиці підтримував позицію утвердження незалежності УНР, задіяного був готовий до компромісів у відносинах з усіма, хто міг допомагати у боротьбі проти ворогів республіки. Прагнув порозуміння з державами *Антанти*, в січні пішов на укладення *Варшавського договору 1920 р.* УНР з Польщею, що дозволило спільно з польськ. військом розпочати похід проти Червоної армії, однак спричинило розрив з урядом ЗУНР. Після поразки виїхав за кордон, де продовжував очолювати екзильний уряд УНР.

25 травня 1926 **П.** був убитий в Парижі емігрантом з України С. Шварцбардом. Версія про те, що вбивця був радянським агентом, поки що документально не підтвердилась.

Ю. Мороз

Петро I (30 травня 1672 р. — 28 січня 1725 р.) — рос. цар (з 1682), імператор (1721), полководець і дипломат.

Проголошений царем ще в 1682 р. разом із старшим братом Іваном V П. взяв у свої руки державне управління лише після смерті матері (1694). Уже тоді основним завданням своєї політики він визначив вихід Росії до Чорного і Балтійського морів, що мало “зв’язати” її з Європою. Перша спроба — війна проти Османської імперії 1695—1696 рр. — дала лише мінімальний результат (здобуття Азова), проте продемонструвала слабкість рос. армії і переконала царя у необхідності пошуку союзників проти Туреччини. У 1697—1698 рр. він здійснив тривалу закордонну подорож (Німеччина, Австрія, Голландія, Англія), де ознайомився з європейським життям, досягненнями науки, техніки та культури, одночасно намагаючись зібрати коаліцію проти Туреччини. Для європейських держав це завдання виявилось неактуальним з огляду на назриваючу велику війну за “іспанську спадщину” (див. *Іспанська спадщина та війна за неї*). Натомість вималювалась можливість формування союзу проти Швеції, яка володіла півд.-сх. Прибалтикою.

Першим значним дипломатичним успіхом П. стала досягнута в Раві-Руській (Зах. Україна) домовленість з польськ. королем і саксонським курфюрстом Августом II про спільну боротьбу проти Швеції (1698). Незабаром до цього союзу приєдналася Данія (1699). У 1700 р. вони розпочали війну проти Швеції, однак після кількох поразок одна за одною вийшли з війни Данія та Саксонія, а згодом і Польща. Невдалим був поч. війни і для Росії, яка зазнала поразки під Нарвою (1700). Відтоді енергія П. зосереджується на створенні великої регулярної армії та флоту, розвитку промисловості й торгівлі, освіти та науки, реформуванні всіх сфер державного та суспільного життя. По суті, це був поч. процесу “європеїзації” Росії. Своєрідність його полягала в хаотичності заходів, суворій централізації, силових методах реалізації поставлених завдань. Будь-яка опозиція зах. нововведенням нещадно придушувалась. Нормою стало насильницьке

залучення населення на будівництво нових міст, фортець, каналів, де гинули десятки тис. робітників, у т. ч. з України. Метою цієї бурхливої діяльності було посилення військової могутності Росії та виведення її до лав великих європейських держав.

Першим свідченням ефективності реформаторської діяльності П. та реальності його стратегічних планів стала перемога над швед. армією під Полтавою (1709). Ця перемога, а також активна, у т. ч. особиста, дипломатична діяльність царя дозволила не лише відновити стару антишвед. коаліцію у складі Росії, Данії, Польщі та Саксонії, але й залучити до неї Пруссію та Ганновер. Після кількох наступних поразок Швеція була змушена підписати в 1721 р. Ніштадтський мирний договір, за яким відмовлялася на користь Росії від Естляндії, Лівляндії, Інгерманландії і частини Карелії. Росія міцно утвердилася на Балтиці, що помітно посилює її вплив у Європі.

Війни П. проти Туреччини за вихід у Чорне море були невдалими, проте його імперська політика на Кавказі мала результатом приєднання кількох прикаспійських провінцій з містами Дербент, Баку і Решт. Загалом вдале поєднання військових і дипломатичних зусиль П. сприяло перетворенню Росії на помітного чинника європейської політики.

Ю. Мороз

Петрушевич Євген Омелянович (3 червня 1863 р. — 29 серпня 1940 р.) — громадсько-політичний і державний діяч.

Народився у м. Буськ (Львівська обл.) у сім’ї священика. Закінчив Академічну гімназію у Львові та правничий ф-т Львівського ун-ту (1896). Працював адвокатом у Сокалі. З 1899 р. — чл. Укр. націонал-демократичної партії. В 1907—1918 рр. — чл. палати депутатів державної ради (парламенту) Австрії (Цислейтанії), 1910—1914 рр. — депутат галицького сейму. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* активно

домагався створення на західноукр. землях автономного краю з укр. адміністрацією. У жовтні 1918 р. був одним з головних організаторів і керівників Укр. національної ради, яка після Листопадового повстання 1918 р. у Львові перебрала на себе владу в Галичині та 13 листопада 1918 р. проголосила утворення ЗУНР. Як президент Укр. національної ради (фактично — президент ЗУНР) **П.** виступив за об'єднання з УНР, що привело до проголошення 22 січня 1919 р. Акта злуки ЗУНР і УНР. Згідно з Актом, ЗУНР була перетворена на ЗО УНР, а її президент став чл. Директорії УНР. Однак фактичного об'єднання двох укр. держав не відбулося, і участі в роботі Директорії **П.** не брав. У зв'язку з трагічною для УГА ситуацією на польськ. фронті Укр. національна рада та Державний секретаріат 9 червня 1919 р. призначили **П.** директором ЗО УНР. Розбіжності між урядами УНР і ЗО УНР—ЗУНР з питань соціально-економічної політики й особливо — через відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях поступово загострювали стосунки між ними і в листопаді 1919 р. призвели до розриву. Командування УГА підписало угоду з армією генерала А. Денікіна (6 листопада 1919 р.), що воювала проти Збройних сил УНР, уряд *С. Петлюри* на переговорах з урядом Польщі погодився на укр.-пол. кордон по р. Збруч (див. *Варшавський договір 1920 р.*). Із листопада 1919 р. **П.** перебував на еміграції у Відні, де створив екзильний уряд ЗУНР і домагався його визнання державами *Антанти*. Після рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. про включення Сх. Галичини до складу Польськ. держави **П.** розпустив свій уряд і виїхав до Берліна. Певний час він пов'язував свої надії на відновлення укр. державності в Галичині з Радянським Союзом, але з поч. 30-х років ХХ ст. розчарувався у його політиці та припинив контакти з дипломатами СРСР.

Помер у Берліні.

Ю. Мороз

Піар — див. *Паблік рілейшнз.*

Південноафриканська спільнота розвитку (САДК) (Southern African Development Community — SADC) — заснована у 1980 р. як конференція з координації розвитку Півд. Африки. В САДК входять 14 країн-членів: Ангола, Ботсвана, Замбія, Зімбабве, Демократична Республіка Конго, Лесото, Маврикій, Малаві, Мозамбік, Намібія, Свазіленд, Сейшельські О-ви, Танзанія, ПАР. Штаб-квартира розташована в Габороні (Ботсвана). САДК має як економічні, так і політичні цілі. До економічних цілей належать: сприяння економічному розвитку і підтримка соціального захисту шляхом регіональної інтеграції; координація національних і регіональних стратегій та програм; сприяння раціональному використанню регіональних ресурсів, зростанню зайнятості у виробничому секторі, посиленню ефективності охорони навколишнього середовища. Головний орган САДК — Саміт голів держав і урядів, керує діяльністю робочих органів спільноти, призначає виконавчого секретаря і його заступника. У період між самітами Спільноту очолює голова і заступник голови, які обираються терміном на один рік на ротацийній основі. Основним керівним органом є рада міністрів, на щорічній зустрічі якої виробляють рекомендації з політичних питань, визначають основні напрями стратегічного розвитку Спільноти. Міністерські комітети і комісії визначають основні складові регіональної політики і розробляють спеціальні програми співробітництва в окремих галузях, загальне керівництво якими здійснюють конкретні держави. Секретаріат — виконавчий орган САДК — відповідає за стратегічне планування і контролює виконання галузевих програм САДК, здійснює нагляд за фінансовим і адміністративним керівництвом Спільноти. Секретаріат розташований у Віндхуці (Намібія). Трибунал САДК контролює виконання принципів угоди САДК і правильність

тракування її положень. Парламентський форум, створений у 1997 р., формується зі спеціально делегованих депутатів національних парламентів.

Діяльність Спільноти спрямована на створення сприятливого інвестиційного клімату в САДК, уніфікацію економічного та юрид. простору. Співробітництво за конкретними напрямками у межах САДК здійснюється на основі протоколів. Програма дій САДК включає більш як 500 спільних проєктів. Налагоджено діяльність Торгово-промислової палати САДК. У червні 1996 р. був створений орган САДК з питань політики, охорони і безпеки.

Ю. Федунь

Північна рада — консультативна організація представників парламентів країн Півн. Європи. Учасники: Данія, Фінляндія, Норвегія, Ісландія, Швеція, а також Аландські, Фарерські о-ви та Гренландія. Була заснована в 1952 р. за ініціативою данських соціал-демократів. Уже 1952 р. за ініціативи **П. р.** був створений спільний ринок праці, надані соціальні гарантії та можливість вільного переміщення громадян. У рамках **П. р.** в 1971 р. була утворена рада міністрів країн Півн. Європи — регіональний орган міжурядового співробітництва, форум співпраці урядів зазначених п'яти країн і трьох автономних територій. **П. р.** має консультативні та контролюючі функції, дає урядам держав-учасниць рекомендації, які приймаються більшістю голосів і не мають обов'язкового характеру. Вищим органом, який приймає рішення у міжсесійний період, є Президія, яка розподіляє і контролює роботу між органами **П. р.**

Естонія, Латвія і Литва висловили своє бажання вступити до **П. р.** 1991 р. у цих трьох балтійських державах були відкриті інформаційні бюро. Також існують інформаційні бюро **П. р.** у Санкт-Петербурзі та Калінінграді.

М. Гладии

Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА) (North American Free Trade Area — NAFTA) — Угоду про зону вільної торгівлі укладено 12 серпня 1992 р. між керівниками США, Мексики і Канади. 7 жовтня 1992 р. угоду підписали міністри торгівлі Мексики, Канади та США. 17 грудня 1992 р. глави урядів трьох держав за свідчили своїми підписами чинність угоди, яку національні парламенти ратифікували лише через рік. 1 січня 1994 р. вона набула чинності.

Ця тристороння угода, що складається з 22 розділів та 2200 статей, передбачала поступове, протягом 15 років, усунення перешкод розвитку торговельного обміну між північноамер. державами.

Її метою є сприяння вільному руху капіталів на території всього континенту, де зараз проживає близько 370 млн осіб. Крім цього, угода включає низку договорів із соціально-трудомих проблем, урегулювання суперечок у галузі субсидій, демпінгу, засобів економічного захисту, а також договори з “додаткових аспектів”, що передбачають як можливість “мирного врегулювання” суперечок, так і застосування до країн — порушниць договорів штрафів у розмірі 20 млн дол. США на рік чи торговельних санкцій.

Цілі угоди відображені в її преамбулі. Держави — члени НАФТА вбачають мету цієї організації у “зміцненні дружби та співробітництва між націями; внеску в гармонійний розвиток та розширення світової торгівлі та забезпеченні зростання міжнародної співпраці; створенні розширеного та безпечного ринку товарів та послуг, що виробляються на територіях держав-членів; усуненні перешкод у торгівлі; встановленні чітких та взаємовигідних правил управління торгівлею; створенні нових робочих місць та покращенні умов життя і праці; стійкому розвитку”.

Ключовими моментами Угоди про НАФТА, які детально регламентують низку економічних відносин між сусідніми країнами, є: скасування всіх мит на товари,

якими торгують між собою США, Канада та Мексика, до 2010 р.; поетапне спрощення значної кількості нетарифних бар'єрів у торгівлі товарами та послугами; пом'якшення режиму для північноамер. капіталовкладень у Мексиці; лібералізація діяльності амер. і канадських банків на фінансовому ринку Мексики; захист північноамер. ринку від експансії азійських та європейських компаній, які прагнуть уникнути амер. мит шляхом реекспорту своїх товарів у США через Мексику; створення амер.-канадської арбітражної комісії.

Керівний орган НАФТА — Комісія вільної торгівлі — складається з міністрів торгівлі трьох країн-членів і призначених ними делегатів. Засідання проводяться щонайменше раз на рік. Комісія має право скликати позачергові засідання та надсилати делегатів на переговори щодо актуальних проблем. Компетенція Комісії охоплює нормотворчу ініціативу, право контролю за виконанням договору та подальшою його розробкою, право прийняття остаточних рішень, а також право затвердження бюджету. При вирішенні суперечок між країнами-членами Комісія вільної торгівлі виступає як арбітражний суд, спостерігає за роботою більш ніж 30 комітетів та робочих груп НАФТА.

Наприкінці 1997 р. було утворено Координаційний секретаріат, що є "офіційним архівом" роботи НАФТА та виконує роль робочого секретаріату при Комісії. Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем готує для Комісії порядок денний та вирішує нагальні питання меншого значення у міжсесійний період. Він також наділений функцією забезпечення обміну інформацією між державами-членами.

У 1994 р. було створено Комісію з охорони праці для сприяння співробітництву з трудових питань членів НАФТА та ефективного виконання національного трудового законодавства. Тоді ж була створена Комісія з охорони довкілля, у функції якої входило посилення регіонального співробітництва, уникнення можливих конфліктів та сприя-

ня ефективному виконанню законодавства у цій сфері. Вона також повинна сприяти співпраці та участі громадськості у прискоренні процесів зберігання природних багатств, захисту та покращення навколишнього середовища у Півн. Америці.

НАФТА передбачає подальшу роботу для створення повноцінної зони вільної торгівлі. З метою сприяння торгівлі та інвестиціям, забезпечення ефективного втілення в життя норм НАФТА та їх адміністрування було створено понад 30 робочих груп та комітетів. Основні галузі, в яких ведеться робота щодо створення норм, включають походження товарів, мито, торгівлю сільськогосподарськими товарами та субсидії у цю галузь економіки, стандартизацію товарів, державні постачання та пересування робітників через кордони. Ці робочі групи та комітети щорічно подають звіт Комісії вільної торгівлі НАФТА.

У середовищі організації практично з сер. 90-х років ХХ ст. активізувався процес переговорів навколо ідеї створення Панамер. зони вільної торгівлі, до якої планувалося залучити всі країни зах. півкулі. Водночас низка протиріч не дала змоги здійснити цей план.

О. Кучик

Північноатлантичний договір 1949 р. — див. *Вашингтонський договір 1949 р.*

Підгасцькі договори 1667 р. — два договори Речі Посполитої: з Кримським ханством та з Військом Запорозьким. Ними завершилися воєнні дії 1667 р. гетьмана *П. Дорошенка* в союзі з кримськими татарами проти війська Речі Посполитої на чолі з польним гетьманом *Я. Собеським*.

Обидва договори укладені поблизу Підгайців (тепер Бережанського р-ну Тернопільської обл.). Перший з них — між *Я. Собеським* та *Керім-Гіреєм* — від 16 жовтня 1667 р. проголошував відновлення чинності

положень *Зборівського договору 1649 р.* та *Чуднівського договору 1660 р.*, встановлював мир, військовий союз, відновлення виплати Річчю Посполитою щорічної данини Криму, обмін полоненими тощо.

У договорі Речі Посполитої з Військом Запорозьким від 19 жовтня 1667 р., підготовленому на розгляд королю і сейму, стверджувалася територіально-політична належність Війська Запорозького до Речі Посполитої, встановлювався мир, оголошувалася амністія для козаків, які воювали проти польськ. війська. Козаки, що походили з селянського стану, визнавалися особисто вільними й отримували у повну власність земельні ділянки, якими вони користувалися. Польськ. гарнізон у м. Біла Церква мав бути зменшений. Військо Запорозьке відмовлялося від самостійної, непогодженої з королівським урядом зовнішньої політики.

Я. Малик

Піلسудський (Piłsudski) Юзеф (5 грудня 1867 р. — 12 травня 1935 р.) — польськ. державний, політичний і військовий діяч, маршал (1920).

Закінчив гімназію у м. Вільно. Навчався на медичному ф-ті Харківського ун-ту (виключений за участь у студентських заворушеннях). У 1888—1892 рр. відбував заслання у Сибіру за звинуваченням у підготовці замаху на рос. царя Олександра III. Один із співзасновників Польськ. соціалістичної партії (1892). Під час революції 1905—1907 рр. у Росії керував бойовими групами, які проводили терористичні акції, визволяли політв'язнів, готували бойовиків для боротьби проти імперського режиму. Керував діяльністю утворених у Галичині польськ. організацій, що ставили за мету досягнення незалежності Польщі. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* — організатор і командир польськ. легіону, який воював на боці австро-нім. військ, начальник військового департаменту польськ. Тимчасової державної ради, утвореної

на території, зайнятій австро-нім. військами. Був заарештований та ув'язнений нім. владою (липень 1917 р. — листопад 1918 р.). У 1918—1922 рр. — начальник Польськ. держави. Воював проти ЗУНР та Радянської Росії. Уклав *Варшавський договір 1920 р.* зі *С. Петлюрою*, підписав *Ризький мирний договір 1921 р.* з РРФСР і УРСР. Після травневого перевороту 1926 р. — фактичний диктатор Польщі (1926—1928 і 1930 рр. — прем'єр-міністр).

Уряд **П.** проводив політику колонізації укр. населення у Сх. Галичині, а спроби опору цій політиці спричиняли репресії польськ. влади щодо українців, особливо під час "нацифікації" 1930 р.

Я. Малик

Пітт (Pitt) Вільям (старший) — (15 листопада 1708 р. — 11 травня 1778 р.) — граф Чатам, брит. політичний і державний діяч, дипломат, міністр закордонних справ (1757—1761), прем'єр-міністр Великої Британії (1766—1768).

Навчався в Ітоні, потім в Оксфорді, але через хворобу навчання не завершив. У 1735 р. обраний депутатом парламенту, де приєднався до фракції вігів і швидко став одним із кращих ораторів і найвпливовіших чл. палати. У 1746—1756 рр. — віце-скарбник Ірландії, військовий скарбник. 1756 р. — лідер палати громад, 1757 р. — міністр закордонних справ і військовий міністр. Фактично відіграв визначальну роль у брит. уряді. Свою енергію зосередив на забезпеченні домінування Англії на морських просторах, організації боротьби проти її основного торговельного та колоніального суперника — Франції. Переможна для Британії *Семилітня війна 1756—1763 рр.*, яка завершилася витісненням Франції з Канади і частково з Індії, стала вершиною політичної діяльності **П.** У наступний період кар'єри, коли **П.** очолив англ. уряд, він уже не відігравав значної ролі, часто хворів і в 1768 р. остаточно пішов у відставку. Як

чл. палати лордів (з 1766 р.) неодноразово виступав з критикою політики уряду в амер. колоніях, яка призвела до їх відокремлення і війни за незалежність.

Ю. Мороз

Пітт (Pitt) Вільям (молодший) (28 травня 1759 р. — 23 січня 1806 р.) — брит. політичний і державний діяч, дипломат, прем'єр-міністр Великої Британії (1783—1801, 1804—1806), син *В. Пітта (старшого)*.

Закінчив Кембридж (1780), після чого працював адвокатом у Лондоні. Завдяки зв'язкам та впливу родини, особистим якостям у 1781 р. обраний депутатом парламенту, де майже одразу став одним із провідних ораторів партії вігів. У 1782 р. прийняв посаду канцлера казначейства, а в 1783 р. — у віці 24 років — став прем'єр-міністром. Його уряд протримався до 1801 р. У цей період вплив **П.** на формування та реалізацію зовнішньополітичного курсу Британії був вирішальним.

Характерними рисами **П.** як політика і дипломата були розсудливість, реалізм, холодний розрахунок. Він вважав, що в політиці немає місця емоціям, значення мають лише тверда оцінка ситуацій і точний розрахунок. Особливо важливо це при визначенні ворогів та можливих союзників. Однак він не переймався проблемою вибору засобів досягнення мети, керуючись лише принципами вигоди для Англії.

Дипломатичний хист **П.** особливо яскраво проявлявся в період війни проти революційної Франції. В початковий період війни він не вживав заходів протидії, незважаючи на загрозу поширення революції на ін. країни. До певної міри вона видавалася навіть вигідною для Англії, оскільки розхитувала та послаблювала франц. державу, що дозволяло розраховувати на повну ліквідацію залишків її колишнього впливу як у Європі, так і в світі. Проте подальші події продемонстрували зростаючу силу революційних ідей у самій Франції та в сусідніх країнах

і неспроможність континентальних держав завдати їй вирішальної поразки. У 1793 р. Англія приєдналася до антифранц. коаліції (Австрії та Пруссії) і навіть домоглася її розширення. Не маючи сильної армії, брит. уряд заохочував до активних бойових дій проти Франції своїх континентальних союзників, надаючи їм суттєву допомогу. Однак це не допомогло і під ударами франц. армії союзники один за одним виходили з війни і з коаліції (Пруссія, Голландія, Іспанія, Австрія). Після остаточного розпаду її в 1797 р. саме **П.** став натхненним організатором нової антифранц. коаліції, яку і було створено у 1798 р.

Перемоги *Наполеона I* над австр. армією поклали поч. розпаду і цієї коаліції. В умовах наближення вимушеного миру з Францією, а також через конфлікт з королем Георгом III **П.** пішов у відставку (1801). Загроза нової війни з Наполеоном I, який розпочав підготовку до висадки своєї армії на Брит. о-ви, привела до повернення **П.** до влади (1804). З величезною енергією він взявся за організацію третьої коаліції проти Франції, яка і сформувалася в 1805 р. у складі Англії, Росії, Австрії, Швеції та Королівства обох Сицилій. Нищівні поразки, яких зазнали австр. та рос. армії, стали тяжким ударом для ослабленого здоров'я **П.**

У січні 1806 р. він помер.

Ю. Мороз

Платіжний баланс держави — статистичний документ, в якому відображаються фінансові відносини країни з ін. державами світу і який формується на основі Керівництва зі складання платіжного балансу *МВФ* від 1993 р. У цій статистичній системі фіксуються всі економічні операції між підприємствами, державними інституціями, фізичними особами країни та такими ж суб'єктами ін. країн світу протягом місяця, кварталу, року. Економічні операції включають зміну прав власності на товари і фінансові активи,

надання послуг, інвестиції, кредити, міжнародний рух робочої сили.

П. б. д. складається на основі бухгалтерського обліку: кожна операція відображається двічі — на кредиті одного рахунку і на дебеті ін. Напр., експорт товарів відображається за кредитом зі знаком "+", імпорт товарів за дебетом зі знаком "-". Платіжний баланс поділяють на два основних розділи: Рахунок поточних операцій і Рахунок операцій з капіталом і фінансовий рахунок. Основні статті, що належать до Рахунку поточних операцій, такі: Товари і послуги; Доходи (оплата праці, доходи від інвестицій); Поточні трансферти. Рахунок операцій з капіталом і фінансовий рахунок включає в себе такі статті: Капітальні трансферти; Купівля і продаж не виробничих нематеріальних активів; Прямі інвестиції; Портфельні інвестиції; Резервні активи.

Ю. Біленко

Плебісцит (лат. *plebiscitum* від *plebei*, *plebs* — прості люди, плебей і *scitum* — рішення, постанова) — 1) у Стародавньому Римі так називали рішення, прийняті плебейськими зібраннями або магістратами, без участі патриціїв, які обов'язкові лише для плебеу. З 449 р. частково, а з 287 р. до н. е. остаточно **П.** були обов'язковими для всього народу; 2) різновид народного голосування, за змістом близький до *референдуму*. Принципової різниці між ними немає. З часів Великої франц. революції **П.** стали називати всі народні голосування з важливих питань у Франції, Швейцарії, деяких італ. державах. Так приймалися всі конституції І Франц. Республіки (1793, 1795, 1799, 1802), Конституція Швейцарії (1802) та ін. найважливіші рішення, у т. ч. про приєднання до Франції Авіньйону (1791), Савойї (1792), Бельгії (1793).

З XIX ст. **П.** називали переважно волевиявлення населення певних територій при визначенні їх державної приналежності. Через **П.** вирішувались питання про

приєднання Тоскани, Парми, Неаполя та ін. італ. земель до Сардинського королівства (1860), Венеції (1866) та Рима (1870) — до Італії. У XX ст. **П.** проводився, як правило, під контролем *міжнародних організацій*. Так, під контролем *Ліги Націй* проводився **П.** у Шлезвігу (1920) і Верхній Сілезії (1921) щодо їх приналежності Німеччині або Данії та Польщі відповідно. У 1955 р. **П.** розв'язав питання про залишення у складі ФРН Саару, на який претендувала Франція. У 1956 р. під контролем *ООН* відбувся **П.** у брит. підопічній території Того, яка ввійшла до складу Золотого Берега (сучасної Гани). У 1961 р. аналогічний **П.** був проведений у Зах. Камеруні, за результатами якого його півн. частина приєдналася до Нігерії, а півд. — до Камеруну.

Останнім часом волевиявлення населення з таких питань зазвичай називають референдумом. Саме на референдумах двічі розглядалося питання про можливість виходу зі складу Канади провінції Квебек (1980, 1995), а в Гібралтарі — питання про припинення юрисдикції над ним англ. корони.

Ю. Мороз

Повірений у справах — це дипломатичний представник високого *дипломатичного рангу* і третього дипломатичного класу, який очолює *дипломатичне представництво* певної категорії (*посольства* або *місії*). Як правило, **П. у с.** очолює дипломатичні місії. Відповідно до *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*, **П. у с.** акредитується при МЗС. Процедура їх акредитування відрізняється від процедури акредитування *послів* та *посланників* (вищі класи глав дипломатичних представництв). Кандидатура **П. у с.** також підлягає обов'язковому узгодженню із країною перебування, тому акредитуюча держава здійснює відповідно запит на *агреман*. **П. у с.** отримує від міністра закордонних справ акредитуючої держави спеціальний лист, який вручає по приїзді у країну перебування главі відомства

закордонних справ, після чого офіційно приступас до виконання своїх повноважень. У Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. зазначено, що немає ніякого розрізнення між главами дипломатичних представництв відповідно до їх приналежності певному дипломатичному класові, окрім старшинства та етикету. Т. ч., **П. у с.** мають той самий статус у країні перебування, що й *посли* та *посланники*, користуються тими ж *дипломатичними привілеями та імунітетами*. Призначення **П. у с.** має постійний характер (у межах терміну закордонного відрядження дипломата). Тому потрібно відрізнити **П. у с.** від *тимчасового повіреного у справах*.

Н. Балицька

Повна доларизація — див. *Офіційна доларизація*.

Подвійне громадянство (біпатризм, біполітизм, кумуляція громадянства) — перебування особи одночасно в громадянстві двох і більше держав. Як синоніми застосовуються і такі терміни, як “множинне громадянство” або “багатогромадянство” (тобто термін “**П. г.**” може охоплювати, напр., і потрійне). **П. г.** породжується колізіями законів про громадянство різних держав. Так, воно виникає при народженні дитини від батьків, держава яких сповідує “принцип крові”, на території держави, що сповідує “право ґрунту”, внаслідок шлюбу жінки з іноземцем, якщо законодавство її країни зберігає за нею громадянство, а законодавство країни чоловіка автоматично надає їй своє громадянство; при зміні громадянства через *натуралізацію* (надання громадянства), якщо законодавство країни, громадянином якої була особа, не передбачає позбавлення громадянства в разі натуралізації його в ін. державі. На практиці склалося правило, за яким держава, громадянин якої має також іноземне громадянство, розглядає його виключно як

свого громадянина (винятки можливі лише, коли це спеціально обумовлено в законі держави або в міжнародному договорі). Більшість держав негативно ставиться до такого громадянства, хоча деякі держави законодавчо дозволяють **П. г.** (Росія, ФРН, Ізраїль, Туркменістан тощо), що робиться, як правило, з політичних міркувань. Фактично, **П. г.** може створити більше незручностей, ніж переваг (як для держав, так і для особи). Негативні наслідки **П. г.** можуть стосуватися проблеми надання дипломатичного захисту особам з **П. г.** або труднощів із проходженням військової служби. Щодо дипломатичного захисту, то можливі дві проблемних ситуації — коли дипломатичний захист біпатриду намагається надати одна держава його громадянства проти другої держави його громадянства (але така спроба не є правомірною) або ж біпатрид опиняється на території третьої держави і тоді виникає проблема, до якої держави звертатися за захистом. В останній ситуації влада держави перебування, як правило, бере до уваги громадянство тієї держави, з якою біпатрид має тісніший реальний зв'язок — тобто тут застосовується принцип “ефективного громадянства”. Для його визначення можуть враховуватися такі критерії: де знаходиться місце фактичного постійного проживання біпатрида, чи перебуває він на державній службі котроїсь із держав свого громадянства, в якій країні є джерело його постійного прибутку, з якою країною він пов'язаний тіснішими сімейними чи ін. зв'язками тощо. Щодо проходження військової служби біпатрида, проблема полягає у тому, що особи чоловічої статі повинні проходити військову службу в кожній державі свого громадянства. Однак особа з **П. г.**, яка пройшла обов'язкову службу в одній з держав свого громадянства, опинившись на території ін., може бути притягнута до відповідальності або за ухиляння від виконання військового обов'язку, або за службу в іноземній армії без дозволу, або за одне і друге одночасно. Вирішити таку

проблему можна лише через укладення міжнародної угоди. Сучасне міжнародне право не знає єдиної загальновизнаної регламентації питань, що виникають у зв'язку з П. г. Існує два типи договорів, присвячених питанням П. г.: договори, спрямовані на ліквідацію П. г., і договори, спрямовані на усунення недоліків П. г. Щодо угод першого типу, то серед них можна назвати договори Радянського Союзу про недопущення випадків П. г. шляхом натуралізації (напр., з Монголією у 1937 р.). Основна маса таких договорів була укладена між СРСР і країнами соцтабору у другій половині 50-х років ХХ ст. У них, як правило, особа з П. г. мала право упродовж певного часу вибирати одне зі своїх громадянств. Щодо договорів другого типу, то до найважливіших документів варто віднести Гаазьку конвенцію 1930 р. про деякі питання, що стосуються колізій законів про громадянство, Конвенцію 1963 р. про скорочення випадків множинного громадянства і про військовий обов'язок у випадках множинного громадянства, Європейську конвенцію 1997 р. про громадянство тощо. Гаазька конвенція 1930 р. набула чинності у 1937 р., і лише для Бразилії, Канади, Китаю, Великої Британії, Індії, Голландії, Швеції, Норвегії, Польщі та Монако. Власне у ній були зафіксовані найголовніші положення щодо П. г., які поширилися у міжнародній практиці (напр., згадані принципи про сприйняття біпатрида кожною державою його громадянства як свого громадянина; про заборону надання біпатридові дипломатичного захисту однією державою його громадянства проти ін.; принцип "ефективного громадянства" тощо). У преамбулі цієї конвенції зазначалося, що кожна особа повинна мати лише одне громадянство, а метою конвенції проголошувалася ліквідація всіх випадків П. г. та відсутності громадянства. Але водночас ця конвенція не вирішила проблеми П. г., залишивши за кожною державою право вирішувати у своєму законодавстві, хто є її громадяни-

ном. Цей принцип, зрештою, був відомий уже давніше, напр., у латиноамер. "кодексі Бустаманте" 1928 р., а остаточно закріпився в міжнародному праві після рішення Міжнародного суду ООН у "справі Ноттебома" 1955 р. На шляху реалізації та поширення принципів Гаазької конвенції 1930 р. стала Друга світова війна 1939—1945 рр. У післявоєнний період кількість випадків П. г. зросла, що змусило світове співтовариство знову звернутися до цієї проблеми. В рамках ООН за її розгляд взялася Комісія міжнародного права. Було підготовлено проекти двох конвенцій — про скорочення випадків П. г. і про викорінення П. г. у майбутньому. У них, зокрема, передбачалося, що попереднє громадянство має втрачатися після набуття нового; держава повинна утриматися від надання громадянства дітям, які народилися не на її території тощо. Однак обговорення цих проектів було невчасним з огляду на те, що ще не склалися відповідні передумови для прийняття конвенції про П. г., і розгляд цієї справи був відкладений. Конвенція 1963 р., яку також називають "старою Європейською конвенцією про громадянство", відображала негативне на той час ставлення європейських держав до П. г. Зокрема, вона передбачала автоматичну втрату старого громадянства у зв'язку із добровільним набуттям нового (збереження попереднього громадянства можливе лише, якщо існує відповідне спеціальне застереження). Згодом, через зростання міграції робочої сили між європейськими країнами та з огляду на потребу інтеграції іноземців, які постійно проживають на території тієї чи ін. країни, вирішено було відійти від жорстких рамок Конвенції 1963 р., і в 1997 р. у Страсбурзі РС була прийнята нова Європейська конвенція про громадянство (якщо конвенція 1963 р. стосувалася лише питань множинного громадянства, то конвенція 1997 р. — всіх аспектів громадянства як такого). Нова конвенція, порівняно із попередньою, нейтрально ставиться до фактів П. г. Відповідно до конвенції держава-учасниця дозволяє своїм

громадянам автоматично набувати громадянство ін. держави лише у двох випадках — дорослим при одруженні та дітям при народженні. Але ця конвенція не обмежує права держав-учасниць вирішувати у своєму законодавстві, чи зберігається її громадянство за особами, які набули громадянство ін. країни, і, навпаки, — чи потрібно відмовитися від громадянства ін. держави для того, щоб набути громадянство конкретної держави-учасниці (окрім згаданих двох випадків). Україна, яка визнає єдине громадянство (Стаття 4 Конституції України), у вересні 2006 р. ратифікувала Європейську конвенцію про громадянство 1997 р. зі застереженням про незастосування її глави VII “Військовий обов’язок у випадках множинного громадянства”, яка суперечить положенням Статті 65 Конституції України та Статті 1 Закону України “Про загальний військовий обов’язок та військову службу”.

О. Заяць

Політичний реалізм — основний напрям класичної школи *теорії міжнародних відносин*. Його засновником вважається давньогрецький історик Фукидід, автор “Пелопоннеської війни” — першої ґрунтовної праці, присвяченої *міжнародним відносинам*. Його аналіз причин війни привів до двох найважливіших висновків: 1) що від найдавніших часів зіткнення між племенами і народами відбувались за володіння найціннішими для господарства землями; 2) що стосунки між державами залежать від рівноваги сил між ними, а війни виникають через її порушення.

Ін. важливим джерелом **П. р.** стала теорія балансу сил, яка мала інтуїтивний характер, витворений емпіричним досвідом дипломатичної діяльності, однак завжди використовувалась як універсальний принцип *зовнішньої політики*, застосовуваний державами впродовж усіх історичних епох та в усіх культурних просторах. Основною категорією цієї теорії є сила як визначальний чинник, що, на думку реалістів, зу-

мовлює поведінку держави в міжнародних відносинах.

Фундаментальні основи **П. р.** закладені в XV—XVII ст. у працях *Н. Макіавеллі* та *Т. Гоббса*. Вони сформулювали істотні для подальшого розвитку теорії **П. р.** уявлення про мотивації дій держав та міжнародне середовище, в якому здійснюється їх зовнішня політика.

Основними мотиваціями дій держави у сфері зовнішньої політики, на їхню думку, були: безпека, яка є природною реакцією правителів на страх перед ймовірною втратою суверенітету; багатство, що є наслідком матеріальних потреб держави; слава, що відображає потребу керівництва у визнанні та повазі. Держави взаємодіють в умовах анархічного міжнародного середовища, яке визначається станом перманентної боротьби. Характеризуючи міжнародне середовище, *Т. Гоббс* назвав його станом *Bellum omnium contra omnes* (війна всіх проти всіх), що стало однією із основних ідей реалізму, яка в пізніших реалістів трансформувалась у твердження про анархічність міжнародного середовища. В період між XVIII ст. і першою пол. XX ст. принципи **П. р.** розвивали у своїх працях *Г. Ф. Гегель*, *М. Вебер*, *М. Вайт*, *Г. Шварценбергер*, *Е. Карр*, *Н. Спайкмен* та *Р. Нібур*.

Теорія **П. р.** набула логічної зв’язності й перетворилась на струнку систему поглядів завдяки працям амер. вченого *Г. Моргентау*, який у своїх працях виходив із гіпотези про те, що поведінка держав у міжнародних відносинах може бути зрозумілою лише через об’єктивний раціональний інтерес, тотожний силі. Основи теорії **П. р.** Моргентау зведено до принципів: 1) залежності реальних явищ і процесів у сфері політики від об’єктивних закономірностей, глибоко вкорінених у людській натурі, яка не змінилася від найдавніших часів; 2) ототожнення інтересу і сили, яка необхідна державі для самозбереження; 3) нестабільності інтересу та його змінності залежно від обставин та конкретної ситуації; 4) незастосовності моралі у міжнародних

відносинах; 5) нетотожності моралі окремої нації з універсальними моральними законами світу; 6) автономності зовнішньої політики від усіх ін. сфер міжнародних відносин. **П. р.** визнає важливість будь-яких сфер суспільної діяльності, але розглядає їх крізь призму політики і потреб та інтересів у процесі її здійснення.

Важливе значення для подальшого розвитку теорії **П. р.** мали праці А. Волферса, Г. Кенана, Р. Штрауса-Гуппе, й особливо Г. Кіссінджера та Р. Арона. Отож, класична теорія **П. р.** ґрунтується на таких твердженнях:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які ін. види суспільних стосунків, впливають із людської природи, егоїстичної та схильної, за певних умов, до вияву інстинктивної або патологічної *агресії*. Діяльність людини завжди спрямована на реалізацію особистих інтересів і лише вони визначають її діяльність. Людина не здатна принципово змінюватися у процесі розвитку, вона може лише обмежувати власні прагнення чи надавати їм певного ідеологічного або морального сенсу. Однак за будь-яких обставин вона намагається: гарантувати своє фізичне існування; прагне забезпечити власний добробут; отримати суспільне визнання.

2. Держава, як форма політичної організації людей, є головним суб'єктом міжнародних відносин, найважливішим інтересом якого є боротьба за владу, що досягається за допомогою сили. Міжнародні організації, відображаючи збіг інтересів держав, діють настільки ефективно, наскільки у цьому зацікавлені найсильніші з них. Сутністю міжнародних відносин є боротьба за владу (вплив) між державами в анархічному міжнародному середовищі. Норми міжнародного права та моралі не можуть бути універсальним інструментом регулювання взаємовідносин між державами, оскільки вони мають суб'єктивний характер і чинні лише у випадку консенсусу між ними. Водночас у зовнішній політиці вони часто виконують функції гасел, якими

послугуються владні політичні еліти для обґрунтування та виправдання власних дій або маскування прагматичних інтересів.

3. Інтереси держав є об'єктивними і мають суперечливий характер, що пов'язано з неоднаковим потенціалом, ресурсами, географічним положенням, а також прагненням до влади з боку владних політичних еліт.

4. Мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил та збігу інтересів (що завжди має тимчасовий характер), підтримання якої є основним завданням зовнішньої політики. Міжнародні конфлікти впливають із порушення рівноваги сил між державами та суперечностей їхніх об'єктивних національних інтересів.

М. Мацях

Помпиду (Pompidou) Жорж (5 липня 1911 р. — 2 квітня 1974 р.) — президент Франції (1969—1974).

Закінчив Вищу школу політичних наук. У 30-х роках ХХ ст. працював викладачем у Марселі та Парижі. У роки *Другої світової війни 1939—1945 рр.* боровся проти гітлерівців у лавах франц. руху Опору. У 1944—1946 рр. був одним із помічників генерала *Ш. де Голля*. Відіграв активну роль у створенні партії “Об'єднання франц. народу”. У 1956—1960 рр. — директор Банку Ротшильдів у Парижі. Після повернення до влади Ш. де Голля (травень 1958 р.) **П.** став одним із найближчих співробітників президента, брав участь у виробленні проекту конституції П'ятої республіки, був чл. Конституційної ради (1959—1962). У 1962—1968 рр. очолював уряд країни. Відіграв головну роль у вгамуванні загальнонаціональних заворушень, які проходили у травні-червні 1968 р. під антиголлістським гаслом “10 років — вже досить”. У 1969 р. був обраний президентом від голлістської партії “Союз демократів за республіку”. Активно проводив реалізацію плану оздоровлення економіки та проголосив програму

побудови “нового суспільства”, в якому робітники і підприємці брали б участь в управлінні виробництвом. У зовнішній політиці продовжував курс свого попередника, водночас активізувавши участь Франції у структурах СЕС.

Я. Малик

Порошенко Петро Олексійович (26 вересня 1965 р.) — укр. політичний і державний діяч, дипломат.

Народився в м. Болград Одеської обл. У 1989 р. закінчив з відзнакою ф-т міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного ун-ту ім. Т. Шевченка за спеціальністю “Економіст-міжнародник”. У 1989—2002 рр. навчався в аспірантурі й працював на посаді асистента кафедри міжнародних економічних відносин Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. В 2002 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Правове регулювання управління державними корпоративними правами в Україні”. З 1993 р. по 1998 р. очолював концерн “Укрпромінвест”.

У 1998—2002 рр. — народний депутат України, голова підкомітету Комітету з питань фінансів і банківської діяльності ВР України. З 1999 р. — член Ради НБУ. В 2000—2002 рр. очолював парламентську фракцію “Солідарність” у ВР України 3-го скликання. В 2002—2004 рр. — заступник голови НБУ. 2002—2005 рр. — депутат ВР України 4-го скликання, очолював Комітет ВР України з бюджетних питань. У 2005 р. очолив Раду Національної Безпеки України. У 2006 р. обраний депутатом ВР України 5-го скликання, очолив Комітет ВР України з питань фінансів і банківської діяльності. У 2007 р. обраний головою НБУ. Жовтень 2009 р. — березень 2010 р. — міністр закордонних справ України.

Заслужений економіст України, кавалер орденів “За заслуги” II та III ступенів, “За цивільні заслуги” ступеню Великого Хреста (Іспанія), відзначений Почесною грамотою

ВР України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, автор багатьох наукових публікацій і монографій, лауреат міжнародної премії ім. П. Орлика.

І. Іжнін

Посередництво — один із мирних засобів розв’язання міжнародних спорів. Це ведення *переговорів* державою або групою держав, *міжнародною організацією*, окремою особою (главою держави, посадовою особою міжнародної організації, відомим громадським діячем), що не бере участі у спорі, з метою знаходження компромісних шляхів мирного врегулювання міжнародного спору. Ін-т **П.** закріплений у *Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 рр.*, Статуті ООН (Стаття 33). Посередник може виступати як на прохання конфліктуючих сторін, так і за власною ініціативою, за пропозицією держав, не причетних до спору. На відміну від *“добрих послуг”*, при **П.** третя держава діє активніше. Вона, не обмежуючись побажаннями зацікавлених сторін, має право рекомендувати умови розв’язання спору по суті й вести з приводу цього відповідні переговори з зацікавленими державами та організаціями.

Ю. Занько

Посланник — 1) відповідно до прийнятої в сучасному міжнародному праві класифікації, закріпленої у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*, це глава *дипломатичного представництва* II класу. Повне офіційне найменування, яке використовується в міжнародній практиці, — Надзвичайний Посланник і Повноважний Міністр (англ. Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary), скорочено — Повноважний Міністр, чи просто Міністр. На відміну від *повіреного в справах*, **П.**, як і *посол*, акредитується при главі держави; 2) це *дипломатичний ранг*, що присвоюється *дипломатичному персоналу* органів зовнішніх зносин. В Україні ранг **П.** поділяють на

два класи; присвоюється Указом Президента України. Повні офіційні найменування — Надзвичайний і Повноважний Посланник України I класу і Надзвичайний і Повноважний Посланник України II класу.

О. Сагайдак

Посол — 1) згідно з прийнятою в сучасному міжнародному праві класифікацією, закріпленою у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*, це глава *дипломатичного представництва* I класу; акредитується при главі держави. Повна офіційна назва — Надзвичайний і Повноважний Посол (англ. Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary). *Віденський регламент 1815 р.* визнавав за **П.**, на відміну від дипломатичних представників ін. класів, т. зв. представницький характер. Вважалося, що лише **П.**, який персонально представляє главу направляючої держави, безпосередньо виступає від ім. свого монарха і може вимагати приватної аудієнції у монарха країни перебування. Право призначати **П.** визнавалось довгий час лише за Росією, Австрією, Великою Британією, Пруссією та Францією.

Сучасне міжнародне право не визнає правових відмінностей між **П.** і главами дипломатичних представництв ін. класів. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. визначає, що “інакше як у відношенні старшості та етикету, не повинно проводитись ніяких відмінностей між главами представництв унаслідок їх приналежності до того чи ін. класу”. Це один з проявів принципу суверенної рівності держав; 2) це вищий *дипломатичний ранг*, котрий присвоюється *дипломатичному персоналу* органів зовнішніх зносин.

О. Сагайдак

Посольство — *дипломатичне представництво*, яке очолюється *послом* і має постійний характер. **П.** веде повсякденну дипломатичну діяльність за кордоном, пред-

ставляючи і захищаючи інтереси держави, виконує представницькі функції.

Структура **П.** залежить від обсягів діяльності, в т. ч. і від кількості співробітників, складається з таких підрозділів: група з питань внутрішньої політики, група з питань зовнішньої політики, група з питань економіки, група з питань культури і гуманітарних проблем, група преси, група з протокольних питань, секретаріат посла, група з адміністративно-господарських питань. Окремим підрозділом **П.** є консульський відділ.

О. Сагайдак

Постіндустріальне суспільство — концепція постіндустріального суспільства увібрала в себе наукові традиції соціальних ідей епохи Просвітництва, які пояснювали суспільний прогрес через покращення добробуту індивідів. Її найважливіші методологічні принципи були запозичені з позитивістської філософії й економічних досліджень XIX ст., які зауважували ознаки індустріалізації суспільства та поклали в основу суспільного розвитку особливості технологічної організації виробництва, обміну та розподілу суспільного продукту. Абстрактна ідея виокремлення етапів технологічного прогресу пізніше була розвинута в теорії інституціоналізму, яка розробила концепцію структуризації секторів суспільного виробництва та дозволила зрозуміти внутрішні закономірності економічного розвитку, що не залежать від соціальної і політичної системи тієї чи ін. країни. Отже, праці мислителів XVIII, XIX і поч. XX ст. стали міцною основою постіндустріальної доктрини.

Концепція **П. с.** в її сучасному розумінні належить до 60-х років XX ст. Одними з перших поняття “**П. с.**” почали використовувати в своїх роботах і лекціях Р. Арон, Д. Рісман, Д. Белл, У. Ростоу, А. Турен й ін. У 1973 р. вийшла книга Д. Белла “Трудяще постіндустріальне суспільство”,

що викликала велику зацікавленість до відповідної проблематики. Згідно з Д. Беллом, “постіндустріальне суспільство визначається як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважання виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя, в якому клас технічних спеціалістів є головною професійною групою і, що найосновніше, в якому розвиток нововведень... більшим чином став залежати від досягнень теоретичних знань... Постіндустріальне суспільство... передбачає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи”.

Важливо зазначити, що концепція П. с. не може бути однозначно віднесена ні до економічної, ні до соціологічної, ні до політичної науки. Це визначається тим, що йдеться про глобальну за своїми принципами і масштабами охоплених проблем концепцію.

Г. Шамборовський

Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 р. — конференція глав союзних у Другій світовій війні 1939—1945 рр. держав антигітлерівської коаліції, що відбулася з 17 липня по 2 серпня 1945 р. у Потсдамі (Німеччина). Делегацію СРСР очолював Й. Сталін, США — Г. Трумен, Великої Британії — У. Черчілль (через програвш консерваторами парламентських виборів з 28 липня був змінений новим прем'єр-міністром — лейбористом К. Еттли). Основною темою П. (Б.) к. став повоєнний устрій в Європі і подальша доля Німеччини.

На П. (Б.) к. уже була узгоджена система чотиристоронньої окупації Німеччини, на час якої верховну владу здійснювали головнокомандувачі збройних сил СРСР, США, Великої Британії і Франції в Німеччині, кожен у своїй зоні окупації. Для вирішення питань щодо Німеччини загалом вони по-

винні були діяти спільно в рамках чотиристоронньої Контрольної ради. Однак в економічному та політичному плані Німеччину мали розглядати як єдине ціле. З метою запобігання відродження нім. милітаризму і загрози виникнення нової війни союзники погодились проводити щодо країни єдину політику, базовану на принципах демілітаризації (розпуск збройних сил, воєнізованих формувань і Генерального штабу, ліквідація військової промисловості), денацифікації (знищення націонал-соціалістичної партії та всіх підконтрольних їй державних і громадських ін-тів), демократизації суспільства і демонополізації економіки. Учасники П. (Б.) к. дійшли згоди і з питання репарацій: СРСР повинен був отримати їх зі своєї зони окупації і за рахунок закордонних вкладень Німеччини, а також отримати 25 % промислового обладнання із зах. зон (за умови, що частку репарацій передасть Польщі). Нім. військово-морський і майже весь торговельний флот у рівних пропорціях ділився між США, СРСР і Великою Британією. Пропозиція СРСР поставити під спільний союзницький контроль Рурську обл. не знайшла підтримки в США і Великої Британії.

На П. (Б.) к. було погоджено, що новий нім.-пол. кордон проходитиме по ріках Одер і Нейсе. Німеччина втрачала Сх. Пруссію. Кенігсберг (з 1946 р. переіменований на Калінінград) і прилеглі території відходили СРСР, решта території Сх. Пруссії передавались Польщі. Нім. населення з території Польщі, Угорщини і Чехословаччини підлягало виселенню.

Для ведення мирних переговорів і підготовки проектів мирних договорів з Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією лідери країн-переможниць на пропозицію Г. Трумена вирішили створити раду міністрів закордонних справ п'яти великих держав (СРСР, США, Великої Британії, Китаю і Франції), перше засідання якої було призначено на 1 вересня 1945 р. у Лондоні. Італію як державу, що відмовилась від

фашизму, було вирішено рекомендувати до чл-ва в ООН, ін. союзники Німеччини повинні були отримати таку можливість після підписання мирних договорів. Іспанії в праві на вступ до ООН було відмовлено.

СРСР підтвердив своє зобов'язання вступити у війну проти Японії не пізніше ніж через 3 місяці після капітуляції Німеччини. 26 липня глави США, Великої Британії і Китаю прийняли Потсдамську декларацію, в якій вимагали від Японії безумовної капітуляції й обмежували її суверенітет в основному о-вами Хонсю, Кюсю, Хоккайдо, Сікоку.

Учасники П. (Б.) к. погодились негайно вивести свої війська з Тегерана. Надалі рада МЗС повинна була вирішити питання про повний вивід військ союзників з Ірану. На конференції не знайшла підтримки і пропозиція СРСР про перегляд конвенції Монтре і вироблення нового режиму для проток Босфор і Дарданелли на двосторонній радянсько-тур. основі, з правом СРСР організувати в протоках свої військові бази. Під час П. (Б.) к. президентом США в приватній розмові з Й. Сталіним було повідомлено про успішне завершення розробки нового надруйнівного виду зброї.

П. (Б.) к. завершилась підписанням Протоколу і Комюніке про П. (Б.) к. До рішення П. (Б.) к. було запропоновано приєднатись Франції. Рішення П. (Б.) к. також були підтримані й схвалені більшістю держав світу.

Я. Малік, І. Іжнін

Прав людини проблема у міжнародних відносинах — невід'ємний та обов'язковий для дотримання комплекс політичних, економічних, соціальних, культурних та ін. прав і свобод. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави.

У сучасній доктрині міжнародного права серед прав і свобод виділяють кілька основ-

них груп прав людини. Першу (найширшу) складають невід'ємні від людської особистості права та свободи. Визнання державами цього блоку прав і свобод, відображення їх у законодавстві, створення механізму їхньої реалізації й забезпеченості становить основу ін-ту міжнародно-правового співробітництва держав. Ці права та свободи виходять з того, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах. Першу групу складають невід'ємні права та свободи: право на життя, свободу й особисту недоторканність; свобода від рабства; заборона торгур, жорстокого та нелюдського поводження; рівність усіх людей перед законом та їхнє право на рівний захист законом; недоторканність особистого й сімейного життя, таємниця кореспонденції тощо. До другої групи основних прав і свобод належать громадянські права: право кожної людини на визнання її правосуб'єктності; свобода пересування та вільного обрання місця проживання; право на притулок; право на громадянство, на шлюб, на вільне володіння майном. Третю групу становлять політичні права та свободи: свобода думки, совісті, релігії, поглядів і їх вільного вираження; право на свободу мирних зборів та асоціацій; право брати участь в управлінні країною та право рівного доступу до державної служби. До четвертої групи належать соціальні, економічні та культурні права: право на соціальне забезпечення, на працю, на рівну оплату за працю, на створення профспілок, на відпочинок і дозвілля, на життєвий рівень, необхідний для підтримання здоров'я та добробуту; право на освіту; право вільно брати участь у культурному житті суспільства й у науковому прогресі та користуватися його благами. Складовою цих прав є право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту людини та її сім'ї. Міжнародне право загалом не виключає можливості обмеження прав і свобод громадян при об'єктивних обставинах, що

склались (напр., у випадку війни, стихійного лиха, введення надзвичайного стану).

Під порушенням прав людини як міжнародною проблемою розуміють не окремі факти відповідних порушень, а загальну правову ситуацію у державі, яка засвідчує ігнорування нею зобов'язань поважати права людини, масові та грубі порушення цих прав тощо. Боротьба з порушеннями прав людини є важливим напрямом міжнародного співробітництва. Вона має два аспекти: 1) виховання поваги до прав людини і сприяння їх утіленню; 2) усунення грубих і масових порушень прав людини.

Основними нормативними джерелами міжнародного захисту прав людини є: Загальна декларація прав людини (1948); Міжнародна хартія прав людини, що складається з Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966), Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (1966), Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права; Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950), Конвенції про права дитини (1989), низки декларацій ООН та резолюцій ГА ООН тощо. Ці міжнародні акти доповнюються також діяльністю відповідних національних інституцій. В Україні до них, зокрема, належать Конституційний Суд, Уповноважений ВР України з прав людини.

О. Гогоша

Прагматична санкція (лат. *sanctio pragmatica*) — так у середньовічній і новочасній Європі називали державні акти особливої ваги, яким надавався статус основних законів, що будуть мати силу і для наступних поколінь.

Найвідомішими в історії є: **П. с.** франц. королів Людовіка IX (1269) і Карла VII (1438) про вольності та свободу т. зв. галліканської церкви; **П. с.** нім. рейхстагу 1439 р. про верховенство рішень вселенських церковних соборів над Папою,

й особливо — відома **П. с.** імператора Карла VI від 1713 р. про неподільність володінь династії Габсбургів та можливість їх успадкування по жіночій лінії. Згідно з цією **П. с.**, право на спадщину Карла VI, який не мав синів, переходило до його доньок, а за відсутності у них прямих нащадків — до спадкоємців його брата Йосипа. Після схвалення вказаного закону органами станового представництва кожної із земель, у т. ч. Угорщини і Богемії (Чехії), **П. с.** 1713 р. була опублікована в 1724 р. як конституційний закон.

Після смерті в 1740 р. Карла VI, згідно з **П. с.** 1713 р., у володіння землями Габсбургів вступила його старша донька Марія Терезія, проте її права не були визнані деякими монархами, що призвело до війни за австр. спадщину 1740—1748 рр. (див. *Австрійська спадщина та війна за неї*).

Ю. Мороз

Прапор державний — один із офіційних символів держави, який символізує її суверенітет. Це полотнище одного або кількох кольорів. На ньому відображено національну символіку, що має глибокі історичні традиції та відтворює певну політичну ідею (ідеї). Іноді **П. д.** називають національним.

П. д. України, згідно з Конституцією України (Стаття 20), — це стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Ю. Занько

Приватний лист напівофіційного характеру — один з видів *дипломатичного листування*. Адресується знайомим офіційним особам і пов'язаний з якоюсь особистою послугою або стосується питань, які є предметом офіційних *переговорів* або листування. Цим автор листа підкреслює свою особисту зацікавленість у вирішенні того чи ін. питання за допомогою особи, якій адресується лист. Такий лист часто

пишеться від руки, що надає йому підкреслено приватного характеру.

О. Сагайдак

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) (Food and Agriculture Organization — FAO) — одна з спеціалізованих установ ООН. Створена 16 жовтня 1945 р. на конференції у Квебеку (Канада) як основна інституція в системі ООН, що покликана займатися проблемами розвитку сільських регіонів та сільськогосподарського виробництва. Штаб-квартира ФАО розташована у Римі (Італія).

Основною ціллю ФАО є підвищення рівня харчування та стандартів життя населення всіх держав світу. Її діяльність спрямована на подолання гостроти проблеми бідності та голоду в світі через допомогу в розвитку сільського господарства, покращення харчування та вирішення проблем продовольчої безпеки, забезпечення підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розповсюдження всіх видів продуктів харчування та сільськогосподарської продукції, а також покращення умов життя населення сільських р-нів і надання консультацій урядам держав — членів ФАО щодо подолання проблем сільського господарства. ФАО також працює у напрямі забезпечення збереження та ефективного використання природних ресурсів, боротьби з хворобами тварин, сприяє розвитку рибних ресурсів морів та внутрішніх вод, а також освоєнню нових відновлюваних джерел енергії.

Організація здійснює діяльність у чотирьох основних напрямках: виконує функцію інформаційної мережі (проводить збір, аналіз та розповсюдження інформації, що стосується досягнення основних цілей ФАО); забезпечує обмін між державами-членами досвідом у галузі формування сільськогосподарської політики; форумом для обговорення державами-членами продо-

вольчих та сільськогосподарських проблем; надає інформаційні ресурси для реалізації місцевих проєктів, яким Організація забезпечує технічну та фінансову підтримку.

Діяльність ФАО здебільшого фінансується із власного бюджету організації, який формується із внесків держав-членів. Розмір внесків встановлюється Конференцією — основним органом ФАО. Також до основних органів ФАО належить Рада ФАО, яка скликається один раз на два роки і складається із 49 членів і обирається Конференцією. Нині членами ФАО є 190 держав світу. Україна стала повноправним чл. цієї організації 29 листопада 2003 р.

О. Гогоша

Протекторат (франц. *protectorat*, лат. *protector* — охоронець, захисник) — одна з форм колоніальної залежності, полягала в тому, що держава-протектор відбирала в залежній країні право на всі зовнішні зносини, оформлюючи це відповідним договором, нав'язаним залежній країні. Інколи **П.** встановлювався одностороннім актом (напр., **П.** Великої Британії 1914 р. над Єгиптом); міг бути й одночасний **П.** двох і більше імперіалістичних держав, т. зв. *кондомініум* (напр., **П.** Франції і Великої Британії над Новими Гебридами). Згідно зі Статутом ООН і Декларацією про надання незалежності колоніальним народам 1960 р., угоди про **П.** визнаються нерівноправними і підлягають скасуванню. **П.** є порушенням загально визнаних принципів міжнародного права.

Ю. Занько

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на заохочення розвитку національної економіки та її захист від іноземної конкуренції через введення високих митних тарифів на товари, що ввозяться в країну. До заходів **П.** належать також обмеження або повна заборона ввезення окремих товарів тощо. У разі необхідності

обмеження доступу іноземних товарів та послуг на ринки інтеграційних об'єднань проводяться заходи *протекціонізму колективного*.

Ю. Занько

Протекціонізм колективний — це форма *протекціонізму*, що полягає у цілеспрямованому обмеженні доступу на ринки інтеграційних об'єднань товарів і послуг із третіх країн. **П. к.** проводиться за допомогою спільно узгоджених протекціоністських заходів країн — учасниць інтеграційних процесів (спільний митний тариф, спільні фітосанітарні норми та технічні стандарти, антидемпінгові санкції тощо).

Залежно від практики вживання в іноземних публікаціях, економічній літературі трапляються й ін. терміни, які характеризують спільну діяльність щодо захисту інтегрованих ринків, яку провадять інтеграційні об'єднання відносно третіх країн. У таких випадках **П. к.** називають наднаціональним (за назвою міжнародної організації — протекціонізм *ЕС*) чи просто *протекціонізмом* інтеграційних об'єднань (європейський інтеграційний протекціонізм).

ЕС, серед ін. сучасних інтеграційних об'єднань, має найдовшу практику проведення заходів **П. к.** Європейська політика **П. к.** виникла в кін. 1950—1960 рр. унаслідок підписання Римського договору про створення *СЕС*, що започаткував процес уніфікації та гармонізації нормативної бази країн — членів *СЕС*, встановлення спільних правил фінансової й організаційної підтримки експортерів і малого та середнього бізнесу, проведення спільної антимонопольної політики, та була продиктована необхідністю протистояння потужним ТНК США.

Протягом усієї історії розвитку євроінтеграції країни-учасниці керувалися принципами досить сильного **П. к.**, який в кінцевому результаті сприяв становленню *ЕС* як одного з найбільш потужних центрів глобальної економічної системи, перетво-

ренню підприємств цих країн на конкурентоспроможних суб'єктів господарювання.

Незважаючи на жорстку критику *ЕС* з боку *СОТ*, а особливо США за обмеження міжнародної торгівлі, країни-члени постійно працюють над концепцією європейського **П. к.**, який частково був послаблений в останні роки, проте і надалі відіграє провідну роль у соціально-економічному розвитку *ЕС*.

Г. Шамборовський

Протокол дипломатичний — сукупність загальноприйнятих правил, традицій та умовностей, яких дотримуються уряди, МЗС, дипломатичні представництва, дипломатичні працівники й офіційні особи в міжнародному спілкуванні. **Д. п.** визначає порядок *візитів*, форми *дипломатичного листування*, проведення *дипломатичних прийомів*, регламентує порядок прийому в державі глави іноземної держави, глави уряду іноземної держави, ін. іноземних діячів і делегацій. Правила **Д. п.** лежать в основі протокольної практики будь-якої держави, хоча кожна з країн застосовує їх з урахуванням національних особливостей та звичаїв.

Загальноприйняті положення **Д. п.** закріплені у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.*

Сфера застосування **Д. п.** досить широка: вона фактично охоплює всі сфери зовнішньополітичної діяльності.

Дотримання **Д. п.** є обов'язковим, відступ від нього або порушення його норм може нанести шкоду гідності держави чи її офіційних представників і вслід за цим призвести до ускладнень у стосунках між державами і небажаних політичних наслідків.

Залежно від стану *дипломатичних відносин* з певною країною **Д. п.** можуть надаватися різні відтінки (більший чи менший характер урочистості, підвищення або зниження рівня окремих заходів). **Д. п.** є важливим політичним інструментом *дип-*

ломатії, а результати його застосування певною мірою впливають на стосунки між державами.

О. Сагайдак

Прутський трактат 1711 р. — мирний договір між Росією і Туреччиною про припинення воєнних дій.

Підписаний 12(23) липня у військовому таборі на р. Прут поблизу м. Яеси. Росія зобов'язувалася повернути Туреччині Азов з прилеглою до нього територією, зруйнувати нещодавно збудовані фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицьку в гирлі р. Самари, не втручатися в польськ. справи. *Карл XII* мав бути висланий з Туреччини. Умови **П. т.** було покладено в основу наступних договорів між Росією і Туреччиною 1712 і 1713 рр., за якими Росія зобов'язувалася вивести свої війська з Правобережної України.

Я. Малик

Прямі іноземні інвестиції — іноземні інвестиції, які є настільки значними, що дозволяють інвестору встановити ефективний контроль за управлінням підприємством і створити в нього довготривале зацікавлення в успішному функціонуванні та розвитку цього підприємства. **П. і. і.** означають: 1) ведення бізнесу в одній державі (держава-реципієнт) підданим ін. держави (відноситься до т. зв. нових інвестицій); 2) придбання значної частини акцій якогось підприємства в певній державі-реципієнті підданим ін. держави (відноситься до т. зв. інвестицій через поглинання та злиття). **П. і. і.** можуть виступати у формі спільного підприємства (яке може бути окремою корпорацією, партнерством чи просто договірними відносинами) чи окремої операції (відділення або філія). Звичайно **П. і. і.** відрізняються від портфельних іноземних інвестицій, де інвестор зацікавлений лише у фінансових надходженнях від інвестицій у бізнесі, а не в управлінні чи контролі за

бізнесом (напр., купівля цінних паперів державної торговельної компанії). Загалом інвестиції менше 10 % від вартості підприємства вважають портфельними іноземними інвестиціями.

П. і. і. здійснюють через вкладення материнської компанії в одній країні у філії, розташовані в одній або більше країнах. **П. і. і.** є достатнім інструментом для того, щоб материнська компанія контролювала ключові управлінські рішення, вони мають становити не менше 10 % від вартості підприємства. Материнська компанія є резидентом країни-господаря чи країни — експортера капіталу; філія знаходиться на території країни-реципієнта або країни — імпортера капіталу. Згідно з теорією зовнішнього інвестування амер. вченого Дж. Даннінга, виділяють три групи факторів, які є визначальними та сприятливими для залучення в країну іноземного капіталу у формі **П. і. і.** Це, по-перше, переваги права приватної власності; по-друге, переваги розташування і, по-третє, інтернаціоналізація в межах ТНК. Під перевагами розташування розуміють більшу прибутковість від виробництва, в яке інвестують кошти, саме в цій країні, ніж у будь-якій ін. поза її межами, а також перевагу виробництва товару над його експортом у цю країну. З такої позиції варто зауважити, що відповідна економічна політика держави — реципієнта **П. і. і.** може вплинути на покращення переваг розташування, стимулюючи цим вкладення прямих інвестицій у свою економіку.

Ю. Біленко

Пуанкаре (Poincare) Раймон (20 серпня 1860 р. — 15 жовтня 1934 р.) — франц. політичний і державний діяч, дипломат, президент Франції (1913—1920).

Народився в Бар-ле-Дюк, отримав юрид. освіту, з 1882 р. почав займатися політичною діяльністю. У 1887—1903 рр. — чл. палати депутатів, 1903—1913 рр. — сенатор.

Неодноразово займав різні міністерські посади. У 1912—1913 рр. займав посаду прем'єр-міністра й одночасно міністра закордонних справ. Вважав війну з Німеччиною неминучою і робив усе, щоб забезпечити Франції підтримку з боку ін. держав перед нім. загрозою. В січні 1913 р. П. був обраний президентом. У період *Першої світової війни 1914—1918 рр.* усі свої зусилля спрямовував на консолідацію нації та забезпечення перемоги. В завзятому бажанні привести Францію до перемоги у Першій світовій війні 1914—1918 рр. з ним міг зрівнятися лише *Ж. Клемансо*, що прийшов йому на зміну в 1920 р. У 1922 р. вдруге очолив уряд, одночасно зайнявши посаду міністра закордонних справ. Проводив жорстку політику стосовно Німеччини, що закінчилася *окупацією* Рурської обл. З поч. фінансової кризи 1926 р. втретє став прем'єр-міністром. Йому вдалося відновити купівельну спроможність франц. франка та стабілізувати економіку. В 1929 р. через хворобу змушений був піти у відставку.

Помер у Парижі 15 жовтня 1934 р.

Н. Перейма

Публічна дипломатія — діяльність у сфері міжнародних відносин, відмінна від міжурядової взаємодії і спрямована на широкі кола закордонної громадськості. Термін П. д. з'явився у міжнародних відносинах у 60-х роках ХХ ст. у США. Часто пов'язувався з діяльністю інформаційного агентства США, яке застосовувало його для опису своєї місії. У П. д. використовується досконаліша техніка комунікації, ніж у традиційній, опираючись на теорію політичного та економічного маркетингу, *наблік рілейнз*, принципи нейролінгвістичного програмування та ін. Вона також більше налаштована на багатосторонню та відкриту співпрацю, а не на закриті таємні угоди, протоколи чи боротьбу за вплив та одностороннє нав'язування своєї позиції.

У центрі уваги П. д. — дослідження та використання впливу ставлення громадськості на формування та реалізацію *зовнішньої політики*. Вона охоплює міжнародні відносини за межами традиційної *дипломатії*, такі як формування громадської думки в ін. державах, взаємодії приватних та суспільних інтересів в одній державі з подібними до них у ін., висвітлення міжнародних подій та використання його впливу на політику, комунікацію між людьми, відповідальними за комунікаційний процес, комунікацію між дипломатами та закордонними журналістами, а також процес міжнародної комунікації. Така комунікація з представниками ін. суспільств може здійснюватись як урядом держави, так і *міжнародною організацією* та відбуватися заплановано або спонтанно.

Інструментами П. д. є фінансовані урядом заходи, спрямовані на інформування або вплив на громадську думку в ін. країні. Такими інструментами можуть бути телебачення, кіно, публікації, музика, спорт, культурні обміни, навч. програми, відеоігри та ін. соціально-культурна діяльність, яка сприяє громадянам з різним світоглядом у розумінні одне одного та інтеграції в міжнародне культурне середовище. Для ефективного використання цих засобів необхідно не лише враховувати зміст та форму повідомлення, яке країна прагне передати, але й аналізувати можливі способи його інтерпретації різними суспільствами і розробляти прийоми сприйняття інформації, ведення діалогу та переконання.

Найактивніше П. д. використовує уряд США. До найбільш відомих її проявів належать: діяльність радіостанції "Голос Америки", програма студентського та наукового обміну ім. Фулбрайта, створення прес-центрів для закордонних журналістів та ін.

Ін. яскравими прикладами є діяльність Брит. ради (Велика Британія), радіо Radio France Internationale (Франція), Відділу публічної дипломатії НАТО тощо.

Т. Каранковська

Путін Володимир Володимирович (7 жовтня 1952 р.) — рос. державний і політичний діяч, президент РФ (2000—2008).

Народився у Ленінграді в сім'ї робітника. У 1975 р. закінчив юрид. ф-т ЛДУ. У 1975—1990 рр. працював в органах держбезпеки СРСР. Закінчив розвідшколу і Червонопрапорний ін-т ім. Ю. Андропова (тепер — Академія зовнішньої розвідки), полковник. У 1985—1990 рр. працював у представництві КДБ у Дрездені (НДР). У 1990 р. переведений у діючий резерв КДБ. Працював помічником проректора з міжнародних питань ЛДУ, радником голови Ленінградської міської ради. Під час серпневого путчу в Росії написав рапорт на звільнення з КДБ. З 1991 р. — голова Комітету із зовнішніх зв'язків мерії Санкт-Петербурга, у 1994—1996 рр. — перший заступник мера Санкт-Петербурга. У 1996 р. у Санкт-Петербурзькому гірничому ін-ті захистив дисертацію на тему “Стратегічне планування відновлення мінерально-ресурсної бази регіону в умовах формування ринкових відносин”, здобув ступінь кандидата економічних наук.

З серпня 1996 р. працював в Управлінні справами Президента РФ. З березня 1997 р. — заступник, згодом перший заступник керівника Адміністрації Президента. У липні 1998 р. призначений директором Федеральної служби безпеки, з березня 1999 р. — одночасно секретар Ради безпеки РФ.

У серпні 1999 р. призначений головою уряду РФ, а після виходу у відставку *Б. Єльцина* 31 грудня 1999 р. став виконувачем обов'язків Президента РФ. 26 березня 2000 р. **П.** обраний Президентом РФ, у бе-

резні 2004 р. переобраний на другий термін.

У зовнішній політиці проводив курс на зміцнення *СНД*, розвиток відносин з країнами Зах. і Сх., партнерство зі США на глобальному рівні. Підтримав США після терактів 11 вересня 2001 р., однак гостро критикував напад США на Ірак 2003 р. Активно відстоює концепцію багатополярності світу і заперечує претензії США на глобальне лідерство. Виступає проти амер. планів розміщення у Сх. Європі об'єктів системи ПРО. Гостро критикує зах. держави за реалізацію плану відокремлення Косово від Сербії. Водночас зазнає серйозної критики з їхнього боку за підтримку ядерної програми Ірану.

Протягом 2000—2007 рр. брав участь у самітах “Великої вісімки” на Окінаві (Японія, 2000), в Генуї (Італія, 2001), Кананаскісі (Канада, 2002), Евіані (Франція, 2003), Сі-Айленді (США, 2004), Гленіглісі (Велика Британія, 2005), Санкт-Петербурзі (Росія, 2006), Хайлігендаммі (Німеччина, 2007).

У відносинах з Україною дотримується курсу на розвиток і поглиблення співробітництва у всіх сферах. За його президентства було укладено укр.-рос. договір про державний кордон (2003) та договір про співробітництво з Україною у використанні Азовського моря і Керченської протоки (2003). Неодноразово сприяв розв'язанню проблемних ситуацій, що виникали в укр.-рос. стосунках у газовій сфері.

У жовтні 2007 р. очолив список партії Єдина Росія, яка одержала перемогу на виборах до Державної думи РФ. Після перемоги *Д. Медведева* на президентських виборах у березні 2008 р. очолив уряд РФ.

С. Пик

Р

Рабин (Rabin) Іцхак (1 березня 1922 р. — 4 листопада 1995 р.) — ізраїльський військовий, громадсько-політичний та державний діяч.

Народився в Єрусалимі в сім'ї вихідців з Рос. імперії. У 1940 р. закінчив Вищу сільськогосподарську школу “Каду-рі”. У 1941 р. Р. вступив до Формувань Європейської самооборони. Під час першої арабо-ізраїльської війни 1948—1949 рр. (див. *Арабо-ізраїльські війни*) як командувач бригади розробив операцію, внаслідок якої була прорвана блокада Єрусалима. Згодом представляв Державу Ізраїль на Родоських переговорах про перемир'я (1949). У 1950 р. Р. очолив оперативний відділ Генштабу. 1952 р. проходив стажування в Королівському штабному коледжі. Від 1956 р. — генерал-майор Цахалу (Армії оборони Ізраїлю). 1959—1963 рр. — заступник начальника, 1964—1968 рр. — начальник Генерального штабу. Під командуванням Р. ізраїльські війська отримали перемогу в Шестиденній війні (1967) (див. *Арабо-ізраїльські війни*). У 1968—1973 рр. — посол Держави Ізраїль у США. Доклав чимало зусиль для порозуміння зі США про постачання до Ізраїлю сучасних систем озброєння. Навесні 1974 р. став міністром праці в уряді Г. Меїр, а після її відставки влітку того ж року очолив кабінет міністрів. На посаді прем'єр-міністра домігся укладення

з Єгиптом та Сирією проміжної угоди про роз'єднання військ (1974—1975); здійснив модернізацію озброєнь в ізраїльській армії; підписав у 1975 р. угоду зі США, яка започаткувала особливі відносини між двома державами. До заслуг Р. можна віднести і те, що ізраїльська економіка пережила без потрясінь світову енергетичну кризу 1973—1974 рр. У березні 1977 р. Р. подав у відставку. 1984—1990 рр. — міністр оборони в урядах “національної єдності”. У 1987 р. під час “першої інтифади”, Р. (див. *Палестинська проблема*) вдався до жорстких заходів щодо палестинських повстанців. З часом Р. дійшов висновку, що надмірна ставка на силу себе не виправдовує. 13 липня 1992 р. Р. вдруге обраний прем'єр-міністром. 13 вересня 1993 р. Р. та ізраїльський міністр закордонних справ Ш. Перес підписали з головою ОВП Я. Арафатом Декларацію про принципи, що визначили можливість палестинського самоврядування на Західному березі р. Йордан і в секторі Газа. 26 жовтня 1994 р. — Р. та йорданський прем'єр-міністр А. аль-Маджали підписали ізраїльсько-йорданський мирний договір. У грудні 1994 р. Р. (разом із Ш. Пересом та Я. Арафатом) був удостоєний *Нобелівської премії миру*. 4 травня 1994 р. — Р. та Я. Арафат підписали в Каїрі Угоду щодо Сектору Газа та р-ну Єрихона — на цих територіях вводилася автономія і до кін.

травня з них мали бути виведені ізраїльські війська. 28 вересня 1995 р. Р. підписав Тимчасову угоду з ОВП, зобов'язуючись передати палестинцям додаткові території. Спроби Р. досягти порозуміння з ОВП викликали незадоволення у частини ізраїльського суспільства.

4 листопада 1995 р. після мітингу на підтримку мирного процесу на Площі Царів Ізраїлю в Тель-Авіві Р. був убитий.

О. Заяць

Рада Безпеки ООН (РБ ООН) — головний орган ООН. Згідно зі Статутом ООН РБ несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. У 1965 р. кількість її членів було збільшено з 11 до 15 (перша поправка до Статуту ООН): 5 постійних членів — Велика Британія, Китай, Росія, США, Франція — і 10 членів, які обираються ГА на два роки за географічною ознакою. 5 з 10 членів переобирають щороку. Кожен чл. має один голос. Для прийняття рішень з питань діяльності ООН потрібно 9 голосів, включаючи голоси всіх 5 постійних членів Ради. Це і є т. зв. правило одностайності великих держав, або право вето. Усі 5 постійних членів вдавалися в різні часи до права вето. Якщо постійний чл. не підтримує рішення, але не хоче блокувати його прийняття, він не голосує проти, а утримується при голосуванні. На відміну від ін. органів ООН, тільки РБ має право приймати рішення, обов'язкові для виконання всіма членами ООН. РБ проводить свої засідання у Нью-Йорку, коли в цьому виникає необхідність.

О. Гогоша

Рада Європи (РЄ) — міжнародна регіональна політична організація, створена 5 травня 1949 р. у Лондоні. Початково РЄ об'єднувала тільки країни Зах. Європи. Сьогодні вона є найбільшою і найстаршою європейською організацією, об'єднує 46 країн. Згідно зі Статутом метою РЄ є “до-

сягнення тіснішої співпраці між її членами, для охорони та підтримання ідеалів і засад, які становлять їхню спільну спадщину, а також з метою їх економічного і соціального розвитку”. Її було створено для захисту прав людини і зміцнення демократичних державних ін-тів, вироблення заходів щодо вирішення загальних проблем суспільного життя (крім військових), сприяння формуванню загальноєвропейської культурної спільності з урахуванням особливостей кожної національної культури. РЄ покликана розробляти загальноєвропейські конвенції та угоди, які повинні стати основою внесення відповідних змін до національних законодавств з метою їх гармонізації.

Основними органами РЄ є Комітет міністрів (виконавчий орган), до складу якого входять 46 міністрів закордонних справ держав-членів, або їх постійні представники, які знаходяться у Страсбурзі, Парламентська асамблея (консультативний орган), до якої входять майже 500 членів з національних парламентів. Делегація парламентарів залежить від величини держави і сягає від 2 до 18 мандатів. Асамблея збирається чотири рази на рік на відкритих сесіях. Допоміжними органами Парламентської асамблеї є спеціалізовані комітети. *Конгрес місцевих та регіональних влад* очолює Генеральний секретар. Європейський суд і комісар з питань прав людини забезпечують систему захисту прав людини в країнах — членах РЄ.

У перші роки діяльності організація зосереджувалась на економічних проблемах, а також зміцненні демократичних інституцій у повсенній Європі. Основними напрямками діяльності є: дотримання прав людини, соціальні проблеми, культура, освіта і спорт, проблеми молоді, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища, а також розвиток співпраці між країнами-членами. З 1957 р. організовуються конференції галузевих міністрів РЄ. Їх головним завданням є створення можливості безпосереднього контакту міністрів і напрацювання

пріоритетних напрямів дії РЄ у певній сфері на 2—3 роки. РЄ співпрацює з ін. урядовими та громадськими організаціями. Розроблено чимало програм сприяння демократичним і правовим реформам у країнах Центр. і Сх. Європи. Ці програми стосувались місцевого самоврядування, судочинства, виборів та ін. Основною умовою приєднання країн до РЄ є визнання державою-кандидатом принципу верховенства права та необхідності дотримання прав і свобод людини, також ефективна співпраця з ін. державами для досягнення цілей РЄ. Приєднання держави до Організації вважають показником внутрішньої стабільності держави.

Україна заявила про своє бажання приєднатись до РЄ 14 липня 1992 р. Експерти України працювали в комітеті з правових проблем біженців та осіб без громадянства, проблем подвійного громадянства, прав національних меншин. Україна стала однією з договірних сторін деяких конвенцій РЄ: Європейської культурної конвенції, Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами, Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства, а також конвенцій з боротьби зі злочинністю, захисту прав національних меншин. 15 вересня 1995 р. у Києві було відкрито інформаційно-документальний центр РЄ на базі Укр. правничої фундації.

9 листопада 1995 р. у штаб-квартирі РЄ у Страсбурзі (Франція) відбулася урочиста церемонія вступу України до РЄ. Прийом до Організації свідчив про визнання європейською спільнотою прогресивних політичних і економічних реформ, здійснених Україною. Генеральному секретареві РЄ було передано на зберігання Закон України про приєднання до статуту РЄ та підписано відповідний протокол. Україна підписала Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод і Протокол,

який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією.

Н. Антонюк

Рада Європейського Союзу — головний законодавчий орган ЄС. До складу Ради входять міністри всіх країн-членів, по одному від кожної, склад міністрів змінюється залежно від предмета засідання (напр., питання сільського господарства, транспорту), найважливішою є т. зв. Загальна рада (або Рада у загальних справах), яка складається з міністрів закордонних справ.

Керівництво Радою здійснюють: міністри закордонних справ країн-учасниць, які змінюються кожних півроку (1 січня і 1 липня). Засідання відбуваються зазвичай раз на тиждень і є закритими. Рада відповідає за функціонування ЄС і є головним законодавчим органом, має бюджетні повноваження, а також компетенції на укладання угод (разом з ін. органами), координує економічну політику і призначає посадових осіб та службовців ЄС.

Законодавчі акти видаються звичайно у формі регламентів і директив. Регламенти мають обов'язковий характер і включаються в національне законодавство. Обов'язковими є і директиви, однак вибір способів їх реалізації залежить від держав-членів. Більшість питань включають у порядок денний лише після обговорення на офіційному рівні. Кожна держава ЄС має у Брюсселі постійне представництво, де працюють дипломати і функціонери з усіх національних міністерств. Глави представництв проводять раз на тиждень наради в межах Комітету постійних представників, який за початковими літерами своєї назви франц. мовою називається КОПЕРЕР. У ході цих робочих нарад послі і функціонери держав-членів розглядають питання, які вимагають вирішення і на рівні Ради.

Ухвалення рішень кваліфікованою більшістю голосів здійснюється з 1 листопада 2004 р. на підставі певної кількості ви-

значених для кожної держави-чл. голосів відповідно до такого розподілу: Німеччина, Франція, Італія та Велика Британія — по 29 голосів; Іспанія, Польща — по 27 голосів; Нідерланди — 13 голосів; Бельгія, Чеська Республіка, Греція, Угорщина та Португалія — по 12 голосів; Австрія та Швеція — по 10 голосів; Данія, Ірландія, Литва, Словаччина та Фінляндія — по 7 голосів; Кіпр, Естонія, Латвія, Люксембург, Словенія — по 4 голоси; Мальта — 3. Усього — 321 голос.

Одноставне ухвалення рішень вимагається стосовно певних питань, які можна поділити на три групи:

1) питання, що мають “конституційну” природу (напр., єдина процедура виборів *Європейського парламенту*, форми делегування виконавчих повноважень, положення про Суд ЄС, положення про Суд аудиторів, положення про фінансовий регламент, положення про застосування мови в інституціях ЄС, положення стосовно угод про асоціацію та про вступ);

2) питання, з яких держави-члени висловили бажання залишити за собою право вето, зважаючи на делікатність питань стосовно державного суверенітету або економічних інтересів: ресурси Співтовариства, соціальне забезпечення, гармонізація непрямого оподаткування, передбачені в Статтях 94 та 95 Договору про ЄС (див. *Маастрихтський договір 1992 р.*), винятки з правил ухвалення рішень більшістю голосів, культура, промисловість, структурні фонди, довкілля, перелік боєприпасів і військових матеріалів, також у різних випадках у рамках Економічного та валютного союзу;

3) сфери транспорту та допомоги, де Рада може дозволити відступити від договірних норм.

Голосування проводять у рамках засідання Ради та в письмовій формі.

Процедура голосування в рамках засідання Ради передбачає, що вона розпочинає голосування за ініціативи свого Голови.

Він зобов'язаний розпочати цю процедуру за ініціативи членів Ради або Комісії, якщо більшість членів, що входять до складу Ради, приймуть відповідне рішення (тобто щонайменше 8 держав). Члени Ради голосують у порядку розташування держав, передбаченому в Статті 203 Договору про ЄС, починаючи з чл. Ради, який іде після держави, котра головує. Делегування голосу можливе лише на користь ін. чл. Ради.

Основа позиції, яку держави відстоюватимуть на переговорах у рамках Ради, великою мірою визначає співвідношення сил між державами-членами. Йдеться про те, що, крім власне законодавчого процесу у Співтовариствах, між столицями держав-членів відбувається багато дипломатичних контактів задля зібрання кваліфікованої більшості, або, навпаки, блокувальної меншості, яка буде формально констатована в Раді під час розгляду питання. Контакти між постійними представниками держав-членів у Брюсселі сприяють визначенню цього співвідношення сил між державами.

Н. Антонюк

Радянсько-американська угода про заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1) — підписана головою президії ВР СРСР *Л. Брежнєвим* і президентом США *Р. Ніксоном* 26 травня 1972 р. в Москві, набула чинності 3 жовтня 1972 р.

В основу угоди покладено принцип обмеження кількості пускових установок балістичних ракет (наземного та морського базування). Згідно з угодою США і СРСР зобов'язались з 1 липня 1972 р. не починати будівництво нових пускових установок МБР наземного базування і не переобладнувати пускові установки легких МБР і МБР застарілих типів (споруджених до 1964 р.) для запуску важких МБР нових модифікацій. Крім того, сторони зобов'язались обмежити кількість сучасних підводних човнів — носіїв балістичних ракет —

і пускових установок тими, що знаходились на момент підписання Угоди на бойовому чергуванні чи в будівництві. Кількість стратегічних бомбардувальників і ядерних боєзарядів Угодою не обмежувалась. Жодним чином не було врегульовано питання оснащення балістичних ракет боеголовками індивідуального наведення. В результаті переговорів досягти домовленості про укладення всеохоплюючої угоди про обмеження стратегічних озброєнь не вдалось. Угода про обмеження стратегічних озброєнь була укладена терміном лише на 5 років.

І. Іжнін

Радянсько-американський договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) — підписаний 26 травня 1972 р. у Москві головою президії ВР СРСР *Л. Брежнєвим* і президентом США *Р. Ніксоном*. Згідно з Договором, кожна з сторін зобов'язалась при розгортанні своїх систем ПРО обмежитись лише двома позиційними р-нами протиракетної оборони радіусом у 150 км кожен (один — з центром у столиці, другий — навколо позицій шахтних пускових установок МБР).

Обмеженню підлягали всі компоненти систем боротьби зі стратегічними (міжконтинентальними) балістичними ракетами: ракети-перехоплювачі, пускові установки, а також РЛС ПРО. В межах кожного з позиційних р-нів ПРО було дозволено розмістити не більше 100 пускових установок і не більше 100 ракет-перехоплювачів на стартових позиціях. У столичному р-ні ПРО могло бути розташовано не більше 6 РЛС ПРО; у р-ні ПРО, що захищає позиції шахтних пускових установок МБР, могло бути розгорнуто не більше 2 великих РЛС з фазованою решіткою і до 18 РЛС ПРО меншої потужності. РЛС раннього попередження про ракетний напад можуть розташовуватись тільки на периферії національної території.

Крім того, умовами договору кожній з сторін дозволено мати 15 пускових уста-

новок ПРО на полігонах для проведення випробовувань.

За Договором заборонено надавати ракетам, пусковим установкам і РЛС, не створеним у цілях ПРО, можливості з перехоплення МБР.

Сторони Договору зобов'язались не розробляти, не випробовувати і не розгортати системи чи компоненти ПРО морського, повітряного, космічного чи мобільного наземного базування.

За винятком двох позиційних р-нів ПРО, СРСР і США зобов'язались не розгортати систему ПРО на території держави і не створювати основи для такої оборони, не передавати ін. державам і не розташовувати на території ін. держав систем ПРО чи їх елементи, заборонені Договором.

3 липня 1974 р. було підписано додатковий протокол до Договору, згідно з яким кожна зі сторін зобов'язалась обмежити свою систему ПРО лише одним позиційним р-ном ПРО: СРСР відмовився від розгортання систем у р-ні розташування стартових позицій МБР, а США — від захисту системою столиці.

Договір став одним з найбільш важливих елементів у системі стримування гонки озброєнь між двома наддержавами в період "холодної війни", оскільки забезпечував кожній зі сторін можливість нанесення ядерного удару у відповідь.

І. Іжнін

Радянсько-американський договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2) — підписаний 18 червня 1979 р. у Відні головою президії ВР СРСР *Л. Брежнєвим* і президентом США *Дж. Картером*. Договір став результатом переговорів між СРСР і США щодо наступного етапу обмеження стратегічних озброєнь, що розпочались одразу після підписання тимчасового договору *ОСО-1*. Оскільки новий Договір повинен був мати всеохоплюючий характер і мав урегулювати

проблеми подальшого обмеження ракетних комплексів наземного, морського, повітряного базування, а також крилатих ракет; оснащення ракет РГЧІН; обмеження важкої бомбардувальної авіації та ін. суперечливі питання, переговори щодо ОСО-2 не були завершені на момент закінчення дії тимчасової угоди ОСО-1. Під час переговорів СРСР відмовився від вимог включити в ОСО-2 засоби передового базування США і погодився на встановлення однакових обмежень для обох сторін, США, своєю чергою, відмовились від вимог скоротити кількість радянських важких МБР і погодилися на включення до ОСО-2 важких бомбардувальників.

Згідно з Договором кожна зі сторін погодилась обмежити загальну кількість пускових установок (шахт МБР, важких бомбардувальників, пускових установок на підводних човнах, установок повітряного запуску) до 2400 одиниць, з яких лише 1320 могли бути оснащені РГЧІН (без урахування бомбардувальників — кількість носіїв не повинна була перевищувати 1200). Окреме обмеження накладалось на шахтні МБР, оснащені РГЧІН, кількість яких не могла перевищувати 820 одиниць.

Договір також обмежив кількість боеголовок на носіях з РГЧІН (до 10 на балістичних ракетах наземного базування і до 14 — морського базування; існуючі бомбардувальники не повинні були оснащуватись більше ніж 20 крилатими ракетами, а з урахуванням бомбардувальників нових типів — середня кількість крилатих ракет, що припадає на кожен бомбардувальник, не повинна перевищувати 28 одиниць).

Договір підтвердив заборону ОСО-1 будувати нові стаціонарні пускові установки МБР, переобладнувати пускові установки легких МБР, а також старих МБР (споруджених до 1964 р.) для пуску нових важких МБР, передислокувати існуючі пускові установки МБР. Крім того, було заборонено створювати нові типи МБР, важчі за існуючі

моделі по стартовій вазі чи вазі, яку вони спроможні закидати.

Сторони Договору зобов'язались не створювати, не випробовувати і не розгортати балістичні ракети з дальністю понад 600 км для розміщення на плавзасобах, які не є підводними човнами; не розташовувати пускові установки балістичних і крилатих ракет на дні морів і океанів; не створювати засоби для виведення ядерної та ін. зброї масового знищення на орбіту Землі; не розробляти мобільні пускові установки для важких МБР; не випробовувати і не розгортати крилаті ракети з дальністю понад 600 км з РГЧІН.

Договір був укладений на строк до 31 грудня 1985 р. Відразу після вступу Договору в силу сторони зобов'язались негайно розпочати переговори про подальше обмеження та скорочення стратегічних наступальних озброєнь і укласти відповідну угоду, що замінить цей Договір по закінченні строку його дії.

Після вводу військ СРСР у Афганістан у грудні 1979 р. адміністрація президента США відкликала Договір з сенату, який розглядав питання його ратифікації. Проте, незважаючи на те, що Договір не вступив у силу, СРСР і США загалом дотримувались взятих на себе згідно з ним зобов'язань.

І. Іжнін

Радянсько-американський договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) — підписаний 31 липня 1991 р. президентом СРСР *М. Горбачовим* і президентом США *Дж. Бушем*. Переговори між СРСР і США щодо подальшого обмеження і скорочення стратегічних ядерних озброєнь розпочалися в червні 1982 р., незважаючи на відмову США у 1981 р. ратифікувати ОСО-2. Переговорний процес неодноразово переривався, а СРСР і США продовжували програми модернізації своїх стратегічних сил (дотримуючись, тим не менше, основних положень ОСО-2).

Прогрес у переговорах зі скорочення стратегічних озброєнь відбувся у другій пол. 1980-х років з приходом до влади в СРСР М. Горбачова і значними поступками з боку СРСР щодо стратегічних ядерних озброєнь і ядерних озброєнь середньої дальності в Європі (відмова від вимог враховувати засоби передового базування США; готовність до повної ліквідації ракет середньої дальності США і СРСР в Європі та відмова від урахування ядерних засобів середньої дальності союзників США по НАТО; відмова від прив'язки укладення Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності в Європі (1987) і Договору про СНО із зобов'язаннями про невихід з *Радянсько-американського договору про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО)*; згода вивести зі сфери дії Договору про СНО крилаті ракети морського базування).

Згідно з Договором кожна зі сторін зобов'язалась за сім років скоротити кількість своїх стратегічних носіїв ядерної зброї МБР наземного базування, БРПЧ, важких бомбардувальників до межі в 1600 одиниць (з них — до 154 важких МБР), а також скоротити кількість боєзарядів до цих носіїв до межі в 6000 одиниць (4900 для МБР і БРПЧ, з них 1100 для МБР на мобільних установках і 1540 для важких МБР). Загальна вага, яку спроможні закинути МБР і БРПЧ, не повинна була перевищувати 3600 тонн. Кожен стратегічний бомбардувальник США і СРСР не міг оснащуватись більше ніж 20 і 16 крилатими ракетами.

Скорочення стратегічних наступальних озброєнь передбачалось проводити в три етапи.

Додаткові Меморандум і Протоколи до Договору встановили правила зарахування боєзарядів для всіх типів стратегічних носіїв ядерної зброї; визначення ваги, яку спроможні закидати МБР і БРПЧ; правила і процедури переобладнання і ліквідації засобів, що підпадають під дію цього До-

говору; надання інформації щодо діяльності сторін, яка впливає з цього Договору.

Договір не встановлював обмеження на розгортання крилатих ракет морського базування, але при його підписанні СРСР і США зробили політичну заяву, згідно з якою зобов'язались не розгортати понад 880 таких ракет, а також інформувати одне одного про плани їх розгортання.

На момент підписання Договору СРСР володів 2500 носіями ядерної зброї (1398 МБР, 940 БРПЧ, 162 стратегічних бомбардувальники) і 10 271 боєзарядом. США володіли 2246 носіями (1000 МБР, 672 ракети морського базування і 574 бомбардувальники) і 10 563 боєзарядами. Отже, Договір передбачав скорочення стратегічних наступальних озброєнь приблизно в 1,5 раза.

Крім того, після підписання Договору СРСР і США оголосили про зниження рівня боєготовності стратегічних сил з метою зниження ризику несанкціонованого використання ядерної зброї.

У 1992 р. держави — правонаступниці СРСР — Білорусь, Казахстан, РФ і Україна, підписавши Лісабонський протокол до Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, взяли на себе зобов'язання, що випливають з Договору. Крім того, Білорусь, Казахстан і Україна зобов'язались у найближчий час приєднатись до ДНЯЗ як неядерні держави.

І. Іжнін

Райс (Rice) Кондоліза (14 листопада 1954 р.) — амер. державний діяч, дипломат, науковець.

Народилася у Бірмінгемі, штат Алабама, у сім'ї священика. У 1967 р. сім'я переїхала до Денвера. Р. навчалася у жіночій католицькій школі Святої Марії, яку закінчила у 1970 р. У 1974 р. закінчила Денверський ун-т, здобула ступінь бакалавра політичних наук, у 1975 р. — ступінь магістра в Ун-ті в Нотр-Дамі. З 1977 р. працювала у Бюро з питань культури і освіти Дер-

жавного департаменту США при адміністрації *Дж. Картера*. З 1981 р. — доктор політології, доцент Стенфордського ун-ту. 1982 р. — чл. Республіканської партії. З 1986 р. — спеціальний помічник голови Об'єднаного комітету начальників штабів. 1989—1991 рр. — директор, старший директор департаменту СРСР та країн Сх. Європи Ради національної безпеки США, помічник президента з питань національної безпеки. У 1991 р. **Р.** повертається у Стенфордський ун-т. 1993 р. — професор, 1993—2000 рр. — проректор, головний адміністратор ун-ту, провідний науковий співробітник Ін-ту міжнародних досліджень Фрімена Спойлі та Ін-ту Гувера. З 2000 р. — радник *Дж. Буша* з питань зовнішньої політики і національної безпеки.

2005—2009 рр. **Р.** — державний секретар США. Провела низку значних реформ і перетворень у держдепартаменті та дипломатії США загалом. Ініціювала реформу, названу “трансформована дипломатія”, яка включала в т. ч. оперативне переміщення амер. дипломатів у ті точки світу, де вони найбільш необхідні, вимогу відпрацювати певний час у “гарячих точках”, здобути глибокі знання, як мінімум, про два регіони світу й оволодіти не менш як двома іноземними мовами, а також концентрацію уваги на вирішенні таких проблем, як тероризм, незаконний обіг наркотиків та ін.

Р. займала жорстку позицію щодо ядерної програми Ірану, активно виступала за продовження перебування амер. військ в Іраку до повної стабілізації ситуації, підтримувала зусилля Ізраїлю із гарантування його безпеки та врегулювання конфлікту на Близькому Сході загалом.

Р. — чл. Амер. Академії Наук і Мистецтв, почесний доктор Коледжу Морхауз (1991), Ун-ту Алабами (1994), Ун-ту Нотр-Даму (1995), Школи права Міссісіпі (2003), Ун-ту Луїсвілля, Мічиганського державного ун-ту (2004), Бостонської школи права (2006).

Автор і співавтор праць: “Невизначена лояльність: Радянський Союз і Чехословацька армія” (1984), “Ера Горбачова” (1986), “Об'єднана Німеччина і трансформована Європа” (1995).

Володіє рос., нім., франц. та іспан. мовами.

С. Пик

Рапалльський договір 1922 р. — підписаний між Радянською Росією і Німеччиною 16 квітня 1922 р. у Рапалло (Італія) під час *Генуезької конференції 1922 р.* Статті Договору передбачали відновлення *дипломатичних відносин* між цими країнами і порядок урегулювання суперечностей між ними; взаємну відмову РСФРР та Німеччини від відшкодування їх воєнних витрат і втрат; застосування принципу найбільшого сприяння й співробітництва в економічних питаннях. За Берлінською угодою 5 листопада 1922 р., дію договору було поширено на УРСР, БРСР і Закавказьку Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку.

Я. Малик

Раротонга договір — див. *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985 р.*

Расмуссен (Rasmussen) Фог Андерс — данський політичний і державний діяч, глава уряду Данії (2001—2009).

Народився 26 січня 1953 р. в сім'ї фермера. Політичну кар'єру розпочав у 17 років, ставши засновником Товариства молодих лібералів в м. Віборг. З 1973 р. входив до складу ЦР Ліберальної партії. В 1974 р. балотувався у фолькетинг, в 1978 р. вперше був обраний депутатом. Того ж року здобув вищу економічну освіту в ун-ті м. Орхус. У 1978—1984 рр. працював консультантом у Данській федерації малих і середніх підприємств.

З 1984 р. — чл. керівництва парламентської фракції лібералів, з 1985 р. — віце-голова

національної організації Ліберальної партії, в 1987—1992 рр. — міністр оподаткування Данії. У 1996 р. став чл. ради представників, а в 1998 р. — ради директорів Національного банку Данії. З 1998 р. — голова Ліберальної партії Данії. 2001—2009 рр. — прем'єр-міністр Данії.

У березні 2009 р. обраний на посаду Генерального секретаря *НАТО*.

О. Гогоша

РБ ООН — див. *Рада Безпеки ООН*.

Резервна валюта — валюта, яка використовується у міжнародних розрахунках та утримується у складі *міжнародних резервів* країн світу. У сучасній світовій економіці найчастіше як **Р. в.** використовують дол. США, євро, брит. фунт, япон. єну, швейцарський франк та ін. стабільні грошові одиниці.

Б. Ланчук

Рейган (Reagan) Рональд Вільсон (6 лютого 1911 р. — 5 червня 2004 р.) — амер. державний і політичний діяч, 40-й президент США (1981—1989).

У 1932 р. закінчив коледж Евріка в штаті Іллінойс. Працював спортивним радіокоментатором, у 1937 р. потрапив у Голлівуд на студію “Уорнер Бразерз”, знявся у 52 фільмах. 1947—1952 рр. — президент Гільдії кіноакторів. 1952—1962 рр. працював на телебаченні, був популярним ведучим телепрограми.

З 1962 р. **Р.** — чл. Республіканської партії. 1966—1970 рр. — губернатор штату Каліфорнія. Спроби здобути номінацію від Республіканської партії на президентських виборах 1968 і 1976 рр. виявилися невдалими. У 1980 р. на президентських виборах здобув перемогу над *Дж. Картером* і став президентом США.

У зовнішній політиці адміністрації **Р.** пріоритетним напрямом було зміцнення

національної безпеки і нарощування військової потужності США у протистоянні з СРСР. У березні 1983 **Р.** оголосив про програму *СОІ*, метою якої було створення системи нових озброєнь для захисту від масованого ракетно-ядерного нападу (т. зв. *зоряні війни*), у жовтні 1983 р. — санкціонував *інтервенцію* військ США на Гренаду для усунення прокомуністичного режиму та заміни його проамер. урядом.

Зустріч **Р.** з радянським лідером *М. Горбачовим* у листопаді 1985 р. на саміті в Женеві знаменувала поворот у стосунках США — СРСР. У жовтні 1986 р. на саміті в Рейк'явіку **Р.** не дійшов згоди з радянським лідером щодо скорочення військових арсеналів обох держав. Лише у грудні 1987 р. на саміті у Вашингтоні **Р.** і *М. Горбачов* підписали Договір про ліквідацію ядерних ракет середньої дальності.

Політика США щодо країн “третього світу” визначалася доктриною Рейгана, яка передбачала протистояння комуністичним силам у всіх регіонах світу. Цим пояснюється підтримка Вашингтоном антикомуністичних сил в Анголі, Нікарагуа, Мозамбіку, Афганістані та ін. країнах. У квітні 1986 р. **Р.** санкціонував бомбардування урядових об'єктів у Тріполі та Бенгазі (Лівія) у відповідь на інспіровані Лівією терористичні напади на амер. військовий персонал в Європі. У листопаді 1986 р. скандал у справі “Іран-контрас” негативно вплинув на репутацію адміністрації **Р.** серед країн Середнього Сходу. В *Ірано-іракській війні 1980—1988 рр.* **Р.** надавав підтримку Іраку.

Після виходу у відставку видав автобіографію “Американське життя” (1990).

Помер 5 червня 2004 р.

С. Пук

Репарації (лат. *geratio* — відновлення, поновлення) — у міжнародному праві одна з форм матеріальної відповідальності суб'єкта міжнародного права за шкоду,

заподіяну внаслідок скоєння ним міжнародного правопорушення.

Виплата **Р.** відбувається у вигляді грошової або ін. матеріальної компенсації. За змістом **Р.** відрізняються від контрибуції, яка накладається державою-переможницею на переможену державу. Зазвичай виплата **Р.** передбачається мирним договором. Уперше ін-т **Р.** був зафіксований у *Версальському мирному договорі 1919 р.*, який зобов'язував Німеччину відшкодувати збитки, заподіяні нею під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* Сучасне міжнародне право передбачає матеріальну відповідальність держави за розв'язання агресивної війни — т. зв. військові **Р.** Рішеннями *Кримської (Ялтинської) конференції 1945 р.* та *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945 р.* була передбачена виплата **Р.** Німеччиною, а Паризькими мирними договорами 1947 р. — виплата їх колишніми союзниками Німеччини у *Другій світовій війні 1939—1945 рр.*

Ю. Занько

Репатріація (пізньолат. repatriatio — повернення на батьківщину) — повернення в країну громадянства, постійного проживання або походження певних категорій осіб (біженців, переміщених осіб, *військовополонених*), які внаслідок різних обставин опинилися поза її межами. Здійснюється на підставі міжнародних договорів або відповідних законів зацікавлених держав. Нерідко буває пов'язана зі зміною (набуттям) громадянства.

Обов'язковість **Р.** військовополонених передбачена *Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р.* Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. (Стаття 109) передбачає, що держави в період воєнних дій зобов'язані відправляти на батьківщину тяжкохворих і тяжкопоранених військовополонених незалежно від їх звання і кількості після приведення їх до стану, що допускає пере-

везення. Воюючі сторони повинні намагатися за сприяння відповідних нейтральних держав проводити госпіталізацію у нейтральних державах поранених і хворих військовополонених та можуть укладати угоди про **Р.** або *інтернування* у нейтральних країнах здорових військовополонених, які перебували тривалий час у полоні. Згідно зі статтями 118—119 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р., після припинення воєнних дій воюючі держави повинні провести безумовну **Р.** військовополонених, за винятком тих, які не підлягають **Р.** через тяжку хворобу, скоєння кримінальних злочинів або відбуття покарання за вже винесеним судовим вироком.

Ю. Занько

Референдум — всенародне голосування, один з найважливіших ін-тів сучасного державного права. Змістом його є звернення безпосередньо до населення для прийняття особливо важливих законів або ін. рішень шляхом голосування “за” чи “проти”. **Р.** може проводитись і в окремих регіонах для вирішення важливих питань місцевого або загальнонаціонального значення.

Перший відомий **Р.** відбувся в 1449 р. в Берні, згодом — в ін. швейцарських кантонах. З часу Великої франц. революції вони проводилися у Франції та Швейцарії, де регулярне проведення **Р.** з різноманітних питань стало нормою життя кантонів і цілого союзу. Вони першими дістали і конституційне закріплення (1845 р. — у кантоні Ваадт), потім — в ін. кантонах, 1848 р. — в союзній конституції). У сучасному світі проведення **Р.**, як правило, передбачено конституціями демократичних держав. **Р.** можуть бути обов'язкові або факультативні. Перші обов'язково проводяться у випадках, передбачених конституцією, другі — з тих питань, вирішення яких через народне голосування вимагає або визначена законом частина депутатів парламенту, або

глава держави, або певна кількість виборців. До питань, які безпосередньо стосуються сфери міжнародних відносин і розглядаються на Р., найчастіше належать питання про вступ до міжнародних об'єднань, створення наднаціональних органів тощо. Так, саме на Р. в багатьох країнах Європи приймалися остаточні рішення про вступ до ЄС або до НАТО.

Ю. Мороз

PE — див. Рада Європи.

Ризький мирний договір 1921 р. — підписаний між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УРСР, з другого, 18 березня 1921 р. у Ризі (ратифікований у квітні 1921 р.) після завершення польськ.-радянської війни 1920 р. Делегація ЗУНР не була допущена на переговори. За умовами Договору припинялися військові дії, анулювався *Варшавський договір 1920 р.* між Польщею і УНР, встановлювався новий кордон, за яким західноукраїнські та західнобілоруські землі залишалися у складі Польщі. 15 березня 1923 р. новий польськ. кордон по р. Збруч затвердила Рада послів держав *Антанти*. Польськ. уряд не виконував умов Статті 7 договору щодо забезпечення національно-політичних прав укр. населення Польщі.

Я. Малик

Римські договори 1957 р. — 25 травня 1957 р. у Римі главами держав та урядів Бельгії, ФРН, Люксембургу, Італії, Нідерландів та Франції було укладено Договір про ЄЕС (Договір про ЄС 1957 р.) та Договір про Європейське атомне співтовариство (Договір про Євроатом 1957 р.), які із набуттям чинності 1 січня 1958 р. згідно з преамбулою до Договору про ЄЕС 1957 р. заклали основу для "...формування все тіснішого союзу народів Європи", і відповідно стали правовою основою для розвитку євроінтеграційних процесів в Європі. Основним

здобутком вказаних угод, а також Договору про СОВС — т. зв. Паризької угоди 1951 р. стало створення *митного союзу держав-членів та Спільного ринку*, заснованого на засадах вільного руху товарів, послуг, робочої сили, капіталу та платежів, включаючи елементи захисту конкуренції у ЄЕС, регулювання співробітництва у секторальних політиках європейських співтовариств (соціальна політика, регіональна політика, політика захисту прав споживачів тощо), та питання гармонізації національного права держав-членів.

О. Головка-Гавришева

Римський клуб — неурядова міжнародна громадська організація, метою якої є дослідження *глобальних проблем людства* і їх вирішення шляхом впливу на суспільну свідомість. Р. к. заснований на поч. квітня 1968 р. з ініціативи італ. економіста і бізнесмена А. Печчеї (1908—1984), який разом із професором А. Кінгом запросив до Рима 30 європейських учених — соціологів, економістів, фахівців з природничих наук, спеціалістів у галузі планування. На цій зустрічі вчені обговорили доповідь "Спроба створення принципів світового планування з точки зору загальної теорії системи", підготовану голл. астрономом Е. Янчом. Останній наголосив, що надійшов час, коли людська спільнота і навколишнє середовище починають усвідомлюватися як єдина система, яка, однак, позбавлена внутрішніх кібернетичних механізмів і їй не властиве автоматичне саморегулювання макропроцесів. Єдиним кібернетичним елементом цієї системи є сама людина, яка здатна активно впливати на своє майбутнє, але необхідним є контроль людської спільноти над системною динамікою.

Р. к. офіційно зареєстрований у Швейцарії. До його складу можуть входити не більше 100 членів (вчених, діячів, бізнесменів), які мають відображати "зріз сучасного прогресивного людства". Обмеження кількості членів до сотні пояснюється

потребою хоча б мінімально контактувати на особистому рівні. Станом на 2007 р. **Р. к.** налічував 79 дійсних членів (з 35 країн) та 36 асоційованих членів. Крім того, в Клубі існує почесне чл-во, яке надається видатним політичним та громадським діячам, бізнесменам та науковцям (у т. ч. президент Національної академії наук України Б. Патон). Організація прийняла статус неурядової, не пов'язаної з політичними партіями та ідеологіями. Свою роботу **Р. к.** проводить у вигляді зборів та семінарів, на яких заслуховуються доповіді. Від моменту заснування і до самої смерті А. Печчеї залишався президентом **Р. к.** “Постійний комітет”, своєрідне ядро клубу, сформували шестеро членів: президент А. Печчеї, згадані вже Е. Янч та А. Кінг, а також М. Монне (голл. експерт-міжнародник), Ж. Сен-Жур (експерт з питань економіки і фінансів франц. футурологічної школи) і Г. Тіманн (голова Баттелевського ін-ту в Женеві). У країнах світу створено понад 30 Національних асоціацій сприяння **Р. к.** (у т. ч. Укр. асоціація **Р. к.**), які діють згідно з прийнятим у Варшаві в 1987 р. статутом Асоціацій і мають керуватися загальною лінією, узгодженою **Р. к.** Клуб заохочує дослідницькі проекти і публікує “Доповіді Римського клубу”. Першим пробним проектом **Р. к.** став документ “Пошуки конструктивної відповіді на зростаючу складність і невизначеність світового розвитку”, запропонований Х. Озбекханом, філософом тур. походження з Каліфорнії. Його доповідь мала на меті розробити модель, яка б у загальних рисах відображала динаміку світового розвитку, щоб змогти виявити найважливіші компоненти системи і найбільш небезпечні зв'язки між ними. Але через складність задуму і брак часу на його реалізацію лідери клубу відмовилися від цього проекту.

У 1970 р. на засіданні в Берні **Р. к.** запропонував професору Массачусетського технологічного ін-ту Д. Форрестеру розробити модель глобального розвитку. Модель

отримала назву “Світ-1” і базувалася на врахуванні п'яти параметрів: населення, капіталовкладення, використання невідновлюваних ресурсів, забруднення довкілля і виробництво продовольства. Ця модель, розроблена поспіхом (за 4 тижні), була надто спрощеною і після доопрацювання стала називатися “Світ-2”. Дж. Форрестер дійшов висновку, що за умов збереження існуючих тенденцій у недалекому майбутньому має настати криза, пов'язана з виснаженням ресурсів і забрудненням. Вихід він убачав у переході до “глобальної рівноваги” (виведення змінних на стаціонарні значення). Модель Дж. Форрестера стала певним зразком для подальших досліджень і спричинила появу нового напрямку — глобального моделювання. Подальша робота над новою, більш досконалою, моделлю за порадою Дж. Форрестера була доручена Д. Медоузу, спеціалісту в галузі системної динаміки, який створив модель “Світ-3”. Ця модель була в основі першої доповіді **Р. к.** — “Межі зростання”, яку Д. Медоуз представив у Вашингтоні в березні 1972 р. Головний її висновок — при збереженні нинішніх темпів розвитку сировинні ресурси землі вичерпаються впродовж 75 років. Нестача продовольства стане катастрофічною. Вихід із ситуації Д. Медоуз, як і Дж. Форрестер, убачав у “глобальній рівновазі”. Для цього було потрібно визначити рівень, на якому можуть бути задоволені основні матеріальні потреби кожної людини і створені можливості для реалізації особистісного потенціалу. Того ж 1972 р. на прохання *Європейської ради* А. Печчеї та М. Зібкер підготували для європейських парламентарів доповідь “Межі зростання в перспективі”, в якій підсумовувалися всі думки, висловлені упродовж попередніх дебатів. У 1973 р. Нім. фонд миру урочисто вручив **Р. к.** Премію миру за його “міжнародну і всесвітню діяльність”, яка спрямована на створення умов для миру.

Наступна доповідь для **Р. к.** була представлена в жовтні 1974 р. М. Месаровічем

та Е. Пестелем на зустрічі в Зах. Берліні і мала назву “Людство на поворотному пункті”. У ній наголошувалося, що потрібно створювати глобальне суспільство (солідарне, але зі збереженням розмаїття), інакше людська система зазнає розпаду, що буде супроводжуватися регіональними та глобальними катастрофами. Нововведенням у роботі М. Месаровіча і Е. Пестеля стало те, що вони розділили глобальну систему на 10 регіональних підсистем. На прохання А. Печчеї видатний голл. економіст Я. Тінберген (разом із Я. ван Етінгером та Е. Доломаном) підготував у 1976 р. доповідь “Перегляд міжнародного порядку”. У ній, на відміну від попередніх документів, не застосовувалася спеціальна наукова методологія, а натомість давалися рекомендації щодо основних напрямів політики, створення нових і реорганізації чинних інституцій для більш стійкого функціонування світової системи. Головною ідеєю доповіді є взаємозалежність сучасного світу, коли зв’язки між діями людей є настільки сильними, що не дозволяють діяти лише заради власної вигоди, а тому потрібно забезпечити гідне життя і рівень благополуччя всіх людей. Для збільшення прибутків у глобальному масштабі доведеться перебудувати владні структури у всьому світі, внести зміни в існуючі міжнародні відносини, ринкову систему тощо. Нову ідеальну соціальну організацію людства було названо “гуманістичний соціалізм”. Ця доповідь, попри значні сподівання, залишилася непоміченою, що змусило Р. к. задуматися над новою стратегією своєї діяльності. Р. к. поступово перейшов від кількісного аналізу глобальних проблем до якісного аналізу буття людства.

У 1977 р. філософ і політолог Е. Ласло презентував доповідь “Цілі для людства”, яка базувалася на концепції глобальної солідарності. У цій праці йшлося про “революцію свідомості”, формування нового “глобального етносу”, “стандарту гуманіз-

му” тощо. Постулювалася необхідність глобального контролю за енергоресурсами, припинення гонки озброєнь, підвищення якості життя тощо. У 80-х роках ХХ ст. Р. к. звернувся до проблеми взаємовідносин між “Північчю” та “Півднем”. У цьому напрямі були проведені дослідження М. Гернье “Третій світ: три четвертих світу” (1980), Ж. Сен-Жура “Імперативи співпраці між Північчю та Півднем” (1981), Р. Ленуара “Третій світ здатний себе прогнати” (1984) та Б. Шнайдера “Босонога революція” (1988).

У 1980 р. з’явилася доповідь “Дороговкази в майбутнє. До більш ефективних суспільств” швейцарського економіста укр. походження Б. Гаврилишина (директора Міжнародного ін-ту управління). Він розглянув модель майбутнього світового порядку, заснованого на співіснуванні різних культур і способів життя, та наголошував на тому, що, оскільки технологічні системи розвиваються швидко, а система цінностей повільно, то це породжує кризові явища. Б. Гаврилишин дійшов висновку, що можна у всьому світі встановити суспільний лад, заснований на принципах групової співпраці. У 1988 р. з’явилася важлива доповідь Е. Пестеля “За межами зростання”, присвячена пам’яті А. Печчеї. Це був фактично підсумок 15-річних дебатів про межі зростання. Головна ідея праці — дух відповідальності, що не знає кордонів. Людина повинна бути відповідальною не лише щодо локальних проблем, але й щодо глобальних.

Ін. своєрідним підсумком діяльності Р. к. стала “Перша глобальна революція” — доповідь, підготована у 1990 р. президентом клубу А. Кінгом та Генеральним секретарем Б. Шнайдером. Це була перша доповідь, зроблена від ім. усього Р. к. (якщо не рахувати книги А. Печчеї “Людські якості” 1977 р., що відображала загалом позицію Р. к., але не була власне доповіддю). Після цієї доповіді під егідою Р. к. було підго-

товано ще півтора десятка аналітичних матеріалів, зокрема “Здатність управляти” (Е. Дрор, 1994), “Фактор чотири: подвоєння багатства, подвійна економія ресурсів” (Е. Вайцеккер, Е. Ловінс, Л. Ловінс, 1997), “Як ми повинні працювати” (О. Джаріані, П. Лідтке, 1998), “Людяність перемагає” (Р. Мон, 1999), “Межі зростання — 30 років по тому” (Д. Медоуз, 2004), “Межі приватизації” (Е. Вайцекке, 2005) тощо.

О. Заяць

Ріббентропа — Молотова пакт — див. *Німецько-радянський договір про ненапад 1939 р.*

Рішельє (Richelieu) Арман Емануель дю Плессі (14 вересня 1766 р. — 17 травня 1822 р.) — франц. державний діяч і дипломат. Міністр закордонних справ і прем'єр-міністр Франції (1815—1818, 1820—1821).

У початковий період Великої франц. революції **Р.** емігрував до Росії (1790), де у складі рос. армії брав участь у війні проти Османської імперії. За видатні заслуги отримав чин генерал-лейтенанта. З 1803 р. — градоначальник Одеси, в 1805—1814 рр. — генерал-губернатор Новоросійського краю. Брав участь у роботі *Віденського конгресу 1814—1815 рр.*

У 1815 р. повернувся до Франції, де був призначений міністром закордонних справ і прем'єр-міністром. Основні зусилля зосередив на пом'якшенні умов *Паризького мирного договору 1815 р.* Домігся значного, майже в 6 разів, зменшення накладеної на Францію контрибуції та виведення з її території окупаційних військ союзників (1818).

Вдруге очоливши уряд в 1820 р., брав участь у роботі *Троппауського конгресу 1820 р.* і *Лайбахського конгресу 1821 р.* великих держав, де виступав проти рішень про право втручання у внутрішні справи ін. країн та про австр. *інтервенцію* в Італії.

Пішов у відставку під тиском ультрароялістської опозиції.

Ю. Мороз

Рішельє (Richelieu) Арман Жан дю Плессі (9 вересня 1585 р. — 4 грудня 1642 р.) — кардинал, герцог, франц. державний діяч і дипломат, державний секретар закордонних справ (1616—1617), перший міністр Франції (1624—1642).

Народився в сім'ї одного з приближених до короля Генріха III дворян. Прагнути військової кар'єри, вчився в офіцерській кавалерійській школі (“академії”). Проте за рішенням родини був змушений покинути її і готуватися до духовного звання. Вчився на богословському ф-ті Паризького ун-ту (Сорбонні), де одержав вчений ступінь магістра національного права (1606). У 1607 р. висвячений на єпископа. Того ж року захистив дисертацію на ступінь доктора богослов'я.

У 1614—1615 рр. брав участь у роботі Генеральних штатів як депутат від духовенства і викликав зацікавлення королеви-регентші Марії Медичі, яка призначила його духівником молодій королеві Анни Австрійської (1615), а згодом — своїм особистим радником і державним секретарем закордонних і військових справ (1616). Проте після усунення від влади королеви-матері її сином Людовіком XIII (1617) **Р.** впав у немилість і втратив посаду.

Зумівши з часом повернути до себе приязнь молодого короля, **Р.** отримав сан кардинала (1622), а згодом повернувся до складу уряду (Королівської ради), де займався закордонними справами і досить скоро очолив його (1624). Твердість, з якою він зміцнював центр. державний апарат, боровся проти аристократичної опозиції та уособлюваних нею відцентрових тенденцій, переконали короля, що в особі нового першого міністра він знайшов надійну опору королівській владі. Скоро **Р.** зосередив у своїх руках керівництво всіма сферами

державного управління і став фактичним правителем Франції.

Провідним принципом, яким керувався кардинал у своїй діяльності, було верховенство державного інтересу. Власне, він був першим європейським політиком, хто поставив державний інтерес вище ідеологічних (релігійних), династичних або моральних міркувань. Саме вищими інтересами Франції керувався він, нещадно викорінюючи осередки гугенотського сепаратизму в країні. Ці інтереси продиктували йому необхідність підтримки протестантських князів Німеччини в їх боротьбі проти універсалістських претензій імператора Священної Римської імперії. Загроза перемоги імперії у *Тридцятилітній війні 1618—1648 pp.* і встановлення гегемонії іспано-австр. Габсбургів в Європі спонукали його — кардинала Католицької церкви! — надавати політичну і фінансову допомогу протестантським володарям, а в 1635 р. — прямо вступити у війну проти імператора і Католицької ліги.

Наслідком його виняткової дипломатичної активності та цілеспрямованості стали десятки міждержавних договорів і ціла низка антигабсбурзьких політичних і військових союзів, що забезпечило перемогу над грізним супротивником. *Вестфальський мир 1648 р.*, до якого сам кардинал не дожив, підтвердив крах іспано-австр. сподівань на домінування в Європі і зафіксував стан європейської рівноваги. Результатом зусиль Р. стало також помітне розширення території Франції і перетворення її на найвпливовішу державу на континенті. Значною була і його роль у створенні перших торговельних компаній, діяльність яких в Півн. і Півд. Америці, Азії та Африці поклала поч. формуванню франц. колоніальної імперії. Протягом наступного століття вироблений Р. принцип пріоритету державного інтересу став провідним у європейській політиці. Помер Р. внаслідок тяжкої хвороби в 1642 р., підготувавши собі наступника — кардинала *Дж. Мазаріні*, який став послідовним про-

довжувачем його курсу у внутрішній та зовнішній політиці.

Ю. Мороз

Робертсон (Robertson) Джордж Іслей Мак-Нейл (12 квітня 1946 р.) — лорд Порт Еллену, 10-й Генеральний секретар *НАТО* (1999—2003).

У 1968 р. здобув вищу економічну освіту. 1978 р. — депутат палати громад Великої Британії, переобирався ще 5 разів. 1979 р. — речник опозиції (лейбористської) спершу у справах Шотландії, згодом — з питань оборони, пізніше — закордонних справ (1982—1993). З 1983 р. — головний представник опозиції з європейських питань. 1993—1997 pp. — чл. тіньового кабінету, відповідальний за справи Шотландії. 1997—1999 pp. — міністр оборони в уряді *Т. Блера*. 1999—2003 pp. — Генеральний секретар *НАТО*. З травня 1997 р. — чл. Таємної ради. 24 серпня 1999 р. отримав дворянський титул. Очолював шотландську партію лейбористів. Був чл. управлін та рад низки ін. організацій та фондів (зокрема віце-президентом Брит. ради). Відіграв важливу роль під час ратифікації *Маастрихтського договору 1992 р.*, за що у 1993 р. отримав титул парламентариста року. З 2003 р. залишив політику, працював у приватних компаніях: став заступником голови брит. фірми Cable & Wireless, увійшов до ради директорів компаній Weir та Smith, є стратегічним радником Канадського королівського банку.

Х. Чушак

Російсько-американський договір про подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2) — підписаний 3 січня 1993 р. в Москві президентом РФ *Б. Єльциним* і президентом США *Дж. Бушем*. Договір став наступним, після підписання договору *СНО-1*, кроком у процесі скорочення ядерних стратегічних сил двох держав і встановив нові кількісні

обмеження для стратегічних носіїв і ядерних боезарядів.

Договір СНО-2 зобов'язав пришвидшити темпи скорочення стратегічних наступальних озброєнь, передбачене договором СНО-1. Через сім років після вступу в силу договору СНО-1 (до 5 грудня 2001 р.) кількість боезарядів, якими володіла кожна зі сторін, повинна була коливатись у межах між 3800 і 4250 одиницями (1200 боезарядів за МБР з більше ніж однією боеголовкою, 2160 — за БРПЧ, 650 — за важкими МБР).

Згодом, до 1 січня 2003 р., сторони зобов'язались скоротити кількість ядерних боезарядів на МБР, БРПЧ і важких бомбардувальниках до кількості, не більше ніж в 3500 одиниць (з них до 1700—1750 боезарядів на БРПЧ). Договір СНО-2 передбачав ліквідацію двох класів стратегічних озброєнь: важких МБР і МБР, оснащених декількома боеголовками, 90 шахтних пускових установок важких МБР могли бути переобладнані для запуску космічних апаратів.

Договір, на відміну від договору СНО-1, ввів правило зарахування кількості крилатих ракет на важких бомбардувальниках по їх максимально можливому оснащенню. Крім того, Договір передбачив можливість зворотного переобладнання 100 стратегічних бомбардувальників, призначених для переобладнання на виконання неядерних задач.

20 червня 1999 р. президенти РФ і США у спільній заяві щодо стратегічних наступальних озброєнь, зробленій у Кельні, оголосили про необхідність розпочати переговори про укладення договору щодо подальшого скорочення наступальних озброєнь.

І. Іжнін

Рузвельт (Roosevelt) Теодор (27 жовтня 1858 р. — 6 січня 1919 р.) — амер. політичний і державний діяч, 26-й президент США (1901—1909).

Народився у Нью-Йорку в заможній родині, яка бере поч. від перших голл. переселенців у Америку. Освіту здобув у Гарвардському і Колумбійському унтах, де вивчав історію та право. У 1880 р. вступив у Республіканську партію і наступного року був обраний у законодавчі збори штату Нью-Йорк. З травня 1895 р. — начальник поліції Нью-Йорку, в 1897 р. призначений заступником міністра військово-морського флоту. Брав безпосередню участь у бойових діях під час амер.-іспан. війни 1898 р., після якої його ім'я стало широко відомим у країні. В кін. 1898 р. був обраний губернатором штату Нью-Йорк, а в березні 1901 р. став віце-президентом США. Після вбивства у вересні 1901 р. президента В. Мак-Кінлі **Р.** обійняв посаду президента США. У 1904 р. був переобраний на другий термін.

У внутрішній політиці відзначався курсом на посилення ролі держави в економіці. У зовнішній політиці теж був прихильником методів силового тиску і за політикою США у цей період закріпилося визначення “політики великої палиці” (з його відомого вислову: “Говори лагідно, але тримай велику палицю — і далеко підеш”). Ці методи **Р.**, а також і наступні президенти, неодноразово застосовували у Центр. Америці та Карибському басейні, інтерпретуючи *Монро доктрину* як “право” США “наводити порядок” в латиноамер. країнах (напр., у Домініканській Республіці у 1905—1907 рр., на Кубі у 1906—1909 рр.). У 1903 р. уряд **Р.** ініціював відокремлення Панамі від Колумбії і встановив свій контроль над зоною Панамського каналу.

Водночас значно активізував участь США у світовій політиці, відмовляючись від традиційної політики ізоляціонізму. В 1902—1903 рр. рішуче втрутився у конфлікт між Венесуелою та Німеччиною, Італією і Великою Британією, змусивши європейські держави припинити блокаду венесуельського узбережжя та

бомбардування портових міст. Під час рос.-япон. війни 1904—1905 рр. виступив посередником на мирних переговорах, що завершилися Портсмутським миром 1905 р. Його зусилля були оцінені присудженням *Нобелівської премії миру* в 1906 р. Під час т. зв. Марокканської кризи 1905 р. (див. *Марокканські кризи*) активно сприяв її розв'язанню, що засвідчило зростаючу роль США у світовій політиці. По закінченні терміну перебування на посаді не припинив політичної діяльності, першим виступив з ініціативою створення *міжнародної організації* (Ліги миру), яка б стежила за збереженням миру і вживала заходів проти його порушників. У 1912 р. **Р.** ще раз балотувався в президенти США, проте без успіху.

Ю. Мороз

Рузвельт (Roosevelt) Франклін Делано (30 січня 1882 р. — 12 квітня 1945 р.) — 32-й президент США (1933—1945), єдиний, хто чотири рази обирався на цю посаду.

Походить з відомої аристократичної родини, з якої вийшло багато політичних діячів, зокрема президент США *Т. Рузвельт*. Закінчив Гарвардський ун-т і Колумбійську школу права. Політичну кар'єру почав з 1910 р., коли був обраний до сенату штату Нью-Йорк. 1913 р. — помічник міністра флоту США, 1920 р. — кандидат на посаду віце-президента від Демократичної партії, однак не здобув посади внаслідок поразки

партії на виборах. Займався приватною юрид. практикою. У 1928—1932 рр. — губернатор штату Нью-Йорк. У 1932 р. обраний президентом США, незважаючи на важку хворобу (поліомієліт). Вивів країну з “великої депресії”, що почалася 1929 р., запровадивши програму “Новий курс”, а за нею — “Другий новий курс”.

Спроби **Р.** відвернути *Другу світову війну 1939—1945 рр.* не мали успіху. Одним із перших серед амер. політиків усвідомив значення боротьби англійців проти гітлерівської Німеччини для безпеки США. З поч. війни виступив за надання допомоги Великій Британії і Франції проти Німеччини. У 1941 р. ініціював прийняття в США закону про *ленд-ліз*, підписав *Атлантичну хартію 1941 р.* з брит. прем'єр-міністром *У. Черчіллем*. 3 грудня 1941 р. (після нападу Японії на *Перл-Харбор*) як президент і головнокомандувач збройними силами очолив боротьбу США проти держав “осі”. У 1943 р. на конференції з *У. Черчіллем* у м. Касабланка (Марокко) увів в обіг термін “безумовна капітуляція”, що передбачав боротьбу з Німеччиною та її сателітами до переможного кін. і виключав можливість будь-яких сепаратних мирних переговорів з ними. Учасник *Тегеранської конференції 1943 р.*, *Кримської (Ялтинської) конференції 1945 р.* Ініціатор створення *ООН*. Одна з найвидатніших постатей в амер. та світовій історії ХХ ст.

С. Пук

С

Саадабадський пакт 1937 р. (Антанта Близькосхідна) — договір, укладений 8 липня 1937 р. у Саадабадському палаці поблизу Тегерана представниками Афганістану, Ірану, Іраку і Туреччини на 5 років (з можливим продовженням). Набув чинності 25 червня 1938 р. Оформив створення союзу цих держав — Антанти Близькосхідної. Сторони, що підписали пакт, зобов'язувалися проводити політику невтручання у внутрішні справи один одного, поважати недоторканність спільних кордонів, взаємно відмовитися від актів *агресії*, консультиватися щодо міжнародних питань, що становлять спільний інтерес, тощо. Для координації діяльності Антанти Близькосхідної було створено постійний орган — Раду міністрів закордонних справ держав-учасниць. У зв'язку з різною зовнішньополітичною орієнтацією цих країн під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* С. п. фактично припинив свою дію.

Я. Малик

САДК — див. *Південноафриканська спільнота розвитку*.

Сайкса — Піко угода 1916 р. — таємна угода про розподіл територій і сфер впливу в азійській частині Османської імперії між учасниками *Антанти*, ініційована Великою Британією і Францією.

Угода була підготована англ. дипломатом М. Сайксом і франц. дипломатом Ж. Піко і укладена франц. послом у Великій Британії П. Камбоном і міністром закордонних справ Великої Британії Е. Греєм у формі обміну нотами 9 і 16 травня 1916 р. Угода була попередньо узгоджена з царським урядом Росії в березні того ж року.

Згідно з домовленостями Англія отримувала права на Месопотамію з Багдадом, але без Мосула, більша частина Аравії визнавалась брит. сферою впливу. Палестина підпадала під міжнародний контроль, але Англія отримувала порти Хайфа й Акра. Франції відходили Сирія, Мала Вірменія, Кілікія, частина Курдистану, а також частина Сх. Анатолії. Франц. сферою впливу повинні були стати території Аравії на півн. від Неджда і мосульська обл. Росія, відповідно до угоди, повинна була отримати обл. Трапезунда, Ерзерума, Баязета, Вана і Бітліса, частину Курдистану та смугу чорноморського узбережжя на зах. від Трапезунда. Після оголошення Італією війни Німеччині у серпні 1916 р. вона отримала право на території півд. і півд.-зах. Анатолії згідно з угодою від 20 квітня 1917 р. між державами Антанти й Італією.

Після Жовтневої революції 1917 р. уряд Радянської Росії в листопаді 1917 р. оприлюднив текст угоди та заявив, що вважає її недійсною. Зміна міжнародно-політичної ситуації в світі не дозволила

реалізувати цю угоду, хоча Севрський мирний договір (див. *Паризька мирна конференція 1979 р.*) і мандатна система Ліги Націй для цього регіону в основному повторили положення С. — П. у. *І. Ісін*

Сан-Стефанський мирний договір 1878 р. — договір між Росією та Османською імперією, що завершив війну між ними 1877—1878 рр.

Поразки військ Туреччини у війні спонукали її уряд до переговорів про мир і прийняття всіх висунутих Росією вимог. За умовами підписаного 3 березня 1878 р. миру Росія повергала собі втрачену за Паризьким мирним договором 1856 р. (див. *Паризький конгрес 1856 р.*) півд. частину Бессарабії та отримувала міста Ардаган, Баязет, Карс і Батум на Кавказі. Передбачалась повна незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії, а також автономія Боснії та Герцеговини. Центр. пунктом Договору було утворення великого Болгарського князівства з включенням до його складу Македонії і виходом в Егейське море. Воно отримувало широку автономію з правом самостійного обрання князя і формування власного війська. Тур. війська мали бути виведені з його території, натомість рос. війська залишались на ній ще на два роки. Зв'язок князівства з Туреччиною обмежувався лише сплатою данини і суто формальним правом затвердження обраного князя.

Умови договору викликали сильний спротив великих європейських держав, незадоволених значним посиленням позицій Росії на Балканах. Особливо негативною була реакція на створення великої Болгарської держави, підпорядкованої впливам Росії. Не бажаючи надто загострювати стосунки з ними, рос. уряд погодився на скликання міжнародного конгресу для розв'язання всіх спірних питань, викликаних С.-с. м. д. (див. *Берлінський конгрес 1878 р.*).

Ю. Мороз

Сан-Франциська конференція 1945 р. — конференція в Сан-Франциско (штат Каліфорнія, США), проходила з 25 квітня по 25 червня 1945 р. з метою створення міжнародної організації універсального типу задля збереження миру в післявоєнному світі. Участь у Конференції взяли приблизно 3000 делегатів з 50 країн світу. Країнами — учасницями Конференції у Сан-Франциско могли бути ті держави, які підписали “Декларацію Об'єднаних Націй” 1945 р., і всі країни, що оголосили війну державам “осі” до 1 травня 1945 р. Державами, які запрошували на Конференцію, були “велика трійка” (США, Велика Британія і СРСР) та Китай. Уряд Франції вважав, що він не повинен виступати в цій ролі, бо не брав участі у *Думбартон-Окській конференції 1944 р.* та *Ялтинській конференції 1945 р.*

Делегати підготували Статут організації з 9 розділів і 111 статей, який був одногolosно прийнятий 25 червня 1945 р. На наступний день він був підписаний у приміщенні Меморіалу ветеранів війни.

Основні принципи ООН були запропоновані ще на Думбартон-Окській конференції 1944 р. і затверджені на Ялтинській конференції 1945 р. Головною метою ООН визначили “підтримання миру та міжнародної безпеки” шляхом ефективних спільних заходів. Держави, які підписали Статут ООН, заявляли про свою відданість основним правам людини, рівності між чоловіками і жінками, а також між великими та малими націями. Держави — члени ООН стверджували право народів самими розпоряджатися своєю долею. Було зазначено, що ООН утримуватиметься від “втручання у справи, які належать до внутрішньої компетенції кожної держави”.

Основні дискусії у Сан-Франциско велися навколо процесу голосування. Процедура голосування в *РБ ООН* не задовольняла малі та середні держави. Оскільки постійні члени *РБ ООН* (США, Велика Британія, СРСР,

Китай і Франція) мали право вето, вони були наділені більшими повноваженнями, ніж ті, що вони мали в Раді Лігу Націй. Було також зазначено, що Статут ООН не повинен включатися до тексту договорів про мир.

О. Кучик

Саркозі (Sarkozy) де Надь-Боча Ніколя Поль Стефан (28 січня 1955 р.) — франц. державний і політичний діяч, президент Франц. Республіки (з 2007 р.).

Народився в Парижі у сім'ї угор. емігранта. У 1978 р. закінчив Ун-т "Париж-Х" в м. Нантер, де отримав ступінь магістра з приватного права. Наступного року вступив до паризького Ін-ту політичних досліджень, де захистив диплом з політології. Після закінчення ін-ту в 1981 р. отримав професійний сертифікат адвоката і займався юрид. практикою в Парижі до 1987 р.

У 1974 р. вступив у голлістську партію "Союз демократів на підтримку республіки". Політична кар'єра С. розпочалася у 1977 р. із обранням до муніципальної ради паризького передмістя Нейї-сюр-Сен. У 1983—2002 рр. — мер Нейї-сюр-Сен. У 1993—1995 рр., 2002—2004 рр. і у 2005—2007 рр. займав різні міністерські посади в уряді Франції (міністр з питань бюджету, комунікації, економіки, внутрішніх справ). З 2004 р. — лідер політичного об'єднання "Союз за народний рух". На виборах 2007 р. обраний президентом Франції.

Політичну платформу С. характеризує поєднання різнонаправлених тенденцій. Він виступає за вільний ринок, але вважає необхідним його регулювання в межах політики "економічного патріотизму". Він відомий також як прихильник жорстких заходів щодо іммігрантів-нелегалів, але виступав з ініціативою "позитивної дискримінації", яка допомогла б іммігрантам стати повноправними членами франц. суспільства. С. вважають атлантистом і прихильником США, але разом з тим він вважав і вва-

жає серйозною помилкою війну в Іраку (див. *Англо-американська операція в Іраку 2003 р.*).

Основні зусилля в галузі зовнішньої політики спрямовує на розвиток європейської інтеграції та співробітництва з партнерами по ЄС, покращення відносин зі США, реалізацію висунутої під час виборчої кампанії ідеї створення Середземноморського союзу, інтенсифікацію діалогу з Росією. Важливіми напрямками вважає також активізацію політики Франції на Африк. континенті, в Азії та Лат. Америці. Займає стриману позицію щодо планів подальшого розширення ЄС, у т. ч. за рахунок Туреччини, України, Грузії, Молдови, наголошуючи на необхідності спочатку подолати внутрішні труднощі організації.

С. Гициньська

Світова організація торгівлі (СОТ) (World Trade Organization — WTO) — міжнародна міжурядова організація, створена відповідно до норм міжнародного права, яка займається встановленням правил міжнародної торгівлі та вирішенням спірних торговельних питань між країнами-членами. За останні роки СОТ почала також виконувати функції регулювання міжнародного економічного розвитку. Чл-во у СОТ стало практично обов'язковою умовою для інтегрування у світове господарство. Станом на сер. 2008 р. членами СОТ були 153 учасники, з яких 149 країн та 4 митні території, на які припадає 97 % обсягу світової торгівлі. Україна стала членом СОТ з 16 травня 2008 р.

Вищим органом СОТ є конференція міністрів країн-учасниць. Сесії конференції проходять не рідше одного разу на два роки, де обговорюються принципові питання, пов'язані з останнім раундом СОТ. Між сесіями для вирішення поточних і процедурних питань скликається Генеральна рада, що складається з представників усіх країн-членів. Вона координує діяльність

Органу з врегулювання суперечок та Органу з огляду торговельної політики. Конференція міністрів СОТ засновує комітет з торгівлі і розвитку, комітет з обмежень з метою забезпечення рівноваги платіжного балансу, комітет з бюджету, фінансів і адміністрації, комітет з торгівлі і довкілля, комітет з регіональних торговельних угод та низку ін. органів. Комітет міністрів призначає генерального директора СОТ, яким зараз є П. Ламі. Виконавчі функції здійснює Секретаріат, який нараховує до 500 працівників. Робочими мовами СОТ є англ., франц. та іспан. Штаб-квартира знаходиться у Женеві (Швейцарія).

Базовими принципами діяльності СОТ є налагодження двосторонніх переговорів між країнами — членами Організації та країною-претендентом з метою взаємного відкриття ринків і уникнення *протекціонізму* в торгівлі. До базових належать також принцип недискримінації у торгівлі, який поділяється на субпринцип режиму найбільшого сприяння і застосовується щодо зовнішніх ринків, та субпринцип національного режиму щодо внутрішнього ринку, а також принцип взаємності.

Проблема взаємного узгодження умов зовнішньої торгівлі стала предметом уваги ООН з 1946 р. Підсумком роботи представників багатьох країн — членів ООН щодо вирішення проблеми зменшення протекціонізму в міжнародній торгівлі стало прийняття 45 тис. тарифних знижок і затвердження правил міжнародної торгівлі, які називають ГАТТ. Ця угода набрала чинності 1 січня 1948 р.

Зміни та доповнення до норм міжнародної торгівлі проходили в рамках міжнародних конференцій — раундів. З 1946 по 1994 рр. пройшло вісім раундів ГАТТ. Довший час угоди ГАТТ не мали обов'язкового характеру для країн-учасниць. Згодом окремі кодекси, присвячені регулюванню субсидій і компенсаційних заходів, технічних бар'єрів у торгівлі, ліцензуванню імпорту, митної оцінки й антидемпінгових заходів,

стали основою для підписання Угоди про утворення СОТ та обов'язковими для країн — членів ГАТТ. Уругвайський раунд ГАТТ (1986—1993) завершився підписанням Заключного акта уругвайського раунду торговельних переговорів і Маракеської декларації, якою засновувалася СОТ. ГАТТ як Угода про торгівлю товарами, стала базовою угодою в рамках СОТ. До таких базових угод належать також Генеральна угода з торгівлі послугами та Угода з питань інтелектуальної власності.

І. Зінько

Світовий банк — заснований на *Бреттон-Вудській конференції ООН 1944 р.* за участю 44 країн як *МБРР*. Його метою було прискорення ліквідації наслідків *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

До складу **С. б.** входять 185 країн, штаб-квартира розташована у Вашингтоні. Президент **С. б.** — Роберт Б. Зеллік (з липня 2007 р.).

С. б. є одним із важливих джерел фінансової і технічної допомоги для країн, що розвиваються. Ця *міжнародна організація* не є “банком” у прямому розумінні цього слова. Кожна країна-чл. має своїх представників у Раді виконавчих директорів, які визначають політику **С. б.** і здійснюють нагляд за його діяльністю.

Із зростанням чисельності країн-членів і зміною його завдань **С. б.** розширював свою мережу, яка на сьогодні охоплює п'ять організацій, що входять у структуру Групи Світового банку: МБРР надає допомогу країнам із середнім рівнем доходів і кредитоспроможним країнам з низьким рівнем доходів; Міжнародна асоціація розвитку підтримує найбідніші країни через надання безвідсоткових позик, технічної допомоги і консультацій з питань політики; Міжнародна фінансова корпорація сприяє розвитку країн-клієнтів фінансуванням інвестицій у приватний сектор; *Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій*

надає гарантії іноземним інвесторам для покриття збитків, пов'язаних з комерційними ризиками у країнах, що розвиваються, створюючи сприятливі умови для інвестицій у цих країнах; Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних суперечок забезпечує урегулювання спірних питань щодо інвестицій між країнами-інвесторами і країнами-отримувачами інвестицій шляхом погоджувальних чи арбітражних процедур.

І. Наслідник

Світовий порядок — загальноприйнята організація суспільного життя в межах усього світу на основі домінування загальнолюдських моральних цінностей та норм міжнародного права в контексті розвитку глобальних політичних, економічних, соціальних, культурних та ін. процесів. Із розширенням кола учасників міжнародних відносин, а також посиленням взаємозалежності світу, виразнішою стає тенденція до розвитку загальносвітового устрою людського життя. У цій тенденції відображаються загальносуспільні процеси та закономірності, обумовлені діяльністю соціальних спільнот на світовій арені.

Варто відрізнити поняття “світового порядку” і “міжнародного порядку”. Завданням міжнародного порядку як складової С. п. є задоволення потреб держав як основних акторів міжнародних відносин у формуванні дієвої системи міжнародної безпеки й організації взаємовигідної співпраці на міжнародній арені. Існування легітимного С. п. неможливе без такого міжнародного порядку, який відповідає основним спільним інтересам держав та їхніх громадян і ґрунтується на ефективних процедурах міждержавної співпраці. І міжнародний, і світовий порядок мають спільні основи, які забезпечують єдність людської спільноти. До таких основ належать: міжнародні економічні обміни, зростаюче значення яких призводить до формування єдиного світового ринку; нау-

ково-технічні досягнення (особливо у сфері комунікаційних систем, засобів зв'язку й інформації); політичні структури й інтереси; соціокультурні цінності. Ці основи відіграють різну роль у формуванні та підтримці міжнародного і С. п.: на окремих етапах історичного розвитку значення одних зростає, ін. — зменшується.

С. п. спрямований на формування однієї цілісності, а згодом на підтримку світової цілісності, на відміну від міжнародного порядку, який покликаний регулювати відносини між (окремими) акторами у (здебільшого) визначених ними межах. Тому міра імперативності С. п. сприймається як принципово вища. С. п. змушений реагувати на проблеми і хід світового розвитку як на чинники, що сприяють або заважають реалізації його функцій.

Можна виділити три взаємозалежні та доповнюючі один одного рівні організації С. п. Перший (глобальний) передбачає формування і функціонування світового співтовариства в його відносинах з акторами регіонального і національного рівнів. Другий (регіональний) рівень об'єднує механізми, процеси, особливості взаємодії різних суб'єктів наднаціонального і субнаціонального характеру. Третій (національний) пов'язаний із взаємодією між собою суб'єктів національного масштабу. У цьому випадку йдеться насамперед про держави як найважливіші складові світового співтовариства і суб'єкти міжнародних відносин.

Н. Романюк

Священний союз (La Sainte Alliance) — об'єднання європейських монархів, створене за ініціативи рос. імператора Олександра I з метою забезпечення встановленого Віденським конгресом 1814—1815 рр. міжнародного порядку. Головною загрозою для збереження порядку і спокою в Європі він вважав можливі бунти проти легітимних правителів (на зразок Франц. революції

1789 р.) і, відтак, першочерговим завданням Союзу мало стати недопущення революцій та зміни існуючого стану речей.

Документом, що об'єднав монархів, став "Акт Священного союзу", підписаний 14 (26) вересня 1815 р. у Парижі Олександром I, австр. імператором Францем I та королем Пруссії Фрідріхом Вільгельмом III. Згодом до нього приєдналися майже всі європейські держави, в т. ч. вільні нім. міста та кантони Швейцарії. За межами С. с. залишилися тільки Велика Британія і Святий Престол, однак і вони у своїй політиці поділяли прийняті ним політичні принципи, головним з яких проголошувався легітимізм. Зазначений Акт був незвичним для дипломатичної практики документом, складеним у формі релігійно-моральної декларації з домішкою містицизму, проте проголошене в ньому зобов'язання монархів надавати один одному допомогу стало основою реальної політики, спрямованої на придушення революційних рухів і збереження встановленого в Європі порядку. Практичним виразом цієї політики стали рішення цілої низки дипломатичних конгресів великих держав (див. *Тропгауський конгрес 1820 р.*, *Лайбахський конгрес 1821 р.*, *Веронський конгрес 1822 р.*) про придушення революцій в Італії та Іспанії, що дало підставу пізніше називати їх "конгресами Священного союзу". Насправді С. с. був радше ідеологічною надбудовою союзу п'яти великих держав, проте такою, що її роль у європейській політиці, принаймні у перших десять років існування С. с., була вирішальною. Згодом протиріччя всередині "п'ятірки" з багатьох питань, насамперед щодо "*східного питання*" призвели до занепаду С. с. і його "тихої смерті" в сер. XIX ст.

Ю. Мороз

Семилітня війна 1756—1763 рр. — війна, яку вела Пруссія, підтримана Великою Британією, проти коаліції, що об'єднала Австрію, Росію, Францію, більшість нім. та низку ін. європейських держав.

Її передумовою стало захоплення пруським королем *Фрідріхом II*, у підсумку війни за австр. спадщину (див. *Австрійська спадщина та війна за неї*) 1740—1748 рр., Сілезії, що належала до володінь Габсбургів. Імператриця Марія Терезія прагнула повернути втрачені території, і це завдання спрямовувало діяльність австр. дипломатії, що шукала в Європі потенційних союзників.

Австро-пруський конфлікт перетнувся з ін. конфліктом між європейськими державами — суперництвом Англії та Франції в їх колоніях у Півн. Америці та Індії. У 1754—1755 рр. почалися збройні сутички між англійцями та французами у Канаді. Побоювання Лондона, що Франція може захопити Ганновер — спадкове володіння англ. короля, підштовхнули Англію до союзу з Пруссією. У січні 1756 р. Велика Британія уклала з Пруссією Вестмінстерську конвенцію, за умовами якої Фрідріх II мав підтримати Англію у разі нападу Франції, а натомість Лондон обіцяв надати допомогу у боротьбі з Австрією, Польщею та Саксонією. Ця угода означала розрив Пруссією союзу з Францією. Вона допомогла *Кауніцу*, канцлеру та міністру закордонних справ Австрії, укласти у травні 1756 р. з Францією Версальський договір, який передбачав франко-австр. оборонний союз.

Війна почалася у серпні 1756 р. із нападу Пруссії на Саксонію, що незабаром капітулювала. Фрідріх II сподівався приєднати її до своїх володінь (саксонський курфюрет мав отримати чеську корону, яку пруський король планував відібрати в Австрії). Предметом його зазіхань були також Курляндія та польськ. Помор'я. Пруська агресія прискорила формування антипруської коаліції. У січні 1757 р. на боці франко-австр. альянсу виступила Росія, що приєдналася до Версальського договору та уклала союз із Австрією. При цьому рос. дипломатія застерегла неучасть Росії у війні проти Англії та Ганновера. Влітку 1757 р. до коаліції приєдналася Швеція, яка прагнула

розширити свої володіння у Померанії. На боці Австрії виступила також більшість правителів держав, що входили до Священної Римської імперії, главою якої був чоловік Марії Терезії Франц Лотарингський.

У 1757 р. війна велася із перемінним успіхом. Після поразки у битві з пруськими силами біля Праги 6 травня австр. війська 18 червня розбили пруссів поблизу Коліна та увійшли в Сілезію. Франція окупувала Ганновер — спадкове володіння англ. короля. Незабаром бойові дії почала й Росія, чийі війська 30 серпня розбили прусську армію у битві біля Грос-Егерсдорфа у Сх. Пруссії. Але розвинути цей успіх росіянам не вдалося. Рік завершився блискучими перемогами Фрідріха II. 5 листопада прусська армія завдала нищівної поразки великому франц. війську в битві біля Росбаха (Саксонія), а 5 грудня поблизу Лейтена розбила австрійців.

Незважаючи на кілька драматичних поворотів у ході бойових дій, у наступні роки війна в Європі не принесла вирішального успіху жодній зі сторін. У січні 1758 р. рос. армія зайняла Кенігсберг та Сх. Пруссію. Було оголошено про нищівний удар росіянам по пруському війську в битві поблизу Кунерсдорфа, проте захопити Берлін вони не змогли. Створивши нову армію, Фрідріх II продовжив війну з перемінним успіхом. Так, 8—9 жовтня 1760 р. рос. загін навіть прийняв *капітуляцію* гарнізону пруської столиці, але майже одразу відступив через наближення основних сил противника. Відсутність в учасників антипруської коаліції чіткого плану спільних дій та значні розбіжності між ними не дозволили їм перемогти Фрідріха II.

Складовою загальноєвропейського конфлікту стала війна між Англією та Францією, що точилася у колоніях. В Індії англ. Ост-Індська компанія, перемігши франц. у битві при Плессі у червні 1757 р., захопила франц. колонії та встановила контроль над усією Бенгалією. У Півн. Америці у вересні

1759 р. англійці зайняли Квебек, а згодом і всю франц. Канаду.

У війну було також втягнуто держави Півд. Європи. У 1761 р. Бурбони Франції, Іспанії, Неаполітанського королівства та Парми уклали договір, відомий як “Сімейний”, виконуючи який, Іспанія вступила у війну проти Англії. Тоді ж на боці останньої виступила Португалія.

Виснажені війною учасники конфлікту почали самотійно шукати шляхи виходу з неї. 22 травня 1761 р. у Гамбурзі був укладений мирний договір між Пруссією та Швецією, яким відновлювалося довоєнне територіальне розмежування між цими країнами. Проте наприкінці 1761 р. військово-політичне становище Пруського королівства було дуже важким. У цей момент рятівними для Пруссії виявилися політичні зміни у Росії. Після смерті у грудні 1761 р. імператриці Єлизавети царем став Петро III, для якого Фрідріх II був особистим кумиром. Новий правитель припинив війну з Пруссією. *Петербурзький мирний договір 1762 р.* передбачав повернення Фрідріху II всіх зайнятих Росією територій. У червні 1762 р. Петро III уклав з Пруссією військовий союз проти Данії, який жодним чином не відповідав зовнішньополітичним інтересам Росії, і готовий був розпочати бойові дії проти Австрії. Того ж року імператриця *Катерина II*, яка прийшла до влади у результаті перевороту, розірвала союзницьку угоду з Пруссією, але участі Росії у війні не поновила.

Восени 1762 р. припинилися і бойові дії між Пруссією та Австрією і Францією. Підсумки війни дипломатії ворогуючих сторін підвели наступного року. *Паризький мирний договір 1763 р.* між Англією та Португалією і Францією та Іспанією залишав за Великою Британією захоплені нею франц. та іспан. колонії. За умовами *Губертусбурзького мирного договору 1763 р.* між Австрією, Саксонією та Пруссією було

відновлено довосні кордони між ними. При цьому Австрія визнала пруські права на Сілезію.

У підсумку С. в. Пруссія ствердилася у своїй новій ролі в Європі, зумовленій попередніми територіальними придбаннями. Водночас послабились міжнародні позиції та авторитет франц. монархії. Найбільше виграла Велика Британія, яка не лише забезпечила своє домінування на морях та стала володаркою величезної колоніальної імперії, але й вийшла на перше місце у світовій політиці. Визначена С. в. загальна розстановка сил у Європі проіснувала до поч. Великої Франц. революції.

В. Кушнір

Сен-Жерменський мирний договір 1919 р. — укладений 10 вересня 1919 р. у м. Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа) між союзними державами — переможницями у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.* (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія), а також Бельгією, Китаєм, Кубою, Грецією, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Югославією, Сіамом (Таїландом), Чехословаччиною, з одного боку, та Австрією — з ін. Він став одним з основних договорів новоствореної Версальської системи післявоєнного устрою в Європі.

Договір став документом, що закріпив результати Першої світової війни 1914—1918 рр. для колишньої Австро-Угор. імперії. У договорі закріплювався розпад Австро-Угор. імперії, який фактично відбувся після *капітуляції* Угорщини 27 жовтня 1918 р. на декілька самостійних держав — Австрію, яка 12 листопада 1918 р. була проголошена як Австр. Республіка, Угорщину, Чехословаччину, Сербо-Хорвато-Словенську державу (з жовтня 1929 р. — Югославія), ЗУНР. Відповідно до договору, державами-переможницями було здійснено територіальний перерозподіл володінь колишньої Австро-Угорщини. За його умо-

вами: колишні провінції імперії Богемія, Моравія та Сілезія переходили до Чехословаччини (згодом частина Тешинського р-ну Сілезії відійшла до Польщі); Бургенланд переходив від Угорщини до Австрії (у 1921 р. частину цієї території з м. Шопрон-Еденбург повернуто Угорщині); Італія отримала півд. частину Тіролю.

При укладенні договору не було враховано інтереси українців. Незважаючи на рішення Буковинського народного віча, яке відбулося у Чернівцях 3 листопада 1918 р. про воз'єднання Півн. Буковини з УНР, її передали Румунії. На вимогу керівників чеського визвольного руху Т. Масарика та Е. Бенеша Закарпатську Україну було передано до складу Чехословаччини. І в цьому випадку було повністю проігноровано рішення Народних зборів Закарпаття (Собору русинів), що проходили в Хусті 21 січня 1919 р. про Злуку Закарпатського краю з УНР. Статті 10—13 Договору визначали автономний статус Закарпаття у складі Чехословаччини. До Договору було включено положення т. зв. Малоого версальського договору про захист та гарантування прав *національних меншин* (25 червня 1919 р.). Отже, гарантувались права національних меншин, у т. ч. й українців, на території Чехословаччини і Румунії.

За С.-Ж. м. д. Австрія визнала незалежність Югославії, Чехословаччини, а також кордони Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини й Югославії. Австрія зобов'язувалася виконувати рішення держав-переможниць щодо її колишніх володінь, приналежність яких не була обумовлена договором (стосовно насамперед Галичини, долю якої мала вирішувати Вища рада послів держав *Антанти*). Договір зобов'язував Австрію відмовитись від прав у Марокко, Єгипті, Сіамі та Китаї. Австрія визнавала незалежність територій, які раніше входили в Рос. імперію, та відміну умов Брест-Литовського мирного договору (див. *Брест-Литовські мирні договори 1918 р.*),

а також право Росії на *репарації* з Австрії. Договір забороняв приєднання Австрії до Німеччини або ін. держави. Восні статті Договору встановлювали численність австр. збройних сил у 30 тис. осіб, їй заборонялось мати військово-морський флот і військову авіацію. Австрія зобов'язувалась передати переможцям у рахунок репарацій весь торговельний і риболовецький флот.

С.-Ж. м. д. включав у себе статут *Ліги Націй*, Міжнародного бюро праці. У процесі формування нової політичної карти Європи Договір створив низку нових територіальних протиріч та посилив незадоволення держав, які зазнали поразки у Першій світовій війні 1914—1918 рр. Цим закладались суперечності та небезпека для новостворюваної системи *міжнародних відносин*. Суперечності територіального та економічного характеру, закладені системою договорів, заклали підвалини до нового загострення ситуації в Європі напередодні *Другої світової війни 1939—1945 рр.*

О. Кучик

СЕНТО — див. *Багдадський пакт (Організація Центрального договору)*.

Скоропадський Павло Петрович (3 травня 1873 р. — 26 квітня 1945 р.) — укр. державний і військовий діяч, гетьман Укр. Держави (1918).

Походив зі старовинного козацько-шляхетського роду. Закінчив привілейований Пажеський корпус у Петербурзі (1893), після чого служив у різних гвардійських полках. Учасник рос.-япон. війни 1904—1905 рр., відзначений за героїзм Золотою Георгіївською зброєю. 3 грудня 1905 р. — флігель-ад'ютант, 1906 р. — полковник, з 1912 р. — генерал-майор. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* командував гвардійською кавалерійською бригадою, дивізією. З 1916 р. — генерал-лейтенант. У січні 1917 р. призначений командиром 34-го армійського корпусу. Після Лютне-

вої революції 1917 р. та утворення Укр. ЦР здійснив українізацію корпусу, що був перейменований на Перший укр. корпус. У жовтні 1917 р. на з'їзді укр. Вільного козацтва був обраний його почесним військовим отаманом. У листопаді 1917 р. корпус С. роззброїв збільшовизовані частини армії, що рухалися з фронту вглиб України. Розходження з політичним керівництвом УНР щодо питань військового будівництва змусили С. подати у відставку в грудні 1917 р.

Незгода з соціальною програмою уряду УНР та прагнення реалізувати власні погляди на організацію державної влади в Україні привели С. в табір опозиції. У березні 1918 р. за сприяння С. було створено Укр. народну громаду — політичну організацію консервативного спрямування, до складу якої ввійшли колишні офіцери розформованого Першого укр. корпусу, керівники Вільного козацтва, значна частина великих землевласників та представники заможного селянства, деякі чиновники та ін. Ця організація за підтримки Укр. демократично-хліборобської партії та Союзу земельних власників, а також командування нім. армії, незадоволеного діями уряду УНР, підготувала і здійснила державний переворот. 29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському хліборобському конгресі, скликаному Союзом земельних власників, С. був проголошений гетьманом Укр. Держави. Вся законодавча, виконавча і військова влада зосереджувалася в руках гетьмана.

Видані гетьманом закони та розпорядження були спрямовані на відновлення права приватної власності, проведення аграрної реформи, створення ефективної системи судівництва, розбудову регулярних збройних сил. Значними були досягнення в галузі розвитку освіти, науки, культури. Зусиллями гетьмана та його уряду були створені ун-ти в Києві та Кам'янці-Подільському, Укр. аграрна академія, Національна галерея мистецтв, Національна бібліотека,

Державний архів, Історичний музей та ін. культурно-освітні заклади.

У зовнішній політиці гетьман дотримувався умов Брестського мирного договору УНР 1918 р. з державами Четверного союзу та домагався ефективного його виконання, врегулював стосунки з Кримом, Кубанню і Доном, прагнув встановлення взаємовигідних відносин з нейтральними країнами, нормалізації відносин з РСФРР, а в останній період свого правління докладав зусиль для налагодження конструктивного діалогу з державами *Антанти*. Реалізація останнього завдання спонукала гетьмана до перегляду взаємовідносин з союзниками країн Антанти — рос. білогвардійськими силами. У листопаді 1918 р. С. видав “Грамоту”, в якій оголосив курс на федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Цей акт прискорив підготовку прихильниками УНР повстання проти гетьмана, який до того ж втратив підтримку військ Німеччини, що програла Першу світову війну 1914—1918 рр. 16 грудня 1918 р. С. зрікся влади й емігрував до Німеччини. У наступні роки брав участь в укр. національному русі, зокрема у складі Укр. союзу хліборобів-демократів та створеного ним Союзу гетьманців-державників.

Помер від важкого поранення, отриманого під час бомбардувань амер. авіацією території Німеччини.

Ю. Мороз

Слободищенський трактат 1660 р. (Чуднівський договір 1660 р.) — договір, укладений 17 (27) жовтня 1660 р. гетьманом України *Ю. Хмельницьким* з Польщею в містечку Слободище (тепер с. Бердичівського р-ну Житомирської обл.) поблизу м. Чуднів. С. т. скасував невідповідні для України *Переяславські статті 1659 р.* За умовами договору, Гетьманщина розривала союз з московським царем і відновлювала державний зв'язок з Річчю Посполитою на основі *Гадяцького договору 1658 р.* За-

лишаючи в силі більшість пунктів цього договору, польськ. сторона, представлена коронним гетьманом С. Потоцьким і польним гетьманом Ю. Любомирським, не погодилася на утворення Великого князівства Руського, яке входило б на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федерат. утворення — Речі Посполитої. Україні надавалася лише обмежена автономія у складі Речі Посполитої. Гетьман зобов'язувався брати участь у воєнних діях польськ. армії проти Московської держави і не нападати на Кримське Ханство. Передбачалося повернення магнатам і шляхті їхніх маєтків та відновлення феодальної повинності селян.

Козацька рада в Корсуні схвалила С. т., але лівобережні полки на чолі з наказним гетьманом Лівобережної України Я. Сомком і ніжинським полковником В. Золотаренком не погодилися з умовами Договору і під загрозою московської помсти висловилися за збереження союзницьких відносин з Москвою. Цим було започатковано поділ Гетьманської держави на правобережну і лівобережну частини.

Я. Малик

СНД — див. *Співдружність Незалежних Держав.*

СНО-1 — див. *Радянсько-американський договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь.*

СНО-2 — див. *Російсько-американський договір про подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь.*

СОІ — див. *Стратегічна оборонна ініціатива (“зоряні війни”).*

Солана (Solana) Хав'єр де Мадріага (14 липня 1942 р.) — іспан. політичний і державний діяч, дипломат, 9-й Генеральний секретар НАТО (1995—1999).

Народився в Мадриді в родині лібералів. Вивчав фізику в Мадридському ун-ті "Комплутенсе". У 1964 р. вступив до забороненої ІСРП і невдовзі був змушений емігрувати. Закінчував освіту у Великій Британії та в США, де в 1971 р. захистив докторську дисертацію з фізики твердого тіла. Після ліквідації франкістського режиму повернувся до Іспанії, викладав фізику, а в 1977 р. був обраний депутатом парламенту від ІСРП. У 1982—1988 рр. — міністр культури, 1988—1992 рр. — міністр освіти і науки, 1992—1995 рр. — міністр закордонних справ. Під час головування Іспанії в Раді ЄС (1995) брав участь у врегулюванні конфлікту в Хорватії та в Боснії і Герцеговині, був одним з ініціатором розробки і ведення в дію програми Євро-Середземноморського партнерства, що передбачала створення механізмів співробітництва країн — членів ЄС з дванадцятьма державами Середземноморського регіону. Значних зусиль доклав для зміцнення і розвитку *Іberoамериканського співтовариства націй*.

У грудні 1995 р. — жовтні 1999 р. С. — Генеральний секретар НАТО. На цій посаді багато уваги приділяв реалізації *Дейтонських угод* щодо Боснії і Герцеговини, а під час розгортання кризи в Косово виступив за застосування сили проти Союзної Республіки Югославії (1991). Був активним прихильником розширення НАТО на схід. У 1999 р. до складу членів Альянсу вступили Польща, Угорщина, Чехія. Того ж року було прийнято нову стратегічну концепцію НАТО, яка дозволяла ведення бойових дій за межами територій країн-учасниць. Водночас С. активно прагнув налагодження партнерських стосунків з державами — не членами Альянсу. В травні 1997 р. було утворено РСАП, до якої ввійшли 16 держав — членів НАТО та 28 держав-партнерів. У липні цього ж року було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО.

У жовтні 1999 р. С. обійняв новостворену посаду Верховного представника

ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки й одночасно — Генерального секретаря ЗЕС. Основні зусилля спрямовував на розбудову Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та її найважливішої складової — Європейської безпекової та оборонної політики.

Ю. Мороз

СОТ — див. *Світова організація торгівлі*.

Союз південноамериканських націй (Unión de Naciones Suramericanas) — міжнародна регіональна організація, створена у квітні 2007 р. у ході зустрічі глав держав і урядів країн Півд. Америки на о. Маргарита (Венесуела). **С. п. н.** займає територію площею майже 17 млн км², налічує понад 360 млн осіб й об'єднує 12 чл.: країни, що входять у *МЕРКОСУР*: Аргентина, Бразилія, Венесуела, Парагвай, Уругвай; країни, що входять в *Андійське співтовариство націй*: Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу, а також Чилі, Суринам, Гайана. Організаційну діяльність забезпечує Постійний секретаріат, розташований у Кіто (Еквадор), на чолі з Генеральним секретарем. На початковому етапі не передбачається формування додаткових інституцій з метою уникнення надмірної бюрократизації діяльності.

С. п. н. є наступником Південноамер. співтовариства націй, що було утворене на підставі Декларації Куско, ухваленій 9 грудня 2004 р. Її підписання відбулось під час святкувань 180-ї річниці перемоги військ *С. Болівара* над іспан. армією у битві при Аякучо та мало засвідчити прагнення країн регіону до втілення на практиці боліварських ідей про єдність Лат. Америки і проведення подальшої інтеграції на зразок ЄС (включаючи спільну валюту, громадянство, парламент) через об'єднання двох ключових міжнародних регіональних організацій: *МЕРКОСУР* і *Андійського співтовариства*

націй. При цьому виключалась можливість приєднання Мексики і країн Центр. Америки з огляду на тісні політичні й економічні відносини зі США.

До основних завдань **С. п. н.** належить поступове формування спільного ринку, що передбачає остаточне скасування тарифних обмежень у 2019 р., розбудова транспортної інфраструктури, яка б забезпечила формування спільного південноамериканського простору, координація монетарної політики та фінансування спільних проектів через створення Південноамериканського банку, послідовна ліквідація перешкод вільному пересуванню населення.

Р. Калитчак

Спаак (Spraak) Поль-Анрі (25 січня 1899 р. — 31 липня 1972 р.) — 2-й Генеральний секретар *НАТО* (1957—1961).

Вивчав право у Брюссельському університеті. 1920 р. — чл. Соціалістичної партії Бельгії. 1921—1931 рр. — займався юрид. практикою. У 1932 р. — депутат парламенту, 1935 р. — чл. уряду Бельгії. 1936 р. — міністр закордонних справ, 1938—1939 рр. — прем'єр-міністр Бельгії, 1939—1945 рр. — знову міністр закордонних справ. 1940—1944 рр. перебував у Лондоні в складі екзильного уряду. Вів переговори з представниками екзильних урядів Нідерландів та Люксембургу про створення економічного союзу, який почав діяти у 1948 р. (див. *Бенілюкс*). Після повернення уряду до Бельгії майже безперервно обіймав посаду міністра закордонних справ. У 1946 р. і 1947—1949 рр. був одночасно прем'єр-міністром. Брав активну участь у створенні Статуту *ООН*, а в 1946 р. головував на першій ГА *ООН*. Зробив великий внесок у процес об'єднання Європи. Відіграв значну роль у створенні *ЄЕС*, *НАТО* та *Бенілюксу*. В 1949 р. — голова першої Консультативної асамблеї *РЄ*. 1952—1953 рр. — президент Загальної асамблеї *ЄОВС*. Відіграв важливу роль

при підготовці текстів *Римських договорів 1957 р.*, очоливши т. зв. комісію Спаака.

У 1957 р. — Генеральний секретар *НАТО*. У 1961 р. відмовився від цієї посади, щоб очолити передвиборчу кампанію соціалістів у Бельгії. В 1961—1966 рр. — міністр закордонних справ Бельгії та віце-прем'єр. Після поразки соціалістів на виборах у 1966 р. відійшов від політики, а в 1971 р. вийшов з партії.

Написав мемуари “Незакінчені бої” (1969).

Х. Чушак

Спеціальні права запозичення (СПЗ) (Special Drawing Rights — SDR) — міжнародна розрахункова одиниця, що випускається МВФ і розподіляється серед його членів, “паперове золото”. СПЗ не є зобов'язаннями *МВФ*, а розглядаються як активи, адже дають право на отримання ін. активів (іноземних валют). Випуск СПЗ здійснюється з 1 січня 1970 р. у вигляді спеціального запису на рахунках країн — членів МВФ. Спочатку одиниця СПЗ прирівнювалася до золотого вмісту дол. (0,888 г), але із запровадженням плавання валютних курсів визначається на основі валютного кошика. До його складу спочатку входило 16 валют країн, що мали найбільшу частку у міжнародній торгівлі, згодом — 5 валют (дол. США, нім. марка, япон. єна, франц. франк та брит. фунт), а з січня 1999 р. — 4 валюти (дол. США, євро, япон. єна і брит. фунт).

Б. Ланчук

СПЗ — див. *Спеціальні права запозичення*.

Співдружність Націй (Commonwealth) — у минулому — Брит. співдружність націй, добровільне об'єднання держав, території яких раніше входили до Брит. імперії (за деякими винятками, напр., у 1997 р. було

прийнято Мозамбік). Згідно з Лондонською декларацією (1950), до С. Н., окрім монархій, можуть входити також республіки. Організацію очолює королева Єлизавета II, однак ця пожиттєва посада не передається спадково.

Історія Організації починається у 20-х роках ХХ ст. з т. зв. Імперських конференцій (хоча зустрічі прем'єр-міністрів Британії та її колоній відбувалися регулярно ще з 1887 р.), на яких визнавали незалежність колоній та домініонів (це було формалізовано у *Вестмінстерському статуті 1931 р.*). У 1956 р. С. Н. налічувала 10 членів, нині — понад 50. Не всі колишні колонії долучилися до С. Н., найвідоміший приклад — США. Ірландія теж не ввійшла до С. Н. після того, як у 1949 р. стала республікою (офіційна процедура вимагає від республіки подати заяву з проханням прийняти її до Організації — Ірландія такої заяви не подала, хоч це питання час від часу знову піднімається). Держава, яка хоче стати чл. С. Н., має прийняти головні цілі Організації, а також мати (хоча б у минулому) якесь формалізоване відношення до Об'єднаного Королівства або ін. членів С. Н. (напр., деякі держави Океанії управлялися Австралією, а Намібія — ПАР).

Принципи, якими сьогодні керується С. Н., викладені у Харарській декларації (1991), в якій проголошується відданість принципам демократії та добросовісного врядування, а також готовність до вживання заходів щодо тих членів Організації, які порушують названі принципи. Відповідно до цього С. Н. може тимчасово призупинити чл-во деяких держав (було кілька прецедентів — Фіджі у 2000—2001 рр., Пакистан у 1999—2004 рр., Нігерія у 1995—1999 рр.). Такі держави не беруть участі у зустрічах глав держав і міністрів, але офіційно із С. Н. їх не виключають. Зімбабве, щодо якої у 2002 р. було застосовано цю санкцію, вийшла із С. Н. у 2003 р. Оскільки чл-во є добровільним, будь-яка держава може у будь-який час вийти з організації. До

Зімбабве тільки Пакистан виходив із С. Н. у 1972 р., але знову вступив у 1989 р.

З 1965 р. у Лондоні діє Секретаріат С. Н., яким керує Генеральний секретар. Рішення приймаються в основному на зустрічах глав урядів С. Н., які відбуваються кожні 2 роки. Окрім цих кількадечних зустрічей, відбуваються також зустрічі міністрів фінансів, охорони здоров'я, юстиції та ін.

На поч. існування С. Н. між державами-членами існували тісні економічні зв'язки, у торговельних відносинах діяли "преференції Співдружності", а також був полегшений процес міграції між державами. З часом ці особливості стосунків почали слабшати, однак деякі існують і далі у формі традицій, напр., прив'язаність до певних товарів чи сильні емігрантські спільноти. Крім того, після вступу Британії до ЄС підписана у Ломе конвенція гарантувала права доступу держав — членів С. Н. на його ринок.

С. Н. часто порівнюють із своєрідним джентльменським клубом, де питання чл-ва є важливішим, ніж діяльність, яку Організація провадить. Вважається, що основна вигода чл-ва — це можливість близького і досить частого неформального і рівноправного спілкування керівників різних держав. С. Н. є своєрідним міжнародним форумом, де високорозвинуті й одні з найбідніших держав можуть зустрітися й вести переговори. Однак в Організації існують тертя між багатшими державами т. зв. білої С. Н. та рештою членів. Особливо вони загострювалися навколо ситуації у Родезії (70-ті роки ХХ ст.), Зімбабве та Нігерії, а також проблеми *apartheid* в ПАР.

Останнім часом інтерес членів С. Н. один до одного слабшає. Велика Британія зміцнює зв'язки з європейськими державами, що сприймається деякими членами С. Н. як зрада, оскільки їхні економіки розвивалися з урахуванням брит. ринку. Відповідно, вони розвивають торгівлю та ін. стосунки із своїми географічними сусідами.

Співдружність обмежується підтримкою культурної та мовної спільноти своїх членів і морального тиску на тих, хто не дотримується міжнародного права, прав людини, принципів демократії. Головна діяльність полягає у підготовці спеціалістів та експертів з цих питань для країн, що розвиваються, та моніторингу виборів.

Держави — члени С. Н. мають багато зв'язків на неурядовому рівні. Проводяться спортивні змагання — ігри С. Н. Існує Асоціація ун-тів С. Н., яка, зокрема, сприяє академічним та студентським обмінам. Крім цього, щороку присуджується нагорода за найкращу книжку, написану автором із С. Н., а також престижна Букерівська премія, хоча вона офіційно не пов'язана із Співдружністю.

Х. Чушак

Співдружність Незалежних Держав (СНД) — міждержавне утворення на території держав пострадянського простору. Створена 8 грудня 1991 р. під час зустрічі на найвищому рівні глав держав Білорусі, Росії, України в Біловезькій Пущі (Білорусь) після денонсації договору про утворення СРСР від 30 грудня 1922 р. Угода залишалася відкритою для підписання. 21 грудня 1991 р. до Співдружності під час Алматинської зустрічі глав урядів і держав приєдналися: Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Вірменія, Молдова, Азербайджан.

До кін. 1991 р. була укладена низка угод щодо правонаступництва у міжнародних організаціях, про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору, про збройні сили та прикордонні війська, а також тимчасові угоди про Раду глав держав і Раду глав урядів.

Регламентує діяльність Організації, визначає її цілі та інституційну структуру Статут СНД, схвалений на нараді глав держав 22 січня 1993 р. (набрав чинності 22 січня 1994 р.). За Статутом усі

органи СНД мають консультативний та координаційний характер. У рамках СНД створені та функціонують такі органи: Рада глав держав — учасниць Співдружності; МПА СНД, що включає комісії з правових питань, з питань економіки та фінансів, з питань соціальної політики та прав людини, з питань навколишнього середовища та з питань безпеки; Рада глав урядів; рада міністрів закордонних справ; координаційно-консультативний комітет держав-учасниць; міждержавний економічний комітет; економічний суд; рада міністрів оборони держав-учасниць; штаб координації військового співробітництва держав-учасниць; рада командувачів прикордонних військ; комісія з питань прав людини; рада міністрів внутрішніх справ, а також органи галузевого співробітництва.

Відповідно до Статуту, офіційною мовою СНД є рос., а місцем перебування координуючих органів — Мінськ (Білорусь).

Головним органом є Рада глав держав-учасниць, яка обговорює і вирішує принципи питання діяльності держав-учасниць. Рада збирається двічі на рік. За ініціативою будь-якої зі сторін може бути скликане позачергове засідання Ради. Головування в органах СНД здійснюється по черговою кожною державою-учасницею в особі її представника на основі принципу ротації терміном не більше одного року.

Рада глав урядів СНД координує співробітництво органів виконавчої влади в економічній, соціальній та ін. сферах спільного зацікавлення. Рішення Ради приймається консенсусом. Засідання відбуваються чотири рази на рік. Можуть проводитися спільні засідання Ради глав держав та Ради глав урядів держав — учасниць СНД.

МПА СНД утворена в Алмати 27 березня 1992 р. керівниками національних парламентів держав-учасниць: Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, РФ, Таджикистану та Узбекистану як консультативний ін-т для обговорення питань, розгляду та вироблення

законодавчих документів, що представляють спільний інтерес. У 1993—1995 рр. чл. МПА СНД стали також Азербайджан, Грузія та Молдова. З 1996 р. МПА СНД отримала статус міждержавного органу, який зайняв помітне місце в структурі СНД. Пленарні засідання відбуваються двічі на рік (Санкт-Петербург, РФ). Україна бере участь у МПА СНД як спостерігач.

Рада міністрів закордонних справ створена 24 вересня 1993 р. з метою координації зовнішньополітичної діяльності держав — учасниць СНД. З 1999 р. перетворена на виконавчий орган, який забезпечує співробітництво у зовнішньополітичній сфері держав — учасниць СНД.

Україна як одна з держав — засновниць СНД розвиває співробітництво в рамках Співдружності, керуючись “Основними напрямками зовнішньої політики”, Концепцією національної безпеки, Угодою про створення СНД від 8 грудня 1991 р. із застереженнями ВР України. Розглядаючи СНД як механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, вона не підтримує інституалізації форм міждержавного співробітництва, здатної перетворити Співдружність у наддержавну структуру конфедеративного чи федерат. типу. При цьому Україна заперечує надання СНД статусу суб’єкта міжнародного права. Україна не ратифікувала статуту СНД, не бере участі в Митному та Платіжному союзі Співдружності, співробітництві у військово-політичній сфері.

О. Кучик

Спільний ринок — див. *Європейське економічне співтовариство (ЄЕС)*.

Спільний ринок Півдня — див. *МЕРКОСУР*.

Спільнота португаломовних держав (Comunidade dos Países de Língua Portuguesa) — багатосторонній форум

дружньої співпраці держав, у яких португ. є офіційною мовою. Утворена у 1996 р., члени-засновники — Ангола, Бразилія, Гвінея-Бісау, Кабо-Верде, Мозамбік, Португалія та Сан-Томе і Принсіпі. У 2002 р. приєднався Сх. Тимор.

Виконавчий секретаріат організації, який розташовано в Лісабоні (Португалія), відповідає за розробку та втілення проєктів й ініціатив. Виконавчий секретар обирається на 2 роки і може бути переобраний тільки один раз. Пріоритети та напрями діяльності **С. п. д.** визначаються на Конференції глав держав, які відбуваються кожні 2 роки. План дій Організації мусить бути затверджений на щорічній раді міністрів закордонних справ. Крім цього, щомісяця збирається Постійний управлінський комітет, який слідкує за реалізацією конкретних проєктів та ініціатив. Ці проєкти фінансуються державами — членами **С. п. д.** Здебільшого вони спрямовані на допомогу державам Африки та підтримку і розвиток португ. мови. Крім цього, організація допомагала у запровадженні економічних реформ у Сан-Томе і Принсіпі та політичних реформ у Гвінеї-Бісау.

Вісім держав підписали умови, які мають на меті полегшити рух населення між ними. Вони передбачають видачу багаторазових віз, узгодження оплат і вимог для в'їзду, медичне обслуговування і право на проживання в усіх державах — членах **С. п. д.** Пропозиція спільного громадянства не пройшла через спротив Анголи та Мозамбіку. Однак Статут, який уже вступив у дію в Бразилії та Португалії, має забезпечити рівні громадянські та політичні права для громадян усіх держав, що належать до **С. п. д.**

Мешканці Галісії, автономного регіону Іспанії, хочуть долучитися до **С. п. д.** на тій підставі, що їхня мова дуже близька до португ. (одним з можливих варіантів приєднання могло бути набуття статусу спостерігача). Екваторіальна Гвінея висловила зацікавлення

у статусі спостерігача у С. п. д. На саміті Організації в липні 2004 р. у Сан-Томе і Принсіпі було змінено Статут Організації й Екваторіальна Гвінея отримала цей статус. Марокко та Макао теж заявили про своє бажання стати спостерігачами.

Х. Чушак

Сталін Йосип Віссаріонович (справжнє прізвище — Джугашвілі) (21 грудня 1879 р. — 5 березня 1953 р.) — радянський партійний і державний діяч, Генеральний секретар ЦК РКП(б) — ВКП(б) — КПРС (1922—1953), Голова РНК ради міністрів СРСР (1941—1953).

Народився у м. Горі (Грузія) в сім'ї шевця, навчався у Горійському духовному училищі та Тифліській духовній семінарії, з якої був виключений за революційну діяльність. З 1901 р. — на нелегальному становищі. Неодноразово заарештовувався. У 1912 р. був кооптований до складу Рос. бюро ЦК РСДРП(б). З 1913 р. перебував на засланні в Сибіру.

Після Лютневої революції 1917 р. прибув до Петрограда і редагував більшовицькі газети "Правда" і "Рабочий". З квітня 1917 р. — чл. ЦК РСДРП(б). Брав активну участь в організації Жовтневого перевороту, після якого очолював наркомати у справах національностей, державного контролю, робітничо-селянської інспекції. В роки громадянської війни — чл. Реввійськрад ряду фронтів. З 1919 р. — чл. Політбюро ЦК РКП(б), з квітня 1922 р. обіймав новостворену посаду Генерального секретаря ЦК партії. Під час утворення СРСР виступав з "планом автономізації", згідно з яким радянські республіки, в т. ч. Україна, мали приєднатись до РФ як автономії. Проте через опір В. Леніна та деяких керівників національних республік перемогла ін. концепція творення СРСР із незвичним для класичних федерацій формальним правом виходу суб'єктів союзу з його складу.

Наприкінці 1920-х років С. домігся розгрому всіх опозиційних течій у партії, усу-

нення можливих конкурентів у Політбюро і зосередив у своїх руках усю владу в країні. Одночасно було згорнуто НЕП і розпочато колективізацію сільського господарства та прискорену індустріалізацію. Результатом примусової колективізації став розпад селянських господарств і голод 1932—1933 рр., насамперед в Україні (голодомор) та деяких ін. республіках СРСР, під час якого загинуло кілька мільйонів людей. Сталінський "штурм" супроводжувався нечуваними масовими репресіями, жертвами яких стали керівні кадри всіх рівнів, представники художньої та технічної інтелігенції.

У зовнішній політиці С. дотримувався концепції "ворожого оточення" СРСР та необхідності підготовки до відсічі можливій імперіалістичній *агресії*. У період розгортання передвоєнної політичної кризи в Європі він виступав за створення колективної безпеки проти агресора, однак розпочаті в липні 1939 р. англо-франко-радянські переговори в Москві проходили в атмосфері взаємної недовіри та обопільних підозр учасників у спробах перекласти на чужі плечі весь тягар можливої війни, що й завело їх у глухий кут. У серпні 1939 р. С. убезпечив (як з'ясувалося пізніше, на короткий час) СРСР від війни з гітлерівською Німеччиною, уклавши з нею пакт про ненапад (див. *Німецько-радянський договір про ненапад 1939 р.*). Одночасно два диктатори розділили Сх. Європу на зони свого "інтересу". Після нападу А. Гітлера на Польщу і поч. Другої світової війни 1939—1945 рр. С. захопив Зах. Україну та Зах. Білорусь і включив їх до складу відповідних радянських республік. У листопаді 1939 р. СРСР почав війну з Фінляндією, за що був виключений з *Ліги Націй*. Улітку 1940 р. С. силою приєднав до СРСР Естонію, Латвію і Литву, а також Буковину і Півд. Бессарабію. Після нападу Німеччини на СРСР в червні 1941 р. він очолив Державний комітет оборони і здійснював особисте керівництво всіма військовими

операціями Червоної армії. В роки війни СРСР разом з Великою Британією та США був активним учасником *антигітлерівської коаліції*. Діяльність С. під час *Тегеранської конференції 1943 р.*, *Кримської (Ялтинської) конференції 1945 р.* та *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945 р.* була спрямована на координацію дій союзників у війні та прийняття для всіх учасників післявоєнне врегулювання.

Друга половина 40-х років ХХ ст. проходила в умовах поступового зростання напруженості між СРСР та зах. державами, яка переросла у “холодну війну”. Значна частка відповідальності за такий розвиток подій лежить на С. через його політику прискореної “радянзації” східноєвропейських країн.

В останні роки його життя в СРСР продовжувалися масові репресії, набуваючи часом зовсім ірраціонального характеру. Чергова хвиля терору припинилася лише після смерті С. 5 березня 1953 р.

Ю. Мороз

Стіккер (Stikker) Дірк (5 лютого 1887 р. — 23 грудня 1979 р.) — нідерланд. державний і політичний діяч, дипломат, 3-й Генеральний секретар НАТО (1961—1964).

Вивчав право в ун-ті в Гронінгені. Політичну кар’єру почав після *Другої світової війни 1939—1945 рр.* — чл. Першої палати Генеральних штатів Нідерландів. Співзасновник і голова ліберальної Партії свободи. У 1948 р. ця партія приєдналася до Народної партії за свободу і демократію, яка дотепер залишається найважливішою ліберальною партією Нідерландів. С. очолював її з січня до серпня 1948 р. У 1948—1952 рр. — міністр закордонних справ. У січні 1951 р. пішов у відставку через висловлену недовіру до колоніальної політики уряду в Новій Гвінеї. Через два місяці знову повернувся на цю посаду, на якій залишався до 1952 р. У цей час Нідерланди відіграють важливу роль у створенні та формуванні

НАТО і ЄОВС. У 1952—1958 рр. — посол Нідерландів у Великій Британії та Ісландії. У 1958—1961 рр. очолював постійні представництва Нідерландів при НАТО.

1961 р. — Генеральний секретар НАТО. У своїй політиці намагався зменшити вплив великих і посилити роль малих держав в організації. За час його перебування на посаді загострилися відносини між Альянсом і Францією, було зведено *Берлінський мур*. Залишив посаду у 1964 р. через проблеми зі здоров’ям.

У 1964—1967 рр. керував групою “Ройал Датч Шелл”. Автор книги “Відповідальні люди” (1966—1967).

Х. Чушак

Столітня війна 1337—1453 рр. — війна між Англією та Францією; найбільший військово-політичний конфлікт пізнього Середньовіччя, в який тією чи ін. мірою була втягнута більшість західноєвропейських держав — Кастилія, Арагон, Португалія, Шотландія, Нідерланди, Священна Римська імперія та Святий Престол. Війна була викликана претензіями на франц. престол англ. короля Едуарда III — племінника останнього короля Франції з династії Капетингів Карла IV, який помер, не залишивши прямих нащадків. Право на престол Едуард III оспориював у проголошеного франц. королем Філіпа Валуа, теж родича покійного. Почавшись як типова династична війна, вона поступово переросла у війну між національними державами, часом набираючи — з боку Франції, на території якої проходили бойові дії — характеру народної війни. Власне під час війни відбувався процес становлення державності в Англії та Франції, які неухильно втрачали риси суто феодальних володінь. Водночас практично завершилось і їхнє територіальне розмежування.

Поч. війни стала висадка в 1337 р. на території Фландрії військ англ. короля. Успіхи Едуарда III в битвах при Кресі

(1346) та Пуатьє (1356) привели до значного розширення його володінь у Франції. Проте в останній чверті XIV ст. французам вдалося відвоювати більшу частину захоплених ворогом земель. На поч. XV ст. війна відновилася з новою силою і після перемоги англ. війська при Азенкурі (1415) було підписано принизливий для Франції мирний договір в Труа (1420). За ним обидві держави утворювали об'єднане королівство під егідою короля Англії Генріха V, який одночасно проголошувався регентом Франції та спадкоємцем франц. престолу. Проте після несподіваної смерті Генріха V і проголошення королем його десятилітнього сина у Франції зросли надії на визволення з-під влади англ. корони. Спротив значної частини франц. аристократії англ. пануванню дістав підтримку з боку народних мас, і після перемог, одержаних з допомогою народного ополчення під проводом Жанни д'Арк у 1429 р., хід війни змінився. Низка перемог франц. війська привела до відвоювання Шотландії, Нормандії та ін. земель, а капітуляція англ. гарнізону Бордо в 1453 р. означала завершення війни. Франція вийшла з війни зміцненою, централізованою і готувалась до останнього раунду боротьби за об'єднання всіх франц. земель.

Ю. Мороз

Стратегічна оборонна ініціатива (СОІ) (“зоряні війни”) — програма, проголошена президентом США Р. Рейганом 23 березня 1983 р., в якій обґрунтовувались недовість традиційних принципів “балансу страху” і “взаємного гарантованого знищення” та необхідність відходу від них у відносинах США і СРСР. Програма СОІ, відома ще як “зоряні війни”, передбачала створення США системи озброєнь для захисту від масованого ракетно-ядерного нападу. Одним з ідеологів програми став “батько” амер. водневої бомби Е. Теллер. Система мала ґрунтуватись на новітніх науково-технічних принципах і включати елементи космічного базуван-

ня. Основними технологічними напрямками роботи з програми СОІ стали дослідження в галузях: 1) засобів спостереження, оцінки, захоплення і враження цілей; 2) зброї направленої енергії (високоенергетичні лазери наземного і космічного базування і пучкова зброя); 3) зброї кінетичної енергії (електромагнітні гармати та ін. скорострільні артистемі); 4) систем і методів управління боєм; 5) технічних засобів підвищення живучості, бойової ефективності та підтримки.

Компоненти програми СОІ повинні були забезпечувати багаторівневу оборону від балістичних ракет супротивника, знищуючи їх на всіх фазах польоту (на старті та розгоні; після завершення розгону і до відокремлення боеголовки; боеголовки після відокремлення на балістичній траєкторії; на завершальному етапі балістичної траєкторії при вході в атмосферу).

Програма СОІ за різними оцінками вимагала фінансування від 100 млрд до 1 трлн дол. Підрядниками цієї програми були такі добре відомі фірми, як “Боїнг”, “Рокуелл”, “Макдоналд-Дуглас”, “Локхід”, “Мартін-Марієтта”, “Грумман”, “Форд”, “Дженерал Моторс”.

У підтримку програми СОІ здійснювалась також потужна пропагандистська кампанія.

Розробка та розгортання такої системи оборони вступали в протиріччя з *Радянсько-американським договором про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО)* 1972 р. між США і СРСР. Одночасно вважалось, що СОІ призведе до революційного перевороту у військово-стратегічному мисленні і, врешті-решт, до відмови від ядерних озброєнь.

Існує також думка, що однією з головних цілей СОІ було провокування СРСР на втягнення у наступний високовитратний виток гонки озброєнь.

Під кін. 80-х років ХХ ст. стало зрозумілим, що тогочасний технічний рівень розвитку не дозволяє створити подібну систему

оборони. У зв'язку з цим адміністрація Дж. Буша зосередилась на системах ПРО для театру воєнних дій, а адміністрація Б. Клінтона — на обмеженій системі національної ПРО для захисту від одиночних балістичних ракет. Адміністрація Дж. Буша взяла активний курс на розширення програми ПРО і винесення її елементів за межі США. Проте обидві програми базуються на традиційній технології ракет-перехоплювачів.

І. Іжнін

Суецька криза 1956 р. — міжнародна криза, спричинена *агресією* Великої Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту.

26 липня 1956 р. президент Єгипту Г. Насер, у відповідь на відмову Великої Британії та США фінансувати будівництво Асуанської греблі, заявив про *націоналізацію* англо-франц. Всезагальної компанії Суецького каналу, що викликало гостру реакцію з боку урядів Франції та Великої Британії, які залежали від безперервного надходження через канал близькосхідної нафти.

Невдалі спроби світової спільноти врегулювати конфлікт мирним шляхом призвели до розробки Францією і Великою Британією плану нападу на Єгипет, до якого приєднався Ізраїль, занепокоєний зростанням впливу останнього в регіоні. У ніч на 30 жовтня Ізраїль розпочав бойові дії; під приводом урегулювання ситуації Велика Британія та Франція 5 листопада висадили свій десант на території Єгипту. Під тиском США, які засудили акцію своїх союзників, і СРСР, який 5 листопада висунув *ультиматуми* Франції, Великій Британії та Ізраїлю, 7 листопада воєнні дії були припинені. Англо-франц. війська були виведені з території Єгипту до 22 грудня 1956 р., ізраїльські — до 7 березня 1957 р.

Наслідком нападу на Єгипет для Великої Британії стали фінансова криза, погіршення відносин зі США, відставка прем'єр-міні-

стра *Е. Ідена*. Позиція, зайнята СРСР під час кризи, зміцнила його авторитет в араб. світі. Президент Єгипту Г. Насер став одним із найбільш популярних керівників араб. світу, а Єгипет — осередком об'єднання арабів.

Л. Абдо-Ясіньська

Сфера впливу — формально незалежна і суверенна територія, яка у своєму політичному й економічному розвитку залежить від рішень ін. держави. Боротьба за **С. в.** є одним із принципів завдань держав при здійсненні *зовнішньої політики*. Здобуття **С. в.** дозволяє ефективно реалізовувати національні інтереси держави.

І. Іжнін

Схеффер (Scheffer) Яап де Хооп (3 квітня 1948 р.) — нідерланд. державний і політичний діяч, дипломат, 11-й Генеральний секретар *НАТО* (2004—2009).

У 1974 р. закінчив юрид. ф-т Лейденського ун-ту. В 1974—1976 рр. служив у ВПС Нідерландів. У 1976 р. почав дипломатичну кар'єру в МЗС Нідерландів. 1976—1978 рр. — дипломатичний працівник посольства Нідерландів у Гані, 1978—1980 рр. працював у постійному представництві Нідерландів при НАТО, 1980—1986 рр. — особистий секретар почергово чотирьох міністрів закордонних справ Нідерландів. 1982 р. — чл. партії Христ.-демократичний альянс, 1986 р. — депутат палати представників Генеральних штатів. Працював у постійних комітетах — оборони, права та європейських справ. У 1986—1994 рр. — чл. Парламентських асамблей *РЄ* та *ЗЕС*. У 1995—1997 рр. — заступник, а у 1997—2001 рр. — лідер фракції христ. демократів у парламенті Нідерландів. 2001—2002 рр. очолював постійний комітет з питань зовнішньої політики. У 2002 р. — міністр закордонних справ Нідерландів. 2003 р. формально очолював *ОБСЄ* під час головування Нідерландів в організації.

Відомий своїм прагматизмом та проатлантичною орієнтацією. Вважається, що його обрали Генеральним секретарем *НАТО* через виважену політику очолюваного ним міністерства у справі Іраку — Нідерланди висловили політичну, але не військову підтримку діям США (див. *Англо-американська операція в Іраку 2003 р.*). На його каденцію припало нелегке завдання реформування організації у зв'язку зі вступом до Альянсу 29 березня 2004 р. семи нових членів.

Х. Чушак

Східне питання — це комплекс проблем і протиріч, пов'язаних з передбачуванним розпадом Османської імперії, боротьбою її народів, насамперед христ., за національне визволення, боротьбою великих держав за впливи в цьому регіоні або навіть за поділ територій. Це питання про долю Османської імперії та долю її спадщини. **С. п.** було однією з центр. проблем *міжнародних відносин XIX* — поч. *XX* ст.

Виникнення цієї проблеми було спричинене загальним занепадом Османської імперії та розгортанням національно-визвольних рухів христ. народів на Балканах. Можливий розпад імперії непокоїв усі великі держави, кожна з яких мала свої інтереси в цьому регіоні. Росія передусім була зацікавлена в установленні контролю над Чорноморськими протоками, на що вона могла розраховувати у разі розпаду Османської імперії. Неабияке значення мали і наміри посилити свій вплив на Балканах. Велику Британію, перш за все, хвилювала безпека її шляхів в Індію, які проходили через територію Османської імперії. Збереження статус-кво в регіоні відповідало її інтересам. Франція, яка ще з XVI—XVII ст. мала певні політичні привілеї стосовно захисту прав католиків та христ. святих місць на Близькому Сході, прагнула поширення свого впливу на Сх. Середземномор'я, зокрема в Палестині, Сирії, Єгипті. Австрія найбільше переймалася проблемою збереження цілісності своєї

імперії і побоювалася, що національно-визвольні рухи у підосманській частині Балкан можуть стати небажаним прикладом для слов'янських народів імперії Габсбургів. До того ж неминучим наслідком відступу Туреччини з Балкан було б посилення позицій Росії в регіоні, оскільки вона віддавна виступала, і доволі успішно, в ролі захисника прав поневолених османами православних народів. Такого результату не хотіла жодна з великих європейських держав. Для самої Османської імперії **С. п.** було буквально питанням життя або смерті.

Першим сигналом, що свідчив про хиткість споруди османського панування на Балканах, стало повстання, яке вибухнуло в 1804 р. в Сербії, та нездатність тур. війська придушити його. Ще загрозливішою для Порти ситуація стала у 1806 р., коли почалась чергова рос.-тур. війна. Вона завершилася *Бухарестським мирним договором 1812 р.*, за яким Росія отримала Бессарабію. Водночас султан зобов'язувався надати Сербії автономію. Однак зобов'язання залишилось невиконаним, а в 1813 р. тур. армія окупувала Сербію. У 1815 р. почалося "Друге сербське повстання", результатом якого стали переговори з османським урядом і встановлення реальної автономії Сербії.

Однак найнебезпечнішим для цілісності Османської імперії стало повстання, що вибухнуло у 1821 р. в Греції. Неухильне розширення зони повстання, незважаючи на всі спроби урядових військ придушити його, створювало реальну загрозу неконтрольованого розвитку подій, що спонукало великі держави взяти активну участь у прийнятному для кожної з них врегулюванні проблеми. Перший рішучий крок зробила Англія, занепокоєна зростаючими сподіваннями греків на допомогу православної Росії. У 1823 р. брит. уряд виступив із сенсаційною заявою про визнання повсталих греків однією з двох воюючих сторін, що автоматично зрівнювало їх у статусі з османським урядом. Цей крок забезпечив

прихильність до Англії майбутньої грец. держави та зміцнення її позицій у регіоні. Почався тривалий період консультацій брит. уряду з Росією щодо “грец. питання”. До них згодом долучилася Франція, яка теж претендувала на свою частку впливу у Сх. Середземномор’ї. Він завершився виробленням Лондонської конвенції трьох держав про створення грец. автономії в межах Османської імперії (липень 1827 р.). Однак Порта відкинула цю пропозицію, що привело до спільного виступу ВМС трьох держав та розгрому ними тур.-египетського флоту в битві під Наварином 20 жовтня 1827 р. Однак і це не змінило позиції Стамбула щодо “грец. питання”. Поворот стався лише після оголошення Росією у квітні 1828 р. війни Туреччині, яка завершилася перемогою рос. військ і підписанням у вересні 1829 р. *Адріанопольського мирного договору*. За умовами договору, поряд з територіальними втратами на користь Росії, Туреччина погодилася надати Греції широку автономію. Однак це вже не задовольняло греків, які ще в 1822 р. проголосили незалежність, а в 1827 р. обрали президента, яким став колишній міністр закордонних справ Росії *І. Каподистрія*. Розв’язком проблеми стало рішення Лондонської конференції трьох держав у лютому 1830 р. про утворення і міжнародне визнання незалежного Грец. королівства, з чим був змушений погодитись і османський уряд. Так починався повільний, розтягнений у часі, контрольований великими державами, але неухильний процес розпаду Османської імперії.

Наступного удару вона зазнала з Півд., коли в 1831 р. єгипетський паша Мухаммед-Алі розпочав війну проти свого сюзерена — султана Махмуда II. Слабнуча на очах тур. армія відступала під натиском єгипетських військ, що спонукало султана звернутися за допомогою до Росії. Таку допомогу він отримав у вигляді рос. експедиційного корпусу, який у квітні 1833 р. висадився на азійському узбережжі Босфору. Мухаммед-

Алі був змушений зупинити своє військо і вступити в переговори, на яких визнав себе підданим султана, отримавши в нагороду за таку “лояльність” управління ще й над Сирією та Палестиною. Важливим результатом розв’язку подій став укладений в липні 1833 р. Договір про мир, дружбу та оборонний союз між Туреччиною та Росією, що свідчив про посилення позицій останньої в регіоні. Проте ця “дружба” тривала недовго. Вже під час наступного конфлікту між султаном та непокірним Мухаммедом-Алі (1839) Росія, не бажаючи надто дратувати Британію та Францію, не надала Туреччині військової допомоги.

Дещо послабила напругу в стосунках між великими державами в регіоні Лондонська конвенція 1841 р. про режим Чорноморських проток, підписана Англією, Австрією, Пруссією, Росією, Туреччиною та Францією. Вона передбачала заборону проходу через протоки військових кораблів усіх держав у мирний час.

Важливим етапом еволюції С. п. стала т. зв. Кримська (або Сх.) війна, яка розпочалася у 1853 р. між Росією та Туреччиною, на боці останньої виступили також Англія і Франція (березень 1854 р.), а згодом ще й Сардинське королівство (лютий 1855 р.).

Війна завершилася перемогою союзників, які на *Паризькому конгресі 1856 р.* практично позбавили Росію права мати військово-морський флот на Чорному морі, що значно зменшило її можливості впливати на розвиток подій у регіоні. Водночас аналогічну заборону було накладено й на Туреччину.

Свідченням подальшого послаблення її позицій на Балканах стала Паризька конференція великих держав 1858 р., присвячена проблемі майбутнього Дунайських князівств. На ній було прийнято рішення про можливість об’єднання Молдови та Валахії, які залишалися під сюзеренітетом тур. султана, однак він не мав права втручатися у внутрішні справи князівств

і вводити на їх територію свої війська. Подальший розвиток подій привів до офіційного об'єднання у 1862 р. обох князівств у єдину державу — Румунію, яка проте продовжувала перебувати (суто номінально) у складі Османської імперії.

Чергове загострення **С. п.** почалося з повстань 1875 р. у Герцеговині та Боснії, які швидко переросли у війну проти Туреччини сусідніх Чорногорії та Сербії (1876). Перемоги османської армії спричинили вступ у війну проти Туреччини Росії (1877). Зазнавши серйозних поразок на обох фронтах (Балканському і Кавказькому), Туреччина була змушена підписати *Сан-Стефанський мирний договір 1878 р.*, яким передбачалось визнання незалежності Сербії, Чорногорії і Румунії, а також утворення автономного Болгарського князівства. Занепокоєння великих європейських держав значним посиленням позицій Росії на Балканах привело до скликання *Берлінського конгресу 1878 р.*, на якому їй довелося піти

на деякі поступки на користь Стамбула. Водночас Туреччина практично втратила ще й Боснію та Герцеговину, які конгрес дозволив окупувати Австро-Угорщині.

Формування в наступні роки двох військово-політичних блоків — *Троїстого союзу* й *Антанти* — поступово відсувало **С. п.** на периферію світової політики. Проте воно ще зберігало певне значення як один з чинників загострення протиріч між учасниками обох блоків. Так, *анексія* Австро-Угорщиною у 1908 р. Боснії та Герцеговини спричинила гостру кризу у відносинах Відня з Санкт-Петербургом та Белградом і стала важливим етапом у наростанні конфронтації між ними у наступні роки. Зрештою, саме конфлікт між Австрією та Сербією в липні 1914 р. та підтримка першої з них Німеччиною, а другої — Росією призвели до розгортання *Першої світової війни 1914—1918 рр.*

Ю. Мороз

Т

Талейран (Talleyrand) Шарль Моріс (2 лютого 1754 р. — 17 травня 1838 р.) — франц. державний діяч і дипломат, міністр закордонних справ (1797—1799, 1799—1807, 1814—1815).

Народився в Парижі в аристократичній родині. Одержав теологічну освіту (1778). З 1780 р. — генеральний агент (“міністр фінансів Церкви”) духовенства Франції при королівському уряді. На цій посаді створює собі статок, одночасно енергійно захищаючи права Церкви (що не завадило йому вже у 1789 р. виступати в Установчих зборах як ідеологу відчуження церковного майна на користь держави). У 1788—1791 рр. — єпископ Отенський.

У 1789 р. **Т.** розпочав політичну кар’єру, став депутатом Генеральних штатів; через рік — Головою Установчих зборів. Згодом зробив остаточний вибір на користь політичної кар’єри — у 1791 р. подав у відставку з посади єпископа Отенського та відмовився від можливості стати архієпископом Паризьким. Дипломатичну діяльність **Т.** розпочав у 1791 р., очоливши після смерті О. Мірабо Дипломатичний комітет. Протягом 1792 р. здійснив дві місії в Лондон, які можуть вважатися успішними, оскільки відтермінували приєднання Англії до антифранц. коаліції. Позиції **Т.** похитнулися після падіння монархії в серпні 1792 р. Його було звинувачено у підтримуванні таємних

зв’язків з Людовіком XVI. У результаті довелося перервати чергову лондонську місію й емігрувати спочатку у Філадельфію, а потім у Гамбург. Проте переворот 9 термідора дозволив **Т.** у 1796 р. повернутися до Парижа та активної політичної діяльності.

Завдяки зв’язкам із одним з керівників Директорії П. Баррасом **Т.** став у 1797 р. міністром закордонних справ. Інтуїція, яка не підводила його і в майбутньому, підказала “зробити ставку” на Бонапарта. Союз **Т.** з першим консулом та імператором *Наполеоном I* тривав до 1807 р. Весь цей час він був блискучим провідником дипломатичних ідей нового правителя Франції. **Т.** був конструктором Кампоформійського договору з Австрією (1797), одним із головних авторів Єгипетського проекту Бонапарта, ключовою дійовою особою *конкордата* між франц. урядом та Папою Пієм VII, а також процесу обрання Наполеона I президентом Італ. Республіки. Успіхами **Т.** були мирний договір 1800 р. з Австрією та Ам’єнський договір 1802 р. з Англією. Однак розрив з Бонапартом у 1807 р. був неминучим. Прихильник поміркованих та обережних дій, **Т.** не вписувався в агресивні плани перманентної війни імператора. **Т.** завжди наполягав на збереженні франц. кордонів 1792 р. і водночас був противником геополітичного знищення існуючих європейських держав.

Друге повернення Т. до активної дипломатичної діяльності відбулося у 1814 р. після поразки Бонапарта. Його ідеї “легітимної королівської влади” та реставрації Бурбонів влаштували переможців. Новий король Людовік XVIII повернув Т. на посаду міністра закордонних справ. Його “зоряним часом” став *Віденський конгрес 1814—1815 рр.* Зусиллями Т. Франція не лише була визнана партнером переговорного процесу, але й підписала союзний договір з Англією та Австрією та вийшла з міжнародної ізоляції. У період “ста днів” Бонапарт запропонував Т. повернутися, проте інтуїція не зрадила дипломата і цього разу. Одержавши титул великого камергера, Т. у 1815 р. пішов у відставку. Проте в 1830 р. король Луї-Філіпп призначив його послом у Лондоні. Головним успіхом цього останнього періоду його кар’єри стала Лондонська конференція 1830 р., результатом якої було визнання незалежності Бельгії, а відтак послаблення Голландії — потенційного суперника Франції на північ. У 1834 р. Т. остаточно пішов у відставку.

Т. був одним з найбільш блискучих європейських дипломатів кін. XVIII — першої пол. XIX ст. Твереза оцінка ситуації, інтуїція та висока майстерність у веденні переговорів дозволили йому практично уникати помилок у своїй довгій дипломатичній кар’єрі й успішно захищати геополітичні інтереси Франції. Водночас він продемонстрував однозначну орієнтацію на власні інтереси, завжди дбав про зростання власних доходів, виставляючи за свої послуги високу ціну, розміри якої часом могли коригувати зовнішню політику Франції.

О. Мороз

Тан У — 3-й Генеральний секретар *ООН* (1961—1971).

Народився 22 січня 1909 р. в Пандано, Бірма (сучасна М’янма). Освіту здобув у Рангунському ун-ті.

До поч. дипломатичної кар’єри працював у сфері освіти й інформації: був

старшим викладачем у Національній середній школі в Пандано, з 1931 р. — її директор. Крім того, активно працював як журналіст. У 1947 р. призначений прес-секретарем уряду Бірми, з 1949 р. — урядовий секретар міністерства інформації, з 1953 р. — секретар з особливих доручень у кабінеті прем’єр-міністра, а з 1955 р. одночасно виконував обов’язки секретаря *ЕККОСОР*. З 1957 р. — на дипломатичній роботі як постійний представник Бірми при ООН. У 1959 р. обраний заступником Голови 14-ї сесії ГА ООН.

Після загибелі *Д. Хаммаршельда* він був призначений виконувачем обов’язків Генерального секретаря ООН (листопад 1961 р.). ГА обрала його Генеральним секретарем ООН 30 листопада 1962 р. 2 грудня 1966 р. був обраний на другий термін до 31 грудня 1971 р.

У своїй діяльності на цій посаді докладав чимало зусиль для врегулювання небезпечних політичних криз та конфліктів, налагодження діалогу між Сходом і Заходом.

Вийшов на пенсію в 1971 р. Помер 25 листопада 1974 р. у Нью-Йорку після тривалої хвороби.

О. Гогоша

Тарасюк Борис Іванович (1 січня 1949 р.) — укр. громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, міністр закордонних справ України (1998—2000, 2005—2006).

Народився у м. Дзержинськ, Житомирської обл. У 1975 р. закінчив Київський ун-т ім. Т. Шевченка, ф-т міжнародних відносин і міжнародного права. 1975—1981 рр. — аташе, 3-й секретар, 2-й секретар, 1-й секретар МЗС УРСР. 1981—1986 рр. — 2-й секретар, 1-й секретар постійного представництва України при *ООН*, Нью-Йорк. 1986—1987 рр. — 1-й секретар відділу міжнародних організацій МЗС УРСР. 1987—1990 рр. — інструктор відділу зарубіжних зв’язків ЦК КПУ.

У 1990—1991 рр. — радник, заступник начальника відділу головного радника МЗС України. 1991—1992 рр. — керівник секретаріату МЗС України, начальник відділу політичного аналізу і планування. З 1992 р. — заступник міністра закордонних справ України, голова національного комітету України з питань роззброєння (1992—1995), голова державної міжвідомчої комісії з питань вступу України до РС (1993—1995). Грудень 1994 — вересень 1995 рр. — перший заступник міністра закордонних справ України. У вересні 1995 р. — квітні 1998 р. — Надзвичайний і Повноважний Посол у Королівстві Бельгія, в Королівстві Нідерланди і Великому Герцогстві Люксембург (за сумісництвом); глава місії України при НАТО (жовтень 1997 р. — квітень 1998 р.).

17 квітня 1998 р. — 29 вересня 2000 р. — міністр закордонних справ України. Основним напрямом діяльності на цій посаді стала реалізація стратегічного курсу України на інтеграцію до ЄС та НАТО, забезпечення входження України в європейський політичний, економічний і правовий простір, створення передумов для набуття Україною чл-ва в ЄС. Брав участь в самітах Україна — ЄС у Відні (1998), Києві (1999), Парижі (2000), де було досягнуто важливих домовленостей про поглиблення всебічного співробітництва в різних сферах. У цей час Україна прийняла делегацію Північноатлантичної ради НАТО, відбулось засідання комісії Україна — НАТО, прийнято Спільну стратегію ЄС щодо України. Ширшого розмаху набула участь України у проведенні операцій ООН з підтримки миру в різних куточках світу.

У 2001—2002 рр. — директор Ін-ту соціальних наук та міжнародних відносин Міжрегіональної академії управління персоналом. З 2002 р. — народний депутат України, чл. фракції “Наша Україна”, голова Комітету ВР з питань європейської інтеграції, директор Ін-ту євроатлантичного

співробітництва, чл. Національної ради з питань адаптації України до законодавства ЄС. З травня 2003 р. — голова НРУ.

Лютий 2005 р. — грудень 2006 р. — вдруге призначений Міністром закордонних справ України. У 2007 р. НРУ увійшов до блоку “Наша Україна — Народна самооборона”. У новому складі ВР, обраної на позачергових виборах у вересні 2007 р., Т. вдруге очолив Комітет з питань європейської інтеграції.

Почесний доктор Львівського національного ун-ту ім. І. Франка, Міжнародної кадрової академії та Рівненського економіко-гуманітарного ін-ту. Нагороджений орденном “За заслуги” III і II ступенів, Почесною відзнакою Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, багатьма ін. урядовими нагородами України та найвищими державними нагородами зарубіжних держав.

М. Мальський

Тегеранська конференція 1943 р. — перша конференція керівників трьох союзних у Другій світовій війні 1939—1945 рр. держав (“Великої трійки”) — США, СРСР і Великої Британії.

Відбулася 28 листопада — 1 грудня 1943 р. у Тегерані (Іран). У Т. к. брали участь президент США *Ф. Рузвельт*, голова РНК СРСР *Й. Сталін* і прем'єр-міністр Великої Британії *У. Черчилль*, а також начальники військових штабів та дипломатичні радники. Під час Т. к. було прийнято такі документи: “Воєнні рішення Тегеранської конференції” (1 грудня 1943 р.), “Декларація трьох держав” (1 грудня 1943), “Декларація про Іран” та деякі ін. Основна увага приділялася воєнним питанням. Було прийнято остаточне рішення про відкриття другого фронту в Європі не пізніше травня 1944 р. (план “Оверлорд”). Учасники Конференції досягли домовленості про вжиття заходів стосовно вступу Туреччини у війну на боці

антигітлерівської коаліції і про надання допомоги югослав. партизанам. Радянська делегація заявила про готовність СРСР з метою скорочення термінів війни на Далекому Сході вступити у війну проти Японії після завершення воєнних дій у Європі.

На Конференції також обговорювались територіальні питання і проблеми післявоєнного устрою Європи. Зокрема висувались проекти розчленування Німеччини на декілька держав з метою виключити надалі відродження нім. експансіонізму. Делегація США пропонувала поділ Німеччини на п'ять держав — Пруссію, Ганновер, Саксонію, Баварію і Гессен, а Кіль, Гамбург, Рур і Саар передати під контроль ООН. Велика Британія висунула план розчленування Німеччини, що передбачав відокремлення і жорсткі санкції для Пруссії, а також об'єднання півд. нім. земель разом з Австрією й Угорщиною до Дунайської конфедерації. Остаточно це питання на Конференції не вирішили.

Союзники в принципі погодили питання про передачу СРСР Мемелю (Клайпеди) і частини території Пруссії з портом Кенігсберг (тепер Калінінград). На Т. к. була досягнута попередня домовленість про встановлення кордонів Польщі по "Керзона лінії" на схід і по р. Одер — на захід. У прийнятій "Декларації про Іран" союзники заявили про свій намір зберегти незалежність, суверенітет і територіальну цілісність цієї країни. Рішення Т. к. сприяли зміцненню антигітлерівської коаліції і були розвинуті під час Кримської (Ялтинської) конференції 1945 р. і Потсдамської (Берлінської) конференції 1945 р.

Я. Малик, І. Іжнін

Темницький Володимир Миколайович (1878 р. — 26 січня 1938 р.) — правник, журналіст, громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, міністр закордонних справ УНР (1919).

Народився 1878 р. у сім'ї галицького греко-католицького священика. Вивчав право у Львівському, Краківському та Віденському ун-тах. Отримав ступінь доктора права. Активіст студентського руху, боротьби за укр. ун-т у Львові. Активний діяч УСДП, голова ЦК у 1914—1921 рр., чл. Бойової управи УСС, чл. ГУР і ЗУР, голова Укр. ради у Відні; активно співпрацював з Союзом визволення України. З жовтня 1918 р. — чл. Укр. національної ради. З 25 квітня по 27 серпня 1919 р. — міністр закордонних справ УНР. Був прихильником зближення з Антантою й активно виступав проти будь-якого політичного компромісу з більшовиками. Криза державної влади, в якій перебувала Директорія, зумовила і загальну слабкість зовнішньої політики Т. Центр. апарат МЗС також ставав менш кваліфікованим — набирал дипломатичних працівників за ознакою політичної лояльності, а не професіоналізму. Незважаючи на фінансову скруту Директорії УНР, Т. став ініціатором проведення Нарад глав дипломатичних місій та послів УНР у Празі та Карлсбаді (липень-серпень 1919 р.), на яких обговорювались питання стану та перспектив розвитку зовнішньополітичної діяльності УНР.

У серпні 1919 р. Т. пішов у відставку, після чого зблизився з провідниками ЗУНР — ЗО УНР, яких починає дедалі активніше підтримувати у протистоянні з керівництвом Директорії. Т. став чл. державної делегації ЗУНР — ЗО УНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. У Парижі розвинув бурхливу дипломатичну діяльність, основною метою якої було отримати від країн Антанти підтримку проти агресії Варшави та домогтися тиску на Польщу з метою виведення її окупаційних військ зі західноукр. земель. З 1923 р. Т. проживав у Галичині, де працював політичним оглядачем в укр. виданнях.

Помер і похований 1938 р. у Львові.

Г. Попаєвич

Теорія міжнародних відносин — суспільна наука, яка вивчає найважливіші особливості та закономірності явищ і процесів, що відбуваються в *міжнародних відносинах*.

Перші теоретичні концепції міжнародних відносин виникли на рубежі IV—V ст. до н. е. у працях давньогрец. істориків і філософів. До поч. XX ст. проблематика міжнародних відносин розглядалася в дослідженнях учених, що належать до різних суспільних наук: філософії, історії, теології, правознавства, політології та соціології. Важливим чинником, що вплинув на інституціалізацію **Т. м. в.**, стала *Перша світова війна 1914—1918 рр.*

Від 1919 р., коли у Валлійському ун-ті (Велика Британія) була заснована перша кафедра міжнародної політики, розпочався процес інституціалізації **Т. м. в.**

У системі наук про міжнародні відносини, починаючи із XX ст., теорія зберігає деяку самостійність, зумовлену особливостями її наукової сутності. Ці особливості полягають у тому, що:

— не існує окремого об'єкта дослідження **Т. м. в.**, він спільний для всіх конкретних і теоретичних дисциплін про міжнародні відносини, а відмінність полягає лише в тому, що конкретні дисципліни зосереджуються на окремих елементах або виявах міжнародних відносин, а теорія — на їх загальних закономірностях;

— **Т. м. в.** опирається як на власні, притаманні лише їй наукові концепції, так і на запозичені з ін. суспільних наук, що здійснюють дотичні до її об'єкта дослідження;

— теорія досліджує реальні процеси та явища міжнародного середовища, послуговуючись насамперед: узагальненням, генералізацією та моделюванням;

— моделі в **Т. м. в.** мають вербальний, формально-логічний, математичний чи картографічний характер;

— методологія і методика **Т. м. в.**, окрім загальнонаукових, містить власні підходи і техніки застосування методів;

— немає єдиної методології теорії, їх є стільки, скільки й концепцій міжнародних відносин.

Т. м. в. є сукупністю численних концептуальних узагальнень, що представляють теоретичні школи, які полемізують між собою. Загальна **Т. м. в.** є систематизованою за змістом і формально сукупністю умовно сформульованих тверджень, які пояснюють функціонування та еволюцію міжнародних систем. На думку К. Райта, **Т. м. в.** — сукупність знань, що допомагають зрозуміти, передбачити, оцінити та контролювати відносини між державами. Подібно предмет науки визначає А. Камінський, розглядаючи її як таку, що шукає вирішальних факторів, важелів та механізмів взаємин і знаходить у цих взаєминах закономірності та випадковості. Р. Арон пропонує розуміти **Т. м. в.** як науку, котра вивчає сутність, особливості й рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини.

Проблемою сучасної **Т. м. в.** є те, що досі тривають гострі дискусії стосовно її об'єкта, предмета, меж і навіть змісту досліджуваних явищ та процесів. Нерозв'язаність внутрішніх проблем теорії призводить до нечіткості наукового розуміння міжнародних відносин, складності визначення їх суб'єктів, найважливіших видів та форм. Зокрема, йдеться про труднощі, пов'язані із систематизацією первинних фактів, які кожен дослідник групує відповідно до своїх уявлень про їхню належність до проблеми. Навіть у межах однієї школи **Т. м. в.** існують суттєві розбіжності у поглядах, а теорії, що її створюють, полемізують між собою щодо розуміння та інтерпретації фактів, які відображають реальність. Розвиток науки про міжнародні відносини та її теорії немислимий без поступового перетворення нагромадженої сукупності

знань і фактів на цілісну систему, яка визначатиметься згодою більшості вчених щодо дефініцій, коректності первинних фактів та їх інтерпретації.

У сучасній методології **Т. м. в.** поки що доводиться вести мову не про існування системи, а радше про множину суперечливих принципів, нечіткість підходів та складність використання окремих методів дослідження. Суттєвою перешкодою у розвитку цілісної методології **Т. м. в.** є монодисциплінарність, властива багатьом сучасним підходам, ускладнена хаотичним запозиченням методів з ін. суспільних наук.

Суттєвою проблемою **Т. м. в.** є складність інтерпретації аргументів, тобто неоднозначність їх трактування. Без сумніву, більшість учених намагаються сумлінно інтерпретувати факти й уникати двозначності, але їхні аргументи все ж сприймаються з недовірою та викликають заперечення. Це зумовлює, як зауважив П. Циганков, гостру полеміку між представниками різних наукових шкіл, напрямів і навіть між окремими вченими. Така ситуація логічно впливає зі слабого розвитку емпіричного компонента **Т. м. в.**, у якому відсутні чіткі визначення, а факти та ситуації сприймаються з різних, іноді навіть діаметрально протилежних, позицій.

Т. м. в. виконує низку принципово необхідних функцій, які свідчать про доцільність її існування в системі суспільних наук. Їх можна поділити на дві групи за критерієм виконання функцій у науці (наукові) та в суспільстві (прикладні).

Наукові функції відповідають двом найважливішим завданням теорії, пов'язаним з констатацією та поясненням:

1. Описова функція надзвичайно важлива, зважаючи на те, що **Т. м. в.** акумулює, з метою вступного аналізу реальності, інформацію про об'єкт дослідження і тим створює його ідеалізовану модель. Така функція надзвичайно важлива для теорії будь-якої науки, але особливо вона потрібна через відсутність конкретної науко-

вої дисципліни, яка б вивчала міжнародні відносини на емпіричному рівні.

2. Експланаційна функція для теорії основна, позаяк вона слугує виконанню її найпершого завдання — поясненню реальних процесів та явищ у функціонуванні міжнародних систем з погляду їх найважливіших закономірностей.

Прикладні функції прямо пов'язані з практичним значенням теорії, оскільки засвідчують не тільки її наукову доцільність, а й суспільну потребу в ній взагалі.

М. Мальський

Тетчер (Thatcher) Маргарет (13 жовтня 1925 р.) — брит. політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії (1979—1990).

У 1943 р. вступила у Сомервілльський коледж при Оксфорді, де вивчала хімію. Зацікавилася політикою, стала чл. Асоціації консерваторів Оксфордського ун-ту. Після закінчення навчання працювала за спеціальністю. У 1950 р. зазнала невдачі на парламентських виборах. У 1953 р. здобула юрид. освіту, п'ять років займалася адвокатурою.

У 1959 р. — чл. палати громад у лавах Консервативної партії, заступник міністра у справах пенсій і соціального страхування (1961—1964). До 1970 р. перебувала в опозиції до лейбористського уряду *Г. Вільсона*. У 1970—1974 рр. — міністр освіти в уряді *Е. Хіма*. У 1975 р. очолила Консервативну партію і стала лідером опозиції до уряду *Г. Вільсона*, який повернувся до влади у 1974 р. У результаті перемоги Консервативної партії на парламентських виборах 1979 р. **Т.** стала прем'єр-міністром. Її твердий курс у внутрішній і зовнішній політиці отримав назву "тетчеризм".

У 1980 р. домоглася врегулювання проблеми Родезії, результатом чого стало проголошення незалежності Зімбабве, 1982 р. рішуче виступила на захист інтересів Британії в Півд. Атлантиці та домоглася перемоги у *Фолклендській війні*, що сприяло зміц-

ненню позицій її уряду. У політиці щодо ЄЕС дотримувалася курсу, спрямованого проти надмірного поглиблення інтеграції між країнами-членами. Це пояснювалося традиційним дистанціюванням Великої Британії від континентальних держав, побоюваннями втратити свою ідентичність, а також послабити трансатлантичну співпрацю зі США як пріоритетним напрямом зовнішньої політики уряду Т. Прем'єр-міністру вдалося налагодити близькі особисті стосунки з амер. президентом Р. Рейганом, що сприяло розквіту "особливих відносин" США і Великої Британії.

Її зустріч у грудні 1984 р. з майбутнім радянським лідером М. Горбачовим у Лондоні свідчила про перегляд політики брит. уряду щодо СРСР, пошук можливостей порозуміння і спроби налагодження співпраці. У квітні 1987 р. Т. відвідала СРСР.

Радикальні економічні реформи Т. не дали очікуваних результатів. Непогодження чл. кабінету з її політикою змусило Т. подати у відставку (листопад 1990 р.). Лідером Консервативної партії став Дж. Мейджор. Т. залишалася чл. парламенту, а після перемоги партії на виборах 1992 р. отримала титул баронеси і перейшла до палати лордів.

У 1986 р. видала мемуари "Захищаючи свободу".

С. Пик

Тимчасовий повірений у справах (франц. charge d'affaires ad interim) — особа, яка заміщує главу дипломатичного представництва, коли той не може виконувати свої функції. На цю посаду призначають осіб із дипломатів чи радників, найвищих за рангом після глави. Про таке призначення повідомляється міністру закордонних справ приймаючої держави, що вважається достатнім для поч. здійснення повноважень. У МЗС відправляється нота вербальна, де зазначається термін, на який Т. п. у с. буде виконувати обов'язки глави дипломатичного представництва. Т. п. у с.

може очолювати *посольство* чи дипломатичне представництво: а) за відсутності глави дипломатичного представництва (з певних мотивів) до моменту прибуття глави до дипломатичного представництва; б) у проміжках між призначенням глав; в) коли *посольство* відкривається вперше і ще необхідно провести цілу низку заходів та приготувань.

Т. п. у с. не володіє повною мірою правами глави представництва, оскільки не може перевищити повноважень згідно зі своїм рангом, проте повною мірою користується правами і привілеями дипломатичного представника за винятком деяких протокольних почестей. Окрім цього, він не повинен починати нові справи, але може продовжити виконувати попередні вказівки, отримані від глави дипломатичного представництва.

О. Сагайдак

Тіто (Тіто) Йосип Броз (25 травня 1892 р. — 4 травня 1980 р.) — політичний і державний діяч Югославії, маршал (1943).

1910 р. вступив до Соціал-демократичної партії Хорватії і Славонії. Під час Першої світової війни 1914—1918 рр. воював на фронті у складі Австро-Угор. армії, потрапив у рос. полон (квітень 1915 р.). У жовтні 1918 р. вступив до Червоної гвардії, брав участь у боях з армією О. Колчака. Після повернення на батьківщину (1920) вступив до КПЮ і долучився до робітничого руху. За діяльність проти королівського режиму у 1928 р. засуджений до 5 років каторги. У 1935—1936 рр. перебував у Москві, працював у Комінтерні. З грудня 1937 р. очолював КПЮ. Після нападу фаш. Німеччини та Італії на Югославію та її окупації Компартия під керівництвом Т. розгорнула визвольну боротьбу проти окупантів за відродження югослав. держави. З 1943 р. — голова Національного комітету визволення Югославії (військового уряду). Після звільнення Югославії від гітлерівців

призначений головою Тимчасового уряду (березень 1945 р.), міністром оборони і верховним головнокомандувачем Збройних сил Югославії. У листопаді 1945 р. сформував уряд ФНРЮ, який очолював до 1963 р. Від січня 1953 р. — президент ФНРЮ, з квітня 1963 р. — президент СФРЮ. 1971 р. очолив президію СФРЮ, а також Раду федерації. З 1952 р. — Генеральний секретар, з 1966 р. — голова СКЮ. У своїх ранніх виступах, статтях, теоретичних працях **Т.** схвалював будівництво соціалізму в СРСР. У пошуках особливого шляху розвитку Югославії поступово відійшов від ідеалізації політичного ладу в СРСР. Під його керівництвом було здійснено певну децентралізацію управління та зменшено обсяг господарських функцій державного апарату. **Т.** відмовився від системи державного планування і закликав до проведення узгодженої політики економічного і суспільного розвитку. Характеризуючи роль партії у соціалістичному будівництві, **Т.** зазначав, що вона повинна дистанціюватися від державного апарату й перетворитися на провідну ідейно-політичну організацію нового типу. В зовнішній політиці **Т.** дотримувався курсу неприєднання до військово-політичних блоків, економічного співробітництва як з капіталістичними, так і з соціалістичними країнами.

Я. Малик

Тлателолко договір — див. *Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці.*

Токійський процес — міжнародний судовий процес проти вищих державних чиновників Японії, які у період між світовими війнами ХХ ст. здійснили злочини проти людства. **Т. п.** тривав від 3 травня 1946 р. по 12 листопада 1948 р. Реалізацію процесу забезпечував Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу, створений

США, СРСР, Великою Британією, Китаєм, Францією, Австралією, Канадою, Новою Зеландією, Нідерландами, Індією та Філіппінами. До кримінальної відповідальності було притягнуто двадцять вісім осіб, з яких засуджено: прем'єр-міністрів Тодзьо і Хіроту, міністра Ітагакі та генералів Мацуї, Доїхару, Кімуру, Муто до смертних кар, прем'єр-міністрів Хірануму і Койсо, міністрів Аракі, Хату, Хошіно, Кайю, Кідо, Шімаду, Судзукі, Мінамі, послів Ошіму, Шірагори, генералів Сато, Умедзу й адмірала Оку та полковника Хашімото до довічних ув'язнень, а міністрів закордонних справ Того й Шігеміцу до двадцяти та семи років позбавлення волі відповідно. Під час процесу померли колишній міністр закордонних справ Японії Мацуока й адмірал Нагано, і провадження кримінальної справи щодо них було закрито. Провадження справи було призупинено й щодо головного ідеолога імперіалізму Японії Окави через важку хворобу підсудного. Під час процесу відбулося 818 відкритих засідань суду, на яких усім підсудним було надано можливість захищати себе та свідчити. Захист кожного підсудного забезпечували декілька адвокатів.

4 листопада 1948 р. після відповідної наради, що тривала шість місяців, Трибунал розпочав оголошення вироку обсягом 1214 сторінок. У вироку зазначено, що впродовж періоду 1928—1945 рр. внутрішня та зовнішня політика Японії були спрямовані на розпочинання війн, зокрема проти СРСР, Китаю та США, а підсудні прагнули завоювати світ і підкорити ін. народи.

Поряд із *Нюрнберзьким процесом 1945—1946 рр.* **Т. п.** був надзвичайно важливим для розвитку сучасного міжнародного права, забезпечення прав і свобод людини та підтримання миру у світі.

І. Ковалів

Тонкінський інцидент 1964 р. — офіційний привід для поч. воєнної *інтервенції* США у В'єтнамі (див. *В'єтнамська війна*

1964—1973 рр.). 2 серпня 1964 р. амер. есминець “Меддокс”, що здійснював патрулювання і радіотехнічну розвідку берегових об’єктів ДРВ у Тонкінській затоці, ввійшов в її територіальні води. В’єтнамські сторожові катери спробували витіснити амер. корабель (згідно з показами капітана есмінця) та відкрили артилерійський і ракетний вогонь. На допомогу “Меддоксу”, який, відстрілюючись, відійшов у нейтральні води, були викликані літаки з амер. ударного авіаносця “Тікондерога”. Унаслідок сутички було пошкоджено один амер. літак і підпалено один північно-в’єтнамський катер. Північно-в’єтнамський уряд офіційною нотою (див. *Нота дипломатична*) заявив протест уряду США з приводу цього інциденту з вимогою попередити подібні дії в майбутньому. Проте через два дні, в ніч з 4 на 5 серпня, есминець “Меддокс” і однотипний йому корабель “Тернер Джой” знову патрулювали у Тонкінській затоці. Після настання темряви радар “Меддокса” засік наближення малих швидкісних цілей, а акустики — шуми торпед. Амер. кораблі відкрили вогонь у відповідь, одночасно для надання підтримки есмінцям з амер. авіаносців “Тікондерога” і “Констеллейшн” була піднята в повітря штурмова авіація. Як відплату зранку 5 серпня 64 літаки палубної авіації США атакували бази сторожових катерів ДРВ. Того ж дня президент США *Л. Джонсон*, посилаючись на ворожі акти проти амер. кораблів, агресивну політику Півн. В’єтнаму, який прагне поширити комуністичний режим на оточуючі держави, і на зобов’язання США згідно з Договором про колективну оборону у Півд.-Сх. Азії, звернувся до Конгресу США з проханням заявити про тверду рішучість США не дозволити комуністичному Півн. В’єтнаму продовжувати загрожувати стабільності в регіоні.

7 серпня 1964 р. Конгрес США прийняв спільну резолюцію сенату і палати представників (“Тонкінську резолюцію”),

в якій, “виходячи з національних інтересів США і в інтересах збереження миру та безпеки у Півд.-Сх. Азії”, підтримував кроки з відбиття атак, спрямованих проти амер. сил у регіоні й одночасно підтверджував готовність США реалізувати всі заходи, які будуть визнані президентом як необхідні, включно із застосуванням збройної сили, для допомоги будь-якому чл. Договору про колективну оборону у Півд.-Сх. Азії у захисті його свободи. Свою дію ця резолюція припиняла тільки тоді, коли президент прийме рішення про те, що мир і стабільність у регіоні будуть належним чином забезпечені.

І. Іжнін

Транскордонне співробітництво — добросусідська співпраця суміжних прикордонних територій або співпраця органів влади регіонального і локального рівнів, організацій чи інституцій, які представляють прикордонні території у різних сферах суспільного життя, спрямована на подолання негативних наслідків існування кордонів і розв’язання низки проблем прикордонних територій через їх розташування на околицях національних держав, що покликана поліпшувати умови життя населення в цих регіонах.

Згідно з положеннями “Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями” (від 21 травня 1980 р.), **Т. с.** полягає у “будь-яких спільних діях, спрямованих на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які перебувають під юрисдикцією двох і більше договірних сторін, та укладання з цією метою необхідних угод або домовленостей”. Основні ознаки **Т. с.**: сусідськість контактів, тобто співробітництво стосується прикордонних територій держав-сусідів; регіональний або локальний рівень співпраці. Найважливішими передумовами

розвитку Т. с. є: історичні (національні кордони держав розділили історичні спільноти, р-ни їх проживання та етнічні групи, але не спричинили їх зникнення. Спільна історична спадщина доповнюється схожістю географічних і структурних умов територій, що сприяє налагодженню Т. с.); політичні (Т. с. є для держав Європи важливою складовою процесу політичної інтеграції. Це пов'язано насамперед зі зміною поняття кордону та зменшенням ефекту бар'єру державних кордонів); економічні (необхідність економічної активізації прикордонних регіонів і отримання економічної вигоди від цього — найважливіша основа Т. с.); соціологічні (суспільні) (основною метою співпраці у цій сфері є налагодження позитивних відносин між людьми з урахуванням культурних відмінностей прикордонних регіонів).

Міжнародно-правове регулювання транскордонних відносин базується на системі міжнародних угод і договорів. Відповідно до завдань, що вирішуються в межах Т. с., а також суб'єктів, які вступають у міжнародні відносини, можна визначити наступні рівні правового регулювання Т. с.: міжнародний; міждержавний; регіональний; локальний.

Суб'єктами, які займаються проблематикою Т. с. на міжнародному рівні, є РЄ та її органи, інституції ЄС, зокрема ЄК, Комітет регіонів та ін. Мета їхньої діяльності — реалізація спільної політики щодо Т. с. з урахуванням загальноєвропейських інтересів через розробку спільних правил, записаних у міжнародних конвенціях і угодах, до яких приєднуються окремі держави. На міждержавному рівні кожна суверенна держава в межах міжнародних угод і конвенцій розробляє концепцію Т. с., виходячи з власних національних інтересів і зовнішньополітичної стратегії. На регіональному рівні суб'єктами Т. с. є органи самоврядування і місцевої державної адміністрації двох і більше сусідніх держав.

Укладаючи між собою регіональні угоди, вони можуть створити сприятливі умови для використання всіх потенційних можливостей прискорення соціально-економічного розвитку власних територій. На локальному рівні розв'язуються конкретні завдання, які можуть реалізовуватися окремими суб'єктами Т. с. відповідно до їх власних інтересів і згідно з укладеними контрактами. Особливе значення для виокремлення загальних правових меж Т. с. у прикордонних регіонах окремих держав мають угоди, прийняті міжнародними інституціями. До таких угод належать: Європейська рамкова конвенція про Т. с. між територіальними громадами або властями 1980 р. (Мадридська конвенція) та Додаткові протоколи до неї; Європейська хартія прикордонних і транскордонних регіонів 1981 р.; Європейська хартія територіального самоврядування 1985 р.; Європейська хартія регіонального самоврядування 1997 р.

Існуючі різноманітні транскордонні структури відображають національні відмінності в системах управління та рівень співробітництва. Можна виокремити такі форми Т. с.: *европорегіони* і подібні до них структури з характерними особливостями, відмінними від їх окремих учасників, власними адміністративними та фінансовими ресурсами, а також правом прийняття рішень; робочі спільноти, тобто спільні транскордонні структури з вільною формою організації, які об'єднують зазвичай представників регіональних органів влади й різних організацій і діють у рамках робочих угод; різноманітні інституційні домовленості з різним ступенем інтеграції структур, які не обов'язково мають правову форму.

У процесі реалізації Т. с. виникає низка проблем і труднощів, що гальмують його розвиток і вимагають поступового розв'язання. Основні групи проблем і перешкод у розвитку Т. с.: перешкоди соціально-економічного характеру; культурні бар'єри;

інституційні бар'єри. У першій групі можна виокремити такі бар'єри: різниця в рівнях і темпах економічного розвитку держав-учасниць; перешкоди, пов'язані з гострою конкуренцією; різниця у митному та податковому законодавстві; відсутність або слабкість транскордонних зв'язків поміж економічними партнерами; охорона ринку праці; різний рівень інфраструктури; брак фінансових інституцій — банків, готових здійснювати розрахунки і видавати кредити підприємствам. Проблеми і бар'єри культурного характеру, пов'язані з діяльністю транскордонних структур: мовний бар'єр; відсутність чи слабкість транскордонних зв'язків; існування негативних національних чи регіональних стереотипів; крайні прояви націоналізму в ЗМІ, книжкових виданнях тощо. Інституційні бар'єри розвитку Т. с. пов'язані з: відсутністю відповідних структур для його здійснення; надмірною централізацією держави (зокрема органів місцевої адміністрації); відмінностями у структурах і компетенціях органів євро-регіону по обидва боки кордону в сфері прийняття рішень; браком політичної волі до ліквідації бар'єрів (за допомогою законодавства чи двосторонніх угод).

Т. с. розглядають як засіб урегулювання можливих територіальних проблем двох і більше держав. Воно знімає напругу щодо можливих територіальних претензій, допомагає розв'язувати проблеми, пов'язані зі становищем *національних меншин*. Це своєрідний полігон для апробації сумісності законодавства різних країн і правових систем. Т. с. сприяє не лише зміцненню та поглибленню добросусідських відносин між державами, а й є своєрідним інструментом для інтеграції тієї або ін. країни до європейських структур. Це особливо важливо для України у зв'язку з наближенням кордонів ЄС. Участь прикордонних обл. України у Т. с. базується на широкій нормативно-правовій основі. Згідно з Постановою ВР України від 14 липня 1993 р., Україна

приєдналася до Мадридської конвенції, яка разом із двома протоколами є частиною національного законодавства України. Загальні правові підстави для участі в Т. с. місцевих територіальних громад або влад встановлюють Європейська хартія місцевого самоврядування (ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р.), Закони України “Про місцеве самоврядування” (від 21 травня 1997 р.) та “Місцеві державні адміністрації” (від 9 квітня 1999 р.). З питаннями Т. с. безпосередньо пов'язані документи, які визначають стратегічні напрями інтеграції України до ЄС. Це насамперед “Стратегія інтеграції України до ЄС”, затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 р., а також “Національна програма інтеграції України до ЄС”, схвалена у вересні 2002 р. Необхідність удосконалення нормативно-правової бази Т. с. і міжрегіонального співробітництва була визначена в Розпорядженні Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо реалізації Концепції державної регіональної політики” від 13 вересня 2001 р. А 29 квітня 2002 р. було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України про “Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів”, 24 червня 2004 р. — ухвалено Закон України “Про транскордонне співробітництво”, який, серед ін., визначив мету та принципи державної політики у сфері Т. с., повноваження суб'єктів Т. с. України, принципи та форми державної підтримки Т. с. і його фінансове забезпечення.

Особливістю розвитку Т. с. на кордонах України є високий рівень інституціалізації. Насамперед це стосується її півд.-зах. кордону, де співробітництво здійснюється в межах чотирьох єврорегіонів — Карпатського (1993), “Буг” (1995), “Нижній Дунай” (1998), “Верхній Прут” (2000) — за участю Одеської, Чернівецької, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської та Волинської обл. На сх. розвиток Т. с. також має тенденцію до інституціалізації: у квітні 2003 р.

створено єврорегіон “Дніпро” за участю Чернігівської обл. України, Брянської обл. Росії та Гомельської обл. Білорусі; у листопаді 2003 р. між Харківською (Україна) та Білгородською (Росія) обл. підписано Угоду про утворення єврорегіону “Слобожанщина”. 24 квітня 2007 р. між Сумською обл. України та Курською обл. РФ укладено угоду про створення єврорегіону “Ярославна”. Опрацьовуються проекти створення єврорегіонів “Дністер”, “Сян” і “Причорномор’я”.

Н. Романюк

Тридцятилітня війна 1618—1648 рр. — серія війн між європейськими державами, основною спільною причиною яких була боротьба між католицькою імперією Габсбургів та протестантськими країнами. Ін. найважливішою складовою конфлікту стало протиборство між Габсбургами і Францією. У тривалій боротьбі ту чи ін. участь взяли більшість європейських держав, тому **Т. в.** нерідко вважають першою загальноєвропейською війною.

Поч. XVII ст. був позначений наступом сил контрреформації на права протестантів, визнані Аугсбурзьким миром 1555 р. Поглиблення конфлікту сприяло консолідації сил ворожих таборів. Зокрема, воно спричинилося до створення у 1608 р. прибічниками Реформації у Німеччині Протестантської унії, на протигагу якій католики у 1609 р. організували Католицьку лігу.

Поштовхом до війни став наступ Габсбургів на релігійні та національні права чехів. Дії імперської влади викликали у травні 1618 р. повстання у Празі, коли натовп городян розправився з кількома призначеними Габсбургами урядовцями (т. зв. Празька дефенестрація 1618 р.). Чехи відмовилися визнати права імператора Фердинанда II на чеську корону й обрали королем Фрідріха Пфальцького, главу Протестантської унії. З цих подій почався перший період **Т. в.**, відомий як

чеський (1618—1624). У листопаді 1620 р. у битві біля Білої Гори чеське військо та його нечисленні союзники були розгромлені об’єднаними силами імперії та Католицької ліги, якими командував Тіллі. Результатом цієї поразки стала *окупація* Чехії військами Габсбургів і терор контрреформації, що запанував у країні. Чехія на 300 років втратила незалежність. Фрідріх Пфальцький позбувся чеської корони, титулу курфюрста і змушений був тікати з території імперії.

Втручання у боротьбу в Німеччині Данії стало поч. другого — данського — періоду (1625—1629). Отримавши великі субсидії від Англії та Франції, данський король Кристіан IV вторгся у Півн. Німеччину, де його союзниками стали кілька протестантських правителів. У небезпечній ситуації, що склалася в цей момент для Габсбургів, допомогу Фердинанду II надав Альбрехт Валленштейн, багатий магнат з Чехії, досвідчений та здібний командувач найманих військ. За короткий термін він зумів створити величезну та добре дисципліновану найману армію, що утримувалася за рахунок населення зайнятих нею обл. Разом з військами Тіллі Валленштейн встановив контроль над Півн. Німеччиною, кілька разів розбив данські війська й окупував Ютландію. Поразки змусили Данію вийти з війни. Укладений у 1629 р. у Любеку мирний договір залишив незмінним територіальне розмежування, яке існувало до 1626 р. При цьому Кристіан IV зобов’язався не втручатися в нім. справи. Одним із результатів поразки протестантів став т. зв. Реституційний едикт, виданий Фердинандом II у 1629 р., згідно з яким Католицькій церкві мали повернути майно і землі, захоплені протестантами з 1552 р.

Після невдачі Данії англ., франц. та голл. дипломатії зуміли підштовхнути до втручання у війну протестантську Швецію. Уклавши за їх посередництва *перемир’я* з Польщею, влітку 1630 р. швед. король Густав II Адольф вторгнувся у Німеччину. Шведську армію, однорідну за національ-

ним складом, в якій тоді не було найманців, відрізняли високий рівень підготовки, використання нової тактики та озброєння. На відміну від найманих армій, шведи споч. не кривдили цивільне населення, що забезпечувало їм у Німеччині широку підтримку. Так розпочався третій — швед. — період війни (1630—1635), на якому головним суперником Габсбургів стала Швеція, у Німеччині підтримана Бранденбургом і Саксонією. У вересні 1631 р. Густав Адольф завдав нищівної поразки Тіллі у битві біля с. Брейтенфельд (поблизу Лейпцига). Весною 1632 р. у новій битві біля Лейпцига війська Тіллі ще раз було розбито, а сам він отримав смертельне поранення. Армія швед. короля зайняла Мюнхен — столицю Баварії, одного з оплотів католицьких сил. Поразки змусили імператора знову звернутися до раніше відправленого ним у відставку Валленштейна. Відновлена ним католицька армія почала погром Саксонії, щоб змусити її припинити війну з Габсбургами. У листопаді 1632 р. у Лютцені (поблизу Лейпцига) шведи розбили війська Валленштейна та змусили його відступити. Однак сам Густав Адольф загинув у бою. Це, разом зі значними втратами, послабило позиції шведів. Незабаром загинув і Валленштейн — імператор почав підозрювати надто могутнього полководця у зраді, і того вбили змовники. Восени 1634 р. швед. армія зазнала важкої поразки у битві при Нердлінгені. Шведи змушені були залишити Півд. Німеччину. Результатом невдачі протестантських сил став мир між курфюрстом Саксонії та імперією, укладений у Празі весною 1635 р. За умовами миру імператор відмовлявся від здійснення в Саксонії Реституційного едикту. Ця відмова мала поширюватися і на ін. князівства, які приєдналися б до Празького миру.

Останній — франко-швед. — етап війни почався після прямого вступу в неї Франції (1635—1648). Крім Нідерландів, учасниками антигабсбурзької коаліції стали кілька

італ. держав (Венеція, Савоя, Мантуя) і Трансільванське князівство. У цей період бойові дії набули затяжного та зазвичай малоактивного характеру, і ворожнеча сторін, виснажених тривалим протистоянням, значною мірою втратила колишній драматизм. Цивільне населення Німеччини вело рішучу партизанську боротьбу з солдатами всіх армій, мародерство яких стало однією з найхарактерніших рис війни. На поч. 40-х років XVII ст. сили Габсбургів зазнали кількох значних поразок. Після нової перемоги біля Брейтенфельда восени 1642 р. шведи зайняли Саксонію. Франц. війська у травні 1643 р. завдали важкої поразки іспан. армії у битві при Рокруа. Після закінчення швед.-данської війни 1643—1645 рр. весною 1646 р. шведи розбили об'єднані сили імператора та Баварії біля Янкова (Чехія).

Уперше із закликом до миру ще у 1638 р. виступили Папа і данський король. Згодом в умовах війни, що тривала, сторони розпочали дипломатичні зусилля, спрямовані на пошук миру. В 1644 р. на мирному конгресі у Мюнстері (Вестфалія) почалися переговори між імперією та Францією, а у 1645 р. в ін. вестфальському місті — Оснабрюці — між Швецією та нім. державами. Відтак, укладені у 1648 р. у названих містах мирні договори стали відомі як *Вестфальський мир*. За його умовами Швеція отримала право на Зах. Померанію, встановивши контроль над значною частиною півд. берега Балтійського моря, гирлами Езера, Ельби та Одера, а також о. Рюген та о. Волін. Як герцоги Померанські швед. королі стали імперськими князями. Франція отримала Ельзас (крім Страсбурга), Зундгау і Хагенау. Визнано було також права франц. королів на Мец, Туль і Верден. У Німеччині за рахунок приєднання Сх. Померанії та кількох дрібних територіальних придбань значно збільшив свої володіння Бранденбург. Нові території отримали також Саксонія і Баварія. За нім. князями визнано було право укладати угоди між собою

та з іноземними державами. Кальвінізм отримав у Німеччині статус офіційно визнаної релігії. Іспанія та ін. країни визнали незалежність Нідерландів. Однак Вестфальський мир не закінчив франко-іспан. війну, що тривала до 1659 р.

У підсумку **Т. в.** найбільше здобула Швеція, що перетворилася на велику європейську державу і надзвичайно зміцнила свої позиції на Балтійському морі. Помітно зріс також міжнародний вплив Франції, армії та дипломатії якої вдалося не допустити надмірного посилення Габсбургів. Дещо змінилася державно-політична конфігурація у Німеччині, де посилювалися позиції Бранденбурга. Підсумком війни для Німеччини стало також тривале закріплення її політичної роздрібненості, зменшення ролі і впливу інституцій Священної Римської імперії. При цьому страшно матеріальне та демографічне спустошення, яких зазнали у **Т. в.** Німеччина і Чехія, серйозно загальмували їхній подальший розвиток.

В. Кушнір

Троїстий союз — військово-політичний союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, що сформувався у 1882 р. в умовах наростання протиріч між великими європейськими державами. Прагнучи зміцнити свої позиції перед загрозою ймовірного зіткнення з Францією, Німеччина намагалася залучити до свого союзу з Австро-Угорщиною (див. *Австрійсько-німецький договір про союз 1879 р.*) Італію, що перебувала у напружених відносинах з Францією через гостре суперництво за Туніс. Після перетворення Тунісу в 1881 р. на франц. протекторат італ. уряд пішов на союз з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Відповідний договір було підписано 20 травня 1882 р. у Відні терміном на п'ять років. Учасники договору пообіцяли один одному не вступати у жоден союз і не брати на себе зобов'язань, спрямованих проти будь-кого з них. У разі неспровоковано-

го нападу Франції на Італію обидва ін. учасники договору мали прийти їй на допомогу. Аналогічне зобов'язання взяла на себе Італія у випадку нападу Франції на Німеччину. Якщо ж будь-хто з учасників договору зазнає неспровокованого нападу і буде втягнений у війну з двома або кількома ін. великими державами, у війну з ними вступають усі учасники договору. Окремий пункт договору був присвячений діям учасників у випадку, коли безпеці території одного з них буде загрожувати ін. велика держава і цей учасник буде змушений сам оголосити їй війну. В цій ситуації два ін. учасника договору зобов'язувались зберігати сприятливий для свого союзника *нейтралітет* (крім війни з Францією, щодо якої діяли вищезгадані зобов'язання). Кожна з держав — учасниць договору зберігала за собою право вступити у війну на боці союзника. Уже після підписання договір фактично зазнав змін, оскільки за наполяганням італ. уряду Німеччина та Австро-Угорщина були змушені прийняти його застереження про неможливість надати їм військову допомогу, якщо державою, яка на них нападатиме, буде Велика Британія.

Цей договір був продовжений 20 лютого 1887 р. без змін ще на п'ять років. Третій союзний договір, підписаний 6 травня 1891 р. у Берліні, в основній частині збігався зі статтями договору 1882 р. Додаткові статті нового договору стосувалися зобов'язань його учасників докласти всіх зусиль для збереження територіального статус-кво у Сх. Середземномор'ї (на тур. узбережжі та о-вах Адріатичного та Егейського морів), а також в обл. Півн. Африки — Киренаїці, Тріполітанії та Тунісі. Окремою статтею передбачалась допомога Італії з боку двох ін. учасників договору у випадку, якщо Франція зробить спробу “розширити свою окупацію, або свій протекторат, або суверенітет на північноафриканські території” й Італія буде вважати за потрібне вдатися до “крайніх заходів” у цьому регіоні або на франц. території в Європі.

Згодом участь Італії у Т. с. було серйозно підважено її таємною угодою з Францією про поділ сфер впливу на півн. Африки (грудень 1900 р.), а особливо — угодою між ними від 1 грудня 1902 р. про взаємний нейтралітет у випадку війни з ін. державами. Втім, це не завадило Італії залишатись учасником Т. с., підписати в його рамках четвертий (28 червня 1902 р.) і п'ятий (5 грудня 1912 р.) союзні договори з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а з поч. *Першої світової війни 1914—1918 рр.* оголосити про свій нейтралітет. Формальний розпад Т. с. відбувся 23 травня 1915 р., коли Італія оголосила війну Австро-Угорщині, виступивши на боці *Антанти*.

Ю. Мороз

Троппауський конгрес 1820 р. — дипломатичний конгрес п'яти великих держав — Австрії, Англії, Пруссії, Росії та Франції (часто називають також конгресом *Священного союзу*), скликаний у м. Троппау (Опава, сучасна Чехія) у жовтні 1820 р. для обговорення ситуації, що склалася на Апеннінському п-ві після Липневої революції в Неаполі та повстання на Сицилії, хвиля яких могла перекинутися і на ін. італ. землі. Особливе занепокоєння висловлював австр. імператор, який не був упевнений у міцності своєї влади в Ломбардії та Венеції, нещодавно приєднаних до його володінь *Віденським конгресом 1814—1815 рр.* У листопаді 1820 р. Австрія, Росія та Пруссія підписали протокол (уже в рамках Священного союзу, а не “п'ятірки” великих держав), яким проголошувалося право втручання у справи ін. держав, якщо там відбуваються революції, “спрямовані проти законних урядів”, і особливо, якщо “породжений ними бунтівний дух загрожує сусіднім державам”. Три великі держави оголосили також, що не будуть “визнавати уряди, які постали в результаті революцій”.

Не заперечуючи в принципі необхідність боротьби з революційними рухами проти

легітимного порядку, представники Англії та Франції виступили, однак, проти прийнятого трьома монархами Священного союзу рішення про збройну *інтервенцію* силами австр. армії в Королівство обох Сицилій без прохання про допомогу з боку короля Фердинанда I та переговорів з ін. італ. володарями. Відтак подальше обговорення було вирішено перенести на січень 1821 р. в м. Лайбах (сучасна Любляна) і запросити на нього представників усіх італ. держав (див. *Лайбахський конгрес 1821 р.*).

Ю. Мороз

Трумен (Truman) Гаррі Шип (8 травня 1884 р. — 26 грудня 1972 р.) — 33-й президент США (1945—1953).

Життєвий шлях починав як військовий. З 1905 р. — чл. національної гвардії штату Міссурі, 1917 р. — учасник бойових дій у Франції під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* 1922 р. розпочав політичну кар'єру, 1922—1924 рр. обіймав посаду судді в окрузі Джексон у м. Канзас-Сіті, штат Міссурі, 1926—1936 рр. — головний суддя цього ж окружного суду, 1936—1944 рр. — сенатор від штату Міссурі, голова Комітету з дослідження Програми національної оборони, 1944 р. — віце-президент в адміністрації *Ф. Рузвельта*, після смерті останнього у квітні 1945 р. — президент США.

Наприкінці *Другої світової війни 1939—1945 рр.* санкціонував застосування проти Японії першої в історії атомної бомби. У післявоєнний період стояв при вибої поділу світу на два ворогуючі табори — капіталістичний і соціалістичний, що призвело до “холодної війни”, разом з лідерами західноєвропейських держав створював новий світовий порядок. З 1946 р., після “Довгої телеграми” помічника амер. посла у Москві *Дж. Кеннана*, адміністрація Т. проводила політику “стримування” стосовно СРСР. У 1947 р. — виступ президента перед Конгресом із заклик

надати допомогу Греції і Туреччині, а також ін. країнам, які протистоять комуністичній експансії, започаткував *Трумена доктрину*. В 1947—1948 рр. Т. ініціював розробку і впровадження *Маршалла плану*, був одним із засновників *НАТО*, у 1949 р. санкціонував участь Збройних сил США в *Корейській війні 1950—1953 рр.*, яка призвела до зменшення його популярності та поразки на виборах 1952 р.

С. Пук

Трумена доктрина — зовнішньополітична доктрина США, запропонована президентом Г. Труменом у своєму виступі в Конгресі США 12 березня 1947 р. Передбачала надання негайної фінансової й економічної допомоги Греції і Туреччині, внутрішня ситуація в яких після *Другої світової війни 1939—1945 рр.* викликала серйозне занепокоєння в зах. демократії.

Занепокоєння було пов'язане зі збройною боротьбою прокомуністичного Фронту національного визволення Греції проти прозах. уряду Греції, а також наполегливими вимогами Радянського уряду передати контроль над стратегічно важливими для СРСР Чорноморськими протоками під міжнародний контроль.

Тоді Велика Британія, що традиційно розглядала цей регіон як сферу своїх інтересів і впливу, через післявоєнні економічні проблеми була не в стані виконувати свої фінансово-економічні зобов'язання перед Грецією і Туреччиною. У зв'язку з цим уряд Великої Британії офіційно повідомив США, що Велика Британія не проти надання допомоги Греції і Туреччині з боку США з метою стабілізації внутрішньої ситуації в цих двох державах.

Негайна допомога з боку США повинна була запобігти можливим антизах. змінам в зовнішньополітичному курсі Греції і Туреччини, що могли відбутись під впливом внутрішніх соціально-економічних проблем,

громадянського неспокою і тиску з боку СРСР (хоча, що стосується Греції, то, дотримуючись домовленості 1944 р. з У. Черчиллем, Й. Сталін не надавав підтримки Комуністичній партії Греції).

Т. д. наголошувала на великому значенні для демократичного світу збереження незалежності та стабільності Греції і Туреччині, зміна прозах. демократичних режимів в яких може спричинити хаос і заворушення на всьому Близькому Сході.

Основними засобами реалізації Т. д. мали стати фінансові й економічні інструменти, а політика США загалом мала бути спрямована на підтримку всіх волелюбних народів, що чинять спротив спробам насильницької зміни влади.

Для втілення доктрини в життя адміністрація Г. Трумена запросила асигнування в розмірі 400 млн дол. Крім того, для надання допомоги у вирішенні завдань з реконструкції і для контролю за використанням виділених коштів до Греції і Туреччини були відряджені цивільні та військові спеціалісти, запроваджено навчання грец. і тур. персоналу.

У 1952 р. обидві країни були прийняті в *НАТО*.

Т. д. засвідчила, що США не збираються повертатись до політики ізоляціонізму і надалі прагнуть брати активну участь у європейських і світових справах.

І. Іжнін

Трюгве (Trygve Lie) Лі Хальвдан (16 липня 1896 р. — 30 грудня 1968 р.) — 1-й Генеральний секретар *ООН* (1946—1952).

Народився в Осло, Норвегія. Диплом юриста отримав в університеті Осло (1919). Членом молодіжної організації Норв. робочої партії Т. став у 1911 р.

З 1919 по 1922 рр. — помічник секретаря Робочої партії, 1922—1935 рр. — юрисконсульт Норв. федерації профспілок, а з 1926 р. — виконавчий секретар Робочої партії.

У 1935—1939 рр. — міністр юстиції в уряді Робочої партії, сформованому Ю. Нюгорсволлом, з липня по вересень 1939 р. — міністр торгівлі та промисловості. У роки Другої світової війни 1939—1945 рр. — міністр постачання і судноплавства: розробив тимчасові заходи, які дозволили врятувати норв. флот після нім. вторгнення (квітень 1940 р.). Коли норв. уряд прийняв рішення продовжувати боротьбу з-за кордону, Т. у червні 1940 р. виїхав до Англії.

В грудні того самого року був призначений виконувачем обов'язків міністра закордонних справ, а в лютому 1941 р. — міністром закордонних справ Норвегії. 12 червня 1945 р. Т. був призначений міністром закордонних справ тимчасового коаліційного кабінету, який прийняв на себе владні

повноваження; а згодом став міністром закордонних справ у новому уряді Робочої партії (жовтень 1945 р.).

На Сан-Франциській конференції 1945 р. Т. очолював делегацію Норвегії і був головою комісії з вироблення положень Статуту ООН, що стосуються РБ. У січні 1946 р. в Лондоні на сесії ГА ООН був обраний 1-им Генеральним секретарем організації. У листопаді 1950 р. ГА продовжила термін його повноважень ще на три роки, а у листопаді 1952 р. Т. подав у відставку з поста Генерального секретаря ООН за станом здоров'я.

Після відставки Т. — губернатор Осло-Акерсхуса, а згодом — голова Норв. ради з енергетики.

Помер 30 грудня 1968 р.

О. Гогоша

У

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 р. (УПС) — укладена в Люксембурзі 14 червня 1994 р. ВР України ратифікувала УПС ще 10 листопада 1994 р. Угода набула чинності 1 березня 1998 р. з огляду на тривалий процес її ратифікації парламентами держав — членів ЄС. УПС заклала правові основи розвитку двосторонніх відносин між ЄС та Україною. До набуття чинності УПС відносини України та ЄС базувалися на Тимчасовій угоді, яка вводила з 1 лютого 1996 р. в дію ті положення УПС, що стосувалися торговельних відносин. В УПС 12 тогочасних держав — членів ЄС підтвердили своє визнання України як суверенної і незалежної держави в рамках існуючих кордонів. УПС встановлювала партнерство між ЄС і Україною, яке б передбачало регулярний політичний діалог, гармонізацію економічних відносин, розвиток торгівлі, сприяння співробітництву в різних сферах, зміцненню демократії та переходу до ринкової економіки. Для розбудови відносин між Україною та ЄС УПС передбачала створення Ради з питань співробітництва, яка повинна здійснювати контроль за виконанням положень Угоди. В період між засіданнями Ради поточна робота покладалася на Комітет з питань співробітництва. Пізніше у його межах було створено чотири підкомітети і кілька

робочих груп, які займаються розбудовою двосторонніх відносин у конкретних галузях. Форумом для зустрічей чл. законодавчих органів сторін з метою проведення консультацій у політичній та ін. сферах став Комітет з парламентського співробітництва. Відповідно до УПС, економічні відносини між Україною та ЄС повинні базуватися на принципах ринкової економіки, але з урахуванням особливостей економічного становища в Україні. В Угоді передбачено покращення доступу України на європейські ринки на основі принципу найбільшого сприяння, визначеного положеннями ГАТТ (див. *COT*). Щодо питання переміщення робочої сили з України до країн ЄС і навпаки, то сторони домовилися дбати про те, щоб не виникала *дискримінація* з причин громадянства у громадян країн ЄС, які працюють на території України, і громадян України, котрі працюють на території країн ЄС на законних підставах. Для цих робітників передбачені відповідні соціальні гарантії. Також повинні бути створені сприятливі умови для заснування та діяльності компаній на території України та ЄС. Сторони засвідчили готовність спільно працювати для поетапної лібералізації руху товарів, послуг та капіталів. Передбачалося, що у 1998 р. сторони розглянуть питання щодо можливого створення з Україною зони вільної торгівлі (за умов вдалого здійснення економічних реформ).

УПС укладена терміном на десять років (від моменту набрання нею чинності) і автоматично подовжується на один рік, якщо одна зі сторін за сівроку до закінчення її терміну дії не повідомить ін. сторону в письмовій формі про намір денонсувати угоду. Відповідно до рішення Копенгагенського саміту Україна — ЄС 2002 р., Комітетом з питань співробітництва між Україною та ЄС було підготовлено Спільну доповідь про стан виконання УПС, яка була представлена у березні 2003 р. на розгляд Ради з питань співробітництва. Доповідь підсумовувала поступ у реалізації цілей УПС упродовж п'яти років (пол. початкового терміну дії угоди). Було констатовано значний прогрес у досягненні цілей УПС. Водночас частина галузей були оцінені як такі, що потребують або мають потенціал для подальшого розвитку: навколишнє середовище, телекомунікації, транспорт, космічна галузь, а також свобода ЗМІ в Україні. Від часу підписання УПС змінилися не лише укр., а й європейські реалії, тож деякі актуальні нині сфери співпраці не знайшли належного висвітлення в Угоді. Не відображені в УПС сфера юстиції та внутрішніх справ, проблеми інформаційного суспільства, співробітництво Україна — ЄС, пов'язане із Європейською політикою безпеки і оборони (цей напрям активізувався від 2000 р.) та ін. Після завершення дії чинної УПС планується підписання нової, т. зв. посиленої угоди, про що від 2006 р. ведуться відповідні переговори. Передбачається, що до неї будуть включені положення про спільні цінності, поглиблене співробітництво у сфері юстиції та безпеки, енергетичного сектору тощо.

О. Заяць

Удовенко Геннадій Йосипович — укр. державний та політичний діяч, дипломат.

Народився 22 червня 1931 р. у Кривому Розі. У 1954 р. закінчив ф-т міжнародних відносин Київського державного ун-ту ім. Тараса Шевченка за спеціальністю “історик-міжнародник”. З 1952 по 1955 рр.

працював секретарем міністра, а потім секретарем колегії міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР. У 1955—1958 рр. — голова колгоспу в с. Домантівка Сквирського р-ну Київської обл. З 1959 р. розпочав роботу в сфері міжнародних відносин. 1959—1965 рр. — 1-й секретар, радник відділу міжнародних економічних організацій МЗС УРСР.

1965—1971 рр. — працівник секретаріату Відділення ООН у Женеві. 1971—1977 рр. — чл. колегії, начальник відділу міжнародних економічних організацій МЗС УРСР. 1977—1980 рр. — директор Управління Д-2 у Секретаріаті ООН, Нью-Йорк. 1980—1985 рр. — заступник міністра закордонних справ України. З січня 1985 р. — Надзвичайний і Повноважний Посол. З лютого 1985 р. по 1991 р. — постійний представник України при ООН. У 1991—1992 рр. — заступник міністра закордонних справ. Вересень 1992 р. — серпень 1994 р. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Польщі. З 25 серпня 1994 р. по 17 квітня 1998 р. — міністр закордонних справ України.

Під час роботи укр. делегації в ООН голова 52-ї сесії ГА ООН (вересень 1997 р. — вересень 1998 р.). Представляв Україну на численних сесіях і конференціях ООН та ін. міжнародних організацій. Головував на засіданнях ГА ООН, РБ, ЕКОСОП. Обирався головою економічного і спеціального політичного комітету ГА ООН. Був чл. Ради національної безпеки при Президентові України, чл. РНБО України (серпень 1996 р. — квітень 1998 р.), чл. Валютно-кредитної ради Кабінету Міністрів України (з вересня 1995 р.).

Обирався народним депутатом України III і IV скликань, був головою Комітету ВР України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин.

З березня 1999 р. по травень 2003 р. очолював НРУ. Почесний доктор Бріджпортського ун-ту (1997, США), Укр. вільного ун-ту в Мюнхені (1997). Має почесну

відзнаку Президента України (жовтень 1995 р.), “Орден князя Ярослава Мудрого” 5-го ступеня (квітень 1998 р.).

М. Мальський

Україно-російська угода 1654 р. (Березневі статті 1654 р.) — договірні умови про політико-правовий статус України у складі Рос. держави після Переяславської ради 1654 р., укладені в Москві між царським урядом та укр. посольством на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником П. Тетерею. Склалися із “статей” *Б. Хмельницького* від 31 березня 1654 р. та “Жалуваної грамоти” царя гетьманові та Війську Запорозькому від 6 квітня 1654 р., які в сукупності отримали назву “Березневі статті”. Угода передбачала збереження в Україні існуючої системи влади та управління, встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб, право України на зовнішні зносини, рос. збройну допомогу козакам у боротьбі з Польщею. Тим самим угода оформлювала створення своєїрідної конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога.

Угода вважалася довічною, але мала перезатверджуватися у вигляді т. зв. гетьманських статей зі зміною гетьманів. Була розірвана у вересні 1658 р. козацькою Україною, розчарованою у своїх надіях досягти у конфедеративному союзі з Росією возз'єднання укр. етнічних земель у межах національної держави.

Я. Малик

Україно-турецький договір про дружбу і співробітництво 1992 р. — був підписаний 4 травня 1992 р. в Анкарі Президентом України *Л. Кравчуком* і прем'єр-міністром Тур. Республіки *С. Демірелем*.

Договір передбачав розвиток двосторонніх дружніх відносин на основі рівноправності та поваги незалежності й суверенітету обох держав у всіх галузях, зокрема економічній, торговельній, науково-технічній,

у сфері культури, мистецтва та обміну інформацією. З цією метою сторони погоджувались створювати сприятливі правові, економічні, фінансові умови для переходу до ефективного і вільного обігу товарів, послуг і капіталів, розвивати прямі зв'язки між підприємствами.

Згідно з документом сторони погоджувались проводити консультації для обміну думками з міжнародних і регіональних питань і впорядкування розвитку двосторонніх відносин, приділяти особливу увагу розвитку міжпарламентських зв'язків, розширенню прямих контактів між громадськими установами, організаціями, громадянами.

Особливого значення у Договорі надавалось ефективній реалізації положень Декларації про ЧЕС як інструмента перетворення басейну Чорного моря на зону миру і стабільності.

Україна і Туреччина визнавали в Договорі неприпустимим застосування сили у міжнародних відносинах, засуджували всі форми і прояви тероризму, зобов'язувались співпрацювати у боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою наркотиків і зброї. Сторони також засвідчили підтримку цілей глобального роззброєння, погодилися проводити консультації та співпрацювати у питаннях безпеки, підтримувати контакти у військовій сфері з метою зміцнення довіри і взаєморозуміння.

Договір заклав основу для подальшої розбудови дружніх і взаємовигідних відносин між двома незалежними державами на основі принципів та норм міжнародного права й впродовження традицій позитивних відносин між державами, закладених ще договором про Дружбу і братерство між Україною і Туреччиною від 2 січня 1922 р. Договір був укладений строком на 10 років з подальшим автоматичним продовженням кожні п'ять років і набув чинності 30 травня 1994 р. з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

І. Іжнін

Україно-угорський договір про основи добросусідства та співробітництва 1991 р. — підписаний 6 грудня 1991 р. в Києві.

Відповідно до договору сторони вирішили розвивати свої відносини як дружні держави на основі принципів суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, незастосування сили чи погрози силою, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи одна одної та поваги прав людини, добросусідства, партнерства і співробітництва. Україна й Угорщина погодились, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і ні за яких умов не використають першими збройні сили одна проти одної.

Сторони Договору визнали принцип неподільності безпеки і залежності безпеки окремої держави в Європі від безпеки всіх держав — учасниць *НБСЄ*, зобов'язались не використовувати власну територію задля збройної *агресії* одна проти одної і не дозволяти цього ін., не надавати підтримки агресору, виявляти стриманість при розміщенні та діяльності своїх збройних сил у прикордонній зоні, проводити консультації в разі виникнення, на думку однієї зі сторін, загрози миру чи міжнародної напруженості, сприяти процесу роззброєння, в т. ч. ядерного, обмеження збройних сил і озброєнь в Європі, створенню структур загальноєвропейської безпеки. Не рідше ніж раз на рік було домовлено проводити зустрічі на вищому рівні.

Особливу увагу Україна і Угорщина, згідно з договором, приділятимуть розвитку співробітництва в економічній сфері: вдосконалюватимуть, наближаючи їх до світових стандартів, механізми економічної співпраці, забезпечуватимуть сприятливі економічні, фінансові та юрид. умови підприємницької діяльності, стимулюватимуть і захищатимуть капіталовкладення і не допускатимуть дискримінаційних заходів.

Договірні сторони домовились розвивати контакти між органами державної влади,

органами місцевого самоврядування, політичними партіями, профспілками, навч. закладами, ЗМІ, ін. громадськими організаціями, а також розширювати контакти між звичайними громадянами.

Сторони зобов'язались нарощувати і розвивати свої відносини у галузі енергетики й ресурсощадних технологій, культури, науки, охорони здоров'я, туризму, транспортних комунікацій, у т. ч. транзиту і прикордонного сполучення, та вживати заходів для спрощення процедури перетину кордону.

Україна і Угорщина також погодились розвивати співпрацю в галузі боротьби з правопорушеннями, зокрема організованою злочинністю, тероризмом, контрабандою, незаконним обігом наркотиків, піратством та ін., здійснювати обмін оперативною інформацією.

Договір укладений строком на 10 років з автоматичним продовженням кожні наступні 5 років. Вступив у силу після обміну ратифікаційними грамотами 16 червня 1993 р.

І. Іжнін

Україно-французький договір про взаєморозуміння та співробітництво 1992 р. — підписаний 16 червня 1992 р. в Парижі президентами України *Л. Кравчуком* і Франц. Республіки *Ф. Міттераном*, прем'єр-міністром П. Береговуа і міністрами закордонних справ *А. Зленком* і Р. Дюма.

Договірні сторони зобов'язались розвивати відносини в усіх галузях на основі взаєморозуміння і довіри, сприяти дружбі та злагоді між двома народами. Україна та Франція висловили готовність брати спільну участь у побудові мирної і єдиної Європи, сприяти збереженню міжнародної безпеки й попередженню конфліктів. З цієї метою проводитимуть регулярні консультації на двосторонній основі та в рамках *міжнародних організацій*.

Задля зміцнення безпеки в Європі Україна і Франція погодились тісно співпрацювати

в рамках *НБСС* і зміцнювати її структури, підтримувати процес скорочення звичайних озброєнь, надаючи особливого значення проблемі розповсюдження зброї масового знищення. У Договорі Франц. Республіка позитивно оцінювала рішення України стати без'ядерною державою.

Пріоритетними сферами співробітництва в Договорі визначені безпека ядерної енергетики, охорона здоров'я, наукові дослідження, космос, сільське господарство. Обидві держави взяли на себе зобов'язання співпрацювати у підготовці фахівців у галузі економіки і соціальної сфери, покращувати умови діяльності підприємств країни-партнера на своїй території, зокрема щодо забезпечення прямих інвестицій і захисту капіталовкладень.

Франц. Республіка зобов'язалась сприяти розвитку тісних зв'язків між Україною і Європейськими співтовариствами. Обидві держави також висловлювали готовність співпрацювати в рамках ін. економічних і фінансових організацій, зокрема *МВФ*, *МБРР*, *ЄБРР*.

Сторони також погодились розвивати контакти у військовій сфері на рівні МЗС, оборонних відомств і генеральних штабів, проводити регулярний обмін думками щодо оборонних доктрин.

Також Договір встановлює специфічну сферу співпраці між Україною і Францією у галузі розвитку демократичних ін-тів, зокрема, що стосується конституційних, законодавчих, ін. нормативних актів, громадських свобод і прав людини, співробітництва з адміністративних і правових питань, підготовки кадрів державного управління.

Окремим напрямом співробітництва визначена наука, освіта, культура. Обидві держави висловили прагнення краще ознайомлювати своє населення з науковими, культурними, технічними досягненнями одна одної, надавати пріоритетну підтримку науковим проектам, що становлять взаємний інтерес. Кожна зі сторін погоджувалась

заохочувати вивчення укр. мови у Франції та франц. в Україні.

Договір був укладений на 10 років з автоматичним продовженням кожні наступні 5 років. Набув чинності з 19 січня 1997 р. після обміну ратифікаційними грамотами.

І. Іжнін

Українсько-азербайджанський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 2000 р. — двостороння угода, підписана президентами України *Л. Кучмою* й Азербайджанської Республіки *Г. Алієвим* у Баку 16 березня 2000 р.

ВР України ратифікувала Договір 7 грудня 2000 р. Відповідно до нього обидві держави розвиватимуть свої відносини, керуючись загально визнаними нормами міжнародного права, як дружні держави на основі стратегічного партнерства, спрямованого у XXI ст. Сторони сприятимуть подальшому розвитку політичних, економічних, соціальних, культурних зв'язків, які ґрунтуються на принципах взаємовигідного співробітництва та взаємної довіри; докластимуть спільних зусиль для зміцнення міжнародного миру та регіональної безпеки; надаватимуть взаємну підтримку в процесі інтеграції обох країн до європейських структур та поглиблення співробітництва з євроатлантичними структурами. Договір передбачає можливість проведення невідкладних консультацій між сторонами та вжиття відповідних заходів на випадок виникнення ситуації, яка б створювала загрозу для миру або порушувала інтереси безпеки котроїсь із сторін. Також територія однієї сторони не може використовуватися на шкоду інтересам безпеки ін. сторони. Обидві держави визнали необхідність подальшого розвитку партнерських відносин у рамках *ГУАМ*.

У торгово-економічній, фінансово-кредитній та митній галузях сторони надали одна одній режим найбільшого сприяння і прагнуть до якнайшвидшого створення

зони вільної торгівлі. Відповідно до Договору повинні бути створені сприятливі умови для капіталовкладень та обміну технологіями. Сторони також домовилися всебічно сприяти збереженню історичної та культурної спадщини і розвивати прямі зв'язки в галузях культури, освіти, літератури, мистецтва, охорони здоров'я, видавничої справи, кіно, радіо, телебачення, туризму і спорту; розвивати співробітництво в галузях науки, техніки, заохочуючи прямі зв'язки між науково-дослідними ін-стами з метою здійснення спільних програм і розробок, зокрема в галузі передових технологій; взаємодіяти у підготовці кадрів і заохочувати обміни вченими, стажистами й практикантами та укласти угоду про визнання дипломів про освіту і вчені ступені.

Договір був укладений терміном на п'ять років з подальшим автоматичним продовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить у письмовій формі про своє бажання припинити його дію не менше ніж за шість місяців до закінчення відповідного строку.

О. Заяць

Українсько-американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994 р. — підписана президентами України *Л. Кучмою* і США *Б. Клінтоном* 22 листопада 1994 р. у Вашингтоні під час державного візиту укр. президента до США.

У Хартії зазначалося, що існування вільної, незалежної та суверенної Української держави, її безпека і процвітання мають вагомe значення для США. У документі наголошувалося на важливості історичного кроку, який здійснила Україна, ратифікуючи *СНО-1* та приєднавшись до *ДНЯЗ* як держава, що не володіє ядерною зброєю. Хартія визначала зв'язки, що встановилися між обома країнами як особливі, зокрема з огляду на суттєвий внесок американців укр. походження у розвиток США. Обидві країни заявили про відданість принципам

демократії та вільної ринкової економіки, а також Статуту *ООН*, Гельсінському Заключеному акту та наступним документам *НБСЄ*. З боку США було заявлено про рішучу готовність підтримувати зусилля України на шляху до створення суспільства, заснованого на верховенстві закону і повної поваги до прав та основоположних свобод людини. Сторони засвідчили прагнення поглибити двосторонні відносини з широкого кола питань, зокрема інтенсифікувати контакти у галузях політики, безпеки, економіки, культури та охорони навколишнього середовища. Відповідно до Хартії українсько-амер. партнерство повинно виходити за межі урядового співробітництва, тому сторони погодилися сприяти прямим контактам між громадянами і приватними організаціями. У документі вказується на стратегічне розташування України в центрі Європи, яке дозволяє їй зробити особливий внесок у справу миру, безпеки та стабільності в регіоні. США схвально поставилися до рішення України приєднатися до програми НАТО "*Партнерство заради миру*" і в рамках цієї програми виявили готовність співпрацювати з Україною для розвитку партнерських відносин укр. збройних сил з силами НАТО. У Хартії зазначено, що США мають намір підтримувати зусилля України в розбудові достатніх звичайних збройних сил відповідно до обмежень Договору про звичайні збройні сили в Європі. На випадок можливої зовнішньої загрози територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці України Україна та США можуть консультуватися та здійснювати відповідні кроки для мирного вирішення проблеми згідно з нормами міжнародного права та принципів *НБСЄ*. США підтвердили свій намір надавати Україні допомогу при розукомплектуванні та знищенні стратегічних ядерних озброєнь, розташованих на території України. Хартія передбачала співпрацю США та України

у наданні допомоги жертвам Чорнобильської катастрофи, відновленні уражених р-нів та посиленні безпеки ядерних реакторів в Україні. Відповідно до Хартії Україна зобов'язалася якнайшвидше впроваджувати ринкові реформи, а США — надавати їй у цьому фінансову та політичну допомогу. Крім того, США заохочуватимуть амер. приватний бізнес до входження в укр. ринок. Хартія передбачає також співпрацю в інформаційній сфері, галузі культури, науки й освіти, сприяння співробітництву між культурними установами й організаціями.

О. Заяць

Українсько-білоруський договір про державний кордон 1997 р. — безстрокова двостороння угода, підписана 12 травня 1997 р. президентами України Л. Кучмою і Республіки Білорусь О. Лукашенком у Києві.

Ратифікована ВР України 18 серпня 1997 р. Ця угода базується на положеннях *Українсько-білоруського договору про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995 р.* Відповідно до договору державний кордон між сторонами встановлювався згідно з Протоколом-описом проходження лінії державного кордону між Україною і Республікою Білорусь та Альбомом топографічних карт з графічно нанесеною на них лінією державного кордону (ці документи становлять невід'ємну частину Договору). У Договорі наводиться дефініція державного кордону як лінії і вертикальної поверхні, що проходить по цій лінії, які визначають межі територій сторін — суші, вод, надр, повітряного простору. Договір передбачає створення Спільної комісії, яка здійснюватиме *демаркацію* державного кордону. Режим державного кордону між обома державами, а також порядок користування земельними ділянками, які розташовані поза лінією державного кордону, але знаходяться у користуванні суб'єктів господарювання ін. сторони, визначаються окремою угодою.

Сторони зобов'язалися обмінюватися топографо-геодезичними даними, картографічними та аерофотознімальними матеріалами з грифом "Таємно", необхідними для підготовки документів *делімітації*. Витрати на демаркацію державного кордону кожна сторона несе окремо.

О. Заяць

Українсько-білоруський договір про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995 р. — двостороння угода, підписана президентами України Л. Кучмою і Республіки Білорусь О. Лукашенком у Мінську 17 липня 1995 р.

Договір ратифікований ВР України 16 травня 1997 р. Набув чинності 6 серпня 1997 р., внаслідок чого припинив дію Договір між УРСР і БРСР від 29 грудня 1990 р. Договір покликаний зміцнити правову базу співпраці між обома державами та адаптувати відносини між ними до нових міжнародних реалій. Проголошено, що взаємини між сторонами ґрунтуються на загальноєвропейських принципах і нормах міжнародного права. Сторони визнали непорушність існуючих між ними державних кордонів і підтвердили, що не мають і не матимуть ніяких територіальних претензій одна до одної. Договір передбачає сприяння обома сторонами процесу роззброєння й обмеження озброєння, зміцненню ролі ООН у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, створенню системи колективної безпеки в Європі. Кожна зі сторін повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих проти ін. сторони. Також територія однієї сторони не може використовуватися на шкоду інтересам безпеки ін. сторони. Договір передбачає невідкладне проведення консультацій між сторонами та вжиття відповідних заходів на випадок виникнення ситуації, яку хоча б одна зі сторін вважала такою, що створює загрозу миру, порушує чи зачіпає інтереси її безпеки, територіальної цілісності та суверенітету. Вирішено, що окремими угодами

повинні регулюватися відносини у сфері військового співробітництва, гарантування державної безпеки, охорони державного кордону, митної справи, експортного та міграційного контролю. Кожна зі сторін гарантує своїм громадянам громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи незалежно від їхньої національності, статі, мови, віросповідання, політичних чи ін. переконань, та надає громадянам ін. сторони, які проживають на її території, права і свободи, рівні зі своїми громадянами, та здійснює їх рівний правовий захист. Сторони постановили вживати необхідних заходів для створення найсприятливішого режиму взаємних поїздок їхніх громадян, а також осіб без громадянства, які проживають на території одна одної. Обидві сторони домовилися дбати навзаєм про права білоруської меншини в Україні й укр. меншини в Республіці Білорусь. Договір передбачає розвиток всебічних контактів між громадянами обох країн, політичними партіями і рухами, профспілками, релігійними, жіночими, молодіжними, спортивними, туристичними та ін. об'єднаннями. Важлива роль відводиться розвитку співробітництва між парламентами і парламентарями обох держав. Сторони домовилися створити сприятливі умови для розвитку взаємовигідного торгово-економічного та науково-технічного співробітництва, підприємницької та ін. господарської діяльності, розвитку економічних зв'язків між прикордонними р-нами обох держав та співробітництва на рівні адміністративно-територіальних одиниць, співпраці в галузі енергетики, транспорту, зв'язку та низки ін. сфер на підставі окремих угод.

Договір був укладений терміном на десять років з подальшим автоматичним продовженням на наступні десятиріччя, якщо жодна зі сторін не повідомить у письмовій формі про своє бажання припинити його дію не менше ніж за шість місяців до закінчення поточного десятирічного періоду.

О. Заяць

Українсько-болгарський договір про дружні відносини і співробітництво 1992 р. — підписаний 5 жовтня 1992 р. в Софії (Болгарія).

У Договорі Україна та Болгарія погодились розвивати відносини дружби і співробітництва на основі принципів суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, незастосування сили чи погрози силою, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи одна одної і поваги прав людини та основних свобод, рівноправності, права народів розпоряджатись своєю долею, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань.

Сторони домовились співпрацювати в ООН та ін. міжнародних організаціях, сприяти процесам зі зміцнення безпеки і довіри між усіма країнами-учасницями в рамках діяльності НБСЄ, неухильно виконувати умови Договору про звичайні збройні сили в Європі, сприяти процесам ядерного роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї. У разі виникнення загрози територіальній цілісності і/чи безпеці однієї з держав вони негайно розпочнуть консультації.

Договірні сторони вирішили, що не рідше одного разу на рік відбуватимуться зустрічі міністрів закордонних справ, будуть підтримуватись постійні контакти між представниками органів влади на різних рівнях, сприятимуть контактам політичних партій, громадських організацій, рухів, окремих громадян.

У Договорі було зафіксовано, що Україна і Болгарія будуть обмінюватися інформацією про хід економічних реформ, заохочувати розвиток економічного і торговельного співробітництва і створювати сприятливі економічні, правові, фінансові умови для підприємницької діяльності, стимулювати створення спільних підприємств, банків, заохочувати взаємні інвестиції і гарантувати їх захист. Питання торговельних і економічних відносин повинні розглядатись

спеціальною двосторонньою комісією з питань економічного, торговельного і науково-технічного співробітництва. Також було домовлено про необхідність розвитку співпраці в галузі енергетики і ресурсоощадних технологій, фундаментальних і прикладних наук, будівництва, транспортних комунікацій, телекомунікацій і систем зв'язку.

Окремою сферою співробітництва Договір визначає розвиток традиційних культурних зв'язків між двома народами. Кожна з сторін зобов'язалась забезпечити своїм громадянам широкий доступ до культури, мистецтва, літератури, преси ін. сторони, стимулювати зв'язки між культурними й освітніми установами на різних рівнях, сприяти візітам діячів мистецтва і культури, заохочувати вивчення укр. і болгарської мов, піклуватися про збереження на своїй території пам'яток історії та культури ін. сторони.

Україна і Болгарія погодились співпрацювати в галузі боротьби зі злочинністю, тероризмом, контрабандою, наркоторгівлею, піратством та ін. правопорушеннями.

Договір був укладений строком на 10 років з автоматичним продовженням на кожні наступні 5 років і набув чинності 2 березня 1994 р.

І. Іжнін

Українсько-британський договір про принципи відносин і співробітництво 1993 р. — підписаний 10 лютого 1993 р. у Лондоні Президентом України *Л. Кравчуком* і прем'єр-міністром Сполученого Королівства Великої Британії і Півн. Ірландії *Дж. Мейджором*.

Договір визначив, що основою відносин між двома державами залишатимуться мир і дружба, які будуватимуться на засадах довіри, розуміння, партнерства, із дотриманням принципів міжнародного права. Сторони визнали, що застосування сили чи погрози силою є неприйнятним у міжнародних відносинах і висловили свою відданість

мирному вирішенню суперечок, повагу суверенітету і територіальної цілісності, повагу прав людини і демократичних цінностей.

Україна і Велика Британія зобов'язались співпрацювати у сфері контролю над озброєннями, підтримувати міжнародні заходи зі скорочення збройних сил і озброєнь, зокрема ядерних, і запобігання поширенню зброї масового знищення і засобів її доставки. Сторони також зазначили, що *ДНЯЗ* і надалі зберігає своє важливе значення. Як постійний чл. РБ *ООН* і ядерна держава Велика Британія зобов'язалась надати Україні після приєднання до цього Договору як без'ядерній державі гарантії безпеки. Договірні сторони наголосили на необхідності посилення положень Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної й токсичної зброї 1972 р., а також найшвидшого вступу в силу Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та її знищення від 1993 р. Документ передбачав, що договірні сторони співпрацюватимуть у рамках *НБСЄ* та в рамках ін. міжнародних форумів і організацій. Україна і Велика Британія розвиватимуть двосторонні контакти між збройними силами і міністерствами оборони, вони засудили тероризм у будь-яких його формах і проявах та зобов'язались співпрацювати у боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою наркотиків і зброї.

В економічній сфері сторони декларували бажання співпрацювати в таких галузях, як енергетика (у т. ч. ядерна), сільське господарство, фінанси і податки, банківська справа, приватизація і мале підприємництво, транспорт, будівництво, а також прагнення до науково-технічної співпраці. Зазначаючи важливість інтеграції України у світову систему міжнародних фінансово-економічних відносин, сторони домовились співпрацювати в рамках *МВФ* та ін. фінансово-економічних організацій. Обидві держави будуть забезпечувати ефективну правову основу

для залучення приватних інвестицій і захисту інтелектуальної власності, а також сприятимуть широким і вільним контактам між громадянами України та Великої Британії, розвитку культурних і освітніх контактів.

Договір було укладено на необмежений термін.

І. Іжнін

Українсько-вірменський договір про дружбу і співробітництво 1996 р. — двостороння угода, підписана президентами України *Л. Кучмою* і Республіки Вірменія *Л. Тер-Петросяном* у Києві 14 травня 1996 р.

Договір був ратифікований ВР України 18 грудня 1996 р. Чинності набув 26 травня 1997 р. Відповідно до Договору сторони розвивають свої відносини як дружні держави, керуючись загально визнаними нормами міжнародного права. Обидві держави домовилися взаємодіяти з метою зміцнення миру, підвищення стабільності й безпеки як у глобальному, так і в регіональному масштабах; зобов'язалися утримуватися від участі у будь-яких діях чи заходах, спрямованих проти ін. сторони, та не допускати використання території однієї зі сторін для підготовки та здійснення *агресії* проти ін. Кожна зі сторін зобов'язалася поважати права та свободи громадян та осіб без громадянства, що постійно проживають на її території, незалежно від їх національності, статі, мови, релігії, політичних та ін. переконань; захищати права своїх громадян, які проживають на території ін. сторони; поважати права *національних меншин* на своїй території та забезпечувати їхній захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності, створювати належні умови для її збереження і розвитку. В Договорі передбачено, що правовий режим державного майна, майна юрид. осіб і громадян однієї зі сторін, що знаходиться на території ін. сторони, регулюватиметься законодавством сторони, на території якої

знаходиться майно (якщо ін. не передбачено окремою угодою). Сторони постановили сприяти поглибленню та розширенню існуючих між ними економічних зв'язків та торгово-економічних відносин на взаємовигідній основі. Обидві держави домовилися розвивати співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища та докласти зусиль для створення всеохоплюючої міжнародної системи екологічної безпеки. У Договорі обумовлене співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю, у т. ч. з її організованими формами, що мають міждержавний та міжрегіональний характер, тероризмом, повітряним та морським піратством, нелегальною міграцією, корупцією, незаконними фінансовими операціями та фальшуванням грошей, незаконною торгівлею наркотиками, зброєю, отруйними та радіоактивними речовинами, а також контрабандою, включно із незаконним вивозом культурних, історичних і археологічних цінностей. Крім того, Договір передбачає укладення ще низки окремих угод про співробітництво у тих сферах міждержавних або міжвідомчих відносин, які становлять взаємний інтерес. Сторони домовилися не рідше одного разу на рік (почергово в Києві та Єревані) проводити двосторонні консультації та переговори з питань виконання цієї угоди.

Договір був укладений терміном на п'ять років з подальшим автоматичним продовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить у письмовій формі про своє бажання припинити його дію не менше ніж за шість місяців до закінчення відповідного строку.

О. Заяць

Українсько-грузинський договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу 1994 р. — двостороння угода, підписана президентами України *Л. Кравчуком* та Грузії *Е. Шеварднадзе* 13 квітня 1994 р. у Тбілісі.

Набув чинності 7 вересня 1994 р. Відповідно до Договору сторони розвивають свої відносини як дружні держави, керуючись загально визначеними нормами міжнародного права. Обидві держави домовилися про співпрацю з метою зміцнення миру, підвищення стабільності й безпеки як у глобальному, так і в регіональному масштабах та зобов'язалися вирішувати спори, що можуть виникнути між ними, виключно мирними засобами і так, щоб не створювати загрози для міжнародного миру та безпеки. Ні за яких обставин сторони не використовуватимуть свої збройні сили одна проти одної і не допускать використання території однієї зі сторін для підготовки та здійснення *агресії* проти ін. Також, якби одна із сторін стала об'єктом *агресії*, то ін. сторона не повинна надавати агресору жодного сприяння. Цей Договір не є спрямований проти третіх країн. Сторони домовилися про проведення регулярних консультацій із широкого спектра проблем між главами держав та урядів, представниками органів державної влади й управління. Політичні консультації на найвищому рівні відбуваються за необхідністю, а зустрічі міністрів закордонних справ проводяться не менше одного разу на рік. Кожна зі сторін зобов'язалася поважати права та свободи громадян та осіб без громадянства, що постійно проживають на її території, незалежно від їх національності, статі, мови, релігії, політичних та ін. переконань; захищати права своїх громадян, які проживають на території ін. сторони; поважати права *національних меншин* на своїй території та забезпечувати захист їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності, створювати належні умови для її збереження і розвитку. Сторони домовилися навзаєм сприяти створенню бібліотек і забезпеченню їх літературою та передплатою періодичних видань укр. та грузинською мовами відповідно; заохочувати відкриття музеїв, театрів та ін. закладів, що пов'язані з культурою ін. сторони;

сприяти діяльності національних культурних товариств. Сторони зобов'язалися створити сприятливі умови для розвитку взаємовигідного торговельно-економічного співробітництва і з цією метою вони надали одна одній режим найбільшого сприяння. Оскільки обидві держави мають вихід до Чорного моря, то вони проводять тісну співпрацю в рамках Стамбульської декларації про ЧЕС від 25 червня 1992 р. Пріоритетне значення у відносинах обох країн надається гарантуванню екологічної безпеки, охороні навколишнього середовища і раціональному використанню водних ресурсів. Сторони розвивають також співпрацю в галузі освіти, науки і техніки, у питаннях захисту прав на інтелектуальну та наукову власність. У Договорі обумовлене співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю, тероризмом, повітряним та морським піратством, нелегальною міграцією, корупцією, незаконними фінансовими операціями та фальшуванням грошей, незаконною торгівлею наркотиками, зброєю, отруйними та радіоактивними речовинами, а також контрабандою, включно із незаконним вивозом культурних, історичних та археологічних цінностей.

Договір був укладений терміном на десять років з подальшим автоматичним продовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить у письмовій формі про своє бажання припинити його дію не менше ніж за шість місяців до закінчення відповідного строку.

О. Заяць

Українсько-іспанський договір про дружбу і співробітництво 1996 р. — підписаний у Мадриді 8 жовтня 1996 р.

Договірні сторони вирішили зміцнювати і поглиблювати свої відносини на основі дружби, довіри і взаємної поваги, дотримуючись принципів суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, незастосування сили чи

погрози силою, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи і поваги прав людини й основних свобод, рівноправності та права народів розпоряджатись своєю долею, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань.

У рамках ОБСЄ Україна та Іспанія вирішили співпрацювати з метою підтримки миру і зміцнення безпеки в Європі, для підвищення стабільності, транспарентності, продовження процесу роззброєння на основі достатності оборони. У разі виникнення загрози миру чи міжнародної напруженості сторони негайно встановлять контакт для обміну думками і пошуку шляху вирішення проблеми. Крім того, сторони проводитимуть регулярні консультації на різних рівнях, у т. ч. на рівні міністрів закордонних справ не рідше як раз на рік. На найвищому політичному рівні зустрічі проводитимуться у разі необхідності.

Іспанія зобов'язалась сприяти розвитку відносин між Україною і ЄС. Було вирішено активно співпрацювати і в економічній сфері; зокрема у сферах фінансів, зовнішньої торгівлі, промисловості, конверсії та ін. галузях. Кожна з сторін повинна створювати сприятливі умови для інвестицій, сприяти зміцненню прямих відносин між укр. і іспан. підприємствами, приділяти особливу увагу проектам за участю малих і середніх підприємств. Особливого значення сторони надали підготовці фахівців і керівних кадрів у галузі економіки з метою сприяння проведенню ринкових реформ в Україні і підтримання її економічного розвитку. Галузями активного двостороннього співробітництва було визначено також транспорт, телекомунікації, легку і харчову промисловість, сільське господарство. Особливою сферою співпраці в Договорі є культура, наука й освіта: сторони заохочуватимуть контакти між освітніми закладами, науково-дослідними центрами, діячами культури, сприятимуть спільним науковим проектам, створенню культурних центрів та ін.

Окрім того, Іспанія та Україна вирішили реалізувати співпрацю в галузі оборони і правових відносин, у т. ч. в рамках Інтерполу сторони співпрацюватимуть у боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом, контрабандою, незаконним обігом наркотиків та ін.

Сторони зафіксували прагнення до поглиблення співпраці в рамках ООН та ін. міжнародних організацій, перш за все європейських, а також через двосторонні контакти на рівні парламентів, політичних і громадських організацій, профспілок.

Договір укладено строком на 10 років і автоматично буде продовжено на наступні 5 років.

I. Іжнін

Українсько-італійський договір про дружбу і співробітництво 1995 р. — підписаний 3 травня 1995 р. в Римі. Зафіксував, що сторони будуватимуть свої відносини на основі довіри, співробітництва, взаємної поваги суверенітету, рівноправності, дотримання прав людини. Сторони підтвердили неприйняття застосування сили як інструмента в міжнародних відносинах і вирішили спільно діяти задля підвищення ролі ООН і повного використання її потенціалу, а у європейському масштабі сприяти створенню і ефективному функціонуванню механізму мирного розв'язання спорів і запобігання конфліктам.

Погоджено, що сторони проводитимуть на різних рівнях регулярні двосторонні консультації з широкого кола міжнародних питань і співпрацюватимуть у рамках міжнародних організацій. Україна та Італія об'єднають зусилля для створення в Європі безпечнішого середовища, що базуватиметься на більш низьких рівнях озброєнь; активно сприятимуть переговорам із роззброєння, спільно діятимуть задля запобігання розповсюдженню зброї масового знищення.

Сторони вирішили розвивати співробітництво в економіці, промисловості, сільському господарстві, науці, техніці,

екології, заохочувати прямі капіталовкладення і створення спільних підприємств, співпрацювати в галузі підготовки менеджерів. Італія висловила готовність надавати консультативну допомогу в організації та управлінні підприємницькою діяльністю, приділяючи особливу увагу банківській діяльності, малим і середнім підприємствам. Таке співробітництво мало сприяти швидшому переходу України до ринкової економіки. Також було вирішено створити італ.-укр. раду з економічного, промислового та фінансового співробітництва, що збиратиметься не менше одного разу на рік. Пріоритетного значення сторони надали співпраці в галузях енергетики, транспорту і телекомунікацій, розвиваючи таке співробітництво в рамках європейських ін-тів і Європейської енергетичної хартії, особливо щодо економії енергоресурсів, модернізації інфраструктури і засобів зв'язку, транспортування електроенергії, газу і нафти. Також було домовлено спільно в рамках *організацій міжнародних* і регіональних працювати над підвищенням рівня безпеки атомних електростанцій.

Італ. Республіка і Україна погодились розвивати культурні зв'язки і заохочувати контакти у сфері культури та освіти між обл., р-нами, провінціями, відомствами, організаціями і окремими громадянами двох держав; створювати культурні центри; сприяти обміну в галузі кінематографії, театру, музики та образотворчого мистецтва. Також сторони надаватимуть підтримку співпраці в сфері науки і передових технологій, у т. ч. в рамках європейських програм з науково-технічного і технологічного співробітництва.

Сторони домовились активно співпрацювати в правових питаннях і в справі попередження і боротьби з організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків, контрабандою і міжнародним тероризмом.

Договір був укладений строком на 15 років і буде продовжений на наступні 5 років.

І. Іжнін

Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1992 р. — підписаний 18 травня 1992 р. у Варшаві президентами України *Л. Кравчуком* і Республіки Польща *Л. Валенсою*.

Набув чинності 30 грудня 1992 р. У Договорі сторони визнали непорушність існуючих між ними кордонів і підтвердили відсутність територіальних претензій одна до одної. Договір передбачає співпрацю з метою зміцнення безпеки і стабільності в Європі та світі, зокрема щодо підтримки процесу роззброєння, відмови від володіння, набуття та виробництва зброї масового знищення, здійснення контролю над виробництвом і зберіганням на своїх територіях речовин, які можуть бути використані для виготовлення зброї масового знищення тощо. Жодна зі сторін не дозволить, щоб з її території третя держава вчинила акт збройної *агресії* проти другої сторони. Натомість, якби третя держава вчинила збройний напад на одну зі сторін, інша сторона зобов'язується не надавати військової чи політичної підтримки такій державі впродовж усього збройного конфлікту. Для гармонійного розвитку взаємних відносин сторони зобов'язалися проводити консультації на різних рівнях, у т. ч. на найвищому. Міністри закордонних справ обох країн повинні зустрічатися не рідше, ніж один раз на рік. У Договорі передбачено розвиток міжпарламентських зв'язків, співпрацю між відповідними органами державної влади і управління. Економічне, зокрема торгове, співробітництво між країнами повинне базуватися на ринкових відносинах. Сторони зобов'язалися сприяти розвитку науково-технічного співробітництва. Договір передбачає співпрацю з метою гарантування екологічної безпеки та зниження забруднення навколишнього середовища в р-нах, що прилягають до спільного кордону, а також в басейнах р. Бугу та р. Сяну. Сторони зобов'язалися навзаєм дбати про права *національних меншин* на

своїх територіях та сприяти подоланню упереджень і негативних стереотипів у відносинах між двома народами. Водночас представники національних меншин повинні бути лояльними до держави свого проживання. Крім того, вживатимуться заходи, спрямовані на повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або ін. нелегальним шляхом опинилися на території ін. сторони. Україна та Польща домовилися зберігати, брати під правовий захист та утримувати військові та цивільні могили, цвинтарі та місця поховань на їхніх територіях. При цьому громадяни обох країн повинні мати доступ до поховань співвітчизників, що знаходяться на території ін. сторони.

Договір передбачає також співпрацю між країнами у низці ін. галузей, таких як: охорона здоров'я, страхування і соціальне забезпечення, боротьба з організованою злочинністю та тероризмом тощо.

О. Заяць

Українсько-російський договір про державний кордон 2003 р. — підписаний президентами України *Л. Кучмою* і РФ *В. Путіним* у Києві 28 січня 2003 р. під час державного візиту останнього до України.

Ця угода є безстроковою. Складається з преамбули, шести основних статей та додатків, які становлять невід'ємну частину Договору (Додаток 1 — Опис проходження державного кордону між Україною та РФ; Додаток 2 — Карти державного кордону між Україною та РФ). Укр.-рос. державний кордон у Договорі визначається як лінія та вертикальна поверхня, яка проходить по цій лінії, що розділяють державні території (сушу, води, надра і повітряний простір) сторін від точки стику державних кордонів України, РФ та Республіки Білорусь до точки, розташованої на березі Таганрозької затоки. Відповідно до Договору можливі у майбутньому природні зміни на місцевості не можуть змінити проходження укр.-рос. державного кордону (хіба що про

це будуть досягнуті відповідні домовленості). Окремим міжнародним договором має визначитися стик державних кордонів України, РФ і Республіки Білорусь. Щодо морських суміжних просторів, то в Договорі зазначено, що ніщо в ньому не завдає шкоди позиціям України і РФ щодо статусу Азовського моря і Керченської протоки як внутрішніх вод двох держав.

Договір був ратифікований 20 квітня 2004 р. ВР України в пакеті разом із Договором між Україною та РФ про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. та Угодою про формування Єдиного економічного простору від 19 березня 2003 р. Разом із ними Договір про державний кордон набув чинності 23 квітня 2004 р.

О. Заяць

Українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р. — угода, підписана президентами України *Л. Кучмою* і РФ *Б. Єльциним* у Києві 31 травня 1997 р. під час візиту останнього до Києва.

Договір часто називають "Великим договором". Йому передували Договір між УРСР і РРФСР про основи відносин від 19 листопада 1990 р. та Угода між Україною і РФ про подальший розвиток міждержавних відносин, підписана у Дагомисі 23 червня 1992 р. (загалом до підписання Договору 1997 р. між Україною та Росією було вже підписано близько 180 різних угод). У Договорі зазначено, що відносини між Україною та РФ базуються на взаємній повазі, довірі та стратегічному партнерстві. Сторони засвідчили повагу до територіальної цілісності одна одної та підтвердили непорушність кордонів. Для поглиблення двосторонніх відносин і обміну думками щодо багатосторонніх проблем Договором передбачені регулярні консультації. Так, міністри закордонних справ обох країн повинні зустрічатися не рідше ніж два рази на рік. Кожна зі сторін зобов'язана

утримуватися від участі у будь-яких діях, спрямованих проти ін. сторони, не повинна укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти ін. сторони, а також територія однієї сторони не може бути використана на шкоду безпеці ін. сторони. У випадку загрози національним інтересам, суверенітету чи територіальній цілісності однієї зі сторін, вона може звернутися до ін. сторони з пропозицією провести відповідні консультації і за необхідності вжити спільних заходів з метою подолання такої ситуації. Сторони домовилися розвивати військове та військово-технічне співробітництво, сприяти процесу роззброєння. Кожна зі сторін зобов'язалася дотримуватися законних прав громадян ін. сторони на своїй території та захищати права своїх громадян, що проживають на території ін. сторони, а також гарантувати право представникам *національних меншин* зберігати та розвивати свою етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність, не вдаючись до спроб асиміляції всупереч їхньої волі. Договір передбачав створення рівних умов для вивчення укр. мови в РФ та рос. мови в Україні. Сторони постановили вживати також заходів для недопущення національної, расової, етнічної або релігійної нетерпимості. Окрім того, у Договорі зафіксовано положення про співпрацю з питань відновлення прав депортованих народів та співробітництво у сфері міграційних процесів, у т. ч. потребу укладення відповідної угоди, яка стосуватиметься спільної протидії нелегальній міграції з третіх країн. Також Договір передбачав спільну боротьбу з організованою злочинністю та тероризмом. Зазначена необхідність двостороннього співробітництва в торговельно-економічній сфері, проведенні економічних реформ та поглибленні економічної інтеграції, науково-технічної кооперації тощо. Повинні бути створені умови для підприємницької та ін. господарської діяльності підприємств і організацій договірних сторін, передбачено взаємний

захист інвестицій та проведення широкого обміну економічною інформацією з доступом до неї підприємств, підприємців та вчених обох сторін. У Договорі зазначено, що сторонам потрібно прагнути до узгодження фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, інвестиційної, цінової, податкової, торгово-економічної та митної політик. Договір передбачав співпрацю у транспортній галузі, у т. ч. в аварійно-рятувальних роботах та розслідуванні надзвичайних подій на транспорті. Також сторони повинні взаємно сприяти ліквідації аварій, що виникли в результаті надзвичайних ситуацій, на лініях зв'язку, магістральних трубопроводах, енергетичних системах і шляхах сполучення, які становлять взаємний інтерес. У Договорі вміщено положення про співпрацю сторін в *ООН* та ін. *міжнародних організаціях*, а крім того, надання підтримки одна одній при вступі до тих міжнародних організацій, учасницею яких не є одна із сторін. Договором передбачено дотримання правового режиму державного майна, майна юрид. осіб і громадян однієї сторони, яке знаходиться на території ін. сторони; обумовлено співпрацю у галузі соціального захисту, включаючи соціальне забезпечення громадян. Щодо конкретних питань трудових відносин, працевлаштування, соціального захисту тощо повинні бути укладені спеціальні угоди. У Договорі зазначено необхідність поглиблення співробітництва в галузі культури, літератури, мистецтва, ЗМІ, туризму та спорту, освіти, науки і техніки, а також співпраці у розвитку дослідницької діяльності заохоченням прямих зв'язків між науково-дослідними організаціями сторін. Передбачена також співпраця у сфері захисту і покращення стану навколишнього середовища, запобігання транскордонним забрудненням тощо. Натомість питання співпраці щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС повинне бути обумовлене в окремій угоді. Договір зафіксував збереження технологіч-

но єдиної для України та РФ системи збору, обробки, розповсюдження та використання гідрометеорологічної інформації і даних про стан навколишнього середовища. Договір був укладений терміном на 10 років з автоматичним продовженням на наступні десятиріччя. Якби одна зі сторін хотіла припинити його дію, вона мала повідомити у письмовій формі ін. сторону не пізніше ніж за шість місяців до закінчення чергового десятирічного періоду.

Договір був ратифікований ВР України 14 січня 1998 р. і Державною думою РФ 25 листопада 1998 р. та Радою федерації РФ 17 лютого 1999 р.

О. Заяць

Ультиматум (новолат. ultimum — кінцевий термін, край, лат. ultimus — останній) — дипломатичний акт у формі *ноти дипломатичної*, офіційної заяви або ін. письмового документа, в якому міститься категорична вимога щодо здійснення урядом держави-адресата певних дій зовнішньополітичного або внутрішньополітичного характеру чи обов'язкового виконання висунутих умов. В У. можуть вказувати також строк виконання і наслідки його відхилення (*бойкот*, блокада, розрив *дипломатичних відносин*, *ембарго*, застосування збройних сил тощо). Можливість міжнародно-правового застосування У. як процедурної форми вперше була передбачена у Статті I Гаазької конвенції 1907 р. про відкриття воєнних дій (див. *Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр.*). Воєнні дії, зазначалася у Конвенції, не повинні розпочинатися без попереднього і недвозначного попередження однією державою ін., яке мало мати форму вмотивованого оголошення війни або форму У. з умовним оголошенням війни.

Я. Малик

“Умиротворення політика” — політика Великої Британії і Франції стосовно нацистської Німеччини до березня 1939 р.

“У. п.” полягала у поступках на користь Німеччини при вирішенні основних військово-політичних питань європейської безпеки у передвоєнний період. Метою “У. п.” було ціною поступок уникнути збройного зіткнення з Німеччиною і нової війни в Європі.

Користуючись нерішучою політикою Франції та Великої Британії, Німеччина під керівництвом А. Гітлера в порушення *Версальського мирного договору 1919 р.* здійснила переозброєння армії і перехід до регулярного набору військ, відкрито розпочала розробку і виробництво важких озброєнь й авіації. Після укладення у 1935 р. англо-нім. морської угоди Німеччина розпочала будівництво важких бойових кораблів і підводного флоту. В березні 1936 р. була ремілітаризована Рейнська обл. У 1937 р. при збереженні *нейтралітету* Францією і Великою Британією Німеччина втрутилась у громадянську війну в Іспанії на стороні фаш. режиму генерала Ф. Франко. Здійснюючи агресивну експансіоністську політику, спрямовану на об'єднання всіх німців у межах однієї держави, у березні 1938 р. Німеччина приєднала Австрію (див. *Аншлюс*).

Апогеєм “У. п.” стала т. зв. *Мюнхенська угода 1938 р.* — змова керівників Німеччини, Італії, Франції і Великої Британії, які без згоди уряду Чехословаччини прийняли рішення про відторгнення від неї на користь Німеччини Судетської обл.

“У. п.” тривала до нападу Німеччини в березні 1939 р. на Чехословаччину, наслідком чого стала ліквідація Чехословацької держави, *окупація* Чехії, створення Словацької держави під *протекторатом* Німеччини. 31 березня 1939 р. Велика Британія заявила про надання гарантій безпеки Польщі. Аналогічні гарантії було надано Францією. Проте 28 квітня того ж року Німеччина розірвала польськ.-нім. договір 1934 р. і висунула вимоги надання екстериторіального шляху сполучення зі Сх. Пруссією і приєднання до Німеччини вільного міста Данциг. Небажання польськ. уряду

йти на поступки призвело до нападу Німеччини 1 вересня 1939 р. на Польщу і поч. Другої світової війни 1939—1945 рр.

І. Іжнін

Унія (лат. unio — єдність, об'єднання) — форма об'єднання двох або декількох держав під владою одного глави.

Персональна (особиста) **У.** виникала, як правило, тоді, коли завдяки династичним зв'язкам і порядку успадкування престолу одна і та ж особа ставала монархом двох і більше держав. Об'єднані особистою **У.** держави зберігали свій суверенітет, органи влади й управління, а влада спільного монарха носила переважно номінальний характер. Суб'єктом міжнародного права при цьому виступала не **У.** загалом, а кожна з держав, що входили до її складу, котрі зберігали право вступати в зносини з ін. державами незалежно одна від одної і від **У.** загалом. Персональні **У.** були характерні для періоду феодалізму, напр., *Кревська унія 1385 р.* (Польща та Литва), *Кальмарська унія 1397—1523 рр.* (Данія, Швеція та Норвегія).

Реальна (органічна) **У.** — тісніше об'єднання декількох держав під владою одного монарха на основі договору або як наслідок одностороннього акта могутньої держави; характеризується загальними органами влади й управління, об'єднаною армією, єдиною монетною системою. *У міжнародних відносинах* реальна **У.** виступала як єдина суверенна держава, напр., *Люблінська унія 1569 р.* (Польща та Велике князівство Литовське).

Р. Романюк

УПС — див. *Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 р.*

Утрехтський мир 1713 р. — низка договорів, якими завершилась війна за "іспанську спадщину" (1701—1714) (див.

Іспанська спадщина та війна за неї) між союзними Францією та Іспанією і Священною Римською імперією. Переговори про припинення війни розпочались ще в лютому 1712 р. в Утрехті (Нідерланди) і завершилися підписанням 11 квітня 1713 р. ключового договору між Францією й Англією, до якого приєдналися 3'єднані провінції (Нідерланди), Пруссія, Савоя і дещо згодом — Португалія. Окремі договори ці держави протягом 1713—1715 рр. підписали з Іспанією. За ними учасники коаліції визнавали онука *Людвіка XIV* Філіппа Анжуйського королем Іспанії за умови відмови його за себе і за своїх нащадків від прав на франц. престол. Ця умова знімала загрозу можливого об'єднання двох корон — Іспанії та Франції — в одну, що так непокоїло всю Європу. Визнання Філіппа іспан. королем дорого коштувало Франції, яка за це була змушена відмовитись від багатьох своїх колоніальних володінь та деяких земель в Європі. Так, Англії вона передавала Ньюфаундленд, Акадію (сучасна провінція Нова Шотландія в Канаді) та частину узбережжя Гудзонової затоки; Пруссії — Гельдерн і Невшатель, Португалії — частину своїх володінь у Півд. Америці; Голландії — ряд міст у Півд. Нідерландах та ін. Найбільше виграла з цих угод Англія, яка, крім значного зміцнення своїх позицій у Півн. Америці, за окремою угодою з Іспанією отримала стратегічно важливий о. Мальорка та Гібралтар, що став ключовою базою брит. флоту в Середземномор'ї.

Умови **У. м.** не визнав імператор Карл VI, який зробив спробу продовжувати війну проти Франції та Іспанії, але безуспішно. В березні 1714 р. він пішов на підписання з ними мирного договору в Раштадті (Австрія), за яким відмовлявся від претензії на іспан. престол, діставши як компенсацію Іспан. (Півд.) Нідерланди, Королівство обох Сицилій і Міланське герцогство. Укладення **У. м.** дозволило не лише відновити мир, а й зберегти європейську рівновагу.

Ю. Мороз

Ф

ФАО — див. *Продовольча та сільськогосподарська організація ООН*.

Фінансова дипломатія — проведення багатосторонніх і двосторонніх *переговорів* між головними кредиторами та країнами-боржниками щодо реструктуризації зовнішнього боргу, підписання нових міжнародних кредитних угод, отримання і надання фінансової допомоги, також забезпечення представництва країни та захисту національних фінансових інтересів та безпеки в *МВФ*, *Світовому банку* і *ЄБРР*.

Основним місцем багатосторонніх переговорів щодо реструктуризації офіційного боргу індустріальним державам, який складається з кредитів урядів, а також приватних експортних кредитів, гарантованих або застрахованих державними експортними агентствами, став *Паризький клуб* кредиторів, борги приватним кредиторам переглядаються в *Лондонському клубі*.

Ю. Біленко

Фолклендська війна — конфлікт між Великою Британією й Аргентиною за володіння Фолклендськими (Мальвінськими) о-вами у Півд. Атлантиці.

У XVII—XVIII ст. о-ви були предметом боротьби між Великою Британією, Францією та Іспанією. З 1774 р. о-вами володіла

Іспанія, хоча Велика Британія продовжувала наполягати на тому, що Фолкленди належать брит. короні. Після створення незалежної Аргентини у 1826 р. Мальвінські о-ви було проголошено володінням республіки. Але вже у 1833 р. Велика Британія при мовчазній згоді США силою зброї встановила свій контроль над архіпелагом, вигнавши аргентинську адміністрацію й оголосивши о-ви своєю колонією.

Аргентина ніколи не визнавала прав Великої Британії на Мальвіни і в 1947 р. відкинула її пропозицію передати спір щодо Фолклендських о-вів у Міжнародний суд в Гаазі. У 60-х роках XX ст. Аргентина посилила дипломатичну активність з тим, аби поширити свій суверенітет на о-ви, посилаючись на Декларацію ГА ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 1960 р. 16 грудня 1965 р. ГА ООН прийняла резолюцію щодо Фолклендських о-вів, в якій урядам конфліктуючих сторін пропонувалось негайно провести прямі переговори щодо проблеми. У 1975 р. Лондон направив на Фолкленди спеціальну комісію для оцінки економічного потенціалу архіпелагу, що спричинило чергове загострення відносин між двома державами і відкликання послів. У 1977 р. брит. міністр закордонних справ і у справах співдружності (див. *Співдружність націй*) здійснив низку дипломатичних поїздок між

Буенос-Айресом і Фолклендами з метою обговорення питання приналежності о-вів. З приходом до влади у Великій Британії консерваторів на чолі з *М. Тетчер* британо-аргентинські відносини ще більше погіршились, а переговори у Нью-Йорку в 1980 р. зайшли в глухий кут. У таких умовах Воєнна хунта генерала Л. Гальт'єрі взяла курс на воєнне розв'язання конфлікту.

У березні 1982 р. аргентинські робітники підняли свій національний прапор на віддаленому о. Півд. Георгія (у 800 милях від архіпелагу). 2 квітня регулярні частини аргентинських збройних сил під командуванням генерала М. Менендоса розпочали операцію "Суверенітет", висадились на Фолклендах і швидко встановили свій контроль над о-вами. Лондон у відповідь розірвав *дипломатичні відносини* з Аргентиною і 3 квітня М. Тетчер у парламенті оголосила про направлення до Фолклендів спеціального оперативного з'єднання військ, до якого ввійшли два авіаносці, ракетноносії есмінци та фрегати, транспортні та допоміжні судна. Того ж дня РБ ООН у Резолюції 502 закликала припинити бойові дії, вивести аргентинські війська і розпочати переговори. Аргентина висловлювала готовність до поч. переговорів, проте відмовлялась виводити свої війська.

Основні бойові дії розпочались 1 травня 1982 р. з обміну авіаційними ударами. Після потоплення 2 травня брит. підводним човном аргентинського крейсера "Генерал Бельграно" аргентинці відвели всі свої ВМС за межі 200-мильної зони блокади, оголошеної британцями. 21 травня брит. війська розпочали висадку десанту на о. Сх. Фолкленд, поступово розширювали зону свого контролю і 12 червня розпочали штурм адміністративного центру та єдиного міста архіпелагу Порт-Стенлі. 14 червня аргентинські сили були змушені капітулювати. 15 червня було підписано тимчасову угоду про припинення бойових дій, хоча

офіційної угоди між Аргентиною і Великою Британією підписано не було. У результаті бойових дій обидві сторони зазнали серйозних утрат (британці — 255 осіб убитими, 2 фрегати, 2 есмінци, 1 контейнеровоз, 1 десантний корабель, 34 літаки та вертольоти; аргентинці — 649 убитими, 1 крейсер, 1 підводний човен, декілька допоміжних суден і понад 100 літаків і вертольотів).

Значний вплив на перебіг конфлікту та результати бойових дій мала позиція США, які, незважаючи на наявність угоди з Аргентиною про взаємодопомогу в рамках *ОАД*, надали безумовну політичну підтримку діям Великої Британії, а також дозвіл на користування базою на о. Вознесіння, технічну допомогу і розвідувальні дані. Франція надавала Великій Британії надзвичайно цінну інформацію щодо франц. систем озброєнь, що були на озброєнні Аргентини (літаки "Супер Етендар", ракети "Екзосет" і "Роланд"), Чилі надала Великій Британії дозвіл на розташування на своїй території засобів радіоелектронної і фоторозвідки.

Тільки в жовтні 1989 р. між Аргентиною і Великою Британією були відновлені *консульські*, а в лютому 1990 р. — дипломатичні відносини. У 1995 р. між державами було підписано угоду про спільну розробку нафтових і газових родовищ у Півд. Атлантиці.

І. Іжнін

Форд (Ford) Джеральд Рудольф (14 липня 1913 р. — 26 грудня 2006 р.) — 38-й президент США (1974—1977).

Справжнє ім'я — Леслі Кінг (молодший), однак, коли мати майбутнього президента вийшла заміж удруге, дитина почала носити ім'я вітчима Джеральда Форда.

Закінчив Мічиганський ун-т, де вивчав економіку і водночас грав у футбольній команді. Після навчання працював асистентом тренера футбольної команди Єльського ун-ту, а через два роки вступив до

юрид. коледжу цього ун-ту, який закінчив у 1941 р. Упродовж *Другої світової війни 1939—1945 рр.* служив у ВМС США.

1948 р. — чл. палати представників Конгресу США від Республіканської партії. 1965 р. — лідер республіканської меншості в палаті представників, критикував програму “Великого суспільства” президента *Л. Джонсона*, а також стратегію залучення США до *В’єтнамської війни 1964—1973 рр.* 1968 р. — представник президента *Р. Ніксона* в Конгресі; 1973 р. — віце-президент США після відставки С. Егню внаслідок фінансового скандалу; серпень 1974 р. — президент США після відставки Р. Ніксона через Уотергейтську справу.

Ф. припинив розслідування Уотергейтської справи і оголосив про виправдання Р. Ніксона (8 вересня 1974 р.), що негативно вплинуло на його подальшу кар’єру. Продовжував політику “розрядки” свого попередника, однак з часу арабо-ізраїльської (т. зв. Йом-Кіпурської) війни 1973 р. (див. *Арабо-ізраїльські війни*) американо-радянські відносини почали погіршуватися. Листопад 1974 р. — на переговорах у Владивостоці було підписано домовленості між США та СРСР, які стали основою для укладення *ОСО-2* у 1979 р. Серпень 1975 р. — у Гельсінкі США, СРСР та ін. 33 країни підписали Угоду про майбутнє Європи (Заключний акт *НБСС*).

У квітні 1975 р. США евакуювали своїх дипломатичних працівників зі Сайгону, оскільки, незважаючи на *Паризьку угоду про припинення війни і відновлення миру у В’єтнамі 1973 р.*, Півн. В’єтнам підкорив усю країну. Конгрес не підтримав пропозицію президента надати допомогу Півд. В’єтнаму.

У 1976 р. **Ф.** програв президентські вибори кандидату від Демократичної партії *Дж. Картеру*. Тривалий час працював в Амер. ін-ті підприємництва.

Помер 26 грудня 2006 р. у Каліфорнії.

С. Пик

Франк КФА — 1) центральноафрик. франк КФА — спільна валюта Економічного і валютного союзу Центр. Африки у складі Габону, Екваторіальної Гвінеї, Камеруну, Конго, ЦАР та Чаду. Абревіатура спочатку означала “франц. африк. колонії” (з франц. CFA — Colonies Francaises d’Afrique), після здобуття ними незалежності означає “Фінансове співробітництво у Центр. Африці” (з франц. CFA — la Cooperation Financiere en Afrique Centrale). Емісію здійснює Центр. банк країн Центр. Африки (франц. Banque des États de l’Afrique Centrale — BEAC). Міжнародний код валюти — XAF;

2) західноафрик. франк КФА — спільна валюта Західно-Африк. економічного і валютного союзу в складі Беніну, Буркіна-Фасо, Гвінеї-Бісау, Кот-д’Івуару, Малі, Нігеру, Сенегалу і Того. Абревіатура споч. означала “франц. африк. колонії” (з франц. CFA — Colonies Francaises d’Afrique), після здобуття ними незалежності означає “Африк. фінансове співтовариство” (з франц. CFA — la Communaute Financiere Africaine). Емісію здійснює Центр. банк країн Зах. Африки (франц. Banque Centrale des États de l’Afrique de l’Ouest — BCEAO). Міжнародний код валюти — XOF.

Б. Ланчук

Франк КФП (тихоокеанський франк) — спільна валюта Зони франка КФП у складі Нової Каледонії, Франц. Полінезії та о-вів Уолліс і Футуна. Абревіатура споч. означала “франц. тихоокеанські колонії” (з франц. CFP — Colonies Françaises du Pacifique), зараз означає “франц. тихоокеанські контори” (з франц. CFP — Comptoirs Francais du Pacifique). Емісію здійснює Заморський емісійний банк (Institut d’émission d’outre-mer — IEOM). Міжнародний код валюти — XPF.

Б. Ланчук

Франклін (Franklin) Бенджамін (17 січня 1706 р. — 17 квітня 1790 р.) — амер.

державний і політичний діяч, дипломат, учений.

Народився в Бостоні в бідній багатодітній сім'ї. Систематичної освіти не здобув через матеріальну скруту родини. Працював робітником друкарні у Бостоні, потім у Філадельфії, згодом став власником останньої. В кін. 1720-х років заснував у Філадельфії газету, літературно-філософський клуб і бібліотеку, які набули широкої популярності та викликали появу аналогічних клубів і бібліотек в ін. містах Брит. Америки. У 1736 р. був обраний депутатом законодавчих зборів Пенсильванії. Активна й успішна діяльність **Ф.** у найрізноманітніших галузях суспільного життя принесли йому загальне визнання і славу. Він заснував перший в Америці громадський шпиталь, відому філадельфійську "Академію", організував у Пенсильванії міліцію, у складі якої брав участь у *Семилітній війні 1756—1763 рр.* проти французів, керував поштовою службою, обирався суддею та на ін. відповідальні та почесні посади. Величезною популярністю користувався **Ф.** в інтелектуальних колах Америки й Європи за свої наукові дослідження в галузі електрофізики. Особливе враження справило винайдення ним в 1752 р. громовідводу. В 1753 р. він вів переговори з індіанськими племенами, а з 1757 р. неодноразово представляв інтереси амер. колоній в Англії, виступаючи там за демократизацію управління ними і скасування обтяжливих для колоністів додаткових податків.

З поч. боротьби за незалежність **Ф.** обрано депутатом Континентального конгресу (1775) і керівником т. зв. Кореспондентського комітету, який фактично став МЗС повсталих колоній. Разом з *Т. Джефферсоном* **Ф.** брав участь у розробці Декларації незалежності 1776 р., а в кінці того ж року виїхав до Парижа з таємною дипломатичною місією — залучити Францію до війни проти Англії. Місією було виконано блискуче. На поч. 1778 р. був підписаний договір про

союз, за яким Франція визнала суверенітет США і гарантувала їх незалежність, а згодом вступила у війну з Англією.

У 1782 р. **Ф.** очолив делегацію для ведення мирних переговорів з брит. урядом. Результатом стало підписання (без відома французів) сепаратного мирного договору між США та Англією (1783). Майстерним дипломатичним ходом **Ф.** вдалося нейтралізувати невдоволення франц. уряду і залагодити стосунки США з Францією.

В останні роки свого життя брав найактивнішу участь у розробці амер. конституції, займався наукою, багато часу приділяв боротьбі проти рабства. Після його смерті в 1790 р. Конгрес оголосив місячну жалобу.

Ю. Мороз

Франко (Franco) Баамонде Франсіско (4 грудня 1892 р. — 20 листопада 1975 р.) — іспан. державний діяч, генералісимус, прем'єр-міністр (1939—1973).

Народився у м. Ферроль у родині морського офіцера. В 1907—1910 рр. навчався в Академії сухопутних військ, після закінчення якої розпочав службу в іспан. армії. У 1920—1926 рр. служив в Іноземному легіоні, ставши його командувачем у 1923 р. Будучи наймолодшим іспан. генералом, очолив у 1928 р. Військову академію. У республіканський період взяв участь у придушенні повстання в Астурії в 1934 р., через рік став начальником Генерального штабу. У роки громадянської війни (1936—1939) очолив націоналістичну опозицію, підтримку якій надали уряди *А. Гітлера* і *Б. Муссоліні*.

У 1939 р. **Ф.** став прем'єр-міністром Іспанії і впровадив диктаторський режим, отримавши титул Каудильйо. Під час *Другої світової війни 1939—1945 рр.* **Ф.** дотримувався *нейтралітету*, хоча відбувалась певна співпраця з *А. Гітлером*, зокрема було надіслано "Блакитну дивізію" на допомогу нім. військам у боротьбі проти СРСР. Це

в майбутньому перешкодило вступу Іспанії в ООН та призвело до часткової ізоляції Іспанії на міжнародній арені. З поч. “холодної війни” поступово покращуються стосунки з країнами Зах., у 1953 р. Іспанія укладає договір про співробітництво зі США, у 1955 р. набуває повноправного чл-ва в ООН. У 1956 р. **Ф.** повернув Марокко частину колоній, залишивши Іспанії лише кілька анклавів. Водночас між Іспанією і Марокко тривало протистояння за територію Зах. Сахари. Напруженими були відносини з Великою Британією через статус *Гібралтару*. Внаслідок тиску світової громадськості **Ф.** надав незалежність Екваторіальній Гвінеї у 1968 р. Жорсткі репресії **Ф.** проти опозиції призвели до ізоляції Іспанії в Європі.

У результаті проведених **Ф.** у 50-х роках ХХ ст. реформ відчутно покращилася економічна ситуація Іспанії. Ще у 1947 р. було відновлено монархію і проголошено **Ф.** пожиттєвим регентом, а в 1969 р. **Ф.** оголосив Хуана Карлоса своїм наступником з титулом короля. У 1973 р. покинув пост прем'єр-міністра, залишаючись до смерті главою держави.

Р. Калитчак

Франко-німецький договір 1963 р. — див. *Єлсейський договір 1963 р.*

Франко-пруська (Франко-німецька) війна 1870—1871 рр. — була викликана прагненням Франції зберегти свої провідні позиції в Європі в умовах швидкого посилення Пруссії та ймовірного об'єднання під її проводом Німеччини. Приводом для розпочатої Францією війни стало спровоковане імператором Наполеоном III загострення політичної колізії щодо кандидатури претендента на вакантний іспан. престол. Своєю чергою, не менш провокативною “відповіддю” назустріч війні стало опублікування в пресі прем'єр-міністром Пруссії *О. Бісмарком* сфальсифікованого

в образливому для Франції вигляді повідомлення про розмову короля *Вільгельма I* з франц. послом Бенедетті (“Емська депеша”).

У ході війни франц. збройні сили зазнали кількох поразок від військ Пруссії та союзних із нею нім. держав (Баварії, Саксонії, Вюртембергу, Гессена та ін.), у т. ч. в битві під Седаном (вересень 1870 р.), де франц. армія потрапила в полон разом з імператором. Перемога пруської армії привела до падіння Другої імперії у Франції і проголошення т. зв. Третьої республіки. Розпочаті переговори про мир завершилися підписанням *Франкфуртського мирного договору 1871 р.*, за яким Франція втратила Ельзас та Сх. Лотарингію. Згодом це стало джерелом постійної небезпеки виникнення нової війни між обома державами.

Проте найважливішим історичним результатом війни виявилось те, що вона підштовхнула процес об'єднання нім. держав у Нім. імперію (січень 1871 р.). Це помітно змінило розстановку сил на континенті, а згодом призвело до формування конфронтуючих військово-політичних союзів та розколу Європи на два блоки. На поч. наступного століття протистояння двох блоків переросло у *Першу світову війну 1914—1918 рр.*

Ю. Мороз

Франкофонія (Organisation internationale de la Francophonie) — міжнародна міждержавна організація, що була створена у 1970 р. і спершу включала франкомовні держави світу. Нині членами **Ф.** є понад 50 держав. Чотири з них (Албанія, Андорра, Греція та Македонія) є асоційованими членами, а 10 (Австрія, Вірменія, Грузія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія) мають статус спостерігачів. Більшість членів Організації — держави колишньої франц. Вест-Індії та франц. колоній в Африці. У всіх державах — членах

Організації має бути хоча б меншість, яка спілкується франц. мовою, що є мовою більшості тільки у кількох державах.

Організація має статус спостерігача на ГА ООН. Зустрічі глав держав — членів **Ф.** відбуваються кожні два роки (перша відбулася у 1986 р. у Парижі). Щороку відбуваються конференції міністрів зі справ **Ф.** і/або міністрів закордонних справ держав-учасниць. Організацією керує Постійна рада **Ф.**

Упровадженням культурних, наукових, технічних, економічних та правових програм, які затверджуються на самітах, займається Міжурядова агенція зі штаб-квартирою у Парижі та трьома регіональними філіями у Лібревілі (Габон), Ломе (Того) та Ханой (В'єтнам). Нині **Ф.** — це форум для дискусій з питань культурного і мовного розмаїття у світі. Разом з ін. міжнародними організаціями, напр., ЮНЕСКО, вона займається збереженням мовної та культурної різноманітності в епоху глобалізації, а також тісно співпрацює зі схожими організаціями — Латинським союзом та Спільнотою португаломовних держав. Девіз організації — “*égalité, complémentarité, solidarité*” (рівність, компліментарність, солідарність). У 1987 р., на пропозицію Нігерії, було прийнято прапор **Ф.**, який символізує п'ять континентів.

Х. Чушак

Франкфуртський мирний договір 1871 р. — укладений 10 травня 1871 р. у Франкфурті-на-Майні між Францією і Німеччиною, завершив Франко-пруську (Франко-німецьку) війну 1870—1871 рр. Основні умови договору було вироблено під час перемир'я в січні-лютому 1871 р. у Версалі, однак вибух повстання у Парижі (Паризька комуна) перервав переговорний процес. Лише після придушення повстання було остаточно сформульовано статті Договору, основні з яких передбачали передачу під нім. юрисдикцію Ельзасу та Сх.

Лотарингії і виплату Францією *контрибуції* в розмірі 5 млрд франків золотом. Франція зобов'язувалася також утримувати своїм коштом нім. окупаційні війська до того моменту, коли “нім. уряд переконається, що відновлення порядку у Франції дасть достатню гарантію виконання покладених на неї фінансових зобов'язань”.

Принизливий для Франції Договір залишився постійним джерелом напружених стосунків між двома державами і згодом помітно вплинув на процес складання і конфігурацію військово-політичних союзів у Європі.

Ю. Мороз

Франц Йосиф I (Franz Joseph I) Габсбург (18 серпня 1830 р. — 21 листопада 1916 р.) — австр. імператор (1848—1916), король Богемії (Чехії) та Угорщини.

Вступив на престол під час революції 1848—1849 рр., коли реальною стала загроза розпаду Австр. імперії. Основними завданнями своєї зовнішньої політики вважав збереження територіальної цілісності імперії та її впливу в межах Нім. союзу. Перше з них вдалося реалізувати лише частково: придушення у 1849 р. угор. революції та наступне перетворення Австр. монархії на дуалістичну Австро-Угор. (див. *Австро-Угорська угода 1867 р.*) зберегло Угорщину в складі імперії, однак після поразки у війні проти Франції у 1859 р. Австрія втратила Ломбардію, а в результаті війни з Пруссією (1866) ще й Венецію. Водночас поразка у цій останній війні означала не лише програш її історичного суперництва з Пруссією, а й взагалі виведення Австрії за межі Німеччини.

Основним напрямом зовнішньополітичних інтересів Відня відтоді став балканський. У 1878 р. **Ф. Й.** вдалося домогтися згоди зах. держав на *окупацію* Боснії та Герцеговини, що привело до помітного погіршення відносин з Росією. З 1879 р., коли **Ф. Й.** пішов на утворення військово-

політичного союзу з Німеччиною, Австро-Угорщина виявилась міцно прив'язаною до воза нім. політики. Подальша австр. експансія на Балканах, зокрема включення Боснії та Герцеговини до складу імперії **Ф. Й.** (1908), призвела до значного ускладнення політичної ситуації не лише в цьому регіоні, а загалом у стосунках між великими державами і, зрештою, стала одним з чинників, які привели до *Першої світової війни 1914—1918 рр.*

Ю. Мороз

Фрідріх II (Friedrich II) Великий (1712—1786) — король Пруссії (1740—1786), видатний полководець і дипломат.

Вступив на престол у травні 1740 р. і взяв найактивнішу участь у подіях, пов'язаних зі смертю імператора Карла VI та претензіях на його спадщину (див. *Австрійська спадщина та війна за неї*). Відмовившись разом з деякими ін. правителями визнати права на цю спадщину доньки покійного Марії Терезії, **Ф.** захопив багату австр. провінцію Сілезію і приєднав її до своїх володінь. Домагаючись визнання результатів війни з боку ін. держав, продемонстрував неабияку політичну спритність і гнучкість талановитого дипломата.

Воєнні таланти **Ф.** яскраво проявилися під час *Семилітньої війни 1756—1763 рр.*, коли він особисто очолював прусську армію і здобув кілька блискучих перемог. Проте найбільших успіхів **Ф.** домогся у сфері *зовнішньої політики і дипломатії*. Ще у 60-х роках ХХ ст. він розпочав складну дипломатичну комбінацію, метою якої було розв'язання завдання історичної ваги — з'єднання обох частин королівства (Бранденбургу та Пруссії), розділеного польськ. землями. **Ф.** вдалося залучити до реалізації цього задуму монархів Австрії та Росії і спільно з ними здійснити в 1772 р. т. зв. Перший поділ Польщі. У результаті до складу Пруської монархії було прилучено значну частину Куявії, Великопольщі та

Помор'я (без Гданська і Торуні). Участь у війні за т. зв. Баварську спадщину (1777—1778) ще більше розширила територію його держави.

У досягненні своїх цілей **Ф.** вірізнявся винятковою наполегливістю та рішучістю, водночас не дуже переймаючись проблемами обґрунтування правомірності своїх дій. За роки його правління Пруссія стала однією з найсильніших монархій Європи і забезпечила собі місце серед великих держав.

Ю. Мороз

Фултонська промова 1946 р. — одна з найвідоміших промов повоєнного часу екс-прем'єр-міністра Великої Британії *У. Черчілля*.

На запрошення амер. президента *Г. Трумена* 5 березня 1946 р. *У. Черчілля* виступив перед академічною аудиторією у Вестмінстерському коледжі м. Фултон (Міссурі, США) з промовою “Основи миру”. Це була широка політична програма розвитку світу, в якому США і Велика Британія відігравали б провідну роль.

В основі промови *У. Черчілля* — демократичні цінності: мир, свобода, дотримання прав людини, він закликав докласти всіх зусиль для їх захисту. Першочерговим завданням мало стати вироблення ефективного механізму відвернення ймовірної війни. Плідна співпраця держав світу в межах ООН, наділення цієї організації відповідними повноваженнями, створення міжнародних збройних сил ООН склали б основу мирного існування людства. Ін. загрозу демократичним цінностям *У. Черчілля* вбачав у тиранії, стверджуючи, що не в усіх державах громадяни користуються належними їм правами і свободами. На думку *У. Черчілля*, уникнути війни у майбутньому, постійно зміцнювати роль світової організації у справі забезпечення миру, ефективно протистояти тиранії можна спільними зусиллями всіх демократичних держав, об'єднаних навколо “братської асоціації

англомовних народів". Така асоціація мала ґрунтуватися на "особливих відносинах" США і Великої Британії. У. Черчілль наголошував на необхідності глибокої і всебічної співпраці між цими могутніми державами з усіма їхніми міжнародними зв'язками, що перетворить асоціацію на "фортецю миру". Характеризуючи ситуацію, що склалася у світі після Другої світової війни 1939—1945 рр., У. Черчілль зазначив, що на європейському континенті "від Щецина на Балтійському морі до Трієста на Адріатичному опустилася залізна завіса", за якою всі держави Центр. і Сх. Європи потрапили у сферу впливу СРСР. Влада у цих державах перейшла до комуністичних партій, підконтрольних Москві, демократична форма правління змінилась тоталітарними режимами. Поширення комуністичної ідеології й впливу СРСР, що не обмежувалося європейським континентом, на думку

У. Черчілля, створювало безпосередню загрозу демократичним цінностям у всьому світі. Захистити свій спосіб життя демократичні країни могли лише за умови досягнення порозуміння з СРСР щодо ключових інтересів двох протилежних ідеологічних систем під егідою ООН. За словами У. Черчілля, саме у форматі такої співпраці можливо забезпечити мир і стабільність у світі. Союз англомовних народів мав стати гарантом демократії і забезпечити ефективний механізм співпраці з недемократичними державами. Це стало б основою для тривалого мирного існування людства. У. Черчілль зазначив, що виступає як приватна особа, без офіційної місії чи статусу, однак у світі його промова була розцінена як позиція брит. парламенту і багатьма дослідниками сприймалася як один з перших кроків на шляху до поч. "холодної війни".

С. Пук

Х

ХАМАС (Харакат аль-Мукаввама аль-Ісламія — Рух ісламського опору) — воєнізоване релігійно-політичне угруповання в Палестинській автономії, виникло у грудні 1987 р. на основі підпільної структури місцевого відділу організації “Братимусульмани” й організації “Ісламський джихад Палестини”.

Мета — ліквідація Ізраїлю, створення Ісламської держави Палестина. Ідеологічною основою діяльності є “Ісламська Хартія” (видана у 1988 р.)

Угруповання брало участь у повстаннях палестинського населення (“інтифада”) 1987—1993 рр., 2000 р. Здобуло перемогу на парламентських виборах до Законодавчих зборів Палестини (74 місця з 132) у січні 2006 р. Сформований уряд очолив Ісмаїл Ханія. У червні 2007 р. Х. захопив владу в секторі Газа. У відповідь президент Палестинської автономії і лідер ФАТХ Махмуд Аббас оголосив про розпуск уряду і запровадження на території автономії надзвичайного стану. Громадянська війна за владу спричинила розкол Палестини на дві ворожі частини: сектор Газа (ХАМАС) і Західний берег р. Йордан (ФАТХ). Лідери руху: грудень 1987 р. — березень 2004 р. — шейх Ахмед Ясін, березень 2004 р. — квітень 2004 р. — Абдель Азіз ар-Рантіссі (знищені під час ізраїльських антитерористичних спецоперацій), з квітня

2004 р. — Махмуд аз-Захар та Ісмаїл Абу-Ханія. Політбюро організації очолює Халед Машаль (мешкає у Сирії).

За різними даними, Центр. штаб Х. знаходиться в Дамаску (Сирія) чи Тегерані (Іран), штаби, що відповідають за бойові операції, організацію набору добровольців, матеріально-технічне забезпечення — у м. Хеврон, Рамалла, Дженін. Керівним органом руху є Консультативна рада (Меджліс ап-шура). Угруповання складається з легальної структури соціально-політичного прикриття і підпільної бойової структури. Військове крило — “Бригади Аз ад-Діна аль-Кассама” формально діє в автономному режимі, та всі рішення оперативного характеру узгоджуються із політичним керівництвом. Основний склад — колишні учасники бойових дій в Афганістані, молодь. Бойовики угруповання характеризуються високою ідейною мотивацією, здатністю до самопожертви. Х. вирізняється активною терористичною діяльністю (780 терактів за час існування).

Р-ни операційної активності Х. — сектор Газа, Західний берег р. Йордан, територія Ізраїлю та Йорданії.

Х. характеризується тактичною гнучкістю, здатністю до швидкої адаптації в новій обстановці, координацією з ін. палестинськими воєнізованими релігійно-політичними організаціями.

Зарубіжна інфраструктура фіксується на території Йорданії та Сирії, діють представництва у Хартумі та Тегерані, комітети підтримки й пропагандистські структури у США, окремих країнах Зах. Європи.

Угруповання контролює на території Палестинської автономії мечеті, школи, просвітницькі та медичні організації. Канали фінансування — спонсорська підтримка з боку Ірану, приватних осіб із араб. держав Перської затоки, мусульманських неурядових організацій в Європі та США. Виділені кошти витрачаються на соціальні проекти, підтримку родин бойовиків, що загинули, організацію пропаганди, придбання зброї.

Зовнішні контакти — Іран (військово-політична координація), Судан (військова підготовка бойовиків Х.), ліванська організація “Хизбаллах”.

Л. Абдо-Ясіньска

Хаммаршельд (Hammarskjöld) Даг Яльмар Агне Карл (29 липня 1905 р. — 18 вересня 1961 р.) — 2-й Генеральний секретар ООН (1953—1961).

Народився у родині відомого політично-го і державного діяча Я. Хаммаршельда — прем'єр-міністра Швеції у 1914—1917 рр. Освіту Х. здобув в Упсальському ун-ті, де вивчав франц. історію та літературу, соціальну філософію, політичну економію, економіку і право. Через два роки отримав ступінь бакалавра мистецтв з відзнакою. У 1930 р. отримав ступінь бакалавра права, а в 1933 р. — ступінь доктора політичної економії. З 1936 р. — статс-секретар міністерства фінансів, у 1941—1948 рр. — Голова правління Національного банку Швеції. З 1945 р. — радник кабінету міністрів з фінансових і економічних питань, відіграв важливу роль у формуванні фінансової політики Швеції. У 1947 р. призначений на посаду статс-секретаря в МЗС, де відповідав за комплекс економічних питань. З 1949 р. — Генеральний секретар МЗС Швеції, а в 1951 р. увійшов

до складу кабінету міністрів як міністр “без портфеля” — по суті, він виконував функції заступника міністра закордонних справ, займаючись переважно економічними проблемами та налагодженням економічного співробітництва. Хоча Х. входив до складу кабінету міністрів, сформованого соціал-демократами, він ніколи не був чл. будь-якої політичної партії, вважаючи себе політично незалежним. Був заступником голови швед. делегації на 6-й сесії ГА ООН у 1951—1952 рр. та головою делегації своєї країни на 7-й сесії ГА в 1952—1953 рр.

У квітні 1953 р. за рекомендацією РБ ООН одногослосно обраний Генеральним секретарем. У вересні 1957 р. переобраний на другий п'ятирічний термін. Активну роль відіграв у врегулюванні “Близько-східної проблеми”, *Суецької кризи 1956 р.*, громадянського конфлікту в Лівані (1958).

У 1955 р. після поїздки Х. до Пекіна КНР звільнила 15 затриманих амер. льотчиків, які служили під керівництвом Командування ООН в Кореї. Х. займався також організацією першої і другої міжнародних конференцій ООН з використання атомної енергії в мирних цілях, що відбулися в 1955 і 1958 рр. в Женеві, та підготовкою Конференції ООН зі застосування досягнень науки і техніки на користь менш розвинутих країн 1962 р.

Загинув Х. 18 вересня 1961 р. в авткатастрофі в Конго, де домагався врегулювання гострої політичної кризи в країні.

О. Гогоша

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору — програмний документ, що закладав основи для подальшого поглиблення і розширення відносин між Україною і НАТО, укладений на саміті держав — учасниць НАТО в Мадриді 9 липня 1997 р. Необхідність укладання спеціальної угоди між НАТО і Україною випливала з огляду на радикальні зміни у військово-

політичній ситуації на Європейському континенті, зумовлені завершенням “холодної війни”, розпадом СРСР, поч. трансформації і розширення НАТО, з метою адаптації до нових реалій безпеки і підтримання стабільності на всьому євроатлантичному просторі.

Хартія визнає існування незалежної, стабільної і демократичної України одним з ключових чинників збереження стабільності в Центр.-Сх. Європі та на континенті загалом. Серед принципів, на яких ґрунтуватиметься надалі розвиток відносин між Україною і Альянсом, Хартія зазначає: неподільність безпеки всіх держав у регіоні та неможливість підвищення безпеки однієї держави за рахунок ін.; утримання від погрози силою і використання сили; повагу права держави на вибір засобів гарантування власної безпеки; повагу суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності всіх держав; верховенство права; повагу прав національних меншин і запобігання конфліктам відповідно до принципів ОБСЄ і ООН. Згідно з Хартією консультації між Україною та НАТО повинні здійснюватися з широкого кола політичних питань і питань безпеки всього євроатлантичного простору, зокрема запобігання конфліктам і підтримання миру, нерозповсюдження зброї масового знищення, експорту озброєнь і контролю над озброєннями, роззброєння (у т. ч. питання, що стосуються Договору про звичайні збройні сили в Європі), боротьби з тероризмом. Окремими напрямками для поглиблення співпраці визначено оборонне планування, військову реформу в Україні, оборонну конверсію, роботу з підвищення взаємосумісності, економічні аспекти безпеки і безпека в сфері довкілля, космічні дослідження, контроль повітряного руху. Практичні механізми поглиблення співпраці між Україною і Альянсом передбачають зустрічі на рівні Північноатлантичної ради і комітетів НАТО, візити високого рівня, періодичні зустрічі військових керівників,

заснування військової місії зв'язку України як частини місії України при НАТО в Брюсселі. Для загальної оцінки розвитку відносин, координації процесів планування, розробки пропозицій подальшого розвитку співробітництва України і НАТО Хартія започаткувала Комісію Україна — НАТО. У Хартії союзники по НАТО зафіксували свою підтримку суверенітету і незалежності України, вітали набуття Україною без'ядерного статусу, а також, у випадку виникнення загрози безпеці України, передбачили можливість створення кризового консультативного механізму з метою подолання небезпеки.

І. Іжнін

Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу (ХФПЕС) — проголошений президентом *Європейського парламенту*, президентом *ЄК* та президентом *Ради ЄС* 7 грудня 2000 р. на *Європейській раді* у Ніщі політико-правовий акт у формі святкової декларації, завдання якого — спроба консолідації доробку і практики *ЄС* у сфері захисту прав і свобод індивіда. Рішення про розробку Хартії було прийнято на Кельнському саміті глав держав — членів *ЄС* (3—4 червня 1999 р.). Положення Хартії мають рекомендаційний характер, однак практика її реалізації та факт інкорпорації тексту в Розділ II *Договору про запровадження Конституції для Європи* відображають тенденцію до набуття Хартією статусу юрид. обов'язкового акта, проте її норми не було інкорпоровано у *Договір реформування Європейського Союзу*, укладений 13 грудня 2007 р.

Основні положення Хартії базуються на *Європейській конвенції захисту прав і свобод людини*, конституційних традиціях держав — членів *ЄС*, *Європейській соціальній хартії* та ін. міжнародно-правових актах, у т. ч. на міжнародних договорах, де *ЄС* та держави-члени є договірними сторонами. Конкретні права, гарантовані у 54 статтях

Хартії, тематично об'єднані у розділи, присвячені захисту гідності, фундаментальних свобод, рівності, солідарності, прав громадян та юстиції. У Хартії закріплено низку особистісних прав індивіда, політичних, соціальних, економічних прав тощо, а також низку стандартів щодо правових гарантій, покликаних забезпечити реалізацію фундаментальних прав людини.

Основна мета Хартії — систематизація та консолідація доробку ЄС у сфері захисту прав і свобод індивіда з урахуванням правових особливостей захисту прав і свобод людини у праві ЄС, особливостей концепції захисту прав людини в ЄС та ролі національно-правових механізмів захисту прав і свобод індивіда в ЄС.

О. Головка-Гавришева

Хизбаллах (Партія Аллаха) — воєнізована шіїтська релігійно-політична організація у Лівані. В теперішньому вигляді сформована у 1982 р. в м. Баальбек, засновники — Мухаммад Хусейн Фадлалла, Субхі ат-Туфейлі, Аббас Мусаві.

Мета організації — боротьба за звільнення окупованих Ізраїлем територій; створення ісламської держави у Лівані; опір впливу імперіалізму та зах. способу життя. У зовнішньополітичних зв'язках орієнтується на ісламістський режим Ірану. У 1980-х роках брала участь у громадянській війні та бойових діях проти Ізраїлю в складі Фронту ісламського опору Лівану. З сер. 1990-х років розпочала бойові операції проти ізраїльської армії на півд. Лівану. З 1992 р. Організація, лідери якої заявили про відмову від диверсійно-терористичних методів боротьби, бере активну участь у політичному житті Лівану, зокрема представлена у парламенті.

Духовний лідер — шейх М. Х. Фадлалла. Керівні органи — Вища консультативна рада (їй підпорядковані комітети з релігії, фінансів, політики, ідеології, інформації, соціальних і військових питань), Виконавча

рада, Політбюро. Генеральний секретар — шейх Хасан Насралла. Штаб-квартира розташована в шіїтських кварталах Бейрута. Численність збройних формувань — 3—4 тис. осіб, їх розташування: долина Бекаа, півд. Бейрут, півд. Ліван. Основна кількість озброєнь постачається з Ірану (транзит через територію Сирії). Партія володіє розгалуженою інфраструктурою в усьому світі, зарубіжні координаційні операційні центри знаходяться в Тегерані та Дамаску. Джерела фінансування: підтримка Ірану, спонсорська допомога приватних осіб араб. держав, прибуток від діяльності власних підприємницьких структур на території Лівану. Система зовнішніх контактів організації включає Іран (військово-політична координація, поставки озброєнь, фінансування, сприяння у підготовці кадрів), Сирію, палестинські угруповання в Лівані, Революційні збройні сили Колумбії. Контролює радіостанцію “Ан-Нур”, телевізійну станцію “Аль-Манар”, газету “Аль-Ахд”. Одноименні організації нелегально існують у Бахреїні (створена у 1993 р. опозиційними шіїтськими елементами), Кувейті (створена у 1987 р. за підтримки Ірану), Туреччині (1984).

Л. Абдо-Ясіньска

Хіт (Hit) Едвард Річард Джордж (9 липня 1916 р. — 17 липня 2005 р.) — прем'єр-міністр Великої Британії (1970—1974).

Навчався в Оксфордському коледжі Белліол, брав активну участь у студентській політиці, був президентом Оксфордського Союзу. Впродовж *Другої світової війни 1939—1945 рр.* служив штабним офіцером у різних військових частинах.

З 1946 р. присвятив себе політиці, 1950 р. — чл. палати громад у лавах Консервативної партії, 1955 р. — головний організатор партії в парламенті. Прем'єр-міністр *Е. Іден* зробив **Х.** першим з організаторів партії, кого регулярно запрошували на всі засідання кабінету. Після відставки *Е. Ідена*

Х. був найближчим радником прем'єр-міністра *Г. Макміллана*. У 1959 р. — міністр праці, 1960 р. — лорд-хранитель малої державної печатки, вповноважений виступати в парламенті від ім. міністра закордонних справ. Вів переговори з країнами СЕС про вступ Великої Британії до Організації, але його зусилля виявилися марними через вето президента Франції *Ш. де Голля* (1963).

У 1963 р. — міністр торгівлі та промисловості в уряді *А. Дугласа-Х'юма*. Після поразки від лейбористів на виборах 1964 р. і відставки *А. Дугласа-Х'юма* **Х.** очолив Консервативну партію й опозицію в парламенті. У 1970 р. консерватори перемогли на виборах, і **Х.** сформував уряд. Основним завданням прем'єр-міністра було виведення Великої Британії на провідну роль у Зах. Європі, що передбачало чл-во в СЕС. У 1972 р. **Х.** підписав Угоду про приєднання, і з січня 1973 р. Британія стала повноправним чл. СЕС.

Через арабо-ізраїльську війну 1973 р. (див. *Арабо-ізраїльські війни*), внаслідок якої араб. держави оголосили ембарго на експорт нафти, економічна ситуація в Британії різко погіршилася. Тривалі страйки у вугільній галузі змусили **Х.** оголосити у грудні 1973 р. надзвичайний стан. Вибори 1974 р. консерватори програли і *М. Тетчер* змінила **Х.** на посту лідера партії (1975). **Х.** залишився чл. палати громад, однак у сформованому *М. Тетчер* у 1979 р. уряді не отримав міністерського портфелю. У 1992 р. був обраний на почесну посаду спікера палати громад.

Незважаючи на успішний вступ Великої Британії до СЕС, діяльність кабінету **Х.** загалом розцінюється як невдала, оскільки виявилась неспроможною стабілізувати економічне становище країни і підвищити рівень життя населення.

С. Пук

Хмельницький Богдан-Зіновій Михайлович (27 грудня 1595 р. — 27 липня 1657 р.) — укр. державний і військовий діяч, дипломат, гетьман України (1648—1657).

Народився у сім'ї дрібного православного шляхтича *М. Хмельницького*. Навчався у Львівській єзуїтській колегії. У 1618 р. вступив до реєстрового козацького війська, але в битві з турками під Цецорою 1620 р. потрапив у полон. Тоді ж загинув його батько. В полоні пробув близько двох років. Після повернення з неволі продовжив козацьку службу в Чигиринському полку. В 1637 р. брав участь у повстанні *П. Бута* (Павлюка), а в 1638 р. перебував у складі козацького посольства до польськ. короля. У 1645 р. вів переговори з франц. послом у Польщі графом *де Брежі*, внаслідок яких козаки взяли участь у війні Франції проти Іспанії і відзначилися при облозі Дюнкерка. Навесні 1646 р. король *Владислав IV Ваза*, прагнучи розпочати війну з Османською імперією всупереч побажанням шляхти, провів таємні переговори з козацькою старшиною (у складі якої був і **Х.** як сотник Чигиринського полку) і запропонував козакам організувати провокаційний похід на турків. Наступного року канцлер *Є. Оссолінський* привіз козакам гроші на виготовлення чайок, лист про набір козацьких загонів, а також вручив **Х.** корогву і булаву на час планованого морського походу. З королівського задуму, однак, нічого не вийшло через опір шляхти та брак коштів, але ці події позначилися на настроях козацтва та додали ще більше авторитету **Х.** Тоді ж відбулася подія, яка суттєво вплинула на подальшу долю **Х.**, — навесні 1647 р. чигиринський підстароста *Д. Чаплинський* напав на хутір Суботів, під час якого постраждали родина та майно **Х.** Розгнuzданість представників королівської адміністрації, усвідомлення неможливості відстояти свої права законним шляхом змусили **Х.** подумати про відстоювання справедливості за допомогою зброї. За підозрою польськ. уряду щодо планів підняти чергове козацьке повстання **Х.** був заарештований, але невдовзі звільнений. Наприкінці грудня 1647 р. він вирушив з невеликим загonom на Запорожжя, де був

обраний гетьманом і розпочав реалізацію задуму про антипольське повстання. У лютому 1648 р. звернувся по допомогу до кримського хана і незабаром отримав від нього 4-тис. загін кінноти. Початкові дії повстанців були надзвичайно успішними — козаки під проводом Х. уцент розбили коронне військо у битвах при Жовтих Водах (квітень-травень 1648 р.), під Корсунем (сер. травня 1648 р.), під Пилявцями (вересень 1648 р.). На поч. осені повстання охопили значну частину України. В грудні 1648 р. Х. урочисто в'їхав у Київ, де його зустрічав єрусалимський патріарх Паїсій разом з укр. духовенством. Розмови з патріархом суттєво вплинули на сприйняття Х. власної історичної місії. В лютому 1649 р. під час переговорів з послами від нового польськ. короля Яна Казимира стало зрозуміло, що суть нової політичної програми гетьмана полягала у повній незалежності укр. земель, які він називав своїм князівством. Хитке *перемир'я*, яке встановилося після приходу до влади Яна Казимира, все більше не влаштовувало обидві сторони, які розпочали підготовку до вирішальних битв. У липні 1649 р. козаки розпочали облогу Збаража, а коли на допомогу міщанам почало надходити коронне військо, козаки спільно з татарами розгромили його під Зборовом (серпень 1649 р.). За результатами укр.-польськ. переговорів 8 (18) серпня підписано *Зборівський договір 1649 р.* Територія держави Х. обмежувалася Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами, але шляхта отримувала право повертатися у свої маєтки. Проголошувалася амністія для повстанців, козацький реєстр мав становити 40 тис., а київський митрополит отримував місце у сенаті. Договір у зміненому вигляді був ратифікований сеймом у 1650 р., однак навіть цей модифікований варіант польськ. сторона не виконувала. Припинення військових дій давало Х. нагоду впорядкувати внутрішнє життя країни та розгорнути масштабнішу зовнішню політику. У 1650 р. до

Х. прибув венеційський посол, який мав на меті довідатися про перспективи втягнення козаків у війну проти Туреччини. Стривожений такими звістками, Стамбул відправив до Чигирина свого чауша Османа-агу, щоб завадити зближенню Х. з венеційцями. В умовах боротьби за незалежність союз з Туреччиною виглядав для Х. кориснішим, ніж примарні пропозиції Венеції, і гетьман всерйоз розглядав можливість тур. *протекторату* на зразок Кримського Ханства чи Дунайських князівств. Певну напругу в укр.-тур. відносини внесла політика Х. у напрямі Молдавії — у 1650 було здійснено перший молдавський похід. Після взяття козаками столичних Ясс господар В. Лупул був змушений змінити союз із Польщею на союз із Україною.

На поч. 1651 р. відновилися воєнні дії проти Польщі, битва під Берестечком (червень 1651 р.) була програна з великими втратами. Наслідком поразки став *Білоцерківський договір 1651 р.*, підписаний 18 (28) вересня. Відповідно до нього територія козацької держави обмежувалася лише Київським воєводством, а козацький реєстр зменшувався до 20 тис. Поразка під Берестечком негативно вплинула і на сприйняття Х. на міжнародній арені. Ненадійність таких союзників, як Крим чи Молдавія, змусили його шукати опору в сильніших держав. Але гетьман розумів, що відносини з ними не могли розвиватися на паритетній основі — йшлося про *протекторат*. Х. довелося вибирати між Туреччиною та Московією. Вибір Туреччини, яка виявляла готовність прийняти Україну під свій захист, був обтяжений релігійними упередженнями, тоді як Московія тривалий час займала вичікувальну позицію, спостерігаючи за тим, як виснажувалися обидві сторони конфлікту. Однак, коли у жовтні 1653 р. стало відомо про розірвання Москвою Поляновського миру 1634 р. з Польщею і готовність прийняти Х. разом із Запорозьким Військом “під государеву високу руку”, тур.

альтернатива була відкинута. 8 (18) січня 1654 р. у Переяславі відбулася рада, на якій ухвалили рішення перейти під захист сильнішої держави, щоб отримати від неї військову допомогу. Події супроводжувалися певними непорозуміннями — московська делегація вимагала від Х. та старшини присяги на вірність царю, не даючи взамін жодних гарантій, скріплених присягою, укр. стороні. Хоч це і не влаштувало гетьмана та старшину, в скрутних умовах укр. сторона погодилася скласти присягу в односторонньому порядку. Для конкретизації положень угоди з Москвою Х. відправив у лютому 1654 р. посольство до царя, яке мало домогтися підтвердження прав та свобод Війська Запорозького. Укр. делегація подала царю проект договору, який складався з 23 пунктів, але після шестиденних переговорів документ було скорочено до 11 пунктів (відомих як “Статті Богдана Хмельницького”). Крім них, укр. делегації була вручена низка “жалуваних грамот”. Увесь комплект документів отримав назву “Березневих статей”. Україно-російська угода 1654 р. залишала за Україною право на зовнішньополітичну діяльність і лише обмежувала контакти гетьмана із Річчю Посполитою та Османською імперією. Московія зобов’язувалася розпочати воєнні дії проти Польщі. У 1654—1655 рр. наступ зосередився на білоруському напрямку і лише влітку 1655 р. почався спільний укр.-рос. похід на західноукр. землі. Паралельно Х. домовився зі швед. королем Карлом X Густавом про спільні дії проти Польщі, однак згодом в укр.-шведських відносинах на певний час настало серйозне похолодання з приводу володіння західноукр. землями. Подібні тертя спостерігалися у Х. і з московськими союзниками з приводу білоруських земель, а також через змушування до присяги царю населення західноукр. міст. Після відступу зі Львова укр. військо провело в листопаді 1655 р. битву з татарами під Озерною, яка завершилася примиренням Х. з ханом та

укладенням відповідного військового союзу. Наприкінці 1655 р. і на поч. 1656 р. відносини Х. із союзниками охололи, а з ворогами потепліли, зменшувалась різниця поміж ворогами та союзниками козаків. Х. тоді намагався відновити дружні стосунки з Туреччиною, а від квітня 1656 р. вирішив орієнтуватися на союз із Швецією та Семигороддям проти Польщі. Особливо ці відносини активізувалися після того, як Х. стало відомо про поч. мирних переговорів між Московією та Польщею (на які козацькі послі взагалі не були допущені) та укладення *Віленського перемир’я* (жовтень 1656 р.), що суперечило *Березневим статтям 1654 р.* (див. *Україно-російську угоду 1654 р.*). 26 листопада (6 грудня) 1656 р. у семигородському м. Раднот (нині Єрнут в Румунії) була сформована антипольська коаліція, до якої на поч. 1657 р. приєднався і Х. Об’єднані укр.-семигородські війська розпочали масштабний наступ на Краків, а після його здобуття рушили на Варшаву, до якої ввійшли в червні 1657 р., об’єднавшись зі шведами. Ця кампанія не сподобалася Московії, Криму та Австрії, а між учасниками антипольської коаліції було багато суперечностей, що в кінцевому підсумку спричинило її провал. Безуспішні дії укр.-семигородської коаліції, максимальне похолодання відносин з Москвою і загроза татарського походу на Україну змусили Х. відкликати укр. частини з походу на Польщу. Ціла низка невдач, імовірно, вплинула на його здоров’я.

Помер 27 липня (6 серпня) 1657 р. у Чигирині.

О. Заяць

Хмельницький Юрій Богданович (бл. 1641—1685) — гетьман України (1657, 1659—1663), гетьман Правобережної України (1677—1681, 1685).

Народився на хуторі Суботів поблизу Чигирини. Молодший син *Б. Хмельницького*. Навчався в Києво-Могилянській колегії.

Ще за життя батька, на старшинській раді в Чигирині (квітень 1957 р.) був обраний наступником на гетьманстві. Після смерті старого гетьмана стало очевидним, що його син не відповідає вимогам державного діяча через молодий вік — 16 років. Тому на закритій старшинській раді у серпні 1657 р. Х. заявив про свою неготовність брати на себе тягар управління державою. Рада вирішила, що до повноліття Х. влада має перейти до рук генерального писаря *І. Виговського*. Після дволітнього перебування при владі останній був скинутий з гетьманства на раді в Германівці (11 вересня 1659 р.), а кілька днів по тому на раді під Білою Церквою за сприянням правобережних полковників гетьманом знову обрали Х. Спочатку Х. присягнув на вірність Польськ. королівству, а через кілька днів, щоб заручитися підтримкою лівобережних полків, відправив посольство до московського воеводи князя Трубецького, яке повезло т. зв. Жердівські статті. Однак О. Трубецької їх відкинув, натомість змусив Х. прийняти фальсифікований варіант *Березневих статей 1654 р.* (див. *Україно-російська угода 1654 р.*) (з 14 пунктів), до яких було додано 19 нових пунктів. Фальсифікат містив положення про обов'язковість відвідин новообраним гетьманом царя, затвердження московським патріархом київського митрополита і, що важливо, заборону Гетьманщині на будь-які зовнішні зносини. *Переяславські статті 1659 р.* були укладені на неповній генеральній військовій раді — практично без участі правобережних полковників (які й привели Х. до влади) і в умовах психологічного тиску — в оточенні 40-тис. московського війська. Після укладення Переяславських статей 1659 р. перед Московією постала необхідність реалізувати на практиці анулювання *Гадяцького договору 1658 р.* і повернути під свою владу Правобережну Україну. Для цього була розпочата нова війна з Польщею — у серпні 1660 р. з Києва на Волинь

рушила рос. армія воеводи В. Шереметьєва, до якого приєдналися загони Т. Цицюри, а згодом мав підійти із військом Х. Польща змогла протиставити велике військо, до якого приєдналися загони І. Виговського (вже як київського воеводи) і татарська орда. В. Шереметьєв і Т. Цицюра під Чудновом були оточені польськ.-татарським військом, тоді як Х. лише наближався їм на допомогу, і то досить неохоче. Щоб не допустити їх об'єднання, польськ. польний гетьман Ю. Любомирський напав на загони Х. під Слободищами (неподалік Чуднова). У результаті 17 (27) жовтня було укладено укр.-польськ. *Слободищенський трактат 1660 р.*, за яким козаки розривали спілку з московським царем і встановлювалася козацька автономія в рамках Речі Посполитої. В основу угоди покладено *Гадяцький договір 1658 р.*, але без положення про “Велике князівство Руське”. У такій ситуації Т. Цицюра перейшов на бік поляків та Х. Московська армія була змушена капітулювати. Слободищенський трактат 1660 р. був ратифікований на козацькій раді у Корсуні. Водночас на Лівобережжі переяславський полковник (і дядько Х.) Я. Сомко разом з деякими ін. полковниками тієї сторони Дніпра склали присягу на вірність царю. Спроби об'єднати обидві частини козацької України походами Х. завершилися безрезультатно. Остаточний розкол закріпився у 1663 р., коли на поч. того року на козацькій раді Х. зрікся булави і постригся в ченці під ім. Гедеона, а гетьманами на обох боках Дніпра стали люди з протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями — пропольський П. Тетеря та промосковський І. Брюховецький. Восени 1663 р. Х. уже як архимандрит Гедеон прибув до польськ. короля, який стояв із військом у Білій Церкві, й сповістив про обрання нового київського митрополита — Й. Тукальського. Але вже наступного року через інтриги П. Тетері Х. був заарештований разом із митрополитом Й. Тукальським

і перебував в ув'язненні у прусській фортеці Марієнбург (1664—1667). У січні 1688 р. **Х.** на Генеральній раді підтримав протур. політику *П. Дорошенка*. На поч. 1670-х років **Х.** був узятий у полон татарами, які відправили його до Стамбула. Туреччина тримала **Х.** в почесному ув'язненні в Єдичкульській фортеці як можливого кандидата на гетьманство. Турки вирішили повернути **Х.** у політику після того, як *П. Дорошенко* в 1676 р. виявив готовність прийняти царську протекцію. Константинопольський патріарх звільнив **Х.** від монашого сану, а тур. влада надала йому титул “князя Сарматії та України”. У 1677 р. Туреччина розпочала чергову війну проти Росії і здійснила два чигиринських походи (1677 і 1678). **Х.** почав гетьманувати втретє, зробивши своєю резиденцією Немирів. У 1678—1679 рр. він організував декілька походів на Лівобережжя, але не з метою приєднання територій, а для “перегону” звідти населення на територію свого спустошеного “князівства”. У відповідь син лівобережного гетьмана *С. Самойлович* навесні 1679 р. вторгся на Правобережжя і, зруйнувавши ті населені пункти, що ще якимось животіли, “перегнав” більшість населення на лівий берег Дніпра. **Х.**, під владою якого залишилося тільки малозаселене Сх. Поділля, намагався колонізувати цю територію переселенцями з Молдавії. Після підписання *Бахчисарайського мирного договору 1681 р.* з Московією потреба Туреччини в “князюванні” **Х.** відпала, і його було відкликано до Стамбула.

У 1685 р. Туреччина востаннє призначила **Х.** гетьманом, але того ж таки року він був страчений за вироком тур. намісника.

О. Заяць

“Холодна війна” — глобальне протистояння США і СРСР у всіх сферах життя — політичній, соціальній, економічній, ідеологічній, військовій, інформаційній, яке поширилось практично на всі регіони і держави світу. **“Х. в.”** відзначалась ви-

никненням періодичних криз у відносинах держав, які, однак, не призводили до відкритого збройного конфлікту, і періодами “розрядки”.

Поч. **“Х. в.”** припадає на 1945—1947 рр. З перемогою над спільним ворогом — фашизмом — зникла основна причина, яка скріплювала коаліцію Радянського Союзу і Заходу, соціально-політичні та ідеологічні системи яких кардинально відрізнялися і були принципово ворожими одна одній. Першою проблемою, яка відкрито засвідчила розкол у відносинах союзників, стало питання демократичної реорганізації польського уряду (квітень 1945 р.). *Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 р.* остаточно засвідчила становлення нової біполярної системи міжнародних відносин, основною характеристикою якої стали ворожі відносини між двома новітніми наддержавами — СРСР і США. Тимчасова атомна монополія США посилювала напругу і недовіру у відносинах супротивників. На поч. 1946 р. амер. адміністрацією була сформульована *доктрина стримування комунізму* і поширення впливу СРСР. *Фултонська промова 1946 р.* У. Черчілля задекларувала поділ світу на сфери впливу Радянського Союзу та Зах. і встановлення “залізної завіси” між цими зонами. Важливими віхами на поч. **“Х. в.”** стали *Трумена доктрина* (надання фінансової та економічної допомоги Греції і Туреччині в розмірі 400 млн дол.) і *Маршалла план* (фінансова й економічна допомога державам Європи для ліквідації наслідків війни). СРСР і підконтрольні йому держави Сх. Європи відмовились від участі у цій програмі. Термін **“Х. в.”** почали вживати тільки в 1947 р., коли у “*New York Herald Tribune*” вийшла серія статей амер. журналіста У. Ліпмана під цією назвою, хоча вперше це словосполучення використав Дж. Оруелл у 1945 р. у статті “*Ви і атомна бомба*”, опублікованій у англ. газеті “*Tribune*”.

Перебіг **“Х. в.”** позначений періодичними кризами, які безпосередньо загрожували

переростанням у повномасштабну війну між СРСР і США. У 1949 р. і 1955 р. були створені військово-політичні блоки *НАТО* і *ОВД*, які стали основними інструментами протистояння США і СРСР у Європі. Характерною ознакою “**Х. в.**” стало перенесення боротьби двох наддержав у країні “третього світу”. *Корейська війна 1950—1953 рр.*, *В'єтнамська війна 1964—1973 рр.*, *Афганська війна 1979—1989 рр.*, збройні конфлікти у Лат. Америці й Африці були позначені боротьбою за вплив наддержав на ворогуючі сторони, супроводжувались масованою фінансовою, матеріальною, військовою підтримкою, часто прямим військовим втручанням. Серед політичних проблем, які загмарювали відносини США і СРСР у період “**Х. в.**”, стали майбутне Німеччини і Берліна, гонка озброєнь, проблема ядерного роззброєння і протиракетної оборони, права людини.

“**Х. в.**” завершилася з поч. демократичних реформ у СРСР та інтеграцією радянсько-амер. діалогу, об'єднанням Німеччини, подальшим розпадом СРСР та ліквідацією *ОВД*.

І. Іжнін

Хомейні Рухолла Мусаві (24 вересня 1900 р. — 3 червня 1989 р.) — іранський релігійний і політичний діяч.

У 1914—1927 рр. вивчав і викладав ісламське право та філософію. На поч. 1930-х років заснував власну релігійну школу у Файзії. У 1950 р. став шіїтським аятолою (з фарсі — призначений Богом), згодом — великий аятола. У 1963 р. виступив проти політики реформ у рамках “Білої революції”, звинуватив шаха Мухаммеда Резу Пехлеві в антирелігійній діяльності та закликав до повалення шахської влади, за що у 1964 р. був висланий з країни. В еміграції продовжував критику офіційного Тегерана, став символом і лідером усіх антишахських опозиційних сил. Свої погляди на майбутнє Ірану виклав у праці “Ісламський уряд” (1971), в якій пропо-

відував необхідність підпорядковувати політичну владу в країні духовним лідерам. Ортодоксальні погляди **Х.** знайшли підтримку в різних верствах іранського населення. У лютому 1979 р. після повалення монархії **Х.** тріумфально повернувся до країни і завершив перетворення Ірану на теократичну державу — Ісламську Республіку Іран. За новою Конституцією (1 квітня 1979 р.), **Х.** проголошувався довічним духовним лідером ісламської революції і фактично отримував усю повноту влади в країні. Було проведено ісламізацію всього публічного життя, запроваджено тотальний контроль за повсякденними діями громадян і виявами вільнодумства. Іран було перетворено на тоталітарну державу. В зовнішній політиці **Х.** проводив відвертий антизах. курс, особливо непримиренний до США. Одночасно відкидав і комуністичну ідеологію, протиставляючи їй ісламський шлях розвитку. Підтримував ідею поширення ісламської революції на всьому Близькому Сході, виявом якої стала терористична діяльність ісламських фундаменталістів (див. *Ісламський фундаменталізм*) у різних країнах світу.

Я. Малик

Хрущов Микита Сергійович (17 квітня 1894 р. — 11 вересня 1971 р.) — радянський партійний і державний діяч, 1-й секретар ЦК КПРС (1953—1964), Голова Ради Міністрів СРСР (1958—1964).

Народився у селянській сім'ї, з 14 років працював слюсарем на заводі, пізніше на шахтах у Донбасі. 1918 р. вступив до РКП(б), брав участь у громадянській війні 1918—1920 рр. Після війни був на партійній роботі в Україні, одночасно здобуваючи освіту на робітфаци Юзівського гірничого технікуму. 1929—1930 рр. — вчився у Промисловій академії в Москві, після закінчення якої працював у партійному апараті. 1935—1937 рр. — 1-й секретар Московського міського та обласного комітетів ВКП(б).

У січні 1938 р. переведений в Україну на посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)У.

Під час війни 1941—1945 рр. — чл. військових рад кількох фронтів. Після вигнання гітлерівської армії з території України знову очолював ЦК КП(б)У і одночасно у 1944—1947 рр. — голова Раднаркому (з березня 1946 р. — Ради Міністрів) УРСР. З 1949 р. — секретар ЦК ВКП(б) і 1-й секретар Московського обласного комітету партії. У вересні 1953 р. обраний 1-м секретарем ЦК КПРС, з 1958 р. одночасно Голова Ради Міністрів СРСР. У 1939—1952 рр. — чл. Політбюро ЦК ВКП(б), у 1952—1964 рр. — чл. Президії ЦК КПРС.

У 1956 р. виступив із засудженням “культу особи” *Й. Сталіна* та масових репресій 1930—1940 рр. Особисто теж був прямо причетний до їх проведення. У період правління *Х.* почався процес реабілітації жертв репресій, відбувалась певна лібералізація радянської системи.

У зовнішній політиці запропонував декілька великих новацій, які фактично і зробили можливим налагодження діалогу між Сходом і Заходом та розгортання згодом процесу “розрядки” міжнародної напруженості. Серед них проголошений

Х. курс на мирне співіснування капіталістичної та соціалістичної систем, теза про можливість відвернення нової світової війни, а також необхідність співпраці у боротьбі за мир та безпеку комуністичних і некомуністичних сил. Поїздка *Х.* до США в 1959 р. стала поч. радянсько-амер. діалогу, щоправда, перерваного *Карибською кризою 1962 р.* У Москві представниками СРСР, США та Великої Британії було підписано *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963 р.*, що став важливим кроком, який гальмував гонку озброєнь і мав величезне загальноцивілізаційне значення. Водночас зовнішньополітичний курс, що його проводив *Х.*, відзначався суперечливістю та непослідовністю. *Х.* не відмовлявся від конфронтації зі Заходом, будучи переконаним у неминучій перемозі комунізму. Суперечливою була і його внутрішня політика, що, зрештою, призвело до звільнення з усіх посад та виходу на пенсію у 1964 р.

Ю. Мороз

ХФПСС — див. *Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу.*

Щ

Цегельський Льонгин Михайлович (29 серпня 1875 р. — 13 грудня 1950 р.) — укр. громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, адвокат, журналіст, видавець.

Народився у Кам'янці-Струмиловій (нині Кам'янка-Бузька) на Львівщині. Закінчив академічну гімназію та юрид. ф-т Львівського ун-ту, захистив докторську дисертацію з міжнародного права. Активний учасник укр. студентського руху, провідний діяч. Організатор студентського з'їзду в Львові у 1898 р., один з ініціаторів студентських виступів у Львівському ун-ті у 1901 р. У 1907—1908 рр. — видавець і відповідальний редактор газети “Діло”, у 1915—1918 рр. — “Українського слова”, відповідальний редактор “Літературно-наукового вісника”. З 1898 р. — чл. літературної секції наукового гуртка “Академічна громада”. Протягом 1911—1918 рр. — депутат австр. Державної ради від УНДП, а з 1913 р. — депутат Галицького сейму.

Після вибуху *Першої світової війни 1914—1918 рр.* стає активним чл. ГУР, Бойової управи УСС і ЗУР. Автор низки політичних брошур та статей різними мовами, виданих у рамках діяльності Союзу визволення України. Зі створенням у 1918 р. Укр. національної Ради ЗУНР у Львові стає її чл. та обіймає посаду Державного секретаря внутрішніх справ, а з 4 січня по 10 березня 1919 р. очолює Секретаріат зовнішніх справ ЗО УНР. Одночасно обіймає

посаду заступника міністра закордонних справ УНР.

Бере активну участь у формуванні місцевих органів влади та органів правопорядку. 1 грудня 1918 р. разом з Д. Левицьким підписав у Фастові від ім. Укр. національної ради ЗУНР передвступний договір з Директорією УНР про об'єднання ЗУНР і УНР в єдину державу. У січні-лютому 1919 р. — керівник Секретаріату зовнішніх справ в уряді С. Голубовича. Брав участь в урочистому проголошенні Акта Злуки ЗУНР і УНР та в роботі Трудового конгресу України. Здійснив низку дипломатичних поїздок до Австрії, Німеччини та Чехословаччини. На поч. березня 1919 р. внаслідок загострення відносин з президентом ЗУНР — ЗО УНР *Є. Петрушевичем Ц.* вийшов із складу уряду. У 1920—1921 рр. — керівник дипломатичної місії ЗУНР у США. Після поразки національно-визвольних змагань в Україні (1917—1921) залишився в США, де брав активну участь у політичному та культурному житті укр. еміграції. З 40-х років ХХ ст. зосередився на редакційній роботі тижневика “Провидіння” — “Америка”.

Помер від інфаркту 13 грудня 1950 р. у Філадельфії. Автор спогадів “Від легенди до правди” (1960), в яких міститься чимало цінних відомостей про дипломатичну діяльність ЗУНР.

Г. Попасвич

ЦЄІ — див. *Центральноевропейська ініціатива*.

Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ) — міждержавна організація, створена 1989 р. групою держав Центр. і Сх. Європи (Італія, Австрія, Угорщина, Югославія) з метою налагодження всестороннього співробітництва у політичній та соціально-економічній сферах і сприяння на цій основі зміцненню стабільності та безпеки в регіоні. Одночасно створення цього об'єднання мало на меті забезпечити необхідну підготовку держав-учасниць до їхнього майбутнього чл-ва в ЄС.

Зараз до ЦЄІ входить 18 держав (Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Італія, Македонія, Молдова, Польща, Сербія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Хорватія, Чехія, Чорногорія). Держави — члени ЦЄІ проводять регулярні зустрічі на рівні глав урядів (щорічно восени), міністрів закордонних справ (щорічно навесні), Комітету національних координаторів ЦЄІ (кілька разів на рік), їх консультації охоплюють актуальні політичні питання і широке коло питань співробітництва

в економічній сфері. Створено 18 робочих груп ЦЄІ з питань енергетики, транспорту, довкілля, сільського господарства, малих і середніх підприємств, цивільної оборони, телекомунікацій, науки і технологій, статистики, культури, ЗМІ, туризму, *національних меншин*, міграцій і боротьби з організованою злочинністю та незаконним перевезенням наркотичних речовин і небезпечних матеріалів, молодіжних контактів, навчання у вільний час, з питань інтенсифікації впровадження програми ЦЄІ-2010 (остання функціонує спільно з ЄС). Унаслідок роботи цих груп підготовлено понад 100 проектів, що становлять основу для міждержавного співробітництва.

У лютому 1996 р. у межах ЦЄІ створений постійно діючий інформаційно-документальний центр з місцем розташування у Трієсті (Італія).

У ЦЄІ існує річне головування державчл. (із січня кожного року). Міністр закордонних справ головуючої країни є одночасно чинним Головою ЦЄІ. З 1996 р. у межах ЦЄІ засновано "тріюку" цього об'єднання як керівний орган ЦЄІ (нинішня, колишня і майбутня головуючі країни).

Я. Малик

Ч

Чавес (Chávez) Уго (28 липня 1954 р.) — венесуельський політичний і військовий діяч, президент (з 1999 р.).

Народився у бідній вчительській родині. У 1971—1975 рр. навчався у Військовій академії, після закінчення якої займав декілька керівних посад у війську та дослужився до звання підполковника.

Ще у студентські роки **Ч.** разом із своїми приятелями опрацювали доктрину лівого спрямування і, вважаючи своїм ідеологічним наставником С. Болівара, дали їй назву “боліваризм”. Її ключовими складовими були забезпечення соціальної рівності, реформування збройних сил і побудова Великої Колумбії. З метою втілення у життя ідей боліваризму в 1982 р. на честь двохсотріччя з дня народження *С. Болівара* було створено Революційний боліварський рух-200. У 1992 р. взяв участь у військовому заколоті проти уряду, який зазнав невдачі. **Ч.** було ув'язнено на два роки. Після звільнення продовжив політичну діяльність і створив Рух за П'яту республіку.

Після успішно проведеної передвиборчої кампанії **Ч.** став президентом Венесуели у 1999 р. Після ухвалення нової конституції і проголошення Боліварської Республіки Венесуела у 2000 р. були проведені позачергові президентські вибори, на яких він знову отримав перемогу. В 2002 р. було вчинено невдалу спробу силою усунути

Ч. від влади, а у 2004 р. проведено *референдум* про дострокове припинення його президентських повноважень, який, однак, продемонстрував підтримку більшістю населення **Ч.** У 2006 р. були проведені чергові вибори, на яких **Ч.** переміг.

У внутрішній політиці він розпочав низку реформ, спрямованих на побудову у Венесуелі соціалізму. Пріоритетними напрямками було визначено: націоналізацію нафтовидобувної і нафтопереробної промисловості, проведення аграрної реформи, покращення соціального забезпечення, скорочення безробіття, реформування системи охорони здоров'я, збільшення рівня письменності тощо. Його опоненти гостро критикують за популізм, придушення опозиції, закриття незалежних мас-медіа і намагання встановити авторитарний режим.

Ч. проводить активну зовнішню політику та прагне перетворити Венесуелу на важливого актора на міжнародній арені. Він проводить агресивну антиамер. політику і виступає за створення альтернативних полюсів впливу у світі з метою послабити позиції США. **Ч.** диверсифікував зовнішню політику Венесуели, встановивши близькі стосунки з Росією, Білоруссю, Китаєм, Іраном. Він почав активно використовувати постачання нафти як інструмент зовнішньополітичного впливу. **Ч.** виступає за зростання важливості регіону Лат. Америки на

міжнародній арені, бере активну участь в інтеграційних процесах на субрегіональному рівні, зокрема в рамках *МЕРКОСУР*, налагодив стратегічне партнерство з Кубою, став одним із ініціаторів створення *Боліварської альтернативи для народів нашої Америки*.

Р. Калитчак

Чако війна 1932—1935 рр. — війна між Болівією і Парагваєм за володіння малозаселеною прикордонною обл. Гран-Чако, де в 1928 р. було виявлено ознаки наявності покладів нафти. Наймасштабніший міждержавний збройний конфлікт у Лат. Америці в ХХ ст. У кін. 1928 р. — на поч. 1929 р. розпочались перші прикордонні сутички. За посередництва *Ліги Націй* вдалося домогтись припинення вогню, і 16 вересня 1929 р. було підписано *перемир'я*. Проте остаточного розв'язання конфлікту досягнуто не було.

15 червня 1932 р. болівійські війська раптово атакували низку парагвайських укріплених фортів у глибині Чако. Пропозицію *Ліги Націй* передати справу в арбітраж відхилили. Так само *Ліга Націй* до 1934 р. не спромоглась прийняти рішення про введення *ембарго* на поставки озброєнь до воюючих держав. Натомість була створена комісія нейтральних латиноамер. держав, робота якої виявилась неефективною. Не вдалося реалізувати і мирний план президента Чилі Мендеса (двостороннє припинення вогню, відведення та скорочення військ і наступне вирішення суперечки в арбітражі). Болівію у конфлікті підтримали амер. нафтова корпорація “Стандарт Ойл” і безпосередньо США, а Парагвай — брит.-голл. “Ройял Датч Шелл” і Велика Британія.

Протягом 1932—1934 рр. боротьба в основному точилась за володіння укріпленими пунктами і фортами в джунглях, поступово сформувалась більш-менш цілісна лінія фронту. Обидві сторони конфлікту широко використовували бойову авіацію (у т. ч. набула поширення практика організації повітряного постачання блокованих і оточених військ), залучали іноземні командні

кадри та військових спеціалістів (болівійці в основному нім., парагвайці — рос.). До сер. 1934 р. парагвайські війська оволоділи більшою частиною спірних територій, а в березні 1935 р. перенесли бойові дії на територію самої Болівії, атакувавши нафтоносний р-н біля м. Вілья-Монтес. Після оточення в кін. травня 1935 р. гарнізону цього міста і неспроможності організувати оборону на ін. відрізках фронту Болівія звернулась до *Ліги Націй* з проханням про *посередництво* у врегулюванні конфлікту.

12 червня 1935 р. за посередництва США, Аргентини, Бразилії, Чилі, Перу, Уругваю було укладене *перемир'я*, а 28 жовтня підписано мирний договір. 21 липня 1938 р. в Буенос-Айресі (Аргентина) підписали договір про кордони, підготовлений на основі рішення арбітражної комісії, згідно з яким Парагвай отримав близько $\frac{3}{4}$ спірних територій Гран-Чако, а Болівія — вихід до р. Парагвай. У війні Болівія втратила близько 90 тис. осіб, Парагвай — 40 тис.

І. Іжнін

Чемберлен (Chamberlain) Артур Невілл (18 березня 1869 р. — 9 листопада 1940 р.) — брит. політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії (1937—1940).

Народився в Бірмінгемі у сім'ї міністра колоній *Дж. Чемберлена*, освіту здобув у Мейсон-коледжі рідного міста. Займався підприємництвом у Бірмінгемі та на Багамах. У 1915—1916 рр. був лордом-мером Бірмінгема, в 1916—1917 рр. — генеральний директор служби національної повинності. У 1918 р. обраний у парламент. У 1922—1937 рр. обіймав посади міністра пошти, головного скарбника, міністра охорони здоров'я, міністра фінансів. У 1930—1931 рр. був головою Консервативної партії. В 1937—1940 рр. прем'єр-міністр Великої Британії.

Спроби уряду **Ч.** обмежити агресивну політику *А. Гітлера* і *Б. Муссоліні* успіху не мали, “умиротворення політика” не

виправдала себе. Після *окупації* Німеччиною Чехословаччини у березні 1939 р. уряд **Ч.** надав Польщі гарантії територіальної цілісності, однак цей крок не допоміг уникнути *Другої світової війни 1939—1945 рр.* Після провалу військової експедиції союзників у Норвегії й успішного вторгнення німців у Нідерланди і Бельгію **Ч.** був змушений піти у відставку 10 травня 1940 р. Залишався в кабінеті *У. Черчілля* як лорд — голова Таємної ради до 3 жовтня 1940 р.

Н. Перейма

Чемберлен (Chamberlain) Джозеф (8 липня 1836 р. — 2 липня 1914 р.) — брит. політичний і державний діяч, міністр колоній (1895—1903), один з ідеологів англ. колоніалізму.

Політичну кар'єру починав як ліберал, з поч. 90-х років XIX ст. — консерватор. У 1873—1876 рр. — мер Бірмінгема. У 1876 р. уперше обраний до парламенту, 1880—1885, 1886 рр. — чл. кабінетів прем'єр-міністра *В. Гладстона*. У 1886 р. виступив проти проекту надання автономії Ірландії, що призвело до розколу Ліберальної партії та виокремлення з неї впливової групи т. зв. ліберал-юніоністів на чолі з **Ч.** Пізніше ця група приєдналась до Консервативної партії.

У 1895—1903 рр. **Ч.** — міністр колоній. Під час *Англо-бурської війни 1899—1902 рр.* був одним із головних організаторів брит. експансіоністської політики. З 1903 р. розгорнув широку кампанію за перехід до *протекціонізму*, який мав замінити політику вільної торгівлі, що не відповідала інтересам монополій. З 1906 р. відійшов від активної політичної діяльності через хворобу.

Н. Перейма

Чемберлен (Chamberlain) Джозеф Остін (16 жовтня 1863 р. — 16 березня 1937 р.) — брит. державний і політичний діяч, лауреат *Нобелівської премії миру* (1925).

Народився в Бірмінгемі; старший син *Дж. Чемберлена* і брат *Н. Чемберлена*. Після закінчення Рагбі та Трінті-коледжа

Кембриджського ун-ту вчився в Парижі та Берліні, став особистим секретарем свого батька. У 1892 р. був обраний у парламент, спочатку від ліберал-юніоністів, а після 1895 р. — від консерваторів. У кабінетах лорда Солсбері й *А. Бальфура Ч.* обіймав посади цивільного лорда адміралтейства (1895—1900), другого заступника міністра фінансів (1900—1902), міністра пошти і телеграфів (1902), міністра фінансів (1903—1905). І як міністр, і як діяч опозиції після поразки консерваторів у 1905 р. він проводив протекціоністську політику.

1915—1917 рр. **Ч.** — міністр у справах Індії в коаліційному уряді Г. Асквіта. В 1918 р. ввійшов до кабінету міністрів воєнного часу, а в 1919 р. став міністром фінансів у коаліційному уряді *Д. Ллойд Джорджа*. У 1924—1929 рр. — міністр закордонних справ в уряді С. Болдуїна. Головне досягнення **Ч.** — Локарнські договори, найважливішим з яких був Рейнський гарантійний пакт (див. *Локарнська конференція 1925 р.*). **Ч.** одержав Нобелівську премію миру, розділивши її з віце-президентом США Ч. Дауесом, а також став кавалером ордена Підв'язки. У 1928 р. була опублікована його книга “Мир у наш час”. Входив у створений у серпні 1931 р. уряд Р. Макдональда.

Помер **Ч.** у Лондоні 16 березня 1937 р.

Н. Перейма

ЧЕС — див. *Чорноморське економічне співтовариство*.

Черчіль (Churchill) Уїнстон Леонард Спенсер (30 листопада 1874 р. — 24 січня 1965 р.) — брит. державний і політичний діяч, один із лідерів Консервативної партії, прем'єр-міністр Великої Британії (1940—1945, 1951—1955). У 1893—1895 рр. навчався у Королівському військовому коледжі в Сендхерсті, отримав офіцерське звання. Політичну кар'єру почав з 1899 р., однак на виборах до парламенту зазнав невдачі. Під час *Англо-бурської війни 1899—1902 рр.*

перебував у Півд. Африці як кореспондент газети "Morning Post", потрапив у полон, але зміг врятуватися, що посприяло його політичній кар'єрі. 1900 р. був обраний чл. палати громад від Консервативної партії. Через непогодження із соціальною політикою консерваторів у 1903 р. перейшов до лав Ліберальної партії, у складі якої був призначений на посаду заступника міністра зі справ колоній (1904). У 1908 р. — міністр торгівлі в кабінеті Г. Асквіта, 1910 р. — міністр внутрішніх справ, 1911—1915 рр. — міністр Королівського флоту. Після невдалої Дарданелльської операції (1915) під час Першої світової війни 1914—1918 рр. **Ч.** пішов у відставку. З 1917 р. — міністр з питань озброєнь у кабінеті *Д. Ллойд Джорджа*, 1919 р. — військовий міністр і міністр авіації. Один з ініціаторів та організаторів *інтервенції* в СРСР (1917—1922). У 1921 р. — міністр зі справ колоній. На виборах до парламенту 1922, 1923, 1924 рр. зазнає невдач. Вважаючи, що ліберали потрапили під вплив соціалістів, переходить до Консервативної партії і стає членом палати громад. У 1925—1929 рр. — міністр фінансів у кабінеті С. Болдуїна, 1931 р. йде з тінювого кабінету консерваторів у відставку внаслідок розходжень з С. Болдуїном у поглядах щодо статусу Індії. На поч. Другої світової війни 1939—1945 рр. **Ч.** обійняв свою колишню посаду міністра Королівського флоту в кабінеті *Н. Чемберлена*, 10 травня 1940 р. став прем'єр-міністром Великої Британії після відставки *Н. Чемберлена*. У 1941 р. підписав "Атлантичну хартію" з президентом США *Ф. Рузвельтом*. Учасник *Тегеранської конференції 1943 р.*, *Кримської (Ялтинської) конференції 1945 р.*, *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945 р.* *антигітлерівської коаліції*, внесок якого в її створення і зміцнення важко переоцінити. Видатне стратегічне мислення, непохитна політична воля і цілеспрямованість прем'єра привели Британію до перемоги у війні.

У 1945 р. Консервативна партія, очолювана **Ч.**, програла вибори, уряд сформували

лейбористи на чолі з *К. Еттли*. 1946 р. **Ч.** виголошує промову (Фултон, США), в якій закликає зах. держави об'єднати зусилля для протистояння поширенню комунізму у світі (див. *Фултонська промова 1946 р.*); 1951 р. консерватори перемагають на виборах і **Ч.** знову стає прем'єр-міністром, 1951—1952 рр. одночасно обіймає посаду міністра оборони. Нагороджений Нобелівською премією за досягнення в галузі літератури. В 1955 р. пішов у відставку за станом здоров'я.

Будучи одним із засновників "особливих відносин" США і Великої Британії, які вивели партнерство двох союзних країн на якісно новий рівень, у 1963 р. з ініціативи президента *Дж. Кеннеді* став почесним громадянином США. **Ч.** — одна з найвидатніших постатей у брит. та світовій історії.

Автор багатьох праць з політичної та воєнної історії, зокрема "Світова криза" (1931), "Друга світова війна" (1948—1954), "Історія англомовних народів" (1956—1958).

С. Пик

Чехівський Володимир Мусяйович (19 липня 1876 р. — 3 листопада 1937 р.) — укр. державний, громадсько-політичний і церковний діяч, дипломат.

Народився на Київщині в родині священика. Закінчив Київську духовну академію, отримав ступінь магістра богослов'я (1900). Працював учителем, у 1905 р. вступив до УСДРП. У 1906 р. обраний депутатом І Державної думи Росії. Після Лютневої революції 1917 р. **Ч.** став чл. ЦК УСДРП та ЦР. У 1918 р. очолював Укр. військово-революційний комітет, який готував повстання проти *П. Скоропадського*.

З приходом до влади Директорії 26 грудня 1918 р. **Ч.** очолює Раду народних міністрів, одночасно обіймаючи посаду міністра закордонних справ. Як міністр підтвердив повноваження більшості дипломатичних представників попереднього режиму за кордоном, що дозволило зберегти професійні кадри МЗС. Організував дипломатичні

місії до Франції, Великої Британії, США, Італії, Греції. За дорученням **Ч.** укр. місія домагалася, хоча й безуспішно, участі в роботі *Паризької мирної конференції 1919 р.* **Ч.** виступав за мирне порозуміння з Радянською Росією і проти *інтервенції Антанти*.

Активно боровся проти уряду УРСР. За головування **Ч.** у січні 1919 р. уряд Директорії проголосив автокефалію Української православної церкви. З жовтня 1921 р. **Ч.** — радник митрополита В. Липківського та голова ідеологічної комісії Української автокефальної православної церкви. 10 лютого 1919 р. за рішенням ЦК УСДРП **Ч.** разом з усім урядом пішов у відставку. На відставці глави уряду як обов'язковій умові надання Україні військової та фінансової допомоги й політичного визнання наполягали також під час двосторонніх переговорів представники франц. військового командування.

У липні 1929 р. заарештований за сфабрикованою справою “Спілки визволення України” і засуджений до страти. У квітні 1930 р. вирок замінено на 10 років ув'язнення. У 1936 р. термін його покарання було продовжено ще на 20 років без права листування.

З листопада 1937 р. **Ч.** був розстріляний за рішенням трійки Укр. НКВС Ленінградської обл.

Г. Попаєвич

ЧЗЕС — див. *Чорноморська зона економічного співтовариства*.

Чичерін Георгій Васильович (12 листопада 1872 р. — 7 липня 1936 р.) — радянський державний діяч і дипломат.

За походженням дворянин. Освіту здобув на історико-філологічному ф-ті Петербурзького ун-ту, який закінчив 1896 р. З 1897 р. служив у МЗС Рос. імперії. Через загрозу арешту за допомогу революціонерам у 1904 р. емігрував до Німеччини. У 1905 р. вступив до лав РСДРП, перебував у фракції меншовиків. З 1907 р. — секретар

Закордонного центр. бюро РСДРП. У січні 1908 р. висланий з Німеччини за підривному революційну діяльність, виїхав до Франції. У 1914 р. переїхав до Лондона, співпрацював з Бриг. соціалістичною партією і соціал-демократичною газетою “Голос”. У 1917 р. — секретар “делегатської комісії” у справах повернення політичних емігрантів до Росії. У серпні 1917 р. заарештований англ. владою і перебував у в'язниці до поч. наступного року. В січні 1918 р. з ініціативи радянського більшовицького уряду звільнений і висланий до Росії в обмін на звільнення і дозвіл виїхати з країни брит. посла Д. Б'юкенена. Після приїзду вступив до партії більшовиків і був заступником наркома закордонних справ. У лютому того ж року очолив більшовицьку делегацію на переговорах з державами Четверного союзу в Брест-Литовську. Підписав від імен. Радянського уряду Брестський мир з Німеччиною, Австро-Угорщиною й їхніми союзниками (див. *Брест-Литовські мирні договори 1918 р.*). 30 травня 1918 р. змінив Л. Троцького на посту наркома закордонних справ РРФСР.

У 1921 р. **Ч.** вів переговори з урядами Ірану, Туреччини та Афганістану, які завершувались підписанням договорів про дружні відносини з цими країнами. Керував рос. радянськими делегаціями на міжнародних *Генуезькій конференції 1922 р.* і *Лозанській конференції 1922—1923 рр.* Підписав *Рапальський договір 1922 р.* з Німеччиною. У липні 1923 р., коли на основі НКЗС РСФРР був створений НКЗС СРСР, став його першим наркомом. З 1925 р. — чл. ЦК ВКП(б). Значні труднощі в його роботі як дипломата були пов'язані з тим, що керівництво СРСР у своїй зовнішньополітичній діяльності підтримувало гасла Комуністичного інтернаціоналу, спрямовані на розгортання революцій у капіталістичних країнах, що заважало встановленню і розвитку нормальних відносин з ними.

У зв'язку з різким погіршенням здоров'я у 1930 р. **Ч.** пішов на пенсію.

О. Кучик

Чорноморська зона економічного співробітництва (ЧЗЕС) (Black Sea Economic Cooperation — BSEC) — заснована на поч. 1998 р. Фактично ЧЗЕС функціонує з 1992 р. До складу входять: Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, РФ, Румунія, Туреччина, Україна. Рада ЧЗЕС складається з представників підприємницьких об'єднань і торгових палат країн-членів. Секретаріат розташований у Стамбулі.

Економічними цілями ЧЗЕС є: розвиток багатостороннього та двостороннього співробітництва в узгоджених сферах; розширення диверсифікації співробітництва; покращення умов для підприємницької діяльності та стимулювання індивідуальних та колективних ініціатив підприємств і компаній.

Основними напрямками діяльності ЧЗЕС є: співробітництво в сферах енергетики; добування й обробки мінеральних сировинних матеріалів; сільськогосподарства та сільськогосподарської промисловості; науки і техніки; транспорту й комунікації; туризму; охорони навколишнього середовища; стандартизації і сертифікації продукції; охорони здоров'я та фармацевтики; ветеринарної і санітарної профілактики; обміну економічною та комерційною інформацією; сприяння розвитку науково-технічного співробітництва, націленого на забезпечення впровадження досягнень науки та техніки в конкретних економічних сферах і здійснюваного за участю приватного сектору. Для здійснення такого співробітництва створені: Міжнародний центр чорноморських досліджень, Науковий фонд ЧЗЕС, інформаційна мережа науково-технічних досліджень і асоціації вчених для сприяння розвитку підприємництва, стимулювання співробітництва між малими і середніми підприємствами, інвесторами, підприємцями і промисловцями; сприяння розвитку транспорту і зв'язку, національних інфраструктур, з'єднаних з Транс'європейською транспортною системою; здійснення узгоджених дій з боротьби з організованою

злочинністю, наркобізнесом, незаконним обігом зброї та радіоактивних матеріалів.

Ю. Федунь

Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС) — міжнародна економічна організація, утворена в 1992 р. представниками держав, які мають безпосередній вихід до Чорного моря, — Туреччини, Болгарії, Румунії, України, РФ, Грузії, через прийняття Декларації про економічне співробітництво, в якій висловлюється прагнення перетворити Чорне море на регіон миру, свободи, стабільності та процвітання. Декларацію також підписали Азербайджан, Вірменія, Албанія, Греція і Молдова. Статус спостерігача пізніше отримали Польща, Туніс, Ізраїль, Єгипет, Словаччина, Італія, Австрія. Мета Організації — багатостороннє соціально-економічне співробітництво держав, які прилягають до Чорноморського басейну. Штаб-квартира організації знаходиться у Стамбулі (Туреччина), Чорноморський банк торгівлі і розвитку — в Салоніках (Греція). Вищим органом ЧЕС є Рада міністрів закордонних справ, керівний орган — Секретаріат ЧЕС.

На Радах міністрів закордонних справ країн-учасниць, які відбуваються не рідше, ніж раз у півроку, приймаються рішення з усіх питань функціонування Організації. У період між зустрічами діє Рада, що складається з підприємницьких і торгових палат. Основні завдання ЧЕС — перетворення чорноморських держав на регіон стабільності та розвитку економічного співробітництва на основі принципів Заключного акта 1975 р. і рішень, що містяться в документах *ОБСЄ*. Особлива увага звертається на розвиток двостороннього і багатостороннього економічного співробітництва в галузі видобування й обробки енергоносіїв, мінеральних сировинних ресурсів. У 1993 р. з метою реалізації завдань ЧЕС утворено *ПАЧЕС*. В останні роки особливу увагу звертають на прийняття узгоджених дій у боротьбі з організованою злочинністю, наркобізнесом, незаконною торгівлею

зброєю і радіоактивними матеріалами. У планах ЧЕС — підписання угод, які б створювали більш сприятливі умови для економічного і ділового співробітництва чорноморських країн у найважливіших галузях промисловості, розробка довгострокових програм у галузі виробництва і розподілу енергоресурсів, відвернення забруднень Чорного моря.

Я. Малик

“Чотирнадцять пунктів” В. Вільсона — умови миру, запропоновані президентом США В. Вільсоном у посланні до Конгресу від 8 січня 1918 р.

Сам В. Вільсон визначив цей документ як “програму всезагального миру”. Це була спроба своєрідного компромісу між анексіоністськими проектами ворожих сторін у *Першій світовій війні 1914—1918 рр.* та більшовицьким “Декретом про мир”, виданим двома місяцями раніше. Перевага документа полягала в його поміркованості — В. Вільсон пропонував сформулювати новий міжнародний порядок та відповідні механізми його підтримання, але без руйнування суспільно-політичного ладу держав. “Ч. п.” передбачали: відкриті *мирні договори* та заборону таємної *дипломатії*; абсолютну свободу судноплавства у відкритому морі як у мирний, так і воєнний час; максимально можливе усунення економічних бар’єрів та торговельні умови для всіх держав, які підтримують мир; вимогу скорочення озброєнь до мінімуму, достатнього для підтримання держав у безпеці; врегулювання колоніальних суперечок з урахуванням інтересів місцевого населення; звільнення рос. території від військ Німеччини та її союзників, а також надання Росії можливості самостійно вибрати напрям власного політичного розвитку; звільнення і відновлення незалежності Бельгії без жодної шкоди для її суверенітету; звільнення Франції та повернення їй територій, окупованих Німеччиною, у т. ч. Ельзасу і Лотарингії; встановлення кордонів Італії

за національною ознакою; гарантію державного існування народів Австро-Угорщини; звільнення територій Румунії, Сербії і Чорногорії від нім. *окупації* та надання Сербії виходу до моря; забезпечення надійного суверенітету тур. частині Османської імперії та з одночасною гарантією самостійного (автономного) розвитку ін. національностей імперії, а також відкритість Дарданелл; утворення незалежної Польськ. держави на етнічно польськ. землях і з виходом до моря; створення “загального союзу націй” (*Ліги Націй*), який би забезпечив взаємні гарантії політичної незалежності та територіальної цілісності як великим, так і малим країнам. Новий *світовий порядок* мав би підтримуватися не завдяки традиційному “балансу сил” європейських держав і не шляхом створення “всесвітньої пролетарської республіки”, а опираючись на демократичні принципи та об’єднання миролюбних держав. Підхід В. Вільсона суперечив позиціям Ж. Клемансо та Д. Ллойд Джорджа, які виступали за максимальне покарання Німеччини та союзників, а крім того, сприймали “Ч. п.” як прикриття для встановлення глобального лідерства США. Деякі пункти програми В. Вільсона дійсно були спрямовані на послаблення конкурентів. Так, пункт про свободу судноплавства спрямовувався проти контролю брит. флоту над торговельними шляхами, а вимога максимального скорочення озброєнь повинна була послабити військову могутність Великої Британії та Японії тощо. Однак у Європі ідеї В. Вільсона (принаймні останній пункт його програми) все ж знайшли підтримку — в 1919 р. у Парижі було схвалено Статут Ліги Націй, який став частиною *Версальського мирного договору 1919 р.* Натомість неоднозначною виявилася реакція на договір усередині США — сенат відмовився підтримати ідею Ліги Націй.

О. Заяць

Чуднівський договір 1660 р. — див. *Слободищенський трактат 1660 р.*

III

Шанхайська організація співробітництва (ШОС) — міжнародна регіональна організація, створена в червні 2001 р. на зустрічі в Шанхаї лідерів Казахстану, Киргизії, КНР, РФ, Таджикистану та Узбекистану. Її попередником була “Шанхайська п’ятірка” у складі вказаних держав (без Узбекистану), що утворилася в 1996 р. з метою зміцнення довіри у військовій сфері та проведення взаємних консультацій з проблем регіональної та загальноазійської безпеки. З часом співробітництво поширилось і на сфери економіки та торгівлі. Важливим напрямом також була і є спільна боротьба з тероризмом, сепаратизмом та релігійним екстремізмом.

З перетворенням “п’ятірки” у ШОС, яка стала добре структурованою *міжнародною організацією* з чітко визначеним і розширеним колом завдань, значно зріс рівень довіри і співробітництва її членів у різних сферах. Одним із пріоритетних напрямів діяльності ШОС є економічне співробітництво. У 2003 р. було прийнято Програму багатостороннього торговельно-економічного співробітництва, яка визначила основні орієнтири та етапи економічної інтеграції у рамках ШОС на період до 2020 р. Її кінцевою метою проголошено створення умов для вільного руху товарів, капіталів, технологій та послуг на просторі ШОС. Згідно з розробленим у 2004 р. планом виконання програми передбачено заходи зі

стимулювання інвестицій у різних галузях економіки, стимулювання прямих контактів між господарюючими суб’єктами, спільної розробки та експлуатації родовищ корисних копалин, розробки та реалізації спільних енергетичних проєктів, будівництва газотранспортних коридорів та магістральних електричних систем, створення спрощеної системи транзиту територіями держав-членів, гармонізації митних процедур, вивчення можливостей формування Єдиного транспортного простору ШОС та ін. Значного розмаху набирає співробітництво в галузі культури, науки, освіти, охорони здоров’я та спорту.

На установчому саміті 2001 р. було підписано також Шанхайську конвенцію про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, згідно з якою в рамках ШОС створено РАТС, завданням якої є координація та зміцнення взаємодії відповідних органів держав-членів у боротьбі зі зазначеними загрозами їхній безпеці (Виконавчий комітет РАТС знаходиться в Ташкенті). У 2004 р. було укладено також Угоду про співробітництво в боротьбі з незаконним обігом наркотиків та психотропних речовин.

Головними органами ШОС є ради глав держав; глав урядів; міністрів закордонних справ; національних координаторів. Регулярно проводяться наради міністрів, відповідальних за зовнішньоекономічну та зовнішньоторгівельну діяльність. Штаб-квартира

Організації (постійно діючий секретаріат) знаходиться у Пекіні.

Ю. Мороз

Шевель Георгій Георгійович (11 грудня 1919 р. — 17 липня 1989 р.) — укр. державний діяч, дипломат.

Народився у Харкові в робітничій сім'ї. Освіту здобув у 1941 р., закінчивши філологічний ф-т Харківського державного ун-ту. Учасник *Другої світової війни 1939—1945 рр.*, нагороджений орденами і медалями. Після завершення війни був на комсомольській та партійній роботі. В 1944—1946 рр. працює на керівних посадах у Львівському обкомі ЛКСМУ, з 1946 по 1954 рр. — ЦК ЛКСМУ, у 1954—1961 рр. — 2-й секретар Київського міськкому, секретар Київського обкому КПУ, з 1961 р. — завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ. 10 серпня 1970 р. призначений міністром закордонних справ УРСР. За час його перебування на посаді міністра (до 18 листопада 1980 р.) представники республіки 37 разів обиралися чи призначалися членами керівних органів *міжнародних організацій* і конференцій.

Протягом 70-х років ХХ ст. УРСР підписала й ратифікувала 64 міжнародні документи, серед яких Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення (1 березня 1971 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (19 жовтня 1973 р.), Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру (17 жовтня 1975 р.), Міжнародна конвенція електров'язку (15 грудня 1976 р.), Додаткові протоколи до *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р.* (9 грудня 1977 р.), Конвенція про визнання навч. курсів, дипломів про вищу освіту та вчених ступенів у державах Європи (21 грудня 1979 р.) та ін.

Протягом 1952—1981 рр. Ш. обирали чл. ЦК КПУ.

Помер і похований у Києві.

О. Кучик

Шенгенські угоди (Шенгенський договір) (acquis Schengen) — сукупність документів, спрямованих на реалізацію принципу вільного руху осіб. Складається з Угоди про поступове скасування контролю на спільних кордонах 1985 р. та Конвенції 1990 р. про її застосування, Угоди про особливі відносини групи Шенген з Ісландією та Норвегією, протоколів про приєднання, рішень та декларацій, прийнятих Шенгенським виконавчим комітетом. Укладенню Шенгенської угоди 1985 р. передували засідання *Європейської ради* у Фонтенбло (червень 1984 р.), на якому було визначено принципи політики на зовнішніх кордонах Європейських спільнот, та Угода в Саарбрюкені (липень 1984 р.) між Францією та ФРН. Це був перший крок до скасування системи поліцейського та митного контролю між країнами в Європі. 14 червня 1985 р. Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція та ФРН підписали у люксембурзькому прикордонному м. Шенген Угоду про поступове скасування контролю на зовнішніх кордонах. На базі цієї угоди 19 червня 1990 р. ті ж п'ять країн підписали Шенгенську конвенцію про скасування на внутрішніх кордонах Європейських спільнот усіх форм контролю (т. зв. Шенген-2). Конвенція 1990 р. набрала чинності 26 березня 1995 р. одночасно із Шенгенською угодою 1985 р. 27 листопада 1990 р. до п'ятірки згаданих держав приєдналася Італія; 25 червня 1991 р. — Іспанія та Португалія; 6 листопада 1992 р. — Греція; 28 квітня 1995 р. — Австрія; 19 грудня 1996 р. — Данія, Фінляндія, Швеція, а також Ісландія та Норвегія (останні дві — асоційований статус); 29 травня 2000 р. — Велика Британія та Ірландія (з неповним чл-вом); 1 травня 2004 р. — Естонія, Кіпр, Латвія, Литва,

Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія; 16 травня 2004 р. — Швейцарія; 1 січня 2007 р. — Болгарія та Румунія; 28 лютого 2008 р. — Ліхтенштейн. Вхідження нових країн супроводжувалося підписанням спеціальних протоколів. Реальне скасування контролю на кордонах відбувалося кількома роками пізніше після приєднання. Так, напр., дев'ять з десяти країн, які приєдналися до **Ш. у.** в травні 2004 р., відмінили паспортний контроль лише 21 грудня 2007 р., а в аеропортах і морських портах — 30 березня 2008 р. Орієнтовною датою імплементації положень угод Болгарією та Румунією вважається 2011 р. Отже, учасниками **Ш. у.** є 29 держав, з яких чотири не є чл. ЄС (Ісландія, Норвегія, Ліхтенштейн і Швейцарія). Членами Шенгенської зони *де-факто* вважаються Монако (відкритий кордон із Францією), Сан-Марино і Ватикан (відкритий кордон з Італією). До Шенгенської зони включені неєвропейські території Португалії (Азорські о-ви і Мадейра) та Іспанії (Сеута, Мелілья і Канарські о-ви), натомість виключеними є всі заморські території Франції; Аруба та Півн. Антіли (Нідерланди); Гельголанд та Бюзінген-ам-Гохрайн (Німеччина); Свалбард (Норвегія); Півн. Кіпр; Афон (Греція); Лівійно (Італія). Гренландія та Фарерські о-ви (Данія) формально не входять до Шенгенської зони, але фактично інтегровані до неї. Головними положеннями **Ш. у.** є скасування паспортного контролю на внутрішніх кордонах держав-учасниць; упровадження більш суворого контролю на зовнішніх кордонах Шенгенської зони; запуск центр. комп'ютера в Страсбурзі, який разом з терміналами країн-учасниць утворює Шенгенську інформаційну систему (першу в Європі поліційну систему обробки та переказу даних, в якій правоохоронні органи кожної держави можуть передавати інформацію до центр. комп'ютера); спільна політика з надання притулку (укладення з третіми країнами угод про реадмісію);

спільна візова політика. **Ш. у.** передбачають також спільну діяльність у боротьбі проти тероризму, контрабанди і злочинності. Для реалізації згаданих положень було створено т. зв. Шенгенський секретаріат та Виконавчий комітет. Однак уже в *Амстердамському договорі 1997 р.* передбачалося, що функції Виконавчого комітету будуть передані Європейській раді, а Шенгенський секретаріат повинен інтегруватися до її Генерального секретаріату. Крім того, відповідно до цього договору, всі держави, які будуть вступати до ЄС, повинні прийняти у повному обсязі весь Шенгенський доробок, який, своєю чергою, був включений до *acquis communautaire*.

О. Заяць

Ширак (Chirac) Жак Рене (29 листопада 1932 р.) — франц. політичний і державний діяч, президент Франції (1995—2007).

Народився в Парижі. Освіту отримав у школах і коледжах Парижа; в 1953 р. вчився в літній школі при Гарвардському ун-ті. Служив в армії в Алжирі — в той час франц. колонії. В 1959 р. **Ш.** прийшов у політику як прихильник *Ш. де Голля*. У 1962 р. ввійшов у команду *Ж. Помпіду* і зробив стрімку партійну кар'єру. Після того, як *Ж. Помпіду* в 1969 р. став президентом, **Ш.** обіймав міністерські посади: економіки і фінансів, зі зв'язків із парламентом, сільського господарства, внутрішніх справ. Після смерті *Ж. Помпіду* **Ш.** залишив табір голлістів і об'єднався з колишнім міністром фінансів *В. Жискаром д'Естеном*, який очолив правоцентристську коаліцію. Перемога останнього на президентських виборах 1974 р. привела **Ш.** у крісло прем'єр-міністра, проте вже в 1976 р. він був змушений піти у відставку і створити партію голлістського типу — "Об'єднання на підтримку республіки".

У 1977 р. він був обраний мером Парижа, а в 1981 р. зробив перший невдалий крок на шляху до президентського крісла: на

виборах **Ш.** і *В. Жискар д'Естен* поділили голоси правих, завдяки чому *Ф. Міттеран* домогся перемоги. У 1986 р. *Ф. Міттеран* був змушений призначити **Ш.** прем'єр-міністром. Уперше в П'ятій республіці правили президент і прем'єр-міністр, які дотримувалися різних політичних переконань. Співробітництво продовжувалося два роки і закінчилося в 1988 р., коли *Ф. Міттеран* і **Ш.** знову стали суперниками на президентських виборах. *Ф. Міттеран* провів виборчу кампанію ефективніше, набравши у фіналі 54 % голосів проти 46 %, відданих за **Ш.**

Після поразки **Ш.** провів ряд серйозних змін у керівництві "Об'єднання на підтримку республіки" і став планувати подальший етап боротьби за посаду президента. Підтримка правих на виборах 1995 р. привела до перемоги **Ш.**, за якого було віддано 52 % голосів.

Незабаром після вступу на посаду **Ш.** зазнав критики з боку міжнародного співтовариства за порушення мораторію на випробування ядерної зброї. Протягом року Франція провела шість підземних ядерних випробувань у півд. частині Океанії. В 1996 р. **Ш.** оголосив про "повне закінчення" ядерних випробувань. На президентських виборах 2002 р. був переобраний на другий термін. У 2003 р. **Ш.** виступив проти війни в Іраку (див. *Англо-американська операція в Іраку 2003 р.*) і спричинив погіршення відносин зі США та Великою Британією. **Ш.** скоротив термін президентських повноважень до п'яти років. Його президентські повноваження закінчилися в 2007 р.

Н. Перейма

ШОС — див. *Шанхайська організація співробітництва*.

Шульгин Олександр Якович (30 липня 1889 р. — 4 березня 1960 р.) — укр. державний, громадсько-політичний діяч, науковець, дипломат.

Походив з козацько-старшинського роду. Народився на Полтавщині в сім'ї історика, педагога, активного учасника національно-визвольного руху. Після закінчення 1908 р. першої Київської гімназії вступив до Петербурзького ун-ту, 1915 р. закінчив історико-філологічний ф-т. Брав найактивнішу участь у діяльності Київського земляцтва в Петербурзі, гуртка українознавства, громади ТУП. Укр. національна рада, створена в Петрограді після Лютневої революції 1917 р., делегувала **Ш.** до складу Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, де він відстоював інтереси українців. 28 березня виїхав до Києва, де на з'їзді був обраний чл. Центр. комітету союзу укр. автономістів-федералістів. Після створення ЦР **Ш.** стає її чл. від соціалістів-федералістів. Після Всеукраїнського національного конгресу **Ш.** входить до складу укр. делегації, що проводила переговори в Петрограді з Тимчасовим урядом, радою робітничих і солдатських депутатів та найвпливовішими представниками рос. політичних партій урядової коаліції щодо надання Україні автономного статусу та визначення юрид.-політичного статусу укр.-рос. відносин. Ці переговори закінчилися фактично повним провалом, однак продемонстрували послідовність укр. делегації у відстоюванні принципових позицій. 28 червня 1917 р. **Ш.** стає заступником Генерального секретаря міжнародних справ. Багато в чому саме завдяки дипломатичній майстерності **Ш.** вдалося досягти в сер. липня 1917 р. успіху на переговорах із представниками Тимчасового уряду, що прибули до Києва. Тоді Генеральний секретаріат був визнаний вищим органом влади в Україні, що стало стратегічним проривом у процесі подальшого державного будівництва. Після закінчення київських переговорів було сформовано новий склад Генерального секретаріату, і 27 липня 1917 р. **Ш.** затверджено Генеральним секретарем міжнародних справ. Обіймаючи цю посаду, він бере участь у розробці

та ухваленні найважливіших урядових рішень. Серед багатьох напрямів роботи **Ш.** особливої уваги заслуговує проведення в Києві за його ініціативи “З’їзду народів Росії”, що проходив 23—28 вересня 1917 р. На цьому важливому заході дискутувалося питання створення об’єднаних у конфедерацію нових незалежних національних держав, що утворилися на теренах колишньої Рос. імперії.

26 грудня 1917 р. **Ш.** стає Генеральним секретарем міжнародних справ УНР — першим керівником зовнішньополітичного відомства України. Особливо активно **Ш.** проводить дипломатичні переговори щодо визнання європейськими державами України. Проте участь делегації ЦР у Брестських переговорах фактично підірвала досягнення дипломатії УНР у відносинах з державами Антанти. І коли переговори на умовах, продиктованих нім.-австр. стороною, наблизились до завершення, **Ш.**, не згідний з позицією укр. делегації та деякими кроками укр. уряду стосовно видворення офіцерів держав Антанти з території України, подав у відставку. Будучи прихильником встановлення дипломатичних відносин з широким колом держав, часто висловлюючи тезу про нейтральність України та необхідність багатовекторності зовнішньої політики УНР, продовжував активну дипломатичну діяльність при Гетьманаті й Директорії, був послом у Болгарії, у складі укр. делегації брав участь у роботі *Паризької мирної конференції 1919 р.*

Після падіння уряду Директорії перебував на еміграції. Упродовж багатьох років був серед найактивніших політичних, громадських, наукових і культурних діячів укр. еміграції. В 1923—1927 рр. жив у Празі, де викладав історію Зах. Європи та історію філософії в Укр. вільному ун-ті й Укр. вищому педагогічному ін-ті ім. М. Драгоманова. У 1927 р. переїхав до Парижа. У 1926—1936, 1939—1940, 1945—1946 рр. — міністр закордонних справ УНР в екзилі, очолював екзиль-

ний уряд в 1929—1939 рр., був головою Головної еміграційної ради, організував і керував рядом товариств, видавав книжки іноземними мовами про Україну. За орієнтацію на країни *антигітлерівської коаліції* був заарештований німцями під час окупації Франції, просидів зі своїм сином Ростиславом півроку в тюрмі.

Помер 4 березня 1960 р. у Парижі, де й похований.

О. Кучик

Шуман (Schuman) Робер (29 червня 1886 р. — 4 вересня 1963 р.) — франц. державний і політичний діяч.

Народився в Люксембурзі, здобував юрид. освіту в ун-тах Берліна, Мюнхена, Бонна і Страсбурга. Під час *Першої світової війни 1914—1918 рр.* працював юристом на нім. державній службі. Після повернення Ельзасу і Лотарингії до складу Франції отримав франц. громадянство. З 1919 р. почав політичну кар’єру, неодноразово обирався чл. парламенту Франції від департаменту Мозель. У 1940 р. був заарештований гестапо. Після втечі у 1942 р. з-під варти брав участь в русі Опору.

У 1947 і 1948 рр. — прем’єр-міністр Франції, 1948—1952 рр. — міністр закордонних справ, 1955—1956 рр. — міністр юстиції. У 1958—1960 рр. — президент Європейської асамблеї, яка пізніше стала *Європейським парламентом*. У 1955—1961 рр. — голова Європейського руху.

У 1950 р. разом з Ж. Монне став спів-автором проекту спільноєвропейського контролю за виправкою сталі та видобутком вугілля і залізної руди, що мало на меті запобігти новій війні в Європі (т. зв. план Шумана). Підтриманий урядами Німеччини, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу “план Шумана” став поштовхом до підписання у 1951 р. угоди про створення ЄОВС і першим кроком до створення “об’єднаної Європи”.

І. Іжнін

Ю

ЮНЦО — див. *Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку*.

ЮНКТАД — див. *Конференція ООН з торгівлі та розвитку*.

Юнга план — другий план репараційних виплат для Німеччини, що замінив план Дауеса. Був розроблений міжнародною групою фінансових експертів на чолі з амер. фінансистом О. Юнгом і затверджений на Гаазькій конференції з *репарацій* 1929—1930 рр. Вступив в дію з 1 вересня 1930 р. Згідно з планом для Німеччини встановлювалась загальна сума репарацій в 121 млрд марок з терміном виплати до 1988 р.; сума щорічних виплат зменшувалась до 2 млрд марок; репарації мали виплачуватись за рахунок непрямих податків і транспортних зборів; засновувався базельський *Банк міжнародних розрахунків* і ліквідувався іноземний контроль за нім. економікою.

Передбачалось, що за рахунок репарацій європейські країни-переможниці будуть сплачувати воєнні борги перед США. Можливість подальшого зменшення репараційних зобов'язань Німеччини ставилась у залежність від списання союзницьких боргів перед США.

З червня 1931 р. у зв'язку з загостренням економічної кризи за ініціативою президента США Г. Гувера було запроваджено річний мораторій на виплату репарацій і воєнних боргів. Оскільки поглиблення кризи практично унеможливлювало подальші виплати Німеччиною репарацій у попередніх розмірах, за рішенням Лозанської конференції 1932 р. вона викупила за 3 млрд марок свої репараційні зобов'язання з погашенням викупних облігацій упродовж 15 років. З приходом до влади *А. Гітлера* Німеччина взагалі припинила виконувати свої репараційні зобов'язання.

І. Іжнін

ЮНЕСКО — див. *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури*.

Ющенко Віктор Андрійович (23 лютого 1954 р.) — укр. державний та політичний діяч, Президент України (2004—2010).

Народився у с. Хоружівка Сумської обл. у родині вчителів. У 1975 р. закінчив Тернопільський фінансово-економічний ін-т, кандидат економічних наук (1998), академік Академії економічних наук України, академік Укр. академії економічної кібернетики. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999).

Трудовий шлях розпочав 1975 р. на посаді помічника головного бухгалтера колгоспу “40-річчя Жовтня”. У 1975—1976 рр. проходив службу в Радянській армії. Протягом 1976—1985 рр. — економіст, керівник Улянівського відділення Держбанку СРСР на Сумщині. У 1985—1987 рр. — заступник начальника Управління укр. республіканської контори Держбанку СРСР. У 1988—1990 рр. — начальник управління, заступник голови правління Укр. республіканського банку Агропромбанку СРСР. У 1990—1993 рр. — заступник, перший заступник голови правління Республіканського акціонерного комерційного агропромбанку “Україна”. З 1993 по 1999 рр. — голова правління НБУ, голова НБУ.

У 1999—2001 р. обіймає посаду прем'єр-міністра України. Після відставки продовжив активну політичну діяльність. У 2001—2002 рр. — директор Укр.-рос. ін-

ту менеджменту та бізнесу ім. Б. Єльцина. З 2002 р. по січень 2005 р. — народний депутат України, чл. Комітету ВР України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин, голова депутатської фракції “Наша Україна” у ВР України. З 2003 р. по січень 2005 р. — голова правління Всеукраїнської громадської організації “Наша Україна”. Голова Спостережної ради Міжнародного фонду “Україна 3000” (Фонд В. Ющенко). З грудня 2004 р. по лютий 2010 р. — Президент України.

У зовнішній політиці основні зусилля спрямовував на реалізацію євроінтеграційного курсу України, розвиток взаємовигідних відносин з провідними державами світу, країнами-сусідами.

М. Мальський

Я

Ялтинська конференція 1945 р. — див. *Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р.*

Ямайська валютна система — створена в 1976 р. на конференції країн — членів *МВФ* у Кінгстоні (Ямайка). Основні засади: повна демонетизація золота, припинення функцій золота як мірила вартості валюти та взаємної конвертації валютних курсів; запровадження нового грошового стандарту, розрахункової одиниці — *СПЗ*; кожна країна отримала право вибору *валютного режиму*. Світова *валютна система* з моноцентричної поступово почала змінюватись на поліцентричну зі створенням певних *валютних зон*: європейської валюти, франц. франка, амер. дол. та ін. з використанням повного спектра валютних режимів — від фіксованого до плаваючого валютного курсу.

Ю. Біленко

Янукович Віктор Федорович (9 липня 1950 р.) — укр. політичний і державний діяч, 4-й Президент України.

Народився в м. Єнакієве Донецької обл.

У 1969 р. розпочав трудову діяльність робітником Єнакіївського металургійного заводу. Згодом працював електриком, механіком автопідприємства. 1976 р. призначений на посаду директора автопідприємства виробничого об'єднання “Орджонікідзе-

вугілля”. Працював на керівних посадах, зокрема був генеральним директором виробничих об'єднань “Донбастремонт”, “Укрвуглепромтранс”, Донецького обласного територіального об'єднання автомобільного транспорту (“Донецькавтотранс”).

У 1973 р. без відриву від виробництва закінчив Єнакіївський гірничий технікум, а у 1980 р. — Донецький політехнічний ін-т за спеціальністю “Інженер-механік”. У 2001 р. закінчив ф-т міжнародного права Укр. академії зовнішньої торгівлі за кваліфікацією “Магістр міжнародного права”.

У 1996 р. призначений заступником, а потім — першим заступником голови Донецької обласної державної адміністрації. З травня 1997 р. — голова Донецької обласної державної адміністрації. У 1998—2002 рр. і 2002—2006 рр. — депутат Донецької обласної ради, а з травня 1999 р. по травень 2001 р. — голова Донецької обласної ради (за сумісництвом).

У листопаді 2002 р. призначений Президентом Л. Кучмою на посаду прем'єр-міністра України. У квітні 2003 р. **Я.** очолив Партію регіонів, від якої в 2004 р. був висунутий кандидатом у Президенти України, проте програв у другому (повторному) турі виборів В. Ющенку. Навесні 2006 р. під його керівництвом Партія регіонів на виборах до Верховної Ради України здобула найбільшу кількість голосів і зуміла сформувати пар-

ламентську більшість в коаліції зі Соціалістичною і Комуністичною партіями (т. зв. антикризова коаліція). 4 серпня 2006 р. призначений Верховною Радою України на посаду прем'єр-міністра України. Проте після дострокових парламентських виборів 2007 р. і формування нової правлячої коаліції повноваження **Я.** як прем'єр-міністра України були припинені.

На чергових президентських виборах 2010 р. знову був висунутий кандидатом у Президенти України Партією регіонів і в другому турі виборів здобув перемогу над Ю. Тимошенко, отримавши 48,95 % голосів виборців.

Заслужений працівник транспорту України, кавалер орденів “За заслуги” I,II,III ступенів, чл. Академії економічних наук України, доктор економічних наук, професор, автор багатьох наукових публікацій.

І. Іжнін

Яський мирний договір 1791 р. — укладений між Росією і Туреччиною 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792 р.) в Яссах після Рос.-тур. війни 1787—1791 рр. Підтвердив *Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 р.* Туреччина визнавала приєднання Криму до Росії (проголошене царським урядом 1783 р.). Росія повернула Туреччині Молдавію і Волощину, зайняті під час війни.

Новий кордон між Росією і Туреччиною встановлювався на півд. зах. по р. Дністру, на Кавказі — по р. Кубань. До Росії переходили півд.-укр. землі між Півд. Бугом

і Дністром. **Я. м. д.** зміцнив позиції Росії у Причорномор'ї та на Кавказі.

Я. Малик

Яценюк Арсеній Петрович (22 травня 1974 р.) — укр. державний та політичний діяч, дипломат, кандидат економічних наук.

Народився в Чернівцях. У 1996 р. закінчив Чернівецький державний ун-т за спеціальністю “Правознавство”, у 2001 р. — Чернівецький торгово-економічний ін-т Київського торгово-економічного ун-ту за спеціальністю “Облік та аудит”.

1992—1997 рр. — президент юрид. фірми “ЮРЕК Лтд”. 1998—2001 рр. — консультант, радник, заступник голови правління Акціонерного поштово-пенсійного банку “Аваль”. З вересня 2001 р. по листопад 2001 р. — в. о. міністра, а потім до січня 2003 р. — міністр економіки Автономної Республіки Крим. 2003—2005 рр. — перший заступник голови НБУ. З 9 березня 2005 р. — перший заступник голови Одеської обл. державної адміністрації. 2005—2006 рр. — міністр економіки України, 2007 р. — міністр закордонних справ України. Активно сприяв реалізації євроінтеграційного курсу України.

2007—2008 рр. — голова ВР України. Подав у відставку через припинення існування правлячої коаліції. Очолив громадський рух “Фронт змін”. Брав участь у президентській кампанії 2009—2010 рр. За результатами першого туру виборів здобув 6,96 % голосів виборців.

М. Мальський

НБ ПНУС

771614

Довідкове видання

МАЛЬСЬКИЙ Маркіян Зіновійович,

МОРОЗ Юрій Миколайович,

ПИК Світлана Мирославівна та ін.

**УКРАЇНСЬКИЙ
ДИПЛОМАТИЧНИЙ
СЛОВНИК**

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044)278-06-96
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044)234-22-91
- м. Київ, вул. Стрілецька, 28 (вхід з двору), маг. "Абзац", тел. (044)581-15-68, 238-82-66
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (044)464-49-70
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432)61-77-44
- м. Дніпропетровськ, вул. Глінки, 24, ТЦ "Московський", "Будинок книги та медіа" тел. (056)726-53-14
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062)343-89-00
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412)47-27-52
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612)13-85-53
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422)3-04-60
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522)24-94-64
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564)92-37-32
- м. Луганськ, вул. Радянська, 54, маг. "Лексика", тел. (0642)34-31-63
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (0332)77-00-46
- м. Львів, пл. Галицька, 12, маг. "Глобус", тел. (032)235-51-77
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322)72-16-30
- м. Миколаїв, вул. Радянська, 3, маг. "КС "Молода Гвардія", тел. (0512)35-12-86
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482)32-17-97
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0532)61-26-76
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362)26-94-17
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. "Дім книги", тел. (0352)43-03-71
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. "Книжкова хата", тел. (0352)52-24-33
- м. Ужгород, пл. Корятовича, 1, маг. "Кобзар", тел. (03122)3-35-16
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. "Лексика", тел. (057)717-60-16
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057)714-04-70, 714-04-71
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552)22-14-56
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (0382)79-25-59
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472)36-03-37
- м. Чернівці, пл. Соборна, 1, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0372)52-00-19
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04626)9-92-62

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44. E-mail: sales@znannia.com.ua

Підп. до друку 23.08.2010. Формат 70×100¹/₁₆.

Папір офс. Гарнітура Times New Roman. Друк офс.

Ум. друк. арк. 40,3. Обл.-вид. арк. 44,79. Зам. 10-622.

Видавництво "Знання"

01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua, <http://www.znannia.com.ua>